Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Ivan Ivanović
Dragan Radulović
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Branko Banjević
Rade Bojović
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura

Saša Živković

Prevod na engleski

Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema

D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 700 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

ČASOPIS ZA DRUŠTVENA PITANJA, NAUKU I KULTURU

GODINA XXIII, BROJ 89
PROLJEĆE 2022

ISSN 1450-9059

CETINJE
PODGORICA
2022

SADRŽAJ

7 fokus

7 Od humanitarnog do preventivnog rata
Radenko Šćekić

29 Globalna tranzicija i nova Jalta
Bojan Jovanović

57 prizma

57 Dva oka u glavi
Miloš Miličić

89 iseljeništvo

89 Crnogorci u Vrlici u Hrvatskoj
Ivo Mišur

99 pravo

99 Suđenje u razumnom roku
Dragoljub Drašković

127 istorija

127 Uloga vjerskih ustanova u oblikovanju duhovnog prostora Crne Gore
Ivan Jovović

197 Glavne odlike međunarodnih odnosa Crne Gore 1974–1980.
Dragutin Papović

243 Istorijski knez Vuk Bandić je epski junak Vuk Mandušić
Jovan Đuranović

PROLJEĆE 2022

književnost 271

Ogledanje stvarnosti u romanu *Ogledalo* Igora Đonovića
Bojana Pržić **271**

Odjek postmodernizma u *Glasovima iz Doklee* Miraša Martinovića
Anka Vučinić-Gujić **287**

kultura 297

Doprinos Dragana B. Perovića popularizaciji bugarske kulture u Crnoj Gori
Marijana Terić **297**

Pisma Milovana Đilasa iz zatvora
Borislav Jovanović **311**

teatar 317

Postsocijalistička i postjugoslovenska skica drame i pozorišta
Janko Ljumović **317**

O pozorišnoj publici u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori
Luka I. Milunović **335**

likovna umjetnost 363

Tematski izazovi u slikarstvu Antona Peana
Vedran Pean **363**

Odgovor na tradiciju šest crnogorskih umjetnika
Todor Mitrović **407**

SADRŽAJ

453 analitička psihologija

453 Jungovo suočavanje s nesvjesnom psihom
Ilija Kapičić

487 muzika

487 Mocart i njegovo djelo
Kosana Radojević

529 film i televizija

529 Onirični svijet postmoderne trilogije *Tvin Piks*
Žarko Martinović

565 arhivistika

565 Bibliotečka i arhivska građa u fondu Narodnog muzeja Crne Gore
Marina Šoć

587 školstvo

587 Udžbenici i stručna literatura sa biloškim sadržajima u Crnoj Gori u periodu 1834–1916.
Milica Vušurović

607 memoari

607 Dnevnik ministra Rista Popovića 1913–1916. godine (1. dio)
(priredio: Srđa Martinović)

701 arhiv

701 Zapisano je (11)
Branko Borilović

OD HUMANITARNOG DO PREVENTIVNOG RATA

Radenko Šćekić

In accordance with their particular interests the great powers influence the use of human rights as a pretext for interventions in other countries. The ground for potential political and military action was being prepared through the mass media promoting universal norms of human rights and freedoms and placing a targeted focus on those who do not adhere to them.

Klasičnu geopolitiku su koncipirali Evropljani za ostvarivanje pretežno evropocentričnih interesa.[1] Globalno iznenađenje predstavlja raspad SSSR-a i vojne organizacije Varšavskog ugovora. Vojno-politički blok NATO, formiran 1949. radi „ograničavanja“ SSSR, od početka 90-ih godina dosljedno se pomjera ka granici Ruske Federacije, ignorišući njene

[1] „Međutim, Evropljani su na zemljinoj kugli manjina, a istorija evropskog kolonijalizma u sebi sadrži toliki broj zločina, laži i ljudske patnje da je u pravu bio Mahatma Gandi koji je, kada su ga pitali što misli o evropskoj civilizaciji, odgovorio da bi to „bila dobra ideja“ (da civilizacija u Evropi uopše i postoji, prim. aut) – više u Filip Kovačević, *Teoretičari klasične geoplitike*, CGO, Podgorica, str. 15–21.

geopolitičke interese, kreirajući novi globalni poredak. Uprkos obećanjima datim Mihailu Gorbačovu, NATO se nakon ere Hladnog rata proširio na Istok, uključujući u svoj sastav i neke od bivših sovjetskih republika (Ćehulić, 2010: 162). Tako je ušao u prostor koji Rusija smatra „zonom svojih zaštićenih interesa i svoga prava". Generalni sekretar NATO-a Manfred Verner, u govoru od 17. 5. 1990. u Briselu, rekao je sljedeće: „Sama činjenica da nismo spremni da NATO trupe razmještamo dalje od teritorije Federalne Republike (Njemačke) Sovjetskom Savezu pruža čvrste bezbjedonosne garancije".[2] Sam NATO je priznao da se tako mogu interpretirati neke izjave vodećih političara Zapada toga vremena, ali da se to nikad nije pretvorilo u legalno, pravno obavezujući pismeni ugovor.

Monopolarizam koji se stvorio tokom 90-tih godina 20. vijeka kroz ideju *Novog svjetskog poretka*, SAD kao jedina preostala globalna supersila i ujedinjenje Njemačke kao ekonomske sile (koja je težila da ekonomsku nadmoć u Evropi potkrijepi i političkim uticajem i ambicijama nakon ujedinjenja), nametali su nova pravila igre. Dž. Fridman, šef obaveštajno-analitičke agencije „Stratfor" ističe da su SAD u poslednjih 100 godina vodile vrlo dosljednu spoljnu politiku, čiji je glavni cilj – ne dozvoliti nijednoj sili da stekne suviše veliku vlast u Evropi. Treba reći da su SAD uvijek smatrale da najveća opasnost prijeti od potencijalnog saveza Rusije i Nemačke. Ruska Federacija nastoji da povrati svoj uticaj na raznim tačkama planete i kroz vidove ekonomskih i političkih integracija i saveza poput ZND (Zajednice Nezavisnih Država) i Evroazijske unije ili BRIKS (ekonomskog povezivanja: Brazil-Rusija-Indija-Kina-JužnaAfrika), u epohi koja se često naziva „postameričkom". BRIKS je najveće tržište na planeti, jer ga čini 2,9 milijardi ljudi ili oko 40% globalne populacije.[3]

[2] Više na: Встреча на высшем уровне 1990 года: поворотный момент в отношениях между Востоком и Западом www.nato.int/ 11. 6. 2019.

[3] R. Šćekić, *Mediji i Geopolitika*, Medijska kultura, 2019.

Ideološke i pravne konstrukcije

Može se iznijeti i stav da su simboličke konstrukcije i teze, poput „sukoba civilizacija“ i sličniih – trebalo da pomognu Zapadu (u prvom redu SAD) koje su se nakon pada komunizma, našle u krizi identiteta, da se redefinišu pomoću novog neprijatelja, odnosno „nove prijetnje“. Tako je dotadašnjeg glavnog neprijatelja, komunizam, odnosno SSSR, kao njegovu personifikaciju trebalo zamijeniti „novim neprijateljem“ – islamskom civilizacijom. Jer je Sjeveroatlanskom vojnom savezu (NATO) bilo neophodno da se pod hitno iznađe i „stvori novi neprijatelj Zapadne civilizacije i kulture“ u svrhe opravdanja postojanja pakta. Kreirajući nakon završetka Hladnog rata, nove „iskonske“ neprijatelje Zapada i „demokratskog svijeta“, zapadni geopolitički planeri su markirali islamske države kao „pogodne“ za novu ulogu i zamjenu za nekadašnje komunističke države „istočnog lagera“. Tako je šiitski Iran proglašen „osovinom zla“, dok su režimi u Libiji, Siriji, Egiptu okarakterisani kao „nedemokratski i diktatorski“.

Globalna dominacija SAD dostigla je svoj zenit bombardovanjem tadašnje Jugoslavije 1999. Vojnim intervencijama u Avganistanu 2001. i Iraku 2003, izazivanjem tzv. Arapskih proljeća 2011, intervencijama u Libiji i Siriji, organizovanje smjene vlasti u Ukrajini 2014, američka administracija na čelu s Bušom i potpredsjednikom Čejnijem (koja je zvanično vladala SAD od 2001. do 2009) imala je kristalno jasno stratešku misiju: ostvariti kontrolu nad prostorom Evroazije koja je bogata mineralima i to kroz odvajanje Rusije i Kine, postavljanjem lanca vojnih baza od Bliskog istoka do Gruzije, te kontrolisanjem naftovoda na cjelokupnom evroazijskom kontinentu. U Pentagonu je vojni establišment taj plan nazvao „dominacijom punog spektra“ koja podrazumijeva kontrolu kopna, mora i vazdušnog prostora,

svemira pa čak i kibernetskog prostora.[4] Izborom prvog tamnoputog predsjednika u istoriji SAD, Baraka (Huseina) Obame (2009–2017), euforično je iz raznih svjetskih krugova isticana nada, da će se tradicija američkog militarizma i intervencija prekinuti. Međutim, iako je čak dobio i Nobelovu nagradu za mir (kako su isticali kritičari: „za nešto što neće učiniti“), Obama je nastavio politiku svojih prethodnika, poslavši dodatnih 30.000 vojnika u Avganistan, a povodom agresije na Libiju, u duhu „humanitarnog intervencionalizma“ izjavio: „Neke nacije mogu da pasivno posmatraju zlodjela, ali ne i Amerikanci“ (Šćekić, 2019).

Novi momenti na globalnoj sceni – ekonomska kriza, Ruska intervencija u Gruziji 2008., građanski rat na istoku Ukrajine i prisajedinjenje poluostrva Krim Ruskoj Federaciji, politički poraz Zapada u Siriji, povlačenje iz Avganistana 2021, politička kriza u EU, Bregzit, ekonomsko-političko jačanje i povezivanje Rusije i Kine, kao i regionalnih igrača poput Irana, Turske, Sjeverne Koreje – imaju za posljedicu opadanje globalne moći Zapada,[5] kako na ekonomskom i vojnom, tako i na kulturno-ideološkom polju. Hibridni, sajber ratovi, mediji kao bojno polje, u epohi „kontrolisanog haosa“ usložnjavaju i dodatno komplikuju savremenu geopolitičku sliku. Borba u samim SAD između Trampove administracije i tzv. „duboke države“, prelivala se i na globalni nivo.

[4] Irak je bio u središtu te strategije, gdje je i izvršena vojna invazija 2003, a dvije godine ranije zauzet je Avganistan. Preko Turske, Balkana, Ukrajine, Poljske do Baltika, trebalo je vojnim bazama okružiti protivnika. – William Engdahl, *Full spectrum dominance*, edition Engdahl, 2009.

[5] U svom govoru u Minhenu 2007, Vladimir Putin kritikovao je unipolarnost svijeta uspostavljenu nakon Hladnog rata: „To je svijet sa jednim gospodarom, jednim suverenom, što je opasno i za sve ostale i za samog suverena, jer ga razara iznutra“, rekao je dodavši da je takav poredak „i neprihvatljiv, i nemoguć“.

Kroz Strategiju nacionalne bezbjednosti SAD prepoznaje Kinu i Rusiju kao akutne prijetnje što se ogleda i u ponovnom pokretanju Odbora za aktuelnu opasnost, koji je u doba Hladnog rata iznalazio razne načine za suprotstavljanje SSSR-u, ali je sada izričito usredsređen na podrivanje Kine koja, kako tvrde članovi odbora, predstavlja egzistencijalnu prijetnju za SAD. Multipolarni svijet koji se stvara u novom milenijumu, umanjuje dominantnu moć SAD i MMF.[6] Ekonomska snaga Kine prijeti da potisne SAD sa dominirajuće pozicije glavne svjetske ekonomije. Obnovljena vojna moć Rusije u kombinaciji sa monopolom nad snabdijevanjem energentima i agresivnom medijskom propagandom – umanjuje američku vojnu i političku dominaciju na Bliskom istoku, Balkanu i drugim regionima svijeta. Kroz stvaranje konflikata niskog intenziteta u određenim regionima, vode se posrednički ratovi preko trećih strana. Radi se o hibridnom ratu koji ne prerasta u otvoreni rat, a vodi se putem ekonomskih sankcija, kroz informativni rat na internetu, diskreditovanjem protivnika pred međunarodnom javnošću i organizacijama, vođenjem *proxy* konflikata manjeg intenziteta.

(Zlo)upotreba ljudskih prava

Živimo (barem formalno i deklarativno) u vremenu ostvarenja ljudskih prava i sloboda. Međutim, korpus tih prava je često

6 Minhenski izveštaj o bezbjednosti 2017. (*Munich Security Report 2017*), objavljen uoči istoimene konferencije koji su pripremili razni instituti, svjedoči i da je ova, najvažnija međunarodna konferencija o bezbjednosti – zabrinuta. Potpuno je jasan i šef Minhenske konferencije Volfgang Išinger. On već u uvodu tog dokumenta piše da je međunarodna bezbjednost „u ovom trenutku fragilnija nego što je bila ikada od kraja Drugog svjetskog rata“. Nije isključeno da se svijet nalazi i pred „post-zapadnim“ periodom, što znači da postoji mogućnost da „Zapad i njegov liberalni poredak prestanu da postoje“. – https://www.security-conference.de/debatte/munich-security-report/ 26. 5. 2019.

podložan manipulisanju i upotrebi u ostvarivanju geopolitičkih ciljeve. Ostvarujući svoje ekonomske i političke interese u procesu globalizacije, vodeće zemlje svijeta su često ostajale bez suštinskih argumenata u procesu realizacije svojih ciljeva, pa se pristupilo korišćenju argumenta o ljudskim pravima, pravima manjina, ugroženih grupa i sl. Ako bi se u određenom trenutku ova grupa pitanja proglasila najznačajnijom i stavila u međunarodni fokus (što se često i dešavalo) – dobijala bi se strateška pregovaračka prednost. Logika je bila pragmatično jednostavna: Što više neku državu kritikuju zbog manjka ljudskih sloboda i prava, ona će lakše otvoriti svoje tržište za firme iz zemalja koje joj prigovaraju iz „razloga univerzalne prirode“.[7] Ovaj metod se naročito primjenjivao prema Kini, Rusiji, Iranu i dr.

Kraj Prvog svjetskog rata predstavljao vrhunac kolonizacije i moći „bijele“ Evrope nad ostatkom svijeta. Superiornost koju su evropski kolonizatori pokazivali prema koloniziranom stanovništvu ogledala se u širokom spektru, od nipodaštavanja, rasne segregacije do fizičke torture i genocida. Brak u SAD izmedju osoba različite rase bio je zakonom zabranjen sve do 1967. Ni „očevi osnivači“ SAD krajem 18. vijeka, nisu previše marili za jednakost svih, iako su je deklarativno isticali[8], dok su tokom 19. vijeka u procesu stvaranja SAD, ljudska prava[9] bila u

[7] Opšta deklaracija o ljudskim pravima i Konvencija o ukidanju svih oblika (rasne) diskriminacije garantuju prava na obrazovanje, medicinsku i socijalnu zaštitu i dostojan standard svakom građaninu. Iako je i sama ratifikovala ove međunarodne konvencije najvišeg značaja, SAD nije usvojila predlog da ekonomska i socijalna prava budu sastavni dio ljudskih prava. – *Sudar svetova*, više na: https://www.vesti.rs/ 17. 4. 2019.

[8] Tomas Džeferson je poznat po rečenici „svi su ljudi stvoreni jednaki“ u Deklaraciji o nezavisnosti, ali to nije baš išlo u prilog stotinama njegovih robova koje je posjedovao na svojim plantažama.

[9] Vjekovima, pod uticajem patrijahata i religijskih dogmi, žene nisu bile ravnopravne sa muškarcima. Novi Zeland je prva država koja je dala ženama

drugom planu.[10] Od kraja 19. vijeka, kolonijalnoj dominaciji nad ogromnim dijelom planete pridodate su diskriminatorne mjere protiv ne-bijelaca u zemljama u koje su imigrirali.

Prvi svjetski rat uzdigao je Japan u silu prvog ranga među svjetskim nacijama. Carstvo je profitiralo od ulaska u rat 1914. na strani Antante, a protiv Njemačke, ojačavši svoju poziciju na Dalekom istoku i Pacifiku. Japan nije uspio u svojoj namjeri da Društvo naroda usvoji „jednakost rasa" na konferenciji Lige naroda (preteče UN) 1919.[11] Tokom perioda Hladnog rata, korpus

pravo glasa 1893, Rusija 1918, dok su SAD to pravo dale tek 1920, Britanija 1928. Čak su i neke evropske države vrlo kasno uvele pravo glasa za žene. Tako ga je Švajarska uvela 1971, a u Aziji Kuvajt 2005. i Saudijska Arabija 2015 – više u: Radenko Šćekić, „Upotreba ljudskih prava u geopolitičke svrhe", *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 1–2, 2020, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.

10 Od kraja građanskog rata, Abraham Linkoln je bio poznat kao predsjednik koji je oslobodio robove, njegova namjera tokom građanskog rata je dominantno bila spas američke Unije. Godine 1862. napisao je pismo Horasu Griliju, uredniku *New York Tribune*, rekavši: „Da sam mogao da spasim Uniju bez oslobađanja bilo kog roba, to bih i uradio". – više na: https://www.cdm.me/ 22. 5. 2019.

11 Ipak, cilj Japana nije tada bila jednakost svih rasa. Japanska vlast se plašila da bi inferioran položaj japanskih državljana ugrozio poziciju Zemlje izlazećeg sunca u budućem međunarodnom poretku. U SAD, bijeli južnjaci su se osvetili za poraz u Građanskom ratu stvorivši sistem segregacije i Kju Kluks klan (KKK) Kalifornija je 1854. uvela novi porez za strance nepogodne za naturalizaciju. Na ovaj način planeta je podijeljena na bijelce i one koji to nisu i rođena je zamišljena zajednica koja je nadilazila nacionalne granice. Američki Senat je u martu 1920. odbio da ratifikuje Versajski sporazum i SAD se nikada nisu učlanile u Društvo Naroda. U decembru 1948, novoosnovane Ujedinjene nacije će u prvom članu Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima proglasiti da se „Sva ljudska bića rađaju slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima" – više u: Marcuha Miho, „Kako je Društvo naroda odbacilo jednakost rasa

ljudskih prava je široko sagledavan i često medijski i politički korišćen u međunarodnim odnosima od strane suprostavljenih blokova.[12] Mada često selektivno i u skladu sa partikularnim interesima.

U posthladnoratovskoj doktrini posebno je politika zaštite ljudskih prava postala moćno sredstvo spoljnjeg uticaja na politiku određene zemlje. Tako je 1990. američki predsjednik Buš retorikom „zaštite ljudskih prava, moralnosti, jedinstva, pravde i zakonitosti osigurao uspostavljanje široke vojne koalicije tokom napada na Irak. B. Klinton upravo na zaštiti ljudskih prava temelji praksu humanitarnih intervencija (Somalija 1993; Haiti 1994; Bosna 1995; SR Jugoslavija 1999), nakon čega ljud-

1919“ – https://www.nedeljnik.rs/ I u: *Semil Ajdin, The Politics of Anti-Westernism in Asia: Visions of World Order in Pan-Islamic and Pan-Asian Thought, Columbia University Press, Njujork, 2007.*

12 Kao primjer možemo navesti Džekson-Venikov amandman iz 1974. na postojeći Zakon o trgovini, koji je stupio na snagu sljedeće godine. Povod je odluka Prezidijuma Vrhovnog savjeta SSSR-a da oni sovjetski građani koji emigriraju u inostranstvo, a imaju visokoškolsku diplomu, državi prethodno vrate novac koji je ona uložila u njihovo obrazovanje (to je bilo vrijeme kada su Jevreji masovno odlazili u Izrael). Odluka je protumačena kao udar na ljudska prava i bila je povod da SAD unesu pomenuti amandman, na inicijativu senatora Henrija Džeksona i Čarlsa Venika. Taj amandman zabranjivao je davanje statusa najpovlašćenije nacije, kao i izdavanje kreditnih garancija i kredita uopšte, onim državama koje svojim građanima uskraćuju pravo na emigraciju. Naknadno su važenje tog zakona vlasti SAD proširile i na Kinu, Vijetnam i Albaniju. Sa promjenama u SSSR-u i uopšte u međunarodnim odnosima, 1989. je na amandman Džekson-Venik uveden moratorijum, a 2002. je Vašington zvanično objavio da rusku ekonomiju smatra tržišnom, da bi 21. novembra 2012. Džekson-Venikov amandman bio zvanično ukinut, a Rusija primljena u Svjetsku trgovinsku organizaciju poslije gotovo dvije decenije čekanja. Više na: https://rs-lat.sputniknews.com/ sto-godina-sankcija-protiv-rusije 23. 4. 2019.

ska prava postaju često „upotrebljiva“ u geopolitici novog milenijuma.[13]

Putem medijskog promovisanja univerzalnih normi ljudskih prava i sloboda i stavljanjem ciljanog fokusa na one koji ih se ne pridržavaju, već krše ljudska prava, putem masovnih medija se pripremao teren za potencijalne političke i vojne akcije. Intervencionistička politika se odnosi na angažman neke zemlje na teritoriju i/ili u državnim poslovima druge zemlje, a radi ostvarivanja vlastitih nacionalnih interesa. Intervencionizam može biti ostvaren i nevojnim sredstvima, ekonomskim sankcijama ili djelovanjem obavještajnih agencija.[14] Kritičari ističu argumente protiv vojnih humanitarnih intervencija: takva akcija predstavlja ekskluzivno asimetrično pravo jakih država. Intervencionističke države obično nisu motivisane humanitarnim razlozima već nekim drugim, to im je samo povod, sama upotreba vojne sile

[13] Njemački sociolog Ulrih Bek, režim zaštite ljudskih prava smatra „vrlo efikasnom strategijom“ koja „revolucionira svjetski politički poredak“, na način da meta-moć globalnog civilnog društva (NVO), kao novog subjekta međunarodnih odnosa, nametanjem pitanje zaštite ljudskih prava urušava autonomiju nacionalne države. Nacionalna ili socijalna prava gube prednost pred režimom zaštite ljudskih prava čime se otvara bezgranični prostor moći svjetske unutrašnje politike u kojem se zapadne, globalno uticajne države, ali i nevladine organizacije vrlo intenzivno miješaju u unutarnju politiku drugih, na način da mogu mijenjati njihove strukture vlasti. Bek govori o „mješovitom obliku humanitarne nesebičnosti i imperijalne logike moći“, posebno iskazane u vojnim humanitarnim intervencijama, i ističe, kako teme globalnog civilnog društva poput zaštite ljudskih prava, često bivaju instrumentalizovane od strane SAD, EU kao i drugih globalnih aktera, na način da postaju vrlo korisna „ideološka oprema za ekonomske i vojne ratove“ – više u: Jadranka Polović, *Ljudska prava kao formalni temelj intervenističkih politika*, https://www.geopolitika.news/ 12. 5. 2019.

[14] Kos-Stanišić. „Vojne komponente američke vanjske politike“, *Polemos 3*, 1, 2000, 111–140.

predstavlja kršenje ljudskih prava, evidentan je slab učinak vojnih humanitarnih intervencija. Političke i ekonomske posljedice vojnih intervencija u Avganistanu[15], Iraku[16] i Libiji[17], te neuspjeh „demokratizacije“ ovih država, poništavaju

15 Procjenjuje se da je proizvodnja opijuma u Avganistanu porasla sa 8.000 hektara 2001. na 200.000 hektara 2017. Dakle, od kada je NATO, izvršio invaziju u Avganistanu, proizvodnja opijumskog maka porasla je čak 25 puta. https://www.b92.net/info/vesti/index.php 25. 5. 2019.

16 Za neophodnost oružanog odgovora, pored pravnih i ekonomskih, isticani su i humanitarni razlozi zaštite civilnog stanovništva od zločina Iračana 1991. Jedna od najpoznatijih priča takvog tipa je priča o mrtvim kuvajtskim bebama: „Tada se pred Odborom za ljudska prava u SAD pojavila mlada Kuvajćanka, predstavljena kao medicinska sestra, koja je izjavila da su u bolnicu u Kuvajtu u kojoj je radila, upali irački vojnici, vadili novorođene bebe iz inkubatora i bacali ih na pod, bebe su pri tome umrle – njih čak 312“. Svjedočenje ove mlade djevojke izazvalo je šok, gnušanje i znatno doprinijelo oblikovanju javnog mnjenja u SAD pa i šire u podržavanju vojne akcije. Sam tadašnji predsjednik Buš je u svojim javnim nastupima spomenuo ovo svjedočenje više od 30 puta. Tek 9 mjeseci nakon završetka operacije Pustinjska oluja, koja je protjerala Iračane iz Kuvajta, objavljena je puna istina o ovom slučaju i identitetu mlade Kuvajćanke. Djevojka uopšte nije bila medicinska sestra, već ćerka kuvajtskog ambasadora u Vašingtonu, i nije neposredno došla iz Kuvajta, već je više godina neprekidno boravila u SAD. Nije bila nikakav očevidac niti je bilo ikakvih beba ubijenih na takav način. Priča je predstavljala veliki propagandni uspjeh firme za javne odnose Hill i Knowlton, koja je primila 12 miliona dolara za nekoliko mjeseci rada. Punu istinu je objavio Džon Mekartur u knjizi *Drugi front* (prema M. Tadić, 2002,115).

17 Vojnu intervenciju u Libiji 2011. pokrenula je zapadna koalicija predvođena SAD, Velikom Britanijom i Francuskom nakon što je SB UN-a izglasalo Rezoluciju 1973. U knjizi *Mitovi, laži i ratovi za naftu*, W. Engdahl „humanitarni“ rat u Libiji sagledava kao *de facto* čin neokolonijalizma, koji, s ciljem prisilne promjene režima, krši temeljne norme međunarodnog prava.

temeljnu ideju „vojnog humanitarizma“ – zaštitu civilnog stanovništva.

Još je Versajski sporazum 1919. je priznao da je sama agresija bila uzrok Svjetskog rata: Austrija je iskoristila sarajevski atentat kao izgovor i povod za napad na Srbiju, a Njemačka je krenula u agresivni rat napadajući Belgiju i Francusku“. Proizlazeći direktno iz ovog priznanja, zabrana agresije je brzo postala glavno načelo međunarodnog prava. Kelog-Brajanov pakt iz 1928. zabranio je agresivne ratove, a okrivljeni u Nirnbergu 1945. bili su optuženi za „zločine protiv mira“. U Povelji UN 1945. zabranjen je napadački rat.[18] Tek je dakle Pariški (tzv. Briand-Kelloggov) pakt iz 1928. prvi put zabranio rat kao sredstvo državne politike (čl. 1), poričući mu time vjekovima prihvaćen značaj emanacije državne suverenosti.[19]

Međutim, strateški imperativi kontrole prirodnih resursa sve vidljivije usmjeravaju tok budućih spoljnopolitičkih akcija globalnih aktera. Naime, posljedice ovakve strategije svjetske supersile i njenih saveznika, primijenjene Balkanu, Iraku, Avganistanu[20],

---

Autor navodi kako libijski slučaj predstavlja pokušaj uvođenja opasnog koncepta Odgovornosti za zaštitu (*The Responsibility to Protect*) kao nove norme na polju međunarodne bezbjednosti i ljudskih prava, zbog čega je opravdanje za upotrebu sile i u Libiji utemeljeno na prioritetu zaštite ljudskih prava. Više na: https://www.geopolitika.news/analize/ 20. 4. 2019.

18 „U prvoj presudi Nirnberškog suda 1946. navedeno je: „Započinjanje napadačkog rata nije samo međunarodni zločin; to je vrhovni međunarodni zločin koji se razlikuje od drugih ratnih zločina samo po tome što sadrži u sebi cjelokupno akumulirano zlo“ – Robert M. Hajden, „Rat je počeo sa agresijom na Srbiju“, više u: *Politika*, 30. jun 2014; O pitanju invazije i ratne okupacije, zašite civilnog stanovništva, više u: Đuro Degan, *Međunarodno pravo*, Pravni fakultet, Rijeka 2000, str. 894.

19 D. Lapaš, Pravo na upotrebu sile u suvremenom međunarodnom pravu, *Filozofska istraživanja* 2016.

20 Projekat za novi američki vijek (Project for New American Century),

Libiji, posredno i drugim zemljama Sjeverne i podsaharske Afrike, te Siriji, jesu razorena društva koja svojom nestabilnošću, spolja izazvanim haosom, siromaštvom, civilnim žrtvama i rijekama imigranata ugrožavaju međunarodni mir i sigurnost. Evropa se suočila s poplavom imigranata kao potencijalnih azilanata. Migraciona kriza je samo posljedica prethodnih uzroka – geopolitičkih uplitanja spoljnih faktora u politički nestabilna područja Afrike i Azije. Pitanje širenja demokratije i ljudskih prava postaju neobično i široko „upotrebljiva" u geopolitici 21. vijeka. U tom kontekstu zaštita ljudskih prava postaje formalni temelj intervencionizma, kojim se oblikuju političke prilike u zemljama evropske periferije (Ukrajina, Makedonija, KosMet[21])

neokonzervativni *tink-tenk*, analitički centar čiji je proklamovani cilj bila „promocija globalnog liderstva Amerike", godinu dana prije napada 11. septembra je objavio izvještaj pod naslovom „Ponovna izgradnja američke odbrane: Strategija, snage i resursi za novi vijek", u kome se zagovara pojačano američko vojno prisustvo širom svijeta, a navodi se i da je to što oni žele malo vjerovatno „osim u slučaju katastrofalnog i kataklizmičkog događaja — kao što bi bio novi Perl Harbur". Upravo to, novi Perl Harbur uslijediće 11. septembra 2001, a naročito je važno napomenuti da su čelnici Projekta devet mjeseci ranije zauzeli važne funkcije u Bušovoj administraciji — Dik Čejni postao je potpredsjednik SAD, Donald Ramsfeld sekretar za odbranu, njegov zamjenik bio je Pol Volfovic, stručnjak za formiranje javnih narativa. Više na: http://www.newamericancentury.org/ 12. 2. 2019.

21 U medijima se za sukob NATO i SRJ 1999. upotrebljavaju razni eufemizmi. Poput: *agresija, bombardovanje (humanitarna) intervencija.* Sa aspekta politikologije, *intervencija* je uvijek kraćeg, ograničenog karaktera, sa limitiranim ciljevima (poput dejstva NATO u BiH i RSK). Tokom 78 dana, NATO je protiv datašnje SRJ vodio propagandni, psihološki, ekonomski rat, vazdušnu i kopnenu invaziju. S obzirom da je izvršena bez legalnog pokrića i bez odobrenja UN, sa stanovišta međunarodnog prava mogla bi se okarakterisati kao agresija jednog vojno-političkog saveza na jednu suverenu državu. Nije postojalo odobrenje UN i to je ostavilo trajne posljedice po međunarodno pravo koje je

ili se na prostoru Sjeverne Afrike i Bliskog istoka nasilno ruše nepodobni režimi, instaliraju novi, doktrinom „kontrolisanog haosa“ ili „Odgovornosti za zaštitu“.

Kritičari ističu, da se SAD kao „supersila u zalasku“, ne „susteže od osporavanja suvereniteta“[22] drugih država, nasilnog mijenjaja režima i prekrajanja granica. Ne obaziru se previše na međunarodni poredak niti međunarodno pravo, koristeći emocionalnu argumentaciju u međunarodnim odnosima, često utemeljenu na medijskim manipulacijama, sve se češće odlučuju upotrijebiti silu s ciljem promjene režima. Takva praksa, koja posljednjih decenija postaje pravilo, svoju legitimnost temelji na vrlo fluidnim kriterijima opravdanosti intervencija (Šćekić, 2019: 279). U kontekstu savremenih međunarodnih odnosa, posebno se režim zaštite ljudskih prava koristi kao vrijedan argument za vođenje tzv. pravednih ratova. Odgovornost za zaštitu (*The Responsibility to Protect*), kao set UN-ovih normi koje koriste SAD i njeni evropski saveznici postupno se kreće prema otvorenom, brutalnom i nasilnom mijenjanju nepodobnih režima s jasnim ciljem ovladavanja energetskim resursima te

time izgubilo na značaju. Agresija je medijski predstavljana kao humanitarna intervencija. – Radenko Šćekić, *Mediji i Geopolitika*, Medijska kultura, 2019.

22 Osporavanje i ograničavanje suvereniteta sprovodio je ranije Sovjetski Savez prema svojim satelitima u Centralnoj Evropi, nakon oružanih intervencija u Mađarskoj (1956) i Čehoslovačkoj (1968): Lideri Varšavskog pakta su se 3. avgusta 1968, okupili u Bratislavi na zajedničkom sastanku gdje se pojavio generalni sekretar Komunističke partije i lider Sovjetskog Saveza Leonid Brežnjev koji je po prvi put proklamovao „Doktrinu ograničenog suvereniteta“, kao važan segment nove politike Sovjetskog Saveza prema članicama Varšavskog pakta i ostalim zemljama socijalističkog tabora. Ova doktrina bila je veoma jasna u pogledu suvereniteta neke zemlje, a to znači da neka država može ostati suverena onoliko dugo, ukoliko nema štete po interese ostalih socijalističkih zemalja i država članica Varšavskog pakta. Više na: https://www.ekspres.net/istorija/pola-veka-od-praskog-proleca 20. 5. 2019.

putevima njihova protoka na području Evroazije i Sjevera Afrike“. Naročito nakon 11. septembra 2001. imperativ zaštite ljudskih prava opravdava upotrebu sile i kršenje načela suverenosti država protiv tzv. nepodobnih, ili odmetničkih država, pojam koji su nakon 1990. uvele tzv. prosvjetljene države (Chomsky, 2008: 124), a s ciljem *zaštite civilnog stanovništva, sprečavanja genocida, etničkog čišćenja kao zločina protiv čovječnosti*[23] i sličnih floskula koje se medijski promovišu.[24]

Sam koncept ljudskih prava je „liberalan i Zapadni i u njega je ugrađeno razumijevanje ljudskih prava (zakon) i sloboda Zapadnog prosvetiteljstva. Pravo je uspostavljeno kao opšta kategorija, potpuno odvojena od stvarnog postojanja određenog društva i njegovih specifičnosti, posebnosti, tradicije, etnosa, kulture. Nasilno nametanje zapadne kulture i normi kroz formu meke sile ili intervencija dovodi do konflikata. Sâma ova ideologija je osnova za zapadnjački intervencionizam prema drugim državama i njihovim poslovima, koji ne moraju ni da imaju neke veze sa Zapadom.[25] Sukob u Angoli koji je tinjao

[23] Robert MekNamara je bio najuticajniji sekretar odbrane SAD 20. vijeka. Služio je predsjednicima Džonu Kenediju i Lindonu Džonsonu od 1961. do 1968. Karijeru je završio kao predsjednik Svjetske banke. Izjavio je: „Spalili smo na smrt 100.000 japanskih civila u Tokiju – muškarce, žene i djecu, a sveukupno je stradalo oko 900.000 civila u Japanu“. General Kurtis LiMej koji je vodio vazduhoplovne snage tokom japanskog rata je rekao ’Da smo izgubili rat, svi bismo bili procesuirani kao ratni zločinci’ i mislim da je u pravu. Svi smo mi bili ratni zločinci“ rekao je MekNamara – više u: N. Čomski, *Imperijalne težnje*, Zagreb 2006.

[24] U američkoj posthladnoratovskoj strategiji ljudska prava sve više postaju politički instrument, vrlo korisno sredstvo utjecaja na unutarnju politiku određene zemlje, te postupno formalni temelj američkog intervencionizma – više na: Jadranka Polović, Etički aspekti Američkog intervencionalizma, http://geopolitika.news/analize/ 25. 4. 2019.

[25] Ideologija ljudskih prava je Rusiji nametnuta poslije raspada Sovjetskog

nekoliko decenija tokom druge polovine 20. vijeka, predstavlja karakterističan primjer geopolitičke upotrebe jednog prostora, kroz formu borbe za slobodu i ostvarivanja željenih ljudskih prava.[26] Sličan geopolitički sukob regionalnih geopolitičkih igrača, vodi se danas u Jemenu (sukob Irana i Saudijske Arabije). Dvije organizacije za ljudska prava, *Amnesty International* i *Human Rights Watch* zatražile su da se Saudijska Arabija suspenduje iz Savjeta za ljudska prava UN zbog sprovođenja vojne kampanje u Jemenu.[27] Naravno, u politici se ništa ne dešava „slučajno" ni „spontano", a iako se dogodi – to je unaprijed već dogovoreno, poput „Arapskih proleća".[28]

---

saveza i ogleda se u strukturi novog ruskog zakonodavstva; nakon dolaska na vlast konzervativne vlade Vladimira Putina, pokušalo se sa ponovnim tumačenjem liberalne dogme na konzervativni način. Za Rusiju, osnovno ljudsko pravo je pravo na život u slobodnoj zemlji suverenoj u odnosu na diktat Zapada – https://www.geopolitica.ru/sr/agenda/nashe-pravo-ljudska-prava-i-rusija 25. 5. 2019.

26 Više na: *Hironaka, Ann (2009).* Neverending Wars: The International Community, Weak States, and the Perpetuation of Civil War. *Harvard University Press.*

27 U zajedničkom saopštenju za javnost, oni ističu da je Saudijska Arabija, za dvije i po godine od kada je u Savjetu UN za ljudska prava, počinila „brutalana i sistematska kršenja ljudskih prava". Saudijska Arabija je zloupotrijebila svoj položaj i zaustavila nezavisne istrage i kritike o tome kako je ta zemlja započela rat u Jemenu. U saopštenju se navode i slučajevi kršenja ljudskih prava i u sâmoj Saudijskoj Arabiji, uključujući zatvaranje disidenata i diskriminiciju radnika-imigranata, žena i šiitske manjine. Navodi se dalje da se talas pogubljenja u Saudijskoj Arabiji pojačao otkad je zemlja član Saveta za ljudska prava UN - Saudijska Arabija i Savjet za ljudska prava UN https://www.geopolitica.ru/sr/article/oksimoron-un-saudijska-arabija-i-savet-za-ljudska-prava-un

U Saudijskoj ambasadi u Istanbulu, ubijen je 2018. saudijski novinar Kašogi.

28 Kako ističe visoki francuski oficir u vezi sa organizovanim dešavanjima u Arapskom svijetu: „Masovno smo uništili infrastrukturu i stanovništvu

Dešavanja u Srpskoj pokrajini Kosovo (Kosmet)[29] tokom druge polovine 90-tih godina 20. vijeka, predstavljaju primjer upotrebe rješavanja ljuskih prava, kao povoda za ostvarivanje željenih geopolitičkih ciljeva.[30] Situacija je, u vezi sa ljudskim pravima u Izraelu, takođe je pod medijskom pažnjom, jer većina ilegalno zatvorenih i mučenih su Palestinci. Nasilje nad njima se sprovodi na njihovoj sopstvenoj teritoriji, koja je pod dugogodišnjom izraelskom okupacijom. Teroristička organizacija DAEŠ držala je pod okupacijom dio teritorije Sirije i Iraka. Opisana su brojna ubistva, mučenja, seksualno nasilje,

ponudili odvratnu sliku onoga što bi moglo da bude oslobađanje u zapadnom stilu koje iza sebe ostavlja sjeme pobune koju odmah može da povede novi protivnik“, naveo je F.Legrije. *National defense rewiev*, „Top French officer raps West’s tactics against IS in Syria, faces punishment“ – više na: https://www.reuters.com/article/us-germany-security-france-syria/top-french-officer-raps-wests-tactics-against-is-in-syria 22. 5. 2019.

29 Međunarodno pravo dozvoljava vojnu akciju u dva scenarija: ako nacija ili nacije djeluju u samoodbrani ili ako su pod sankcijama Savjeta bezbjednosti UN. Rad objavljen u *Parametrima*, tromjesečnoj publikaciji Ratnog koledža američke vojske, 2000. godine predložio je neku vrstu „prirodnog zakona“ opravdanja za rat; memorandum koji je britanskom parlamentu podnio profesor prava na Londonskoj školi ekonomije, tvrdio je, u stvari, da je rat bio legitiman čak i bez odobrenja Savjeta bezbjednosti. „I dalje ćete naći značajan broj pravnih naučnika koji će reći: ‘Trebalo bi da priznamo da međunarodno pravo nije luđačka košulja’, ističe Lorens Daglas profesor na Amherst koledžu koji je opširno pisao o pravu i ratu. Ali ako je zakon samo preporuka, onda to nije zakon. ‘Zakoni važe za njih, ali ne i za nas’ nije način na koji funkcioniše pravni režim. Bombardovanje SRJ učinilo je da međunarodno pravo izgleda kao farsa. To se odnosi samo na slabe“. – prema:
https://www.newyorker.com/contributors/masha-gessen

30 Više u: *Nation*, R. Craig (2003), *War in the Balkans, 1991–2002. I Drezov, Kyril; Gokay, Bulent; Waller, Michael (2014), Kosovo: the Politics of Delusion. Routledge*, str. 176.

porobljavanje ljudi, kidnapovanja. Uopšteno uzevši, geografija mučenja pokazuje stabilnu težnju ka političkoj polarizaciji. Tortura se sprovodi u državama koje, s jedne strane, kao SAD[31] i Izrael, promovišu vladavinu prava, a sa druge strane u državama u kojima postoji nagla transformacija političkog sistema. U ovim slučajevima, liberalno-demokratske institucije se koriste kao „kišobran" kojim se opravdava nasilje.[32]

U savremeno doba, upotreba nasilja je prerogativ države. Kako je Maks Veber naveo, „jedino država ima pravo da sprovodi nasilje". Institucionalizacija nasilja je počela u isto vrijeme kada su demokratske institucije osnovane. Pravno tumačenje raznolikih „okrutnosti" u SAD krajem 18. i početkom 19. vijeka je odobravalo i opravdavalo nasilje od strane države. U Masačusetskom *habeas corpus* iz 1841. se kaže da osuđeni kriminalac može biti mučen ako je kriv, ali „mučenje ne smije biti varvarsko ili nehumano".[33] Pitanje ljudskih prava i sloboda

[31] SAD su nakon 11. 9. 2001. sistemski sprovodile torturu, držeći zarobljene islamiste u vojnoj bazi Gvantanamo na Kubi ali i u tajnim zatvorima u Rumuniji i Poljskoj, što je bila tema medijskih skandala.

[32] „Posebno su u SAD i Izraelu programi torture povezani sa izgovorom nacionalne bezbjednosti. U slučajevima narušenih država, kao što su Irak ili Ukrajina, izlivi nasilja su povezani sa razdvajanjem države od njenih društvenih obaveza, uključujući i one da zaštiti živote, prava i slobode građana, i sa geopolitičkim interesima trećih strana. U Ukrajini je sprovođena namjerna nacifikacija i revizionizam, kako bi se u društvu stvorila klima rusofobije i slijedile zakonodavne aktivnosti u zemlji, koje jedino idu na ruku Vašingtonu" – više na: https://www.geopolitica.ru/sr/article/geopolitika-muchenja 12. 2. 2019.

[33] „Konvencija protiv nasilja iz 1984. se širi izvan definicije mučenja kao nehumanog čina i definiše ga kao nelegalno mučenje. Prema ovom tumačenju, onda, svaki čin koji je proglašen legalnim, nije mučenje. Stoga, ako vlasti imaju moć da deluju u ime nekih apstraktnih interesa nacionalne bezbednosti, mogu da muče osumnjičene, jer im to dozvoljava zakon. Odsek za pravnu pomoć američkog Ministarstva pravde je čak, na zahtev CIA, pripremio

steklo je jasnu geopolitičku komponentu, a posljednjih decenija sve češće postaje izgovor za političko-ekonomske i vojne konflikte. U posljednje dvije decenije ustalio se izraz „humanitarna intervencija“, što podrazumijeva miješanje spolja u neki unutardržavni konflikt u cilju „zaštite ljudskih prava“. U politici vodećih sila, na vrlo složen način su isprepletani i normativni i praktični motivi, vezani za osiguranje svojih nacionalnih političkih ekonomskih interesa.

Nakon 11. septembra 2001. humanitarne intervencije poprimaju formu rata protiv terorizma koji direktno dovodi u pitanje suverenitet[34] tzv. „odmetničkih država“. Rangirajući druge države prema njihovoj „spremnosti za poštovanjem ljudskih prava i vjerskih sloboda“, SAD[35] su često i unilateralno (jednostrano)

dokument u kome se kaže da, ako će državni zaposlenik da muči zarobljene i osumnjičene za terorizam, on to mora da čini kako bi sprečio nove napade terorističke mreže al-Kaida u Sjedinjenim državama“. Džordž Tenet, šef CIA od 1997. do 2004. je lično odobrio okrutne tehnike ispitivanja, uključujući i razne metode davljenja u vodi. Tenet je bio zadužen da unaprijedi, promijeni ili odbaci sve predloge u vezi sa istraživanjima koja uključuju „humane subjekte“. Najneslavniji slučajevi iz ovog programa u posljednjih par godina, jesu mučenje iračkih zatvorenika u zatvoru Abu Greb i smještanje u specijalne zatvore mnogobrojnih osumnjičenih stranaca povezanih sa Al-Kaidom, od kojih se većina i dalje nalazi u američkoj vojnoj bazi u Gvantanamu (i to na kubanskoj teritoriji, koju su SAD okupirale 1959)“ – Konor Foli, *Borba protiv mučenja*, London 2003; i na: Geopolitika mučenja https://www.vesti.rs/Politika/Geopolitika-mucenja.html 12. 2. 2019.

[34] CIA je 2003. kidnapovala Milanskog imama, Abu Omara, i prevezla ga u Egipat. Sveštenik Abu Omar je mučen zbog navodnih veza sa islamistima. Nakon protesta javnosti, italijanski sudovi su optužili preko 26 agenata CIA i mnoge druge zbog ovog događaja i međunarodnog skandala. – više na: http://www.watchingamerica.com/ 27. 3. 2019.

[35] „SAD ne smeta da proklamuje neke svoje posebne nacionalne i državne interese i da jednostavno zaobiđu međunarodne pravne norme uopšte. Na jed-

intervenisale u lokalne konflikte primjenjujući američke zakone eksteritorijalno, na području drugih država. Mediji imaju ključnu ulogu u promovisanju ljudskih prava i izgradnji društva tolerancije i zato je potrebno unapređivati njihov rad. Različitost mišljenja zasniva se na toleranciji.

Predsjednik Ruske Federacije Vladimir Putin izjavio je da nije imao drugu opciju nego da naredi krajem februara 2022. ono što je nazvao „specijalnom operacijom" i dodao da svi prethodni potezi Moskve da promijeni bezbjednosnu situaciju nisu urodili plodom.[36] Ruski mediji tvrde da Ukrajina diskriminiše etničke Ruse i one koji govore ruski jezik i da bi Ruska Federacija trebalo da ih zaštiti i vojno iz humanitarnih, ali i preventivnih razloga[37] zbog širenja NATO-a. Autor *Njujorkera*, Maša Gesen analizirao je bombardovanje SR Jugoslavije 1999. godine i njegove posljedice na situaciju u Ukrajini 2022. Sedamdesetosmodnevno

---

noj konferenciji u Bratislavi, krajem aprila 2000. američki predstavnik je na samitu NATO-a i novih kandidata za članstvo u NATO rekao: „Tamo gdje međunarodno pravo stoji na putu ostvarivanja interesa NATO-a i interesa SAD, treba ga ukloniti" – više u: Ž. Jovanović

https://rs-lat.sputniknews.com/intervju/Zivadin-Jovanovic 27. 5. 2019.

36 Više na: https://press.co.me/putin-nismo-imali-drugu-opciju-znali-smo-da-ce-uslijediti-sankcije/?fbclid=IwAR0fB73KuBD2c-ercULaWWCt-RyEq46ElTHzC4dY4VkGoyCtnl0HDeAUjdE

37 Nameće se analogija trenutne Ukrajinske sa Kubanskom krizom iz 1962. godine. Jer ono što je Kuba za SAD, to je Ukrajina za Rusiju – susjedstvo da bi se dopustilo postavljanje protivničkih raketa na taj teritorij. Jer, dok od Havane do Washingtona ima 1.800 kilometara, od Kijeva do Moskve ih jedva ima 750, što znači da ruski strahovi od američkih i NATO raketa na ukrajinskom tlu nisu nerealni. Više na: Damir Pilić, Rusija, Ukrajina i konci rata, Slobodna Dalmacija,

https://zadarski.slobodnadalmacija.hr/zadar/forum/nije-vam-jasan-cijeli-ovaj-kaos-oko-ukrajine-niste-sami-evo-sto-se-dogada-u-toj-nestabilnoj-drzavi-i-oko-nje-te-tko-zaista-vuce-konce-moguceg-rata-1163393

bombardovanje SRJ bilo je bez presedana na više načina, piše Gessen. Preduzeto je bez odobrenja Savjeta bezbjednosti UN. Vlade učesnice i veliki dio medija su ga u predstavili kao humanitarnu intervenciju.[38] Sjedinjene Države su te koje su pokrenule proces raspada dosadašnjeg međunarodnog poretka (kroz više strateških programa, poput onog o „Americi za 21. vijek“, ali i praktičnih poteza poput uvođenja jednostranih carina – protivno WTO-u, jednostranih sankcija bez prethodnog odobrenja VB UN-a, samostalnog povlačenja iz nuklearnog sporazuma s Iranom koji je međunarodnog karaktera, jednostranim povlačenjem iz sporazuma s Moskvom o raketama malog i srednjeg dometa u Evropi), ali je Rusija ta koja ga upravo sada i konačno lomi ali ne na način koji je u interesu Washingtona.[39]

Ono što uopšteno karakteriše međuetničke i međuvjerske sukobe, kako Bliskog istoka tako i prostora Jugoistočne Evrope

[38] Provjerio sam sa Lorensom Daglasom, profesorom na Amherst koledžu koji je opširno pisao o pravu i ratu. „‘Rat humanitarne intervencije’ je toliko bizaran izraz da se može koristiti kao opravdavanje svake vrste agresije“, rekao je on. Prije nego što je kampanja bombardovanja završena, Luiz Arbur, tada glavni tužilac Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (ICTY), imenovala je grupu za istragu navoda o ratnim zločinima koje su počinili saveznici u NATO. Grupa je dokumentovala nekoliko slučajeva u kojima je bilo više civilnih žrtava: saveznici su bombardovali putnički voz, konvoj izbeglica, jedno selo na Kosovu, a u Beogradu i kinesku ambasadu i sjedište Radio-televizije Srbije. U vrijeme kada je izveštaj završen, Arbur je završila svoj mandat u ICTY a njena nasljednica Karla del Ponte odlučila je da ne otvori krivičnu istragu. „Nije bilo šanse da Karla del Ponte podigne optužbe protiv samih nacija koje su finansirale ICTY“, rekao je Daglas. „Da jeste, SAD i Velika Britanija su mogle samo da ukinu Tribunal“ – više na: Masha Gessen, https://www.newyorker.com/contributors/masha-gessen

[39] Zoran Meter, Putin je slomio međunarodni projekat, 30. 1. 2022. više na: https://www.geopolitika.news/analize/top-analiza-geopolitika-news/zoran-meter-putin-je-slomio-medunarodni-poredak/

jeste problem „mržnje malih razlika“. Jer, što je bliskost (jezička, genetska, etnička, kulturna) veća – to je animozitet i sukob među takvim zajednicama jači. Kao karakteristične primjere možemo navesti prostor Palestine, Ukrajine, Balkana. Ove male razlike (jezičke, vjerske, karakterne, kulturne) se iz geopolitičkih centara moći namjerno i ciljano produbljuju. Po obrazcu „zavadi pa vladaj“. Stvaraju se krizna žarišta koje potom geopolitički centri mire i šire ekonomske i političke reforme, namećući nove kulturne obrazce i željeni korpus ljudskih prava.

Zaključna razmatranja

Korpus ljudski prava se široko koristio i koristi u cilju ostvarivanja željenih geopolitičkih interesa. U te svrhe se koriste masovni mediji, ekonomske sankcije, hibridni rat, humanitarne vojne intervencije. U tom kontekstu, zaštita ljudskih prava postaje formalni temelj intervencionizma, kojim se oblikuju političke prilike u brojnim državama. Putem medijskog promovisanja univerzalnih normi ljudskih prava i sloboda i stavljanjem ciljanog fokusa na one koji ih se ne pridržavaju, putem masovnih medija se pripremao teren za potencijalne političke i vojne akcije. Geopolitičke promjene i Velike sile u skladu sa svojim partikularnim interesima, utiču na upotrebu ljudskih prava, kao povoda za intervencije u druge države. Intervencije toga tipa su često protivne međunarodnom pravu i povelji UN.

Preemptivni i preventivni ratovi predstavljaju pokušaj država da strah i neizvjesnost na polju nacionalne bezbjednosti u neposrednoj i daljoj budućnosti prevladaju blagovremenim, aktivnim oružanim vojnim djelovanjem prije nego što se „smrtno ozbiljna“ prijetnja u svom cjelokupnom obliku i punoj snazi materijalizuje. U svojoj osnovi, preemptivni ili preduhitrujući rat predstavlja koncept samoodbrane države. Za razliku od preemptivne upotrebe vojne sile gdje je oružani napad, odnosno rat

nametnut državi preemptoru odlukom suprotne strane, preventivni rat je po svojoj suštini „rat izbora“ gdje ne postoji objektivno prisutna prijetnja u realno predvidivoj budućnosti po bezbjednost države koja pokreće preventivni rat.[40]

Masovni mediji, u prvom redu internet i televizija, igraju jedno od ključnih sredstava u procesu nove geopolitičke prekompozicije u novom milenijumu. Druga decenija novog milenijuma donijela je zaoštravanje medijskog diskursa na globalnom nivou. Savremena dešavanja na Bliskom istoku i Evropi navode na razmišljanje: u kojoj mjeri su ona rezultat spontanih procesa, a u kojoj mjeri su vještački izazvani sa strane? U toku je geopolitička borba, u kojoj se radi ostvarivanja određenih političkih i ekonomskih interesa, prema ciljanim državama koriste različita sredstva po modelu „kontrolisanog haosa“. Suđenje za kršenje ljudskih prava od Nirnberga do Haga, daje osnova i za optužbe da se međunarodni sudovi zloupotrebljavaju u cilju selektivnog odabira žrtava i okrivljenih u skladu sa određenom politikom. Primjeri kršenja ljudskih prava u Ruandi, Argentini i na prostoru bivše Jugoslavije, daju osnova za takve kritike. Čest je i obrazac: dopustiti kršenje prava, a onda se pozvati na stvorenu faktičku situaciju kao pravni osnov za intervenciju. Za njih pak nužno trebaju podršku javnosti, i zato u medije lansiraju propagandu koja opravdava takva djelovanja.

40 Motiv za pokretanje preventivnog rata je dvojak. S jedne strane, to je strah od mogućnosti nastanka „neprihvatljive“ prijetnje u budućnosti kao posljedica neželjene promjene u raspodjeli ukupne, posebno vojne moći između države koja pribjegava preventivnoj upotrebi oružane sile i države (grupe država) – izazivača, u korist ove druge. S druge strane, motiv je izražen i u snažnoj želji države preventora da se sa „budućim“ prijetnjama i protivnicima „razračuna“ na vrijeme, prije nego što moć budućih protivnika neminovno preraste njenu moć, tj. dok je cijena rata sa ovim protivnicima još uvek prihvatljiva i zasigurno niža od one u budućnosti. – Hatidža Beriša/Neven Cvetičanin, *Preemptivni i preventivni ratovi*, Kultura polisa, Beograd 2018.

GLOBALNA TRANZICIJA I NOVA JALTA

Bojan Jovanović

According to many authors from very different fields (political sciences, sociology, law or even physics) we live in the period between two historical epochs. Modernity is disappearing but hasn't vanished yet, and so called postmodernity is coming but hasn't taken over yet. The movement from modernity to postmodernity is what is labelled here as global transition. Another term for that transition is globalization.

Kada počinje epoha modernost ili moderna epoha?

Nema niti jednog povjesničara ili nekog drugog proučavatelja povijesti koji može dati odgovor na takvo ili baš tako postavljeno pitanje. Pošto, modernost ne počinje nekog određenog datuma, niti je riječ o jednom početku te epohe. Radije, može biti riječ o počecima, većem i možda i neutvrdivom broju početaka.

Uzeta kao epoha, modernost nastaje kroz ono što se naziva modernizacija. Modernizacija, pak, traje/trajala je veoma dugo, tako da uobičajeno govorimo o vjekovima modernizacije.

Inače, „termin 'moderan' ima dugu istoriju… Riječ 'moderno' u njenom latinskom obliku 'modernus' je po prvi put upotrijebljena u kasnom V vijeku radi pravljenja razdvajanja između sadašnjosti, koja je postala zvanično hrišćanska, od rimske i paganske prošlosti".[1]

[1] Jürgen Habermas, *Modernity Versus Postmodernity*, *New German Critique*, No. 22, Special Issue on Modernism (Winter, 1981), pp. 3–14, p. 3.

S obzirom na postavljeno pitanje, ipak, može se tako smatrati i posmatrati da „'modernost' upućuje na socio-političku i naučno-filozofsku realnost zapadnih društva ugrubo od sredine 18. vijeka nadalje, period označen svjesnim raskidom sa prošlošću i karakterisan postepenim razvojem serije modernih institucija kao što su demokratska politička zajednica, tržišno bazirana ekonomija i autonomne znanje-proizvodeće institucije. Sociolozi su uobičajeno konceptualizovali ovu konstelaciju u smislu procesa 'modernizacije', kao linearnog razvoja od pre-modernog, tradicionalnih društava u moderna društva"…[2]

Postmoderno stanje

Kada je počela postmodernost? Pogotovo u kontekstu današnjice, postavljeno pitanje je posve propulzivno. Početno, možemo odgovoriti pitanjem: Kada se završava modernost? Negdje kasnih 1950-ih uticajni američki autor Alvin Tofler govori o kako kaže o novom, post-modernom svijetu i zapaža: „U nekoj nemarkiranoj tački tokom poslednjih dvadeset godina mi smo neprimjetno istupili iz Modernog doba u novu, još bezimenu, eru. Naš pogled na svijet se promijenio; stekli smo novu percepciju i s time nove kapacitete. Postoje nove granice mogućnosti, rizik i izazov. Postoji novi spiritualni centar za ljudsku egzistenciju".[3]

Istupili ili istupamo?

Svakako, uzeto u hronološkom i hronopolitičkom smislu, epohe mogu da su jukstaponirane, možemo reći da je riječ o sapostojanju epoha, odnosno, jedna epoha se još nije završila – nego se završava – dok se u vezi sa drugom, nastupajuće kretajućom na-mjesto ili namjesto, neće reći da je počela, koliko radije i tačnije da počinje.

[2] Kristina Stökl, Modernity and Its Critique in 20th Century Russian Ortodox Thought, *Studies in East European Thought* 58: 243–269 (2006), p. 245.

[3] Alvin Toffler, *Landmarks of Tomorrow*, Harper&Row Publishers, 1957.

Tako ćemo, radije i tačnije, govoriti o počinjanju i počecima postmodernosti, nešto što pada u naše vrijeme.

Moramo biti sasvim precizni, budući da je riječ u ovome i ovdje o najukupnijim odrednicama i okvirima, tako da ćemo radije postulirati da postmodernost otpočinje a da se modernost, doduše, nije okončala, nego je ono čemu svjedočimo kao onome što je tu pred našim očima (ili: „pred našim očima“) – dakle kao ono što je pred našim očima ali dočim više nije predočeno te treba da se predoči (pred-oči) – njezino okončavanje, tako da je faktičko stanje za koje imamo ili treba da imamo najviši epistemološki i egzistencijalni interes takvo da jednovremeno jedna povijesna epoha ulazi u stadijum okončavanja dok jedna druga otpočinje zauzimajući njezino povijesno postavljenje.

Ovakvo jedno okončavanje i otpočinjanje u jednovremenosti bijaše karakteristika svake epohalne tranzicije i stoga karakterističnost, primjera radi, povijesne tranzicije iz feudalizma u kapitalizam. Ovdje se ovo tranzitorno kretanje i preokretanje identifikuje uz ne malu akcentuaciju da se ovakvo jedno otpočinjanje i okončavanje odvija jednovremeno, koje u tumačećem odnošenju odmah ili najprije znači da jednan moderni pojedinac, moderan i modernizovan, živi sve više i više praktično u dvije epohe…

„Smatra se da otprilike od ranih 1970-ih živimo u novoj istorijskoj epohi. Ta epoha je različito opisivana. Neke procjene naglašavaju kulturne promjene (‘postmodernizam’), dok se druge više fokusiraju na ekonomske transformacije, promjene u proizvodnji i marketingu ili u korporativnim i finansijskim organizacijama (‘kasni kapitalizam’, ‘multinacionalni kapitalizam’, ‘fleksibilna akumulacija’, ‘globalizacija’ i tako dalje). Ovi opisi imaju zajedničko preokupaciju novim tehnologijama, novim formama komunikacije, internetom, ‘informatičkim magistralama’. Svi ovi faktori – kulturni i ekonomski, sa njihovim tehnološkim zasnovanostima – objedinjeni su u konceptu ‘postmodernosti’ i

propoziciji da u protekle dvije ili tri decenije svjedočimo istorijskoj tranziciji od ‘modernosti’ ka ‘postmodernosti’.[4]

U tekstu koji je objavio kasnih 1980-ih, Hasan Ihab Habib[5] objavljuje i objašnjava ono što će na drugom mjestu opisati kao „postmoderni zaokret“ (*postmodern turn*).[6] Po nekim autorima, Habib je bio informisao i inspirisao francuskog postmodernistu Liotara, autora uticajne studije *Postmoderno stanje*.

Naime, Liotar je u novembru 1976. g. participirao u jednom međunarodnom simpozijumu, organizator kojega je bio Univerzitet Viskonsin u Milvokiju. Kako se ukazuje, bila je to zasigurno jedna od prvih konferencija ikada u čijem se nazivu referiše na postmodernost[7] te da je za pretpostaviti da je Hasan, *keynote* govornik, postigao da Liotar tamo i tada postane svjestan potencijala ovoga termina i uopšte odrednice.[8]

Samo, ovdje je riječ o više od postmodernosti u kulturi u užem smislu te riječi tj. postmodernizaciji u umjetnosti. To je samo jedan i biće da je tako manje važan vid tranzicije o kojoj je riječ. Pored toga, mnoštvo je tranzicija u okviru globalne tranzicije. Na primjer: tranzicija iz industrijskog u informatičko društvo. Ili

4 Ellen Meiksins Wood, Modernity, Postmodernity or Capitalism?, *Review of International Political Economy*, 4:3 Autumn 1997: 539–560, p. 539.

5 u: *Culture, Indeterminacy, and Immanence: Margin of the (Postmodern) Age* u: *Humanities in Society* 1, No. 1 (Winter 1977–78).

6 Hasan Ihab Habib, The Postmodern Turn-Essays in Postmodern Theory and Culture, *Ohio State University Press*, 1987.

7 Originalan naziv skupa je bio: *The International Symposium on Post-Modern Performance*. Pored ostalih, učesnici skupa su bili i Ežen Jonesko i Umberto Eko.

8 U pomenutoj studiji, Liotar već na početku referiše na: Ihab Hassan, *The Dismemberment of Orpheus: Toward a Post Modern Literature*, New York, Oxford U.P.,1971. Sredinom 1970-ih, Hasan je među prvima i rijetkima koji uopšte koriste termin „postmoderno“, Liotar taj dug prema njemu nije ostavio nepriznatim.

(pod)tranzicija iz načina plaćanja dobara i usluga (papirnim i metalnim) novcem do uspostavljenosti bezgotovinskog plaćanja (tzv. *cashless society*). Ukupno, domen globalne tranzicije je kultura u širem smislu te riječi, shvaćena kako se već i od početka shvatala, naime kao jedan, epohalno određen, *način života*.

A sukladno našem osnovnom interesovanju, najviše nas interesuje globalna tranzicija u oblasti politike, pravno-politička i metapolitička tranzicija.

Takođe, sljedstveno gore postavljenom, radi se i o ***kraju jednog svjetskog poretka*** ali i tome da su „u mnogim aspektima novi svijet i stara pravila u paralelnim univerzumima".[9]

U tom smislu, mislimo: i inače, veoma je značajno identifikovati i istraživati (globalnu) tekuću *tranziciju iz svijeta u kojem je (još uvijek) dominantan nacionalni princip u svijet u kojem je (sve više) dominantan supranacionalni princip.*

Kako će izgledati taj svijet? Ovdje je izvod iz tek jedne među brojnim i umnožavajućim se aktuelnim analizama i anticipacijama: „Nacionalne države će vjerovatno izgledati više kao američke države unutar federalnog sistema SAD – sa ograničenim nadležnostima ali važnim rezidualnim instrumentima politike i sposobnošću da se iskoriste niše u širem sistemu kroz ograničeno oporezivanje i regulaciju".[10]

Tako, iako je doduše „skoro svaka generacija od Drugog svjetskog rata vjerovala da živi u periodu radikalnih promjena" ipak nema sumnje da živimo u „momentu tranzicije" te da „ovaj put, postoje razlozi da vjerujemo da nas dramatične promjene koje su u toku u savremenim društvima uvode u duboko drugačiju eru".[11]

[9] Robert D. Blackwill and Thomas Wright, *The End of World Order and American Foreign Policy*, *Council on Foreign Relations*, Council Special Report, No. 86 May 2020, p. 12.

[10] Philip G. Cerny, *Terrorism and the New Security Dilemma*, *Naval War College Review*, Vol. 58 [2005], No. 1, Art. 2, p. 12.

[11] *The End of World Order and American Foreign Policy*, p. 11.

Jedna od takvih promjena je i ono što savremeni analitičari označuju kao smjena hegemona ili globalna tranzicija moći[12] ili moć u tranziciji.[13] Kako američki politikolog Čarls Kupčan o tome primjećuje, „kako vijek odmiče, Amerika neće biti u stanju da održi globalnu preponderaciju koju danas uživa… U skladu s tim, SAD i šira međunarodna zajednica moraju početi da se bave načinom upravljanja ovom nadolazećom tranzicijom u međunarodnom sistemu“.

Globalizovanje Crne Gore

Globalna tranzicija o kojoj je u ovome radu riječ, koliko se može raz-vidjeti, bazično je nesumnjivo u relaciji intersekcije sa globalizacijom; štaviše, uzeta kao sintagma sa određenim značenjem/značenjima, može se (do)čitati tako kao da je bazično ekvipolentna terminu „globalizacija“ i *vice versa*.[14]

Drugačije izloženo i izraženo, onda, uzeta bazično i tako isto u onome što je njezin realizam, globalizacija je globalna tranzicija, te neologizmom i glagolom globalizacija (a da to najčešće i ne znamo) opisujemo i realnost tranzicije jednog sistema u drugi ili ako se hoće *tranziciju iz modernog u postmoderno stanje*.

Dakle – uz napomenu: tome je tako pogotovo ukoliko se intencionalno izvrši smanjivanje broja varijabli u analizi –

12 Birol A. Yesilada, Jacek Kugler, Gaspare Genna, Osman Göktuğ Tanrıkulu, *Global Power Transition and the Future of the European Union*, Routledge, 2018.

13 Charles A. Kupchan, Emanuel Adler, Jean-Marc Coicaud and Yuen Foong Khong, *Power in Transition The Peaceful Change of International Order*, United Nations University Press, July 2001.

14 Takođe i sintagma **globalna transformacija** (up.: David Held, The Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalization Debate, *Polity*, 2003).

označavamo isto stanje ili mijenjanje stanja koristeći izraze bilo „globalizacija“ bilo „globalna tranzicija“.

A od kada je u maju 2006. g. nakon referenduma postala nezavisna država, onda nakon što je u junu iste godine postala članica OUN ili isto tako nakon što je 2010. dobila status zemlje kandidata za članstvo u EU ili nakon što je 2007. g. postala članica IMF... globalizacija/globalna tranzicija je postala direktna realnost i za Crnu Goru.

Da li je globalizacija za Crnu Goru nešto pozitivno ili negativno?

Nesumnjivo, ovakvo pitanje zahtijeva i treba da zahtijeva izričit i istinit odgovor, tako da bi se takvim jednim odgovorom, prije svega, postigla i dostigla (i) bolja orijentacija javnog mnenja u datom vremenu i prostoru (globalne tranzicije).

Razumije se da je tome tako, odgovor treba da bude i akribičan, korijenjen u *istraženosti predmeta istraživanja*, reći ćemo akribičnom istraživanju realnosti crnogorske globalizacije i globalizovanja Crne Gore.

Na samom početku nalazi se samo postavljanje pitanja. Pitanje je već epistemološki korak naprijed. Nakon što je postavljeno, možda je dostatno da se raz-vidi da je to što se nazivlje globalizacija nešto što je samo po sebi negativno; naime, **globalizacija je negacija**.

Svakako, kako bi se odavde išlo dalje, potrebno je da se postignu i protegnu najširа, odnosno do maksimuma sagledanosti dovedena sagledavanja, te da se ustanove i uspostave najšire, obuhvatne koordinate za deliberaciju i diskusiju ili prosto deliberativnu diskusiju. Odatle se na onaj kriterijumski akribičan način može poći i doći do odgovora na pitanja koja su u jednom objektivnom smislu partikularnog ili progeniturnog karaktera, dočim u subjektivnom smislu upravo suprotno – prioritetna.

U ovom radu kao fiksnu referentnu tačku analize uzimamo uvid da su SAD *do sada* lider i motor tako nazvane

globalizacije. Najjednostavno rečeno, kada bi SAD obustavile sve aktivnosti koje vuku globalizaciju naprijed, objavljene i neobjavljene, maltene, onda nikakve globalizacije više ne bi ni bilo.

Takođe, globalizacija je shvaćena pravilno, shvaćena kao projekat, dakle – ne globalizacija kao proces nego *globalizacija kao projekat*. Projekat globalizacije, pak, uzet onakav kakav je u realnosti – svjesno ili nesvjesno... to je ovdje, možemo tako reći, od drugorazredne značajnosti – realizuje se prema linijama realizacije koje je Imanuel Kant zacrtao ili ocrtao u njegovom eseju *Ideja univerzalne istorije sa kosmopolitskom svrhom* (1784) i osobito spisu *Vječni mir* (1795).

Ovdje je važno nešto istaći. Veoma je previđeno, naime, kako kod Kanta cilj onoga što danas nazivamo globalizacija nije ništa drugo – i ništa manje – do *ujedinjenje svijeta*.

Tako u devetoj propoziciji spisa *Ideja opšte istorije sa kosmopolitskom intencijom* Kant razmišlja o istoriji kao svjetskoj povijesti i o istorijama svih vremena i naroda kao sastavljenima i sastavnicama jedne opšte povijesti, jednog toka svijeta koji, iako tako pojedincima i narodima niti izgleda niti bi da izgleda, niti može da ne izgleda, nije besciljan, nije „sloboda bez pravila“ niti je „bez plana i krajnjeg cilja“.

Koji je to cilj? Istorija ima početak, a njezina svrha je u ostvarenju njezinoga krajnjeg cilja. Kako je Kant to vidio, zbirni ili krajnji cilj svih povijesnih zbivanja je kosmopolitizam ili kako se ponegdje ili uobičajenije prevodi *svjetsko-građanski poredak*. Dakle, povijest ima svrhu u onome što je Kantovim riječima „kosmopolitski cilj“. Taj cilj je ujedinjavanje čovječanstva ili svih ljudi svijeta.

Kada u tom kontekstu i sagledavajući u izvjesnoj *bird's eye* perspektivi pogledamo na događaje i povijest dvadesetoga vijeka, možemo, da u ne maloj jasnoći, vidimo sukcesivni i strateški tok globalizacije, koji tok opet, naravno ukoliko se ne

varamo, ishodi iz devetnaestoga vijeka, uzeto u kontekstu svetske povijesti i onoga što politikolog Martin Šo naziva „globalna povijest“.[15]

Paradoks – globalne SAD

Uzmimo samo krupan primjer osnivanja Lige naroda. Ako već govorimo o kantovskom mirovnom projektu kao ujedinjavanju svijeta i ujedinjavanju svijeta kao globalizaciji, nije li onda mirovna konferencija u Versaju 1919. g. jedan od prvih početaka, prosto ishodišta?

Zatim – sljedeće ishodište, povijesnog još većeg i puno većeg značaja u ovom i ukupnom kontekstu – San Francisko, 1945. g. Osnivanjem Organizacije ujedinjenih nacija, Kantov projekat ili globalizacija definitivno prestaje da bude salonska tema, puki intelektualni koncept ili prosto – utopija, postajući realnost koja ima značaj determinante.

A ko je faktički, dijelom i „iza scene“, osnovao ovu organizaciju? Nijesu li SAD imale najveći značaj u pogledu uspostave Lige naroda? Nije li uspostavljanje jedne ovakve organizacije najavio američki predsjednik Vilson u sklopu njegovih „14 tačaka“ od 8. januara 1918? Takođe, nije li poznato da je Vilson bio pod velikim uticajem jezgrenih kantovskih ideja ili pod uticajem pojedinaca koji su bili pod uticajem famoznog filozofa?

Zatim, isto pitanje i kada su u pitanju Ujedinjene nacije – nijesu li one u ono vrijeme formirane na inicijativu SAD? Pomenuti politikolog ukazuje da globalizacija nije odvijajuća se

[15] Ovaj politikolog zapaža da je termin „globalizacija… prvi put zabilježen 1960-ih… uslijedio i istisnuo druge termine kao što je ‘postmodernost’ (Martin Shaw, The Political Structure of a Global World, in: Bruce Mazlish, Nayan Chanda, Kenneth Weisbrode (eds.), *The Paradox of Global Usa*, Stanford University Press, 2007, Pp. 18–19.

sama od sebe, nezavisno od država kao takvih, te da su ekonomska i kulturna globalizacija „ishodi državnih akcija. Sjedinjene američke države su bile, naravno, najveći originator ovih procesa (kao i sistema Ujedinjenih nacija kao takvog)“.[16] Nijesu li SAD najveći uplatitelj (preko 20%) budžeta UN? A ratni predsjednik SAD Ruzvelt smislitelj naziva ujedinjene nacije?[17] Također, podsjetimo i na to da je ono što je „14 tačaka“ za Ligu naroda to za Ujedinjene nacije Atlantska povelja.

Sjedinjene države, koje su sa pozicije (najjače) sile ili poslijeratnog dominatora odredile, slobodnije rečeno: nametnule, uspostavljanje i organizacije pod nazivom Međunarodni monetarni fond (MMF), najzad, odredile su ili nametnule manje ili više cjelokupan poslijeratni međunarodni poredak, naime bile izmislitelj, izraditelj, impostator i implementator i danas važećeg njegovoga institucionalnoga *setup*-a.

Ne bi trebalo s tim u vezi, nadalje, zaboraviti – ili prosto ne znati – ni kako su SAD imale presudnu ulogu i u formiranju današnje Evropske unije. Ili kako je to ovom autoru jedan pozvani sagovornik formulisao – „evropske integracije su američki projekat“.

Ovaj i ovakav zaključak podupiru – i to veoma – i činjenice saznate u sklopu istraživanja iz kojega treba da se pro-izvede knjiga, sada pod radnim naslovom *Pax Americana i evropske integracije*. Podupiru ga i potvrđuju, zapravo brojni, radovi relevantnih autora. Ili ako se hoće, radi se o radovima „proučavalaca koji su genezu koncepta evropskog jedinstva

16 M. Shaw, *ibid*., Pp. 26–27.

17 „Ime ‘Ujedinjene nacije’, skovano od strane predsjednika SAD Franklina D. Ruzvelta, prvi put je upotrijebljeno u ‘Deklaraciji Ujedinjenih nacija’ od 1. januara 1942. g, tokom Drugog svjetskog rata, kada su predstavnici 26 nacija obavezali njihove vlade da nastave borbu protiv sila osovine“, navedeno prema: *The United Nations Today*,
https://www.un-ilibrary.org/content/books/9789211562620s003-c001

tražili unutar SAD *Department of State*“[18] … tako da je *baseline* s jedne strane da se evropske integracije ne mogu saznati i razumjeti bez onoga što je poslijeratna realna uloga SAD, a sa druge strane, da se spoljna politika SAD ne može razumjeti ukoliko se ne razumije da je strateški cilj iste ekonomsko i po mogućnosti (ili čak, ako se hoće, *eo ipso*) političko, institucionalno jedinstvo Evrope – faktički njezina federalizacija. Drugim riječima, ostalo je i do danas manje poznato, gotovo da bismo mogli reći amnezirano, kako je u realnosti predmetnog perioda, onakvoj kakva je ova bila konkretno ili da kažemo *de facto*, „Šumanov plan bio veliki uspjeh na putu ka ispunjavanju glavnih ciljeva američke spoljne politike“.[19]

Tako, uzevši u obzir i gore navedeno i drugo, ulogu SAD kao nametača (*enforcer*) globalizacije, evroglobalizacije i tranzicije u globalnost, reklo bi se tako, nijesu u krivu oni koji globalizaciju identifikuju naprosto kao amerikanizaciju.

Ali kada je riječ o ovakvoj ulozi SAD, amerikanizaciji, njenoj ulozi lidera globalizacije i globalne tranzicije, ista sadrži ili implicira ne malu kontradikciju, kako to neki od autora nazivaju – paradoks globalnih SAD. Zašto paradoks? Uprošćeno, koliko god da globalizacija bila (i) amerikanizacija, realnost globalne tranzicije odgovara SAD samo do jedne tačke ili mjere… preko toga ne samo da ne odgovara ni toj državi, nego je zapravo direktno suprotstavljena njezinim vitalnim, štaviše elementarnim interesima.[20] Možemo reći o tome i da je

[18] Gerard Bossuat, Gerard Bossuat, *The Marshall Plan and European Integration: Limits of an Ambition*, in: *The Marshall Plan Today*, p. 129.

[19] Armin Rappaport, *The United States and European Integration: the First Phase*, Source: *Diplomatic History*, Vol. 5, No. 2 (Spring 1981), pp. 121–149, Published by: Oxford University Press, p. 142.

[20] To je tačka razdvajanja između onoga što je ekonomska globalizacija i onoga što je (već) politička globalizacija… ili kako je ponegdje u influentnim krugovima nazivaju pravednija ili *pravedna globalizacija*. „Naravno, postoje

Vašington za Vašingtonski konsenzus… ali ne i za „socijal demokratsku alternativu“ i „globalni ugovor“.[21] Drugačije rečeno, „Amerika“ takođe otkriva da je pogođena negativnošću globalizacije… konsekventno i konsekvencijalno isto i za *a super power* globalizacija je negacija. Ili koristeći jednu drugu uspostavljenu teorijsku distinkciju – „SAD odgovara globalizacija ali ne i hiperglobalizacija“.[22]

S ovim u vezi, kako ne bismo eventualno isprovocirali u čitaocu (preveliku) kognitivnu disonancu i otuda otpor, ukazaćemo da ne treba iz ničega proizvoditi interpretativne teškoće, te da je ovdje riječ o jednostavnoj (i doista najozbiljnijoj) protivrječnosti, tačno o tome da prosto i za SAD kao državu važi ovaj ključni uvid da „u sadašnjem trenutku riješenost većine zemalja za integracije i uvećanu internacionalnu kooperaciju koegzistira sa nevoljnošću da se neki tradicionalni aspekti suverenih prerogativa dodijele supranacionalnim institucijama, proizlazeće iz želje da se čuvaju (stvarni ili percipirani) nacionalni interesi.“[23]

---

moćne snage u politici Sjedinjenih država koje teže dobitima i benefitima ekonomske globalizacije bez preuzimanja tereta političke globalizacije“ (M. Shaw, *ibid*., p. 27).

21 David Held, *Global Covenant: The Social Democratic Alternative to the Washington Consensus*, *Polity*, 2004.

22 Svakako, ovakva distinkcija i na njoj zasnovana analiza ne malo pati od simplifikacije; tačnije, previđa se činjenica koja je od prvorazredne važnosti, naime da SAD nijesu izvjestan monolit i da ne samo da unutar te države postoje skroz oprečni stavovi, oprečne politike, nego i oštra i nepomirljiva kontrapunktiranja, dakle i faktori kojima prioritetski odgovara i globalizacija i hiperglobalizacija… uz sve konsekvence takvoga pozicioniranja. Ovakav dualizam unutar SAD osobito je došao do izražaja u sukobima ispred i unutar Kapitol Hila, nakon izbora održanih u novembru 2020. g.

23 Augusto Lopes-Claros, Arthur L. Dahl and Maja Groff, Global Institutions for the 21st Century, Cambridge University Press, 2020, p. 19.

U tom smislu je u pravu autorka Aira Irije kada konstatuje, odnosno pokreće važno pitanje: „Za ostatak svijeta, globalizacija involvira amerikanizaciju… Za mnoge Amerikance, s druge strane, biti globalizovan *je* biti amerikanizovan, i amerikanizacija *je* globalizacija, tako da nije uvijek jasno kakav će biti njihov odgovor kada dođe do toga da globalizacija bude povlačila za sobom više od amerikanizacije“.[24]

Treba istaći ovaj značajan a veoma previđan moment da je globalizacija (takoreći: uroborski) paradoksalna i po tome što je ujedno i američka i antiamerička. Ili ukoliko hoćemo da već sada pođemo i korak dalje, značajno oštrije problematizujemo problematiku, kažemo da je globalizacija ili globalna tranzicija (ili „globalna transformacija“) *sada amerikanizacija a sjutra*[25] *deamerikanizacija* – pogotovo postaje jasnija ili dobija na izražajnosti ukoliko se realnost globalizacije, pogotovo u odnosu na mnoga konvencionalna i inertna a influentna slikanja *gray in gray*, shvati realnije i realno, naime, ukoliko se globalizacija realno shvati kao formiranje „globalnog sloja državnih institucija“.[26]A kako je u realnosti globalizovanja ovaj „globalni sloj državnih institucija“, kako se ispravno primjećuje, „centriran na UN“[27]… time je dalje opredijeljen tok tekuće analize.

Nove Ujedinjene Nacije?

U jesen 2025. godine tako nazvana Organizacija Ujedinjenih Nacija (OUN) – koja se isuviše često previđa kada je u pitanju politička ili globalizacija uopšte – obilježiće osam decenija

[24] Akira Iriye, Globalization as Americanization?, in: *The Paradox of Global Usa*, p. 31.

[25] To jest, kada dođe do toga da globalizacija bude povlačila za sobom „više od amerikanizacije“.

[26] Martin Shaw, *ibid*., p. 22.

[27] *Ibid.,* p. 22.

postojanja. I to bi mogao biti prikladan povod da se elektrolizi fenomenološke analize, daleko od patetičnih proklamacija, izloži oficijelni diskurs o ovoj džinovskoj tvorevini, oficijelno zasnovanoj u San Francisku 1945. godine. Treba, naime, uspostaviti u odnosu na tu tvorevinu „psihičku distancu“ i pitati se tako kao da se predmet analize susreće po prvi put.

Šta su stvarno i po sebi Ujedinjene nacije? Koja je krajnja svrha te organizacije?

To su pitanja koja nesumnjivo valja postaviti, posebno danas kada je – iako tako ne izgleda pasivnom posmatraču – takoreći, najznačajnije pitanje faktičke globalne politike reformisanje UN.

U stvari, biće ispravnije da se kaže da je ono što predstoji stvaranje fundamentalno drugačije organizacije, cilja se naime na nove ujedinjene nacije. Ideja da se nacionalne države odreknu suvereniteta, odricanje u korist stvarne „državnosti“ UN, insistentno se ozakonjuje, onako kao što to eksplicira i izvještaj Komisije za globalnu vladavinu (*Commission on global governance*) Naše globalno susjedstvo iz 1995. godine ili impliciraju Milenijumski ciljevi.

Treba još saznati i shvatiti da je i transformacija Ujedinjenih nacija iz internacionalne u supranacionalnu instituciju realan sadržaj i smisao globalne tranzicije.

U toj perspektivi, namah postaje jasnije da je datum osnivanja OUN istovremeno i datum oficijelnog instaurisanja i institucionalizovanja globalizma. Devedesetih godina prošloga vijeka – nakon pada Zida – ta je ideja reaktuelizovana, otvoren je put za opciju njezinoga ozbiljenja. Ali ideja kao takva, kako možemo da vidimo, stara je najmanje sedamdeset sedam godina.

Ipak, kako ćemo sada dovesti u intenzivniju pozitivnu korelaciju proces globalizacije i instituciju Ujedinjenih nacija – koji im je zajednički imenitelj?

Kao što se vidjelo, mogući odgovor je pronađen u pravnoj i političkoj filozofiji Njemca Imanuela Kanta. U njegovim već

pomenutim traktatima *Ideja opšte istorije* i naročito *Vječni mir*, ovaj je filozof izložio takve ideje koje ga *de facto* čine autorom kako koncepta globalizacije, tako i ujedinjenih naroda. U stvari, isto to treba kazati drugim riječima: iako ne jedini, Kant je idejni autor koncepta svjetske države.

Prema tome, upravo je ideja ili ideal svjetske države onaj traženi imenitelj, koji se pronalazi i prepoznaje u imenu famoznog filozofa. „Za države, u njihovom međusobnom odnosu, postoji samo jedan razumski put da izađu iz bezakonskog stanja neprekidnog rata: da se, isto kao i pojedinci, odreknu divlje (bezakonske) slobode, da se prilagode javnim prinudnim zakonima, te da obrazuju međunarodnu državu (*civitas genitum*), koja će se, naravno, sve više širiti, dok naposletku ne obuhvati sve narode na zemlji“, napisao je programski ovaj filozof (traktat *Vječni mir,* septembra 1795. godine).

U novije vrijeme, kantovsku ideju su preuzeli i prerađivali mnogi, političari ili umjetnici, takođe teoretičari različitih orijentacija. Štaviše, ideja ili ideal se pokazuje kao *spiritus movens* političkih programa iza kojih – za razliku od kantističkog idealizma – stoje najrelevantniji centri moći.

Recimo, uzmimo značajan primjer nekadašnjeg američkog predsjednika F. D. Rozvelta, koji je faktički No. 1 uspostavljivač Ujedinjenih nacija. Međutim, jako je važno, ovdje i inače, naglasiti da su njegovi napori u ovoj stvari bili zapravo dvojaki. Najprije, Ruzvelt je faktički bio globalista, kako bismo to danas označili, tako uzeto prema onome što ga unutra u njemu najviše opredjeljuje.

Globalista ali i globalizator. Konkretnije, Ruzvelt je u (spoljnjoj) politici faktički (svjesno ili nesvjesno) bio kantovac, ovdje to znači pristalica ujedinjavanja čitavoga svijeta. Prema kantovskim i prokantovskim, influentnim nacrtima, idejama i zamislima koje je i on aprehendirao, takvo jedno posve ekstraordinarno ujedinjenje trebalo bi da bude realizovano u

određenoj federalnoj formi i formaciji. Koliko se može znati, zaključak je da je Ruzvelt u takvu jednu viziju na federativnim osnovama ujedinjenoga svijeta vjerovao, vjerovao takoreći doslovno, hoćemo reći sa religijskim žarom[28] i ukazuje se da je „privrženost krajnjem cilju svjetske federacije pronađena ništa manje negoli kod predsjednika Ruzvelta“.[29]

A takođe, osim u određenoj federalnoj formi i formaciji, krajnji cilj ujedinjavanja svijeta ili čovječanstva treba da se realizuje evolutivno, makar i puževim korakom, sporim inkrementalnim kretanjem kroz neki dug ili veoma dug vremenski period[30]... dakle u osnovi tačno onako kako je to opisivao i propisivao Kant.

I tačno u tom dugoročnom ili dalekosežnom smislu i kontekstu bila je i biva najveća značajnost uspostave Organizacije ujedinjenih nacija, možemo kazati njezin krajnji cilj. Otuda je i bio dvojaki pristup Ruzveltov kojega smo pomenuli – ukratko, nije vidio tadašnje (i sadašnje) UN kao krajnji cilj ili cilj po sebi, nego zapravo kao etapu[31] na putu ka krajnjem cilju, a to je bilo ujedinjavanje čovječanstva na federalnim osnovama jedne svjetske organizacije kao glavni *rationale*. Kako o tome čitamo, Ruzvelt je vjerovao da će „u nekom dalekom vremenu svjetska federacija evoluirati“. Osnivanje OUN „je bilo, kako je to Ruzvelt shvatao, samo *a*

28 Posve je interesantno i to da je potpuno isto vjerovanje dijelila i njegova supruga Elenor.

29 Hidemi Suganami, *The Domestic Analogy and World Order Proposals*, Cambridge University Press, 1989, Pp. 115–116.

30 I doista, ukoliko se ne znaju i poznaju ovi ključni momenti, tada realnost „globalizacije“ i globalne tranzicije ostaje za posmatrača radije enkapsulirana, budući da ista, iako je formalno njemu pred očima, faktički nije pred-oč$_{ena}$.

31 Doduše po prirodi stvari onu glavnu, prevashodnu etapu – naime, prvu etapu ustanovljenja, koje ustanovljenje omogućava i otvara sve daljnje etape, mogućnosti i realizovanje daljnjih i krajnjih plano$_{va}$.

stepping stone ka većoj bezbjednosti, ka većem ujedinjavanju čovječanstva“.[32]

Samo, ovdje nije u pitanju samo Ruzvelt. I drugi američki predsjednici su bili na bazično istim pozicijama. Recimo, kada se Kenedi (JFK) u svom govoru na Američkom univerzitetu u Vašingtonu 10. juna 1963. g. založio za „svjetski mir“, „ne samo mir u naše vrijeme nego mir u svim vremenima“... nije li to bilo, rekli bismo i očito, ponavljanje kantovskog zalaganja za „vječni mir“, kako ga je nazvao Kenigsberžanin?

A što nam je ovdje i u ovome takođe relevantno, Kenedi je u junu 1949. g, tada kao član Predstavničkog doma, Kongresu podnio predlog u kojem se kao najvažnije poziva na transformisanje Ujedinjenih nacija u svjetsku federaciju. To je bio zajednički predlog velikog broja članova, kako Predstavničkog doma, tako i Senata. U predlogu se pored ostaloga veli i da „to treba da bude fundamentalni cilj spoljnje politike SAD da podrži i ojača Ujedinjene nacije i da zahtijeva njihov razvoj u svjetsku federaciju“...[33]

Vrlo je indikativno i to da je te godine u Kongresu, zapravo, podnijet tako veliki broj predloga koji su predlagali isto tako da je „krajem 1949. g. Ministarstvo inostranih poslova (*Department of State*) bilo zabrinuto zbog brojnih rezolucija koje su bile introdukovane u Kongresu, a koje su predlagale različite šeme koje se najviše bave svjetskom vladom“.[34]

---

[32] H. Suganami, *ibid*, p. 116.

[33] Navedeno prema: Resolutions, An article from CQ Almanac 1949, https://library.cqpress.com/cqalmanac/document.php?id=cqal49-1400159

[34] Navedeno prema: Foreign relations of the United States, 1950, The United Nations; The western hemisphere, Volume II, https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1950v02/d3

Prinuda na regionalnom i globalnom nivou

Kako u naše najnovije vrijeme stoje stvari kada je u pitanju ujedinjavanje svijeta u određenoj federalnoj formi i formaciji? Kako danas stoje stvari kada je u pitanju transformacija UN na kantovsko-federalističkim osnovama ili „svjetska vlada *via* Ujedinjenih nacija“?[35]

Zapitajmo se intencionalno: Da li u vremenu koje je pred nama, dakle, OUN treba da postane realna superstruktura za opredmećenje i ozbiljenje kantovskog ideala svjetske republike? Do odgovora na to pitanje potrebno je doći postepeno, kroz nizove sukcesivnih rasvjetljavanja. Na primjer, konsultujmo u vezi sa tim pitanjem recentnu teoriju.

„Ali na globalnoj ravni izostaje oboje, kako politička sposobnost za delanje jedne svetske vlade, tako i odgovarajući legitimacijski temelj. OUN je labava zajednica država. Njoj nedostaje kvalitet zajednice građana sveta, koji bi na osnovu demokratskog obrazovanja mišljenja i volje legitimisali političke odluke i činili ih predvidivim. Pod znakom pitanja je već i poželjnost jedne takve svetske države“[36], smatra Njemac Habermas. Međutim, ovaj autor na ovome mjestu kao da previđa sve teorijske i operativne napore – uostalom, uključujući i njegove vlastite – koji, kroz godine i decenije, inkliniraju ka tome da se stvari promijene, da se OUN „reformiše“, upravo u tom smislu da se stvori svjetska država – poželjna ili nepoželjna.

35 Clark M. Eichelberger, *World Government via the United Nations, The Annals of American Academy of Political and Social Science*, Vol. 264, World Government (Jul., 1949), pp. 20–25 (6 pages).

36 Jirgen Habermas, *Postnacionalne konstelacije*, Biblioteka Otkrovenje 2002. g, str. 108.

U politikološkom kontekstu, bujaju prijedlozi koji idu u dva glavna pravcu:

- prvo, UN treba dati nove, veće, znatno veće od sadašnjih nadležnosti
- drugo, UN treba učiniti računopoložljivijom u smislu demokratske kontrole i u odnosu na narode.

Cilj je da se OUN reformiše i transformiše tako da „UN sistem zasnovan na tradicionalnim konceptima nacionalnog suvereniteta“ bude pretvoren u „sistem sa značajno osnaženim supranacionalnim institucijama“.[37]

Slične ideje iznosi i britanski teoretičar Džefri Segal, studije *Building world democracy through the UN* iz 1990. g. i *A UN Second Assembly iz* 1991. godine. Manje je poznato da čak postoji i *Internacionalna mreža za Drugi dom UN*, koja je još krajem 1980-ih godina uputila javni *Apel Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija za razmatranje predloga za Drugi dom Ujedinjenih nacija*. Apel je podržalo i potpisalo više od stotinu internacionalnih i nacionalnih nevladinih i drugih organizacija različitih profila i orijentacija.

A u najnovije vrijeme, čitav niz realno najuticajnijih teoretičara, oblikujućih internacionalno intelektualno javno mnjenje, takoreći rutinski, pledira za pretvaranje UN u supranacionalnu strukturu: od Zbignjeva Bžežinskog i njegove „svjetske zajednice“, preko spomenutog Habermasa i njegove koncepcije „postnacionalne konstelacije“ do Entoni Gidensa i apologije „postoskudičnog društva“. Jedan izraženo indikativan primjer je pronađen u politikološkoj teoriji spominjanog Britanca Helda. Na primjer, zajedno sa profesorom Danijelom Arčibugijem, dugogodišnjim ekspertom i savjetnikom Evropske komisije, Held je 1995. g. objavio studiju *Cosmopolitan democracy: An Agenda for a new world order*, jednu studiju koja na nov način aktuelizuje i pitanje reforme Ujedinjenih nacija.

[37] Global Institutions for the 21st Century, p. 65.

U studiji *Demokratija i globalni poredak* ovaj uticajni teoretičar – shvaćen u ulozi dobošara sistema – pledira za novi međunarodni poredak, koji on naziva i kosmopolitska demokratija; takođe, kreće u eksplicitnosti i korak dalje od Kanta, velimo tako pošto traži više, traži da se Ujedinjenim Nacijama daju mnogo veća ovlašćenja, ovlašćenja kakva *de facto* imaju nacionalne države. „Ali, puna primjena kosmopolitske demokratije zahtijeva i formiranje autoritativne skupštine svih demokratskih zemalja i agencija – reformisanu Generalnu skupštinu Ujedinjenih nacija, ili njenu dopunu“[38], piše Held.

Kao što je poznato, Ujedinjene nacije su uvijek bile u disproporciji između imena i ingerencija, između onoga *de jure* i onoga *de facto*, između maksimalizma tvorevine i minimalizma ovlašćenja. Međutim, ovako ili onako, takvo stanje stvari neće još dugo trajati. Heldovim riječima, „razmatranje obaveznosti primjene zakona na međunarodnoj sceni neizbježno pokreće i pitanje o ulozi prinude na regionalnom i globalnom nivou. Ako je lišen sredstava za prinudno sprovođenje zakona, institucionalni okvir za novi demokratski međunarodni poredak ne može istinski da se uspostavi“[39]. Slijedeći, kako izgleda, i Kantov zahtjev da se države „prilagode javnim prinudnim zakonima“, Held traži da se kao još jedan kratkoročni cilj postavi i „uspostavljanje efikasne i odgovorne međunarodne vojne sile“[40].

Ta „UN army“ bi se temeljno razlikovala od „plavih šlemova“ i po ovome: ne bi to bila *ad hoc* vojska za nametanje ili očuvanje mira u kriznim područjima, već (a)tipična stajaća vojska. Po Heldovom viđenju, kako bi se ta vojska formirala? „Na primjer,

38 Dejvid Held, *Demokratija i globalni poredak*, Biblioteka Libertas, 1997. g, str. 317.

39 *Ibid*., str. 321.

40 *Ibid*., 325.

dio vojske nacionalnih država (tokom vremena sve veći) bio bi dodijeljen novim međunarodnim vlastima, organizovan u sklad-nu mrežu vojnih jedinica i stavljen na njihovo raspolaganje. Ili, pak, ove vlasti bi mogle da uvećaju sposobnost svog aparata prinude stvaranjem samostalne stajaće vojne sile koja bi se regrutovala neposredno od dobrovoljaca iz svih zemalja“[41].

Habermasova projekcija

Drugi indikativan primjer može da bude *Internacionalna akademija humanizma*, koja je u programu pod nazivom *Humanistički manifest 2000*, iznijela njezino viđenje budućnosti čovječanstva, a prije svega budućeg globalnog uređenja i ustrojstva. „Da razrešimo probleme na transnacionalnom nivou i da doprinesemo razvoju širom planete, treba postepeno, ali potpuno da preobrazimo Ujedinjene nacije. Neke od ovih promena bi uključile poboljšanja Povelje UN; druge će sasvim radikalno da promene strukturu UN; ove promene će zahtevati pristanak zemalja članica“[42], piše u poglavlju IX, pod nazivom *Potreba za novim planetarnim institucijama.*

Interesantno je da je kao kandidat za Kongres, radikalnu promjenu strukture UN, kakva se gore i u naše vrijeme (opet) zahtijeva, svojevremeno takođe tražio i Ruzveltov sin Franklin (Delano Ruzvelt *Jr*). Po njemu, „jačanje Ujedinjenih nacija i njihovo transformisanje u svjetsku federalnu vladu mora biti primarni cilj američke spoljne politike“.[43]

Na istim pozicijama je bio i Hari Truman. Nakon što je u San Francisku potpisao povelju UN, a uoči ratifikacije iste, Truman eksplicitno upoređuje 1945. sa 1788. i američki ustav sa

41 *Ibid*., 321.

42 *Humanistički manifest 2000*, Biblioteka Promemoria, 2000. g., str. 53.

43 *Roosevelt Favors World Federation*; Candidate for Congress Asks Transformation of U. N. Be U.S. Foreign Policy Goal, *New York Times*, April 29, 1949.

Poveljom UN. Kako je rekao, „moraćemo da ratifikujemo ovaj ustav iz San Franciska i želim da vidim SAD da to prve urade“.[44]

Opet, mnogo godina kasnije, padom Zida i Zavjese, isti planovi i projekcije ponovo dobijaju na nekadašnjem, zapravo još većem i najvećem značaju, tako da se može zapaziti i zaključiti da zapravo nijesu gubili na aktuelnosti. Doduše, dolazi do retoričkih preinaka i očekivanog opadanja transparentnosti u inače istoj stvari.

Recentno i ne od juče, Jirgen Habermas, influentni njemački intelektualac, stoji na bazično istim, kantovskim pozicijama, naime inkantira ujedinjavanja svijeta u određenoj federalnoj formi i formaciji. Veoma perzistentan apelator i agitator, zalaže se ovaj Njemac za globalizaciju kao (neo)prosvjetiteljski ili prokantovski projekat, kojemu projektu cilj – takoreći: imperativ – treba da bude konstitucionalizacija internacionalnoga prava i izgradnja jedne sasvim zamašne i najzamašnije tripartitne upravljačke, federativno ustrojene, strukture, konstituisane prema zamisli[45] od nacionalnog, kontinentalnog i iznad toga

[44] Zapravo, otišao je i korak dalje, upoređujući tadašnje zemlje svijeta (potpisnice Povelje UN) sa onih 13 američkih država, konstituentima federacije SAD. „Sad to moramo napraviti na internacionalnom planu. Nacijama će biti jednako lako da se slože u republici svijeta kao i nama u republici Sjedinjenih Država“. Navedeno prema: Harry Truman, Remarks Upon Receiving an Honorary Degree From the University of Kansas City, June 28, 1945, *The Public Papers of the Presidents of The United States*, p. 151, https://quod.lib.umich.edu/p/ppotpus/4728442.1945.001?rgn=main;view=fulltext

[45] Ovdje zasigurno treba, prvo kao važnu apoziciju rečenome, ukazivački rasvijetliti to da jedna ovakva tripartitna ili trovladavinska struktura zapravo *već* postoji i ozbiljnost, realizam habermasovske projekcije, uprkos tome što se ista (može da) inertno percipira prosto kao utopizam, upravo je na prvome mjestu u tome. Razumije se da je tome tako, kada kažemo: postoji, misli se

globalnog nivoa ili sloja upravljanja, odnosno vladavine.

O istom, posmatrano i razmatrano više analitički, reklo bi se da je srž Habermasovog projektovanja globalne budućnosti pronađena u njegovom na intelektu zasnovanom i naizgled nekontroverznom pledoajeu koji je u najvažnijem u tome da se danas iskoriste do sada neiskorišćene mogućnosti osamnaestovjekovnog projekta prosvjetiteljstva, te da se nastavi civilizacija ili civilizacijski proces, adekvatnije rečeno proces/projekat civilizovanja.

K tome, povrh svega, Habermas se zalaže ništa manje nego i za to da se iskustva modernizacije, preciznije istorijska iskustva iz vremena izgradnje evropskih nacija i država, sada sasvim operativno primijene u kontekstu evropskih integracija i globalizacije. Recimo, kako veli, „u pogledu političkog ujedinjenja Europe stojimo, ako i ne u usporedivoj situaciji, ipak pred sličnom zadaćom kao nekoć naši germanisti u pogledu političkog ujedinjenja njihove nacije.“[46]

Drugim riječima, ovaj savremeni intelektualni „guru“ se zalaže za to da se steknuta iskustva izgradnje modernih evropskih nacija država sada ponove i ponovo primijene u daljnjoj izgradnji s one strane nacije-države, te da se osnovni dizajn onoga što se naziva nacija-država ili moderna država recentno implementira na evropskom ali i globalnom nivou, pošto kako rezonuje „zbog čega bi ustroj uspješno primijenjen sredstvima politike i prava na nacionalnoj razini morao biti neuspješan izvan i iznad nje? Ne vidim nikakve društveno-ontološke razloge za to da bi građanska solidarnost i mogućnost upravljanja političkim ustrojem morali

---

uslovno, pošto postoji više *in statu nascendi*. Primjera radi, uzeto iz vizure Njemačke, tako, realizacija Habermasove projekcije ne kreće od nule, nego je zatečeno stanje ovakvo: I nivo – SR Njemačka, II nivo – Evropska unija (EU), III nivo – Ujedinjene nacije (UN).

46 Jürgen Habermas, „Što je narod“, u: *Eseji o Europi*, Školska knjiga, Zagreb, 2008. g, str. 26.

stati na nacionalnim granicama“.[47]

Fokus, pak, velikih očekivanja implementacije na globalnom nivou „po prirodi stvari“ je na Ujedinjenim nacijama, koje u meritumu treba reformisati i transformisati u „nadnacionalnu svjetsku organizaciju“… što obavezno uključuje i transformisanje Povelje UN u ustav.[48]

Ovakva zalaganja su predikament i angažmana Romana Prodija, nekadašnjeg predsjednika Evropske komisije, koji smatra da je „potrebna snažna reforma sistema Ujedinjenih nacija. Ovdje ja ne upućujem na kozmetičke promjene, nego zapravo na stvarne reforme koje daju UN odgovarajuće instrumente i investicije za implementiranje usvojenih odluka“. Koje su to reforme za koje se zalaže? To je „stvaranje stalnih vojnih snaga, kao što je to bilo predloženo 1945. g.“…[49]

Kako se (već samo i po ovome) može u-vidjeti, „naše vrijeme je doista ‘vrijeme tranzicije’, kako je Habermas zgodno nazvao jednu od njegovih najnovijih knjiga“.[50] U tom kontekstu i sintagma „nova Jalta“ može da se drugačije dočita. Pošto, Ujedinjene nacije su formalno osnovane u San Francisku 24. oktobra 1945. g, a faktički na konferenciji u Jalti februara 1945. g, *Sporazum Jalta konferencije* već u prvom odjeljku govori o Svjetskoj organizaciji i u prvoj tački saopštava da će „konferencija Ujedinjenih nacija o predloženoj svjetskoj organizaciji biti sazvana za srijedu, 25. april, 1945. g. i treba da bude održana u SAD“.[51] Takođe,

47 Habermas, *Politički ustav za pluralističko svjetsko društvo*, u: *isto*, str. 244.

48 *Isto*, str. 245.

49 Romano Prodi, A real reform of the United Nations and a military permanent force to implement its decisions, 11 Novembre 2015, http://www.albertoforchielli.com/a-real-reform-of-the-united-nations-and-a-military-permanent-force-to-implement-its-decisions/

50 William E. Scheuerman, Postnational democracies without postnational states? Some skeptical reflections, *Ethics& Global Politics*, Vol. 2, No. 1, 2009, pp. 41–63, p. 59.

51 February 11, 1945 Yalta Conference Agreement, Declaration of a

„procedura glasanja i pravo veta stalnih članova Savjeta bezbjednosti bili su finalizovani na Jalta konferenciji 1945. g. kada su se Ruzvelt i Staljin složili da veto ne treba da spriječi diskusije u Savjetu bezbjednosti“.[52]

I tako, takav je dati, aktuelni ambijent, više kao *esquisse* predočen u ovom tekstu i kontekstu. U ovom okvirnom predočenju takvog ambijenta – i maltene su-očenju s onime što se analizira ili anticipira – onda, treba odgovoriti a prije svega pitati: *Da li je za Crnu Goru globalizacija ili globalna tranzicija nešto pozitivno ili negativno*?

Reference:

- Blackwill Robert, D. And Wright Thomas, *The End of World Order and American Foreign Policy*, Council on Foreign Relations, Council Special Report, No. 86 May 2020.

- Cerny Philip, G., Terrorism and the New Security Dilemma, *Naval War College Review*, Vol. 58 [2005], No. 1, Art. 2.

Liberated Europe, *Wilson center*,
https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116176.pdf?v=aa91dee05174f33bcb0cefd1e4d561eb

52 The Formation of the United Nations 1945, U.S. Department of State, Archive https://2001-2009.state.gov/r/pa/ho/time/wwii/17604.htm

- Claros Augusto, Lopes, Dahl Arthur, L. And Groff Maja, *Global Institutions for the 21st Century*, Cambridge University Press, 2020.

- Corbett, Percy, E., Congress and Proposals for International Government, Source: *International Organization*, Vol. 4, No. 3 (Aug., 1950), Pp. 383–399.

- Eichelberger Clark, M., *World Government via the United Nations, The Annals of American Academy of Political and Social Science*, Vol. 264, World Government (Jul., 1949), Pp. 20–25 (6 Pages).

- February 11, 1945 Yalta Conference Agreement, Declaration of a Liberated Europe, Wilson Center,

Https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116176.pdf?v=aa91dee05174f33bcb0cefd1e4d561eb

- Foreign Relations of The United States, 1950, the United Nations; the Western Hemisphere, Volume Ii, Https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1950v02/d3

- Habermas Jirgen, *Postnacionalne konstelacije*, Biblioteka Otkrovenje 2002. g.

- Habermas Jürgen, *Eseji o Europi*, Školska Knjiga, Zagreb, 2008. g.

- Habermas Jürgen, Modernity Versus Postmodernity, *New German Critique*, No. 22, Special Issue on Modernism (Winter, 1981), Pp. 3–14.

- Harry Truman, Remarks Upon Receiving an Honorary Degree From the University of Kansas City, June 28, 1945, *The Public Papers of the Presidents of the United States*, P. 151,
Https://quod.lib.umich.edu/p/ppotpus/4728442.1945.001?rgn=main;view=fulltext

- Habib Hasan Ihab, *The Postmodern Turn-essays in Postmodern Theory and Culture*, Ohio State University Press, 1987.

- Held David, *The Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalization Debate*, Polity, 2003.

- Held David, *Global Covenant: The Social Democratic Alternative to the Washington Consensus*, Polity, 2004.

- Held Dejvid, *Demokratija i globalni poredak*, Biblioteka Libertas, 1997. g.

- *Humanistički Manifest 2000*, Biblioteka Promemoria, 2000. g.

- Kupchan Charles, a., Emanuel Adler Emanuel, Coicaud Jean-marc and Khong Yuen Foong, *Power in Transition The Peaceful Change of International Order*, United Nations University Press, July 2001.

- Mazlish Bruce, Chanda Nayan, Weisbrode Kenneth (Eds.), *The Paradox of Global USA*, Stanford University Press, 2007.

- Prodi Romano, a Real Reform of the United Nations and a Military Permanent Force to Implement Its Decisions,

11 Novembre 2015, Http://www.albertoforchielli.com/a-real-reform-of-the-united-nations-and-a-military-permanent-force-to-implement-its-decisions/

- Rappaport Armin, *The United States and European Integration: the First Phase, Source: Diplomatic History*, Vol. 5, No. 2 (Spring 1981), Pp. 121–149, Published by: Oxford University Press.

- Resolutions, an Article From Cq Almanac 1949,

Https://library.cqpress.com/cqalmanac/document.php?id=cqal49-1400159

- *Roosevelt Favors World Federation*; Candidate for Congress Asks Transformation of U. N. Be U.S. Foreign Policy Goal, New York Times, April 29, 1949.

- Scheuerman William, E., Postnational Democracies Without Postnational States? Some Skeptical Reflections, Ethics& Global Politics, Vol. 2, No. 1, 2009, Pp. 41–63.

- Schaw Martin, The Political Structure of a Global World, in: *The Paradox of Global USA.*

- Stökl Kristina, Modernity and Its Critique in 20th Century Russian Ortodox Thought, *Studies in East European Thought* 58: 243–269 (2006).

- Suganami Hidemi, *The Domestic Analogy and World Order Proposals*, Cambridge University Press, 1989.

- *The Formation of the United Nations 1945*, U.S. Department of State, Archive Https://2001-2009.state.gov/r/pa/ho/time/wwii/ 17604.htm

- Toffler Alvin, *Landmarks of Tomorrow*, Harper&row Publishers, 1957.

- Yesilada Birol, a., Kugler Jacek, Genna Gaspare, Tanrıkulu Osman Göktuğ, *Global Power Transition and the Future of the European Union*, Routledge, 2018.

DVA OKA U GLAVI

Miloš Miličić

Opponents of independent Montenegro still cannot understand how anybody could be against the joint state of Serbia and Montenegro, since those two "brotherly" states, as they put it, have had an idyllic relationship throughout history. However, relations between Serbia and Montenegro throughout the period from the liberation of Serbia from the Ottoman rule to the creation of Yugoslavia in 1918 were bad, sometimes so bad that diplomatic relations were non-existent.

Kad je Jugoslavija ostala bez svoje četiri republike i spala na dva slova: Srbiju i Crnu Goru, od kojih je formirana nova državna tvorevina, odmah se nametnulo pitanje: kakva je perspektiva te olako proglašene države, nazvane, ne znam da li iz emotivnih, ili pragmatičnih razloga, Savezna Republika Jugoslavija. To pitanje se nije postavljalo samo zato što je ta država sklepana u ratnom vihoru i bez ikakve prethodne analize i pripreme, nego i zato što je u Crnoj Gori sve više jačao pokret za njeno osamostaljenje. Ako se izuzme nekoliko srpskih intelektualaca i manja grupa Crnogoraca, u Beogradu su takoreći svi bili protiv osamostaljenja Crne Gore. Terazijski Crnogorci su tim povodom često sastančili i davali izjave kojima su osuđujivali i ideju o nezavisnoj Crnoj Gori i pojedince koji zagovaraju tu ideju. Stvorena je

atmosfera u kojoj je svakome ko se usudio da kaže da makar principijelno podržava osmostaljenje Crne Gore, uz obrazloženje da je ona bila nezavisna država u viševjekovnom trajanju, imputirano da mrzi Srbe. Mene je pred referendum, kao Crnogorca, koji radi u Beogradu, pitao kolega kakav je moj stav po ovom pitanju. Odgovorio sam mu da sam ja, u principu, za zajedničku državu, ali da ona, na žalost, ne može da postoji, jer postoji nepremostiv jaz između vrlo jake želje većine građana Crne Gore za obnavljanjem njene nezavisnosti i skoro potpunog odsustva razumijevanja takve želje kod građana Srbije, za koje je prihvatljivo samo rješenje da se Crna Gora utopi u Srbiju, kao što se Crnogorci u Srbiji utapaju u Srbijance. Naravno, nijesam mu pomenuo 1918. godinu i zločine koje je srpska vlast napravila Crnoj Gori: prisajedinjenje Crne Gore Srbiji, brisanje crnogorske nacije, ukidanje Crnogorske autokefalne crkve i zabranu crnogorskog jezika (Vuk Karadžić je 1837. godine upotrijebio sintagmu *Crnogorski jezik*), znajući unaprijed da on ne želi razgovor na ove teme, iako se radilo o vrhunskom naučniku – akademiku. Neki beogradski Crnogorci ni danas ne mogu nikako da shvate da je neko uopšte protiv zajedničke države Srbije i Crne Gore kad su, kako oni misle, te dvije „bratske“ države imale kroz istoriju idiličan odnos. Zablude su ponekad slatke.

Kakvi su zaista bili odnosi „dvije srpske države“, kako su nekada nazivali Srbiju i Crnu Goru, odnosno „dva oka u glavi“, kako ih nazva Slobodan Milošević? Kakvi su bili odnosi njihovih vladara, je li bilo dogovora i sporazuma od zajedničkog interesa? Je li bilo susreta vladara? Je li bilo posjeta vladara jedne države drugoj? Odmah treba reći da su odnosi između Srbije i Crne Gore u cijelom periodu od oslobođenja Srbije od turske vlasti pa sve do stvaranja Jugoslavije 1918. godini bili loši, nekad toliko loši da je dolazilo do prekida diplomatskih odnosa. Odnosi su bili opterećeni uzajamnim nepovjerenjem vladara i toliko različitim shvatanjem načina formiranja i karaktera

buduće, eventualne, zajedničke države da su i sporazumi o zajedničkoj borbi protiv Turske i definitivnom oslobođenju istorijskih teritorija Srbije i Crne Gore, što su obje države iskreno željele, često ostajali samo na pokušajima. Skoro je neshvatljivo da susreta vladara i posjeta drugoj državi, takoreći, nije bilo. Naime, tokom više od 200 godina vladavine dinastije Petrović u Crnoj Gori i dinastija Karađorđević i Obrenović u Srbiji sreli su se nezvanično i, može se reći, slučajno u Beču 1847. godine, knez Miloš Obrenović i Njegoš, gdje je knez Miloš boravio kao svrgnuti vladar Srbije, a Njegoš donio rukopis *Gorskog vijenca* na štampanje, dok su jedine zvanične posjete vladara bile: posjeta knjaza Nikole Beogradu 1896. godine pri povratku iz Turske, i uzvratna posjeta kralja Aleksandra Obrenovića Cetinju sljedeće godine.

Jedini vladar Srbije koji je poštovao viševjekovnu borbu Crnogoraca za slobodu je Karađorđe. Vladika Petar I Petrović uputio je pisma podrške srpskim ustanicima u kojima izražava „iskrenu i bratsku ljubav crnogorskog naroda prema junacima, koje peče mučenička srpska krv prolivena u svetoj borbi za čast, ime i slobodu“. Planirao je da pošalje Karađorđu vojsku u pomoć, međutim, jake francuske snage zaposjele su teritoriju Boke kotorske i ugrozile pogranične crnogorske krajeve. Kad je Karađorđe 1809. godine sa ustaničkom vojskom stigao u Sjenicu, vladika Petar je poslao poruku vojvodi Mini Radoviću da krene sa Moračanima u susret srpskim ustanicima i savjetovao mu da vožda Srbije prilikom susreta poljubi u ruku!? Međutim, kad su se sreli, Karađorđe mu to nije dozvolio, nego je tražio da se zagrle i poljube i tom prilikom mu rekao: „Ne, tvoja je starija, ti si prije mene počeo“.

Miloš Obrenović, koji je imao neograničenu vlast i vladao kao despot, javio je Njegošu da je od sultana dobio ferman da pokori Hercegovinu, Albaniju i Crnu Goru i da ih podvrgne pod tursku vlast. Za ovu operaciju sultan mu je ponudio novac, vojsku i

municiju i obećao mu neke privilegije. Kao od vladara „bratske“ države, tražio je od Njegoša da dozvoli da njegova vojska „samo“ pređe preko teritorije Crne Gore i on će sultanu reći da je pokorio, a da će sve ostati kao što je i bilo. Njegoš mu je odgovorio da Crna Gora neće dozvoliti da dođe pod tursku vlast i da će Crnogorci znati da se do posljednjeg brane. Njegoš nije vjerovao Milošu, u jednom pismu Stanku Vrazu govorio je o njemu kao o čovjeku izuzetno loša karaktera i da je „pakosni i laživi nesrećnik kojega grde svi poroci najgadnijeg tiranina“.

Crna Gora je iskreno željela oslobođenje slovenskog življa na Balkanu, pomagala njegove oslobodilačle pokrete i zalagala se za stvaranje zajedničke „srpske“, odnosno jugoslovenske države, čime je stekla veliki ugled, prije svega kod srpskog življa, ali i drugih južnoslovenskih naroda. Srbiji je zbog njenih nacionalističkih planova smetala Crna Gora. O tome govore i tri izjave srpskog političara Ilije Garašanina. Kad se Danilo proglasio za knjaza, a ne za vladiku i tako Crna Gora dobila svetovnog vladara, rekao je da je to „najnesrećniji događaj za Srbiju“. Za crnogorskog knjaza Danila je rekao da je „jedna luda“. Kad je Omer-paša 1862. godine s vojskom prodro do Rijeke Crnojevića, izjavio je „da bi još bila velika sreća za nas kad bi Crna Gora propala“.

Loši odnosi između Crne Gore i Srbije za vrijeme vladavine knjaza Nikole u Crnoj Gori i kralja Milana Obrenovića u Srbiji prouzrokovani su različitim spoljnim politikama dvije države. Kao što je poznato, Knjaz Nikola se, kao i svi crnogorski vladari iz dinastije Petrović, u spoljnoj politici oslanjao na Rusiju, a kralj Milan na Austrougarsku. Narod i u Crnoj Gori i Srbiji je bio za oslanjanje na „majku“ Rusiju i zato je kralj Nikola bio popularan i kod naroda u Srbiji. Osim toga Crna Gora je pomagala oslobodilačke ustanke srpskog naroda u Hercegovini, dok je Srbija ostajala uzdržana, što je također doprinosilo popularnosti i Crne Gore i njenog gospodara. Tako je nastao *kult Crne*

Gore, pa je kod mnogih srpskih patriota stvoreno uvjerenje da Crna Gora treba da bude Srpski Pijemont, tj. da ona treba da predvodi pokret za ujedinjenje Srbije i Crne Gore u jednu „srpsku“ državu, što je i Rusija podržavala. Istaknuta je i ideja da knjaz Nikola treba da bude kralj te ujedinjene „srpske“ države. Sam knjaz Nikola nije odbacivao tu mogućnost, naprotiv, godila mu je. Međutim, nikakvu agresivnu propagandu u tom smislu nije vodio, niti mogao. Kako ova ideja nije bila realna, knjaza Nikolu su smatrali megalomanom. Istoričar Živko Andrijašević kaže da je zbog toga kralj Nikola bio omražen u Beogradu. Na Srpskom dvoru i kod političara – svakako, ali ne i kod naroda. O tome najbolje govori odnos naroda u Srbiji prema knjazu Nikoli prilikom njegove posjete Beogradu 1896. godine. „Poseta crnogorskog knjaza se pretvorila u veliki narodni praznik. Gde god bi se knez Nikola u živopisnom crnogorskom odelu pojavio, svet bi nagnuo sa svih strana i klicanju nije bilo kraja. Poseta kneza Nikole uzbudila je nacionalistička osećanja Beograđana kako ih skoro ništa nije uzbudilo“ (Slobodan Jovanović, *Vladavina kralja Aleksandra Obrenovića*, Beograd, 1934). Kralj Nikola je, u pratnji kraljice Natalije i kralja Aleksandra, posjetio Topčider. Vojvoda Gavro Vuković to ovako opisuje: „Iz svakojeg okruga i iz svakojeg sreza cijele Srbije došao je narod, kako bi sva Srbija, sa raznim narodnim kostjumima bila zastupljena. Cio taj narod u narodnom odijelu, vas Biograd, svi gosti sa strane, sve se to bijaše skupilo u parkovima u Gori topčiderskoj“.

Mnogi događaji iz vremena vladavine kralja Milana u Srbiji i knjaza Nikole u Crnoj Gori dovodili su do oštrih sukoba, tako da je u tom periodu nesporazuma bilo napretek.

Kad je kralj Nikola udao najstariju kćer Zorku za Petra Karađorđevića 1883. godine, srpski kralj Milan Obrenović je smatrao da tim činom knjaz Nikola priprema svoga zeta Karađorđevića za presto Srbije i rušenje dinastije Obrenović.

Ovo je, naravno, negativno uticalo na odnose Crne Gore i Srbije. Petar Karađorđević, naprotiv, smatrao je da mu je knjaz Nikola dao kćerku da bi ga držao na Cetinju i tako onemogućio da dođe na srpski presto, koji je bio planirao za sebe.

Nezadovoljni vladavinom Obrenovića, neki krugovi u Beogradu su smatrali da neki od sinova knjaza Nikole treba da dođe na Srpski presto, što je, razumljivo, izazivalo ogorčenje kod pristalica Obrenovića i netrpeljivost prema knjazu Nikoli. Netrpeljivost je povećavalo i razmetanje i nesmotrene izjave knjaza Mirka, sina knjaza Nikole, o sigurnom dolasku na neki presto u okruženju, kao i stihovi knjaza Nikole u kojima je izrazio svoje želje i planove za svoje sinove: „Da Mostarom Danil vlada, a knjaz Mirko Dubrovnikom."

U jednom pismu, povodom nagovještaja da njegova bivša žena kraljica Natalija želi da oženi njihovog sina Aleksandara jednom od crnogorskih princeza, kralj Milan je napisao: „Ko da pusti gladnoga kneza Nikolu, s njegovim legijonom prosjačke dečurlije, da okupira Srbiju. Pa da njegova kćer, koja ne samo da nema para, nego ni košulje nema, da par(ad)ira, kao Kraljica na trošak Srbije." U vezi s tim, Slobodan Jovanović je zapisao: „Milan je toliko mrzeo Nikolu da bi ga ženidba njegovog sina Nikolinom ćerkom do srca zabolela kao neka vrsta oceubistva".

Predsjednik Vlade Srbije, Vladan Đorđević, poznat po tome što je mrzio Crnu Goru i Crnogorce, autor je zakona o zabrani useljavanja Cigana i Crnogoraca u Srbiju, koji je donesen sredinom 1897. godine, kad se kralj Milan vratio u Srbiju iz Beča i sa Vladanom zaveo diktaturu. Crnogorci su progonjeni iz Srbije. Ulazak u Srbiju zatvoren je na svim granicama uz pravilo da Cigane i Crnogorce treba odmah vraćati s granice. Progonio je i stare naseljenike. Zabranio je prolaz kroz Srbiju putnicima iz Crne Gore, na primjer, na putu za Bugarsku, Makedoniju i Carigrad. Bilo je slučajeva da je progonio Crnogorke udate u Srbiju. Sve radnike Crnogorce u Srbiji je protjerao, često u

Tursku, među Arnaute, gdje su mnogi glavu izgubili. Sve đake, koji su se sami školovali i nijesu bili na teretu Vlade Srbije, je takođe protjerao.

Kad su Crna Gora i Bugarska 1899. godine postigle nekakav sporazum, u Srbiji je to protumačeno da će oštrica bugarsko-crnogorskog saveza biti okrenuta protiv Srbije. Reakcije kralja Milana bile su vrlo oštre. „Kralj Milan, pun nekog bolesnog nepoverenja prema Crnogorcima, kao da mu je bilo suđeno pasti od crnogorske ruke, naredio je da se Crnogorcima zabrani dalje doseljavanje u Srbiju i da se ukine državna pomoć svim crnogorskim đacima. Narodna skupština, iz razloga štednje, briše iz budžeta kredit cetinjskog poslanstva. Prećutno između nas i Crne Gore izvršen je prekid diplomatskih odnosa“. (Slobodan Jovanović, *Vladavina kralja Aleksandra Obrenovića*, Beograd, 1934).

Ministri Srpske vlade, Simić i Vujić su dobili zaduženje od kralja Aleksandra da razgovaraju sa knjazom Nikolom o „razgraničenju srpske i crnogorske sfere u Otomanskom carstvu“. Oni su odbili Nikolin zahtjev da Prizren pripadne Crnoj Gori, ali ne energično, nego na pomirljiv, diplomatski način. Pri rastanku sa knjazom Nikolom oni su ga poljubili u ruku. Tu počast nijesu odavali kralju Aleksandru, zbog čega je on zaključio „da oni osećaju manje podaničke vernosti prema njemu nego prema knjazu Nikoli“. Kad je Milan, tada detronizovani vladar čuo za cetinjski rukoljub, rekao je sarkastično „da njega radikalski ministri nisu ljubili u ruku i njihova monarhistička osećanja budila su se tek na Cetinju“. Vladan Đorđević je u vezi s tim izjavio: „Prizren, Prizren vama treba, jelte, gladnici jedni! A ne znate da ćemo vam i Ćipur uzeti…“.

Crna Gora je skoro nagonski reagovala na svaki pokret srpskog življa za oslobođenje ili na vijest o njegovoj ugroženosti i često plaćala visoku cijenu. Danas je to skoro zaboravljeno ili je dobilo sasvim novo tumačenje. Pomenimo neke događaje.

Crna Gora je i podsticala i pomagala oslobodilačke pokrete u Hercegovini pod vođstvom vojvode Luke Vukalovića od 1852. do 1862. godine, i kao kaznu dobila od strane Turske dvije strašne „Omer-pašine godine“: 1852/53. i 1862. godine, tokom kojih je došlo do masovnog stradanja stanovništva i ogromne materijalne štete. Tokom ova dva pohoda na Crnu Goru, Crnogorci su vodili preko 20 bitaka sa Turcima u kojma je poginuo veliki broj istaknutih crnogorskih junaka.

Najpoznatiji ustanak u Hercegovini, nazvan „Nevesinjska puška“ 1875. godine, Hercegovci su organizovali zajedno sa Crnom Gorom. Da ne bi bili likvidirani od strane Turaka, koji su znali da se ustanak priprema, vođe su, uoči izbijanja ustanka, zimovale u Crnoj Gori. Knjaz Nikola je poslao vojvodu Petra Vukotića na Grahovo da odatle upravlja ustankom. Današnjim rječnikom rečeno, Crna Gora je držala cijelu „logistiku“ operacija u Hercegovini, a njena vojska je direktno učestvovala u ustanku na čelu sa vojvodom Pekom Pavlovićem, da bi 1876. i sama ušla u rat sa Turskom, poznat pod nazivom „Velji rat“. Iste godine odigrala se i čuvena bitka na Vučjem dolu u kojoj je učestvovalo i nekoliko hercegovačkih bataljona i u kojoj je izvojevana veličanstvena pobjeda. Tokom ustanka u Crnoj Gori je bilo oko 20.000 izbjeglica iz Hercegovine, dok se i do 250 ranjenika liječilo u crnogorskim bolnicama. U Crnoj Gori je tada formiran Odbor za izbjeglice iz Hercegovine na čijem čelu je bio mitropolit Crnogorske autokefalne crkve Ilarion Roganović, koji se brinuo o njihovom smještaju i ishrani. On je formirao i bolnice u Grahovu, Šavniku, Andrijevici, Župi i Cetinju. U pomoć je pritekao i Međunarodni komitet Crvenog krsta, a pomoć je stizala i iz Rusije.

Govoreći u televizijskoj emisiji o ustanku 1875. godine jedan Hercegovac – hroničar reče da je tih dana „Hercegovina zapalila Evropu“, a pomoći niotkuda i izjavi da je „Crna Gora kako-tako verbalno podržala ustanak“ i ostade živ. Reče i da je kruna

ustanka pobjeda ustanika u bici na Vučjem dolu, ne pominjući čak ni učešće crnogorske vojske, a kamoli da je to bitka u ratu Crne Gore i Turske i da je cjelokupnom vojskom (u kojoj je bilo inekoliko hercegovačkih bataljona) komandovao knjaz Nikola. Na kraju je dodao da je strašno što je na Berlinskom kongresu 1878. godine dio Hercegovine pripojen Crnoj Gori.

U ratovima po pravilu veći pomaže manjem, ali u to vrijeme stvoreno je uvjerenje da Crna Gora treba da pomogne Srbiji, a ne obrnuto. U vezi sa ratom Srbije i Crne Gore protiv Turske 1876–1878. godine kralj Milan Obrenović je, poslije prvih neuspjeha svoje vojske, izjavio: „Crnogorci se šetaju po Hercegovini, gde nema Turaka, umesto da marširaju sa svojom vojskom u dolini Lima i Drine na Foču, da bi zajednički sa Srbijom radili“ (Slobodan Jovanović, *Vladavina kralja Milana Obrenovića*, Beograd, 1934).

U bici kod Đunisa 29. oktobra 1876. srpska vojska je doživjela poraz. Jednim dijelom srpske vojske, kao i dobrovoljcima iz Rusije i drugih zemalja komandovao je ruski general Mihail Černjajev, koji je bio veliki slovenofil i zanosio se idejom oslobođenja svih balkanskih Slovena od Turaka. Ogorčen slabim držanjem vojnika na Đunisu, telegrafisao je Petrogradu „da su svi Srbi pobegli, a svi Rusi poginuli, ...da su se Crnogorci borili kao pravi junaci“ (Slobodan Jovanović, *Vladavina kralja Milana Obrenovića*, Beograd, 1934). Otkud Crnogorci u Srpsko-turskom ratu 1876. godine? Radi se o crnogorskoj legiji koju je formirao oficir pri srpskom štabu vojvode Maša Vrbice od Crnogoraca koji su se zatekli u Srbiji i koja je brojala 440 boraca. Ruski general Černjajev bio je zadivljen neustrašivošću boraca ove jedinice. Za tri mjeseca vojevanja 180 boraca je poginulo, dok je svaki preživjeli bar jednom ranjen. Komanda je svakog pripadnika ove jedinice bar jednom odlikovala za hrabrost, od toga 75 Takovskim krstom, najvećim ratnim odlikovanjem tadašnje knjaževine Srbije. Nakon prestanka rata ovu

neobičnu jedinicu i njene zasluge prekrio je veo zaborava (Momir M. Marković, *Crnogorski rat*, Podgorica, 2007). Poslije neuspjeha u ratu 1876. godine Srbija je zatražila primirje, pa su u ratnim sukobima ostali samo Crnogorci i Hercegovci. Na nagovor Rusije, Srbija je ponovo ušla u rat s Turskom 1877. godine.

Crna Gora je pomagala i oba ustanka u Krivošijama koje su tada bile u okviru Austrougarske monarhije, prvi 1869. u kome su učestvovali i stanovnici Grblja, Pobora, Maina i Brajića, i drugi 1881. godine, rizikujući svoju bezbjednost i svoj ugled, naročito 1881. godine kad je već bila međunarodno priznata država. Danas se o tim ustancima govori kao o srpskim, uloga Crne Gore se ne pominje, osim stidljivo na kraju da su se organizatori ustanaka sklonili u Crnu Goru.

O nipodaštavanju Crne Gore u pomaganju oslobodilačkih pokreta u Hercegovini ostavio je zapis i Gavro Vuković, koji je prisustvovao krunisanju Petra Karađorđevića za kralja Srbije, zajedno sa crnogorskim prestolonasljednikom Danilom i njegovom suprugom Milicom. Prestolonasljednički par je prisustvovao svečanosti organizovanoj povodom otvaranja *Jugoslovenskog doma* u Beogradu, na kojoj je govorio stari general Dragašević, pjesnik i književnik i u svojoj besjedi pomenuo „sva slovenska plemena na slovenskom jugu, govorio je o hercegovačkim ustancima; o Vukaloviću, Stojanu Kovačeviću, ali je eliminisao Crnu Goru, kao da su ustanci mogli bez nje biti, te o njoj nije ni riječi progovorio“. Prestolonasljednik je o ovome obavijestio Gavra koji je zbog toga protestovao kod Pašića. „On nije znao šta da mi reče, već se stidio od takvog postupka“. Kad je kralj Petar saznao za Gavrov protest, izjavio je: „Crnogorci hoće da su u svakoj čorbi mirođija, ali dok sam ja u Srbiji, ja im to ne dozvoljavam“.

U Drugom balkanskom ratu, koji se vodio između Bugarske, s jedne, i Srbije, Rumunije, Grčke i Turske, s druge strane,

Crnogorska vrhovna komanda je za pomoć Srbiji poslala Dečanski odred u jačini blizu 15.000 vojnika od 20 do 40 godina pod komandom generala Janka Vukotića. Odred je pretrpio znatne gubitke – oko 1.000 vojnika je izbačeno iz stroja. Pobjednice nad Bugarskom su dijelile teritorije, samo Crna Gora nije dobila ništa.

Prvi svjetski rat je posebna priča. Moćnoj Austrougarskoj carevini je bilo stalo da Crna Gora ostane neutralna u sukobu Austrougarske i Srbije koji je bio izvjestan poslije sarajevskog atentata. Austrougarski predstavnik na Cetinju je pozvao prestolonasljednika Danila, koji je bio poznat po svome austrofilstvu, i rekao mu da je Vladi u Beču drago da Crna Gora ne stoji iza atentata u Sarajevu i da se nada da će ostati po strani u događajima koji neminovno slijede. Zauzvrat, Beč bi odobrio kredit Crnoj Gori pod povoljnim uslovima, što siromašna kasa Crne Gore ne bi smjela odbiti. Međutim, Crna Gora je ušla u rat na strani Srbije, dala ogromne žrtve i spasila srpsku vojsku od uništenja, da bi na Podgoričkoj skupštini u decembru 1918. godine bilo odlučeno da se pripoji Srbiji i tako izbriše sa geografske karte kao država.

Zlosrećnom sudbinom Crne Gore u prvoj polovini 20. vijeka bavio se i veliki crnogorski književnik Mihailo Lalić u svoja četiri posljednja romana, u kojma navodi i veliki broj istorijskih činjenica. U romanu *Gledajući dolje na drumove* (Nolit, Beograd, Pobjeda, Titograd, 1983, str. 50) napisao je da je plan propasti Crne Gore napravljen u Petrogradu: „U zamagljenom Petrogradu, na zaleđenoj Nevi, 3. februara, 1914. godine, na konferenciji carskih generala, ministara i državnih savjetnika, gdje se raspravljalo o sudbini saveznika na Balkanu – skrojena je crna kapa Crnoj Gori, kao što njenom imenu priliči. Tu se savjetnik, knez Trubeckoj, složio sa mišljenjem šefa đeneralštaba Šilinskog ‘da je jedna jaka crnogorska vojska za nas (Ruse) nepoželjna’. Njegovo je mišljenje bilo da bi se jačina

crnogorske vojske morala tako odmjeriti da je Srbija može iskoristiti u slučaju nužde, ali da sama bude suviše slaba da preduzme ma kakve samostalne operacije. 'Takvo stanje bi prirodno dozvolilo da se znatno ograniči obim naše novčane pomoći Crnoj Gori...', zaključio je iza toga Sazanov."

Kad se u Pivi čulo da su ustaše izvršile pokolj srpskog stanovništva 5. i 6. juna 1941. godine u Koritima u Hercegovini, Župopivski odred pod komandom Janka Tadića (kasnije komandanta Šeste crnogorske brigade) je odmah krenuo za Hercegovinu da spašava srpski živalj. U borbama koje je vodio sa ustašama i Italijanima u Avtovcu kod Gacka 27. i 28. juna, poginuli su: Jakov Adžić, Gavrilo Doder, Vojin Doder i Mihailo Pješčić. Danas se u tom dijelu Hercegovine podižu spomen obilježja četnicima, dok se o partizanima govori kao o zlikovcima.

Crna Gora je dala ogroman doprinos pobjedi nad fašizmom u Drugom svjetskom ratu, ne samo na teritoriji Crne Gore, već diljem Jugoslavije. Pomenimo ovdje samo dva, skoro nevjerovatna, podatka. Prvi je da su svih pet delegata Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ bili Crnogorci. Oni su poslati u razne krajeve Jugoslavije da organizuju ustanak protiv okupatora i pri tome je svaki od njih je imao ovlašćenje da uzme na odgovornost sekretara pokrajinskog komiteta i da ga kazni ako ne sprovodi direktivu borbe protiv neprijatelja. Drugi podatak je da je 36% ratnih generala iz Crne Gore. Jedan od njh, legendarni Peko Dapčević, bio je komandant oslobođenja Beograda u oktobru 1944. godine. Da je bio komandant oslobođenja glavnog grada bilo koje druge evropske džave, odavno bi imao spomenik u tom gradu. U Beogradu je jedva dobio ulicu na periferiji grada. Dobro je da je i toliko, s obzirom na česte izjave nekih zvaničnika da je Beograd 20. oktobra 1944. okupiran od strane komunista i da je sramota da su Peko Dapčević i Josip Broz počasni građani Beograda.

Crna Gora je jedina država Balkana koja se održala tokom cjelokupnog trajanja turske vladavine ovim dijelom Evrope. Jedno

vrijeme bila je to „zemlja mala odsvud stiješnjena“, koju su činile samo četiri nahije, da bi se, zahvaljujući uspjesima u ratu s Turskom, stalno povećavala do današnjih prirodnih granica. Istaknimo da je Crna Gora *kao država* učestvovala u tri rata između Mletačke republike i Turske: Kiparskom (1570–1573), Kandijskom (1645–1669) i Morejskom (1684–1699) na strani Republike. O drugim nekadašnjim državama Balkana tada nema ni pomena. Na Berlinskom kongresu Crnoj Gori je potvrđena nezavisnost, čime je postala međunarodno priznata država. Od dolaska Petra Karađorđevića za kralja Srbije 1903. godine, Srbija se u spoljnoj politici počinje oslanjati na Rusiju, a ne kao Obrenovići, do tada, na Austrougarsku. Carska Rusija, do tada zaštitnica i pokroviteljica Crne Gore, okrenula je kajdu i prigrlila Srbiju. Želeći da u paketu riješi i problem Srbije i Bugarske, koje su se sporile oko Makedonije, a osim toga Srbija je željela da izađe na more, nađena je formula: Makedonija Bugarskoj, Crna Gora Srbiji. Ovim je bratska Rusija pokazala da „nije vjera tvrda u jačega“. S ovim su se složili kralj Srbije Petar Karađorđević i Pašić, a onda je puštena u etar krilatica *da je Crna Gora ispunila svoju istorijsku ulogu i da nema više razloga da postoji kao samostalna država*!? Dakle, prvo je odlučeno da se Crna Gora prisajedini Srbiji, a onda su se pojavila obrazloženja da ona ne može da opstane kao nezavisna država. Ima manjih država u Evropi, kao Luksemburg između Njemačke i Francuske, San Marino u srcu Italije, Lihtenštajn, između Švajcarske i Austrije, mala Andora u Pirinejima, između Španije i Francuske. Da su moćne susjedne države odlučile da priključe neku od ovih malih država, lako bi našle izgovor o nemogućnosti njihovog daljnjeg postojanja. Interesantno je da su ovu, ne samo netačnu, nego i vrlo glupu konstataciju usvojili i mnogi istoričari, pa su je papagajski ponavljali u svojim knjigama. Uglavnom se ponavljalo da je ona ekonomski neodrživa, tj. da ne može sama sebe izdržavati. Tačno je da je Crna Gora

bila siromašna dok su je činile četiri nahije, ali kasnijim proširenjem teritorije i izlaskom na more, ona dobija značajne privredne resurse: rude uglja i boksita, velika prostranstva obrasla šumama, hidroenergiju, dovoljno obradivog zemljišta u odnosu na broj stanovnika, izvanredne plaže i planine za razvoj turizma itd.

Poznato je da su Crnogorci u periodu vladavine Turske na Balkanu često isticali svoje slobodarstvo, govorili su da drugo i nemaju ništa osim slobode i da sloboda za njih nema cijenu – *za slobodu sve, slobodu nizašta*. Jasno, znali su i da ekonomski zaostala Crna Gora teško može opstati kao malo ostrvo slobode bez oslobođenja ostalih naroda u okruženju. Zato nije teško objasniti spremnost Crnogoraca da priteknu u pomoć ustanicima u susjedstvu. Oni su, kao slobodni ljudi i ratnici, u genima nosili nagon da pomognu porobljenoj braći. Takav stav imali su i vladike i vladari Crne Gore. Cilj takvih nastojanja bio je stvaranje zajedničke države Južnih Slovena – srpske, odnosno jugoslovenske. Njegoš je teško prihvatao činjenicu da mnogi slovenski narodi nemaju svoje države, već su porobljeni od drugih naroda. Srpski književnik Ljuba Nenadović u *Pismima iz Italije* opisuje susret s Njegošem, koji mu je tom prilikom rekao: „Ala se mi, Sloveni, narobovasmo! Ali mi, Crnogorci, bogami nijesmo! Svakom slobodnom čovjeku možemo slobodno u oči pogledati. Ni pred kim se ne moramo zastidjeti.“ Na jednom drugom mjestu Njegoš kaže: „Što je bolje što sam ja sa ovom šakom gorštaka slobodan“, kad su drugi bratski narodi porobljeni.

Zahvaljujući teritorijalnom proširenju postignutom u ratu 1876–1878. godine, Crna Gora je postala multinacionalna i multikonfesionalna država. Odmah se pokazalo da Crnogorci nijesu šovinisti, naprotiv, kao narod koji je skupo plaćao svoju slobodu, smatrali su da i drugi narodi treba da budu slobodni i da imaju sva prava kao i oni, zato imaju odlične odnose sa svim manjinskim narodima u Crnoj Gori: Bošnjacima/Muslimanima, Albancima, Hrvatima.

Razumljivo je i da je Crna Gora željela ujedinjenje, prije svega, sa Srbijom, ali i sa Hrvatskom, Bosnom i Hercegovinom i Slovenijom, koje su bile u sastavu moćne Austrougarske monarhije. Poznato je da je i kralj Nikola bio za ujedinjenje Južnih Slovena u jednu državu. On to ističe i u *Proglasu* upućenom Crnogorcima iz egzila, pošto je na tzv. *Velikoj podgoričkoj skupštini* Crna Gora pripojena Srbiji i u njoj zabranjeno ime crnogorsko, vladajućoj porodici Petrović-Njegoš zabranjen povratak u Crnu Goru, a o njemu, i na Skupštini i u srbijanskoj štampi, izrečene nebrojene gnusne laži: da je bio protiv ujedinjenja, da je tokom rata sarađivao sa neprijateljem, da Crnogorska vojska nije stvarno ratovala, nego je samo stvaran privid da ratuje i slično. On u *Proglasu* kaže: „Nijedan pojedinac i u Srpstvu i u Jugoslovenstvu nije više radio na njemu (ujedinjenju) od mene, nastavljujući u tome djelo mojih slavnih predaka.“ Jasno, on misli na pravedno ujedinjenje. „Želja svakog Crnogorca (je) da stupi u jedinstvo jugoslovensko na ravnoj nozi sa Srbijom“, dok srpska vlast „želi stvoriti od Crne Gore jedan ili dva okruga srbijanska, kojima će oni gospodariti, a ne ravnopravnog brata“. Da je kralj Nikola bio jugoslovenski orijentisan, znao je i Josip Broz Tito. Jednom prilikom je Đilasu, kad je ovaj ismijavao kralja Nikolu, tvrdeći da je bio samo jedan teatralac i slično, rekao: „Đido, nisi u pravi, mi mladi u Hrvatskoj smo ga voljeli zato što je bio za Jugoslaviju“.

I dok je Crna Gora iskreno željela ujedinjenje sa Srbijom, podrazumijevajući da ono treba da bude na ravnopravnoj osnovi, tj. da svaka država uđe u zajedničku državu kao jedna federalna jedinica sa svim svojim specifičnostima, Srpska vlast je planirala potpuno uništenje Crne Gore. Teško da je iko u Crnoj Gori mogao i da nasluti tako nešto. A i kako bi, kad se nikad nije desilo, bar u novijoj istoriji čovječanstva, da neka država „proguta“ državu saveznicu, koja se u ratu borila na njenoj strani i koja je u tom ratu dala ogroman doprinos i imala ogromne žrtve. Danas se zna da je ovaj strašni čin pripreman kroz strahovitu

propagandu, koju je svakodnevno vodila režimska štampa u Beogradu protiv knjaza/kralja Nikole i njegove porodice. Izmišljane su brojne pogibije iza kojih, tobože, stoji Crnogorski dvor; na primjer 1908. godine beogradske novine *Beogradski list* i *Odjek* objavile su da je u Vasojevićima ubijen vojvoda Lakić Vojvodić, ministar unutrašnjih djela u Tomanovićevoj vladi i da vojvoda Gavro Vuković ima veze sa tim ubistvom, međutim, poznato je da je vojvoda Lakić Vojvodić umro prirodnom smrću 1924. godine. U Srbiji je radikalska vlast organizovala 367 ubistava, a u Crnoj Gori niko nije ubijen, ali je srpska propaganda tvrdila da knjaz Nikola svaki dan ubija svoje podanike, čak i da je instalirao giljotinu na Cetinju. U propagandu protiv vladara i dinastije svoje države masovno su se uključili i crnogorski đaci i studenti koji su se školovali u Beogradu. Oni su pripremali i ubistvo crnogorskog vladara i njegove porodice, pa je u vezi s tim kralj Nikola izjavio: „Crnogorski đaci, gdje god se u Evropi školovali, vraćaju se kao Crnogorci, a iz Srbije kao Srbi i atentatori."

Poslije Drugog svjetskog rata crnogorski komunisti su dobili ono zašto su se borili: da Crna Gora kao ravnopravna republika uđe u FNRJ i da se nacionalno mogu izjasniti kao Crnogorci. Međutim, na rehabilitaciji kralja Nikole ništa nijesu uradili. Istina, nije blaćen kao između dva svjetska rata, ali nije ni slavljen. Nije im palo na pamet da bi trebalo da mu prenesu posmrtne ostatke u Crnu Goru. Ostala je priča da su jednom prilikom crnogorski rukovodioci pitali Tita kako on na to gleda, a on im je odgovorio: „Je li moguće da to do sada niste uradili". O nestanku Crne Gore kao države i njenom prisajedinjenju Srbiji na Podgoričkoj skupštini 1918. godne, takoreći, nije bilo govora. Ovim pitanjima bavili su se samo rijetki istoričari. O izdvajanju Crnogorske crkve iz Srpske pravoslavne crkve crnogorski rukovodioci nijesu izgleda ni razmišljali. Iako je nesporno da su komunisti dosta uradili za Crnu Goru, mora im se

zamjeriti da su nedovoljno radili na važnim identitetskim pitanjima, koja su i danas kamen spoticanja na evro-atlanskom putu Crne Gore.

A onda su došla događanja 90-tih godina prošlog vijeka. Opravdani talas nezadovoljstva srpskog naroda zbog masovnog iseljavanja Srba sa Kosova i Metohije promovisao je Slobodana Miloševića u novog „vožda“ Srbije. Prirodno, od njega se očekivalo da bar pokuša da riješi taj dugogodišnji problem južne srpske pokrajine. Međutim, „vožd“ je, na opšte iznanađenje, počeo propagandu o ugroženosti Srba u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj i o potrebi stvaranja srpske države sa zacrtanim zapadnim granicama. Ideju o stvaranju srpske države pratila je svakodnevno izgovarana parola *Svi Srbi u jednoj državi* i pri tome se podrazumijevalo da i Crnogorci, ali kao Srbi, treba da budu u toj državi, drugim riječima, bila im je namijenjena ista sudbina kao 1918. godine, s tom razlikom što je tada stvorena kakva-takva jugoslovenska država, a sada se stvara velika srpska država. Pod uticajem propagande, Crnogorci su, u skladu sa opredjeljenjem pučističke vlasti u Crnoj Gori, kao omađijani požurili da brane ugroženo Srpstvo, koje je, izgleda, stalno ugroženo, i da učestvuju u ratovima „u kojima Srbija nije učestvovala“. Mnogi od njih su poginuli na Vukovaru, Dubrovniku, Bosni i Kosovu, a danas ih se sjećaju samo njihove porodice. Moguće je da mnogima od njih, pod uticajem propagande, nije bilo jasno koji su bili stvarni motivi onih koji su pozvali na „odbranu Srpstva“, a i o nesreći koja je zadesila Crnu Goru 1918. godine u Crnoj Gori se tada jako malo znalo.

Kao što smo već rekli, ideja da Crna Gora treba da bude dio srpske države nastala je davno i nikad nije presahla u glavama srpskih vlastodržaca, s časnim izuzetkom komunističkog rukovodstva Srbije i ubijenog predsjednika vlade Srbije, Zorana Đinđića. Iako je pod uticajem Rusije Srbija priznala Crnu Goru odmah po referendumu 2006. godine, ona se nikad nije pomirila

sa njenim osamostaljenjem. I zato režimska štampa svakodnevno piše o Crnoj Gori kao mafijaškoj državi ogrezloj u kriminalu i korupciji, želeći da je kompromituje, obezvrijedi i obesmisli njeno postojanje. Nije napisan nijedan afirmativni članak o nespornim uspjesima Crne Gore na ekonomskom i spoljnopolitičkom planu, na primjer, da je u Crnoj Gori veća prosječna plata nego u Srbiju, da Crna Gora ima viši BDP po glavi stanovnika nego Srbija i da je daleko ispred Srbije na putu u Evropsku uniju. Posebna meta srpske režimske štampe je gospodin Milo Đukanović, nesumnjivo najzaslužnija ličnost u pokretu za osamostaljenje Crne Gore. O njemu je u srpskoj štampi napisano nekoliko desetina hiljada članaka u kojima je prikazan kao organizator šverca cigareta, kriminalac, vođa zločinačkog udruženja, koji je stvorio privatnu državu, potrebnu samo njemu da bi sačuvao kriminalom stečeno bogatstvo. Pristalice Mila Đukanovića su nazvane Milogorci, što je pejorativan naziv za Crnogorce, koji su po njima izmišljena nacija. Cilj je vrlo providan: ako se skine Milo Đukanović s vlasti, nestaće i njegova privatna država i njegovi Milogorci i Crna Gora će se vratiti u srpski raj. Interesantno da Crnu Goru nijesu nazvali Milogora, vjerovatno zato što bi to bio previše milozvučan naziv za one koji mrze Crnu Goru.

Sadašnja vlast u Srbiji, uz saglasnost Rusije, zagovara stavaranje „Srpskog sveta“, što je samo eufemizam za „Veliku Srbiju“, podrazumijevajući da i Crna Gora, zajedno sa Srbijom i Republikom Srpskom, treba da bude deo tog „Srpskog sveta“, i to, ako neće milom, onda mora silom. Napravljen je i projekat smanjenja broja onih koji se izjašnjavaju kao Crnogorci, s ciljem da većina državljana Crne Gore budu Srbi, a samim tim bi Crna Gora postala država srpskog naroda, pa je nepotrebno da postoji kao druga srpska država. Ostale narode, koji žive u Crnoj Gori, pa i Crnogorce, niko ništa ne bi pitao, oni bi, valjda, morali da prihvate da su omrkli u Crnoj Gori, a osvanuli u „Srpskom

svetu“. U propagandu su se uključili i brojni režimski mediji u Srbiji i Republici Srpskoj koji plasiraju nečuvene laži o tobožnjoj ugroženosti Srba u Crnoj Gori. U brojnim izjavama srpskih zvaničnika, koji i ne pokušavajući da sakriju strahovitu mržnju prema Crnoj Gori i Crnogorcima, Srbi u Crnoj Gori su toliko ugroženi da im je sve zabranjeno osim vazduha, da su u gorem položaju, i oni i SPC, nego u NDH. Svako ko prati političke prilike u Crnoj Gori zna da to nije istina, naprotiv, Srba je bilo u svim vladama Crne Gore, vladajući DPS je nudio prosrpskim strankama koaliciju, nijedno građansko pravo im nije uskraćeno, osim „pravo“ da sruše državu Crnu Goru, što su i pokušali. Režimska štampa u Srbiji nije krila sreću zbog propale ljetnje sezone 2020. godine zbog korone. „Crna Gora je upravo objavila brojke koje najbolje pokazuju katastrofu u koju su Milogorci zapali“, „Jeza“, „Plaže prazne“, „Najgora sezona ikada, pazari 7,5 puta manji nego prošle godine“ i slično su natpisi na vidljivim mjestima u srpskoj režimskoj štampi.

Usvajanje Zakona o slobodi vjeroispovijesti u Skupštini Crne Gore posljednjeg dana 2019. godine pokazaće da i današnji Crnogorci posjeduju raskošan talenat za uništenje države u kojoj su se rodili i u kojoj žive i rade. Konačno je izašao na vidjelo i strpljivi temeljni rad mitropolita Amfilohija i brojnog sveštenstva Mitropolije crnogorsko-primorske na srbizaciji i klerikizaciji Crne Gore. Izjave nekih lidera Demokratskog fronta, produžene ruke vlasti u Srbiji i poštovalaca lika i djela mitropolita Amfilohija, da oni imaju odgovor na sve odluke i mjere DPS-ovske vlasti, pokazale su se tačnim. Tokom nekoliko sljedećih mjeseci, sve do parlamentarnih izbora u Crnoj Gori 30. avgusta 2020. godine, na ulicama crnogorskih gradova, nekoliko puta nedjeljno, održavaće se vrlo masovni politički protesti, nazvani „litije“, s ikonografijom druge države, bez ijednog državnog simbola Crne Gore. Na litijama je učestvovao i veliki broj mladih ljudi, sa sloganom „Ne damo svetinje“. Sve

je to svakodnevno pratila srpska režimska štampa, ne birajući uvrede na račun države Crne Gore, vlasti u Crnoj Gori i naročito gospodina Mila Đukanovića. Uvrede srpskih zvaničnika, tadašnjeg Srpskog patrijarha, mnogih vladika i popova SPC upućene Crnoj Gori, Crnogorcima, vlasti oličenoj u DPS-u, su bez presedana u svjetskoj diplomatiji. Nijesu izostali ni mediji iz Crne Gore. Samo *Vijesti* su za posljednje dvije godine objavile oko 4.000 negativnih informacija o predsjedniku Crne Gore Milu Đukanoviću. Podršku „litijašima" dale su, svojim potpisima, i hiljade građana Crne Gore, i to po branšama: ljekari, profesori, pomorci, inženjeri. Za sve vrijeme trajanja „litija" i skupljanja potpisa podrške, ne ču se nijedna konkretna primjedba na usvojeni Zakon o slobodi vjeroispovijesti. Dovoljno je, izgleda, bilo da Amfilohije kaže da se usvojenim zakonom otimaju crkveni objekti koji su u vlasništvu SPC, pa da se, po procjeni pisca ovih redova, približno polovina pravoslavnih građana Crne Gore svrsta pod njegov barjak, što znači da se ta polovina pravoslavnih građana Crne Gore odlučno zalaže da sve pravoslavne crkve i manastiri sa kompletnom crkvenom imovinom, u koju spadaju i neka groblja, na teritoriji Crne Gore, budu vlasništvo SPC, a time i države Srbije. Po njima, ništa od toga ne pripada državi Crnoj Gori, iako se zna da su svi crkveni objekti na tertitoriji države Srbije, pa i Hram Svetog Save na Vračaru, u Beogradu, upisani u zemljišne knjige kao svojina države. Ako neki Crnogorac, slučajno, uđe u neki od tih objekata, izmršikaće ga, kao što su princa Nikolu Petrovića Njegoša iz Cetinjskog manastira. Ustali Crnogorci da unište Crnu Goru, a i nije im prvi put. Isto su htjeli i četnici u Drugom svjetskom ratu. Lalićev literarni junak u romanu *Svadba*, nepokorni Tadija Čemerkić, robijaš u četničkom zatvoru u Kolašinu, obraća se žandarima, okupljenim da zarobljene partizane sprovedu na strijeljanje, riječima: „Sve žandari, božiju vam majku. Šta ste se svi okupili na ovu nesretnu Crnu Goru?"

U februaru 2020. godine u restoranu na skijalištu Savin kuk, suprugu i mene, tokom ručka posluživao je konobar, mlad, zdrav, ništa mu ne fali na prvi pogled. U polupraznom restoranu smo ručali natenane, nikud ne žureći, pa se donekle i upoznasmo: on je iz Bratonožića (zapamtio sam mu i prezime, ali ga neću spominjati). On nam se požali na stanje u Crnoj Gori: „Otimaju nam svetinje, zabranjuju nam Svetosavlje“ i zamolio nas da kažemo šta mislimo o tome. Odgovorio sam mu da ću mu reći svoje mišljenje o tome, ali da mi obeća da me neće biti kad ga čuje (ovo sam izgovorio šaljivo). Kad sam čuo: „Bože sačuvaj“, rekao sam mu da Svetosavlje nema nikakve veze sa Crnom Gorom, da Sveti Sava nikad nije nogom kročio na teritoriju Crne Gore, da nema podataka da je Njegoš ikad usmeno ili pismeno pomenuo Svetog Savu, da je državu Crnu Goru održala Crnogorska pravoslavna crkva, koja je bila autokefalna, da je navedena kao deveta u spisku svih pravoslavnih crkava u Moskvi i Atini, da je dekretom kralja Aleksandra ukinuta 1920. godine i utopljena u novoformiranu Srpsku pravoslavnu crkvu, čija je Crnogorsko-primorska mitropolija, sa sjedištem na Cetinju i mitropolitom Amfilohijem, što greškom vlasti, što falsifikatima postala vlasnik cjelokupne crkvene imovine države Crne Gore i da usvojeni Zakon o slobodi vjeroispovijesti želi to da ispravi, tj. da crkvena imovina bude državna, da je mogu koristiti vjernici obje pravoslavne crkve na teritoriji Crne Gore, a da se „litijama“ želi postići da cjelokupna crkvena imovina pripadne SPC, dakle, crkvi druge države, a samim tim i toj državi. Smatrao sam svojim uspjehom da sam ga bar pokolebao u dotadašnjem uvjerenju.

Među 1.600 inženjera koji su potpisom podržali „litije“ našao sam imena i nekoliko onih koji su završili tehnički fakultet na kom sam ja predavao matematiku. Kad sam se sreo sa jednim od njih, koji je mnogo vremena proveo u mom kabinetu, odmah mi se pohvalio svojim doprinosom u „odbrani svetinja“. Slušajući

njegovo objašnjenje zašto je to učinio, sjetio sam se jedne epizode iz vremena bestijalnog pohoda JNA i crnogorskigh rezervista na Konavle i Dubrovnik. Kad su, poslije bombardovanja Konavala, granate počele da padaju i na Dubrovnik, međunarodna zajednica je hitno reagovala i tražila da se obustavi uništavanje tog dragulja svjetske baštine. U tom cilju obrazovane su komisije za pregovore Hrvatske i JNA. U hrvatskoj komisiji je bio i Slobodan Prosperov Novak, sinovac Grge Novaka, svojevremeno predsjednika JAZU i člana SANU. U izjavi, koju je dao poslije završenih pregovora, a koju je objavio nedjeljnik *Monitor*, rekao je (parafraziram): „Kad sam od strane članova komisije JNA saslušao razloge bombardovanja Dubrovnika, doživio sam civilizacijski šok“. Upravo se to i meni desilo. Šta sam čuo od inženjera? Pa ono što je svakodnevno pisala srpska režimska štampa: da je SPC starija od Crne Gore, da nema potrebe da se registruje u Crnoj Gori, da su ona i srpski narod stvorili Crnu Goru, da su Crnogorci izmišljena nacija, da CPC ne postoji i da nikad nije postojala, da je strašno da Crnogorci polažu pravo na Cetinjski manastir i slično. Ja sam mu rekao isto što i konobaru iz Bratonožića, samo detaljnije. Bio je zatečen, kao neko ko je bio čvrsto ubijeđen da je ispravno postupio.

I Udruženje Durmitoraca u Beogradu dalo je svoj „doprinos“ rešavanju nastalih problema u Crnoj Gori. Na godišnjoj skupštini, održanoj 5. juna 2020. godine, protivno Statutu Udruženja, u kome stoji da „Udruženje ne može djelovati kao stranačka ili politička organizacija, niti se može baviti bilo kakvim političkim pitanjima i raspravama“, prisutni su prvo usvojili ocjenu stanja u Crnoj Gori, koja glasi:

„U vremenu kad crnogorski vlastodržac iz neshvatljivih razloga uzima tuđi identitet, koji je pri tome, gle jada, otpadnički, Durmitorci žele da izraze jasan stav pred Bogom i rodom“,

a zatim i *Deklaraciju Udruženja Durmitoraca*:

1. Državu Crnu Goru kroz vjekovne podvige stvorili su srpski narod i Srpska pravoslavna crkva;

2. U državi Crnoj Gori stoprocentno se govori jednim svima razumljivim srpskim jezikom;

3. Srpska pravoslavna crkva je jedina kanonska crkvena zajednica dominantno pravoslavnog življa države Crne Gore,

uz objašnjenje zašto je *Deklaracija* kratka i koja joj je namjena, koje glasi:

„Pribjeglo se vrlo sažetoj formi deklaracije, koja ima za cilj da osokoli pravednu narodno litijsku borbu za očuvanje svetinja."

Kad su uslijedile reakcije od pojedinih članova Udruženja, koji nijesu prisustvovali Skupštini, jer nijesu bili ni pozvani, pojedinci, koji su bili prisutni, su izjavili da je Deklaracija usvojena na prepad u okviru dopunske tačke dnevnog reda, što je protivno Statutu, uz nekoliko glasova protiv i nešto uzdržanih, ali bez osporavanja navoda u Deklaraciji. Niko se, dakle, nije našao da kaže da su zaključci u prve dvije tačke netačni i zlonamjerni, a da je zaključak u trećoj tački formalno tačan, ali tendenciozan. O broju doktora nauka iz Pive, od kojih su mnogi u Beogradu, pričaju se bajke, pominje se i svjetski rekord u odnosu na broj stanovnika. Drobnjacima ne pada na pamet da priznaju da su u bilo čemu, pa i u tome, iza Pivljana, vjerovatno s pravom. Zašto neko ne istupi? Izgleda da je zavladalo ludilo, kao kod srpskih velikaša Srednjeg vijeka, koji „za pravilo ludost izabraše", koje je, izgleda, kao pravilo ponašanja, ostavljeno u nasljeđe. Jasno je, međutim, da je *Deklaracija* pisana u popovskim krugovima, da je u skladu sa aktivnostima za stvaranja „Srpskog sveta" i da je samo data na usvajanje Udruženju Durmitoraca.

Konačno je izašao na vidjelo odnos Mila i Amfilohija. Amfilohije, koji je u Crnu Goru došao sa određenim zadatkom, djelovao je po sistemu toplo-hladno: na jednoj strani, podržao je osamostaljenje Crne Gore i ulivao nadu da je moguće obrazovati

jednu pravoslavnu crkvu u Crnoj Gori za sve vjernike, čime je stekao povjerenje vlasti, a na drugoj, temeljno je radio na širenju svetosavskog duha u Crnoj Gori. Vlast je finansijski pomagala izgradnju Hrama Hristovog vaskrsenja u Podgorici. Za vrijeme mandata neke od DPS-ovskih vlada skoro cjelokupna crkvena imovina je zavedena na Mitropoliju crnogorsko-primorsku Srpske pravoslavne crkve i mitropolita Amfilohija. Kasnije su i neke od oko 170 crkava na sjeveru Crne Gore, koje su napravljene poslije 1878. godine, čiji je ktitor bio kralj Nikola i koje su u katastar uvedene kao seoska imanja, falsifikatima prešle u vlasništvo MCP. Čak su se i neka groblja, smještena u blizini crkava, našla u vlasništvu MCP. Tako se ogromna imovina, koja, razumije se, donosi i ogromne prihode, našla u Amfilohijevim rukama. Broj sveštenih lica u Crnoj Gori se drastično povećao. Moćan i nedodirljiv, Amfilohije sprovodi svoju misiju u djelo: devastira brojne crkvene objekte i prilagođava ih nemanjićkom stilu, podiže bespravno crkve, kapele i krstionice – bez građevinske dozvole, ne krije svoju četničku ideologiju i mržnju prema komunistima i svemu što smatra njihovim produktom, Crnogorce naziva komunističkom kopiladi, brozomorcima, nakotom, prokletim Dukljanima, Crnogorska crkva je za njega *autofekalna*, a muslimani *ljudi slabe vjere*. Često kune, proklinjući svakoga ko nije na njegovoj klero-četničkoj liniji. Četničke glavešine, na čelu sa Pavlom Đurišićem, koji je na duši imao oko 15.000 nevinih žrtava, po njemu su bili najugledniji ljudi Crne Gore. Sve podnesene tužbe protiv Amfilohija sud je odbacio s obrazloženjem da u njegovim istupima nema govora mržnje, što je očigledno izrugivanje pravdi. Ako je, možda, nekad i imao blagonaklonost vlasti, ipak je bilo jasno da se otrgao svakoj kontroli. Usvajanje Zakona o slobodi vjeroispovijesti posljednjeg dana 2019. godine i pandemija izazvana korona virusom, koja je dovela do kraha turističke sezone 2020. godine, a time i do ekonomskog kolapsa Crne Gore, uz moćnu propagandu

protiv aktuelne vlasti, promovisaće Amfilohija u moćnog lidera opozicije sa velikim brojem pristalica. Ovo je dovelo do otvorenog miješanja SPC i države Srbije u izbore 30. avgusta 2020. godine na kojima će opozicija, bezrezervno odana svome „đedu“, pobijediti sa jednim mandatom više. Tako je Demokratska partija socijalista, sa svojim koalicionim partnerima poslije 30 godina otišla sa vlasti. *Ni abera*, rekao bi naš narod, dosta su i vladali, neka se malo odmore. Smjena vlasti u demokratskim društvima je normalna stvar. Kako svaka promjena u društvu, ne mora biti promjena na bolje, logično se postavlja pitanje šta se može očekivati od nove vlasti, čak i u zemljama razvijene demokratije. Za stranke koje su 30. avgusta 2020. godine došle na vlast u Crnoj Gori važi da su prosrpske, što, samo po sebi, nije strano Crnoj Gori. Međutim, znajući djelovanje tih stranaka zadnjih nekoliko godina, njihovu saradnju sa mitropolitom Amfilohijem i odlazak lidera nekih od tih stranaka u Beograd, ponekad i avionom predjednika Srbije, koji radi na stvaranju „Srpskog sveta“, one su nesumljivo kleronacionalističke i anticrnogorske. Da bismo utvrdili kako je formirana nova većina, poslužićemo se jednostavnim računom. Pođimo od podatka da, prema popisu od 2011. godine, u Crnoj Gori ima oko 29% Srba i 45% Crnogoraca, što, prirodno znači da je i broj Srba, odnosno Crnogoraca, izašlih na izbore, približno 29%, odnosno 45%, ukupnog broja birača koji su glasali na izborima 30. avgusta 2020. godine. Pobjeda sa 41 osvojenim mandatom prema 40 znači da je za novu vladajuću većinu glasalo oko 50,5%, a za novu opoziciju 49,5% broja glasača izašlih na izbore. Prirodno je pretpostaviti da je ogromna većina Srba glasala za svoje prosrpske partije, na primjer, 28% onih koji su izašli na izbore. Kako je, samo po sebi, jasno da pripadnici nacionalnih manjina nijesu glasali za pročetničke stranke, koje slave koljače muslimanskog življa u Drugom svjetskom ratu, preostalih 22,5% glasova prosrpskim partijama dali su

Crnogorci. Ovaj račun samo donekle kvari najmanja partija nove vlasti, Abazovićeva URA, koja, bar deklarativno, nije prosrpska, i koja je, vjerovatno, dobila i glasove Crnogoraca, pa ga treba uzeti kao približan. Nesumnjivo je, međutim, da su na izborima 30. avgusta 2020. godine Crnogorci masovno glasali za prosrpske stranke koje ne priznaju Crnu Goru i sve čine da je ne bude i da izbrišu sve crnogorsko u njoj. Ima li ovo još negdje na kugli zemaljskoj? Ako sve ovo posmatramo u ravni odnosa Mila i Amfilohija, jasno je da je Milo gajio ljutu guju u njedrima i da ga je ona dobro ujela. Amfilohije je okrenuo Crnogorce protiv Mila, što nije strašno da se mnogi od njih njesu okrenuli protiv države u kojoj žive. A imali su izbor, ako već nijesu htjeli da glasaju za Milov DPS, zašto nijesu glasali za Socijal-demokratsku partiju. Narod bi rekao: Zato što „zbog Ilije mrze i svetog Iliju“.

Mandat za sastav nove Vlade Crne Gore Zdravku Krivokapiću je formalno dao predsjednik Crne Gore Milo Đukanović, međutim, suštinski , budući premijer je mandat dobio od Amfilohija Radovića kad su lideri tri pobjedničke koalicije bili kod njega u Ostrogu. Tako je Crna Gora dobila premijera koji bez stida i srama izjavi da se on pitao Crne Gore ne bi bilo, pa je i Vladu sastavio po tom kriterijumu. Jedni kažu da je, s izuzetkom potpredsjednika Vlade Dritana Abazovića, Vlada jednonacionalna (srpska), a drugi, da su dva ministara Crnogorci. U nekim drugim okolnostima ovo bi bilo potpuno nevažno, a prebrojavanja ovakve vrste s pravom bi se smatrala neukusnim. Međutim, u okolnostima u kojima se Crna Gora našla, ništa nije slučajno. Vlada je odmah pokazala svoje pravo lice i tako drsko, otvoreno i bestidno udarila na proevropsku, građansku, antifašističku, višenacionalnu i viševjersku, a naročito na crnogorsku Crnu Goru, da to ni najveći pesimisti nijesu očekivali. Nesumnjivo će tako i nastaviti, pa bi možda trebalo da ima na umu misao pjesnika J. Dučića: „Najmanje je onih koji znaju šta

hoće i dokle mogu“. Vlada očigledno zna šta hoće, a dokle može, to, srećom, ne zavisi, samo od nje.

Vlada je razapeta između vrha vlasti Srbije, s kojim dijeli saglasnost kako skrenuti Crnu Goru s evropske stranputice i vratiti je na put koji vodi u „Srpski svet“, i ambasada najmoćnijih zapadnih država, bez čije podrške se ne bi održala. Servilnost koju pokazuje i prema jednima i prema drugima je više nego degutantna. Ministarka zdravlja Crne Gore je posjetila kolegu Lončara u Vladi Srbije i bilo je očigledno da sva trepti od sreće. Nimalo joj nije zasmetalo što je Lončar izjavio da Crnogorci ne znaju da govore i da se trudi da ih je što manje u zdravstvu Srbije. Ako je imala poteškoća u sporazumijevanju sa srpskim kolegom, ne treba da se sjekira, dovoljno je da se prisjeti da bi isti problem imao i tvorac savremenog srpskog jezika Vuk Stefanović Karadžić, kad bi kojim slučajem ustao iz mrtvih. Premijer Krivokapić nije krio zabrinutost što ga koleginica iz Srbije nije odmah pozvala u goste. Razumljiva je bila njegova želja da posjeti Beograd i da se pohvali dokle je stigao u razvaljivanju Crne Gore. Možda je neko od upućenijih saradnika trebalo da mu skrene pažnju kako je u sličnoj situaciji prošao Marko Daković, predsjednik Kluba crnogorske univerzitetske omladine u Beogradu, koji je pripremao atentat na kralja Nikolu. Kad je otišao kod naredbodavaca u Vladi Kraljevine Srbije da se pohvali onim što je do tada urađeno, predstavnik srpske vlasti mu je hladno rekao da je to unutrašnja stvar Crne Gore i da se oni u to „ne mešaju“. Marko Daković je kasnije izjavio da je bio zapanjen onim što je čuo, ali da je istovremeno shvatio da postoje i drugi načini vođenja politike u koje on do tada nije bio upućen. Krivokapić je brzo dobio poruku od „glavnog“ u Beogradu da nije zadovoljan njime i da u Srbiji ne može da se desi da vladu sastavljaju ambasadori i tajkuni. A onda je stigao konačno i poziv od predsjednice Vlade Republike Srbije da posjeti Beograd. Kako je primljen, vidjeli smo.

U svemu ovome ima nešto i dobro, a to je da je sve izašlo na vidjelo. Ako 1918. mnogim Crnogorcima nije bilo jasno zašto je nestala Crna Gora ili 90-tih godina prošlog vijeka zašto je moralo da ode na onakav način pošteno crnogorsko komunističko rukovodstvo, koje nije podržalo Miloševićevu politiku, danas bi trebalo da je jasno da su motivi napada srpske režimske štampe i na kralja Nikolu, i na crnogorsko komunističko rukovodstvo, i na Mila Đukanovića potpuno isti: brisanje crnogorske nacije i vraćanje Crne Gore u srpsku državu. Danas se to radi potpuno otvoreno. Takoreći, svakodnevno u prorežimskim medijima Srbije se govori o projektu stvaranja „Srpskog sveta“ u kome treba da je i Crna Gora. Na televizijama sa nacionalnom frekvencijom se utrkuju pojedinci u blaćenju Crnogoraca, pa se tako moglo čuti da su Crnogorci najgori narod na svijetu, da crnogorska nacija ne postoji, da je felerična i slično. Država Srbija se otvoreno miješala i u parlamentarne izbore u Crnoj Gori 30. avgusta 2020. i u lokalne izbore u Nikšiću 14. marta 2021. godine. Dobro je što su se, konačno, i pojedini crnogorski istoričari, kao i mnogi intelektualci, među kojima ima izvanrednih poznavalaca neuralgičnih tačaka crnogorske istorije, potrudili da predoče crnogorskoj javnosti istinu. Moguće je da će bar nešto od te istine doprijeti do pojedinaca i da će im razbiti zablude. Konobar iz Bratonožića i inženjer, koje sam pominjao, su dokaz da je moguće, bar donekle, uticati na pojedince. Ipak, stoji jedna žalosna činjenica, a to je da mnogi Crnogorci, i sadašnji i oni koji su to bili do 2003. godine, a sada su Srbi, mrze Crnu Goru i sve crnogorsko u njoj. Oni su, u svojoj iracionalnosti, toliko opsjednuti idejom da Crna Gora bude u okviru srpske države da se i ne pitaju kakve bi to posljedice imalo za Crnu Goru. Za njih je samo važno da prilože Crnu Goru na oltar druge države, koju smatraju svojom, i da dobiju pohvale onih koji na tome projektu rade. Mnogi od njih se javljaju preko društvenih

mreža, ne birajući riječi, nezavisno od toga da li su javne ličnosti ili „obični“ ljudi. Za njih je jedan izvanredan naučnik, autor velikog broja knjiga i, uopšte uzev, pametan čovjek – dukljanska budala; najuspješnija ministarka u prethodnoj Vladi i izuzetna naučnica – jedva ljudsko biće. Jedan od njih, koji se redovno javlja na facebook-u, koji živi na relaciji Piva – Nikšić, svoju mržnju prema Crnogorcima saopštava na ekavskom narječju, a pouzdano znam da nikad nije bio u Srbiji. Za njega očigledno ne važi Emersonova misao: „Čovjek je jedna polovina sebe, druga polovina je njegov jezik“. Takvi lako podliježu uticaju sa strane i odriču se onoga što su na svijet donijeli rođenjem – odriču se sami sebe. Za njih ne važi da su „tle otaca i rođeni jezik – osnov za čovjeka“. Ponekad se ima utisak da ne shvataju koliko je realan život ozbiljan, pa se ponašaju kao djeca, koja žele da ostave utisak na okolinu. Kao da im je najvažnije hoće li u Beogradu reći da su se pokazali kako treba. U filmu *Mirko i Slavko* srpskog reditelja Torija Jankovića djeca ratuju protiv Njemaca u Drugom svjetskom ratu. Film je označen kao komedija iako u njemu djeca ginu. Na samom kraju filma gine i mali simpatični dječak Gavra, koji smrtno ranjen pita komandanta, koga igra Bata Živojinović: „Glavni, jesam li hrabro poginuo?“ Ovi koji u posljednje vrijeme rade protiv Crne Gore idu redovno u Beograd kod „Glavnog“, da mu se pohvale učinkom u ukidanju države u kojoj su se rodili i u kojoj žive. Vjerovatno ga pitaju da li hrabro ruše Crnu Goru, a moguće je da dobijaju i pohvale da se u tom poduhvatu dobro drže.

U našem narodu su se uvijek cijenili promišljeni ljudi, možda i zato što su bili rijetki. Promišljen čovjek zna zašto nešto radi, posebno ako to što radi nosi određeni rizik, a naročito ako i glava može da se izgubi. Svjestan da politički kurs u jednoj državi zavisi od političke partije ili koalicije koja je na vlasti, prirodno, on sa velikom opreznošću prihvata ili

odbacuje politiku, koju vodi njegova, a i druge države. Projekat „Srpskog sveta“ je, šta god o njemu mislili, stvar politike vlasti u Srbiji i na njega nije moguće uticati, prema njemu se samo treba odrediti. Na žalost, u Crnoj Gori veliki broj ljudi nekritički prihvata sve što dolazi iz Srbije. Na primjer, u Srbiji postoje ljudi, koji stalno zagovaraju rušenje Meštrovićevog mauzoleja na Lovćenu i vraćanje, tobože, originalne Njegoševe kapele, a pri tome misle na kapelu koju je podigao kralj Aleksandar 1925. godine. Književnik Ćosić je novčani dio Njegoševe nagrade namijenio za to rušilačko djelo. Mihiz, koga se možda mlađi ne sjećaju, poznat kao disident komunističke vlasti, a, u stvari, vrlo omiljen kod UDBE, kako reče Vladimir Dedijer, je izjavio da je sramota, da je jedan „ustaša“ autor mauzoleja najvećeg „srpskog pesnika“. Pri tome niko od njih ne reče da je taj „ustaša“ autor najveličanstvenijih vajarskih djela u Beogradu: *Spomenika neznanom junaku* na Avali, *Spomenika zahvalnosti Francuskoj* na Kalemegdanu, *Pobednika*, koji je simbol Beograda, takođe na Kalemegdanu, i da im ne pada na pamet da ih ruše. Čak i četvorostruka ministarka u Krivokapićevoj vladi, žena-četnik, kako sebe naziva, izjavi da mauzolej treba srušititi i objasni narodu da je to moguće tehnički izvesti. Ono što je tragično za Crnogorce je da bi masovno pojurili da sruše veličanstveno Meštrovićevo djelo, koje, htjeli-ne htjeli, postaje simbol Crne Gore, a da se pri tome i ne zapitaju zašto Ćosić, Mihiz i ostali nikad ne zatražiše da se sruše spomenici u Beogradu, čiji je autor takođe „ustaša“ Meštrović. Ovakvi postupci se ne mogu ničim objasniti osim prirodom ličnosti Crnogoraca, o čemu je ostavio zapis i sveti Petar Cetinjski. Njegoš bi se i danas zapitao: *Šta je čovjek, a mora bit čovjek.* Njegoševe misli: *Zloća, zavist, adsko nasljedije, ovo čojka niže skota stavlja, - um ga, opet, s besmrtnima ravni!,* aktuelne su i danas. I zaista, stisnut između tvrde zemlje i ćudljivog neba čovjek je nekad mali i

slab, nekad veliki i jak, nekad zao i svirep, nekad dobar i plemenit. Na jednoj strani on je sposoban da stvara velika, pa i veličanstvena, djela, a na drugoj strani da čini zlo i bestijalne zločine. Za upoznavanje čovjeka svakako je potrebno vrijeme, ali ponekad za to nije dovoljan ni period od nekoliko decenija. Treba da se desi nešto da bi se vidjelo šta će „udar" događaja „naći" u čovjeku. Pisac ovih redaka je poznavao ljude koji su do 90-tih godina prošlog vijeka bili ugledni profesori srednjih škola ili univerziteta u Crnoj Gori, a onda postadoše bezrezervni sledbenici velikosrpske politike. Neki od njih sa lakoćom izjaviše da Srbi treba da pobiju sve Muslimane i Hrvate na prostorima koje smatraju svojim. Srpski akademik Nikola Milošević, za koga su neki njegovi istomišljenici govorili da je „užasno" pametan, je u dva navrata, prvi put na televiziji i drugi put u Domu omladine u Beogradu, tvrdio da Crvena armija nije dala nikakav doprinos pobjedi nad fašizmom u Drugom svjetskom ratu, već da je „pobedila ruska zima i strana pomoć". Izgleda da je čovjek pun evolutivnih pukotina i da Darvinov proces evolucije nije dovršen upravo na čovjeku. Možda je to i prirodno, jer je evolutivnim procesom čovjek dobio i razum i svijest, pa mu je ostavljena mogućnost da sam radi na svojoj evoluciji. Mnogi postupci čovjeka govore, međutim, da on nije razumno biće u apsolutnom smislu. U čovječijem razumu, kojim se izdigao iznad životinja, matematičkim jezikom rečeno, postoje singulariteti, tj. singularne tačke u kojima se on ponaša kao biće bez razuma. Ovo se obilato koristi u politici u propagandne svrhe, što se u svakidašnjem životu naziva „ispiranje mozga".

Umjesto da robuju retrogradnim idejama srpskih nacionalista i SPC, koje su više primjerene srednjem vijeku nego savremenom društvu, mladi ljudi u Crnoj Gori treba da koriste neograničene mogućnosti koje im pruža internet i lako i brzo komuniciranje između naroda i država za upoznavanje sa

različitim kulturama u Evropi i svijetu i da neprekidno rade na sebi i svom kulturnom uzdizanju. Jer kultura je širok pojam, kulturan čovjek je: vaspitan, obrazovan, radan, sistematičan, istrajan, dosljedan, strpljiv, skroman, diskretan, promišljen, odmjeren, ...

CRNOGORCI U VRLICI U HRVATSKOJ

Ivo Mišur

During the 17th and 18th centuries, Montenegrins took part in military operations of the Venetian Republic against the Ottoman Empire. Many of them were rewarded for their service in war with houses and lands in the liberated areas. The most deserving in the liberation of Vrlika, a small town in Dalmatian Zagora, in 1688, was Božo Crnica, an immigrant or descendant of immigrants from Crmnica, the Orlandić clan. There are several households of the Crnica and Orlandić families in the cadastres made at the end of the 17th and the beginning of the 18th century in the Vrlika region. Other Montenegrin surnames were also recorded in the censuses, and the highest concentration of immigrants from Montenegro was in the village of Kosore.

Vrlika je grad u Dalmatinskoj Zagori na pola puta između Sinja i Knina. Prvi put se spominje u pisanim izvorima 1069. godine, kao sjedište Cetinske županije. Godine 1522. pada pod tursku vlast. Naseljavaju se muslimani, a naselje postaje kasaba i važno križište trgovačkih putova. U Morejskom ratu (1694–1699) Vrlika je oslobođena na blagdan Gospe od Ružarja prema rimokatoličkom kalendaru, tj. prve nedjelje u listopadu 1688. godine. Dalmacija postaje dijelom Mletačke Republike, te slijedi veliki val doseljavanja kršćanskog stanovništva. Valja naglasiti da je Vrlika i njena okolica koja se naziva Vrlička krajina

bila narodnosno i konfesionalno mješovito katoličko-pravoslavno područje. Tako se u mjestu nalaze rimokatolička crkva Gospe od Ružarja, od stanovništva zvana Rožarica, te pravoslavni hram sv. Nikolaja. Tijekom 19. stoljeća dio pravoslavnog stanovništva je pristupio Katoličkoj crkvi zadržavši istočni obred, te je nastala grkokatolička župa Svete Trojice koja unatoč teškoj povijesti postoji i danas. Prošle godine je nakon više desetljeća proslavljen župski blagdan, a slavlje pored obnovljene spomen-kapelice je predvodio grkokatolički vladika Milan Stipić. Tijekom Domovinskog rata (1991–1995) protjerano je hrvatsko stanovništvo, a nakon vojno-redarstvene akcije Oluja kraj je napustio dio pravoslavnog stanovništva. Vrlika danas ima status grada.

Crnogorci u Vrličkoj krajini

Današnje stanovništvo ovog kraja pretežito je naseljeno nakon oslobođenja od osmanlijske vlasti. Mlečani su zaslužnim vojnicima podijelili zemlju na obrađivanje. Uprava oslobođenih područja je bila poluvojna, a stanovništvo je organizirano u banderije odnosno vojne teritorijalne jedinice na čijem je čelu bio alfir. Današnji Vrličani potomci su doseljenika iz drugih dijelova Dalmacije, Hercegovine i Bosne, ali i Crne Gore. Đorđije Pejović je još 1962. godine u knjizi *Iseljavanja Crnogoraca u XIX vijeku* spomenuo doseljavanje jedne obitelji iz Crne Gore s deset sinova ne precizirajući o kojem je prezimenu riječ. Doseljenike se može pronaći u matičnim knjigama.

Najstarije matične knjige rođenih katoličke župe Vrlike počinju netom nakon oslobođenja 1688. godine. Prvi upis bilo je krštenje Marijana, sina Grge i Stane Brčić. Kum na ovom krštenju je bio Božo Crnica uz čije ime u matici stoji *ex fide gr*(eco)[1],

[1] *Die 26. Xbris: 1688; Ba(ptizat) duas infantes una die, Marianus filius Gregorii et Stanislave Bercich, Patr(na) fuit Bose di Carnizza*

u prijevodu bivše vjere grčke tj. pravoslavne. U mletačkoj vojsci se još sredinom 17. stoljeća nalaze brojni časnici s prezimenom Crnica. Riječ je crnogorskim doseljenicima Orlandićima koji su u Hrvatskoj prozvani po mjestu svog porijekla Crnici tj. Crmnici. Božo Crnica je, dakle, prešao na katoličku vjeru. Već iduće godine taj isto Božo i njegova žena Stanislava Crnica su u Vrlici krstili sina Aleksandra (24. prosinca 1689). Kum je bio upravitelj Dalmacije i Albanije, Alessandro Molin. Činjenica da je mletački providur Dalmacije i Albanije došao u Vrliku da bi bio kum svjedoči o ugledu i važnosti koju je imala obitelj Crnica. Božo Crnica bio je ako ne izravni potomak, barem rođak slavnog Vuka Orlandića kako se piše u crnogorskoj literaturi tj. Vuka Crnice kako se nalazi u hrvatskim publikacijama. Riječ je o vojskovođi iz Crmnice u Crnoj Gori iz bratstva Orlandića koji je kao časnik u mletačkoj vojsci ratovao sredinom 17. stoljeća. Imao je šest kćeri i jednog sina. Umro je u Zadru 1671. godine.

U istraživanju valja proučiti i ondašnje mletačke katastre. Novinar Ante Ivanković je 2003. godine izdao knjigu *Podrijetlo hrvatskih rodova vrličkog područja*. Autor je objavio popise vlasnika zemlje u mletačkim katastrima 17. i 18. stoljeća. Pomnijim uvidom u originalne arhivske izvore (*Državni arhiv u Zadru, Katastri Dalmacije* svežanj 19) iz kojih je autor prepisivao podatke utvrđeno je da je Ivanković napravio niz pogrešaka prilikom prepisivanja članova banderija iz 1692. godine. Popis Vrličana, raspoređenih u četiri banderije, napisan je na devet stranica. Ivanković je pomiješao redoslijed listova, te Vrličane smjestio u pogrešnim banderijama.

ex fide gr(eco).

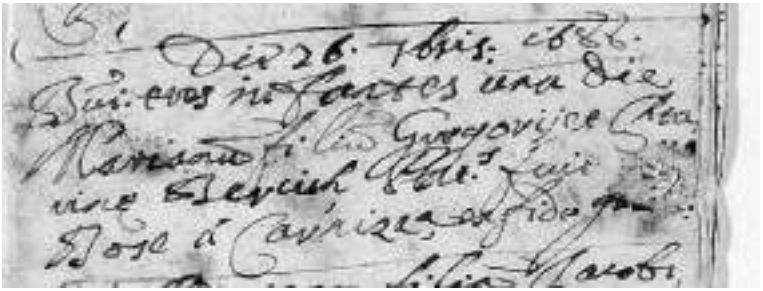

Krštenje Marijana Brčića
kojem je kum bio Bože Crnica *bivše vjere grčke*

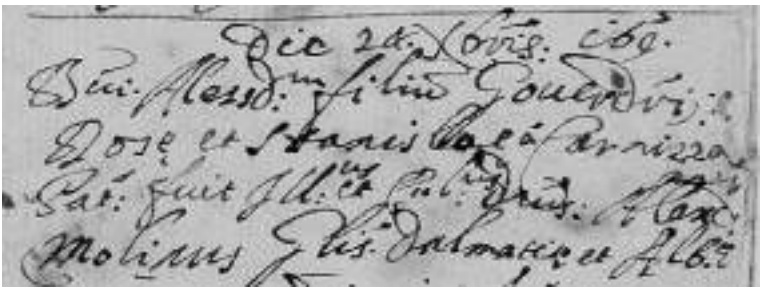

Dne 24. prosinca 1689. Aleksandar sin guvernera Bože i Stanislave Crnica. Kum bješe Presvijetli Alessandro Molin upravitelj Dalmacije i Albanije

Ovo je vrlo važno radi utvrđivanja prezimena koja su živjela u banderiji Crnica koje se nalazilo u današnjem selu Kosore kraj Vrlike. Vođa banderije je bio alfir Ivan Crnica. Pored alfira na popisu se nalazi i drugi Ivan Crnica, kao glava domaćinstva. Treće domaćinstvo s prezimenom Crnica vodila je Ivanica udovica pok. Marka. U istoj banderiji živi kapetan Marko Orlandić za kojeg se ne zna u kakvom je srodstvu s vrličkim Crnicama, ali zasigurno dolazi iz Crmnice. Mlečani dvadesetak godina poslije ponovno

rade katastarske izmjere i popisuju vlasnike zemlje. U selu Kosore su 1710. godine naseljeni kapetan Vujo Crnica te Marko Crnica, sin Nikolin. U to vrijeme tamo živi i Marko Orlandić, Vukov. Na popisu vjernika Splitske nadbiskupije načinjenom za vrijeme kanonske vizitacije 1725. godine nalazi se Vuko Crnica. Ostatak Crnica i Orlandića nije popisan jer su očito bili pravoslavci. Mletačke vlasti su Crnicama radi ratnih zasluga dodijelile kuću, mlin i više od 200 kanapa zemlje. Međutim, pošto su neki od njih organizirali pljačkaške pohode na turski teritorij za vrijeme mira razvlašćeni su, te se poslije ne spominju u Vrlici.

Zanimljivo je da arhivski izvori, koje navodi fra Ante Soldo, spominju naseljavanje *čete Arnauta* u Kosore. Pojam Arnaut ne mora nužno označavati albansku narodnost već mjesto porijekla. Naime, mletačka Albanija je obuhvaćala crnogorsku obalu. Upravo u selu Kosore danas postoji prezime Arnaut. Prema svemu sudeći, selo Kosore su nakon rata naseljene vojnicima iz Crne Gore. Nije isključeno da su na popisu banderije Crnica neki starosjedioci ili doseljenici iz drugih područja kao što svjedoči naziv Glamočanin. Za točno utvrđivanje koje su obitelji osim Crnica i Orlandića doselile iz Crne Gore bilo bi potrebno daljnje arhivsko istraživanje.

Osim sela Kosore među drugim obiteljima u obližnjim selima postoji predaja o crnogorskom porijeklu, te indikativna prezimena Crnogorac, Petrović i Njeguš. Crnogorci su živjeli u Laktacu, Koljanima, Kukru, Petrovići u Otišiću, a Njeguše pronalazimo u selu Vinalić u 18. i 19. stoljeću. Njeguši su živjeli i u obližnjem Drnišu, te postoji zapis da su doselili iz Crne Gore. Kod obitelji Crnogorac iz Male Polače kraj Knina sačuvana je predaja da su se prije prezivali Petrović i da su iz Njeguša, Crne Gore. Sve ove obitelji imaju istu slavu sv. Mihovila Arkanđela. Kuriozitet je da je jedan od potomaka crnogorskih doseljenika, Marija Forlić rođ. Njeguš iz Ježevića kod Vrlike 2008. godine proslavila 101. rođendan.

Zaključak

Vojnici iz Crne Gore sudjelovali su u mletačko-turskim ratovima. Poznato je da je više njih sudjelovalo u oslobođenju Vrlike. Mlečani su im dodijelili zemlju na obrađivanje. Prema arhivskim izvorima najveća koncentracija crnogorskih vojnika naselila se u selu Kosore gdje se spominje *četa*. Među dijelom potomaka sačuvala se predaja o crnogorskom porijeklu. Manji dio doseljenih Crnogoraca je prihvatio katoličku vjeru, dok su većina ostala pravoslavcima. Odvojeni od matice, potomci Crnogoraca u Vrlici su tijekom 19. stoljeća asimilirani u srpski nacionalni korpus u kojem se nalaze i danas. Dio njih je 1995. godine emigrirao u Srbiju. Poznata prezimena crnogorskih obitelji koja su živjela i žive u Vrlici i okolici su Crnica, Crnogorac, Orlandić, Petrović i Njeguš. Velika je vjerojatnost i da su Arnauti s područja današnje Crne Gore. Za brojne druge obitelji potrebna su dodatna arhivska istraživanja kako bi se potvrdilo njihovo porijeklo.

Katastarska karta Vinalića, sela kraj Vrlike 1832. godine
s oznakom *Gnegus*-Njeguš

Marija Forlić rođ. Njeguš iz Ježevića kod Vrlike 2008. godine

Kratak diskurs o vezama Vrlike i crnogorskog knjaževskog dvora krajem 19. stoljeća

Veze Vrlike i Crne Gore obnavljaju se u drugoj polovici 19. stoljeća. Tadašnji načelnik Vrlike, Joso Kulišić u proljeće 1894. godine odlikovan je redom Danilov Krst s titulom vitez, od strane crnogorskog knjaza Nikole. Kulišić je u to vrijeme prijateljevao s knjaževim savjetnikom Jovanom Sundečićem. Zato mu je ovaj prilikom svečanog otvorenja novog općinskog doma u Vrlici spjevao pjesmu koja počinje stihovima:

Vazda su se domoljubljem
Isticali Vrličani,
Vazda zlatnom zavičaju
Bili oni na obrani:
Kad bi gruno zloban vrag
Da im tare mili prag.
….

Valja naglasiti da je općinski načelnik Kulišić u svojim istupima bio izrazito prosrpski orijentiran, ali je pomnim kumstvima i ustupcima vrličkim Hrvatima dobivao izbore. Vjerojatno je na

Grob Sava Njeguša u Vrlici

sličan način ostvario Sundečićevo povjerenje, a on mu je preporukom osigurao Danilov krst. Kulišić je netom prije krsta dobio odlikovanje i od austrougarskog cara Josipa. Kako bi obilježio ova dva važna priznanja Kulišić je 9. kolovoza 1894. organizirao veliku, javnu proslavu na kojoj su se okupili njegovi pristaše.

Zanimljiva je veza poznatog hrvatskog književnika Milana Begovića i Crne Gore. Begović je najpoznatiji po libretu za i danas popularnu operu *Ero s onoga svijeta*. Jedna od njegovih sestara se dvije godine školovala na glasovitom *Đevojačkom institutu Carice Marije* u Cetinju. Tamo joj je mjesto svojim vezama osigurao upravo načelnik Kulišić. On je poslao pismo svom prijatelju, katoličkom nadbiskupu u Baru, Šimunu Milinoviću, a vrlički pravoslavni paroh je poslao molbu na *Njeno Visočanstvo Knjaginju* (Milenu Petrović Njegoš). Tako je u Cetinje na obrazovanje otišla djevojka iz Dalmatinske Zagore. Zanimljivost je da u Institutu nije bilo vjerskog prozelitizma, tj. katoličke djevojke nisu vrbovane da pređu na pravoslavlje. Da se o ovome strogo vodilo računa, svjedoči da Begovićevoj sestri

nisu dopuštali pohađanje pravoslavnog vjeronauka. Odgojitelji su joj preporučili da joj roditelji pošalju katoličku vjeronaučnu knjižicu iz koje bi samostalno učila. Iako nije dovršila školovanje, Begovićeva je dvije godine provela na institutu, od otprilike 1892. do 1894. godine. Razlog prekida školovanja su politički srpsko-hrvatski sukobi u Vrlici.

Prilog 1: Banderija Crnica 1692. godine (popis glavara obitelji) naseljenih u Kosorama kraj Vrlike (ispravan prijepis iz arhiva)

1. alfir Ivan Crnica
2. poručnik Marko Đuretić
3. kapetan Marko Orlandić
4. Stojan Nikić
5. Niko Rado
6. guverner tvrđave
7. Marko Stipče
8. Ivan Crnica
9. Marko Nikić
10. Ivanica udovica pokojnog Marka Crnice
11. Nikola Glamočanin
12. Paulina Vidović
13. Nikat (prezime nije upisano)
14. Stipan Petković
15. Nikola Mrčela
16. Niko Juranov
17. Luka Mamuzić
18. Nikola Predojević

19. Bože Čelanović
20. Jure Đulac
21. Jakov Lupis (Vuković)
22. batt: Tomaseo

Ukupno domaćinstava: 22 Ukupno stanovnika: 58.

Literatura:

- Božidar Simić, Filip Škiljan, *Srbi u Cetinskoj krajini*, Zagreb: Srpsko narodno vijeće – VSNM Grad Zagreb – VSNM Splitsko-dalmatinska županija, 2017.
- Državni arhiv u Zadru, *Mletački katastar,* 1834.
- Đorđije Pejović, *Iseljavanja Crnogoraca u XIX vijeku*
- Fra Ante Josip Soldo, Fra Filip Grabovac u kontekstu hrvatske kulture: [zbornik radova sa skupa] / [urednik Neven Strukan]. Vrlika: Sinj: Poglavarstvo grada: Matica hrvatska; Matica hrvatska, 1998.
- Joso Kulišić, *Vrlika u borbi: jedna stranica iz suvremene istorije dalmatinskih odnošaja,* Srpska Dubrovačka štamp. A. Pasarića, 1897.

SUĐENJE U RAZUMNOM ROKU

Dragoljub Drašković

The paper discusses the Decision of the Constitutional Court of Montenegro on repealing the provision of the Law which stipulated the obligation to decide in each case within 18 months. In the light of the application of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the case law of the European Court of Human Rights in the national legal system, the European Court found a violation of the right to a trial within a reasonable time before the Constitutional Court of Montenegro.

Evropski sud za ljudska prava u Strazburu donio je 2. septembra 2021. godine presudu u predmetu Siništaj protiv Crne Gore[1] kojom je proglasio prihvatljivom pritužbu podnosioca u vezi dužine trajanja postupka pred Ustavnim sudom Crne Gore, utvrdio da je učinjena povreda člana 6 stav 1 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda Savjeta

[1] Predstavka br. 31529/15 od 18. juna 2015. godine.

Evrope[2] zbog prekomjerne dužine trajanja postupka pred Ustavnim sudom i obavezao tuženu državu Crnu Goru na plaćanje određenog novčanog iznosa na ime nematerijalne štete i troškova i izdataka pred Evropskim sudom.[3]

Ovaj predmet pred Evropskim sudom se odnosi na dužinu trajanja postupka pred Ustavnim sudom Crne Gore, u skladu sa članom 6 stav 1 Konvencije koji glasi: „Svako, tokom odlučivanja o njegovim građanskim pravima i obavezama ili o krivičnoj optužbi protiv njega, ima pravo na pravičnu i javnu raspravu u razumnom roku.“ Naime, podnosilac predstavke je 26. marta 2010. godine podnio ustavnu žalbu Ustavnom sudu Crne Gore protiv presude Vrhovnog suda Crne Gore od 25. decembra 2009. godine kojom je pravosnažno oglašen krivim i osuđen zbog udruživanja u cilju vršenja protivustavne djelatnosti i pripremanja djela protiv ustavnog uređenja i bezbjednosti Crne Gore. U ustavnoj žalbi je isticao povredu pretpostavke nevinosti, prava na odbranu, prava na nepovredivost doma, kao i činjenicu da je osuđen na osnovu nezakonito pribavljenih dokaza. Ustavni sud je 23. jula 2014. godine donio odluku

[2] Convention for the Protection of Human Rights and fundamental Freedoms, Rome, 4 Novembar 1950. U predmetu *Bijelić protiv Crne Gore i Srbije* (predstavka br. 11890/05, presuda od 28. 04. 2009) Evropski sud je utvrdio da se Konvencija primjenjuje na Crnu Goru od 3. 03. 2004. godine, tj. od dana ratifikacije Konvencije od strane bivše Državne zajednice Srbije i Crne Gore u decembru 2003. godine (Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, izmijenjene u skladu sa pratećim protokolima, *Službeni list SCG – Međunarodni ugovori*, br. 9 /2003) i stupanja na snagu za tu državnu zajednicu. To znači da je Crna Gora obavezna da primjenjuje Konvenciju i usklađuje svoj pravni sistem sa Konvencijom, a time i praksom Evropskog suda za ljudska prava, od 2004. godine, a ne od 11. 05. 2007. godine kada je pristupila Savjetu Evrope.

[3] Presuda Evropskog suda za ljudska prava u predmetu *Siništaj protiv Crne Gore* objavljena je u *Službenom listu Crne Gore*, br. 110. od 20. oktobra 2021.

kojom je odbio ustavnu žalbu. Odluka je uručena advokatu podnosioca ustavne žalbe 18. decembra 2014. godine. Dakle, relevantni period u ovom predmetu, od dana podnošenja ustavne žalbe do dana uručenja odluke po ustavnoj žalbi, trajao je četiri godine, osam mjeseci i dvadeset dana.

Evropski sud je prvo razmatrao da li se postupak pred Ustavnim sudom može posmatrati u kontekstu procjene razumne dužine trajanja postupka. Za to opredjeljenje je odlučujuće da li rezultat postupka pred Ustavnim sudom može uticati na ishod spora pred redovnim sudovima. Konkretno, u ovom predmetu, u slučaju usvajanja ustavne žalbe, Ustavni sud bi ukinuo osporenu odluku Vrhovnog suda i vratio predmet tom sudu na ponovni postupak. Dakle, rezultat postupka pred Ustavnim sudom bi mogao biti od značaja za podnosioca ustavne žalbe, na osnovu čega je Evropski sud utvrdio da je član 6 stav 1 Konvencije primjenjiv na ovaj konkretan slučaj.[4]

Evropski sud je dalje istakao da se razumnost dužine trajanja postupka mora utvrđivati u zavisnosti od okolnosti konkretnog slučaja, prema sljedećim kriterijumima: složenost predmeta, ponašanje podnosioca ustavne žalbe i nadležnih organa i značaj predmeta spora za podnosioca predstavke.[5]

Što se tiče složenosti predmeta, Evropski sud prihvata da se predmet podnosioca predstavke može na određeni način smatrati složenim, imajući u vidu višestruke povrede prava na koje je ukazano u ustavnoj žalbi, ali ne smatra da su ta pitanja bila toliko složena, ili da je značaj presude Ustavnog suda mogao da prevazilazi okvir i značaj same ustavne žalbe u mjeri da bi se time opravdala prekomjerna dužina trajanja postupka pred Ustavnim

[4] Takav stav Evropski sud je zauzeo i u presudi *Gast i Popp protiv Njemačke*, br. 29357/95, stavovi 62–68, ECHR 2000-II.

[5] Te kriterijume Evropski sud je utvrdio u presudi *Frydlender protiv Francuske* (VV), br. 30979/96, stav 43, ECHR 2000-VII.

sudom. Ovo posebno ako se ima u vidu da je redovnim sudovima, na tri hijerarhijska nivoa odlučivanja, trebalo manje od tri godine i mjesec dana da sprovedu čitav postupak, i to protiv 17 optuženih u ovom predmetu.

Kada je u pitanju ponašanje relevantnih nadležnih organa, Evropski sud je utvrdio da je Ustavni sud preduzeo samo jednu procesnu radnju prema tim organima, odnosno pribavio spise predmeta od redovnog suda. Što se, pak, tiče ponašanja podnosioca predstavke, Evropski sud ističe da Vlada nije dostavila dokaze da je on na bilo koji način doprinio dužini trajanja postupka pred Ustavnim sudom.

U pogledu značaja predmeta spora za podnosioca predstavke, Evropski sud ističe da se predmet odnosi na njegovo pravo na odbranu u krivičnom postupku i njegovu osudu za teško krivično djelo. Da je Ustavni sud prihvatio ustavnu žalbu, ukinuo bi odluku i predmet vratio redovnom sudu na ponovno odlučivanje.

Evropski sud je podsjetio da je članom 6 stav 1 Konvencije nametnuta obaveza državama ugovornicama da svoje pravosudne sisteme organizuju na način da mogu ispuniti svaki zahtjev na koji ih obavezuje taj član Konvencije, uključujući i obavezu da predmete rješavaju u razumnom roku. Obaveza odlučivanja u razumnom roku odnosi se, dakle, i na Ustavni sud. Sud prihvata da se ona ne može shvatati na isti način kao za redovne sudove.[6] Zbog svoje uloge čuvara ustava koju ima, Ustavni sud ne polazi samo od vremena i redosljeda prijema predmeta u Sud, već mora da uvažava i druge momente, kao što su priroda predmeta i njegov značaj u društvenom i političkom životu države. Evropski sud ipak utvrđuje da je period odlučivanja duži od četiri godine i tri mjeseca u ovom predmetu, posebno imajući u vidu značaj koji je predmet imao za podnosioca predstavke, trajao

[6] Presuda Evropskog suda u predmetu *Submann protiv Njemačke*, 16. septembar 1996, stav 56.

prekomjerno i da nije ispunio zahtjeve „razumnog roka“[7].

Na osnovu svega, Evropski sud je utvrdio povredu prava na suđenje u razumnom roku iz člana 6 stav 1 Konvencije zbog prekomjerne dužine trajanja postupka pred Ustavnim sudom.

Ova odluka Evropskog suda za ljudska prava, sa jasnim stavom o prekoračenju razumnog roka suđenja pred Ustavnim sudom Crne Gore, ponovo je aktuelizovala pitanje Odluke Ustavnog suda Crne Gore U-1 br. 2/19 od 18. jula 2019. godine[8] kojom je ukinuta odredba člana 39 stav 2 Zakona o Ustavnom sudu Crne Gore.[9]

Postupak za ocjenu ustavnosti odredbe člana 39 stav 2 Zakona o Ustavnom sudu Crne Gore Ustavni sud je pokrenuo sam, na osnovu člana 150 stav 3 Ustava Crne Gore.[10] Dakle, bez podnošenja inicijative za pokretanje postupka za ocjenu ustavnosti ove

---

7 U tom smislu i presude Evropskog suda: *Oruš i drugi protiv Hrvatske* (VV), br. 15766/03, stav 108–110, 16. mart 2010, gdje je postupak pred Ustavnim sudom po pitanju obrazovanja romske djece trajao četiri godine i jedan mjesec; *Nikolac protiv Hrvatske*, br. 17117/06, 10. jul 2008, stavovi 17–18; *Butković protiv Hrvatske*, br. 32264/03, 24.maj 2007, stav 27; *Šikić protiv Hrvatske*, br. 9143/08, 15. jul 2010, gdje je Sud utvrdio povrede zahtjeva razumnog roka predviđenog članom 6. stav 1. Konvencije u predmetima iz oblasti rada i stanarskog prava. Postupci pred ustavnim sudom u ovim predmetima trajali su oko tri godine i četiri mjeseca, tri godine i šest mjeseci i tri godine i devet mjeseci.

8 *Službeni list Crne Gore*, br. 55/2019, od 27.septembra 2019. godine.

9 *Službeni list Crne Gore*, br. 11/2015. Zakon je uslijedio kao rezultat usklađivanja do tada važećeg Zakona o ustavnom sudu Crne Gore (*Službeni list Crne Gore*, br. 64/2008, 46/2013 i 51/2013) sa Ustavnim amandmanima iz 2013. (Amandmani I do XVI na Ustav Crne Gore, *Službeni list Crne Gore*, br. 38/2013), u kojem je bliže regulisano dejstvo odluka Ustavnog suda i postupak zaštite ljudskih prava i sloboda putem ustavne žalbe, u skladu sa međunarodnim standardima.

10 *Službeni list Crne Gore*, br. 1/2007.

odredbe Zakona od strane bilo kog subjekta, koju, saglasno odredbi člana 150 stav 1 Ustava, može dati svako. Takođe, i bez podnošenja predloga za ocjenu ustavnosti od strane Ustavom utvrđenih predlagača (sud, drugi državni organ, organ lokalne samouprave i pet poslanika) kojim se pokreće postupak pred Ustavnim sudom za ocjenu ustavnosti (član 150 stav 2 Ustava). Pokretanje postupka po sopstvenoj inicijativi prva je i svakako jedna od ključnih negativnih karakteristika ovog ustavnosudskog predmeta. Ustavni sud je, dakle, odlučio da sam pokrene postupak za ocjenu ustavnosti i ukine odredbu Zakona o ustavnom sudu koja mu je utvrđivala obavezu postupanja i odlučivanja u svakom predmetu u Zakonom utvrđenom roku, odnosno obavezu suđenja u razumnom roku.

Na osnovu kojih je to argumenata i kakvim tumačenjem domaćih propisa, akata i pravila međunarodnog prava, Ustavni sud izveo zaključak da odredba člana 39 stav 2 Zakona o Ustavnom sudu nije u saglasnosti sa Ustavom Crne Gore i Evropskom konvencijom? U odgovoru na to pitanje prvo treba vidjeti koji se razlozi za ukidanje navedene odredbe Zakona o Ustavnom sudu navode u Odluci Ustavnog suda kojom je ta odredba ukinuta.

U Odluci Ustavnog suda se priznaje da se sve obaveze utvrđene Ustavom i članom 6 stav 1 Evropske konvencije koje se tiču odlučivanja o zahtjevu za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku primjenjuju i na Ustavni sud, ali se one, po stavu Ustavnog suda, ne mogu tumačiti na isti način kao za redovni sud. U Odluci se prvenstveno poziva na stavove Evropskog suda za ljudska prava izražene u više odluka tog suda o tome da je taj sud svjestan posebne uloge i statusa ustavnog suda kao čuvara ustavnog poretka koja mu omogućava da može uvažiti i neke posebne okolnosti predmeta, kao što su priroda predmeta i njegov značaj u društvenom, političkom i socijalnom

sistemu, koje mogu imati i prioritet, a ne isključivo redosljed, odnosno datum prijema predmeta u sud. Zato se razumnost dužine trajanja postupka pred ustavnim sudom mora cijeniti u zavisnosti od specifičnih okolnosti svakog pojedinačnog slučaja, kao što su njegova složenost, ponašanje stranaka, posebno podnosioca žalbe, ponašanje nadležnih organa, kao i značaj predmeta spora za podnosioca žalbe.[11] Takav stav Evropski sud je, kao što je rečeno na početku ovog teksta, ponovio i u analiziranoj odluci *Siništaj protiv Crne Gore* od septembra 2021. godine.

U Odluci se dalje ističe da je formulacijom odredbe člana 39 stav 2 Zakona da Ustavi sud „u svakom predmetu mora odlučiti najkasnije u roku od 18 mjeseci….“ data naredba Ustavnom sudu da u svim predmetima iz njegove nadležnosti, bez obzira na razlike u pojedinim postupcima koji se vode pred Sudom, mora donijeti odluku u okviru tog roka, a to znači i u postupku po ustavnoj žalbi. Složenost ustavnih sporova, a posebno značaj i dejstvo ustavnosudskih odluka, po shvatanju Ustavnog suda, takve su prirode da se svi ustavnosudski postupci ne mogu „uklopiti“ u unaprijed, apstraktno utvrđene rokove od strane zakonodavca. Zato se rok od 18 mjeseci, propisan odredbom člana 39 stav 2 Zakona, po stavu Ustavnog suda, ne može smatrati

[11] Ti navodi u Odluci Ustavnog suda citirani su iz sljedećih odluka Evropskog suda: *Sussman protiv Njemačke*, predstavka br. 20024/92, presuda od 16. septembra 1996; *Von Maltzan i drugi protiv Njemačke*, predstavka br. 71916/01, 71917/01 i 10260/02, presuda od 2. marta 2005; *Peter protiv Njemačke*, predstavka br. 68919/10, presuda od 4. septembra 2014; *Surmeli protiv Njemačke*, predstavka br. 75529/01, presuda velikog vijeća od 8. juna 2006; *Tešić protiv Srbije*, predstavka br. 4678/07 i 50591/12, presuda od 11. februara 2014; *Vlatka Miković protiv Hrvatske*, zahtjev br. 18329/14, presuda od 26. aprila 2016; *Mihaela Novak protiv Hrvatske*, zahtjev br. 7877/14, presuda od 14. juna 2016.

razumnim rokom u ustavnosudskom postupku, odnosno radi se o roku koji se, imajući u vidu ulogu, ustavni položaj i nadležnosti Ustavnog suda, objektivno ne može ispunjavati. Pri tome, ističe se u Odluci, ne treba zanemariti ni činjenicu da se, zbog objektivne nemogućnosti odlučivanja Ustavnog suda u svakom predmetu u roku od 18 mjeseci, država Crna Gora dovodi u situaciju da snosi materijalne posljedice na osnovu presuda Evropskog suda u kojima se utvrdi prekoračenje tog roka.

Ustavni sud je tako došao do zaključka da odredba člana 39 stav 2 Zakona o Ustavnom sudu Crne Gore nije u skladu sa pravičnim i javnim suđenjem koje utvrđuje član 32 Ustava Crne Gore, kao ni sa pravom na pravično suđenje u razumnom roku koje je utvrđeno članom 6 stav 1 Konvencije. Takođe, da nije u skladu ni sa pravom na djelotvorni pravni lijek koje je utvrđeno članom 13 Konvencije i da su se stekli uslovi za njeno ukidanje.

Koji su to aspekti Odluke Ustavnog suda koji je čine apsurdnom i štetnom za pravni poredak Crne Gore i posebno za sistem zaštite ljudskih prava i sloboda u njoj? Odmah treba reći da se oni ispoljavaju u više pravaca, a dalja analiza svakog od njih jasno će pokazati pravnu neutemeljenost i neprihvatljivost ove odluke u ustavnopravnom sistemu Crne Gore.

Odredbom člana 39 stav 2 Zakona o Ustavnom sudu Crne Gore propisano je:

„Ustavni sud u svakom predmetu mora odlučiti najkasnije u roku od 18 mjeseci od dana pokretanja postupka pred tim sudom, ako ovim zakonom nije drugačije propisano“.[12]

[12] Rok od 18 mjeseci od dana pokretanja postupka pred Ustavnim sudom za odlučivanje Ustavnog suda bio je prethodno utvrđen i Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o Ustavnom sudu (*Službeni list Crne Gore*, br. 46/13) koji je stupio na snagu 10. oktobra 2013, a kojim je izmijenjen Zakon o Ustavnom sudu Crne Gore (*Službeni list Crne Gore,* br. 64/2008).

Odredbom je, dakle, utvrđena obaveza Ustavnog suda da u svakom predmetu odluči najkasnije u roku od 18 mjeseci od dana pokretanja postupka pred tim sudom. Zakonodavac je, međutim, omogućio i izuzetke od tog pravila, odnosno fiksno utvrđenog roka za odlučivanje u svakom predmetu, i to za slučaj ako je ovim zakonom drugačije određeno. To potvrđuje da taj rok nije strogo utvrđen na način da nije moguće utvrđivanje i drugačijeg roka.[13]

Član 32 Ustava Crne Gore glasi: „Svako ima pravo na pravično i javno suđenje u razumnom roku pred nezavisnim, nepristrasnim i zakonom ustanovljenim sudom."

Član 6 stav 1 Konvencije kojim je utvrđeno pravo na pravično suđenje u razumnom roku već je citiran u ovom tekstu u analizi Odluke Evropskog suda Siništaj protiv Crne Gore.

Član 13 Konvencije glasi: „Svako kome su povrijeđena prava i slobode predviđena ovom konvencijom ima pravo na djelotvorni pravni lijek pred nacionalnim vlastima, bez obzira

[13] Izuzetak od pravila Zakon o Ustavnom sudu, u domenu apstraktne normativne kontrole, utvrdio je u članu 54 stav 3 propisujući da je u postupku koji je pred Ustavnim sudom pokrenuo sud, kao jedan od pet Ustavom utvrđenih predlagača za pokretanje postupka, Ustavni sud dužan da odluči najkasnije u roku od 45 dana od dana podnošenja predloga. Takav poseban, kraći, rok za postupanje Ustavnog suda utvrđen je iz razloga što je u što kraćem roku potrebno omogućiti sudu da nastavi započeti postupak, nakon što je zastao sa postupkom do odluke Ustavnog suda o ocjeni ustavnosti, odnosno zakonitosti propisa za koji se u postupku pred sudom postavilo pitanje saglasnosti sa Ustavom ili zakonom. Kraće rokove za postupanje i odlučivanje Ustavnog suda Zakon o Ustavnom sudu utvrdio je i u nekim „posebnim postupcima", kao što su postupak odlučivanja da li je predsjednik Crne Gore povrijedio Ustav, postupak odlučivanja o izbornim sporovima i sporovima u vezi sa referendumom i postupak odlučivanja o saglasnosti sa Ustavom mjera i radnji državnih organa preduzetih za vrijeme ratnog i vanrednog stanja.

jesu li povredu izvršila lica koja su postupala u službenom svojstvu.“

Prihvatanjem Evropske konvencije, status države ugovornice obavezao je Crnu Goru da svoj pravosudni sistem organizuje tako da njeni sudovi mogu da ispune svaki zahtjev utvrđen odredbama Konvencije. Jedan od tih zahtjeva je i obaveza utvrđena članom 6 stav 1 Konvencije, da se predmeti pred sudovima i drugim državnim organima o građanskim pravima i obavezama ili o krivičnim optužbama protiv podnosilaca moraju rešavati bez odugovlačenja, u razumom roku. Članom 32 Ustava Crne Gore pravo na suđenje u razumnom roku neposredno je uvedeno u ustavni sistem Crne Gore, čime je prvi put u Crnoj Gori obezbijeđena neposredna ustavnosudska zaštita tog prava. Crna Gora kao članica Savjeta Evrope istovremeno je prihvatila i supsidijarnu nadležnost Evropskog suda za ljudska prava u sudskoj zaštiti ljudskih prava i sloboda. U skladu sa tim, stavovi Evropskog suda postali su izvor regulisanja i zaštite ljudskih prava i sloboda u Crnoj Gori.

Kada se predmetna Odluka Ustavnog suda posmatra u svijetlu navedenih obaveza preuzetih pristupanjem Crne Gore međunarodnopravnom sistemu zaštite ljudskih prava, onda se kao najpogubnije što je Ustavni sud učinio po pravni poredak i ustavno sudovanje Crne Gore donošenjem ovakve odluke nesumnjivo pokazuje utvrđivanje navodnog pravnog osnova na osnovu koga je Sud ukinuo odredbu člana 39 stav 2 Zakona o Ustavnom sudu. Naime, iako to zvuči nevjerovatno, Ustavni sud ukida tu odredbu iz razloga što, kako se u Odluci ističe, ona nije u saglasnosti sa odredbama člana 32 Ustava Crne Gore, člana 6 stav 1 i člana 13 Evropske konvencije! Odredba (a ne odredbe, kako se u odluci Ustavnog suda pogrešno navodi) člana 32 Ustava Crne Gore, kao i odredba člana 6 stav 1 Evropske konvencije, kao što je već rečeno, utvrđuju pravo svakog na suđenje,

između ostalog, i u „razumnom roku“. Odredbama Ustava i Konvencije zajemčeno je, dakle, svakom licu pravo na suđenje u razumnom roku u sklopu prava na pravično i javno suđenje. To pravo je utvrđeno da bi se spriječilo neopravdano sporo vođenje sudskog postupka i pretjerano kašnjenje u njemu. Da bi bila djelotvorna, zaštita prava mora biti blagovremena. Kako je onda moguće tvrditi da rok utvrđen Zakonom o Ustavnom sudu za postupanje i odlučivanje Suda u svakom predmetu može biti suprotan ustavnoj i konvencijskoj odredbi o pravu na suđenje u razumnom roku? Zar taj rok Zakonom nije ustanovljen upravo sa ciljem da obezbijedi realizaciju prava na suđenje u razumnom roku u svakom predmetu pred Ustavnim sudom? Pravo na suđenje u razumnom roku u postupku pred Ustavnim sudom, prvenstveno po ustavnoj žalbi podnosioca za zaštitu određenog prava, obuhvata pravo da se pokrene postupak za zaštitu prava, ali i pravo da postupak bude okončan u razumnom roku, odnosno da se u razumnom roku dobije meritorna odluka u predmetu.

Zbog isticanja značaja potrebe da Ustavni sud postupa u razumnom roku, a ne da ukida Zakonom utvrđeni rok koji tome treba da doprinese, mora se podsjetiti na činjenicu da je u cilju obezbjeđenja pravnih sredstava kojima bi se ubrzali postupci i obezbijedilo suđenje u razumnom roku, ali i omogućilo obeštećenje zbog predugog trajanja postupaka pred redovnim sudovima, u Crnoj Gori donijet Zakon o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku[14] koji se primjenjuje od 21. decembra 2007. godine. Ovim zakonom u Crnoj Gori je zaokružen i produbljen sistem zaštite prava na suđenje u razumnom roku. Zato se može smatrati da Crna Gora ima kvalitetan zakon za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku, ali je uspješna i potpuna implementacija tog zakona u praksi ne samo pravni, već i društveni i moralni cilj, a istovremeno treba da bude i najbolja potvrda

14 *Službeni list Crne Gore*, br. 11/07.

kvaliteta njegovih normativnih rješenja. Nova zakonska rješenja su uslijedila kao rezultat više različitih činilaca, prije svega kao potvrda usvajanja dostignutog nivoa u oblasti zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda u okviru Savjeta Evrope i sudske prakse Evropskog suda za ljudska prava. Zakonom su utvrđena dva nova pravna lijeka za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku u postupku pred redovnim sudovima i uređen poseban postupak zaštite. Nova pravna sredstva za zaštitu ovog prava su: zahtjev za ubrzanje postupka (kontrolni zahtjev) i tužba za pravično zadovoljenje. Nakon toga, stranka nezadovoljna trajanjem postupka pred redovnim sudovima, može se obratiti Ustavnom sudu kao posljednjoj nacionalnoj instanci koja djelotvorno treba da štiti prava građana na suđenje u razumnom roku. Dakle, pored kontrolnog zahtjeva i tužbe za pravično zadovoljenje, u nacionalnom zakonodavstvu Crne Gore pravo na suđenje u razumnom roku štiti se i institutom ustavne žalbe pred Ustavnim sudom. Pri tome, ako se radi o nepostupanju suda u razumnom roku, ustavna žalba se može podnijeti samo ako su prethodno iscrpljena pravna sredstva za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku i postupak utvrđen Zakonom o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku pred redovnim sudovima sproveden do kraja, odnosno ako podnosilac žalbe dokaže da ta sredstva u njegovom slučaju nijesu ili ne bi bila djelotvorna.

Ustavni sud, dakle, ima nadležnost da u posljednjem stepenu odlučuje o nerazumno dugom trajanju postupka pred sudovima, u funkciji supsidijarne zaštite prava na suđenje u razumnom roku, kakav karakter inače ima ustavnosudska zaštita prava putem ustavne žalbe. I u jednom i u drugom slučaju, bilo da se pred Ustavnim sudom zahtijeva zaštita prava koje je bilo predmet zahtjeva stranke pred redovnim sudovima, bilo zaštita prava na suđenje u razumnom roku koje je pred redovnim sudovima povrijeđeno u postupku zaštite određenog prava,

Ustavni sud je dužan da i sam postupa u razumnom roku. Inače bi postojala paradoksalna situacija, da Ustavni sud koji je nadležan da kao posljednja sudska instanca odlučuje o povredi prava na suđenje u razumnom roku pred redovnim sudovima, sam, odugovlačenjem sopstvenog postupka, bez utvrđenih bilo kakvih rokova za postupanje, krši to pravo! Zar to jasno ne govori da Odlukom Ustavnog suda osporeni rok iz Zakona o Ustavnom sudu za postupanje i odlučivanje Ustavnog suda u svakom predmetu nije utvrđen sa ciljem da doprinese upravo odlučivanju Ustavnog suda u razumnom roku? Po pravilima jezičkog, logičkog, sistematskog i svakog drugog tumačenja pravne norme, a i po prirodi stvari, tako utvrđen rok može biti samo u funkciji ubrzanja postupka i njegovog okončanja u razumnom roku. Ovo posebno u situaciji kada se pred Ustavnim sudom nalazi oko 3.500 neriješenih ustavnih žalbi, a prosječno vrijeme njihovog rešavanja je oko 3 i po godine. U analiziranoj presudi Evropskog suda *Siništaj protiv Crne Gore* postupak pred Ustavnim sudom trajao je, kao što je već rečeno, četiri godine, devet mjeseci i dvadeset dana. Kako je onda moguće tvrditi da je osporena odredba Zakona o Ustavnom sudu nesaglasna sa odredbom člana 32 Ustava i odredbom člana 6 stav 1 Konvencije kojima se zahtijeva provođenje suđenja, odnosno rasprave u razumnom roku? Stav Ustavnog suda o nemogućnosti odlučivanja u Zakonom utvrđenom roku izražen u Odluci očigledno je neprihvatljiv ako se ima u vidu obaveza Suda da odlučuje u razumnom roku. Pri tome, postupanje i odlučivanje Ustavnog suda u razumnom roku treba da se odvija u okviru Zakonom utvrđenog apsolutnog roka za postupanje u svakom predmetu.

Posebno ne stoji stav Ustavnog suda o tome da je osporena odredba Zakona o Ustavnom sudu nesaglasna i sa članom 13 Evropske konvencije. Član 13 Konvencije sadrži obavezu obezbjeđivanja djelotvornog pravnog sredstva za zaštitu prava i

sloboda u nacionalnom zakonodavstvu i njegovog iscrpljivanja pred nacionalnim organima prije obraćanja Evropskom sudu, što se primjenjuje kako na pravna sredstva u postupku pred sudovima i državnim organima, tako i na ustavnu žalbu pred Ustavnim sudom. Za Evropski sud je bitno da nacionalno zakonodavstvo propisuje postupak zaštite prava koji uključuje pravo na djelotvorni pravni lijek utvrđeno Konvencijom, da bi se moglo smatrati da su iscrpljena domaća pravna sredstva.[15] Zato pravno sredstvo koje se podnosi zbog povrede zahtjeva razumnog roka iz člana 6 stav 1 Konvencije ne može da se smatra djelotvornim ako nema ni preventivni ni odštetni efekat zbog predugog trajanja postupka pred sudom, odnosno ako ne može da dovede do ubrzanja odluke suda koji odlučuje u predmetu i time da spriječi povredu prava ili njeno trajanje, ili pak da odredi odgovarajuću odštetu za povredu koja je odugovlačenjem postupka podnosiocu zahtjeva već učinjena. Ako se analizira normativna uređenost prava na djelotvoran pravni lijek u domaćem pravnom sistemu, odmah se mora konstatovati da Ustav Crne Gore u članu 20 garantuje svakome pravo na pravni lijek protiv odluke kojom se odlučuje o njegovom pravu i na zakonu zasnovanom interesu. Znači, sadržina člana 13 Konvencije odgovara sadržini člana 20 Ustava Crne Gore. Isto tako, sistemska veza koja postoji između člana 6 stav 1 i člana 13 Konvencije, izražena u predmetu Evropskog suda *Kudla protiv Poljske*,[16] može se uočiti i između člana 20 i člana 32 Ustava Crne Gore koji jemči pravo na suđenje u razumnom roku. Radi se o pravu na žalbu ili prigovor kojima se obezbjeđuje dvostepenost postupka, prije konačnosti odluke ili rješenja kojim je odlučeno o pravu subjekta.[17]

15 *Guide to good practice in respect of domestic remedies (adopted by the Committee of Ministers on 18 September 2013)*, Council of Europe, 2013, page 58.

16 Predstavka br. 30210/96, presuda od 26. 10. 2000.

17 Vidjeti više: Dragoljub Drašković, *Ogledi iz ustavnog sudstva*,

Evropski sud je, počev od 2000. godine kada je donio odluku u predmetu *Kudla protiv Poljske*, u svojim odlukama stalno isticao da predugo trajanje sudskog postupka koje je posljedica neažurnosti suda, predstavlja povredu dva konvencijska prava: prava na suđenje u razumnom roku iz člana 6 i prava na obezbjeđenje djelotvornog pravnog sredstva za zaštitu prava i sloboda i njegovog iscrpljivanja u postupku pred nacionalnim državnim i sudskim organima prije obraćanja Evropskom sudu, iz člana 13 Konvencije. Sud je u svojoj praksi utvrdio sistemsku vezu između ta dva prava. Ako bi se tumačilo da član 13 nije primjenjiv na pravo na suđenje u razumnom roku iz člana 6 stav 1 Konvencije onda bi građani mogli da se obraćaju direktno Evropskom sudu predstavkama koje je po stavu tog suda pravilnije razmatrati u okviru nacionalnog zakonodavstva. To bi, generalno posmatrano, moglo da smanji efikasnost djelotvornog sistema zaštite ljudskih prava koji je utvrđen Konvencijom, kako na nacionalnom tako i na međunarodnom nivou. Zato Evropski sud smatra da norma člana 13 Konvencije jemči djelotvorni pravni lijek pred domaćim organima i u slučaju kršenja prava na suđenje u razumnom roku iz člana 6 stav 1 Konvencije.

Na osnovu prethodno izloženog, jasno je da u predmetnoj Odluci Ustavnog suda nije mogao biti izveden zaključak da je član 39 stav 2 Zakona o Ustavnom sudu nesaglasan sa članom 13 Konvencije. Pravo na djelotvoran pravni lijek iz člana 13 Konvencije, koje je očigledno obezbijeđeno u nacionalnom pravnom sistemu Crne Gore, a koje obuhvata i ustavnu žalbu pred Ustavnim sudom, treba da se ostvaruje u postupku pred Ustavnim sudom u razumnom roku. Rok utvrđen članom 39 stav 2 Zakona o Ustavnom sudu u funkciji je provođenja tog postupka u razumnom roku i samo doprinosi tom cilju, a nikako ne može biti suprotan zahtjevu za ostvarivanjem djelotvornog

Podgorica, Centar za izdavačku djelatnost, 2021, str. 43 i dalje.

pravnog sredstva iz člana 13 Konvencije u razumnom roku u postupku po ustavnoj žalbi pred Ustavnim sudom, kako se to u Odluci Ustavnog suda pogrešno tvrdi.

Argumenti dati u Odluci Ustavnog suda korišćenjem iznijetih stavova Evropskog suda za ljudska prava o posebnom statusu Ustavnog suda kao zaštitnika Ustava ne mogu da doprinesu utvrđivanju stava koji je Ustavni sud zauzeo da je odredba člana 39 stav 2 Zakona o Ustavnom sudu nesaglasna sa Ustavom i Konvencijom i da je zbog toga teba ukinuti. Naime, navodi Evropskog suda o tome da ustavni sud kao čuvar ustava može, pored redosljeda prijema predmeta u Sud, da uzme u obzir i druge okolnosti, kao što su priroda predmeta i njegov značaj u političkom i socijalnom sistemu, podrazumijevaju, naravno, uvažavanje svih tih okolnosti ali u postupku koji se odvija u razumnom roku, bez neopravdanog odugovlačenja i kašnjenja. Taj razuman rok teče u okviru određenog apsolutnog roka, ukoliko je on utvrđen odgovarajućim propisom, kao što je to slučaj u Crnoj Gori. Znači, utvrđivanje Zakonom o Ustavnom sudu roka za postupanje Ustavnog suda u svakom predmetu nikako ne može da bude smetnja i ograničavajući faktor za postupanje Suda u razumnom roku, uz uvažavanje, naravno, u tom roku svih specifičnih okolnosti predmeta i njegove političke, socijalne i ukupne društvene dimenzije, o kojima govori Evropski sud, ali sve to u okviru Zakonom utvrđenog apsolutnog roka.

Posebno neprihvatljivo u predmetnoj Odluci Ustavnog suda je i to što se u njoj rok od 18 mjeseci za odlučivanje Suda u svakom predmetu utvrđen odredbom člana 39 stav 2 Zakona o ustavnom sudu uzima i tumači kao razuman rok i ističe da se on ne može smatrati razumnim rokom u ustavnosudskom postupku koji se objektivno može ispoštovati. Međutim, taj rok utvrđen Zakonom nije razumni rok koji podrazumijevaju odredbe člana 6 stav 1 Konvencije i člana 32 Ustava Crne Gore, a u kojem je

državni organ ili sud, odnosno i Ustavni sud, dužan da provede i okonča postupak ostvarivanja ili zaštite prava. „Razuman rok“, posmatran u kontekstu zaštite prava, primjenom samo jezičkog i logičkog tumačenja na taj pojam, može da znači isključivo što kraći vremenski period u kome treba da se provede pravično suđenje, odnosno rasprava o građanskim pravima i obavezama ili o krivičnoj optužbi protiv podnosioca zahtjeva pred sudom. Razumni rok, kao najbitniji element prava na suđenje u razumnom roku, koje opet čini dio i, moglo bi se reći, jedan od ključnih elemenata prava na pravično suđenje, predstavlja pravni standard koji Evropskom konvencijom, niti Ustavom Crne Gore nije bliže određen, pa se u praksi njegovo trajanje različito određuje, uglavnom u zavisnosti od vrste postupka (građanski, krivični, upravni) i prirode spora. Ni u pravnoj teoriji razumni rok se uglavnom ne definiše, već se prihvataju usvojeni stavovi Evropskog suda, uz navođenje odluka u kojima se taj sud poziva na svoje kriterijume za određivanje dužine razumnog roka.[18] Evropski sud u svojoj praksi razumni rok takođe ne definiše određivanjem tačnog vremenskog peroida mogućeg trajanja postupka, niti apsolutnih vremenskih granica u kojima bi postupak trebalo da se okonča, već prihvata kazuistički pristup u određivanju razumnog roka utvrđivanjem kriterijuma za njegovu ocjenu u svakom konkretnom slučaju.[19] Šta će se smatrati razumnim rokom, zavisiće od posebnih uslova i okolnosti svakog pojedinačnog slučaja, pri čemu se uzima u

[18] O nekim definicijama razumnog roka u pravnoj teoriji vidjeti opširnije: Dragoljub Drašković, Pravo na pravično suđenje, *Matica,* br. 71, jesen 2017, str. 28.

[19] Ove kriterijume Evropski sud je najjasnije izrazio u presudama: *Buchholz protiv Njemačke*, *King protiv Njemačke*, *Zimmermann i Steiner protiv Švajcarske*. Vidjeti: Žil Ditertr, *Izvod iz najznačajnijih odluka Evropskog suda za ljudska prava*, Beogrd, 2006, str. 196.

obzir prije svega predmet spora, složenost činjeničnih i pravnih pitanja, a zatim se naročito cijene momenti kao što su stepen odgovornosti nadležnog državnog organa i podnosioca predstavke za odugovlačenje, ponašanje podnosioca predstavke i državnog organa, kao i značaj predmeta spora za podnosioca.[20] Tako shvaćen razumni rok, ne može, naravno, ni da bude određen u nekom fiksnom vremenskom trajanju, na način kako je to određen rok za odlučivanje Ustavnog suda u svakom predmetu iz članu 39 stav 2 Zakona o Ustavnom sudu, što jasno potvrđuje da se u osporenoj odredbi Zakona ne radi o razumnom roku. Naprotiv, propisom, u ovom slučaju zakonom, utvrđen je apsolutni rok u kojem je nadležni organ, ovdje Ustavni sud, dužan da provede i okonča postupak iz svoje nadležnosti. Taj postupak Ustavni sud će provesti u razumnom roku, koji zahtijevaju ustavne i konvencijske norme, a sve u okviru ovog Zakonom na objektivizirani način utvrđenog apsolutnog roka za postupanje. Zakonodavacu, znači, nije bila namjera i cilj da utvrdi razumni rok za postupanje Ustavnog suda u svakom predmetu, u smislu ustavnih i konvencijskih odredbi, niti je taj rok, s obzirom na njegovu prirodu, sve i da je htio, mogao da utvrdi, već mu je intencija bila da utvrdi objektivan rok za provođenje i okončanje svih postupaka pred Ustavnim sudom u razumnom roku, u cilju neophodnog povećanja efikasnosti i ažurnosti u radu tog suda.

U Odluci Ustavnog suda se kao argument za ukidanje odredbe člana 39 stav 2 Zakona o ustavnom sudu navodi i to da zakonska rješenja u uporednim zakonodavstvima zemalja u regionu ne sadrže odredbe „o razumnom roku“ u postupku pred Ustavnim sudom. Ponovo se, dakle, očigledno miješaju pojmovi „razumni

[20] *Horvat protiv Hrvatske*, presuda od 26. 07. 2001; *Rogošić protiv Hrvatske*, presuda od 20. 05. 2010; *Kemmache protiv Francuske*, (1 i 2), presuda od 27. 11. 1991, stav 60.

rok“ i rok utvrđen posebnim zkonom za postupanje ustavnog suda, koji, kako je prethodno rečeno, ne predstavlja razumni rok u smislu ustavnih i konvencijskih odredbi. Osim toga, da ni ovaj argument Ustavnog suda za ukidanje Zakonom utvrđenog roka ne stoji, potvrđuje činjenica da npr. Ustavni zakon o Ustavnom sudu Republike Hrvatske[21] propisuje da će Ustavni sud donijeti odluku o zahtjevu, prihvaćenom predlogu i ustavnoj tužbi u pravilu u roku od najviše godinu dana (član 33). Tim zakonom utvrđen je, dakle, rok za postupanje i odlučivanje Ustavnog suda u svim predmetima, i to u upola kraćem trajanju u odnosu na rok utvrđen crnogorskim Zakonom o Ustavnom sudu. To što je u Zakonu Republike Hrvatske rečeno „u pravilu“, ne dovodi u pitanje činjenicu da je zaista utvrđen zakonski rok za postupanje i odlučivanje Ustavnog suda u svim predmetima.

Predmetna odluka Ustavnog suda Crne Gore izazvala je zabrinutost svih relevantnih subjekata koji se bave zaštitom ljudskih prava i sloboda i oštre reakcije stručne, pravničke, ali i laičke javnosti u Crnoj Gori. Ona je, nesumnjivo, nanijela veliku štetu prije svega ustavnopravnom sudovanju, ali i pravnom sistemu Crne Gore u cjelini. Riječ je sigurno o najlošijoj odluci Ustavnog suda donijetoj u njegovom sastavu izabranom krajem 2013. godine na osnovu Ustavnih amandmana iz te godine, a i znatno unazad, vjerovatno i sve od početka rada Ustavnog suda Crne Gore šezdesetih godina prošlog vijeka. Ta odluka je, posebno, dovela u pitanje od Evropskog suda priznatu načelnu djelotvornost ustavne žalbe u Crnoj Gori, što je potvrđeno i ovdje na početku teksta analiziranom odlukom Evropskog suda u predmetu *Siništaj protiv Crne Gore*. Te negativne posljedice ovakve odluke Ustavnog suda će, međutim, tek u narednim godinama da dolaze do punog izražaja, upravo zbog, cijeneći prema ovoj i sličnim odlukama Ustavnog suda, nastavljanja

21 *Narodne novine*, br. 99/99 i 29/02.

prakse pretjerano i neopravdano dugog trajanja postupaka pred Ustavnim sudom. Ovo posebno u odjeljenju ustavnih žalbi, što je posljedica neuspostavljanja odgovarajuće organizacije rada i neadekvatnog načina praćenja toka i rezultata obrade predmeta po ustavnim žalbama.

Svojevrsan paradoks ove odluke Ustavnog suda je i to što je tom odlukom Ustavni sud na najdirektniji i najbrutalniji način opovrgao sve sopstvene argumente koje je godinama koristio protiv pokretanja postupka za ocjenu ustavnosti ili zakonitosti propisa po službenoj dužnosti.To su istovremeno tradicionalno korišćeni argumenti protiv *ex oficio* pokretanja postupka i u uporednoj ustavnosudskoj praksi, koju ovakva odluka Ustavnog suda Crne Gore, posebno zbog činjenice da je Sud „napao“ zakon koji uređuje „njega samog“, takođe narušava. Neki od tih argumenata su npr, da niko ne može biti sudija u sopstvenoj stvari, da nema spora bez tužbe, da pokretanjem postupka po sopstvenoj inicijativi Sud „bira“ propise koje će da ospori isl. U ovom, međutim, slučaju Ustavni sud je „izabrao“, ne bilo koji, već ni manje ni više nego „sopstveni“ propis, odnosno Zakon kojim se uređuje njegov rad i funkcionisanje i ukinuo odredbu tog zakona koja mu nije bila po volji, jer je, zbog postojeće prakse sa niskim stepenom ažurnosti postupanja u predmetima, doživljavao kao teret i prinudu.

Odlukom Ustavnog suda, prije svega po ustavnoj žalbi, u prvom redu se štite zajemčena ljudska prava i slobode, ali se istovremeno u stvari štiti i ukupni ustavnopravni poredak države, jer svaka povreda prava i sloboda pojedinca narušava i cjelokupni normativni sistem. Ukinuti Zakonom utvrđeni rok za postupanje i odlučivanje Ustavnog suda u predmetima, u uslovima kada zahtjev za poštovanjem prava na suđenje u razumnom roku i u domaćem pravnom sistemu, a posebno u okviru potvrđenih i objavljenih međunarodnih ugovora i opšteprihvaćenih

pravila međunarodnog prava, postaje sve izraženiji, a u Ustavnom sudu broj neriješenih predmeta sve veći, uz neprihvatljivo dugo vrijeme u kojem se rešavaju, predstavljalo je korak unazad u sistemu zaštite ljudskih prava i sloboda u Crnoj Gori. U Odluci Ustavnog suda se, međutim, to nezadovoljavajuće stanje u ažurnosti zaštite ljudskih prava i sloboda predstavlja i interpretira čak potpuno suprotno i koristi kao kontraargument u prilog donošenju takve odluke. Naime, po stavu Ustavnog suda bi zbog nemogućnosti odlučivanja Suda u svakom predmetu u Zakonom utvrđenom roku koji se ukida, država Crna Gora navodno došla u situaciju da snosi materijalne posljedice na osnovu presuda Evropskog suda zbog prekoračenja roka utvrđenog za odlučivanje. Takvim rezonovanjem se iskrivljuje prava slika realnog stanja veoma spore zaštite prava i sloboda građana pred Ustavnim sudom i zamagljuje stvarno značenje osporene zakonske norme. Ali, što je posebno neshvatljivo, pokazuje se i da još uvijek nije sazrela svijest o nužnoj potrebi da Ustavni sud mijenja dugogodišnju praksu i način rada, ubrza postupke i skrati vrijeme za odlučivanje u predmetima koje sada traje i po nekoliko godina. Dužina trajanja postupaka pred Ustavnim sudom permanentno zaokuplja pažnju i interesovanje javnosti. Ustavni sud je po tom osnovu stalni predmet kritike. Evropskom konvencijom je utvrđeno i kroz praksu Evropskog suda potvrđeno pravilo da sporo odvijanje sudskog postupka narušava duh Konvencije i pravo čovjeka na pravično suđenje. Pravo na suđenje u razumnom roku, u okviru prava na pravično suđenje, nije uspostavljeno samo u interesu subjekta o čijem se pravu ili obavezi odlučuje ili protiv koga se vodi određeni postupak, nego i u interesu pravne sigurnosti i vladavine prava uopšte, jer nezavisno od ishoda postupka, prekomjerna dužina njegovog trajanja ugrožava kako interese stranke u postupku, tako i javni interes. Ovo iz razloga što odluke Ustavnog suda nadilaze pojedinačni

slučaj, kako se to u ovdje razmatranoj Odluci Ustavnog suda pravilno primjećuje, ali se čak i to pogrešno koristi kao argument koji navodno opravdava ukidanje Zakonom utvrđenog roka za postupanje Ustavnog suda. Činjenica da odluka Ustavnog suda ima širi značaj i značenje od pojedinačnog slučaja na koji se odnosi, upravo potvrđuje potrebu da bude donijeta u razumnom roku i opravda zahtjeve i očekivanja javnog interesa. Neopravdano dugi i spori sudski postupci ugrožavaju integritet cijelog pravnog sistema. Nepostojanje stanja koje obezbjeđuje suđenje u razumnom roku narušava ugled i interes države pred Evropskim sudom, koji je prvenstveno dužan da čuva Ustavni sud. Otuda se i javila potreba za utvrđivanjem posebnih pravnih sredstava koja treba da povećaju ažurnost i poboljšaju efikasnost u radu sudova, o kojima je prethodno bilo riječi. Suđenjem u razumnom roku štiti se čovjekov ugled i integritet, jer ukoliko rasprava traje neprimjereno dugo on gubi cilj i svrhu pokretanja sudskog procesa. Suština obezbjeđenja razumnog roka suđenja izražava se u procesno pravnom aspektu sudskog postupka, jer treba da doprinese ubrzanju postupka, a ima i svoju imovinsko-pravnu dimenziju koja se ispoljava kroz određeni oblik naknade u slučaju prekoračenja tog roka. Cilj je da se sudska zaštita prava zbog odugovlačenja postupka ne pretvori u šikanu podnosioca, u zloupotrebu ovlašćenja suda, u svoju suprotnost i, u konačnom ishodu, u nepravdu. Zato je potrebno snažiti svjesnost svih državnih organa, a posebno sudskih, i naravno Ustavnog suda, o pravima zaštićenim Konvencijom i njihovu spremnost da primjenjuju evropske standarde u svakodnevnoj praksi i skraćuju vrijeme za donošenje svojih odluka.

Na osnovu svega iznijetog, neizbježno se postavlja pitanje kako je uopšte moguće ovakvo postupanje Ustavnog suda i donošenje ovakvih odluka, štetnih po državu Crnu Goru i njen pravni sistem u cjelini ? Koji su razlozi, uzroci ili, pak, motivi

za to? Da li su to povrijeđene sujete pojedinaca, zbog neostvarenih ličnih, nerealnih, ambicija u Sudu, nakon čega je jedini cilj bio po svaku cijenu urušavati integritet i autoritet Ustavnog suda kao institucije?[22] Jer ovom odlukom je autoritet Ustavnog suda narušen više nego svim drugim spornim odlukama Suda zajedno, donijetim u pomenutom sastavu Suda iz istih ili sličnih poriva, o kojima će posebno nekom drugom prilikom takođe biti riječi. Ili je razlog, pak, u neshvatanju i nerazumijevanju mjesta i uloge Ustavnog suda u ustavnopravnom sistemu Crne Gore. Ustavni sud, međutim, ima Ustavom jasno definisanu ulogu u okviru ustavnopravnog položaja, nadležnosti i zadataka koji su mu utvrđeni. Uz predsjednika države, parlament i vladu, Ustavni sud je samostalan i nezavisan vrhovni državni organ, najviše autonomno ustavno tijelo i ustavna vlast *sui generis*, izvan sistema podjele vlasti, različit od zakonodavstva, uprave i sudstva, u funkcionalnom smislu čuvar i garant integriteta ustavnog sistema i ustavnosti i zakonitosti u najširem značenju. Ali istovremeno to ne znači da je Ustavni sud izvan ili iznad ustavnopravnog sistema i da nikome ne polaže račune za svoj rad, kako se to izgleda shvata od onih koji glasaju za ovakve odluke Suda. Iz tumačenja Ustava jasno proizlazi da Ustavni sud u svom postupanju nije iznad drugih ustavnih vlasti i organa, nije im nadređen, nema elemenata bilo kakvog vida dominacije nad njima, već djeluje svojim posebnim položajem i ovlašćenjima koja mu daju nadzornu i kontrolnu ulogu prema njima u pogledu poštovanja ustavnosti. Međutim, iako u hijerarhiji ne postoji sudski ili drugi organ koji bi kontrolisao i ocjenjivao odluke Ustavnog suda, činjenica je da Ustavni sud iznad

[22] Odluka je donijeta većinom glasova (4), od ukupnog broja sudija koliko ih Sud prema Ustavu ima (7), koji su svi prisustvovali sjednici i glasali o ovoj odluci. Troje sudija, uključujući autora ovog teksta, bilo je protiv donošenja ovakve odluke, ali su, na žalost, ostali u manjini.

sebe ipak ima subjekte koji ga prate i nadziru njegov rad, a to su javno mnjenje i građani. Upravo na svijesti da njegov rad ocjenjuje javnost i građani, Ustavni sud treba da izgrađuje svoj status i autoritet. To je osnovni preduslov da se sačuva povjerenje u ustavno sudstvo, ali istovremeno i integritet svih državnih organa čiji rad Ustavni sud nadzire. U protivnom će slabiti njegov ugled u očima svih društvenih subjekata, a prije svega kod građana. Sve ovo se zanemaruje i gubi iz vida kod donošenja odluka Ustavnog suda koje su suprotne svim iznijetim principima. Zato je nužno i utvrđivanje odgovornosti za donošenje ovakvih štetnih odluka po državu Crnu Goru i njen pravni sistem, uz dogradnju potrebnih pravnih mehanizama za to, ukoliko postojeći nijesu dovoljni.

Iz stavova Evropskog suda jasno se zaključuje da je potrebno nacionalnim zakonodavstvom utvrditi ustavnu žalbu kao efektivno sredstvo za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku kojim bi se pred Ustavnim sudom kao posljednjom domaćom instancom djelotvorno štitila prava građana od takvih povreda i na taj način što veći broj slučajeva neprimjerenog trajanja sudskih postupaka okončao u okviru domaćeg pravnog sistema. Iako je urađeno dosta na jačanju djelotvornosti ustavne žalbe i ona načelno priznata od strane Evropskog suda za ljudska prava kao djelotvorna, potrebno je uložiti još dosta napora u tom pravcu, posebno u zaštiti pojedinih prava da bi postala u potpunosti djelotvorno pravno sredstvo u smislu zahtjeva utvrđenih Konvencijom. Iz dosadašnje prakse Evropskog suda za ljudska prava u odnosu na Crnu Goru jasno se zaključuje u kom pravcu treba dalje da se dograđuje sistem ustavnopravne zaštite ljudskih prava i sloboda u Crnoj Gori. O tome govori stanje efikasnosti i djelotvornosti pravnih sredstava za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku predviđenih crnogorskim nacionalnim zakonodavstvom. Nakon perioda u kome je Evropski sud ukazivao na

ozbiljne nedostatke pravnog sistema Crne Gore u pogledu zaštite prava na suđenje u razumnom roku i jasno iznosio stav da u Crnoj Gori ne postoji djelotvoran pravni lijek za njegovo ostvarivanje[23], došlo je do je promjene tog stava, pa je u predmetu *Vukelić protiv Crne Gore*[24] Sud utvrdio da se kontrolni zahtjev može smatrati djelotvornim pravnim sredstvom u smislu člana 35 stav 1 Konvencije. U kasnijim postupcima protiv Crne Gore Evropski sud je dalje ispitivao djelotvornost pravnih sredstava za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku i u predmetu *Vučeljić protiv Crne Gore*[25] potvrdio svoj raniji stav o djelotvornosti ustavne žalbe[26] i istovremeno utvrdio da se tužba za pravično zadovoljenje ima smatrati efikasnim domaćim pravnim sredstvom od dana donošenja ove odluke Suda, odnosno od 17. 11. 2016. godine, a ustavna žalba efikasnim domaćim pravnim lijekom za zaštitu prava na razumnu dužinu trajanja postupka. Presudom *Siništaj i drugi protiv Crne Gore* Evropski sud je utvrdio da ustavna žalba u Crnoj Gori u cjelini u principu može da se smatra djelotvornim pravnim sredstvom počev od 20. marta 2015. godine, odnosno od dana kada je sada važaći Zakon o Ustavnom sudu Crne Gore stupio na snagu. Utvrđivanje načelne djelotvornosti ustavne žalbe značilo je veliko priznanje za Crnu Goru i Ustavni sud Crne Gore u oblasti zaštite ljudskih prava, ali i nametnulo veliku obavezu, jer priznata djelotvornost treba da se očuva i još više ojača. Stoga će ta odluka Evropskog suda da bude od ključnog značaja za dalju zaštitu

[23] U presudi *Živaljević protiv Crne Gore* (08. 03. 2011) Evropski sud je utvrdio da je postojeće nacionalno pravno sredstvo za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku nedjelotvorno u praksi i da bi bilo nerazumno tražiti od podnosilaca predstavke da pokušaju da ostvare svoja prava tim pravnim lijekom.

[24] Presuda od 04. 06. 2013.

[25] Presuda od 17. 11. 2916, stav 30–31.

[26] *Siništaj i drugi protiv Crne Gore*, presuda od 24. 11. 2015.

ljudskih prava u Crnoj Gori. Ona znači da je ubuduće u svakom slučaju obavezno obraćanje Ustavnom sudu Crne Gore za zaštitu prava prije podnošenja predstavke Evropskom sudu. Ako se hoće stvarna zaštita ljudskih prava u pravnom sistemu Crne Gore u skladu sa obavezama iz potvrđenih i objavljenih međunarodnih ugovora, prije svega Evropske konvencije, od posebnog je značaja puna djelotvornost ustavne žalbe. Jer djelotvornost je jednako bitna ne samo za pravna sredstva pred državnim organima i redovnim sudovima, već i za ustavnu žalbu pred Ustavnim sudom, koja takođe mora da bude u potpunosti djelotvorno domaće pravno sredstvo koje je potrebno iskoristiti prije obraćanja Evropskom sudu za ljudska prava.

Odluka Ustavnog suda kojom je ukinuta odredba člana 39 stav 2 Zakona o Ustavnom sudu Crne Gore svakako ne doprinosi ostvarenju navedenih ciljeva i očuvanju dostignutog stepena djelotvornosti ustavne žalbe. Posebno ne daljem jačanju djelotvornosti ustavnosudske zaštite ljudskih prava. Umjesto donošenja takvih odluka koje ugrožavaju ostvarivanje ljudskih prava i sloboda, Ustavni sud mora nastojati da svojim odlukama uvjeri Evropski sud da je ustavna žalba zaista dobila elemente djelotvornosti. Ustavni sud ima izuzetno značajnu, tešku i odgovornu ulogu da svojim odlukama obezbjeđuje ugradnju evropskih standarda i vrijednosti koji su utvrđeni u Evropskoj konvenciji i praksi Evropskog suda za ljudska prava u domaći pravni sistem. Za dostizanje pune djelotvornosti ustavne žalbe potrebna je prije svega potpuna spremnost Ustavnog suda u stručnom i kadrovskom, ali i u organizacionom i materijalnom smislu. U tom cilju država treba da stvara uslove koji omogućavaju Ustavnom sudu operativnost u postupanju i blagovremeno donošenje odluka kojima se štiti ustavnost i zakonitost. Država mora iskoristiti organizacione, normativne, materijalne, kadrovske i sve ostale potencijale koje ima,

uključujući i način izbora sudija i praćenje njihovog rada, u zaštiti ljudskih prava i sloboda. Realna očekivanja građana Crne Gore su da će država i njeni organi da obezbijede ostvarivanje prava čovjeka u skladu sa Evropskom konvencijom i praksom Evropskog suda. Jačanje položaja Ustavnog suda vodi i jačanju djelotvornosti ustavne žalbe. Stanje u kojem je bilo moguće donijeti ovdje razmatranu Odluku Ustavnog suda jasno pokazuje da za sudije Ustavnog suda nijesu uvijek birani pojedinci koji svojim stručnim, profesionalnim kvalifikacijama, a često i ljudskim, moralnim vrijednostima, mogu da odgovore zahtjevima koji se u zaštiti ljudskih prava i sloboda, prihvatanjem međunarodnih akata i postupanja Evropskog suda za ljudska prava, pred Crnom Gorom postavljaju. Težnja za efikasnom i brzom zaštitom ljudskih prava, a ne bilo kakvi drugi ciljevi usmjereni ka ugrožavanju autoriteta Ustavnog suda, moraju da budu jedini profesionalni i lični imperativ i motiv postupanja sudije Ustavnog suda. Samo na taj način se može opravdati i potvrditi misao: „Sudije su pod ustavom, ali je ustav ono što sudije kažu da on jeste“[27]. Potpuna osposobljenost i spremnost za primjenu Konvencije u skladu sa praksom Evropskog suda je, naravno, težak zadatak koji moraju da izvrše svi organi Crne Gore, a ne samo Ustavni sud. Od ocjene o djelotvornosti ustavne žalbe zavisi i položaj Crne Gore pred Evropskim sudom, a takođe i stav relevantnih međunarodnih organa o dostignutom nivou zaštite ljudskih prava u Crnoj Gori. Proglašenje ustavne žalbe nedjelotvornim pravnim sredstvom u zaštiti pojedinih prava praktično znači da građani mogu zaštitu svog prava da traže direktno od Evropskog suda, bez obaveze da se prethodno obrate Ustavnom sudu u državi. Zato je potrebno dalje unapređenje procesa zaštite ljudskih prava pred Ustavnim sudom, posebno na osnovu iskustava i prakse Evropskog suda.

[27] C. E. Hugbes, sudija Vrhovnog suda SAD.

Uklanjanje iz Zakona o Ustavnom sudu Crne Gore odredbe čija su suština i smisao bili da mijenjaju postojeće neprihvatljivo stanje nerazumno dugog trajanja postupaka pred Ustavnim sudom, ubrzaju rješavanje predmeta i obezbijede odlučivanje o ljudskim pravima i slobodama u razumnom roku, ozbiljno dovodi u pitanje realizaciju ciljeva prihvaćenih nacionalnim i međunarodnim pravnim aktima kojima treba da se teži u zaštiti garantovanih ljudskih prava i sloboda u Crnoj Gori.

ULOGA VJERSKIH USTANOVA U OBLIKOVANJU DUHOVNOG PROSTORA CRNE GORE

Ivan Jovović

Religious institutions in Montenegro have a long institutional tradition, which is why they had a dominant role in shaping many spheres of social life, particularly in literature and art.

Most of the literary and artistic creation has been destroyed, devastated or has disappeared without a trace. The current knowledge indicates that the spiritual space of Montenegro represents a unique treasury of cultural traditions where for centuries the values of East and West have met, blended and clashed, creating an amalgam that made Montenegrin culture special and recognizable.

Ostvarenja proizašla iz ljudskog duha, u principu, smatraju se opštim dobrom, naročito ako ona imaju univerzalni karakter. Proizvode ljudskog duha možemo sagledavati prvenstveno kao individualna ostvarenja koja nastaju u okviru društvenih kolektiviteta. To je razlog da autore, tj. njihova umjetnička djela identifikujemo i preko određenog prostora u kojem su rođeni, živjeli i/ili radili. Umjetnička ostvarenja nastala u minulim vremenima neminovno se uglavnom kontekstualizuju shodno nacionalnoj ili državnoj pripadnosti autora i njegovog djela. Shodno navedenim odrednicama, autora i njegovo djelo smještamo u pretpostavljenu cjelinu, odnosno duhovni prostor, koji predstavlja

baštinu jedne države, odnosno zajedničku svojinu svih njenih građana.

Duhovni prostor Crne Gore predstavlja svojevrsnu riznicu kulturnih tradicija u kojem su se stoljećima dominanto dodirivale i prožimale, ali i sukobljavale vrijednosti Istoka i Zapada, stvarajući amalgam, koji je savremenu crnogorsku kulturu učino osobenom i prepoznatljivom, što se svakako odnosi i na crnogorsko muzičko nasljeđe, koje je do skoro bilo na marginama naučnog istraživanja.

Tek nedavno je crnogorska bibliografija napravila značajan iskorak u razumijevanju slojevite muzičke kulturne istorije i tradicije objavljivanjem knjige *Muzika u staroj crnogorskoj periodici* (1871–1943). Ipak, zapažamo da su naša ukupna saznanja o srednjovjekovnoj duhovnoj muzici još uvijek široko otvoreno polje za buduća istraživanja. Jedna od prvih sinteza koja pruža spoznaju o ovom segmentu muzičke baštine Crne Gore predstavlja studija *Duhovna muzika naroda Crne Gore*, autora Senada Gačevića. Takođe, ovoj tematici je posvećena adekvatna pažnja, naročito u knjigama profesorice Manje Radulović-Vulić, čija su istraživanja unaprijedila saznanja o našem srednjovjekovnom muzičkom nasljeđu, dajući u pregled tako složene i heterogene strukture kao što je duhovna muzika naroda Crne Gore koja je oblikovana u okrilju postojećih tradicionalnih religija (hrišćanstva i islama), odnosno vjerskih ustanova.

Nije jednostavno pratiti istorijske tokove na crnogorskom prostoru koji su imali često dramatična obilježja, s obzirom da je ovo područje bilo i ostalo granični medijum kultura i religija, što je u osnovi podrazumijevalo krupne promjene civilizacijskih obrazaca. Odavno je u literaturi konstatovano da područje Crnogorskog primorja, kao i basena Skadarskog jezera sadrži „najraznovrsnije i najkomplikovanije osnovice, na koje je nakalemljen naš narodni i državni život, na zemljištu koje je stalno izloženo političkim uticajima, dale pojave i stvorile

tipove kojima je po zanimljivosti i originalnosti malo ravnih u istoriji".

Nezamislivo je pisati o duhovnoj dimenziji ovog prostora, pa samim tim i o muzičkoj zaostavštini, izvan državnih formacija u kojima su u proteklih hiljadu godina nastajala književna i umjetnička ostvarenja. Riječ je o duhovno-državnoj vertikali Duklja – Zeta – Crna Gora, u kojoj je sublimirana ukupna kolektivna memorija naroda Crne Gore.

Za razumijevanje slojevite strukture vlastite baštine neophodno je proniknuti u nastanak, djelatnost i ustrojstvo vjerskih zajednica, koje su sve do pred kraj XIX stoljeća u Crnoj Gori dominantno determinisale društveni život, zbog čega je njihova uloga u oblikovanju identiteta ovog prostora presudna.

Na području nekadašnje rimske provincije Prevalis (Prevalitana), koja je obuhvatala i teritoriju Crne Gore, još za vrijeme Prvog vaseljenskog sabora vidimo da je u njenim urbanim centrima već bila utemeljena nova religija – hrišćanstvo. Arhivski izvori ukazuju da je grad Duklja bio administrativno sjedište provincije u kome je bila smještena i nadbiskupska katedra, a koja je u jednom kraćem vremenskom periodu bila izmještena u Skadar, nakon rušenja grada Duklje od strane Gota. Kada je ponovno vraćena nadbiskupska katedra u Duklju ostaje, zbog nepostojanja izvora, i dalje otvoreno pitanje u nauci, s obzirom da se prvi poznati dukljanski biskup, Evander spominje 451. godine.

Naziv Duklja, po kojem su se (samo)identifikovali dukljanski Sloveni, naslijeđen je od starosjedilačkog iliro-romanskog stanovništva. Srednjovjekovni zapisi upućuju na pretpostavku da je prilikom obnove grada Duklje od strane cara Dioklecijana istovremeno unutar njegovih zidina utemeljena nadbiskupska katedra, a da se taj čin dogodio najkasnije za vrijeme cara Konstatina. Istorijska nauka je već početkom prošlog stoljeća ukazala na povezanost narodne tradicije i utemeljenja nadbiskupije u

Duklji. Prema tom stanovištu, u svijesti ilirskog, a potom slovenskog etnosa Duklja je smatrana za kolijevku cara Dioklecijana. Uspomena na ovog cara dugo je zadržana u narodnoj svijesti na prostoru rimske provincije Dalmacije, što vidimo na osnovu pozivanja Paštrovića na privilegije koje su navodno dobili još od cara Dioklecijana, a koje je potvrdila Mletačka republika 1423. godine. Ovakve i slične interpretacije istorije proizašle iz narodne memorije zadugo se susreću u srednjovjekovnim spisima, pa čak i u onim iz XVIII vijeka, kao u slučaju istorijskih memorijala nadbiskupa barskog Vicka Zmajevića i vladike Vasilija Petrovića Njegoša.

Za razumijevanje crkvenih prilika neophodno je napomenuti da je već u V stoljeću bila utemeljena crkvena organizacija u Prevalitani. Iako su gradovi u ovoj crkvenoj provinciji u političko-administrativnom pogledu priznavali vrhovnu vlast Vizantije, u crkvenom pogledu gotovo su svi bili pod jurisdikcijom Rima, o čemu svjedoče akti papske kancelarije, iako su se povremeno priklanjali vizantijskoj ekumeni. Uostalom, sačuvani pisani tragovi ukazuju da se počeci pismenosti vezuju za latinske tekstove, poput natpisa sa ciborijuma crkve Sv. Tripuna u Kotoru iz 809. godine i onog sa ciborijuma iz Ulcinja (813–820), natpisa sa crkve Sv. Stjepana u Vranovićima u Grblju sa početka IX vijeka, natpisa u crkvi Sv. Marije u Duklji i dr, mada je u crkvi na Martinića gradini – Lontodokli među natpisima sačuvana diglosija, latinsko i grčko pismo.

Preko arheoloških istraživanja susrećemo se sa ranohrišćanskim i preromaničkim sakralnim građevinama na cijeloj teritoriji Crne Gore, od onih na području Boke, preko bazilika u Doljanima nadomak Podgorice, trikonhosa u Baru, do bazilike na lokalitetu Samograd na razmeđi beranske i bjelopoljske opštine.

Do početka X stoljeća na prostoru Crne Gore saznajemo iz vizantijskih i rimskih izvora da je postajo čitav niz biskupskih gradova: Duklja, Risan, Kotor, Budva, Bar, Ulcinj i Svač.

Pokrštavanje Južnih Slovena, uključujući i dukljanske Slovene, predstavljalo je dug proces, koji nije išao tako glatko i brzo, s obzirom da im je primanje Hristove riječi na latinskom ili grčkom jeziku bilo nerazumljivo, pa je pojava slovenskih misionara bila presudna za hristijanizaciju stanovništva, koji su često hrišćansku dogmu prilagođavali paganskim vjerovanjima i ritualima lokalnog življa (proslava krsne slave, nalaganje badnjaka, crkveni obredi na tumulima i sl) Taj sinkretizam je bio neophodan sve dok Sloveni hrišćanstvo nijesu prihvatili iskreno i široko, a ne kao neki vid podaništva u odnosu na Rim i Carigrad, kao političkih centara.

U paleoslavistici još uvijek nije tačno utvrđeno kada su u arhontiji Duklji počele da se upotrebljavaju slovenske bogoslužbene knjige. Misionarskom djelatnošću slovenskih prosvetitelja Ćirila i Metodija u drugoj polovini IX vijeka, prvo pod pokroviteljstvom vizantijskog cara Mihaila, a potom sa blagoslovom pape Adriana II, slovenski jezik uspijeva da dobije status sakralnog jezika. Na taj način glagoljica je postala prvo slovensko pismo, tj. zajednička kulturološka vrijednost slovenskih naroda, pa samim tim i dukljanskih Slovena. Prihvaćeno je stanovište da su u X vijeku u basenu Skadarskog jezera postojale slovenske crkve u kojima se obavljala književna i prepisivačka djelatnost pod uticajem Ohrida i Rima. Slovenska literatura u Duklju dolazila je iz Ohrida (rasadnika glagoljice), i prvenstveno se odnosila na biblijske tekstove, dok su djela religiozne dogmatike dolazila iz Rima. Uostalom, pop Dukljanin, odnosno nadbiskup Grgur barski kaže na početku *Ljetopisa* da ga je preveo sa slovenskog na latinski jezik, dok iz autorovog izlaganja zaključujemo da je bio upućen u život i djelo slovenskih prosvetitelja sv. Ćirila i Metodija. Iako izvornik *Ljetopisa Popa Dukljanina* nije sačuvan na slovenskom jeziku, dosadašnja istraživanja ukazuju da je latinska verzija prepisana sa glagoljskog predloška. Treba napomenuti da Rim, za razliku od Vizantije, nije blagonaklono gledao na uvođenje slovenske

službe. To zaključujemo na osnovu akata ckvenih sabora održanih na hrvatskom prostoru, mada u biskupskim gradovima Duklje nema traga progona slovenske liturgije.

Iako na crnogorskom prostoru nije ostao sačuvan niti jedan trag u kamenu zapisan glagoljicom, o upotrebi najstarijeg slovenskog pisma među našim precima posredno svjedoče akti (bule) papske kancelarije iz XI i XII vijeka, kao i savremena istraživanja najstarije slovenske pismenosti, na što upućuju sačuvani psaltiri i misali na glagoljici iz XI-XII vijeka pisani rukom „Dimitrija grešnika“ iz Duklje/Zete, kao i njegovih saradnika, čiji spisi su pronađeni na Sinaju. Na postojanje glagoljskih misala i evanđelijara sporadično nailazimo tokom srednjeg vijeka u inventaru pojedinih katoličkih župa u Kotorskoj biskupiji. Prilično neočekivana reanimacija glagoljaštva dogodila se uvođenjem narodnog jezika u pojedine župe Katoličke crkve u Knjaževini Crnoj Gori. Za potrebe dijela crnogorskih katolika 1893. godine štampan je *Barski glagoljski misal*, mada je u tom trenutku takav staroslovenski liturgijski jezik u Barskoj nadbiskupiji predstavljao lingvističku regresiju, ali je njegovo publikovanje veoma bitno za ukupnu ćirilo-metodsku baštinu južnoslovenskih naroda.

Naziv slovenske države Duklje (u srednjovjekovnim slovenskim dokumentima – Dioklija) pojavljuje se okviru zasebne vizantijske admnistrativno-političke jedinice zvane arhontija u X stoljeću, čija oblast se prostirala duž obala crnogorskog dijela Jadrana, preko basena Skadarskog jezera, a njene granice u unutrašnjosti završavale su na limesu rijeka Tare i Lima. Ona područja koja su se nalazila izvan ovih granica, dakle, dublje u unutrašnjosti, po kazivanju Popa Dukljanina, računala su se u Rašku i Bosnu. Središte državne formacije dukljanskih Slovena nalazilo se u podnožju planine Rumije, u kojem je izvorište crnogorske duhovnosti, odnosno mjesto nastanka crnogorske srednjovjekovne državne tradicije.

Upravo na ovom prostoru između obala Jadranskog mora i Skadarskog jezera, na razmeđi X i XI stoljeća, započeo je izlazak naših predaka iz srednjovjekovne anonimnosti i provincijalnosti, kada istorijski izvori pominju kneza Vladimira, kao vladara arhontije Duklje. Sticanje svetačkog oreola kneza Vladimira uticalo je na oblikovanje duhovnog i državnog identiteta dukljanskih Slovena, i kao takvo predstavlja izvorište naše kolektivne memorije. Njegov ekumenski kult je temeljni postament za izgradnju autentične kulture multikonfesionalnog crnogorskog društva, iako je do nedavno ime prvog slovenskog sveca sa crnogorskog prostora isključivo bilo povezano sa crkveno-narodnom tradicijom naroda barsko-ulcinjskog podneblja.

Životopis svetog kneza Vladimira je učinio ovog dukljanskog vladara nadaleko poznatim izvan njegove arhontije (kneževine). Ne samo kao čovjeka pravičnog, miroljubivog i punog vrlina, kako ga opisuju vizantijski izvori toga doba, već zbog ljubavi između dukljanskog kneza Vladimira i makedonske princeze Kosare, koja je stoljećima opstojala u različitim formama istorijsko-književnih štiva. Osnova ove priče poslužila je i Petru Preradoviću za izradu operskog libreta u četiri čina *Vladimir i Kosara,* koju je napisao 1873. godine. Hagiografija o svetom Vladimiru Dukljanskom napisana je prvobitno na staroslovenskom, a potom na latinskom i grčkom jeziku, što je sve ukupno uticalo da njegov lik bude zastupljen od Jadranskog do Crnog mora. Njegova relativno brza beatifikacija, odnosno kanonizacija u okrilju Dukljansko-barske nadbiskupije, a potom i Ohridske arhiepiskopije, uticala je na širenje njegovog kulta, koji je vremenom dobio punu ekumensku dimenziju, jer stoljećima okuplja hrišćane i muslimane, kako u crkveno-narodnoj litiji na Rumiji na Duhove, tako i na crkveni praznik 4. juna u manastiru Svetog Jovana Vladimira/Shen Gjon Vladimiri u Elbasanu u Albaniji, gdje se inače nalaze njegove mošti.

U *Ljetopisu Popa Dukljanina*, u kome je pohranjena građa naše najstarije prošlosti, zapisano je da je Vladimirovo tijelo prenijeto iz Makedonije u Duklju 1016. godine, uz najsvečanije počasti koje crkva priređuje pjevanjem himni i pohvala (*cum hymnis et laudibus*). Stoga ovaj događaj možemo uzeti kao prvi pisani trag u kome se eksplicitno govori o duhovnoj muzici na crnogorskom prostoru, jer navedene himne i pohvale morale su biti sastavni dio zagubljenog *Vita Sancti Vladimiri*, čiji izvodi su dati u okviru jednog od poglavlja *Ljetopisa Popa Dukljanina*.

Da je u arhontiji Duklji, u njenim gradovima, crkvama i samostanima, nastajala srednjovjekovna duhovna muzika svjedoči i savremenik kneza Vladimira, dukljanski nadbiskup Ivan, koji je za vrijeme napada makedonskog cara Samuila na Duklju 995. godine, morao napustiti svoju katedru u gradu Duklji. Izbjegao je u Dubrovnik, gdje je sačuvano jedno od njegovih djela *Pasija svetih mučenika, braće Lovrijenca, Petra i Andrije* (bokeljskih mučenika, čije mošti se nalaze u relikvijaru katedrale Svetog Tripuna u Kotoru).

Ovo djelo omogućava razne hipoteze, pa i onu da je nadbiskup Ivan prvi kompozitor u Duklji, a najvjerovatnije na istočnoj obali Jadrana. Takođe treba ukazati da je njegovo ime značajno za šire crkvene prilike na ovom području, s obzirom da je nadbiskup Ivan, nakon razaranja Duklje, spojio prava Dukljanske i Dubrovačke crkve. Dubrovački srednjovjekovni analisti osnivanje Dubrovačke nadbiskupije upravo vezuju za ime nadbiskupa Ivana, jer je prema kazivanju istih takvo stanje verifikovano bulom pape Benedikta VII na zahtjev Dubrovačkog Senata.

Postoji pretpostvaka da je nakon sređivanja političkih odnosa u Duklji, nadbiskup Ivan kao vjerski poglavar crkvene provincije sa sjedištem u Dubrovniku, obnovio odnose sa knezom Vladimirom. To je jedan od mogućih razloga da je nadbiskup Ivan napisao još neka djela, uključujući liturgijsko-muzički tekst potstaknut tragičnom smrću dukljanskog vladara, koji će

ubrzo dobiti i oreol blaženika, odnosno sveca, tim prije, što je proces beatifikacije, odnosno kanonizacije, u tom periodu, bio u nadležnosti dijecezanskog biskupa.

Navedeni fragmenti o srednjovjekovnoj duhovnoj muzici svjedoče da su u onovremenoj Duklji postojale tendencije koje su bile ukorak sa evropskim promjenama i napretkom muzike. Svakako najzaslužniji za nastanak duhovne muzike, kako na ovom području, tako i u Zapadnoj Evropi, je monaški red benediktinaca, koji su svoje samostane imali širom Duklje. Jedan od najstarijih sačuvanih sakralnih objekata na prostoru Crne Gore jeste benediktinska crkva Santa Maria in Punta u Budvi, podignuta 840. godine, kako stoji u ktitorskom zapisu. Na tlu Duklje u periodu od IX do sredine XII stoljeća osnovane su brojne benediktinske opatije, među kojima se izdvajaju: Sv. Spas kod Starog Bara, Sv. Marija /ranije Sv. Mihailo/ kod Bara/Ratac, Sv. Srđ i Vakh na Bojani, Sv. Nikola na Bojani, Sv. Mihailo na Prevlaci kod Tivta, Sv. Đorđe/Đurađ pred Perastom, Sv. Petar u Bijeloj, Sv. Petar u Kotoru, itd. Istovremeno sa procesom osnivanja benediktinskih samostana duž crnogorskog primorja u IX i X stoljeću uočava se da unutar urbanih jezgara koja imaju status biskupskih gradova nastaju katedralne crkve na temeljima ranohrišćanskih bazilika. Katedrala ili prvostolna crkva u srednjem vijeku nije bila samo najvažnija sakralna građevina jednog grada, nego je predstavljala simbol kulturne i ekonomske moći te sredine.

Slom makedonskog carstva i ponovno uspostavljanje vizantijske vlasti u Duklji bilo je suprotno težnjama koje su išle ka ostvarenju nezavisnosti Duklje, jer su Dukljani, poput ostalih Južnih Slovena, htjeli da se oslobode vazalnog odnosa. U tom pravcu, Vladimirovim nasljednicima će ići na ruku zaoštravanje crkveno-političkih odnosa između Carigrada i Rima, što će u događajima koji će uslijediti biti od presudnog značaja za državnu i duhovnu orijentaciju Duklje. Zbog direktne

konfrontacije sa vizantijskim dvorom, nasljednik Vladimirov na dukljanskom prijestolu, knez Vojislav će silom inercije biti okrenut ka Rimu. To će tektonski poremetiti odnose, jer će Duklja od sredine XI stoljeća postati najača slovenska država na ovom dijelu Balkana i Mediterana.

Kraljevstvo Vojislavljevića i „Sveta Dukljanska crkva"

Od pobjede Dukljana nad vizantijskom carskom vojskom kod Tuđemila, nedaleko od Bara, 1042. godine pod vođstvom kneza Vojislava, te davanjem kraljevskih insignija njegovom sinu Mihailu Vojislavljeviću 1077. godine od strane pape Grgura VII, Duklja će postati posljednja uporišna tačka Zapada prema Istoku. Takav razvojni put Dukljanskog kraljevstva rezultirao je uspostavljanjem crkvene metropole u Baru 1089. godine, Dukljansko-barske nadbiskupije, na zahtjev kralja Bodina Vojislavljevića. Kralj Bodin je ostao upamćen po tome što je uspio da realizuje crkveno-političke projekcije svojih prethodnika, odnosno isposlovao je vraćanje metropolitskog dostojanstva u Duklju. Za vrijeme njegove vladavine dolazi do utemeljenja nadbiskupske katedre u Baru 1089. godine, iako je Dubrovnik koristio svaku pogodnu priliku da spriječi takav razvoj događaja, što će se pretvoriti u gotovo dvovjekovni spor između Dukljansko-barske i Dubrovačke nadbiskupije oko crkvene jurisdikcije.

Djelo ovog dukljanskog vladara nastalo je kao rezultat njegove diplomatske umješnosti, jer je iskoristio raskole u ondašnjoj rimskoj kuriji, gdje su istovremeno istupale dvije ličnosti u ime papstva. Sukob u rimskoj kuriji je otvorio mogućnost barskom biskupu Petru da crkvenim krugovima u Rimu približi ideju o obnavljanju crkvene metropole u Baru, zbog čega je lično otišao u Rim na poklonjenje (1088), uručujući papi Bodinov zahtjev za formiranje dukljanske crkvene provincije, što je podrazumijevalo utemeljenje katedre

čiji bi nadbiskup imao metropolitska ovlašćenja. Osnivačkom bulom pape Klimenta III 1089. godine, dukljansko-barskom nadbiskupu Petru povjerena je crkvena uprava nad svim biskupskim gradovima u Dukljanskom kraljevstvu – Kotor, Svač, Ulcinj, Skadar, Drivast, Pulat, kao i jurisdikacija nad crkvama u Raškoj, Bosni i Travuniji. U sljedećoj papskoj buli upućenoj dukljansko-barskom nadbiskupu Iliji iz 1124. godine vidimo da Kotor više nije bio pod kompetencijom ove duhovne institucije (od tog vremena Kotorska biskupija je sve do 1830. godine bila u nadležnosti nadbiskupa u Bariju, Italija), ali je zato Budvanska biskupija tim aktom postala sufragan Dukljansko-barske nadbiskupije. Daljom analizom papskih bula iz 1089. i 1124. godine možemo spoznati i neke bitne odrednice koje se odnose na Katoličku crkvu u Duklji, kao što imamo zvaničnu potvrdu da je u Dukljansko-barskoj nadbiskupiji vladala diglosija: latinski jezik je bio glavni liturgijski i službeni jezik, a mjesni jezik dukljanskih Slovena pomoćni.

Istorijski procesi imali su svoju genezu u ranijim razdobljima i dugo determinisali vjerska obilježja. Tako zapažamo na osnovu papske bule iz 1089. godine da se Dukljanska biskupija stopila sa Barskom, i da je na Bar preneseno metropolijsko pravo. Uspostavljajući nekadašnju metropoliju na novoj lokaciji, papa joj je dao novi oblik, pretvorivši je u Dukljansko-barsku metropoliju. I tako, od stare i nove nastala je zasebna metropolitanska crkva, koja se sastojala od deset biskupija, kako to proizlazi iz papske bule iz 1089. godine. Ovaj konstitutivni akt papske kancelarije imao je pored vjerskog i politički karakter, što se vidi iz samog dokumenta, s obzirom da je papa podvrgao vlasti Barske nadbiskupije ne samo crkvu u Zeti i Travuniji, gdje se i do tada osjećao skoro presudan vjerski uticaj Rima, nego Rašku i Bosnu. Dakle, u tituli dukljansko-barskog nadbiskupa sadržano je ime sjedišta metropolije, kao i države na kojoj se prostirala njegova crkvena vlast. Rimska kurija je krunisanjem

Vojislavljevića i obnavljanjem samostalnosti crkve u Duklji omogućila da Dukljansko kraljevstvo dobije sve atribute klasične feudalne državne formacije, zastavu – plašt – krunu.

Kroz teritoriju koju je nadbiskupija pokrivala vidimo dokaz da je Rim namijenio veoma važnu ulogu Dukljansko-barskoj metropoliji, što ujedno potvrđuju i papske bule, u kojima se navodi da su ovi nadbiskupi dužni da nose krst kroz čitavu slovensku zemlju, pa su barski nadbiskupi još u XIII stoljeću počeli da nose titulu – *archiepiscopus Sclaviniensis* – prvi put zabilježene 1256. godine. Promjena političkih prilika, odnosno jačanje i širenje srednjovjekovne srpske države na susjedne slovenske oblasti mogla je usloviti da pomenuti naziv bude preformulisan u titulu *primas Serbiae.* Barska nadbiskupija je rimskoj kuriji bila istureni punkt katoličanstva prema Istoku, pa se vremenom pod duhovnom kompetencijom nalazila i Katolička crkva u Srbiji. Barski nadbiskup nije bio primas za sve podređene biskupije Dukljansko-barske metropolije, nego samo za srpske katoličke biskupije, a to su bile: Beogradska, Smederevska, Niška, Skopska i Prizrenska. Nesrpske biskupije su mu bile podređene kao metropolitu.

Osnivačka bula pape Klementa III predstavlja jedan od najznačajnijih konstitutivnih akata države Vojislavljevića, a ujedno ustanovljenjem nadbiskupske katedre Bar postaje i administrativna prijestolnica te moćne južnoslovenske državne tvorevine. Tokom srednjeg vijeka svaki grad je težio za položajem crkveno-administrativnog sjedista, jer mu je to donosilo simboličke i materijalne prednosti. Arhiepiskop (nadbiskup) grada bio je starješina episkopima (biskupima) drugih gradova, a iziskivao je od njih poslušnost i plaćanje dažbina, a pored toga metropolijske crkve imale su veće posjede, više prihoda, mogle su izdržavati veći broj klerika, što vidimo na primjeru Barskog kaptola. Na rang metropolije moglo se pretendovati po dva osnova: po ulozi grada u svjetovnoj

administraciji ili po metropolijskom položaju u istoriji, bližoj ili daljoj crkvenoj prošlosti. Tako je osnivačkom bulom protupape Klementa III 1089. godine, Dukljansko-barskom nadbiskupu priznato metropolitsko pravo, koje su na istočnoj obali Jadrana posjedovali samo nadbiskupi Zadra, Splita i Dubrovnika. Upravo ta činjenica govori o autohtonosti katolicizma na ovom području s obzirom da je na teritoriji današnje Crne Gore do XIII stoljeća postojalo sedam biskupskih gradova – Duklja/Lontodokla, Bar, Svač, Ulcinj, Budva, Kotor i Risan. Zato je neodrživa teza da katolički prelati nijesu dublje zalazili u unutrašnjost Duklje/Zete, s obzirom da je opovrgava i žitije sv. Simeona Nemanje, gdje se djelatnost „latinskih jereja“ očituje u okolini Podgorice prilikom Nemanjinog krštenja oko 1114. godine. Iako nije tačno ubicirano mjesto prvog Nemanjinog krštenja (spominje se oblast Ribnica), u stručnoj literaturi su preovladala mišljenja da se upravo taj čin dogodio u podgoričkoj crkvi Sv. Đorđa, koja je bila katolička crkva, a za vladavine Stefana Nemanje Zetom, ona će postati pravoslavni hram. Međutim, postoje savremena gledišta prema kojima se ovaj čin mogao dogoditi na Martinića gradini ili Lontodokli, s obzirom da se ovaj grad spominje 1165. godine, u kojem je, inače, arheologija determinisala forme (nad)biskupskog grada, sa katedralnim hramom.

Jedna od najznačajnijih crkvenih manifestacija u Duklji poznatih nauci bilo je osvećenje katedrale Sv. Tripuna u Kotoru 1166. godine. Potrebno je konstatovati da na ovoj crkvenoj svečanosti nema predstavnika Dubrovačke nadbiskupije, dok su u njoj sudjelovali i prisustvovali gotovo svi najznačajniji crkveni dostojanstvenici iz dukljanske crkvene pokrajine: Majo, biskup Kotora, Lazar, biskup Arbana, Martin, biskup Drivasta, Ivan, biskup Ulcinja, Petar, biskup Svača, Mihailo, opat Sv. Ivana, Petar, opat Sv. Srđa i Vakha, Ivan, opat, Sv. Spasa Barskog, Petar, opat, Sv. Mihaila Kotorskog, Tripun, opat, Sv. Marije

Budvanske, Petar, opat, Sv. Petra Kotorskog, Ivan, opat Sv. Đurđa pod Perastom i Đurađ, opat Sv. Spasa Arbanskog, uz predstavnike civilne vlasti.

Jedna od najznačajnijih simboličkih tačaka države Vojislavljevića, odnosno „svete dukljanske crkve“ bila je katedralna crkva posvećena Sv. Đorđu, zaštitniku Bara i Barske nadbiskupije, uz mauzulej dukljanskih vladara opatiju Sv. Srđa i Vakha na Bojani. Katedrala Sv. Đurđa/Đorđa imala je pored statusa prvostolne crkve i krunidbenu i memorijalnu funkciju. U ovoj crkvi su dukljanski vladari primali kraljevske insignije poslate od rimskog pape, a u njoj su svoja grobna mjesta imali dukljansko-barski nadbiskupi, visoki crkveni dostojanstvenici, dukljanski kralj Grubiša Vojislavljević, kao i svi oni znameniti građani „slavnog grada Bara“, koji je u Nemanjinom osvajačkom pohodu stradao zajedno sa ostalim gradovima u Duklji. Na osnovu žitija posvećenog Simeonu Nemanji, a koje je pisao njegov sin, kralj Stefan Prvovenčani, saznajemo da je jedino od Nemanjinog urbicida bio pošteđen Kotor, što se odnosi i na katedralu Sv.Tripuna. Ipak, tokom vladavine dinastije Nemanjića, nastupiće materijalna obnova katoličke crkve u primorskim gradovima Duklje/Zete, pa će do dolaska Osmanlija na ovo područje u urbanim zonama centralnu poziciju i dalje zauzimati biskupski kaptoli i katedrale u Sv. Marije u Ulcinju, Sv. Ivana Krstitelja u Svaču i Sv. Ivana Krstitelja u Budvi.

Tokom najvećeg dijela XII stoljeća unutar Kraljevstva Slovena ili Dukljanskog kraljevstva trajaće borba unutar dinastije Vojislavljevića za prijesto, koju je u različitim formama podržavala Vizantija, da bi na kraju XII vijeka ovo nekad moćno kraljevstvo bilo svedeno na kneževinu, koja će ponovo takvim statusom biti u vazalnom odnosu spram Carigrada, i ubrzo postati plijen političkih aspiracija Raške. Ova politička činjenica će *de iure* uticati na status Dukljansko-barske nadbiskupije, koja će privremeno izgubiti status metropolije, s obzirom na to da će

Barska biskupija postati područna biskupija – sufragan Dubrovačke nadbiskupije. Intenzivira se dugi crkveni spor Bara i Dubrovnika u pogledu jurisdikcije nad biskupijama, odnosno nekadašnjom dukljanskom crkvenom provincijom, koji će biti okončan tek sredinom XIII stoljeća, uz pomoć srpskog kralja Uroša I, u korist Barske nadbiskupije.

Nezamislivo je pisati o kulturološkoj dimenziji Dukljanskog kraljevstva, odnosno Dukljansko-barske metropolije, a pri tome ne apostrofirati djelo nastalo u Baru, toliko citirani *Ljetopis Popa Dukljanina* (Kraljevstvo Slovena). Ovaj reprezentativni pisani spomenik predstavlja krsni list najstarije crnogorske istorije i književnosti, mada je istovremeno nezaobilazan izvor za razumijevanje srednjovjekovlja na širem južnoslovenskom prostoru. Stoljećima je ovo djelo bila nezaobilazna literatura skriptorijima i bibliotekama na istočnoj obali Jadrana, a njegova prva štampana izdanja nailazimo i u evropskim metropolama, Amsterdamu, Frankfurtu ili Petrogradu. Postojanje ovakvog pisanog spomenika upućuje na zaključak, da i pored fragmentarno sačuvane duhovne zaostavštine, možemo govoriti o visokom kulturnom stepenu naših predaka. Svakako da djela poput *Ljetopisa* nijesu incident kulture jednog naroda, već su jedino mogla nastati u sredinima sa bogatim kulturnim nasljeđem, kao što su tokom srednjeg vijeka, kod nas bila biskupska središta, odnosno urbana jezgra Bara i Kotora.

Iako su ime i biografija nastarijeg crnogorskog pisca ostali nepoznati, po opštem uvjerenju on je bio član Barskog kaptola. Nauka je pokušala da ubicira mjesto nastaka *Ljetopisa*, smatrajući ,,Ratački manastir kao jedini materijalni i autentični memorijalni ambijent u kojemu je nastala naša prva i do pojave *Oktoiha* i *Gorskog vijenca* najslavnija knjiga.“ Bez djela Popa Dukljanina pisanog u ruhu narodne tradicije, teško bi bilo rekonstruisati neke važne događaje i datume iz najranije crnogorske svjetovne i crkvene povijesti, tj. naša svijest o

hiljadugodišnjem državnom i duhovnom identitetu bila bi amputirana. Sa druge strane, postojanje Dukljaninovog djela nam omogućava da upoznamo vlastiti razvoj, ustrojstvo i oblike društvenog, političkog i crkvenog života u doba kada je nastala feudalna država Dukljana, predaka Crnogoraca. Po ocjeni mnogih autora, *Ljetopis Popa Dukljanina* nastao je kao potreba da se razvija i gaji kult dinastije Vojislavljevića.

To je jedan u nizu razloga što smo ostali bez pisanih svjedočanstava nastalih u vrijeme Dukljanskog kraljevstva ili, kako to srpski kralj Stefan Prvovenčani u žitiju naziva, „kraljevstva ot prva“. Na taj način je naša kolektivna memorija ostala uskraćena za sadržinu vojislavljevićevskih povelja kojima su dukljanski vladari utemeljivali nove ili potvrđivali prava postojećih benediktinskih samostana. Na postojanje ovih akata posredno ukazuju povelje koje su dukljanski vladari izdavali benediktincima na dubrovačkom području, s obzirom da se nijesu našli na udaru raškog župana Nemanje. Uprkos navedenom memoricidu, ipak smo u mogućnosti da izvršimo rekonstrukciju nekih bitnih sastavnica života Katoličke crkve na Crnogorskom primorju, dok su u unutrašnjosti Crne Gore, izuzimajući pojedine toponime, čak i materijalni tragovi uništeni. Dakle, ne postoji ni jedna vojislavljevićevska povelja koja govori o benediktinskim samostanima u zaleđu Duklje, na prostoru Zetske ravnice i njene šire okoline, iako je na tom području zabilježeno postojanje benediktinskog reda i prvog pomena Crne Gore 1053. godine.

Treba ukazati da nakon Nemanjinog pohoda na Zetu i njenog osvajanja 1186. godine, ostali vladari iz dinastije Nemanjića, tokom prve polovine XIII stoljeća nijesu grublje uticali na život Katoličke crkve u Duklji/Zeti, jer su bili, između ostalog, svjesni činjenice da bi krstaška vojska koja je zauzela i zaposjela Carigrad od 1204. do 1261. godine mogla da ih pohodom na Srbiju zbaci sa prijestola. Uostalom, Nemanjići su dobili krunu od pape Honorija III 1217. godine, i većina vladara iz ove dinastije

dugo su se predstavljali Rimu kao poklonici Katoličke crkve, a takve njihove aktivnosti prepoznajemo i preko redovnih donacija bazilici Sv. Nikole u Bariju.

Dinastičke smjene i promjene državnog okvira bile su razlozi burnih političkih dešavanja tokom narednih stoljeća, a naročito dolazak Osmanlija, što je uslovilo nestanak brojnih književnih i umjetničkih ostvarenja nastalih u okrilju različitih ustanova Katoličke crkve u državi Vojislavljevića. Izuzetak od spomenutog predstavlja samo Kotor, koji je, inače, bio pošteđen kroz istoriju brutalne devastacije u odnosu na druge biskupske gradove u Duklji/Zeti.

Jedan od rijetkih sačuvanih spomenika latinične književnosti iz doba Dukljanskog kraljevstva predstavlja *Pontifikal i Lekcionar Kotorske biskupije*. To je zbornik crkvenih spisa, koji je nastao u Kotoru između 1090. i 1123. godine. U stvari, to je kodeks pisan beneventanskim pismom i može se smatrati najstarijom latiničnom bogoslužbenom knjigom na cijelome području nekadašnje Dalmacije. Djelo ima 200 listova (folija) i oko 400 stranica, od kojih neke nijesu ispisane ili su tokom vremena izbrisane, jer je pontifikal knjiga koju su stoljećima isključivo koristili biskupi ili, zbog njihovog odsustva, vikari. Na marginama mnogih listova i praznim stranicama naknadno je dopisano 57 tekstova, koji donose nepoznate ili manje poznate detalje pravne, političke i religijske prirode života Kotora i Kotorske biskupije. Tek nedavno, stručna i naučna javnost se konačno upoznala preko fototipskog izdanja sa cjelokupnom sadržinom ove knjige, što ukazuje na činjenicu da je Kotor predstavljao značajno kulturno središte u tadašnjoj Evropi, s obzirom da crkvena povijest svjedoči da je naš pontifikal savremenik nekih svjetskih poznatih pontifikala, a koga medijavelisti svrstavaju među najstarije u Katoličkoj crkvi. Još jedan latinski spomenik iz Kotora svjedoči o istoriji i kulturi katoličke Duklje. Riječ je o *Misalu svetoga Jakova* s kraja XII stoljeća, koji osim

svoje osnovne namjene, sadrži i čitav niz bilješki crkveno-privatnog karaktera, što nam otvara mogućnost za određenu interpretaciju socijalne strukture Kotora. Takođe, ova knjiga je potvrda kontinuiranih veza, ali i snažnog uticaja juga Italije na izgradnju kulturnog modela u Duklji, preko benediktinskog monaškog reda.

Pravoslavlje na slovenskom jugu, koegzistencija hrišćanskih crkava u Zeti

Sticanjem autekefalnosti Žičke arhiepiskopije 1219. godine stvorene su pretpostavke za instutucionalnu organizaciju pravoslavne crkve u Zeti, kada je utemeljena Zetska episkopija. Po preovaladavajućem tumačenju, mada postoje različita mišljenja, katedra zetskih episkopa se nalazila na Prevlaci kod Tivta. Ona će će biti poslije Sabora u Skoplju 1346. godine uzdignuta na rang Zetske mitropolije, jer je inauguracijom cara Dušana istovremeno uzdignuta Pećka episkopija na rang patrijaršije, pa su sljedstveno tome i druge pravoslavne eparhije na tlu Crne Gore podignute na rang mitropolije (Limska i Budimljanska). Zetska episkopija/mitropolija i naprijed navedene eparhije biće nosilac pravoslavne duhovnosti i istovremeno stožer državne ideologije dinastije Nemanjića na ovom prostoru.

Sa dolaskom Nemanjića Katolička crkva u Duklji/Zeti izgubila je privilegovan položaj na dukljanskoj teritoriji, odnosno status državne vjere, što je bilo od posebnog značaja u srednjem vijeku. Kao što je to primijećeno u literaturi, ustanovljenje novoosnovanih episkopija (Ston i Prevlaka) blizu starih biskupskih sjedišta i na mjestu nekadašnjih benediktinskih opatija imalo je, prije svega, politički karakter, s ciljem da se suzbije, odnosno ograniči moć Katoličke crkve, čija je djelatnost bila usmjerena na restauraciju Dukljanskog kraljevstva. Kao rezultat takvih političkih projekcija, Sveti Sava osniva Zetsku i

Humsku pravoslavnu episkopiju na teritoriji koja je do tada bila pod isključivom crkvenom vlašću barskog i dubrovačkog nadbiskupa. Treba napomenuti da je za nauku ostalo otvoreno pitanje prvobitnog sjedišta zetskog episkopa, s obzirom da se benediktinci na Prevlaci nalaze sve do sredine XIII stoljeća, pa u dijelu naučne javnosti opstaju pretpostavke da se sjedište zetske episkopije nalazilo u manastiru Sv. Nikole na ostrvu Vranjina. Takođe, prvobitno sjedište zetskog episkopa vezuje se i za jedno narodno predanje prema kojem se nalazilo u nekadašnjem manastiru na lokalitetu Drpe Mandića u Podgorici.

Sjedište Zetske episkopije na Prevlaci možemo ubicirati sa velikom sigurnošću tek od 1262. godine, kada se u spisu *Krmčija* zetskog episkopa Neofita spominje manastir Sv. Mihaila, kao sjedište zetske episkopije za oblast Zete. Upravo po nalogu zetskog episkopa Neofita u manastiru Sv. Mihaila na Prevlaci nastao je jedan od najstarijih sačuvanih pravnih spomenika na staroslovenskom jeziku – *Ilovačka krmčija*, koja predstavlja zbornik kanonskih i građanskih spisa, proizašlih iz vizantijske pravne tradicije. Kako u tekstološkoj strukturi *Ilovačke krmčije* postoje izvjesne razlike u odnosu na *Nomokanon* Sv. Save iz 1220. godine, to je bio razlog da se za ovaj spis uporedo javlja u stručnoj javnosti i naziv „Zetsko zakonopravilo“. Nažalost, kao i na primjeru pojedinih katoličkih biskupija, poput Risanske, tako i u slučaju Zetske episkopije/mitropolije postoje dugi vremenski intervali u kojima nema podataka o radu i djelovanju tih crkvenih ustanova. To se svakako odnosi na zetske episkope/mitropolite o kojima nema pomena od 1320. do 1405. godine, što je otvorilo prostor za razne proizvoljne interpretacije, kao što je ona o navodnom trovanju pravoslavnih monaha na Prevlaci od strane Mlečana. Raspolažemo samo činjenicom da je zauzimanjem ovog područja od strane Mlečana katedra zetskog mitropolita krajem XIV ili na samom početku XV vijeka bila izmještena u manastir Prečistu Krajinsku. Ipak, o prvim

decenijama Zetske episkopije mnogo više svjedoče manastiri koji su osnovani u unutrašnjosti ove eparhije.

Nastanak Manastira Morača posvećenog Uspenju Bogorodice jasan je pokazatelj da je pravoslavlje u Zeti, naročito u unutrašnjosti, postalo sredinom XIII vijeka preovladajući duhovni obrazac. Manastir Moraču podigao je Stefan, sin Vukana Nemanjića, koji je od svog oca naslijedio titulu kralja Zete, obezbjeđujući političku samostalnost u odnosu na državnu vlast zahvaljujući savezništvu sa Mlečanima. Kao vladar koji je upravljao Zetom skoro pola vijeka, kralj Stefan je istovremeno postao značajna ličnost crkvene istorije – ktitor, čija zadužbina predstavalja reprezentativnu sakralnu građevinu, prije svega, zbog freskopisa nastalog u XIII stoljeću, a kojeg krasi veličanstvena freska Proroka Ilije, koja se ubraja u najznačajnija umjetnička ostvarenja evropskog srednjovjekovnog slikarastva. Manastir Morača, poput ostalih hrišćanskih hramova na tlu Crne Gore, bio je rušen i razaran za vrijeme Osmanlija, ali upornošću lokalnih prvaka, odnosno življa obnavljan je uz angažovanje najboljih domaćih majstora XVI i XVII vijeka, koji su udahnuli život manastiru izradom novih fresaka i ikona.

Manastir Sv. Nikole na Vranjini je bio u dužem vremenskom periodu središte pravoslavne crkve u Zeti, u kojemu, shodno istorijskim izvorima, bilježimo najduže trajanje duhovnog života, odnosno kontinuiteta od njegovog prvog pomena pa do obnove manastirske crkve za vladavine knjaza Nikole Petrovića Njegoša. Ktitor ovog episkopalnog hrama bio je prvi zetski episkop Ilarion, a prema mišljenju stručnjaka osnovan je 1233. godine, kada mu je Sveti Sava dodijelio posjede na Plavnici. Inače, manastir Vranjina posjeduje najveću zbirku povelja, koja se formirala od 1233. pa do 1527. godine, nastalih za doba Nemanjića, Balšića i Crnojevića, dok je posljednja srednjovjekovna poznata povelja izdata za vrijeme Skender-bega Crnojevića. Manastiru na Vranjini pripadale su najveće obradive

površine u Zeti, čije je vlastelinstvo obuhvatalo više filijalhih crkava i manastira u basenu Skadarskog jezera, uključujući čitava sela i metehe. Osim srednjovjekovnih povelja, njegovu autentičnost, uprkos kasnijim razaranjima, predstavljaju tri stara livena zvona izrađena u Veneciji sa imenima majstora i zapisima godina – 1306. i 1453. Na osnovu *Vranjinskog četvorojevanđelja* iz 1436. godine zaključujemo da je unutar manastirskih zidina postojao prepisivački skriptorijum.

Sjedište Budimljanske episkopije bilo je u Manastiru Sv. Đorđa (Đurđevi stupovi) kod Berana, koji je izgrađen 1213. godine, a čiji je ktitor bio župan Prvoslav, sinovac Stefana Nemanje. U XIII i prvim decenijama XIV vijeka izvori spominju sedam budimljanskih episkopa, a kasnije 11 mitropolita čija je katedra bila u manastiru Đurđevi stupovi. Ono što ovaj manastir izdvaja jeste njegova arhitektonska struktura, koja predstavlja amalgam vizantijske i romanske graditeljske tradicije, što nam omogućava da usljed nedostatka pisanih izvora sagledamo, ne samo političke i ekonomske prilike, nego i kulturnu dimenziju ovog područja u vremenu nastanka ovog crkvenog zdanja. Đurđevi stupovi svojom koncepcijom integrisani su u jedan širi kontekst srodnog staroslovenskog hrišćanskog nasljeđa koje se proteže od crkve Sv. Petra kod nekadašnjeg Rasa, danas Novog Pazara, pa do crkve Sv. Križa u Ninu. Prožimanje i integracija različitih tradicija potvrđuje i slučajno otkriven nalaz u blizini sela Budimlje, zlatni zapon humskog kneza Petra, sina župana Miroslava, odnosno velikog župana Nemanje. Ovaj artefakt ne samo da pokazuje umijeće izrade vrhunskog nakita, s obzirom da se na zaponu nalazi dvojezični natpis, na staroslovenskom i latinskom jeziku, što čini važno svjedočanstvo o našem nasljeđu, a ujedno predstavlja autentični kulturološki izraz srednjovjekovlja na ovom prostoru. I prije nego što je u njemu bila smještena episkopska katedra, Manastir Đurđevi stupovi je zasigurno imao svoje vlastelinstvo, za koje, iz kasnijih izvora doznajemo,

da je bilo geografsko prostrano i ekonomsko jako. Budimlja je imala 29 sela, prostirala se, prema poznatim izvorima, od Zaostra do Gornje Ržanice. Pod jurisdikcijom ove eparhije nalazili su se drugi srednjovjekovni manastiri, Presvete Bogorodice Šudikova, Sveti Luka u Kaludri, ženski manastir Uroševica i dr. O bogatstvu Budimljanske župe govori i podatak da su se u srednjem vijeku na ovoj teritoriji nalazili crkveni posjedi svetostefanskog (manastir Banjska) i dečanskog vlastelinstva.

Treća pravoslavna eparhija bila je Humska episkopija, čije je sjedište bilo u Manastiru Sv. Bogorodice u Stonu od 1219. godine. Za osnivanje ove eparhije postojale su povoljne političke, a naročito crkvene prilike, s obzirom da je privremeno bila ukinuta Stonska biskupija. Međutim, promjenom političkih prilika humski episkop je morao napustiti svoje sjedište sredinom XIII vijeka, kada je episkopska katedra izmještena u manastir Sv. Petra u Bijelom Polju. Na osnovu povelja srpskih kraljeva pretpostavlja se da je episkopsko sjedište preneseno između 1253. i 1263. godine u navedeni manastir, što je kasnije uslovilo i njeno preimenovanje u Limsku episkopiju. Novo sjedište episkopije je imalo istorijsko utemeljenje, s obzirom da je ktitor manastira Sv. Petra u Bijelom Polju bio knez Stjepan Miroslav, brat velikog župana Nemanje, koji je ga sagradio oko 1170. godine, poklanjajući ovom manastiru brojna imanja u Polimlju i Potarju. Dakle, sjedište Humske, a kasnije Limske episkopije bilo je na razmeđi Duklje/Zete i Raške/Srbije, na Limu, čija etimologija se dovodi u vezu latinskom riječi *limes* (granica), što je uslovilo prožimanje istočnih i zapadnih kulturnih uticaja, ne samo kada je u pitanju graditeljska struktura.

Sjedište Limske episkopije, nakon 1346. godine mitropolije bilo je u manastirskoj crkvi Sv. Petra sve do sredine XV vijeka, kada se u izvorima posljednji put spominje limski mitropolit, mada za vrijeme njenog postojanja postoje veoma oskudna saznanja o unutrašnjem životu ove crkvene ustanove. Međutim,

sve do njenog ukidanja ona je bila značajan prepisivački centar, koji je održavao visok nivo tradicije pisanja knjiga.

U sintezi naprijed navedena dva civilizacijska kruga nastaje reprezentativno djelo naše duhovnosti, *Miroslavljevo jevanđelje*, između 1180. i 1191. godine, po narudžbini humskog kneza Stjepana Miroslava, koje je namijenjeno njegovoj zadužbini manastiru Sv. Petra u Bijelom Polju, a gdje se i nalazilo do kraja XVII vijeka, kada je prenijeto u Hilandar na Svetoj Gori. *Miroslavljevo jevanđelje* nosi određena obilježja saradnje pravoslavnih i benediktinskih monaha, ali je ono svojom formom i sadržajem namijenjeno za ispovijedanje pravoslavne vjere. Saradnjom benediktinskih i pravoslavnih prepisivača i slikara stvoreno je jedno izvanredno djelo (*Jevanđelje kneza Miroslava*) kao kruna umjetničkog stvaranja na području Duklje/Zete. Pretpostavlja se da je izrada *Miroslavljevog jevanđelja* započeta na primorju, s obzirom da su na tekstu radila dva pisara, jedan koji je pripadao zetsko-humskoj, a drugi raškoj redakciji staroslovenskog jezika. Po svojoj strukturi i vrijednosti ova bogoslužna ćirilična knjiga jedinstven je spomenik, ne samo nacionalne već svjetske kulture. U njoj je svaki inicijal različit, raskošno je oslikana, pozlatom opremljena i sadrži 296 stranica.

Sačuvani rukopisi ukazuju da su u Limskoj episkopiji postojali i drugi prepisivački centri, poput onog u manastiru Sv. Nikole – Nikoljac, koji je poznat po *Praksapostolu* iz 1442. godine, mada je prostor Limske episkopije obilježila još jedna ćirilčna knjiga – *Divoševo jevanđelje* nastalo oko 1330. godine. Ono je pisano po narudžbi hercegovačkog velikaša Divoša Tihoradića, pa je po istom dobilo naziv. Ova knjiga je pronađena tek 60-tih godina prošlog vijeka i kako je opstala vjekovima u crkvi Sv. Nikole u bjelopoljskom selu Podvrh ostaje otvoreno pitanje. Zanimljivo je da je stručna javnost primijetila određene sličnosti između Miroslavljevog i Divoševog jevanđelja, pri čemu, treba ukazati da je *Divoševo jevanđelje*, ipak, na znatno nižem nivou

iluminacije od Miroslavljevog jevanđelja. Inače na području Limske mitropolije u geografski izolovanim manastirima, poput onog u Dobrilovini, nailazimo na zanimljive prepise knjige, poput *Aleksandrine*, koja govori o životu Aleksandra Makedonskog, što je ujedno i dokaz da su postojala zajednička štiva koja su intenzivno čitana i prepričavana u svim našim krajevima, kako na jugu, tako i na sjeveru Crne Gore, u jednom dugom vremenskom razdoblju, od XIV do XIX vijeka. Spomenuta *Aleksandrina* nadahnjivala je generacije mitskim junaštvom i viteštvom, ali njena sadržina istovremeno predstavlja zbirku mudrih izreka i drugih bitnih saznanja o čovjeku i prirodi, zbog čega je u stručnoj javnosti ona označena kao štivo koje je imalo evidentnog uticaja na našu narodnu književnost.

U prvoj polovini XIII stoljeća u Duklji/Zeti započinje važan proces kulturne, odnosno vjerske preorijentacije. Benediktinske opatije i samostani, lišeni podrške dukljanskih vladara, postepeno gube svoju važnost i igraju sve manje važnu ulogu u prosvjećivanju naroda i izdržavanju škola. Isprva, pored njih, a kasnije umjesto njih, pojavljuju se pod zaštitom i pokroviteljstvom dinastije Nemanjića, pravoslavni kaluđeri i manastiri, koji preuzimaju ulogu benediktinskih monaha. Osnovne karakteristike srednjovjekovnih ćirilskih rukopisa sa crnogorskog prostora nastalih u okrilju pravoslavne crkve se dominantno odnose na liturgijske tekstove i propovjedačku literaturu, a u mnogo manjem obimu to su ljetopisi ili knjige pravno-istorijske sadržine. Katoličke katedrale i samostani i pravoslavni manastiri nijesu samo bili riznice crkvenog mobilijara (knjige, ikone i sl) nego i centri koji su doprinosili ne samo opismenjavanju crkvenih lica, nego većeg broja građana u urbanim centrima na primorju, dok u unutrašnjosti, pismenost je uglavnom bila privilegija narodnih pravaka (kneževa, vojvoda i dr), što zaključujemo na osnovu kotorskog i dubrovačkog arhiva.

Ktitorska djelatnost članova dinastije Nemanjić od druge polovine XII do sredine XIII vijeka prepoznata je izrazitom koncentracijom reprezentativnih građevina na sjeveru Crne Gore (manastiri – Morača, Đurđevi Stupovi, Sv. Petra i Pavla u Bijelom Polju). Kulturno-političke i ekonomsko-trgovačke veze sa primorjem očitovale su se u graditeljstvu pravoslavnih manastira u unutrašnjosti Crne Gore. Tipičan primjer, kako je to navedeno, ukrštanja graditeljske vizantijske i romanske tradicije predstavljaju manastir Đurđevi Stupovi. Shodno srednjovjekovnoj praksi, ktitor je ne samo bio zadužbinar građevine, već je istovremeno crkvi li manastiru obezbjeđivao posjede i redovne prihode za izdržavanje klera. Osnivačka povelja je ujedno i bila izraz legitimnosti vlasti ktitora, s obzirom da njegovi nasljednici ili drugi vladari nijesu, u principu, dovodili u pitanje vlasništvo, odnosno posjede ili prihode zadužbine kojima je crkva raspolagala. Izuzetak od tog pravila su bile vanredne političke okolnosti, koje su katkad imale i karakter civilizacijskih promjena, koje prepoznajemo preko pretvaranja katoličkih crkvi za vrijeme cara Dušana u pravoslavne, pravoslavnih u katoličke za vladavine Mletaka, ali i hrišćanskih u muslimanske bogomolje, da bi promjenom političkih okolnosti, a nakon oslobodilačkih ratova od druge polovine XIX pa do prvih decenija XX vijeka, džamije ponovo dobijale stutas crkvenih objekata.

Medievalnu fazu duhovnog života na ovom prostoru karakteriše i prisustvo treće hrišćanske crkve – bogumila. Na tlu Crne Gore raspolažemo sa veoma malo podataka o njima, jer ovaj specifičan pokret hrišćana na Balkanu bio je, uostalom, dugo na udaru kanonskih crkava, Pravoslavne i Katoličke, pa o bogumilima gotovo imamo samo posredna saznanja i fragmente, koji svjedoče o njihovom prisustvu na ovom prostoru. Kao što je poznato, bogumilski pokret se krajem X vijeka proširio prema Zapadu, a svoje uporište je imao u Bosni, i u jednom dužem vremenskom periodu uživao pokroviteljstvo bosanskih vladara.

Inače, veliki udarac širenju ovog pokreta među južnim Slovenima zadao je raški župan Nemanja 1168. godine, kada je najsurovijim metodama, koje su u ondašnjoj Evorpi praktikovane u borbi protiv jeresi, iskorijenio bogumile sa svoje državne teritorije. I njegov najstariji sin Vukan Nemanjić se obračunavao sa bogumilima, što zaključujemo iz njegovog pisma papi Inoćentiju III 1199. godine, u kome upućuje pozdrav i iskazuje odanost Rimskoj kuriji, te obavještava Rimsku kuriju da bogumilska jeres „u zemlji kralja Ugarske, tj. Bosni preuzima maha toliko, da je pod pritiskom događaja i sam ban Kulin sa svojom ženom i svojom sestrom, koja je udovica pokojnog Miroslava, humskog kneza, i sa više srodnika zavedeni, više od deset hiljada hrišćana naveo na bogumilski jeres“. Stoga kralj Vukan Nemanjić predlaže papi Inoćentiju da se bogumilska jeres „istrijebi kao kukolj iz pšenice“. Da su se oficijelne hrišćanske crkve (Pravoslavna i Katolička) posvetile i dogmatskom suzbijanju bogumilskog učenja zaključujemo na osnovu jednog staroslovenskog spisa *Zbornika popa Vasilija zvanog Dragolja* iz druge polovine XIII vijeka, pronađenog u Vraki, crnogorskoj enklavi nedaleko od Skadra, u kojem se nalazi traktat protiv bogumila, mada sadrži i druge apokrifne tekstove, poput nekanonskih molitvi. Ipak, jedan istorijski detalj otvara mogućnost da su na ovom području živjele u koegzistenciji sve tri hrišćanske crkve. Najme, prilikom izdavanja povelje samostanu Sv. Marije Ratačke kod Bara, srpski kralj Milutin je u Kotoru 1306. potvrdio stečena prava ovoj benediktinskoj opatiji, uz prisustvo najznačajnijih predstavnika hrišćanskih crkava na tlu Zete: barskog nadbiskupa Marina Žaretića, biskupa kotorskog Dujma, episkopa zetskog Mihaila, episkopa humskog Jovana i starješine bogumila Miroslava.

Pretpostavlja se da su bogumili došli na prostor Duklje/Zete za vrijeme makedonskog cara Samuila, ali zasigurno bogumili nijesu imali jačeg upliva u urbanim gradskim jezgrima, jer su se

duž primorja nalazile biskupske katedre, mada se u jednom aktu iz 1270. godine eksplicitno spominje njihovo prisustvo u Boki. Bogumili su svoje vjernike u većem procentu mogli imati među stanovništvom sjeverozapadne Crne Gore, koje se dominantno bavilo stočarstvom. Stećci su uglavnom materijalni tragovi koji pokazuju njihovo prisustvo na ovom prostoru sve do kraja XV vijeka.

Nauka je utvrdila da srednjovjekovni primorski gradovi u Zeti nemaju nikakve sličnosti sa trgovima i rudarskim naseljima na sjeveru Crne Gore, koji su po svojoj strukturi identični onima u Srbiji. Zbog različitog razvojnog puta urbaniteta na tako malom geografskom crnogorskom prostoru, vremenom su na njemu stvorene različite kulturne matrice, što je generisano, između ostalog, ustrojstvom vjerskih ustanova. Za razliku od katoličkih biskupija čija su sjedišta bila u gradovima, u katedralnim crkvama, sjedišta pravoslavnih episkopija nosila su naziv po oblastima, a njihove katedre su bile smještene u manastirima koji su se nalazili na ruralnom području. Uostalom, to se prepoznaje u nemanjićkoj ideologiji koja nije izabrala Evropu gradova, s obzirom da je kultura urbaniteta uticala da gradovi postanu nosioci privredne i intelektualne aktivnosti, što je slučaj sa Zapadnom Evropom, uključujući naše primorske gradove. Zato je neprecizna teza da su srednjovjekovni gradovi na crnogorskom primorju doživjeli procvat za vladavine Nemanjića, s obzirom da su oni uživali političku autonomiju u odnosu na državnu vlast. Srpski kraljevi i kasniji vladari priznavali su takav položaj našim primorskim gradovima preko potvrđivanja njihovih statuta, u kojima su bili kodifikovani pravni odnosi, u čijim odredbama se može prepoznati tradicija urbanog života koja je počivala na romanskom, pa čak i antičkom nasljeđu. Po svojoj strukturi, medievalna gradska središta Crnogorskog primorja bila su interkulturna „otvorena prema univerzalnim pojavama na evro-mediteranskom prostoru, odnosno medijator

između Sredozemlja i zaleđa, povezujući ponajprije talijanska žarišta religioznosti i učenosti, te ekonomska središta s feudalnim centrima u unutrašnjosti“. Bez obzira što su gradske komune crnogorskog priobalja imale slojevitu etno-jezičku i socijalnu strukturu stanovništva, njihova zajednička karakteristika se očitovala kroz postojanje zajedničke svijesti o neophodnosti zadržavanja autonomije, tj. individualnosti u regulisanju društvenih odnosa, zbog čega su tokom srednjeg vijeka bile prinuđene da balansiraju između političkih uticaja koji su dolazili s mora i iz unutrašnjosti.

Katolička crkva je bila bitan faktor koji je generisao razvoj urbanog života preko raznih bratovština trgovaca, pomoraca, zanatlija i dr, koje su kao ustanove bile u tijesnoj vezi sa crkvom, čije postojanje nam mnogo govori o intenzivnom vjerskom životu komuna na Crnogorskom primorju. Tokom srednjeg vijeka u Kotoru je bilo deset bratovština (sv. Križa, sv. Nikole, sv. Venerande, Svetog Duha, sv. Roka i dr), dok se u Baru spominju sv. Marka, sv. Urbana, sv. Jakova, Presvetog Sakramenta i dr. Bratovštine kao humanitarne, staleške i esnafske organizacije imale su za cilj poticanje pobožnosti, koja se, između ostalog, očitovala u gradnji svojih crkava. Kod nas su bratovštine pokrenule i utemeljile tzv. pučke svečanosti i pobožnosti, iz kojih su se razvile laude, a zatim dijaloške pjesme, scenske igre i crkvena prikazanja. *Budvanska pjesmarica* je dokaz kakav je bio sastav naših bratovštinskih laudarija, koje su se pjevale o blagdanima gradskih bratovština. Kulturološki najprepoznatljiviji simbol tradicije srednjeg vijeka na crnogorskom prostoru predstavalja bratovština pomoraca sv. Nikole iz Kotora, poznata kao i Bokeljska mornarica, koja aktivno sudjeluje preko 1200 godina u crkvenom ceremonijalu tj. obilježavanju prenosa relikvija sv. Tripuna iz Carigrada u Kotor, zbog čega se osnovano smatra da je u pitanju najstarija živa pomorska organizacija na svijetu, pa je to bio razlog njene kandidature za upis na listu svjetske nematerijalne kulturne baštine UNESCO-a.

Propast Dušanovog carstva, omogućio je nakon vijek i po strane dominacije, da na tlu srednjovjekovne Zete političku suverenost preuzme jedna domaća (zetska) dinastija. U onom trenutku kada su Balšići pokazali sposobnost i snagu da održe i okupe državu i teritoriju pod suverenom vlašću, nastaje prekretnica u političkom i crkvenom životu Zete. Katolička crkva u Zeti iako u nepovoljnim uslovima nadživjela je državu Nemanjića, pa su Balšići preuzimanjem vlasti u Zeti i Albaniji zatekli razvijene crkvene ustanove unutar Barske nadbiskupije. To je naročito vidljivo u broju benediktinskih (muških i ženskih) samostana, gdje su se svojom arhitekturom i materijalnim bogatstvom izdvajale dvije opatije, Gospa Ratačka kod Sutomora i Sveti Srđ i Vakh na Bojani. Na prostoru Zete su u ovom periodu, osim benediktinica manastirske komplekse imali i drugi monaški redovi Katoličke crkve, poput franjevaca i dominikanaca, koji su preuzeli primat od benediktinaca. Sa novim monaškim redovima došla i nova filozofija vjerskog života u katoličkoj crkvi na prostoru Zete, pa se u urbanim zonama primorja susrijećemo sa većim brojem franjevačkih samostana u Baru, Kotoru, Ulcinju, Svaču, Budvi, dok se o djelovanju dominikanaca manje zna, njihove samostane spominju različiti izvori u Ulcinju i Kotoru. Treba napomenuti da je franjevačka misija na crnogorskom prostoru bila od presudnog značaja za opstanak katolicizma na ovom području, jer su njegovi redovnici podijelili sudbinu svojih vjernika.

Kao novi gospodari, Balšići su zasigurno potvrdili ranije stečene privilegije katoličkih crkava i samostana, a za pretpostaviti je da su im dali i nove povlastice, što im je omogućilo da u urbanim zonama Zete imaju svoja vladarska sjedišta. Međutim, o njihovom ktitorstvu kada je u pitanju Katolička crkva jedino se spominje crkva Sv. Katarine u Ulcinju, koju je obnovio Đurađ II Balšić a sahranjen je u katedrali Sv. Marije u Ulcinju.

Sagledavajući novonastale političke odnose u Zeti, Rimska kurija je nakon nestanka srpske srednjovjekovne države ubrzo preko barskog nadbiskupa, zatim svačkog biskupa i drugih uglednih ličnosti stupila u komunikaciju sa novim zetskim vladarima. Dolaskom na vlast u Zeti, Balšići su na njenom tlu zatekli dvije crkvene organizacije, katoličku i pravoslavnu, ali je „množina katoličkog stanovništva“ uticala da ova crnogorska vladarska kuća prihvati prozapadnu političku orijentaciju. Da bi ojačali svoje pozicije u Zeti, ali i na širem području, Balšići (Stracimir, Đurađ i Balša) su preko svog poklisara, svačkog biskupa Petra uputili pismo papi, u kojem izražavaju spremnost da pređu u Katoličku crkvu. Braća Balšić su postupila na isti način kao Vukan Nemanjić vijek i po ranije, napuštajući pravoslavlje, a prihvatajući katolicizam. Najočitije iskazivanje katolicizma sadržano je u stavu Đurđa II koji je nudio papi Bonifaciju IX svoju zemlju ako ostane bez muškog potomka. Prihvatanje katolicizma je bilo od interesa za širenje vlasti Balšića, naročito u oblastima i gradovima u Albaniji, pogotovo ako imamo u vidu intenzivne političke, ekonomske, kulturne i druge veze i prožimanja, kao i tadašnju vjersku orijentaciju predaka Crnogoraca i Albanaca.

Za razliku od katoličkih, pravoslavni manastiri su imali nešto bolju sudbinu, osobito oni u basenu Skadarskog jezera, mada su sačuvane i neke druge njihove zadužbine na primorju, poput Manastira Praskvice. Stoga tragovi duhovne i materijalne kulture pravoslavne provenijencije daju bolji uvid u vladavinu Balšića.

Za vrijeme Balšića, Zetska pravoslavna mitropolija preko Budve, seli se u Krajinu, potom na Vranjinu, a odatle na Cetinje. Crkve obnavljane ili građene na ostrvima Skadarskog jezera u vrijeme dinastija Balšića i Crnojevića bile su pravoslavne. U njima su bile smještene skriptorije radi snabdijevanja brojnih crkva i izvan crnogorskog prostora pravoslavnim bogoslužbenim knjigama, zbog čega je ostrvlje nazvano *Zetska Sveta Gora*.

S obzirom na političko i privredno značenje basena Skadarskog jezera, osnovano se može pretpostaviti da su na njegovom ostrvlju i priobalju postojale crkve iz dukljanskog perioda, što je u pojedinim slučajevima konstatovala arheologija, a zadužbine Balšića i Crnojevića nastale na ovom području oblikovale su osobenu zetsku sakralnu arhitekturu.

Među Balšićkim zadužbinama ili onim hramovima nastalim za vrijeme njihove vladavine izdvajaju se tri sakralna objekta sagrađena na ostrvima Starčeva Gorica, Beška i Moračnik. Manastirska crkva na Starčevoj Gorici posvećena je Uspenju Bogorodice i poznata je po tome što je u njoj bilo posljednje počivalište crnogorskog štampara Božidara Vukovića Podgoričanina i njegovog sina Vicka koji je nastavio porodičnu tradiciju štampanja bogoslužbenih ćiriličnih knjiga, čija izdanja su našla svoje mjesto u manastirskim kompleksima širom Balkana, od Bosne do Bugarske. Ostrvo Beška zauzima centralno mjesto u vladarskoj istoriji ove dinastije, jer su na njemu Đurađ II Balšić, a nešto kasnije i Jelena Balšić podigli crkvu Sv. Đorđa, odnosno manstarisku crkvu Bogorodice u kojoj je sahranjena ova zetska vladarka, zbog čega ovaj hram ima karakter mauzoleja, dok se nastanak Bogorodične crkve na Moračniku vezuje za ktitorsku djelatnost Balše III. I kasnije, Crnojevići su takođe bili zadužbinari pravoslavnih hramova u basenu Skadarskog jezera. Ktitor manastirske crkve Uspenja Bogorodice na Komu je Lješ Crnojević, stolne crkve Sv. Đorđa na Žabljaku Đurađ I Crnojević, crkve Sv. Nikole na Obodu Ivan Crnojević i dr, mada u taj korpus sakralnog graditeljstva na ovom području treba uvrstiti mnoge plemensko-bratstveničke seoske crkve, što sve ukupno svjedoči o razvijenim feudalnim odnosima u Zeti u XV vijeku. Arhitektonski stil balšićkih i crnojevićkih pravoslavnih hramova odlikuje se zapadnjačkim stilom gradnje, koji su donosili majstori sa Primorja, gdje su postojale graditeljske radionice (škole) u Baru i Kotoru, čiji angažman prepoznajemo na širem prostoru,

od Dubrovnika do Dečana (Mihoje Brajković iz Bara, fra Vita Kotoranin i dr).

Uprkos ustanovljenju nove vjersko-političke profilacije dinastije Balšića, srpska pravoslavna tradicija u Zeti i nakon nestanka srpskog kraljevstva sa istorijske pozornice bila je još uvijek prisutna u različitim formama na ovom prostoru, pretežno izražena kroz fresko slikarstvo i prepisivačke djelatnosti, koja je protežirala dinastiju Nemanjića. U manjem dijelu manifestovala se kroz autentične izraze, preko ličnosti Jelene Balšić, kćerke kneza Lazara Hrebeljanovića, gdje literatura bilježi i posljednji talas vizantijskog misticizma, tj. isihazma prije dolaska Osmanlija. Naime, Jelena Balšić se predala zavjetu ćutanja, pa se sa svojim ispovjednikom Nikodimom Jerusalimcem dopisivala, tako je na osnovu njihove korespondencije nastao *Goričkizbornik* 1442. godine. Sa tragovima isihazma polako nestaje vizantijski uticaj, te za vrijeme Crnojevića stvara se novi izraz u pravoslavnoj crkvi u Crnoj Gori, koji reprezentuje izgradnja 1484. godine renesansne sakralne građevine Manastira Bogorodice na Cetinju, čiji je ktitor gospodar Ivan Crnojević. Ovaj čin je omogućio *de facto* samostalni status Zetske/Crnogorske mitropolije, s obzirom da su Osmanlije ukinule Pećku patrijaršiju 1451. godine. Iako je u institucionalnom smislu bila pod Ohridskom arhiepiskopijom, zetski/crnogorski mitropoliti gotovo da nijesu sa istom imali značajnije veze. Zahvaljujući materijalnoj potpori Crnojevića, katedra zetskih mitropolita nije ugašena, s obzirom da je ova dinastija nastupala, s jedne strane, kao zaštitnik pravoslavlja prema Mlecima, a sa druge, stvorila pretpostavke za samostalnost Crnogorske mitropolije, što nije korespondiralo sa lojalno nastrojenim proosmanskim vaseljenskim patrijarhatom.

Do promjene takvog statusa pravoslavne crkve u Zeti, a potom u Crnoj Gori, došlo je nakon uspostavljanja političkog autoriteta dinastije Crnojevića nad izborom zetskog, odnosno crnogorskog

mitropolita, a što je poslije njihovog nestanka sa istorijske pozornice preuzelo kolektivno narodno tijelo Opšti crnogorski zbor, koje je biralo poglavare Crnogorske pravoslavne crkve do sredine XIX vijeka, koji su od 1504. godine nosili naziv mitropolita crnogorskog i primorskog, kasnije i skenderijskog, čime je i *de iure* ista postala sukcesor Zetske mitropolije u juridičkom pogledu.

S obzirom da kao Balšići nijesu mogli imati ograničen upliv u život Katoličke crkve u Zeti, Crnojevići su shvatili da pored brojnih suparnika među oblasnim gospodarima (Kosačama, Brankovićima i dr), uključujući i samu Mletačku Republiku, koji su, inače, pretendovali na državnu zaostavštinu Balšića, neophodno je bilo da se u cilju obezbjeđenja atribucije političkog legitimiteta i kontinuiteta nametnu kao isključivi pokrovitelji Zetske arhiepiskopije.

U tom kontekstu treba objasniti motive Stefanice Crnojevića kada je 1453. godine zatražio da mletačka uprava od Kotora do Lješa (administrativna jedinica Mletačka Albanija) ne dira vjerska prava i imovinu pravoslavne crkve. Dvije godine kasnije, 1455. godine poznatim ugovorom sa Venecijom, potpisanim na Vranjini, gdje se kao sudionici zbora spominje pedeset knežina iz Gornje i Donje Zete, gospodar Stefanica Crnojević zahtijevaju „da ne bude nikakvog popa ili episkopa ili arhiepiskopa katoličkog nad našim crkavama, već da budu od naše vjere nastojnici naših crkava i da ne budu pod latinskim arhiepiskopom iz Krajine. Mora se postaviti mitropolit slovenske vjere“.

Vanredno teške političke okolnosti u Zeti u drugoj polovini XV stoljeća, naročito nakon pada Skadra u ruke Osmanlija 1479. godine, uslovile su još jedno izmještanje sjedišta Zetske mitropolije u utvrđenje Obod, u kojem je Ivan Crnojević sagradio i dvor, zbog čega je Riječki grad u jednom kratkom periodu bio duhovna i svjetovna prijestonica Zete/Crne Gore. Vizionarstvo Ivana Crnojevića, koje je naslonjeno na prepisi-

vačku tradiciju nastalu u skriptorijumima širom balšićkih zadužbina, ostvareno je djelatonošću njegovg sina Đurđa Crnojevića osnivanjem prve državne štamaprije na slovenskom jugu, što će utisnuti neizbrisiv pečat ukupnoj crnogorskoj duhovnosti. Iz Venecije u Crnu Goru došla je štamparija, tridesetak godina poslije njenog izuma, što je dokaz civilizacijskih potreba tadašnjeg crnogorskog društva i jedini obljesak renesanse u unutrašnjosti Crne Gore. Izdanja Crnojevića štamaprije: *Oktoih prvoglasnik, Oktoih petoglasnik, Psaltir s posljedovanjem, Trebnik i Četvorojevanđelje* jesu liturgijske knjige pečatane staroslovenskim jezikom i predstavljaju prve crnogorske ćirilične inkunabule. Ova značajna civilizacijska tekovina je Crnogorce, prema kriterijumima paleoslavista, uvrstila u red slovenskih naroda, zajedno sa Hrvatima, Česima i Ukrajincima.

Štampar Makarije i drugi znani i neznani štamapari bili su učenici Kotoranina Andrije Paltašića, koji je u Mlecima između 1476. i 1499. godine štamapao 40 inkunabula. Krugu naših majstora, ili bolje reći, umjetnika koji su bili uključeni u štamparsku djelatnost krajem XV i početkom XVI vijeka pripadaju, osim spomenutih ličnosti, Božidar i Vićenco Vuković, Šimun Kotoranin, Jeronim Zagurović iz Kotora, Stefan Marinović iz Skadra, Luka Ulcinjanin, jeromonah Pahomije iz Rijeke „ot ostrov Dioklitijaskog jezera“, Damjan iz Spiča, Stefan Paštrović, iguman Prečiste Krajinske, Mojsije iz Budimlje, koji su za sobom ostavili cijeli opus štampanih liturgijskih knjiga na staroslovenskom, grčkom i latinskom jeziku, što pokazuje da je vještina štampanja ubrzo postala intelektualna svojina značajnog broja ljudi sa crnogorskog prostora. Isto tako, ova jedinstvena kulturna pojava da se na tako malom prostoru pojavi toliko štampara, predstavlja činjenicu da su Crnogorci na prelazu iz srednjeg u novi vijek bili na putu prosvijećenih evropskih naroda.

Da je na ovom prostoru štamparska djelatnost bila naširoko raspostranjena svjedoči i *Misal* don Đona Buzukaa iz 1555.

godine, koji predstavlja prvu albansku štampanu knjigu. Kako nedostaju određene stranice nije moguće utvrditi da li je *Misal* štampan u Skadru ili Veneciji, ali po imenu njegovog autora, kao i jeziku odnosno dijalektu, zasigurno se može tvrditi da je nastao na prostoru današnje ulcinjske ili rubnim djelovima barske opštine (Krajina, Šestani). Osobenost ovog *Misala* čini alfabet koji je uglavnom latinski, ali za albanske glasove, koji ne postoje u latinskom jeziku upotrijebljeno je sedam ćirilskih slova, tzv. bosančice, zbog čega se osjeća prisustvo slavizama u ovoj albanskoj liturgijskoj knjizi. Ovu činjenicu možemo objasniti ako uzmemo u obzir da je don Đon Buzuku bio sveštenik Barske nadbiskupije, koji je preko Bara bio upoznat sa hrvatskim liturgijskim knjigama, pa je vjerovatno i sam znao slovenski jezik.

Inkorporiranjem zetskih primorskih gradova u sastav Mletačke Republike, prodorom ideje humanizma, a naročito nakon Tridentskog koncila, u biskupijama od Ulcinja do Kotora uglavnom dolazi do odbacivanja narodnog jezika kod domaćih predstavnika kulturnog i duhovnog rada, s obzirom da su njihova djela religiozne, filozofske, pravne i dr. tematike najčešće pisana na latinskom i italijanskom jeziku.

Dolaskom Venecije u zetske krajeve, formalno, katolički živalj na tom prostoru bio je i dalje pod jurisdikcijom barskog nadbiskupa, ali njegov uticaj nije bio u srazmjeri sa njegovom visokom titulom u vrijeme mletačke vlasti, bez obzira što su se njegova metropolitska ovlašćenja protezala od Budve do Sarda u Albaniji. To se vidi i iz činjenice što su su njegove sufragane –biskupe postavljali Mlečani uz saglasnost Rimske kurije, na čiji izbor barski nadbiskup nije imao uticaj. Po načinu izbora se vidi da su to bili ljudi čiji je zadatak bio da prevashodno podupiru mletačku političku vlast neposredno i kroz vjersko-obredne forme. Koliki je značaj pridavan tako shvaćenoj funkciji biskupa vidi se i po tome što je, nakon privremenog ukidanja katedre zetskog mitropolita pod pritiskom katoličanstva, u

nekadašnjoj rezidenciji pravoslavnog mitropolita u Prečistoj Krajinskoj, Venecija tamo postavila svojeg unijatskog nadbiskupa i ne pomišljajući da za to traži saglasnost barskog nadbiskupa. Taj i slični slučajevi pokazuju stavljanje akcenta na političku ulogu katoličkih poglavara, koji su bili eksponenti Venecije. Mletačka vlast se trudila, kao što se može uočiti na primjeru Kotora i Budve, da za kanonike bira sebi lojalne ljude, što je mogao biti kriterijum i u drugim zetskim gradovima. U nametanju svojeg politički obojenog vjerskog djelovanja, Mlečani su išli toliko daleko da su primorali Kotorane da istim nivoom ceremonijala slave venecijanskog sv. Marka, kao i svojeg zaštitnika sv. Tripuna. Mlečani su se na sličan način umiješali u vjerski život Bara, s obzirom da su uspjeli da izdejstvuju promjenu imena patrona na jednom od najmarkantnijih sakralnih objekata medievalnog Bara, čime su (Mlečani) htjeli da iskažu političku moć i ustanove diskontinuitet u odnosu na raniju tradiciju, tj. vjersko-političku autonomiju zetskih gradova. Tako je franjevački samostan Sv. Nikole dolaskom Venecije promijenio svoj naziv i dobio novog patrona, Sv. Marka. Naravno da su i ostali pretendenti na ovaj prostor, poput drugih oblasnih gospodara, na primjer, herceg Stjepan Kosača, ostavili tragove u crnogorskoj sakralnoj arhitekturi, kao što su katolička crkva Sv. Ane u Herceg Novom i pravoslavne crkve Sv. Srđa i Vakha u Podi kod Herceg Novog i druga u Šćepan Polju. Kako regijska pripadnost hercega Stjepana Kosače nije sasvim jasna s obzirom da je nastupao kao zaštitnik bogumila, katolika i pravoslavnih ostaje otvoreno pitanje crkve – mauzoleja koju je sagradio negdje početkom druge polovine XV vijeka neposredno ispod njegove prijestonice Soko-grada, čiji ostaci se i danas vide na uzvišenju između Pive i Tare. Spomenuta crkva – mauzolej djeluje kao džamija kojoj nedostaje minaret, dok se u unutrašnjosti građevine „zapažaju zapadni graditeljski elementi, romaničke arkade i gotički svod nad oltarnim dijelom, zatim

pravoslavni zidani ikonostas, dok je sve ostalo orijentalno“.

Pod pritiskom Osmanlija, Katolička crkva rapidno je gubila pristalice u narodu, odnosno jednu po jednu bogomolju. Na crnogorskom prostoru turskim napredovanjem nestaju tri biskupska sjedišta – Ulcinj, Svač i Budva. I prije širenja otomanske imperije uticaj Katoličke crkve u Barskoj nadbiskupiji je bio znatno sužen, što najbolje govori činjenica, da su do dolaska Osmanlija tri drevne benediktinske opatije u barskoj dijecezi Sv. Spasa kod Starog Bara, Sv. Marije ratačke i Sv. Srđa u Mrkojevićima već bile napuštene. Do ovoga je došlo vjerovatno usljed čestih turskih upada, još od kraja XV vijeka, pa ovi samostani nijesu više predstavljali ne samo žarišta kulturnog rada, naročito pismenosti, nego nijesu više bili centri vjerske propagande i crkvenog učenja. Ostavši bez svojih darodavaca i pokrovitelja iz redova feudalne vlastele, oni su vremenom ostali bez vjernika. Život redovnika se pretvarao u borbu za goli opstanak. U takvim su uslovima samostani bivali napuštani i pretvarani u ruševine ili dobijali fortifikacionu namjenu. Osmanska osvajanja uslovila su nestanak monaškog života u Barskoj nadbiskupiji, pa osim zidina nemamo drugih svjedočanstava o njima, već sva saznanja o tome crpimo iz arhiva koji su bili daleko od ruku Osmanlija.

Padom Bara i Ulcinja pod osmansku vlast 1571. godine polako je nestajala urbana srednjovjekovna katolička tradicija u tim sredinama, te je istovremeno izgrađivana nova – orijentalna, koju reprezentuju sakralni objekti islamske duhovnosti, odnosno kulture. Katolička defanziva pred Osmanlijama zaustavljena je ispred zidina Budve i Kotora. Na tako uskom geografskom prostoru, sa ograničenim pristupom saobraćajnim komunikacijama, i uprkos nedostatnim materijalnim resursima, tokom narednih stoljeća u okrilju katoličke crkve, od humanističko-renesansnog razdoblja, pa do baroka i prosvjetiteljstva, među katoličkim sveštenstvom Boke i Budve sačuvan je značajan broj književnih i

umjetničkih ostvarenja, pisanih latinskim, italijanskim i narodnim tj. slovenskim jezikom. U taj korpus ubrajamo tekstove iz oblasti istorijske, putopisne, religiozno-filozofske literature, uključujući različite literarne forme poezije, proze i drame. Ovom prilikom treba spomenuti neke od autora, značajne crkvene ličnosti, ne samo zbog njihove funkcije u crkvenoj hijerarhiji, već i zbog vrijednosti njihovog opusa, poput Krsta Ivanovića, Antuna Bečića, Josipa Martinovića, Andrije Balovića, Vicka Balovića, Andrije Zmajevića, Vicka Zmajevića dr. Uz naprijed navedene katoličke sveštenike treba ukazati da je bilo svjetovnih osoba sa ovog podneblja koje su stvarale djela različite stilske orijentacije, Marka Martinovića, Ivana Bolice, Matije Zmajevića, braće Miroslava i Stjepana Zanovića i mnogih drugih. Važno je napomenuti da uprkos turskom okruženju, a zahvaljujući pomorstvu, ova regija je tokom XVII i XVIII stoljeća doživljava ekonomski i kulturni preporod, o čemu najbolje svjedoči uspon Perasta, u kojem baš u ovom periodu nastaju reprezentativne sakralne i profane građevine, gdje centralnu poziciju zauzima jedno osobeno marijansko svetište Gospa od Škrpjela. Gotovo je nemoguće u jednom preglednom radu, osim prisutne notifikacije, obuhvatiti različite sfere crkvenih i političkih prilika, odnosno, dati prikaz bogate duhovne i materijalne baštine Boke, jer bi takav pokušaj zahtijevao zasebnu sintetičku obradu dosad objavljene literature o ovoj, zaista, osobenoj regiji.

Stvaranje islamskog kulturnog obrasca, između krsta i polumjeseca

Crnogorsko-osmanski odnosi kroz istoriju još uvijek predstavljaju otvoreno polje za usvajanje novih saznanja, pa je razmjena istih istovremeno prilika za neke nove interpretacije prošlosti, koja u temporalnom pogledu podrazumijeva viševjekovni intenzitet. Od prvih, uslovno nazvanih susreta još

za vrijeme dinastije Balšića, zaključno sa Balkanskim ratovima, osmansko prisustvo na crnogorskom prostoru u značajnoj mjeri je preoblikovalo našu srednjovjekovnu društvenu strukturu i utemeljilo civilizacijski diskontinuitet, pa samim tim odredilo okvir u kome se osmanska zaostavština prepoznaje kao dio kolektivnog identiteta Crne Gore. Razlog ovakve percepcije treba tražiti prevashodno u sferi religijskih odnosa, odnosno međureligijskih prilika koje su u dugom vremenskom periodu dominantno determinisale ukupne društvene relacije na ovom prostoru sve do Berlinskog kongresa 1878. godine.

Međutim, Crna Gora je ulaskom u sastav Osmanskog carstva, izašla iz jednog i prešla u drugi civilizacijski okvir, što je za posljedicu imalo regresiju, manifestovanu obnavljanjem plemenskog uređenja društva, u kome su vladike samostalno ili uz podršku guvernadura upravljale ovom zajednicom, koja se usljed opšteg siromaštva i izolovanosti našla izvan tokova evropske hrišćanske kulture. Ipak, zahvaljujući arhaičnim formama, kao što su usmena predanja sačuvana je državotvorna svijest Crnogoraca oličena, na primjer, u stihovima *Balkanske carice* „od Vladimira do Ivana“. Izuzetak od ovog procesa tiče se regije Boke i budvansko-paštrovskog područja, koje su zbog činjenice da su ostale u državnom okviru Mletačke Republike svoju baštinu vezale za evropsku civilizaciju, naslanjujući se ne tekovine prethodnih epoha, zadržavajući visok kulturni nivo, naročito kada su u pitanju djela katoličke provenijencije.

Kao što je poznato najveći dio današnje teritorije Crne Gore potpao je pod osmanlijski suverenitet do kraja XV vijeka. Tada započinje faza duhovnog preobražaja društva prihvatanjem islama. Taj proces je tekao gotvo četiri stoljeća i imao je na samom početku autentični izraz, s obzirom da je jedan od sinova Ivana Crnojevića, Skeder-beg Crnojević, jedan od prvih Crnogoraca iz reda vlastele koji je prihvatio islam. Na osnovu toga, osmanlijske vlasti dale su mu na upravu nekadašnju zetsku

oblast, koja je u osmanskoj administrativnoj strukturi nosila naziv Crnogorski sandžakat, čije sjedište je bilo na Žabljaku, a potom u Skadru, pa otuda i naziv Skadarski sandžakat, u kojem se nalazio najveći dio Crne Gore. Putem Skender-bega Crnojevića nastavili su i djelovi nakadašnjeg plemstva i plemenskih glavara, pa imamo već tokom XVI stoljeća pokazatelje da je islamsko vjerovanje bilo rašireno među stanovništvom, kako centralne regije, tako i na sjeveru Crne Gore. Većina deftera iz XV i XVI vijeka upućuje na činjenicu da je islamizirano i hrišćansko stanovništvo živjelo u suživotu, što su zabilježili kao bitnu karakteristiku i inostrani putopsci. Jedan od tih bio je Benedeto Ramberti, koji je prilikom boravka u ovim krajevima zabilježio sljedeće: „Svako ima u porodici Turčina, ako ne baš rođenog brata, a ono najbližeg rođaka“.

Prihvatanje islama je naročito u višim socijalnim strukturama društva bilo istovremeno povezano i sa obezbjeđenjem staleških privilegija, koje ne samo da su prenošene na nasljednike nego su osiguravale napredovanje u okviru državnog aparata Osmanskog carstva. Islamizacija ostalog stanovništva u navedenom periodu uglavnom je bila spontana, gdje se individualno i kolektivno (porodica, selo, bratstvo) prelazilo na vjeru novih gospodara. To je ujedno bio i razlog da se javljaju prvi spomenici islamske duhovnosti iz reda domaćeg stanovništva, prije svega, džamije, ali i drugi objekti muslimanske kulture, kao što su medrese, sahat-kule, hamami, karavan-saraji i dr. Viši socijalni stalež kod muslimana putem zavještanja stvarao je vakufe, koji su korišćeni za razne socijalne i kulturne potrebe islamske zajednice.

Dolazak Osmanlija stvorio je i utemeljio svijet islama na crnogorskom prostoru, koji se ogleda u primjeni šerijatskog prava. Šerijatsko pravo je bilo osnov pravnog sistema Osmanskog carstva (duhovnog i svjetovnog prava), čija nadležnost se prostirala na sve muslimane bez obzira na njihovu etničku, geografsku ili administrativnu pripadnost. Šerijatsko pravo se primjenjivalo

na sultanove podanike putem sudske vlasti, bilo da su oni muslimani ili nesmuslimani. Ipak nemuslimanska, poput hrišćanskih zajednica imale su određen stepen autonomije u dijelu pravnih odnosa, na primjer, nasljednih, porodičnih i drugih, a koji su bili regulisani shodno običajnom ili kanonskom pravu te zajednice. Ustrojstvo Osmanskog carstva stvorilo je tekovine na ovom području koje iz današnje perspektive možemo posmatrati kao oblik multikulturalnog društva koje je opstajalo sve do njegovog odlaska sa istorijske pozornice, kroz tzv. milet sistem.

Osmanska administracija bila je faktor širenja islamske kulture, što prepoznajemo i preko orijentalne arhitekture, s obzirom da je za vrijeme osmanske vladavine na tlu Crne Gore sagrađen čitav niz gradova i utvrđenja (Pljevlja – Taslidža, Bijelo Polje – Akova, Nikšić, Podgorica, Spuž, Kolašin, Plav, Gusinje, Rožaje), dok su osvojeni gradovi (Ulcinj, Bar, Risan, Herceg Novi i Žabljak Crnojevića) preoblikovani shodno standardima islamske kulture.

Na ovom prostoru osmanska vlast je formirala urbane cjeline u vidu kasaba i šehera, kao sjedišta upravne i sudske vlasti. Da bi jedno naselje dobilo status kasabe bilo je neophodno da se ispune sljedeći uslovi: 1) da ima stalno nastanjeno muslimansko stanovnštvo (džemat); 2) najmanje jednu džamiju u kojoj se obavljaju sve molitve i 3) trg, tj. čaršiju za održavanje sedmičnog pazara. Izuzimajući utvrđena, većina naprijed spomenutih gradova do kraja XVIII vijeka imali su status šehera, s obzirom da su imali po četiri gradske džamije, što je ujedno bilo svjedočanstvo i o njihovoj ekonomskoj moći. Upravo u ovim sredinama najviše se mijenjala etnička i vjerska struktura stanovništva, s obzirom da je u gradovima i utvrđenjiima bio izražen proces islamizacije, podstaknut od strane osmanskih vlasti gradnjom objekata sakralne kulture, najviše džamija, preko kojih je širena islamska religija, stavljajući je u privilegovan položaj u odnosu na hrišćanske crkve.

Nesumnjivo najznačajniji grad sa obilježjima islamske tradicije predstavljaju Pljevlja, koja su bila sjedište hercegovačkog sandžakata od 1576. do 1833. godine, zato i ne čudi da je baš u Pljevljima bila izražena prepisivačka djelatnost, s obzirom da je u ovom gradu tokom XVII i XVIII vijeka nastalo nekoliko vrijednih rukopisa iz oblasti šerijatskog prava. Upravo je to je jedan od bitnih razloga što su Pljevlja postala značajan muslimanski duhovni centar, sa džamijama, mesdžidima, tekijama, mektebima, medresom, hamamom (javnim kupatilom), javnom kuhinjom (imaretom), kao i brojnim vakufima. Ono što je Pljevlja izdvajalo od drugih gradskih sredina na tlu Crne Gore za vrijeme osmanske vlasti jeste činjenica da su se razvijala bez vojnog utvrđenja.

Najznačajnija islamska vjerska građevina, koja svakako nadilazi svojom arhitekturom ostalo islamsko sakralno graditeljstvo na tlu Crne Gore predstavlja Husein-pašina džamija u Pljevljima. Husein-paša Boljanić je bio krupna istorijska ličnost, koja je zauzimala značajne funkcije u osmanskom državnom aparatu, započevši karijeru od subaše, preko hercegovačkog, a potom bosanskog sandžak-bega, da bi kasnije dobio titulu vezira u Misiru i namjesnika Egipta, a spominje se i kao beglerbeg Bagdada. Svom gradu, odnosno zavičaju donirao je 1569. godine objekat čija stilska rješenja upućuju na raskošne prijestoničke džamije u Carigradu, što je i razumljivo imajući vidu funkcije koje je obavljao. Iako ne postoje pisani izvori, u stručnoj javnosti preovladavaju stanovišta da je na izgradnji ove džamije bio angažovan čuveni neimar Hajrudin, kome su u ovom građevinskom poduhvatu pomagali dubrovački majstori. Džamija je zidana od tesanog kamena, sa minaretom visokim 42 metra, a konačno je cijeli kompleks završen pred smrt njenog ktitora 1594. godine. U njoj se čuva nekoliko značajnih relikvija, kao i druge dragocjenosti. Kako navodi putopisac Evlija Čelebija, Husein-paša je „poslao po mletačkim lađama iz

Aleksandrije pozlaćene aleme za kupole i minaret, kao i umjetnički izrađene asume“. Zbog osobenih arhitektonskih rješenja, naročito kupola, kao i raskošne geometrijske ornamentke u unutrašnjosti ovog objekta, Husein-pašina džamija je jedan od najznačnijih monumenta islamske kulture na južnoslovenskim prostorima.

Uz Pljevlja, Herceg Novi je uz manje prekide skoro 200 godina (1484–1687) bio ne samo značajno vojno nego i islamsko središte, u kome je bila smještena osmanska administracija, gdje je povremeno bilo sjedište i hercegovačkog sandžak-bega. U Herceg Novom bilo je pet džamija, dvije medrese i sedam mekteba, kao i ostalih objekata orijentalno-islamske kulture, od kojih gotovo nije ostalo ni traga, a o nekadašnjem osmanskom gradu na Jadranu upečatljivo svjedoči *Putopis* Evlije Čelebije, koji je boravio u Herceg Novom 1664. godine. Nakon završetka Morejskog rata nestalo je i muslimanskog stanovništva i njegovih bogomolja na prostoru Boke koji je bio pod upravom Osmanlija, te su se muslimanske porodice nakon uspostavljanja mletačke vlasti najviše iselile u Nikšić, Trebinje, Bar, Ulcinj, kao i u neka druga mjesta na području Crne Gore i Hercegovine.

Proces islamizovanja nekog područja započinjao je gradnjom džamija, što na crnogorskom prostoru predstavlja kontinuiranu djelatnost od kraja XV pa do druge polovine XIX vijeka. Dosadašnja istraživanja utvrdila su da su u na prostoru Crne Gore bilo 152 džamije, kako na gradskom, tako i na seoskom području. Ipak, nosioci islamske kulture bile su gradske džamije, kojih je je u Pljevljima bilo 12, zatim u Ulcinju 8, po šest u Podgorici, Baru i Herceg Novom, po pet u Nikšiću i Gusinju, po četiri u Plavu i Bijelom Polju, po jedna u Kolašinu i Spužu.

I socijalna struktura njihovih ktitora bila je različita. Prve džamije su građene ili prepravljane postojeće crkve na području nekog novouspostavljenog džemata po nalogu sultana, poput onih u Bihoru, Rožajama, Plavu, Medunu (Mehmed Fatih),

Herceg Novom (Mehmed Fatih i Bajazita II), Podgorica (Mehmed Fatih), Žabljak Crnojevića (Mehmed Fatih), Obodu (Mehmed Fatih), Spužu (Mehmed Fatih), Risnu (Mehmed Fatih), Baru (Murata III i Ahmeda III) i Ulcinju (Selima II). Oblasni namjesnici (sandžak-begovi, paše i veziri) gradili su džamije u Pljevljima, Herceg Novom, Nikšiću, Bijelom Polju, Ulcinju, dok je najveći broj džamija na ovom prostoru izgrađen materijalnom podrškom lokalnih feudalaca (begova i spahija) ili novčanim prilozima trgovaca i zanatlija, mada izvori takođe bilježe izgradnju džamija podignutih sredstvima plemenskih i bratstveničkih zajednica.

Džamije kao glavni kompleksi islamske duhovnosti imale su u gradovima prateće mektebe i medrese, dosta kasnije su formirane i ruždije, dok istorijski izvori bilježe postojanje mekteba i na ruralnom području, pa čak i jednu medresu u selu Kazanci u opštini Nikšić u drugoj polovini XVII vijeka.

Pri džamijama je istovremeno ustanovljavana služba imama čija djelatnost je prvenstveno bila vezana za obredoslovlje, ali i za drugi niz poslova širenja islamske religije. Uloga imama je naročito bila značajna u prvim godinama, pa i decenijama osmanske vladavine, jer su ova lica kao vjerske vođe na određenom području, preko svojih stavova i odluka, determinisali vjersko-kulturne obrasce stanovništva, što je u krajnjem imalo za cilj jačanje legitimiteta administrativnog aparata unutar Osmanskog carstva. Za širenje orijentalno-islamske civilizacije od naročitog značaja bilo je usvajanje čitanja i pisanja na arapskom jeziku, koji je bio obavezna intelektualna svojina imama, kao učitelja Kurana. Muslimanske vjersko-prosvjetne ustanove na ovom prostoru njegovale su orijentalne jezike, arapski, turski i persijski, dok se maternji jezik autohtnog muslimanskog stanovništva, slovenskog i albanskog porijekla, naširoko upotrebljavao u narodnoj usmenoj književnosti. Reprezent tog stvaralaštva u kome je pohranjena kolektivna memorija pripadnika islama slovenskog

porijekla sa prostora Crne Gore personalizovana je u djelu „balkanskog Homera“ Avda Međedovića iz Bijelog Polja, čijih 100.000 ispjevanih stihova predstavljaju epsku zaostavštinu svjetskih razmjera. Treba napomenuti u kontekstu vjersko-prosvjetnih ustanova da se u istim u kontinuitetu vjerska služba i pismenost domicilnog muslimanskog stanovništva temeljila na orijentalnim jezicima, zbog čega je savladavanje islamskih dužnosti često bilo praćeno poteškoćama u razumijevanju, s obzirom da se nije odvijala na maternjem jeziku.

Osim džamija za sakralno islamsko graditeljstvo od izuzetnog značaja su turbeta, koja ne predstavljaju samo nadgrobne spomenike, već su i mjesta stvaranja religioznog kulta, gdje se čuva uspomena na zaslužne i pobožne ljude. Takvih ljudi je bilo na svim mjestima gdje su živjeli muslimani. Neka turbeta su sačuvana u istorijskim izvorima, a neka su opstala do danas, kao bitno svjedočanstvo islamsko-orijentalne kulture u Crnoj Gori. Na ove spomenike kulture i islamske duhovnosti nailazimo širom Crne Gore, a pojedini naši gradovi imali su po dva ili više turbeta: Turbe u Podgoričkim livadama, Turbe na Žabljaku Crnojevića, Turbe Hadži Mehmed-paše Osmanagića u Podgorici, Turbe Šejna Mehmeda Užičanina u Rožajama, Turbeta u Ulcinju (Meterzima, na Vrh Pazaru, Turbe Murat Dedaj, Ruselbegovića Turbe, Turbe u Novoj Mahali, Turbe kod pašne džamije i dr). Treba napomenuti da u okvir muslimanskog nasljeđa u Crnoj Gori spadaju i posebni islamski vjerski objekti – tekije, koje su pripadale nekom od derviških redova, a koje su se nalazile u Pljevljima, Ulcinju i Herceg Novom.

U Osmanskom carstvu obrazovni sistem počivao je na islamskoj tradiciji. Osnovno obrazovanje – savladavanje arapskog pisma i osnove vjeronauke sticalo se u mektebima. Na tlu Crne Gore u svim gradovima, odmah po osnivanju džamije nastajali su prvi mektebi, izuzetak od tog pravila bila su manja mjesta i sela, gdje do pred kraj osmanske vladavine nije bilo ovih vjersko-obrazovnih

ustanova, pa su žitelje na tim područjima osnovnim religijskim znanjima podučavali putujući imami. U periodu od kraja XVI do prve polovine XIX vijeka u svim većim gradovima, Pljevljima, Bijelom Polju, Baru, Ulcinju, Nikšiću, Podgorici, postojalo je više takvih škola, dok se u Kolašinu spominje samo jedan mekteb. Indikativno je da je u beranskom kraju zabilježeno postojanje mekteba tek u drugoj polovini XIX vijeka, dok u plavsko-gusinjskoj oblasti gotovo nemamo egzaktnih podataka o broju mekteba, mada je izvjesno da su postojali.

Stjecište znanja i obrazovanja na ovom prostoru predstavljale su medrese, koje su kao vjersko-prosvjetne ustanove tokom osmanske vladavine imale presudnu ulogu u razvoju islama, jer su u kontinuitetu prvenstveno stvarale kadar – vjerske službenike. Ako se u mektebu sticalo osnovno obrazovanje, medrese su predstavljale srednji i viši nivo islamskog obrazovanja, u kojima su se pored preovladavajućih vjerskih predmeta izučavale i svjetovne nauke. Na teritoriji Crne Gore u izvorima i literaturi medrese se spominju u sljedećim gradovima: Pljevlja 2, Bijelo Polje 1, Herceg Novi 2, Podgorica 1, Bar 1, Ulcinj 1, niže medrese postojale su u Plavu, Rožajama i Nikšiću (selo Kazanci). Prve pomene medresa na tlu Crne Gore nalazimo u putopisu Evlije Čelebije iz druge polovine XVII vijeka, mada ni za jednu od nabrojanih ne postoje okvirni podaci o datumu njihovog osnivanja.

Sa ukupnim reformama Osmanskog carstva u drugoj polovini XIX vijeka prosvjetne ustanove orijentalno-islamskog karaktera na prostoru Crne Gore doživljavaju transformaciju, s obzirom da se utemeljuju ustanove sa višim stepenom obrazovanja muslimanskog stanovništva, poput ruždija i idadija (viša gimnazija), kojih je bilo u Pljevljima, Bijelom Polju, Podgorici i Beranama, a koje su takođe bazično bile povezane sa objektima islamske zajednice na određenom području, džamijama i vakufima, iako su fizički mogle biti zasebni objekti u gradskim mahalama.

Osim bogate riznice Husein-pašine džamije u Pljevljima i drugi islamski centri na tlu Crne Gore posjeduju, uprkos brojnim pustošenjima, značajne pisane spomenike iz prošlosti, kao što je primjerak Kurana iz prve polovine XIII stoljeća, što pokazuje da su domaći prepisivači mogli imati uzore u ovdašnjim knjižnim fondovima islamskih ustanova, kao što je izvjesno da se vrijedna rukopisna građa nalazila i u privatnim zbirkama uglednih muslimanskih porodica. Tako, na primjer, u fondu Islamske zajednice u Baru popisan je inventar raznovrsnih rukopisa, počev od srednjeg vijeka pa zaključno sa XIX stoljećem, čija sadržina se odnosila na vjeronauku, arapski jezik i književnost, pravo, istoriju, prirodne nauke, uključujući i farmakologiju. Spomenuta literatura je svakako pokazatelj da je autohtono muslimansko stanovništvo bilo integrisano u orijentalni duhovni prostor, preko islamskog školskog modela, zbog čega nailazimo na brojne ljude sa ovog područja koji su se ostvarili širom Osmanske carevine, kako u sferi svjetovnih, tako i vjerskih poslova (veziri, diplomate, pjesnici, filozofi, profesori i dr). Među brojnim ličnostima koje su ostavile dubok trag u islamskom nasljeđu Crne Gore jeste porodica Kadić iz Bijelog Polja, koja je u XVIII vijeku dala stvaraoce čija djela predstavljaju respektabilnu intelektualnu zaostavštinu, a njihov životni put karakteriše da su obavljali visoke dužnosti u Osmanskom carstvu, službujući od Rusije do Misira. Između ostalih biografskih podataka, za ličnost Osmana Kadića važno je istaći da je osnovao prvu javnu biblioteku 1757. godine u Sarajevu, prvu takvu ustanovu na ovim prostorima.

Sve gore pomenuto ukazuje da, iako je nestao ili uništen značajan fond islamskih manuskripta i dokumenata o organizovanoj strukturi islamske zajednice, u različitim vremenskim periodima pojavljuju se lica sa ovog prostora koja predstavljaju vjerske autoritete, kao što su hafizi, uleme i muftije. Takođe, među poznate islamske stvaraoce treba ubrojati pojedince koji

su svojim kaligrafskim umijećem ostavili snažan duhovno-estetski iskaz u islamskoj umjetnosti, ali spoznaja o razmjerama ove djelatnosti kod nas nije dovoljno razvijena, s obzirom da u literaturi samo sporadično nailazimo na domaće kaligrafe tokom XIX vijeka, poput Omer Mastafage Alivodića iz Podgorice, Sulejmana Ejuba Havadže iz Pljevalja, Jusufa Podgoričanina, Muhameda Mahmuda Nikšićanina i dr. Kao što je navedeno, muslimansko stanovništvo na tlu Crne Gore sve do pred sam kraj osmanske vladavine, zahvaljujući islamskom obrazovnom modelu, nije izgradilo tradiciju pisanja ili prepisivanja vjerske literature na maternjem jeziku. Pod uticajem drugih nacionalnih pokreta na Balkanu u XIX vijeku, i među muslimanskim življem slovenskog i albanskog porijekla oživljava se narodnost i preko vjerske literature. Prvi pokušaji se vezuju sa prepjevom *Mevluda* (pjesma o rođenju Božijeg poslaniika) za ime hafiza Saliha Gaševića iz Nikšića, inače kajmakana u Kolašinu, koji ga je objavio 1879. godine, a kako u predgovoru njegov autor navodi na molbu kolašinskih prviša „Nami mevlud daj bosanski napiši“, dok prvi prepjev *Mevluda* na albanski jezik je djelo hafiza Ali Riza Ulcinjaka – Ulcinjanina iz 1873. godine, što ih je svrstalo u neizostavne istorijske ličnosti balkanske orijentalne kulture.

Osmanlije su dolaskom na tlu srednjovjekovne Zete, kasnije Crne Gore, zatekle dvije hrišćanske crkve, Katoličku i Pravoslavnu, a samo jedna – Pravoslavna je nadživjela osmansku vlast i postala dominantna vjerska zajednica u Crnoj Gori, dok je druga – Katolička, praktično nestala u demografskom smislu, o čijem postajanju samo uvjerljivo svjedoči sakralna baština duž Crnogorskog primorja i dijelom basena Skadarskog jezera.

Obnova Pećke patrijaršije 1557. godine od strane osmanske vlasti omogućila je nešto lagodniji život Pravoslavne crkve. Jedan od takvih primjera prepoznajemo u gradnji manastira Uspenja Presvete Bogorodice u Pivi 1586. godine. Osnivač

Pivskog manastira je Savatije Sokolović, rođak Mehmed-paše Sokolovića, koji je čak od osmanskih vlasti kao hercegovački mitropolit dobio dozvolu da sakuplja dažbine od svih hrišćana. Fresko slikarstvo u Manastiru Piva nastalo je kao plod umjetničkog stvaralaštva grčkih i domaćih slikara, koji su u više navrata, od kraja XVI pa do početka XVII stvarali jedan od najobimnijih, a ujedno rijetkih sačuvanih, ansambla zidnog pravoslavnog slikarstva na tlu Crne Gore. Takođe, ovaj manastir je poznat i po tome što je za razliku od ostalih pravoslavnih manastira u Crnoj Gori održavao kontiniuirane odnose sa Hilandarom. Velika je vrijednost crkvenih knjiga, ikona i drugih liturgijskih stvari, koje svjedoče ne samo o bogatoj riznici ovog manastira, već i o njegovom bogatstvu i ugledu, s obzirom da su spomenute memoralije poznatih i nepoznatih dobročinitelja iz Pive ili Stare Hercegovine, ali i drugih sredina. Osim, prepisivačkih radionica, monasi kao i u drugim većim manastirskim kompleskima, bavili su se ikonopisanjem.

Manastir Sveta Trojica u Pljevljima je jedan od rijetkih pravoslavnih manastira na tlu Crne Gore koji ima neprekidni kontinuitet monaškog života. Izgrađen je za vrijeme osmanske vladavine, iako ne postoji tačan datum njegovog osnivanja. Prvi pouzdan podatak je natpis igumana Visariona, koji je se bratom Savom osnovao ovaj hram 1537. godine. Već od kraja XVI vijeka manastir Sv. Trojice raspolagao je značajnim kompleksima obradive površine, zbog čega je bio izložen finansijskim pritiscima osmanskih vlasti od početka XVIII vijeka. Ipak, u manastiru su sačuvani autentični predmeti velike umjetničke ali i istorijske vrijednosti (dokumenti, knjige, ikone i sl), kao što su sačuvani izvorni ikonografski motivi, gdje centralnu poziciju zauzimaju članovi dinastije Nemanjića. I riznica i biblioteka Sv. Trojice su svjedočanstvo da je manastir imao veliku materijalnu podršku lokalnog stanovništva, što bilježe brojna zavještanja, te je imao intenzivnu komunikaciju sa drugim pravoslavnim manastirima,

naročito onim u Rusiji. U takvom duhovnom okruženju nastaje čuveni *Vrhbrezničkи hronograf* Gavrila Trojičanina, koje se odlikuje visokim stepenom originalnosti, gdje su opisani događaji od stvaranja svijeta do njegovog vremena (sredina XVII vijeka). Treba napomenuti da je pljevaljski kraj jedini u Crnoj Gori u kome je za vrijeme osmanske vladavine napredovalo pravoslavlje, što proizlazi iz činjenice da su u periodu od XVI do XVIII vijeka, osim manastira Sv. Trojice izgrađeni sljedeći manastiri: Sv. Arhanđela Mihaila, manastir Dovolja, sa crkvom posvećenom Bogorodici, manastir Dobrilovina, sa crkvom posvećenom Sv. Đorđu, i manastir Dubočica, sa crkvom posvećenom Sv. Nikoli.

Iako su osmanske vlasti, naročito na nižim razinama, često puta samovoljom pojedinaca ugrožavale garantovana prava ili čak vršile pohare crkava i manastira, indikativno je da je monaški život u pojedinim pravoslavnim sredinama bio intenzivan. Tako je u *Pomeniku* manastira Šudikova zabilježeno sredinom XVII vijeka 106 monaha, što jasno svjedoči da je na ovom dijelu Budimljanske mitropolije pod osmanskom vlašću bilo više sveštenika i monaha nego u vrijeme samostalnosti srednjovjekovne srpske države.

Takođe, brojni izvori pokazuju da je pravoslavna crkva pod mletačkom vlašću zadržala svoju srednjovjekovnu strukuturu izvan urbanih zona Kotora i Budve, tj. u Paštrovićima, Mainama, Grblju, Luštici i drugim ruralnim mjestima na Primorju. Manastiri Praskvica, Reževići, Gradište, Duljevo i drugi i nakon propasti srednjovjekovne zetske države ostali su centri slovenske pismenosti i mjesta u kojima se odvijao, osim crkvenog, i društveni život crnogorskog naroda. Iako je živio pod mletačkom upravom stoljećima, pravoslavni živalj je Crnu Goru doživljavao kao maticu. Uostalom, bio je pod jurisdikcijom Cetinjske mitropolije, a mnogobrojne duhovne veze primorja i zaleđa manifestovale su se kontinuirano, pa ih možemo

sagledati i u činjenici da su posljednji poglavari Crnogorske pravoslavne crkve bili sa područja Paštrovića i Grblja (mitropoliti Visarion Ljubiša, Mitrofan Ban, episkop Kiril Mitrović i dr). Kako je spomenutom prostoru živio određen procenat katoličkog stanovništva, tokom XVII vijeka bio je prisutan prozelitski rad katoličkih prelata, koji su htjeli, da preko autoriteta svjetovne vlasti, prošire nadležnost nad pravoslavnom crkvom putem unije, gdje bi pravoslavni kler i vjernici zadržali svoj obred i priznali papu za poglavara. Iako o statusu unije crkava na Crnogorskom primorju svjedoči obimna sačuvana arhivska građa, čini se da je taj unijatski pokret uglavnom imao deklarativni karakter, odnosno, mnogi sudionici, od popova do visokih crkvenih dostojanstvenika, su u tome imali neke lične tj. karijerističke motive i finansijsku korist. Insistiranje na sporovođenju vjerske doktrine na nesigurnoj osmansko-mletačkoj granici, među stanovništvom koje se inače držalo starih običaja, a kome su mletačke vlasti priznale autonomiju, potvrđuju navedeno. Uostalom, u dijelu Boke, od Risna do Herceg Novog za vrijeme mletačke vladavine izgrađene su ili obnovljene mnoge pravoslavne crkve i manastiri. Među njima izdavaja se svojim stilskim elementima Velika manastirska crkva posvećena Uspenju Bogorodice u Savini, čiji kompleks oplemenjuju bogata riznica i biblioteka, zatim crkva Sv. Spasa u Toploj, crkva Sv. Petra i Pavla u Risnu, Manastir Banja kod Risna i mnoge druge. Sve naprijed navedene crkve i manastiri predstavljaju ktitorsku djelatnost lokalnog stanovništva, odnosno njihovih prvaka, što je jedan od pokazatelja da je pravoslavno stanovništvo na ovom području bilo integrisano u mletačku državnu strukturu.

Da su još nedovoljno osvjetljene neke bitne stranice crkvene istorije svjedoči i nepoznanica oko ktitorstva najznačajnijeg pravoslavnog svetilišta na tlu Crne Gore, kao slava Manastira Ostrog nadilazi međunarodne granice. Manastir Ostrog je postao stjecište hodočasnika jer se u njemu nalaze mošti

hercegovačkog mitropolita Vasilija Jovanovića, odnosno Svetog Vasilija Ostroškog, koji se usljed teških crkveno-političkih prilika u svojoj eparhiji povukao sa monaškim bratstvom u mjesto gdje je već ranije postojao omanji manastir, kojeg je sagradio Sveti Isajia od Onogošta (Nikšića). O prvobitnom manastiru i njegovom ktitoru osim pomena u jednom dokumentu ne postoje dalja saznanja, ali pretpostavlja se da je Manastir Ostrog Sveti Vasilije obnovio između 1651. i 1666. godine. Prilikom napada Numan-paše Ćuprilića 1714. godine na Crnu Goru stradao je i Manastir Ostrog, ali su sačuvane mošti Svetog Vasilija, pa ga je narod već naredne, 1715. godine, obnovio. Tako se u Gornjem manastiru, sagrađenom u stijeni, nalaze mošti sveca, što daje ovom mjestu izrazitu mističnu dimenziju. Vremenom je ovo svetilište dobilo manastirski kompleks, kojeg čine više crkvenih i profanih građevina. O najstrarijoj prošlosti ovog manastira ne posjedujemo više podataka, jer su mnogi spisi uništeni u čuvanoj odbrani ove crnogorske svetinje koje predvodio vojvoda Mirko Petrović Njegoš 1853. godine, mada postoji dovoljno pisanih svjedočanstava na osnovu kojih zapažamo da je Manastir Ostrog bio predmet mnogobrojnih donacija ne samo pravoslavnih vjernika iz Crne Gore, nego i šireg područja, naročito Hercegovine. Oko moštiju ovog crnogorskog sveca 12. maja vjekovima se okupljalo mnoštvo hodočansnika, uljučujući i katolike i muslimane, na što eksplicitno ukazuje freska u Donjem manastiru, na kojoj Sveti Vasilije iscjeljuje jednog muslimana. Dakle, ovo je pokazatelj da na crnogorskom prostoru imamo dva kulta, Sv. Vladimira Dukljanskog i Svetog Vasilija Ostroškog, koji objedinjavaju hrišćane i muslimane, zbog čega Rumija i Ostrog predstavljaju mjesta susreta različitih naroda i religija.

Nalazeći se doslovno na razmeđi civilizacija, sa slabljenjem moći Osmanskog carstva, tokom XVII stoljeća na crnogorskom prostoru međureligijski odnosi su poprimali sve manje interkulturalni

karakter, a sve više dobijali antagonistička obilježja, hrišćanstva i islama. Negdje od sredine XVI pa do početka XVIII vijeka crnogorski narod se našao podijeljen u tri religijske zajednice, koje su oblikovala tri različita civilizacijska centra (Istanbul, Venecija i Petrograd), koji su upravo preko vjerskog faktora nastojali da održe ili ostvare na ovom području svoje političke ciljeve. Takvi procesi su dodatno bili generisani s obzirom da je crnogorsko stanovništvo živjelo u okviru milet sistema, što je dugoročno vodilo sve većoj izolaciji i nepovjerenju među pripadnicima različitih vjerskih zajednica, čiji su poglavari bili politički instrumentalizovani. Ipak, glavni društveni tokovi bili su usmjereni na sukob islama i hrišćanstva, što se manifestovalo, između ostalog, u iseljavanju ili promjeni vjerske strukture stanovništva tokom XVII vijeka. Tako je, na primjer, Ulcinj od dominantno katoličkog grada postao izrazito muslimansko središte, dok Herceg Novi od većinski muslimanskog grada, nakon mletačko-crnogorskog zauzeća, biva najvećim dijelom naseljen pravoslavnim življem iz Crne Gore i Hercegovine, a manjim dijelom katolicima. Takve krupne promjene su se desile, jer je crnogorski prostor bio neodvojivi dio bojišta u Kandijskom i Morejskom ratu. Masovna preseljenja hrišćanskog stanovništva sa ovog prostora imala su svoj kontinuitet ne samo tokom XVII nego i prvoj polovini XVIII vijeka, čiji je smjer bio različit i uslovljen političkim i ekonomski razlozima. Tako se pravoslavno stanovništvo iz Crnogorskih Brda uglavnom kretalo unutar Osmanskog carstva, naseljavajući napuštene predjele u Srbiji i Bosni, dok su migracije pravoslavaca i katolika sa Crnogorskog primorja i basena Skadarskog jezera dominantno bile usmjerene prema Dalmaciji i Istri, gdje su ih mletačke vlasti namjenski naseljavale u već opustjele krajeve.

Crna Gora je već početkom XVII stoljeća, uz sjevernu Albaniju, postala baza koja će predvoditi antiosmansku politiku na ovom dijelu Balkana i Mediterana, uz podršku i tijesnu saradnju prvo sa Venecijom, a potom sa Rusijom. Na tom fonu je podjednako bilo

uključeno pravoslavno i katoličko sveštenstvo. Jedan od prvih takvih organizacionih momenata kojima je bilo ozvaničeno antiosmansko djelovanje tiče se sabora održanih u manastirima Morača i Budimlja. Oslanjajući se na zapadne hrišćanske saveznike u Manastiru Morača na zboru 1608. godine donijeta je odluka plemenskih glavara Crne Gore, Hercegovine i Albanije da će narodi navedenih krajeva u slučaju oslobođenja od Osmanlija priznati španskog kralja Karla Emanuela I za svog vladara. Uprkos velikim planovima, sve se završilo na inicijativi, a zbog zavjere Turci su u ropstvo odveli srpskog patrijarha Jovana u Carigrad, gdje je i ubijen. Ostali pomenuti sabori su bili crkvenog karaktera, u Morači 1648. i 1654. i Budimlji 1653. godine, koji koincidiraju sa vođenjem Kandijskog rata, kada je bilo neophodno homogenizovati cjelokupno hrišćansko stanovništvo na ovim prostorima, na antiosmanskoj osnovi, što je otvorilo mogućnost zaključenja unije između Pećke patrijaršije i Rimske kurije. Iako u dijelu naučne javnosti postoje različita viđenja i sporenja oko karaktera ovih crkvenih sabora, zasigurno je da su ubistva budimljanskog mitropolita Pajsija Kolašinovića i patrijarha Gavrila predstavljala odmazdu za pokušaj stvaranja crkvene unije. Ipak, na prostoru središnje i primorske regije Crne Gore koja je bila pod jursidikcijom crnogorskih mitropolita ostvarena je unija pravoslavne i katoličke crkve od sredine XVII pa do kraja XVII vijeka, koja je, između ostalog, produkovala jednu osobenu pojavu u obliku bikonfesionalnih građevina, tzv. dvooltarskih crkava. One su naročito bile raspostranjene duž Crnogorskog primorja sve do početka XIX vijeka. Za vrijeme Kandijskog rata, mletačke vlasti omogućile su pravoslavnom kleru da, po prvi put unutar gradskih zidina, drži vjersku službu u katoličkim crkvama Sv. Save Opata u Budvi i Sv. Luke u Kotoru, kao što je bilo slučajeva da na inicijativu mletačkih vlasti bude dozidan katolički oltar u pravoslavnim crkvama. Ipak, rijetko se može naći slučaj međuhrišćanske solidarnosti, poput primjera da pravoslavni

monasi manastira Prečiste Krajinske grade kapelu za potrebe katolika u obližnjoj župi Livari. Izvori bilježe periode vjerske tolerancije i primjere narodnog ekumenizma na Crnogorskom primorju, gdje su katolici prisustvovali i sudjelovali u liturgijskim proslavama kod pravoslavnih, i obratno. Sve do sredine XVIII vijeka bilo je i takvih primjera, kao na praznik sv. Petke u muslimanskom selu Tuđemili, u kojem su prilikom procesije zajednički sudjelovali katolici, pravoslavci i muslimani.

Ipak, do značajnih promjena u relacijama između Katoličke i Pravoslavne crkve na crnogorskom primorju došlo je početkom XVIII vijeka, što se najbolje vidi u odnosima njihovih prvosveštenika, kao u slučaju barskog nadbiskupa Vicka Zmajevića i crnogorskog mitropolita Danila Petrovića Njegoša. Razlog tome treba tražiti i u činjenici da je unijatski pokret, kako na primorju tako i unutrašnjosti Crne Gore, bio jedna istorijska epozoda, koja je završena pred kraj XVII stoljeća, s obzirom da rimska kurija preko (nad)biskupa, misionara i ostalih prelata nije uspjela da pridobije pravoslavni kler i stanovištvo, iako je rimska kurija smatrala da će slabljenjem snage osmanske države povratiti bar dio poljuljanih pozicija na ovom dijelu Balkana. Za takve projekcije Rimska kurija nije imala saveznike među velikim hrišćanskim zemljama Zapada, pa čak ni podršku regionalne sile, Mletačke republike koja je posljednji put podno zidina Bara 1717. godine objedinila katolike i pravoslavce, kako bi povratila nekadašnje svoje posjede. Zato, neuspjeli pokušaj oslobađanja Bara ujedno predstavlja posljednju antiosmansku platformu Venecije, kojom je okupila hrišćane sa crnogorskog prostora.

Proglas ruskog cara Petra Velikog iz 1711. godine na ustanak upućen svim južnoslovenskim narodima i plemenima, tj. njihovim glavarima i sveštenstvu grčkog i rimskog obreda, imao je odjeka, naročito u Crnoj Gori. Njime je obznanjeno da je jedna nova sila s Istoka pomenuti prostor doživljavala kao svoju geostratešku zonu interesa, zastupajući ideju panslavizma i

nastupajući u osnovi kao zaštinica pravoslavlja. Zahvaljujući tom konceptu, Cetinjska mitropolija će u naredna dva vijeka dobijati političku i materijalnu potporu ruskih careva. Takav njen status, kao i pojava vladika iz dinastije Petrović Njegoš omogućava ne samo da Cetinjska mitropolija bude stožer oslobodilačkog pokreta, već da se u okrilju ove duhovne institucije javi ideja o Crnoj Gori kao nezavisnoj državi, pod pokroviteljstvom Ruskog carstva. Uostalom, ruski uticaj u pravoslavnoj crkvi u Crnoj Gori osjeća se već od početka XVIII vijeka u crkvenoj praksi preko donacija u bogoslužbenim knjigama i drugom crkvenom mobilijaru, koje su zadugo bile u upotrebi, zbog čega u jeziku pravoslavnog sveštenstva sa crnogorskog prostora prepoznajemo u različitim dokumentima i spisama dosta tuđica proizašlih iz ruskog jezika.

Istorijska razdjelnica u spomenutim odnosima predstavlja dolazak vladike Danila Petrovića Njegoša na katedru Cetinjske mitropolije. Cetinjski mitropoliti su sebe smatrali legitimnim nasljednicima države Crnojevića, pa su shodno tome tražili obnavljanje „Ivanbegovine“. Artikulaciju crnogorskog istorijskog prava („Crna Gora, od Kotora, sva do Bara i do Skadra/Ivan begom oglašena, manastirom proslavljena“) na državni prostor crnogorskog naroda vidimo u obraćanju vladike Vasilija Petrovića Njegoša 1753. godine ruskom Ministarstvu vanjskih poslova. Prema projekciji vladike Vasilija, inače autora *Istorije Crne Gore*, teritorijalni opseg „crnogorskog principata“ bi uglavnom odgovarao dukljansko-zetskoj državnoj formaciji, a koji bi se dominantno bazirao na tituli „vladika crnogorski i milošću Božjom mitropolit skenderijski i primorski“, što je podrazumijevalo prisajedinjenje Crnoj Gori pojedinih istočnohercegovačkih i sjeveroalbanskih plemena. Takva percepcija neke buduće obnovljene crnogorske države naslanjala se na jurisdikciju Cetinjske mitropolije, koja je bila determinisana aktima osmanske i mletačke vlasti. Naime, vladika Danilo je od

patrijarha Arsenija Čarnojevića dobio posebnu povelju, tzv. *Sinđeliju*, po kojoj, na osnovu sultanovog berata, ima prava da vrši vjersku službu u skadarskoj oblasti i Primorju (Ulcinj i Bar), dok je od mletačkih vlasti dobio *Dukal* i time stekao pravo nad ostalim dijelom današnjeg Crnogorskog primorja koji se nalazio pod mletačkom upravom. Tek za vladike Petra I Petrovića Njegoša nastupiće povoljni uslovi za realizaciju navedenih projekcija, kroz integraciju Crne Gore i Brda, što je normirano u *Zakoniku opštem crnogorskom i brdskom* iz 1798. godine, a potom i ujedinjenje Crne Gore i Boke 1813. godine, na Skupštini u Dobroti. Kako je ujedinjenjem bila privremeno stvorena vjerski heterogena državna zajednica, u atmosferi vjerske tolerancije, vladika Petar I „je nastojao da učvrsti svoje staro prijateljstvo s kotorskim biskupom Markom Antunom Gregorinom, pa je i zbog toga prisustvovao tripundanskim svečanostima u kotorskoj katedrali“.

Ukidanjem Pećke patrijaršije od strane osmanskih vlasti – sultana, 1766. godine, Cetinjska mitropolija stiče ne samo *de facto* nego i *de iure* status jedine autokefalne pravoslavne crkve na ovom dijelu Balkana. Upravo je ova činjenica bila odlučna za samostalno nastupanje crnogorskih vladika u vjersko-političkom djelovanju, što je bilo, kako je prethodno navedeno, saglasno ruskim imperijalnim težnjama, koje su išle u susret stvaranju nacionalne države na slovenskom Jugu. Uloga crnogorskih vladika iz dinastije Petrović Njegoš bila je ključna za oblikovanje identiteta crnogorskog naroda, pa je u skladu s tim i Cetinjska mitropolija dobila i u nazivu narodnosno obilježje – Crnogorska pravoslavna crkva, što potvrđuju katalozi Moskovske i Carigradske patrijaršije tokom XIX vijeka. Ostale pravoslavne eparhije na tlu Crne Gore nijesu dočekale kraj osmanske vladavine. Budimljanska se mitropolija i formalno ugasila 1738. godine, kada su spaljeni Đurđevi Stupovi i razoreni drugi manastiri i crkve u Vasojevićima (Šudikovo,

Uroševica, Sveti Luka u Kaludri i dr). Budimljanska, kao i prethodno Limska mitropolija pripojene su tom prilikom Raškoj mitropoliji, da bi se nakon ukidanja Pećke patrijaršije 1766. godine pravoslavni živalj sa tog prostora nalazio pod crkvenom vlašću Prizrenske mitropolije. Nakon teritorijalnog proširenja Kraljevine Crne Gore na te oblasti, u Peći je 1913. godine novoformirana Pećka mitropolija, kao eparhija Crnogorske pravoslavne crkve.

O unutrašnjem crkvenom životu Cetinjske mitropolije se nedovoljno zna, s obzirom da je istorijska nauka uglavnom crnogorske vladike prikazivala kao ličnosti koje su bile eskponirane u obavljanju svjetovnih poslova. Osim mitropolitske katedre na Cetinju, aktivni manastirski kompleksi na području podlovćenske ili nahijske Crne Gore bili su oni u Brčelima i Stanjevićima, koji su slovili za rezervne rezidencije crnogorskih vladika.

Brojni su primjeri koji pokazuju autentičnost crnogorskog u odnosu na srpsko ili grčko pravoslavlje, s obzirom da su poglavari Crnogorske pravoslavne crkve i njeno sveštenstvo više sticali autoritet u borbama za nacionalno oslobođenje nego li preko obredne prakse. Simplifikujući temeljne odrednice vjerskog života crnogorskog pravoslavnog sveštenstva – popova (a malobrojnog monaštva) možemo zaključiti da su se u njihovim rukama često nalazili i krst i mač, zbog čega su u mnogim memoarskim zapisima prikazani kao srednjovjekovni hrišćanski vitezovi, poput malteških, a ne kao podvižnici, koji su se pomirili sa osmanskom dominacijom i život provodili izolovano od spoljnjeg svijeta.

U literaturi je odavno primijećen specifikum kada je u pitanju religioznost ondašnjih Crnogoraca, naročito u pogledu obredno-religijskih formi. Iako su su živjeli u teokratskom uređenju – vladikatu, gdje je svjetovna vlast bila, uz guvernadure, u rukama vladika, to nije bila bogomoljačka zajednica, već zajednica slobodnih

ljudi, bez obzira što je crkva bila osnovni konstituent i zadugo jedini integrativni faktor crnogorskog naroda. Iako pravoslavni sveštenici nijesu bili u poziciji da stiču kvalitetno teološko obrazovanje, oni su po ocjeni savremenika bili „pravi Hristovi nasljednici, vjerni čuvari njegove doktrine“, što nije bilo jednostavno, s obzirom da se vladikat stoljećima nalazio u uslovima kulturne, privredne i svake druge izolovanosti. Zato ne čude i takva svjedočenja stranih putopisaca (Somijer D. V) koji uviđaju da „Crnogorci ne poznaju pisanu muziku iako njihove liturgijske knjige sadrže neko pjevanje za jedan glas, rezervisano isključivo za sveštenike“. Obrazovni profil ondašnjeg crnogorskog popa upečatljivo je prikazao vladika Petar II Petrović Njegoš u *Gorskom vijencu*, u liku popa Mića, mada je takvog kadra bilo i među klerom Barske nadbiskupije. Ovakve pojave jedino se mogu objasniti nepostojanjem bilo kakvih organizovanih vjersko-obrazovnih ustanova u dugom vremenskom razdoblju, ne računajući individualno elementarno opismenjavanje lica koja su stupala u vjersku službu, a koja su takvo znanje sticala pri crkavama ili manastirima.

Do unapređenja ovog segmenta crkvenog života dolazi tek sa jačanjem organa centralne vlasti, tj. za vladavine knjaza Danila I Petrovića Njegoša, kada je na Cetinju 1854. godine osnovano Crnogorsko bogoslovsko sjemenište, kao „zavod radi prigotovljanja mladeži crnogorske i okolnih mjesta za svešteničko i učiteljsko zvanje“. Barska nadbiskupija se zadugo nije uspjela kadrovski oporaviti i, pored određenih inicijativa za vrijeme Knjaževine Crne Gore, tek je 1935. godine u Baru otvoreno katoličko bogoslovsko sjemenište.

Da bi suzbile sve jači politički uticaj Crne Gore u oblastima pod osmanskom i austrougarskom upravom, a koji se manifestovao i preko težnji pravoslavnog življa da se konačno sjedini u istom državnom okviru sa svojim sunarodnicima, Crna Gora je vremenom postala opkoljena mrežom vojnih utvrđenja od svojih neposrednih susjeda, te dobija karakter svojevrsnog vojnog

logora, i vodi intenzivnu borbu od sredine XIX vijeka za nacionalno oslobođenje. Uslovno nazvan, proces modernizacije započinje sa promjenom društvenog uređenja, vladikata u Knjaževinu, koja nakon sticanja međunarodnog priznanja na Berlinskom kongresu 1878. godine u svoj sastav inkorporira pripadnike katoličke i islamske vjeroispovijesti. Za razliku od drugih balkanskih država, Knjaževina Crna Gora je ubrzo započela proces integracije manjinskih vjerskih zajednica u crnogorsko društvo, te institucionalizovala odnose sa njihovim vjerskim ustanovama. Svakako da heterogenost vjerske strukture u Knjaževini Crnoj Gori nije uticala da status državne vjere zadrži pravoslavna crkva što je i utvrđeno odredbama Ustava Knjaževine Crne Gore iz 1905. godine. Uostalom, teritorijalnim proširenjem Knjaževine došlo je do formiranja nove eparhije Crnogorske pravoslavne crkve Zahumsko-raške, sa sjedištem u Manastiru Ostrog. Na osnovu objavljene spomenice *Pedeset godina na prestolu (1860–1910)* tačno vidimo koliko je novosagrađeno ili obnovljeno crkava i manastira širom Crne Gore za vladavine knjaza Nikole, zbog čega navedeno razdoblje možemo označiti kao najznačajniji poduhvat sakralnog graditeljstva u istoriji Pravoslavne crkve u Crnoj Gori.

Zahvaljujući Konkordatu iz 1886. godine između Knjaževine Crne Gore i Svete Stolice regulisani su odnosi sa Katoličkom crkvom i istovremeno je obnovljena Barska nadbiskupija. Ova duhovna institucija je pred sam kraj osmanske vladavine privremeno dobila status vikarijata, s obzirom da je nadbiskupska katedra bila izmještena iz Bara u Skadar. Zaključenje Konkordata sa Crnom Gorom, većinski pravoslavnom državom, imalo je na nju pozitivnih reperkusija, kako na unutrašnjem, tako i na međunarodnom planu. Da su crnogorske vlasti gledale na Barsku nadbiskupiju kao značajan faktor za moguću realizaciju svojih širih političkih projekcija na Balkanu, upućuje i činjenica da je, na zahtjev Crne Gore, Sveta Stolica 1902. godine vratila drevni

naslov barskom nadbiskupu *primas Srbije*, koji je tokom XX stoljeća preformulisan iz političkih razloga u primas srpski.

Odnosi sa islamskom zajednicom u Knjaževini bili su još kompleksniji, što je razumljivo, ne samo zbog brojnosti muslimanskog stanovništva, već prevashodno političkog nasljeđa koje je ostavila viševjekovna osmanska uprava na ovom prostoru. Crnogorski državni organi, na različitim nivoima, su slijedili političke instrukcije knjaza Nikole, prema kojima je muslimanski živalj koji je odlučio da nastavi život u Knjaževini dobio garancije za vjerska i imovinska prava, uključujući pravo na organizovanje islamske zajednice što je bilo utvrđeno odredbama Berlinskog kongresa, kao i zasebnim Ugovorom između Knjaževine Crne Gore i Osmanskog carstva. Već 1878. godine crnogorski muslimani su dobili svog poglavara – muftiju, kojeg je postavio knjaz Nikola, uz saglasnost osmanskih vlasti, a vjerski život islamske zajednice, naročito u gradovima, nastavio se neometano odvijati u postojećim objektima, džamijama, medresama i dr.

Uspostavljanjem austrijske vlasti 1814. godine u Boki i na budvansko-paštrovskom području započinje postepeni proces državnog centralizma, kojim se prekida sa praksama i privilegijama stečenim u feudalnom razdoblju gradskog i seoskog stanovništva navedenog podneblja. Austrija, da bi se legitimisala kao nasljednik venecijanske zaostavštine (1420–1797), u jednom periodu zadržava i preimenuje administrativni naziv ovog područja Mletačka u Austrijska Albanija, koja postaje integralni dio nove administrativne jedinice Kraljevstva Dalmacije. Promjena državne vlasti izvjesno je uticala na organizacionu strukturu, odnosno jurisdikciju Katoličke i Pravoslavne crkve na predmetnom prostoru, jer je austrijska vlast zahtijevala da i duhovna kompetencija nad crkvenim ustanovama bude pod njenom nadležnošću. Naime, od 1828. godine Kotorska biskupija je izuzeta iz nadležnosti Nadbiskupije Barija – Pulja poslije sedam

stoljeća i stavljena pod jurisdikciju Zadarske nadbiskupije. Istoj biskupiji su 1839. godine dodijeljene župa Kastel Lastva (Petrovac) i budvanski vikarijat, a nakon odluka Berlinskog kongresa od 1880. godine i župe Spič i Šušanj, a koje su sve do navedenih datuma bile u sastavu Barske nadbiskupije. Promjene su se takođe odnosile i na Pravoslavnu crkvu, s obzirom da je još od francuske uprave ovim područjem prestala jurisdikcija Cetinjske mitropolije, tako da su austrijske vlasti povjerile crkvenu upravu pravoslavnom bokokotorskom vikarijatu koji se nalazio u Manastiru Savina, a koji je bio u sastavu Dalmatinske eparhije sa sjedištem u Zadru, u okviru Karlovačke mitropolije. Iako su tokom prvih decenija austrijske vladavine zabilježene prozelitske namjere prema pravoslavnom kleru i vjernicima, od 1849. godine izdat je carski patent o ravnopravnosti pravoslavne crkve u Habsburškoj monarhiji. U tom kontekstu treba posmatrati pozitivan odnos austrijskih vlasti koje su uvažavale konkretne potrebe pravoslavne crkve i njenih vjernika. To najbolje ilustruje primjer utemeljenja episkopske katedre u Kotoru 1870. godine, kada je osnovana Pravoslavna bokotorska, dubrovačka i spičanska eparhija, koja je pod pomenutim nazivom djelovala od 1880. do njenog ukidanja 1931. godine. Uostalom, austrougarske vlasti, uključujući samog cara Franja Josipa, su materijalno pomagale gradnju katoličkih i pravoslavnih crkava na ovom području, pa samim tim i izgradnju saborne crkve Sv. Nikole u Kotoru 1906. godine. O vjerskom životu imamo konkretna saznanja u *Šematizmu* Kotorske biskupije i Pravoslavne bokotorske, dubrovačke i spičanske eparhije. Na osnovu tadašnje štampe i mnogih drugih publikacija, nameće se zaključak da je ova oblast za vrijeme austrougarske vladavine dobila obilježja građanskog društva. Značajan doprinos tome dale su crkvene ustanove, koje su gradile vjersku toleranciju, ali i njegovale reprezentativnu zaostavštinu koju su stvarale generacije Bokelja, a koja predstavlja navredniju riznicu kulturne baštine Crne Gore.

Na prostoru sjevera Crne Gore, tj. onog dijela kojeg tradicionalno prepoznajemo i pod nazivom Sandžak, od markiranja državnih granica između Knjaževine Crne Gore i Osmanskog carstva (1878–1912) u kontinuitetu, ali različitim intenzitetom vladala je politička nestabilnost u tim krajevima, koja se manifestovala pojačanim vjerskim animozitetom između pravoslavnog i muslimanskog stanovništva, naročito kod muhadžira koji su bili doseljeni iz Crne Gore na rubne krajeve Osmanskog carstva. U Osmanskom carstvu već od druge polovine XIX vijeka započela je transformacija društvenog uređenja, reformama u oblasti uprave, sudstva, vojske, prosvjete, pa i u domenu položaja vjerskih zajednica. Naime, tzv. tanzimatskim reformama zagarantovana je jednakost nemuslimanskom stanovništvu, pravo na slobodu javnog iskazivanja vjere, mogućnost gradnje i obnove sakralnih objekata i dr. Iako su navedene reforme proklamovane sa najviših državnih adresa, postojale su brojne opstrukcije u njihovom sprovođenju od strane lokalnih osmanskih vlasti, zbog čega su dometi ovih reformi u pograničnim krajevima bili ograničeni, što značajnije nije uticalo na društveni ambijent Sandžaka. Stoga je navedeno područje sve do Balkanskih ratova zadržalo gotovo sve karakteristike srednjovjekovnog osmanskog društva. Izuzetak od ovog konteksta predstavlja urbana zona Pljevalja, gdje se u okviru vjerskih ustanova oblikovao kulturno-umjetnički život u toj sredini.

Nakon nasilne aneksije 1918. godine, Crna Gora je bila svedena na upravnu jedinicu – Zetsku banovinu, u kojoj nijesu postojale kulturne i naučne institucije, dok je organizaciona struktura tradicionalnih vjerskih zajednica u jugoslovenskom okviru bila podređena idelogiji, odnosno interesima nove države. Ujedno je njihov položaj izmijenjen, jer su sa promjenom državnog statusa izgubile samostalnost i postale filijale, čiji su centri bili izvan Crne Gore. Tako je Crnogorska pravoslavna crkva izgubila autokefalnost i pripojena Srpskoj pravoslavnoj crkvi, Barska

nadbiskupija je bila samo jedna u nizu biskupija u Kraljevini Jugoslaviji, dok je zvanje muftije crnogorskih muslimana ukinuto, a islamska zajednica potčinjena Vrhovnom muftiji u Beogradu.

Teritorijalno proširenje Kraljevine Crne Gore završeno je balkanskim ratovima. Nastupanjem Prvog svjetskog rata, te gubitkom međunarodnog subjektiviteta Crne Gore nakon 1918. godine, crnogorski prostor je ostao nedovoljno integrisan u političkom, ekonomskom, kulturnom i vjerskom pogledu. To je bila odlučna činjenica koja je uticala na oblikovanje crnogorskog identiteta, mada je gubitkom državnosti naslijeđen prethodni narativ baziran na nacional-romantizmu, tj. ideologiji autentičnog crnogorskog srpstva. Treba napomenuti da su se mnogi djelovi Crne Gore dugo nalazili izvan matice, pod osmanskom i mletačkom, a potom austrougarskom dominacijom, pa je proces integracije crnogorskog stanovništva bio veoma usporen. U kolektivnoj svijesti naroda Crne Gore opstajali su razni oblici regionalizama, a čiju matricu možemo prepoznati i u djelatnostima tradicionalnih vjerskih ustanova.

Da bismo bili u prilici da sagledamo neke bitne kulturološke vrijednosti nastale u prethodnim stoljećima unutar ustanova tradicionalnih vjerskih zajednica na tlu Crne Gore, trebalo bi ukazati da predmetna tematika obuhvata procese dugog trajanja, u kojima je dolazilo do promjena organizacione strukture unutar vjerskih zajednica, njihove jurisdikcije, gradnje i obnova sakralnih objekata, odnosa sa svjetovnim vlastima i sl. Svi navedeni činioci vjerskog života uticali su na tokove, odnosno proizvode ljudskog duha nastalim u okrilju vjerskih ustanova. Postoje jasni indikatori da je najveći dio književnog i umjetničkog stvaralaštva, a naročito onog muzičkog, tokom minulih stoljeća uništen, devastiran ili netragom nestao. Stoga publikovanje istraživanja koja imaju u osnovi sintetički pristup u interpretaciji dostupnih spoznaja o duhovnom iskazu u oblasti muzičkog nasljeđa na tlu

Crne Gore otvara neke nove perspektive ne samo za sagledavanje nekih novih sastavnica u istoriji umjetnosti Crne Gore, nego i savremenog crnogorskog kulturnog identiteta, utemeljenog na multivjerskom mozaiku.

Literatura:

- Adžić N, *Kratka istorija Crnogorske pravoslavne crkve*, Cetinje, 2000.

- Agović B., *Džamije u Crnoj Gori*, Podgorica, 2001.

- Andrijašević Ž, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, Cetinje, 2017.

- Andrijašević Ž, *Balkanski ugao*, Podgorica, 2018.

- *Balšići*, Zbornik radova, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2012.

- Bandžović S, *Iseljavanje Muslimana Crne Gore u Tursku*, Matica Muslimanska Crne Gore, knjiga I, Podgorica, 2011.

- Bogićević Č, „Islamska pravna kultura – šerijatsko pravo i šerijatski sudovi“, *Osvit, glas Muslimana Crne Gore, časopis za kulturu, nauku i društvena pitanja Muslimana Crne Gore*, god. III, br. 4, Podgorica, 2012.

- Bratulić J, „Srednjovjekovne bratovštine crkvena prikazanja“, *Dani Hvarskog kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, Vol. 2, N. 1, Split, 1985.

- Borozan B, *Martinićka Gradina Civita Dioclitiana*, Zbornik srednjevjekovna istorija Crne Gore kao polje istraživanja, Podgorica, 1999.

- Butorac P, *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast, 1999.

- Ćorović V, *Istorija Srba*, tom I, Beograd, 1989.

- Crkvenčić I. – Schaller A., „Boka Kotorska: društveno – političke promjene i razvoj etničkog sastava do 1918. godine“, *Hrvatski geografski glasnik*, Vol. 67, br. 2, Zagreb, 2005.

- Ćosić S, „Državna uprava u Dalmaciji i crkveni preusroj 1828–1830. godine“, *Croatica Christiana periodica*, Vol. 34, N. 65, Zagreb, 2010.

- Čilikov A, *Crkve i manastiri basena Skadarskog jezera*, CANU, Podgorica, 2013.

- Čirgić A, „Jezik izdanja Crnojevića štamparije u svjetlosti dosadašnjih izučavanja“, *Zbornik Crnojevići*, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2010.

- Čukić S, *Iz dubina lješanske prošlosti*, Podgorica, 2019.

- Deroko A, „Crkva Sv. Đorđa u Podgorici“, *Narodna starina, časopis za povijest kulture i etnologiju Južnih Slavena*, Vol. 11, N.29, Zagreb, 1932.

- Dizdarević A. – Didzadević M., „Muslimanski kulturni stvaraoci bjelopoljskog kraja“, *Almanah, časopis za proučavanje, zaštitu i prezentaciju kulturno – istorijske baštine Muslimana – Bošnjaka*, br. 7–8, Podgorica, 1999.

- *Dukljanski Knez Sveti Vladimir (970–1016)*, grupa autora, Fonadacija „Sveti Petar Cetinjski“ – Narodni muzej Crne Gore, Podgorica, 2016.

- *Đurđevi stupovi i Budimljanska eparhija*, Zbornik radova, Berane – Beograd, 2011.

- Gačević S, *Muzika u staroj crnogorskoj periodici*, Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2021.

- Enciklopedija Jugoslavije, *Crnogorsko – primorska mitropolija*, tom III, Zagreb, 1984.

- Folić Z, Istorija *Muslimana Crne Gore 1455–1918*, knjiga I, Podgorica, 2013.

- *Istorija Pljevalja*, (grupa autora), Pljevlja, 2006.

- Jovanović V, *Crnogorska pravoslavna crkva i Vaseljena, Prilozi istoriji hrišćanstva u Crnoj Gori*, Podgorica, 2014.

- Jovović I, *Prilozi za istoriju Barske nadbiskupije*, Bar, 2012.

- Jovović I, „Osvrt na Barski glagoljski misak iz 1893. godine“, *Vaspitanje i obrazovanje, časopis za pedagošku teoriju i praksu*, god. XXXVII, br. 4, Podgorica, 2012.

- Jovović I, „Dvooltarske crkve na Crnogorskom primorju“, *Matica, časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu*, br. 53, god. XIV, Cetinje – Podgorica, 2013.

- Lavić O, „Rukopisi biblioteke islamske zajednice u Baru“, *Almanah, časopis za proučavanje, zaštitu i prezentaciju kulturno-istorijske baštine Muslimana – Bošnjaka*, br. 21–22, Podgorica, 2003.

- Lupis V, *Baštinske teme Boke Kotorske*, Dubrovnik – Zagreb, 2013.

- *Ljetopis popa Dukljanina – Sclavorum Regnum Grgura barskog, faksimil teksta sa prevodom*, (Predgovor Eduard Peričića), Bar, 1999.

- Kilibarda N, *Usmena književnost Crne Gore*, Podgorica, 2009.

- Korać V, *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd, 1965.

- *Kotorski Misal Sv. Jakova od Lođe*, (predgovor Lenka Blehova Čelebić), Tivat – Podgorica, 2019.

- Kujović D, *Tragovima orijentalno-islamskog kulturnog nasljeđa u Crnoj Gori*, Podgorica, 2006.

- Krešić M, „Vjerske prilike u Humskoj zemlji (Stonu i Ratu) u srednjem vijeku“, *Hercegovina, časopis kulturno i povijesno nasljeđe*, br. 2, Mostar, 2016.

- *Kulturna istorija Paštrovića*, (grupa autora), Beograd, 2018.

- Kuštre D, „Statut kotorske bratovštine Sv. Križa iz 1298. godine“, *Croatica Christiana periodica*, Vol. 21, N. 39, Zagreb,1997.

- Malaj V, „Misal Don Djon Buzuka, prva albanska štampana knjiga iz 1555. godine“, *Zbornik Matice crnogorske*, Cetinje, 1995.

- Marković I, *Dukljansko-barska metropolija*, Zagreb, 1902.

- Marković S, „Notarijati medievalnih komuna Crnogorskog primorja (odrazi antičkog nasljeđa, autonomnosti urbaniteta i humanističkog univerzalizma)“, *Acta Histriae*, Vol. 18, br. 4, Koper, 2010.

- Marković S, *Stanovništvo srednjevjekovnog Bara*, Perast, 2014.

- *Manastir Morača*, Zbornik radova, SANU, Beograd, 2006.

- Mijović P, *Crnogorski apokrifi*, Cetinje, 1992.

- Mijović P, *Iz kulturne prošlosti Bara*, 1995.

- Milošević M, *Boka Kotorska, Bar i Ulcinj od XV do XVIII vijeka*, Podgorica, 2008.

- Nakićenović S, *Boka*, Podgorica, 1997.

- Nikčević M, *Crnogorske i hrvatske književne interferencije, Književno – kulturne veze na rubovima Mediterana*, Osijek – Podgorica, 2019.

- Nikčević V, *Miscellanea Slavorum*, Cetinje – Kraljevo, 2002.

- Nikčević V, *Duklja i Prevalitana*, Podgorica, 2012.

- Pavićević B, *Petar I Petrović Njegoš*, Podgorica, 1997.

- Premović M, „Povelje Humske episkopije“, *Matica, časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu*, br. 74, Cetinje – Podgorica, 2018.

- Plamenac R. T. *Memoari*, Podgorica, 1997.

- *Popa Dukljanina Sclovorum Regnum*, (kritičko izdanje), priredio i preveo Danilo Radojević, Cetinje, 2016.

- Pušić I, *Preromanička umjetnost na tlu Crne Gore*, CANU, podgorica, 2006.

- Radonić J, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje XVI–XIX veka*,

Beograd, 1950.

- Radoman A, *Studije o starijoj crnogorskoj književnosti*, Podgorica, 2015.

- Radoman A, „Duga tradicija pismenosti“, *Pobjeda*, Kult, god. I, br. 22, Podgorica, 2020.

- Rastoder R. – Rastoder J., *Nikola Dobrečić nadbiskup barski i primas srpski*, Budva, 1990.

- Rastoder Š, „Kratak osvrt na proces islamizacije u Crnoj Gori (XV–XIX)“, *Zbornik Crnojevići*, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2010.

- Rotković R., *Kratka ilustrovana istorija Crne Gore*, Podgorica, 1996.

- Rotković R., *Kraljevina Vojislavljevića XI i XII vijek*, Podgorica, 1999.

- Rovinski A. P, *Studije o Crnoj Gori*, Podgorica, 2004.

- *Sveti Vasilije Ostroški: čudotvorac i iscjeljitelj*, Mitropolija Crnogorsko-primorska, Cetinje – Beograd, 2009.

- Somijer D. V, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, Cetinje, 1994.

- Šabotić S, „Kratak pregled formiranja islamskih vjerskih zajednica u Crnoj Gori, Srbiji, Bosni i Hercegovini poslije Berlinskog kongresa 1878.i njihov uticaj na bošnjaštvo do 1940. godine“, *Almanah, časopis za proučavanje, zaštitu i prezentaciju kulturno-istorijske baštine Muslimana – Bošnjaka*, br. 23–24, Podgorica, 2003.

- Šabović I, „Kasabe i šeheri“, *Almanah, časopis za proučavanje, zaštitu i prezentaciju kulturno-istorijske baštine Muslimana – Bošnjaka*, br. 17–18, Podgorica, 2001.

- *Štampar Vojvoda Božidar Vuković Podgoričanin*, Titograd, 1981.

- Šekularac B, *Tragovi prošlosti Crne Gore*, Cetinje 1994.

- Šekularac B, *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, Cetinje, 2000.

- Šekularac B, *Razvoj pismenosti u Crnoj Gori*, Cetinje, 2014.

- Šuflaj M, *Srbi i Arbanasi*, Beograd, 1925.

- Velev I, „Makedonsko-crnogorsko književne veze srednjem vijeku“, *Matica, časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu*, br. 74, Cetinje – Podgorica, 2018.

- Vujučić R., „Prelogomena o hrišćansko-islamskim sažimanjimama u likovnimi i primijenjenim umjetnostima na tlu Crne Gore“, *Almanah, časopis za proučavanje, zaštitu i prezentaciju kulturno-istorijske baštine Muslimana – Bošnjaka*, br. 13–14, Podgorica, 2000.

- Živković D, *Istorija Crnogorskog naroda*, tom I–II, Cetinje, 1989/1992.

- www.monteislam.com

GLAVNE ODLIKE MEĐUNARODNIH ODNOSA CRNE GORE 1974–1980

Dragutin Papović

The paper analyses the foreign policy of Montenegro from 1974 to 1980. The most important body of Montenegro for the implementation of foreign policy was the Republic Committee for Foreign Relations. The main goals of Montenegro's foreign policy in this period were improving economic relations with foreign countries, cultural-educational and scientific-technical cooperation, cooperation of Montenegrin cities and municipalities with cities of other countries and maintaining ties with emigrants and Montenegrins working abroad temporarily.

Normativni i institucionalni okvir

Proces decentralizacije Socijalističke federativne republike Jugoslavije (SFRJ) koji je počeo krajem 60-ih godina XX vijeka, uticao je na to da socijalističke republike (SR) i socijalističke autonomne pokrajine (SAP), između ostalog, počnu da se bave i spoljnom politikom u okviru odgovarajućih institucija i uvrđene politike federacije. U Crnoj Gori je tada za ovu oblast bila nadležna Komisija Republičkog vijeća Skupštine SR Crne Gore za spoljnopolitička i druga pitanja iz domena odnosa sa inostranstvom, koja je imenovana u maju 1968. godine.[1]

[1] *Službeni list SRCG*, 15/1968, 29. 6. 1968.

Nakon seta ustavnih amandmana, koje je Skuština SFRJ usvojila krajem 1968. godine, došlo je do odgovarajućih promjena u ustavima republika i autonomnih pokrajina, što se odrazilo na njihove nadležnosti u spoljnoj politici. Skupština SR Crne Gore je u januaru 1969. godine usvojila Ustavne amandmane V – XIV na Ustav iz 1963. godine.[2] Ustavni amandman VI je, između ostalog, propisao da Republičko vijeće i Vijeće komuna u Skupštini Crne Gore ravnopravno pretresaju pitanja iz oblasti spoljne politike. Potom je Skupština Crne Gore u oktobru 1969. godine formirala Komisiju za spoljnopolitička i druga pitanja iz odnosa sa inostranstvom, kao zajedničku komisiju Republičkog vijeća i Vijeća komuna.[3] Crna Gora je tada imala i Republičku komisiju za kulturne veze sa inostranstvom, koja je početkom 1972. godine transformisana u Republički zavod za međunarodnu naučnu, prosvjetno-kulturnu i tehničku saradnju (ZAMTES).[4] Krajem 60-ih i početkom 70-ih godina međunarodna aktivnost Crne Gore bazirala se, prije svega, na uspostavljanju ekonomskih, kulturnih, prosvjetnih i naučnih veza sa inostranstvom.

Proces decentralizacije SFRJ okončan je usvajanjem federalnog Ustava 1974. godine. Republikama i autonomnim pokrajinama proširena su, između ostalog, prava u vođenju spoljne politike. Na osnovu člana 271 ovog Ustava, republike i autonomne pokrajine su mogle da ostvaruju saradnju sa organima i organizacijama drugih država i međunarodnih organizacija, ali u okviru utvrđene spoljne politike SFRJ i njenih međunarodnih ugovora. Prema članu 244 Ustava, spoljna politika federacije se utvrđivala kroz ravnopravno učešće i odgovornost republika i autonomnih pokrajina, a potom se sprovodila preko saveznih organa. To je značilo da je za

2 *Službeni list SRCG*, 1/1969, 25. 1. 1969.

3 *Službeni list SRCG*, 23/1969, 3. 11. 1969.

4 *Službeni list SRCG*, 4/1972, 10. 3. 1972.

međunarodni položaj i odnose SFRJ sa drugim državama i međunarodnim organizacijama bio presudan konsenzus republika i autonomnih pokrajina, što im je dalo dominantan uticaj na kreiranje spoljne politike SFRJ. Ukoliko su međunarodni ugovori SFRJ zahtijevali donošenje novih ili izmjenu važećih republičkih, odnosno, pokrajinskih zakona, ili su iz njih proisticale posebne obaveze za jednu ili više republika ili pokrajina, ti ugovori se nijesu mogli zaključiti bez saglasnosti nadležnih republičkih, odnosno pokrajinskih organa.

Ustav SR Crne Gore iz 1974. godine propisao je da Crna Gora, ravnopravno sa drugim republikama i autonomnim pokrajinama, učestvuje u utvrđivanju i sprovođenju spoljne politike SFRJ koja se zasnivala na načelima poštovanja nacionalnog suvereniteta i ravnopravnosti, nemiješanju u unutrašnje poslove drugih zemalja, socijalističkom internacionalizmu i mirnom rješavanju međunarodnih sporova.[5] U okviru zajednički utvrđene spoljne politike i međunarodnih ugovora SFRJ, Crna Gora je ostvarivala političku, ekonomsku, kulturnu i drugu saradnju sa organima i organizacijama drugih država i sa međunarodnim organima i organizacijama. Pravo učešća u međunarodnoj saradnji su imale i opštine, organizacije udruženog rada (OUR) i druge organizacije na teritoriji Crne Gore. Ustav je obavezao sve organe, organizacije i pojedince da se u međunarodnim odnosima pridržavaju načela spoljne politike i međunarodne aktivnosti SFRJ i da se zalažu za njihovo ostvarivanje. Spoljna politika SR Crne Gore ostvarivala se u okviru jedinstvene spoljne politike i međunarodnog angažovanja Jugoslavije.[6] U toj politici osnova je bila nesvrstana politika SFRJ u okviru koje je

[5] Ustav SR Crne Gore, uvodni dio, osnovna načela, VIII, Službeni list SR Crne Gore, br. 5/74, str. 90.

[6] Državni arhiv Crne Gore (DACG) – Republički komitet za odnose sa inostranstvom (358), f. 9. Informacija o saradnji SR Crne Gore sa inostranstvom, Titograd, 6. 10. 1980.

Crna Gora nastojala da ostvari svoje ciljeve u međunarodnim odnosima.

Republički Ustav iz 1974. godine uticao je na izmjenu postojećih i na formiranje novih institucija za vođenje međunarodne politike Crne Gore. Skupština SR Crne Gore je na osnovu Ustava 1974. godine imala: Vijeće komuna, Vijeće udruženog rada i Društveno-političko vijeće. U junu 1976. godine obrazovana je zajednička Komisija svih vijeća Skupštine za spoljnu politiku i međunarodne odnose.[7] Komisija je pratila, razmatrala i pretresala pitanja koja su se odnosila na utvrđivanje i sprovođenje spoljne politike SFRJ, ravnopravno sa drugim socijalističkim republikama i autonomnim pokrajinama. Bavila se unapređivanjem i razvijanjem političkih, ekonomskih, kulturnih, naučno-tehničkih i drugih odnosa SR Crne Gore sa inostranstvom. Razmatrala je saradnju opština, OUR-a i drugih organizacija sa odgovarajućim organima i organizacijama drugih zemalja, teritorijalnim jedinicama stranih država i međunarodnim organizacijama. Analizirala je položaj i stanje crnogorskih radnika na privremenom radu u inostranstvu. U okviru njene nadležnosti bila su i pitanja vezana za iseljenike iz Crne Gore. Komisija je imala predsjednika i 14 članova, koji su se birali iz redova delegata svih vijeća Skupštine.

Nakon usvajanja Ustava iz 1974. godine, u vođenje spoljne politike uključeno je i Izvršno vijeće Skupštine SR Crne Gore, odnosno Vlada. Zato je u okviru Izvršnog vijeća 1975. godine formiran Komitet za odnose sa inostranstvom, kao stalno radno tijelo Vijeća.[8] Komitet je pratio ostvarivanje politike Jugoslavije i dejstva mjera u oblasti odnosa sa inostranstvom i razmatrao ostvarivanje saradnje sa drugim državama od interesa za SR

[7] Službeni list SRCG, 27/1976, 14. 7. 1976.

[8] DACG – 358, f. 10. Izvještaj o radu Komiteta za period od maja 1978. do 31. decembra 1979. godine, Titograd, mart 1980; Službeni list SRCG, 4/1975, 10. 2. 1975.

Crnu Goru. Pratio je i razmatrao pitanja saradnje sa inostranstvom u oblastima ekonomske politike, nauke, kulture, obrazovanja, zapošljavanja, konzularnih poslova i zdravstva. Komitet je razmatrao i pitanja od značaja za koordinaciju rada republičkih organa uprave i drugih organa i organizacija u sprovođenju politike i mjera u oblasti odnosa sa inostranstvom. Sarađivao je sa nadležnim saveznim organima u razmatranju pojedinih pitanja iz oblasti odnosa sa inostranstvom, davao mišljenja i pokretao inicijativu o tim pitanjima i vršio druge poslove koje mu je odredilo Vijeće.

Skupština SR Crne Gore je u martu 1975. godine usvojila Zakon o republičkim savjetima.[9] Savjeti su bili zajednička savjetodavna tijela čiji je cilj bio ostvarivanje saradnje SR Crne Gore i društvenopolitičkih organizacija u raznim oblastima. Njihova dužnost je bila i da, između ostalog, razmatraju bitna pitanja iz odnosa SR Crne Gore i SFRJ sa inostranstvom. Zbog toga je formiran Republički savjet za odnose sa inostranstvom. Predsjednika Republičkog savjeta za odnose sa inostranstvom imenovalo je Predsjedništvo SR Crne Gore, po pravilu iz reda svojih članova, nakon dogovora sa Skupštinom, Izvršnim vijećem, Savezom komunista (SK) Crne Gore, Socijalističkim savezom radnog naroda (SSRN) Crne Gore, Savezom sindikata Crne Gore i Privrednom komorom SR Crne Gore. Članovi Savjeta su bili istaknuti stručnjaci, naučni i javni radnici. Tako je i Predsjedništvo SR Crne Gore, koje je uvedeno u politički sistem Crne Gore Ustavom 1974. godine, dobilo dio nadležnosti u vođenju spoljne politike Republike. U martu 1978. Skupština Crne Gore je usvojila ustavne amandmane od I do V na Ustav SR Crne Gore.[10] Ustavnim amandmanom V Predsjedništvo SR Crne Gore je, između ostalog, dobilo pravo da razmatra najvažnija pitanja iz oblasti međunarodne politike. Ove dužnosti

[9] Službeni list SRCG, 13/1975, 8. 4. 1975.

[10] Službeni list SRCG, 10/1978, 21. 3. 1978.

Predsjedništvo je realizovalo preko Republičkog savjeta za odnose sa inostranstvom.

Do promjena u organizaciji organa uprave zaduženih za vođenje spoljne politike došlo je nakon usvajanja Zakona o državnoj upravi u SR Crnoj Gori u januaru 1979. godine.[11] Ovaj zakon je propisao da se Komitet za odnose sa inostranstvom, koji je do tada funkcionisao kao stalno radno tijelo u okviru Izvršnog vijeća, transformiše u samostalni kolegijalni organ uprave.[12] To je urađeno u maju 1979. godine kada je usvojen novi Zakon o Izvršnom vijeću i republičkim organima uprave.[13] Tada je formiran Republički komitet za odnose sa inostranstvom.[14] Komitet je zamišljen kao mjesto dogovaranja i usaglašavanja aktivnosti svih subjekata koji su učestvovali u saradnji Crne Gore sa inostranstvom.[15] Zadatak ovog Komiteta je bio da rukovodi međunarodnim odnosima iz okvira prava i dužnosti Republike. To se, primarno, ticalo uspostavljanja i unapređenja saradnje Crne Gore sa ustanovama i organizacijama drugih država i sa međunarodnim organizacijama u oblasti ekonomskih odnosa. Posebno je bilo značajno da Komitet radi na povezivanju privrede Crne Gore sa privredama drugih država kroz dugoročne programe saradnje. Komitet je unapređivao promet roba i usluga sa inostranstvom. Pratio je spoljnotrgovinski sistem i proces unapređivanja poslovanja crnogorskih OUR-a sa inostranstvom. Obavljao je stručne poslove u vezi međunarodnih ugovora i pratio je izvršavanje tih ugovora. Inicirao je stručnu pomoć zainteresovanim organima, organizacijama i

11 *Službeni list SRCG*, 4/1979, 15. 2. 1979.

12 DACG – 358, f. 10. Izvještaj o radu Komiteta za period od maja 1978. do 31. decembra 1979. godine, Titograd, mart 1980.

13 *Službeni list SRCG*, 17/1979, 12. 6. 1979.

14 Isto.

15 DACG – 358, f. 1. Zapisnik sa III sjednice Republičkog komiteta za odnose sa inostranstvom, 21. 12. 1979. i 11. 01. 1980.

zajednicama kako bi se unaprijedili međunarodni odnosi i saradnja sa inostranstvom. Komitet je pratio spoljnopolitičku aktivnost nadležnih organa SFRJ i angažovao se u realizaciji jednog dijela programa međunarodnih posjeta Jugoslaviji. Učestvovao je u pripremi, realizaciji i raspravi oko značajnih međunarodnih događaja za koje je bila zainteresovana Jugoslavija.

Odlukom o utvrđivanju sastava i broja članova Komiteta određeni su organi i organizacije iz Republike koji su delegirali svoje predstavnike u Komitet.[16] Prvi sastav Republičkog komiteta za odnose sa inostranstvom činili su: Branko Lukovac, predsjednik Komiteta, i članovi: Radonja Bojović, zamjenik guvernera Narodne banke Crne Gore, Milutin Kalezić, direktor Radne organizacije „Drvoimpex“ iz Titograda, Vojislav Knežević, potpredsjednik Privredne komore Crne Gore, Dimitrije Krivokapić, direktor ZAMTES-a, Anton Moškov, v. d. direktora OUR-a Pomorsko brodarstvo – Jugoslovenska oceanska plovidba Kotor, Olga Perović, članica Izvršnog vijeća i predsjednica Republičkog komiteta za informacije, dipl. ing. Mihailo Popović, član poslovodnog odbora Kombinata aluminijuma – Titograd (KAT), Nikola Samardžić, predsjednik republičke Samoupravne interesne zajednice (SIZ) za ekonomske odnose sa inostranstvom, Fadil Taipović, član Izvršnog vijeća i predsjednik Republičkog komiteta za turizam (potom je umjesto Taipovića, član Komiteta bio Anđelko Kovačević), Drago Vučinić, zamjenik republičkog sekretara za finansije, Radomir Zec, direktor sektora za marketing „Industrijaimport“ – Titograd, Slobodan Radoičić komercijalni direktor Željezare „Boris Kidrič“, Žarko Dragović, delegat Republičke konferencije SSRN Crne Gore i Svetozar Jovićević, delegat Univerziteta „Veljko Vlahović“. Zamjenik predsjednika

[16] DACG – 358, f. 10. Izvještaj o radu Komiteta za period od maja 1978. do 31. decembra 1979. godine, Titograd, mart 1980.

Komiteta bio je Zoran Gregl. Komitet je prvu sjednicu održao 7. septembra 1979. godine.[17] Na toj sjednici je odlučeno da se pripremi predlog Poslovnika i da se pripreme predlozi odbora za koordinaciju saradnje sa pojedinim zemljama.

Republički komitet za odnose sa inostranstvom usvojio je Poslovnik o radu 11. januara 1980. godine.[18] Komitet je radio na osnovu godišnjeg Programa rada i periodičnih planova rada, a u skladu sa Programom rada Skupštine SR Crne Gore, Predsjedništva SR Crne Gore i Izvršnog vijeća Skupštine SR Crne Gore. Komitet je pratio političke, ekonomske, naučne i prosvjetno-kulturne odnose SFRJ sa inostranstvom i sva zbivanja u svijetu koja su bila značajna za učešće Crne Gore u utvrđivanju i sprovođenju jedinstvene spoljne politike SFRJ, kao i za politiku Crne Gore prema drugim državama. Komitet je o tome obavještavao Izvršno vijeće, Skupštinu SR Crne Gore, druge organe u Republici i predlagao im stavove i mjere.

Predsjednik Komiteta je predstavljao Komitet. Predlagao je Program rada i starao se o izvršavanju odluka i zaključaka Komiteta. U slučaju odsustva ili spriječenosti, predsjednika Komiteta je sa njegovim ovlašćenjima i odgovornostima mijenjao zamjenik predsjednika Komiteta. Članstvo u Komitetu je bila društvena funkcija. Članovi Komiteta su imali pravo i dužnost da prisustvuju sjednicama i da učestvuju u radu i odlučivanju. Komitet je radio na sjednicama. Predsjednik Komiteta je sazivao sjednice po vlastitoj procjeni, na predlog nekog od članova Komiteta ili na osnovu zaključaka Komiteta. Sjednica se sazivala i kada bi to zatražili Skupština, Izvršno vjeće ili drugi zainteresovani organ, organizacija ili zajednica. Komitet je donosio propise i druge opšte akte za koje je bio

[17] DACG – 358, f. 2. Zaključci sa Prve sjednice Republičkog komiteta za odnose sa inostranstvom, održane 7. 09. 1979.

[18] DACG – 358, f. 10, Poslovnik o radu Republičkog komiteta za odnose sa inistranstvom.

ovlašćen, zaključke, rješenja i druge pojedinačane akte i utvrđene predloge. Za proučavanje pojedinih pitanja iz djelokruga svoga rada, kao i za prethodno razmatranje određenih predloga i mišljenja upućenih Komitetu, Komitet je mogao da obrazuje stalna ili povremena radna tijela (Komisije, radne grupe i sl).

Komitet je izvještaj o radu podnosio Skupštini Crne Gore i Izvršnom vijeću Crne Gore.[19] Komitet je Skupštini Crne Gore odgovorao za zakonito, potpuno i blagovremeno vršenje zadataka iz oblasti međunarodnih odnosa i za sprovođenje utvrđene politike Skupštine iz oblasti međunarodne saradnje i odnosa Crne Gore sa inostranstvom. Komitet je, prije svega, imao dobru i intenzivnu saradnju sa Zajedničkom komisijom svih vijeća Skupštine za spoljnu politiku i međunarodne odnose. Sa ovom Komisijom je usklađivao programe rada i Komisiji je podnosio materijale na razmatranje.

Odgovornost Komiteta prema Izvršnom vijeću odnosila se, prije svega, na zakonsku obavezu Komiteta da postupa u skladu sa stavovima i smjernicama Vijeća. Komitet je to obavljao tako što je Izvršnom vijeću slao blagovremene izvještaje o stanju, pojavama i kretanjima iz oblasti odnosa sa inostranstvom. Na inicijativu Komiteta, Izvršno vijeće je razmatralo razne izvještaje, informacije i pitanja koja su bila značajna za unapređivanje odnosa Crne Gore sa inostranstvom. Komitet je o tim pitanjama usvajao zaključke koje je podnosio Izvršnom vijeću na usvajanje i realizaciju.

Komitet je sarađivao sa Predsjedništvom SR Crne Gore, odnosno sa Republičkim savjetom za odnose sa inostranstvom koji je funkcionisao u okviru Predsjedništva SR Crne Gore. Komitet i Savjet su usklađivali program rada i Komitet je u potpunosti učestvovao u radu Savjeta. Postojala je praksa

[19] DACG – 358, f. 10. Izvještaj o radu Komiteta za period od maja 1978. do 31. decembra 1979. godine, Titograd, mart 1980.

redovnog međusobnog informisanja i dogovaranja. Usklađivali su međunarodne posjete i razmatrali informacije o odnosima Crne Gore i SFRJ sa pojednim zemljama. U saradnji sa Savjetom organizovano je razmatranje pitanja i materijala iz domena ostvarivanja ekonomskih odnosa Crne Gore sa inostranstvom.

U realizaciji svojih zadataka Komitet je ostvarivao saradnju i sa drugim republičkim organima uprave, a prije svega sa: Sekretarijatom za privredu, Sekretarijatom za finansije, Sekretarijatom za prosvjetu, nauku i kulturu i Sekretarijatom za rad, zdravstvo i socijalnu zaštitu. Komitet je redovno tražio mišljenja i stavove nadležnih organa uprave prilikom izrade informacija o saradnji Crne Gore sa pojedinim zemljama. Komitet je sarađivao i sa društvenopolitičkim organizacijama u Crnoj Gori. Tako je u radu Komiteta, kao kolegijalnog organa, učestvovao predstavnik SSRN, dok je Komitet učestvovao u radu Komisije za međunarodne odnose Centralnog komiteta (CK) SK Crne Gore i Sekcije RK SSRN Crne Gore. Komitet je svoj rad usklađivao sa Privrednom komorom Crne Gore, SIZ-om za ekonomske odnose sa inostranstvom, Narodnom bankom Crne Gore i OUR-ima u Crnoj Gori. Njihovi predstavnici su učestvovali u radu sjednica Komiteta kroz rad u oblasti ekonomskih odnosa sa inostranstvom. Na tim sjednicama Komiteta su usaglašavani stavovi i postizani dogovori o planovima i aktivnostima. Komitet je prilikom izrade informacija i platformi povodom dolaska stranih delegacija u Crnu Goru ili odlaska crnogorskih delegacija u druge države, kao i povodom priprema zasijedanja mješovitih komiteta za privrednu i drugu saradnju SFRJ sa pojedinim zemljama, redovno konsultovao Privrednu komoru i zainteresovane OUR-e o stanju i mogućnostima unapređivanja robne razmjene, industrijske, kreditno-finansijske i naučno-tehničke saradnje sa pojedinim državama. Tako je Komitet nastojao da podstakne

spoljnotrgovinsku razmjenu Crne Gore, nove oblike saradnje i razvoj spoljnotrgovinske mreže.

Zbog prirode posla i poštovanja državne hijerarhije Komitet je sarađivao sa Saveznim sekretarijatom za inostrane poslove (SSIP) i njegovim upravama, službama i tijelima. Komitet je upućivao sugestije i predloge prilikom izrade saveznih plaformi i dokumenata povodom posjeta stranih delegacija Jugoslaviji i jugoslovenskih delegacija drugim državama. Na isti način se uključivao u zasijedanja mješovitih komisija i komiteta za privrednu i drugu saradnju Jugoslavije sa pojedinim zemljama. Komitet je sa SSIP-om sarađivao u programiranju i realizaciji aktivnosti Crne Gore prema inostranstvu. Komitet je sa SSIP-om razmjenjivao sve informacije koje su se odnosile na Crnu Goru. Uprave i službe SSIP-a su Komitetu pružile pomoć kroz slanje informacija, učešće na sastancima i dogovaranje sa jugoslovenskim diplomatsko-konzularnim predstavništvima (DKP). Posebno je bila značajna pomoć SSIP-a Komitetu u vođenju politike prema susjednim zemljama što je bio jedan od prioriteta međunarodne aktivnosti Crne Gore. U saradnji sa SSIP-om Komitet je u Crnoj Gori organizovao proceduralnu pripremu jednog broja jugoslovenskih ambasadora i šefova DKP-a koji su odlazili na nove dužnosti u inostranstvo. Posredstvom SSIP-a ostvarivani su komunikacija i konsultacije se odgovarajućim organima i službama ostalih republika i pokrajina.

Komitet je sa SSIP-om sarađivao i po pitanju kadrova iz Crne Gore koji su radili u SSIP-u i u jugoslovenskim DKP-ima. Tu je saradnja bila ograničena, zbog slabe prakse i zbog relativno organičene kadrovske baze i odsustva dugoročne politike planiranja kadrova u Crnoj Gori. Ipak, Komitet je sa SSIP-om 1979. godine počeo rad na sistematskoj evidenciji kadrova i stvaranju osnova za dugoročnu kadrovsku politiku Crne Gore u oblasti spoljnih poslova. Tada su počeli razgovori i saradnja na obuci i formiranju crnogorskih kadrova u SSIP-u. Potreba za

profesionalnim kadrovima je bila izražena jer se Crna Gora sve više uključivala u međunarodne aktivnosti SFRJ i jer je imala sve veći obim i intenzitet odnosa sa inostranstvom. O ovome su vođeni razgovori između crnogorskih zvaničnika, zaduženih za vođenje spoljne politike, i predstavnika Univerziteta „Veljko Vlahović“ u januaru 1980. godine.[20] Na sastanku su učestovali Branko Lukovac, predsjednik Republičkog komiteta za odnose sa inostranstvom, Sulejman Redžepagić, predsjednik Republičkog savjeta za međunarodne odnose Predsjedništva SR Crne Gore, Đorđe Vukmanović, predsjednik Zajedničke komisije svih vijeća Skupštine SR Crne Gore za spoljnu politiku i međunarodne odnose, Dimitrije Krivokapić, direktor ZAMTES-a, dr Miljan Radović, rektor Univerziteta „Veljko Vlahović“ i dr Svetozar Jovićević, predsjednik Komisije Univerziteta za međuuniverzitetsku saradnju i međunarodne odnose. Jedan od zaključaka sastanka je bio da su Crnoj Gori neophodni kadrovi za rad u oblasti međunarodnih odnosa i da je potrebno da kadrovi, koji su se već bavili međunarodnim odnosima, dobiju veća znanja iz oblasti međunarodnih, političkih i ekonomskih odnosa. To se moglo najbolje postići kroz organizaciju postdiplomskih studija i zato je zadatak bio da se razmotre mogućnosti organizovanja Centra za postdiplomske studije iz međunarodnih odnosa. On je zamišljen kao opšti Centar za više oblasti, koji bi se pored specijalizacije kadrova, bavio i naučno-istraživačkim radom u ovoj oblasti.

Zbog prirode posla Komitet je imao dobru saradnju sa Saveznim sekretarijatom za spoljnu trgovinu (SSST). S obzirom na to da je u fokusu rada Komiteta bila privredna saradnja Crne Gore sa inostranstvom, SSST je Komitetu pomagao u pripremi informacija i platformi za razgovore sa predstavnicma pojedinih država.

[20] DACG – 358, f. 10. Bilješka o nekim pitanjima međunarodne aktivnosti Univerziteta „Veljko Vlahović“.

Crna Gora je od 1974. godine formirala široku mrežu organa i institucija zaduženih za vođenje spoljne politike i počela je da se sistemski bavi stvaranjem potrebnog kadra za vođenje međunarodne politike. U tome su podijeljene nadležnosti imali Skupština, Izvršno vijeće i Predsjedništvo SR Crne Gore, koji su sarađivali i zajednički utvrđivali i sprovodili spoljnu politiku u okviru ustavnih nadležnosti Republike. Centar te saradnje je bio Republički komitet za odnose sa inostranstvom. On je bio glavni organ za sprovođenje spoljne politike i može se smatrati pretečom savremenog Ministarstva spoljnih poslova Crne Gore. Glavni ciljevi međunarodne politike Crne Gore bili su: spoljnotrgovinski robni i nerobni promet Crne Gore, devizno-bilansna pozicija Crne Gore, uspostavljanje dugoročnih oblika privredne saradnje sa privredama drugih država, međunarodna finansijsko-kreditna i međubankarska saradnja, kulturno-prosvjetna i naučno-tehnička saradnja, saradnja crnogorskih gradova i opština sa gradovima drugih zemalja i održavanje veza sa iseljeništom i crnogorskim radnicima na privremenom radu u inostranstvu. Glavni dio međunarodne politike Crne Gore odnosio se na ekonomiju, dok su politički ciljevi bili u drugom planu jer je to bila nadležnost savezne vlade, odnosno SSIP-a.

Ekonomski odnosi Crne Gore s inostranstvom

Tokom 70-ih godina XX vijeka Crna Gora je sa inostranstvom komunicirala prije svega zbog potreba svoje privrede. Crnogorska privreda se značajnije uključila u međunarodne tokove pa su u ovoj deceniji konstantno rasli obim i vrijednost spoljnotrgovinske razmjene Crne Gore. Zbog toga je primarni zadatak međunarodne aktivnosti Crne Gore bio da uspostavi saradnju sa ustanovama i organizacijama drugih država i međunarodnih organizacija, posebno u oblasti ekonomskih odnosa, kako bi se unaprijedila robna razmjena i pronašle

mogućnosti za uspostavljanje dugoročnih oblika saradnje između crnogorske i privrede drugih država.[21]

Robna razmjena Crne Gore sa inostranstvom (u milionima dinara).[22]

godina	izvoz	uvoz	deficit	index
1972.	639	738	99	100
1973.	960	999	39	39
1974.	1.361	1.852	491	1259
1975.	1.407	2.135	738	148
1976.	1.745	1.830	80	12
1977.	1.892	2.561	669	787
1978.	1.827	3.981	2.154	322
1979.	1.924	4.987	3.063	142

Robna razmjena SFRJ sa inostranstvom (u milionima dinara).

godina	izvoz	uvoz	deficit	index
1972.	38.033	54.956	16.923	100
1973.	48.494	76.689	28.195	166
1974.	64.678	128.217	63.539	225
1975.	69.228	120.843	61.615	97
1976.	82.927	125.235	42.308	69
1977.	89.321	163.776	74.455	174
1978.	103.495	182.285	78.790	105
1979.	118.463	234.730	116.267	147

21 DACG – 358, f. 10. Izvještaj o radu Komiteta za period od maja 1978. do 31. decembra 1979. godine, Titograd, mart 1980.

22 DACG – 358, f. 9. Informacija o saradnji SR Crne Gore sa inostranstvom, Titograd, 6. 10. 1980.

Prosječne mjesečne zarade u Crnoj Gori (u dinarima)[23]

godina	iznos
1972.	1472
1973.	1689
1974.	2192
1975.	2704
1976.	3133
1977.	3664
1978.	4403
1979.	5243
1980.	6636

Crnogorski izvoz se u periodu 1972–1979. godine uvećao za 3 puta, dok je uvoz porastao za skoro 7 puta. U istom periodu izvoz SFRJ se povećao za 3 puta, dok se uvoz SFRJ povećao za 4 puta. Spoljnotrgovinski deficit Crne Gore se stalno uvećavao od 1972. godine sa izuzetkom 1973. i 1976. godine. Deficit je sa 99 miliona dinara 1972. godine porastao na 3 milijarde dinara 1979. godine, ili za 30 puta. Učešće crnogorskog u jugoslovenskom spoljnotrgovinskom deficitu je 1972. godine iznosilo 0,58%, a 1979. godine 2,63% ili 4,5 puta više. Spoljnotrgovinska razmjena Crne Gore od 1977. godine bila je u izrazitom deficitu, prije svega zbog recesije svjetske ekonomije, povećanja domaćih i inostranih cijena repromaterijala i sirovina i pada produktivnosti.[24] Struktura robnog prometa Crne Gore sa inostranstvom u toku posljednje tri godine 70-ih kretala se tako

[23] Zarade u Republici Crnoj Gori 1965–2005, Monstat, Bilten 1, Podgorica, 2006, str. 11–14.

[24] DACG – 358, f. 9. Informacija o saradnji SR Crne Gore sa inostranstvom, Titograd, 6. 10. 1980.

da je oko 15% ukupnog izvoza išlo u zemlje u razvoju (zemlje trećeg svijeta), oko 20% u razvijene zemlje i oko 65% u socijalističke zemlje, od čega polovina u socijalističke zemlje sa klirinškim (razmjena robe za robu po dogovorenoj cijeni) načinom plaćanja. S druge strane, od ukupnog uvoza skoro dvije trećine je otpadalo na uvoz iz razvijenih zemalja, oko 30% iz socijalističkih država, dok je učešće zemalja u razvoju u crnogorskom uvozu bilo svega oko 3%.

Predviđeni razvoj ekonomskih odnosa Crne Gore sa inostranstvom u srednjoročnom planu se nije realizovao.[25] Pored toga, povećan je nesklad između stope rasta potrošnje i dohotka i povećana je inflacija. Tako je i rast prosječnih mjesečnih zarada tokom 70-ih godina više bio posljedica inflatornih kretanja nego realnog privrednog rasta. Rast produktivnosti i ekonomičnosti poslovanja su bili nezadovoljavajući. Kasnilo se u transformaciji privredne strukture i pojačana je zavisnost od uvoza sirovina. Privreda Crne Gore je zavisila od uvoza strane opreme i stranih kredita, što je značajno povećalo uvoz, dok je izvoz neznatno rastao. Uz to, 1979. godina je podbacila u turizmu jer je zemljotres pogodio crnogorsko primorje, koje je bilo privredno i posebno turistički najaktivniji dio Crne Gore. Zato je pokrivenost crnogorskog uvoza izvozom bila svega 38,6%, naspram 50,5% na nivou SFRJ 1979. godine.[26] Takođe, Crna Gora je 1979. godine uzela 2.035 miliona dinara stranih kredita i 2.093 miliona dinara kredita za refinansiranje. Zaduženost Crne Gore je 1979. u odnosu na 1978. godinu porasla za 8,8% ili za 920 miliona dinara. Krajem 1979. godine Crna Gora je prema inostranstvu imala dug od 11.359 miliona dinara. Ovaj dug je bio 6 puta veći od vrijednosti crnogorskog izvoza 1979. godine. Zbog toga je

[25] DACG – 358, f. 1. Inicijative za unapređenje saradnje sa SAD, Titograd, 18. 12. 1979.

[26] DACG – 358, f. 10. Izvještaj o radu Komiteta za period od maja 1978. do 31. decembra 1979. godine, Titograd, mart 1980.

prioritet crnogorske vlasti bio da se, kroz međunarodne aktivnosti, ublaži trgovinski deficit, naročito u odnosu prema zapadnim državama. To je bio dugoročan proces u kome su posebno mjesto imali: uspostavljanje dugoročne industrijske saradnje, kooperacija, zajednička ulaganja i prilagođavanje spoljnotrgovinske mreže ciljevima unapređivanja razmjene sa inostranstvom.

Otvaranje i povezivanje crnogorske ekonomije sa svjetskim tržištem pokazalo je da je Crna Gora morala da uvozi robu širokog spektra, dok, s druge strane, uvoz nije mogla da kompenzuje izvozom. Crnogorska privreda je bila u društvenoj svojini što je, u krajnjem, značilo da je za nju odgovorna Republika. Privreda Crne Gore je funkcionisala kao veliki socijalistički koncern koji je nakon decenije intenzivne međunarodne robne razmjene zapao u veliki trgovinski i platni, a naročito devizni, deficit. Poseban problem je bio što je dvije trećine crnogorskog izvoza išlo u socijalističke zemlje sa dogovornom ekonomijom, dirigovanim cijenama i klirinškim načinom plaćanja, dok je, s druge strane, dvije trećine crnogorskog uvoza dolazilo iz zapadnih, odnosno tržišnih (kapitalističkih) ekonomija za koje je trebalo obezbijediti konvertibilnu valutu.

Struktura roba izvoza i uvoza je bila nezadovoljavajuća. Preko dvije trećine izvezene robe činili su repromaterijali i sirovine, jedna desetina je otpadala na opremu, dok je roba široke potrošnje činila jednu petinu izvoza. Repromaterijal je i u uvozu imao dominantno mjesto – više od polovine uvoza roba. Roba široke potrošnje je imala trend rasta uvoza, dok je uvoz opreme bilježio pad. Crna Gora je imala suficit na polju uvoza i izvoza usluga, zahvaljujući prije svega morskom brodarstvu i turizmu koji su poslovali po pravilima svjetskog tržišta. Zahvaljujući njima, spoljnotrgovinski i devizni deficit je ublažen, pa je krajem 70-ih stepen pokrivenosti ukupnog uvoza izvozom iznosio oko 65%. Preostalih 35% deficita Crna Gora je morala da nadomjesti zaduživanjem ili restrikcijama u snabdijevanju.

Crnogorska privreda je imala skromne rezultate na uspostavljanju dugoročnih oblika saradnje sa inostranstvom. Na planu dugoročne proizvodne kooperacije do 1980. godine imala je 8 ugovora u oblasti metalne i elektroindustrije.[27] Ugovore su imali IGM „Radoje Dakić“ Titograd i „Obod“ Cetinje, a zaključeni su sa firmama iz: SR Njemačke, Italije, Mađarske, Poljske i Velike Britanije. Na osnovu zajedničkih ulaganja privreda Crne Gore je tada imala samo dva ugovora, gdje je vrijednost ulaganja stranih partnera iznosila 164,5 miliona dinara, a najveći dio ulaganja su činila ulaganja u istraživanje nafte. Na planu pribavljanja i ustupanja materijalnog prava na tehnologiju, OUR-i iz Crne Gore su do tada imali samo tri ugovora koje su realizovali: „Obod“, KAT i Željezara. Izvođenje investicionih radova u inostranstvu je na nivou Jugoslavije bio značajan oblik saradnje sa inostranstvom, ali je građevinska operativa Crne Gore u to bila najmanje uključena, prvenstveno zbog niske tehničke opremljenosti. Tada su postojala samo dva ugovora po ovom osnovu, a realizovao ih je „Lovćen-invest“ iz Titograda. Poslovno-tehnička saradnja sa inostranstvom se odvijala u oblasti metalne industrije, industrije tekstila, drvne industrije, lučkih usluga i turizma, ali obim ove saradnje nije imao veći značaj. Dugoročna privredna saradnja je bila izuzetno značajna za ukupni industrijsko-tehnološki razvoj i zato su se ciljevi i zadaci tadašnjih srednjoročnih planova razvoja Crne Gore bazirali na industrijsko-tehnološkom razvoju čiju osnovu su činili bazični proizvodi crne i obojene metalurgije. Zadatak crnogorskih vlasti je bio da sa inostranim partnerima unapređuju industrijsku kooperciju i omoguće: transfer tehnologije, zajednička ulaganja i poslovno-tehničku saradnju.

Početkom 1980. godine spoljnotrgovinsku mrežu Crne Gore činilo je 27 OUR-a. No, među njima nije bilo ni jedne radne

[27] DACG – 358, f. 9. Informacija o saradnji SR Crne Gore sa inostranstvom, Titograd, 6. 10. 1980.

organizacije kojoj je promet roba i usluga bila glavna djelatnost, odnosno nije postojala ni jedna specijalizovana spoljnotrgovinska radna organizacija, već su se one povremeno bavile spoljnom trgovinom. Crnogorska spoljnotrgovinska mreža je tokom 1979. godine realizovala 22,9% crnogorskog izvoza i 53% uvoza, odnosno 44,7% ukupnog spoljnotrgovinskog prometa Crne Gore. Crnogorski OUR-i su se pretežno koristili uslugama spoljnotrgovinskih organizacija drugih republika i pokrajina. Tako je 1980. godine za potrebe crnogorskog spoljnotrgovinskog prometa bilo angažovano oko 300 takvih organizacija, od čega najveći broj iz SR Srbije. Čak 45% spoljnotrgovinskog prometa Crne Gore realizovale su organizacije iz Srbije, dok je udio ostalih republika i pokrajina bio skroman, u prosjeku 10%. Crnogorske organizacije udruženog rada su znatno veći doprinos imale u oblasti prometa usluga (pomorski transport, turizam i lučke usluge), ali su njihovi kapaciteti stradali u zemljotresu 1979. godine. Skoro čitav nerobni spoljnotrgovinski promet u Crnoj Gori obavljale su crnogorske organizacije, registrovane za tu djelatnost, i sa aspekta deviznog priliva, posebno su se isticale: „Jugooceanija“, „Prekookeanska plovidba“, „Montenegroturist“ i „Zetatrans“. U pogledu kadrova, Crna Gora je imala povoljnu situaciju za obavljanje spoljnotrgovinskih poslova, jer je za tu djelatnost 1980. godine bilo prijavljeno 350 lica, od kojih preko 200 sa visokom stručnom spremom. No, bilo je malo onih koji su se isključivo i stručno bavili spoljnom trgovinom i zato je zadatak bio da se osposobi što više takvih kadrova koji bi istraživali tržište i plasirali crnogorske proizvode i usluge. Njihov zadatak je bio i da u svim drugim vidovima mogu sarađivati sa inostranstvom.

Dio spoljnotrgovinske mreže Crne Gore nalazio se u inostranstvu, ali je bio nerazvijen i nedovoljan. Tada su svoja predstavništva u inostranstvu imali: „Industrijaimport“ u Moskvi, Varšavi, Sofiji i Pragu, a pripremalo se otvaranje predstavništva u

Tirani i Bagdadu; „Montenegroeksport“ („Montex“) u Moskvi, „Prekookeanska plovidba“ u Havani i Galaci (Rumunija), „Jugooceanija“ u Nju Orleansu i „Investiciona banka – Udružena banka“ – Titograd u Londonu, Milanu i Njujorku. Sopstvena preduzeća u inostranstvu imali su samo „Montenegroeksport“ u Beču i „Prekookeanska plovidba“ u Panami. Ova preduzeća su formirana 1980. godine i njihova djelatnost je bila tek na početku. Postojalo je Mješovito crnogorsko-italijansko preduzeće „Levant – Co“ u Bariju, čiji su osnivači u ime Crne Gore bili „Industrija-import“ i još 12 radnih organizacija iz Crne Gore, sa osnivačkim ulogom od 200 miliona italijanskih lira, od čega je učešće članica iz Crne Gore iznosilo 49% uloga. „Investiciona banka – Udružena banka“ – Titograd je učestvovala u radu mješovitih banaka u inostranstvu (Međunarodna banka za investicije u Jugoslaviji i Banka za razvoj u Zambiji). U 1974. godini formiran je kompenzacioni sajamski aranžman CENTRO-JUG u cilju podsticanja razmjene između Crne Gore i južne Italije. Tokom 6 godina postojanja u ovaj aranžman se uključilo više radnih organizacija iz Crne Gore, ali i Srbije, BiH, Hrvatske i Kosova.

Tokom 70-ih uvoz i izvoz roba i usluga je predstavljao osnovni oblik spoljnotrgovinske razmjene Crne Gore sa inostranstvom. Zadaci spoljnotrgovinske mreže Crne Gore su bili da, uz bolju kadrovsku i organizacionu osposobljenost, udruženim snagama osnuje još nekoliko privrednih jedinica u inostranstvu, posebno u državama sa kojima je Crna Gora imala dužu saradnju kao i u onim zemljama i regionima gdje je Crna Gora planirala da učini ekonomski prodor. Viši i složeniji oblici razmjene, kao što su investicioni radovi u inostranstvu, dugoročna kooperacija, finansijsko udruživanje radi zajedničkog ulaganja u zemlji i inostranstvu, bili su rijetki i slučajni u crnogorskoj praksi.

Socijalističke zemlje Evrope su bile važan spoljnotrgovinski partner Crne Gore i u ukupnoj razmjeni Crne Gore sa

inostranstvom učestovovale su sa oko 30% u 1979. godini.[28] Prema statističkim podacima, tokom 1979. godine Crna Gora je sa socijalističkim zemljama Evrope imala trgovinski promet vrijedan 2.120.365.892 dinara, od čega je uvoz iznosio 1.320.145.714 dinara, a izvoz 800.220.178 dinara. Pokrivenost uvoza izvozom je bila oko 60%. To je bilo značajno više u odnosu na ukupnu pokrivenost crnogorskog uvoza izvozom koja je iznosila svega 38,17%. Sovjetski savez (SSSR) je pojedinačno bio najveći spoljnotrgovinski partner Crne Gore. Sa SSSR-om je 1979. godine ostvaren promet od 1.325.754.268 dinara, što je činilo skoro 20% ukupnog prometa Crne Gore sa inostranstvom. Pokrivenost uvoza izvozom sa SSSR-om je bila 37,16%. Prvi zvanični kontakti sa SSSR-om su ostvareni 1978. godine kada je delegacija Ruske federacije (RSFSR) posjetila Crnu Goru. Dogovorena je manifestacija Dani kulture Crne Gore u RSFSR, a Titograd je imao prijateljske veze sa glavnim gradom Jermenije, Erevanom. Naredne, 1979. godine Crnu Goru je posjetio zamjenik predsjednika Državnog komiteta za ekonomske odnose sa inostranstvom i predsjednik sovjetskog dijela Mješovitog jugoslovensko-sovjetskog komiteta za privrednu saradnju A. G. Morzov, prilikom 17. zasijedanja ovog komiteta. Sa SSSR-om je ostvarena značajna saradnja u realizaciji robnih kredita za TE „Pljevlja“ i KAT. Crna Gora je imala značajnu privrednu saradnju sa Čehoslovačkom, sa kojom je dogovorila dugoročni aranžman o kreditiranju završetka II faze KAT-a i isporukama aluminijuma i proizvoda od aluminijuma. Posebno je bila značajna pokrivenost uvoza izvozom prema Čehoslovačkoj. Crna Gora je tu imala suficit od čak 526,96% kao rezultat izvoza aluminijuma po osnovu kreditnog aranžmana. U februaru 1980. godine delegacija Izvršnog vijeća Crne Gore posjetila je Čehoslovačku i dogovorila oblike privredne, naučne i kulturne saradnje. Crna Gora je imala

[28] DACG – 358, f. 9. Informacija o saradnji SR Crne Gore sa inostranstvom, Titograd, 6. 10. 1980.

povoljne odnose sa DR Njemačkom. Delegacija Izvršnog vijeća Crne Gore je posjetila ovu državu 1978. godine. U uzvratnoj posjeti Crnoj Gori boravio je zamjenik predsjednika Ministarskog savjeta DR Njemačke Manfred Flegel u oktobru 1980. godine. Privredna saradnja je upostavljena kroz nabavku opreme za cementaru u Pljevljima iz DR Njemačke.

Socijalističke zemlje Evrope su izrazile visoku solidarnost prema Crnoj Gori nakon zemljotresa. Njihova pomoć je bila značajna. SSSR je pružio pomoć u opremi i materijalu. Ona je procijenjena na oko 15 miliona američkih dolara, što je SSSR stavilo na prvo mjesto država po vrijednosti upućene pomoći Crnoj Gori.

Sa razvijenim zemljama Zapada Crna Gora je imala intenzivnu privrednu saradnju. U 1979. godini Crna Gora je iz ovih zemalja uvezla robu vrijednu 2.966.006.989 dinara, a izvezla robu vrijednu 373.353.962 dinara. Pokrivenost uvoza izvozom bila je svega 12,46%. U ukupnom crnogorskom uvozu, uvoz iz ovih zemalja je činio oko 60%, dok su u ukupnom crnogorskom izvozu učestvovale sa oko 20%. Trgovinski deficit je ovdje bio veliki. Iznosio je 2.622.653.063 dinara i činio je skoro 90% ukupnog trgovinskog deficita Crne Gore. Crna Gora je sa ovim zemljama imala i intenzivne finansijske odnose, odnosno većina finansijskih kredita je bila iz zapadnih država, što je Crnu Goru činilo veoma zavisnom od privrede i finansija sa Zapada. Najvažniji zapadni partneri Crne Gore su bili: SAD, SR Njemačka, Italija, Velika Britanija, Italija i Austrija. SAD su 1980. godine otvorile Informativni centar u Titogradu, i to je bilo prvo strano predstavništvo u Crnoj Gori nakon 1945. godine. Crna Gora je s pokrajinama SR Njemačke Hamburgom i Baden Virtembergom uspostavila bliske političke i privredne odnose. Delegacija Izvršnog vijeća Crne Gore je u oktobru 1977. godine posjetila pokrajinu – grad Hamburg i pokrajinu Baden Virtemberg. Ove posjete su služile za planiranje i ugovaranje dugoročne saradnje SR Crne Gore i ove dvije

pokrajine SR Njemačke u oblasti robne razmjene, zajedničkih ulaganja, pomorske privrede, turističke privrede, poljoprivrede i kulture. EI „Obod“ sa Cetinja je imao intenzivnu poslovnu saradnju sa firmom „Bauknecht“ iz Štutgarta. Zapadne države su pružile značajnu pomoć Crnoj Gori na otklanjanju posljedica od zemljotresa, a među njima najviše SAD, koje su Crnoj Gori uputile pomoć vrijednu oko 11,3 miliona dolara.

Saradnja Crne Gore sa nesvrstanim zemljama i zemljama u razvoju je bila daleko iza saradnje sa socijalističkim i zapadnim državama. U 1979. godini sa ovim zemljama ostvaren je obim robne razmjene u vrijednosti od 594,5 miliona dinara, što je činilo 8,6% ukupnog robnog prometa Crne Gore. Saradnji sa nesvrstanim zemljama i zemljama u razvoju Crna Gora je veću pažnju dala tek početkom 80-ih. Zato je 1981. godine organizovana prva posjeta delegacije Crne Gore državama sjeverne Arfike.

Regionalna politika Crne Gore

Crna Gora je imala poseban interes za regionalnu saradnju, odnosno za saradnju sa susjednim zemljama SFRJ. U tome su prioriteti bili saradnja sa Albanijom, s kojom je Crna Gora imala jedinu međunarodnu granicu dugu 172 km, i saradnja sa Italijom.[29] Zbog geografskog položaja i istorijskih veza SR Crna Gora je u odnosima sa Albanijom imala posebno mjesto u ukupnim odnosima Jugoslavije sa ovom državom. Robna razmjena Crne Gore i Albanije je bila skromna. Ona je u prvoj polovini 1980. godine iznosila 104.117.000 dinara i činila je svega 2,7% ukupne spoljnotrgovinske razmjene Crne Gore. Razlog za slabu trgovinsku saradnju bilo je nedovoljno poznavanje tržišta i privrednih mogućnosti, što je ograničavalo izbor roba koje su se mogle kupovati za potrebe Crne Gore.

[29] DACG – 358, f. 9, Informacija sa sjednice Republičkog savjeta za odnose sa inostranstvom, održane 24. XI 1980, Titograd, 10. XII 1980.

Glavni realizator poslova robnog prometa sa Albanijom bio je „Industrijaimport“ iz Titograda. Na osnovu dogovora u Saveznom sekretarijatu za spoljnu trgovinu (SSST) i Privrednoj komori Jugoslavije „Industrijaimport“ je bio ovlašćeni obrađivač poslova i posrednik za izgradnju investicionih objekata u Albaniji od strane više jugoslovenskih organizacija udruženog rada. „Industrijamport“ je stvorila poslovne veze sa privrednim organizacijama Albaniji i njen naredni korak je bilo otvaranje predstavništva u Tirani. Za podsticanje privredne saradnje sa Albanijom Izvršno vijeće Crne Gore je početkom 1980. godine usvojilo zaključke da se donesu podsticajne mjere, i na osnovu toga je SSST pripremio mjere kratkoročnog i dugoročnog karaktera, ali se to sporo realizovalo. Trebalo je pokrenuti i pitanje malograničnog prometa, po uzoru na SR Makedoniju, koja je na bazi tog prometa sa Albanijom tokom 1979. godine ostvarila malogranični promet vrijedan 10 miliona dolara.

Najvažnija stavka crnogorskog uvoza iz Albanije bila je električna energija u vrijednosti od oko 20 miliona dolara. Zadatak Crne Gore je bio da ovaj uvoz kompenzira kontraisporukama. Najznačajniji infrastrukturni projekat sa Albanijom bila je izgradnja pruge Titograd – Skadar. Potpisivanje protokola i utvrđivanje tačke spajanja postignuto je 1980. godine, na granici Božaj – Hani i Hotit, i dogovoreno je da se izgradnja pruge okonča 1983. godine. Od dvije varijante trase Titograd – granica usvojena je tzv. sjeverna varijanta dugačka oko 24 km. Dužina pruge s albanske strane, od granice do Skadra, bila je 35 km. No, to je bio prvi korak. Drugi korak za Albaniju je bila izgradnja 58 km pruge od Skadra do Drača. Sporazum između Vlade SFRJ i Vlade Albanije o povezivanju željezničkom prugom dvije zemlje potpisan je 6. aprila 1979. godine. Zakon o ratifikaciji sporazuma usvojen je u Skupštini SFRJ 28. februara 1980. godine. Granični prelaz Božaj je bio u lošem stanju. Nijesu postojali elementarni uslovi (voda, telefon,

sanitetski uređaji) za normalno obavljanje raznovrsnih poslova prelaza. Granični prelaz Božaj je bio neuređen i daleko iza tretmana drugih graničnih prelaza u državi. Ipak, to je bio jedan od najprometnijih prelaza između SFRJ i Albanije i zato je njegovo uređenje bilo prioritetno. Izgradnja pruge i poboljšanje drumskog saobraćaja bili su prioritet i za Albaniju jer je tada odlučila da koristi putne pravce preko Crne Gore u realizaciji svog spoljnotrgovinskog prometa sa Jugoslavijom i drugim zemljama Evrope. Za taj posao je ostvareno više kontakata između zainteresovanih špediterskih i saobraćajnih orgnizacija u Crnoj Gori i Albaniji. Potpisani su protokoli i sporazumi o sradnji sa ŽTO Titograd, Lukom Bar i „Zetatrans"-om i najavljen je interes za korišćenje kapaciteta drumskih vozila crnogorskih preduzeća. U pomorskom saobraćaju saradnja se odvijala na pojedinačnom zakupljivanju brodskog prostora crnogorskih pomorskih preduzeća. Crna Gora je bila zainteresovana da se ostvari značajna saradnja crnogorskih i albanskih luka i pomorskog brodarstva, usluge remonta brodova i razvoj turizma. Trebalo je unaprijedit i PTT saobraćaj. Do 1980. godine razmjena poštanskih pošiljki je vršena samo na graničnom prelazu kod Struge, a od 1980. godine razmjena pošte je uvedena na relaciji Titograd – Skadar.

Crna Gora i Albanija su sarađivale u oblasti vodoprivrede, naročito u regulaciji rijeke Drim, Bojane i Skadarskog jezera. Na zasijedanju Stalne jugoslovensko-albanske potkomisije u oktobru 1980. godine u Tirani usvojeni su zaključci po kojima je Crna Gora trebalo da do 1. jula 1981. godine izradi projekat regulacije Skadarskog jezera i Bojane, da predloži mjere i program te regulacije u sklopu varijante da se Drim odvede direktno u more ili u Bojanu kod Beljaja. Prevođenjem toka rijeke Drim došlo bi do smanjenja nivoa jezera, čime bi se omogućilo korišćenje 5.200 ha zemljšta u Crnoj Gori i 610 ha u Albaniji. Podizanjem niskih nasipa na jezeru, Crna Gora bi dobila novih 7.300 ha, pa bi

ukupna površina novog obradivog zemljišta iznosila oko 12.500 ha, a u Albaniji oko 1.100 ha. Albanija je, takođe, bila zainteresovana da riješi pitanje regulacije voda Skadarskog jezera, ali je zahtijevala da se u sklopu toga riješi i pitanje toka Drima iz Ohridskog jezera i izgradnje HE „Skavica“.

Kulturna i prosvjetna saradnja sa Albanijom je bila u usponu. Uspostavljena je saradnja Univerziteta iz Titograda i Tirane. Delegacija Univerziteta „Veljko Vlahović“ koju je predvodio rektor Miljan Radović posjetila je Albaniju, a potom je grupa naučnih i stručnih radnika Albanije iz oblasti seizmologije, povodom zemljotresa, posjetila Crnu Goru 1979. godine. Nakon toga je obavljena uzvratna posjeta naučno-stručne delegacije iz Crne Gore. Razmijenjena su gostovanja KUD „Mirdita“ iz Skadra i „Ramadan Šarkić“ iz Tuzi. Dvije akademije nauka su pripremale protokol o saradnji. Isto se očekivalo i u oblasti televizijske saradnje. Obje strane su bile zainteresovane za saradnju između muzeja i arhiva. Problem kulturne saradnje bio je to što je Albanija insistirala samo na saradnji sa područjima Crne Gore gdje žive Albanci, dok je Crna Gora htjela da se kulturna saradnja odvija u smislu jednake zastupljenosti svih oblasti Republike.

Nakon gotovo trodecenijske političke i međudržavne blokade, koja je izazvana sukobom iz 1948. godine, i politički kontakti su oživjeli krajem 70-ih. Tako je 1979. godine predsjednik Izvršnog vijeća Crne Gore Momčilo Cemović bio gost na prijemu povodom Dana Albanije koji je albanski ambasador u SFRJ organizovao u Beogradu. No, pored protokolarne ljubaznosti i načelne spremnosti da se politički odnosi unaprijede, veliki problem u odnosima između Crne Gore i Albanije bilo je nacionalno pitanje. Prema procjenama, u Skadru i Vraki je krajem 70-ih živjelo oko 2.600 Crnogoraca i oko 4.200 Muslimana porijeklom iz Crne Gore.[30] Crnogorske vlasti su tvrdile da su oni

[30] DACG – 358, f. 8a, Branko Lukovac – dr Branku Babiću, Titograd, 29. 07. 1980.

više od pola vijeka bili izloženi prinudnoj asimilaciji jer nijesu imali pravo upotrebe svog jezika, pravo na kulturno-obrazovni život i izvršena je promjena njihovih prezimena.[31] Ustav Albanije iz 1946. a potom iz 1976. godine priznao je status samo grčkoj i makedonskoj nacionalnoj manjini, dok Crnogorci i Muslimani nijesu imali taj status. I pored toga, Crnogorci i Muslimani su sačuvali svoj identitet. No, kako je Albanija negirala postojanje ovih manjina nije se moglo doći do zvaničnih podataka o brojnosti crnogorskog i muslimanskog stanovništva u Albaniji. Amabsada SFRJ u Tirani je spriječena da o ovim pitanjima pokreće inicijative, a njenim predstavnicima su zabranjene posjete krajevima gdje je ovo stanovništvo živjelo.

Prema zvaničnim podacima u Crnoj Gori je krajem 70-ih živjelo oko 36.000 Albanaca. Oni su u Jugoslaviji i Crnoj Gori, u skladu sa Ustavom, tretirani kao pripadnici albanske narodnosti koji su, načelno, imali ista prava kao pripadnici ostalih jugoslovenskih naroda i narodnosti. Cilj Albanije je bio da svim Albancima bude matična država i da na se na taj način postavi paternalistički i prema Albancima u Crnoj Gori. To je potvrdio albanski ambasador u SFRJ Sokrat Pljaka kada je boravio u Titogradu septembra 1980. godine.[32] Pljaka je tada razgovorao sa Brankom Lukovcem, članom Izvršnog vijeća i predsjednikom Republičkog komiteta za odnose sa inostranstvom SR Crne Gore. Pljaka je Lukovca pitao: „A šta je sa Albancima koji žive u Crnoj Gori?“ Izrazio je zabrinutost svoje Vlade za ekonomske i druge uslove življenja na području Ulcinja, Tuzi i na drugim područjima Crne Gore gdje žive Albanci. Pljaka je u agresivnom nastupu istakao pravo i obavezu da brine o uslovima u kojima žive Albanci i naglasio je da

[31] DACG – 358, f. 9. Tekst odgovora Branka Lukovca na delegatsko pitanje delegata Društveno-Političkog vijeća Dragiše Đokovića, Titograd, 30. XII 1981.

[32] DACG – 358, f. 9. Informacija o razgovorima sa ambasadorom SNR Albanije u Jugoslaviji.

nepostojanje industrijskih kapaciteta na području Tuzi i zaostajanje ekonomskog razvoja ovih područja stvara uslove za migraciju, raseljavanje i asimilaciju Albanaca. Lukovac je izrazio neslaganje s tim pristupom i ocjenama albanskog ambasadora. Ovakvi nastupi zvaničnih predstavnika Albanije su otežavali političku i ukupnu saradnju sa Crnom Gorom.

Na osnovu paternalističke nacionalne politike Albanija je na posredan način demonstrirala i teritorijalne aspiracije. Početkom 1980. godine u Valoni u Muzeju „Ismailj Ćemali“ (prvi čovjek koji je proglasio nezavisnost Albanije 1912. godine) članovima jedne jugoslovenske delegacije pokazana je mapa sa granicama Velike „etničke“ Albanije.[33] U okviru tih granica bili su: gotovo cijela Makedonija, Kosovo do Raške, obuhvatajući Novi Pazar i Sjenicu, a u Crnoj Gori Ivangrad, Plav, Gusinje, Titograd, Ulcinj i Bar. Vodič u muzeju je jugoslovenskoj delegaciji najviše govorio o Isi Boljetincu (rodom iz sela Boljetin kod Kosovske Mitrovice) koji je bio jedan od vođa albanskog ustanka 1911/12. godine protiv Osmanskog carstva i vođa kačaka (albanskih pobunjenika) koji su se tokom Balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata borili protiv srpske, crnogorske, austrougarske i bugarske vojske. Članovima jugoslovenske delegacije su pokazali njegov džamadan na kome su se vidjeli tragovi puščanih zrna. Jedan član jugoslovenske delegacije je pitao gdje je Boljetinac poginuo, a vodič je odgovorio: „U Podgorici, na mučki način od Crnogoraca“. Boljetinca su zaista ubili predstavnici crnogorske vlasti u Podgorici u januru 1916. godine, pod nerazriješenim okolnostima. Muzej je posjetiociima suštinski poručivao da je Albanija silom prilika bila smještena u tadašnje granice i da su navedene teritorije nepravilno i vještački odvojene od svoje matice, što je predstavljeno na mapi. Ovakva politika Albanije je onemogućavala unapređenje odnosa sa Jugoslavijom i Crnom Gorom. Dok su se privredni, kulturni i naučni odnosi poboljšavali, političko-ideološke

[33] DACG – 358, f. 7. Informacija o Albaniji. A. Murseljević, 17. 06. 1980.

i nacionalno-državne koncepcije su sprečavale značajnije iskorake u izgradnji dobrosusjedskih odnosa.

Od svih susjednih zemalja SFRJ, Crna Gora je najznačajnije privredne odnose imala sa Italijom. U prvoj polovini 1980. godine robna razmjena između Italije i Crne Gore iznosila je 363.246.000 dinara i činila je 10% od ukupnog spoljnotrgovinskog prometa Crne Gore.[34] Saradnja se odvijala i u oblasti industrije, kroz ugovor između „Obod"-a i „Aspera Frigo". U odnosima sa Italijom Crna Gora je posebnu pažnju poklanjala unapređenju odnosa sa regijom Pulja, što je bila posljedica crnogorskog interesa da unaprijedi sve oblike saradnje sa jugom Italije. Zbog toga su ostvareni brojni kontakti između Crne Gore i Pulje. Delegacija Izvršnog vijeća Crne Gore je posjetila Pulju 1977. godine. Tada je potpisan Protokol u kome je određeno da će Crna Gora i Pulja svake godine naizmjenično razmjenjivati delegacije. Predsjednik Vlade oblasti Pulja posjetio je Crnu Goru u junu 1980. godine. Sa Puljom su uspostavljeni prijateljski odnosi, ali je kontradiktornost bilo to što se trgovinska razmjena između Crne Gore i Italije uglavnom odvijala sa sjevernim regionima Italije. Zato je pokrenuto niz inicijativa i dogovora da se proširi privredna saradnja Crne Gore i Pulje, a Crna Gora je u tom smislu usvojila akcioni program. Trebalo je urediti i pitanje malograničnog prekomorskog prometa između primorskog dijela Crne Gore i južne Italije. To je trebalo riješti u okviru Mješovitog jugoslovensko-italijanskog komiteta za privrednu saradnju. Uspostavljena je saradnja između sajmova u Budvi i Bariju.

U ovome periodu delegacija Skupštine Crne Gore na čelu sa predsjednikom Skupštine posjetila je Pulju. Prilikom posjete predsjednika Republike Italije SFRJ u jugoslovenskoj delegaciji se nalazio predsjednik Izvršnog vijeća Crne Gore. Crnogorska

[34] DACG – 358, f. 9, Informacija sa sjednice Republičkog savjeta za odnose sa inostranstvom, održane 24. XI 1980, Titograd, 10. XII 1980.

delegacija je imala sastanak sa šefom italijanske delegacije tokom zasijedanja Skupštine Svjetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda u Beogradu 1979. godine. Član Vlade Pulje i oblasni sekretar za poljoprivredu posjetio je Crnu Goru prilikom otvaranja sajma u Budvi. Predsjednik Republičkog komiteta za saobraćaj i veze, pomorstvo i putnu privredu posjetio je Pulju. Privrednici Crne Gore i Pulje su imali veliki broj susreta. Posebno je bila uspješna saradnja EI „Obod“ sa italijanskim partnerima i djelovanje Mješovitog društva „Levant-Co“, kao i kontakti crnogorskih opština sa Barijem i drugim gradovima u Pulji. Vlada Italije je obezbijedila kredit od 15 miliona dolara, koji je stavila Crnoj Gori na raspolaganje u svrhu otklanjanja posljedica zemljotresa, a jedan dio kredita je bio namijenjen za finansiranje zajedničkih privrednih programa u Crnoj Gori.

U odnosima sa Austrijom prekrentnica je bila 1979. godina kada je Austrija, nakon razornog zemljotresa u Crnoj Gori, pružila jednu od najznačajnijih pomoći. Ta pomoć nije bila jednokratna, već je bila dio plana Austrije da se pretvori u dugoročnu saradnju u oblasti privrede, poljoprivrede i turizma. U prvih 6 mjeseci 1980. godine robna razmjena između Austrije i Crne Gore je iznosila 95.836.000 dinara. Pokrivenost uvoza izvozom je bila svega 10% i Crna Gora je imala značajan deficit. Učešće razmjene sa Austrijom u ukupnoj razmjeni Crne Gore iznosilo je 2.7%, pri čemu je učešće uvoza bilo 3,4%, a izvoza 0,8%. Mogućnosti privredne saradnje s Austrijom su bile velike, naročito u oblasti turizma i poljoprivrede. Crnu Goru je 1980. godine posjetila Herta Firnberg, savezna ministarka Austrije za nauku i istraživanja, i tada su dogovoreni osnovni pravci saradnje u nauci, prosvjeti i kulturi.

Crna Gora je sa Bugarskom u prvoj polovini 1980. godine imala robnu razmjenu vrijednu 95.420.000 dinara, što je činilo oko 2,7% ukupnog crnogorskog spoljnotrgovinskog bilansa. Pokrivenost izvoza uvozom je bila 8,9%, a to je bila posljedica

realizacije kreditnog aranžmana KAT-a kojim je ugovorena isporuka sirovog aluminijuma Bugarskoj u zamjenu za finansijski robni kredit. KAT nije mogao da u skladu sa ugovorom ispuni obaveze prema Bugarskoj, što je s druge strane dovelo do spore realizacije bugarskog robnog kredita. „Inudstrijaimport“ je 1980. godine otvorila predstavništvo u Sofiji, što je trebalo da poboljša realizaciju ovog aranžmana.

Robna razmjena sa Mađarskom je u prvoj polovini 1980. godine iznosila 38.534.000 dinara, što je u ukupnom prometu Crne Gore činilo samo 1%. EI „Obod“ je imao kooperativne odnose sa mađarskom firmom „Transelektro“ i na osnovu dugoročnog ugovora vršila se međusobna isporuka djelova za veš-mašine. Crna Gora je smatrala da bi zbog geografske pozicije Mađarske trebalo nastaviti i intenzivirati pregovore za saradnju u oblasti pomorskog i željezničkog saobraćaja, jer su Luka Bar i željeznička pruga Subotica – Bar davali mogućnost za saradnju u ovoj oblasti. Crna Gora je bila zainteresovana da sa Mađarskom gradi skladišne i industrijske kapacitete u slobodnoj carinskoj zoni Luke Bar.

Robna razmjena sa Rumunijom u prvoj polovini 1980. godine iznosila je svega 8.153.000 dinara, što je činilo svega 0.2% ukupne spoljnotrgovinske razmjene Crne Gore. Crna Gora je smatrala da, kao i u slučaju Mađarske, sa Rumunijom treba iskoristiti mogućnosti povezivanja preko Luke Bar i željezničke pruge Bar – Beograd. „Prekookeanska plovidba“ iz Bara i „Jugooceanija“ iz Kotora su učestvovale u prevozu roba iz Rumunije. Crnu Goru je 1979. godine posjetio predsjednik Državnog savjeta Rumunije, Georgiju Radulevsku u cilju dogovaranja pomoći Rumunije Crnoj Gori na saniranju posljedica zemljotresa. Najmanju trgovinsku razmjenu sa susjedima SFRJ Crna Gora je imala sa Grčkom. U prvoj polovini 1980. godine ona je iznosila svega 3.710.000 dinara. Crna Gora je smatrala da ima prostora za širenje saradnje u oblasti turizma, saobraćaja i poljoprivrede.

Uticaj razornog zemljotresa iz 1979. godine na međunarodne odnose Crne Gore

Tokom 1979. godine Crna Gora je ostvarila, do tada, najveći obim međunarodne saradnje. No, to angažovanje nije bilo rezultat posebnog programskog usmjeravanja ili organizacije, već prije svega potrebe da se dobije međunarodna pomoć u sanaciji ogromne štete koju je izazvao zemljotres. U zemljotresu je stradala 101 osoba, a procijenjena materijalna šteta je iznosila četiri godišnja brutno nacionalna dohotka Crne Gore, odnosno oko 4,5 milijardi američkih dolara. Republički komtitet za odnose sa inostranstvom je detaljno informisao druge države i međunarodne organizacije o razmjerama štete od zemljotresa.[35] Učestvovao je u obezbjeđivanju namjenske pomoći i značajno doprinio angažovanju vlada, organa i organizacija drugih država i međunarodnih organizacija u pružanju pomoći Crnoj Gori. Sa Zajedničkom komisijom svih vijeća Skupštine za spoljnu politiku i međunarodne odnose i Republičkim savjetom za odnose sa inostranstvom, Komitet je razmatrao Predlog programa međunarodne aktivnosti i saradnje u cilju otklanjanja posljedica zemljotresa. Tada je u SSIP-u formiran poseban Odbor za koordinaciju međunarodne pomoći Crnoj Gori, sa zadatkom da podstiče i koordinira mnogobrojne inicijative iz inostranstva i da zajedno sa Republičkim komitetom i Izvršnim vijećem Crne Gore, uz aktivnost DKP-a, radi na mobilisanju međunarodne zajednice u solidarnosti, prikupljanju i slanju pomoći. Rad ovog Odbora je bio uspješan i tako je SSIP konkretno pružio značajnu pomoć u naporima SR Crne Gore da sanira posljedice zemljotresa. U saradnji sa SSIP-om Komitet je sarađivao sa DKP-ima drugih država koji su se nalazili u Jugoslaviji. Tako su tokom 1979. godine, uglavnom zbog zemljotresa, Crnu Goru posjetili

[35] DACG – 358, f. 10. Izvještaj o radu Komiteta za period od maja 1978. do 31. decembra 1979. godine, Titograd, mart 1980.

gotovo svi šefovi DKP-a u Jugoslaviji. Tada je ostvaren značajan broj susreta protokolaranog i radnog karaktera. Kao rezultat međunarodne pomoći u Crnoj Gori su izgrađeni mnogi infrastrukturni objekti (škole, bolnice, vrtići).

Na osnovu uspostavljene međunaordne saradnje tokom 1979. godine definisani su naredni zadaci. Najvažniji su bili da se: 1. Nastavi redovno i kvalitetno obavještavanje drugih zemalja, organizacija i inostrane javnosti o Crnoj Gori, njenoj kulturno-istorijskoj baštini, ljepotama i razvoju, o posljedicama koje je izazvao zemljotres, o naporima i prioritetima za obnovu, solidarnost jugoslovenskih republika i pokrajina, kao i solidarnost i pomoć iz inostranstva; 2. produže napori za dobijanje dodatne bespovratne pomoći, kako bi se olakšali napori i obezbijedila dodatna sredstva za obnovu; 3. dobiju što povoljniji krediti za finansiranje programa obnove, finansijski i drugi krediti sa dugim periodom otplate uz niske kamate i sa periodom mirovanja obaveza od nekoliko godina; 4. iskoristi spremnost nekih zemalja da podstaknu i pomognu dugoročnu poslovnu saradnju pod povoljnim uslovima – zajednička ulaganja u programe obnove i razvoja određenih kapaciteta u prerađivačkoj industriji, turizmu, poljoprivredi, izgradnji infrastrukture; 5. nastave i razvijaju akcije u cilju prezentacije kulturnog nasljeđa Crne Gore i međunarodne pomoći za spašavanje, zaštitu, prezentaciju i revitalizaciju njenih kulturno-istorijskih spomenika i 6. obnovi povjerenje i podstakne interes za korišćenje turističkih pogodnosti u SR Crnoj Gori. Poseban zadatak je bio da se pripreme i upute delegacije u centre gdje su živjeli iseljenici iz Crne Gore, a naročito u SAD, Kanadu, Australiju i eventualno u Južnu Ameriku kako bi se unaprijedili kontakti i podstakao dalji rad na prikupljanju pomoći.

Izvršno vijeće je krajem oktobra 1979. godine prihvatilo ovaj Predlog programa međunarodne aktivnosti i saradnje.[36] Ono je

[36] DACG – 358, f. 1. Izvršno vijeće Skupštine SR Crne Gore – Republičkom komitetu za odnose sa inostranstvom, Titograd, 30. 10. 1979.

zadužilo Republički komitet za odnose sa inostranstvom da pripremi i što prije uputi predstavnike i delegacije u pojedine zemlje i da se pozovu u posjetu predstavnici nekih zemalja, posebno prilikom njihovog boravka u Jugoslaviji, kako bi se sa njima dogovorili krediti pod posebno povoljnim uslovima i razmotrila poslovna saradnja. Ovo je trebalo realizovati u saradnji sa Republičkim sekretarijatom za privredu i Privrednom komorom Crne Gore.[37] Na ovaj način su potrebe otklanjanja štete od razornog zemljotresa „primorale" nadležne organe u Crnoj Gori da se aktivnije uključe u međunarodnu saradnju i da se Crna Gora počne planski baviti svojom spoljnom politikom.

U nastojanju da se što prije i efikasnije saniraju posljedice zemljotresa, Crna Gora je 1979. godine uspostavila tijesnu saradnju sa Organizacijom ujedinjenih nacija (OUN).[38] Generalni direktor UNESCO-a je posjetio Crnu Goru i neka mjesta na Crnogorskom primorju, poslije čega je od strane UNESCO-a preduzeta široka akcija – od donošenja rezolucije Izvršnog savjeta, slanja apela svim državama članicama za spašavanje kulturno-istorijskih spomenika, naučnih i obrazovnih institucija, do slanja misija eksperata za procjenu šteta, izradu projekata međunarodne pomoći, snimanje filma o posljedicama zemljotresa. Sa programom za razvoj UN-a (UNDP) prihvaćena su 4 projekta za finansiranje iz rezervnih sredstava UNDP-a: 1. projekat revizije regionalnih prostornih planova, 2. uspostavljanje seizmičke mreže u SR Crnoj Gori, 3. osnivanje Centra za istraživanje i obuku kadrova u oblasti savremene gradnje u seizmičkim uslovima, 4. formiranje i rad međunarodnog ekspertskog konsultativnog komiteta. U okivru UNESCO-a predviđena je izrada informativno-dokumentacionog materijala o

[37] DACG – 358, f. 2. Zaključci sa Prve sjednice Republičkog komiteta za odnose sa inostranstvom, održane 7. 09. 1979.

[38] DACG – 358, f. 1, Predlog programa međunarodne aktivnosti i saradnja u cilju otklanjanja posledica zemljotresa, Titograd, 10. 10. 1979.

kulturno-istorijskim spomenicima, naučnim i prosvjetnim institucijama radi sporovođenje Apela, širenja akcije prema državama članicama i međunarodnim organizacijama. U saradnji sa jugoslovenskom komisijom za UNESCO radilo se na usklađivanju svih akcija u odnosu za ovu organizaciju i njeno angažovanje u vezi sa zemljotresom u Crnoj Gori. Plan je bio da se pripremi akcija na zasijedanju generalne konferencije UNESCO 1980. godine na kome bi se pokrenula međunarodna kampanja. Cilj je bio i da se područje Kotora upiše u listu svjetske kulturne baštine, što je realizovano. Svjetska zdravstvena organizacija (WHO) je angažovala eksperta koji je obišao postradalo područje, a inicijativu za pomoć je pokazao i generalni direktor Maler nakon posjete Crnoj Gori. Organizacija UN za ishranu i poljoprivredu (FAO) je pružila pomoć u opremanju laboratorije za suptropske kulture u Baru. Svjetski program za ishranu (WEP) je odobrio pomoć u hrani. Organizacija UN za industrijski razvoj (UNIDO) je pomagala u projektnim zahtjevima za brodogradilište „Veljko Vlahović“ u Bijeloj, Industriju kugličnih ležajeva u Kotoru i za Regionalni centar za istraživanje i obuku kadrova u oblasti savremene gradnje u seizmičkim uslovima. Program UN za čovjekovu okolinu (UNEP) je pomagao pri izradi koncepcije za realizaciju projekta o karakteristikama priobalnog pojasa Crnogorskog primorja, s obzirom na mogućnosti prijema otpadnih voda s kopna. Sa Centrom OUN za ljudska naselja (HABITAT) trebalo je razgovarati o realizaciji projekata iz ovog programa. Sa Međunarodnom organizacijom rada (ILO) planirano je formiranje Centra za obuku i prekvalifikaciju kadrova, kao i regionalnog Centra za savremenu gradnju. Sa Fondom UN za djecu (UNICEF) dogovorena je izgradnja i opremanje zdravstvenih, socijalnih i dječjih ustanova, a sa Međunarodnom turističkom organizacijom (ITO) organizovanje međunarodnog seminara o obnovi i razvoju turističke privrede Crne Gore.

Ostali oblici međunarodne saradnje Crne Gore

U oblastima međunarodne naučno-tehničke i posebno kulturno-prosvjetne saradnje Crna Gora je tokom 70-ih godina ostvarila zapažene rezultate. Samostalno i u saradnji sa drugim republikama i pokrajinama organizovane su brojne akcije koje su, prije svega, evropskim državama omogućile da se upoznaju sa kulturnim dostignućnima Crne Gore.[39] To interesovanje je naročito poraslo nakon zemljotresa, pa je 1979. godine veliki broj kulturnih i naučnih radnika, stručnjaka, političara i drugih javnih radnika posjetio Crnu Goru i ponudio pomoć i saradnju. Kulturno-prosvjetna saradnja se finansirala na bazi reciprociteta i u njenom finansiranju su pored neposrednih učesnika – nosilaca akcije, u velikoj mjeri učestvovali i drugi činioci Republike i opština. Naročito dobri rezultati su postignuti u prezentiranju likovne umjetnosti i u usavršavanju kadrova. Od 1972. godine organizovano je 8 velikih likovnih izložbi u preko 20 zemalja Evrope, Azije i Afrike, a istovremeno je u Crnoj Gori organizovano 25 izložbi umjetnika iz inostranstva. Svake godine se koristio značajan broj stipendija koje su strane vlade dodjeljivale uglavnom na recipročnoj osnovi. Stipendije su se koristile za specijalizacije, naučno-istraživački rad i izučavanje stranih jezika. Od 1974. do 1980. godine u Crnoj Gori je odobreno preko hiljadu mjeseci stipendija u inostranstvu. I druge oblasti saradnje Crne Gore sa inostranstvom u ovoj oblasti su bile dosta razvijene. To su bile neposredna saradnja Univerziteta u Titogradu, drugih obrazovnih institucija, udruženja, organizacija, klubova, gradova, kulturno-umjetničkih društava. Problem je predstvaljalo to što je u oblasti kulture i obrazovanja postojalo svega nekoliko institucija koje su kadrovski i materijalno mogle da se bave programiranjem saradnje sa inostranstvom.

[39] DACG – 358, f. 9. Informacija o saradnji SR Crne Gore sa inostranstvom, Titograd, 6. 10. 1980.

Dok je u kuturno-prosvjetnoj saradnji SFRJ sa inostranstvom Crna Gora relativno ravnopravno učestvovala sa drugim republikama i pokrajinama, u naučnoj i posebno tehničkoj saradnji je znatno zaostajala. Razlozi su bili nedovoljna razvijenost privredne i naučne baze, nedovoljna angažovanost i organizovanost udruženog rada i nedovoljno međusobno informisanje i koordinacija rada nadležnih i zainteresovanih činilaca u Crnoj Goriu. Najveći obim naučno-tehničke saradnje Crna Gora je imala sa SAD, Francuskom, Italijom, SR Njemačkom i Velikom Britanijom. Razmjena stručnjaka, specijalizacije, ekspertske misije i usluge, razmjena naučnih i tehničkih informacija, učešće na kongresima i simpozijumima i rad na projektima bili su glavni oblici saradnje sa ovim razvijenim zemljama. Saradnja sa socijalističkim zemljama se uglavnom svodila na razmjenu stručnjaka i naučnih radnika. Najrazvijenija je bila saradnja sa SSSR-om, Poljskom i Čehoslovačkom.

Crna Gora je informativno-propagandnu djelatnost prema inostranstvu sprovodila preko sredstava javnog informisanja, izdavačke djelatnosti namijenjene inostranstvu, rada sa stranim novinarima, aktivnostima preko jugoslovenskih kulturno-informativnih centara i diplomatsko-konzularnih predstavništava. Sredstva javnog informisanja tada su bili: štampa, radio, televizija i agencija TANJUG. Štampa se uglavnom plasirala crnogorskim radnicima u inostranstvu i iseljenicima. Tada je, po procjenama, na privremenom radu u inostranstvu sa područja Crne Gore bilo oko 12.000 radnika i nekoliko desetina hiljada iseljenika. Veći broj klubova koje su organizovali ovi radnici bio je pretplaćen na štampu iz Crne Gore, kao i svi jugoslovenski DKP-i i kulturno-informativni centri. Tako je u inostranstvo dnevno odlazilo oko 320 primjeraka „Pobjede“ i oko 25 primjeraka razne opštinske štampe. Na ovaj način se u inostranstvo godišnje plasiralo oko 115.000 primjeraka „Pobjede“ i oko 7.000 primjeraka opštinske štampe. Matica iseljenika Crne Gore, koja je osnovana 1962.

godine, izdavala je „Susrete“ – specijalno glasilo namijenjeno informisanju iseljenika. Republički komitet za informacije je imao saradnju sa jugoslovenskim DKP-ima i kulturno-informativnim centrima u inostranstvu, a posebno s onima u Parizu, Beču, Štutgartu, Kelnu, Cirihu i Njujorku. Kontakt sa njima je bio redovan i odnosio se na slanje informativnog materijala, pretplaćivanje na listove, časopise i publikacije, slanje beletrističke i udžbeničke literature i organizovanje foto-izložbi. Radio-televizija Titograd nije imala program namijenjen inostranstvu, dok je međunarodna razmjena televizijskih emisija bila tek u začetku. TV Titograd je preuzela obavezu da šalje radiofonski i TV materijal za iseljeničke TV časove. Glavno sredstvo crnogorskog informativnog djelovanja prema inostranstvu bio je TANJUG jer se preko ove agencije mjesečno plasiralo 7–8 tema iz političkog i kulturnog života Crne Gore. Crna Gora nije imala izdavačku kuću za propagandni rad prema inostranstvu. U prosjeku se svake 5. ili 6. godine izdavala po jedna informativna publikacija na stranim jezicima o Crnoj Gori. To je bilo zanemarljivo u odnosu na potrebe predstavljanja Crne Gore u inostranstvu.

Rad sa stranim novinarima je imao poseban značaj. Republički komitet za informacije je organizovao grupne i pojedinačne posjete stranih novinara. Zemljotres koji je pogodio Crnu Goru 1979. godine izazvao je veliko interesovanje stranih medija. Crnu Goru su nakon zemljotresa 1979. godine posjetila 243 strana novinara iz 185 redakcija listova, radija, televizija, agencija i drugih medija iz 35 država.[40] Od toga broja 53 novinara su bili akreditovani dopisnici iz Beograda, dok je specijalnih izvještača bilo 190, a među njima 25 televizijskih i radio ekipa. Iz zapadnoevropskih država je bilo 135, a iz istočnoevropskih 70 novinara, dok je oko 15 novinara došlo iz nesvrstanih država i država u razvoju. Crnu Goru je posjetilo 13

[40] DACG –358 , f. 11. Republički komitet za informacije, Crna Gora u inostranoj štampi 1979. godine, Titograd, mart 1980.

novinara iz SAD, 9 iz Japana, 3 iz Kine i po jedan novinar iz Australije i Brazila. Za sve posjete novinara, pojedinačne ili grupne, pripreman je poseban program u zavisnosti od interesovanja. Organizovano je oko 200 susreta i razgovora sa predstavnicima vlasti u Crnoj Gori, OUR-a, društveno-političkih zajednica i institucija iz oblasti nauke i kulture. Crnogorski predstavnici su stranim novinarima, pored informacija o zemljotresu, saopštavali i informacije o poslijeratnom razvoju Crne Gore, perspektivama tog razvoja, položaju Crne Gore u okviru SFRJ i predstavili su im kulturno-istorijsku baštinu Crne Gore. Na osnovu toga, Crna Gora je 1979. godine u svjetskim medijima bila prisutnija nego ikada od 1945. godine.

U hiljadama informacija, agencijskih vijesti, emisija, napisa, komentara o zemljotresu i posljedicama, bilo je i tema koje su se ticale ostalih oblasti života Crne Gore. Štampa SSSR-a, TASS i Radio Moskva su ispratile mnoge aktuelne društvenopolitičke manifestacije u Crnoj Gori. Detaljno je prikazana posjeta delegacije vlade Ruske federacije Crnoj Gori, proslava Dana Republike i posebno proslava 13. jula, što se i do tada redovno činilo. U ovim glasilima je naročito isticano zajedništvo i sličnost revolucionarnog puta sovjetskog i crnogorskog naroda. Sovjetski časopis „Aganjok“ je objavio: „Svuda se može naći nešto što podsjeća na istorijsku bliskost i zajednički prolivenu krv“. Radio Moskva je objavila da „međusobne simpatije ruskog i crnogorskog naroda potiču od davnina, još od Petra Velikog. Ruski bajonet i crnogorska smjelost svuda su trijumfovali“. Sovjetski mediji su insistirali na poslijeratnoj „bratskoj saradnji“ i isticali su tehničku saradnju SSSR-a i Crne Gore zahvaljujući kojoj su sagrađeni KAT i termoelektrana u Pljevljima. Navedeno je da se ekonomski odnosi razvijaju uspješno uz najpovoljnije perspektive. Čehoslovačka štampa je, takođe, isticala saradnju sa KAT-om, navodeći: „Za nas Čehoslovake je radosna činjenica što smo u ovoj fabrici više

nego dobrodošli gosti... Već 7 godina mi smo najveći trgovinski partner Kombinata“. Mađarska štampa je opširno pisala o crnogorskom turizmu, sa detaljnim podacima o svim mjestima na Crnogorskom primorju, o Durmitoru i Žabljaku. Štampa u DR Njemačkoj je nekoliko puta pisala o zajedničkom snimanju filma „Kotorski mornari“ o socijalističkoj pobuni iz 1918. godine. Socijalistički list *Die Weltbuhne* ja objavio veliku reportažu o pruzi Beorgad – Bar i nazvao je atraktivnim crnogorskim metroom.

U zapadnim medijima bilo je manje ovakvih informacija o Crnoj Gori. Jedan danski socijalistički list je objavio veliki prilog o Crnoj Goru, Titogradu i funkcionisanju delegatskog sistema u Crnoj Gori. U tom prilogu je, između ostalog, navedeno: „Crna Gora je Jugoslavija u malom, istinski i karakteristični isječak Jugoslavije“. Jedan od najuticajnijih listova u Velikoj Britaniji *Dejli telegraf* je objavio obiman članak o istoriji Crne Gore i njenim prirodnim ljepotama i jedan zanimljiv prilog o istorijskom i nacionalnom biću Crne Gore u kome je navedeno: „Samo drugarstvo je omogućilo Crnogorcima da u vremenskom periodu od pola milenijuma neprekidnih progona očuvaju svoju vjeru, svoj jezik, svoju kulturu, i svoje samopoštovanje. Upravo to osjećanje nacionalnog identiteta čini posjetu Cetinju velikim zadovoljstvom“.

Turizam i prirodne ljepote su bili posebno interesantni za strane medije. Time su se naročito bavili zapadna štampa i specijalizovani turistički magazini. Uprkos stradanju od zemljotresa, ova štampa je pozitivno pisala o turističkoj perspektivi Crne Gore, a posebno njenog primorja. U italijanskoj štampi je bilo dosta pozitivnih napisa. Navodilo se da u Crnoj Gori nijesu poremećeni godišnji odmori, da nije stradalo mnogo obale, već samo neke stare građevine i da je veliki dio hotela spreman da primi goste i da se ne otkazuju rezervacije. Francuska štampa je, pored afirmativnih, obavijala niz proizvoljnih i tendencioznih napisa.

Preuveličane su posljedice zemljotresa i tvrdilo se da je jedan broj gradova čak izgubljen u talasima. Zbog toga su jugoslovenska turistička predstavništva u Francuskoj intervenisala, nakon čega je u francuskim listovima i na televiziji uslijedila serija pozitivnih priloga o turizmu u Crnoj Gori. Listovi u SR Njemačkoj su objavili veliki broj priloga o crnogorskom turizmu i uglavnom se radilo o pozitivnom tretmanu crnogorskog turizma. Njemačka štampa je čak idealizovala Crnu Goru navodeći da se u njenim turističkim mjestima može doživjeti „dah romantike Karla Maja". Čak su i lokalni njemački listovi objavljivali optimistične prognoze o crnogorskom turizmu, ali je bilo i onih koji su tvrdili da je crnogorski turizam potpuno uništen i da će proći godine da se dostigne turistički trend iz vremena prije zemljotresa „što je velika šteta, jer su Crnogorci u svom prekrasnom miljeu i svojim dostojanstvenim, ali gostoljubivim odnosom učinili da ova Republika postane omiljeno ljetovalište mnogih stranaca". Njemački listovi su tvrdili da je Crna Gora za mnoge i dalje ostala „najljepša zemlja odmora" i da „Crna Gora ne znači samo sunce i more. Planinska sela, sazdana kao u bajci, sačuvala su svoju gostoprimljivu tradiciju". Mnogi strani mediji su isticali ljepote crnogorske obale, vrijednost kulturno-istorijskog blaga i posebno draž „najljepšeg nedirnutog dijela Jugoslavije".

Međunarodnom saradnjom bavile su se i crnogorske opštine i gradovi. Tada je šest crnogorskih opština: Titograd, Nikšić, Herceg Novi, Tivat, Cetinje i Pljevlja imalo veze i saradnju sa inostranim partnerima.[41] Titograd je sa Barijem uspostavio saradnju 1966. godine, a ona je intenzivirana od 1972. godine. Delegacije dva grada su se sastajale i dogovarale saradnju i kao rezultat je 1977. godine formirano Mješovito društvo „Levant-Co" koje je bilo zaduženo za, prije svega, privrednu saradnju. Titograd je imao saradnju i sa glavnim gradom Jermenije,

[41] DACG – 358, f. 9. Informacija o saradnji SR Crne Gore sa inostranstvom, Titograd, 6. 10. 1980.

Erevanom od 1972. godine. U saradnji dva grada su organizovane nedjelje kulture sa koncertima, izložbama, revijama i filmskim projekcijama. Politički predstavnici dva grada su se sastajali svake druge godine, a saradnja je uspostavljena između univerziteta, u zdravstvu, obrazovanju i urbanizmu. Poseban vid saradnje je bio razmjena djece kroz programe odmora i rekreacije. Nikšić je 1972. godine potpisao povelju o prijateljstvu sa Ternom iz Italije i tada je formiran Mješoviti komitet za razvijanje saradnje. Saradnja između dva grada se održavala kroz susrete delegacija, susrete omladine, uzajamne posjete raznih stručnjaka i sportska takmičenja. Radne organizacije iz Nikšića su 1965. godine uspostavile saradnju sa odgovarajućim organizacijama iz poljskog grada Katovice. U tome su posebnu ulogu imali: Željezara „Boris Kidrič“, Pivara „Trebjesa“, RO „Onogošt“, „Crnogorske elektrane“ i „Boksiti“. Posebno je bila značajna međunarodna saradnja Školskog centra iz Nikšića koji je imao nekoliko punktova u inostranstvu za školovanje djece crnogorskih radnika na privremenom radu. Herceg Novi je 1966. godine uspostavio saradnju sa norveškim gradom Levangerom. Česti su bili susreti delegacija dva grada, koji su potpisali Protokol o saradnji. Ta saradnja se najuspješnije realizovala u zdravstevnom i sportskom turizmu, kulturi i informativno-propagandnoj djelatnosti. Herceg Novi je imao saradnju i sa italijanskim gradom Barleta. Uspostavljena je saradnja turističkih organizacija, kao i u oblasti kulture i sporta. Herceg Novi je imao i neformalnu saradnju sa njemačkim gradom Baden Badenom koji je tada bio jedan od evropskih bankarskih centara. Tivat je imao saradnju sa italijanskim gradom Mole di Bari, ali nakon početnog zamaha ona nije bila intenzivna. Slično je bilo u slučaju saradnje Cetinja i italijanskog grada Spoleto, koji su od 1973. godine imali zvaničnu komunikaciju. Pljevlja su, takođe, sa italijanskim gradom Ćerinom uspostavila saradnju 1977. godine. Delegacije oba grada su bile u

uzajamnim posjetama i razmijenjena su gostovanja kulturnih grupa, ali nije bilo sporazuma o dugoročnoj saradnji. Međunarodnu saradnju su imale i opštine: Bar, Ivangrad, Kotor i Ulcinj, ali je ta saradnja bila u začetku i nije imala značajniji obim. Crnogorski gradovi i opštine u međunarodnim odnosima su bili tek na početku, ali su imali solidnu osnovu i iskustvo za uspostavljanje prijateljskih odnosa i razvoj saradnje sa stranim gradovima. Glavni nedostaci ove saradnje su bili što crnogorske opštine i gradovi nijesu snažnije iskoristili mogućnost da informišu stranu javnost o Crnoj Gori, što su rezultati ove saradnje bilo najslabiji na ekonomskom planu gdje je trebalo da bude fokus, i što crnogorske opštine nijesu sarađivale u međunarodnoj saradnji i nijesu imale zajednički nastup.

Zaključak

Crna Gora je u periodu od 1974. do 1980. godine uspostavila zakonski i institucionalni okvir za kreiranje i vođenje spoljne politike, u okviru prava i nadležnosti Republike utvrđenih Ustavom i zakonom. Izvršno vijeće, Skupština i Predsjedništvo SR Crne Gore su zajednički kreirali spoljnu politiku, a 1979. godine formiran je Republički komitet za odnose sa inostranstvom čiji je suštinski zadatak bio da sprovodi spoljnu politiku Crne Gore. Komitet je bio kolegijalni i samostalni organ uprave koji je, na bazi dogovora svih subjekata zainteresovanih za međunarodne odnose, rukovodio međunarodnim odnosima Crne Gore. Pored Izvršnog vijeća, Skupštine i Predsjedništva Crne Gore značajnu ulogu u radu ovog Komiteta su imale odgovarajuće političke i privredne organizacije. S obzirom na to da se spoljna politika Crne Gore morala voditi u skladu sa temeljnim načelima zajednički definisane spoljne politike i međunarodnih odnosa SFRJ, Komitet je u svom radu imao tijesnu saradnju sa SSIP-om, od koga je dobijao instrukcije i pomoć.

Prioritet međunarodne politike Crne Gore bilo je uspostavljanje i razvoj ekonomskih odnosa sa inostranstvom. Takvu orijentaciju su nametnuli sve veća povezanost crnogorske ekonomije sa svjetskim tržištem i značajan spoljnotrgovinski deficit Crne Gore koji je rapidno porastao krajem 70-ih godina. Crnogorska privreda se tokom 70-ih uključila u svjetske ekonomske tokove i morala je da se bori sa svojim slabostima i jakom konkurencijom. Spoljnotrgovinska razmjena je pokazala da Crna Gora ima veliki robni i devizni deficit, odnosno da potrebe za uvozom nije mogla da podmiri iz prihoda od izvoza. Taj nesklad je naročtio bio izražen u razmjeni sa zapadnim državama, odnosno u sistemu tržišne ekonomije. Poseban problem je bio što je Crna Gora oko dvije trećine svog izvoza plasirala u socijalističke države sa klirinškim načinom plaćanja, dok je uvoz iz zapadnih država činio oko dvije trećine od ukupnog uvoza i ta roba se plaćala po tržišnim pincipima konvertibilnom valutom. Ovaj nesklad je pokazao da je crnogorska ekonomija proizvodila malo roba koje su se mogle plasirati na zapadna tržišta dok je istovremeno sa tih tržišta uvozila najveći dio potrebne robe za svoju privredu i građane. Taj izraziti deficit je ublažen deviznim prihodima od brodarskih kompanija i turizma, ali je to bilo nedovoljno. Zato je zadatak Komiteta bio da, u saradnji sa privrednim subjektima iz Crne Gore, uspostavi ekonomsku saradnju sa odgovarajućim organima i organizacijama drugih država, a prije svega sa zapadnim državama. Crnogorskoj privredi su sa zapada bili neophodni savremena tehnologija, povoljni krediti i partneri za zajednička ulaganja. To je bio izazovan zadatak jer je Crna Gora bila dio socijalističke države u kojoj je ekonomija funkcionisala po socijalističkim pravilima. S druge strane, privredni partneri sa Zapada su tražili tržišne uslove poslovanja. Pitanje je bilo i u čemu je Crna Gora mogla da bude konkuretna na svjetskom tržištu. Poseban paradoks je bio što je Crna Gora sa zemljama trećeg svijeta, odnosno sa nesvrstanim zemljama, imala manje od

10% od svoje spoljnotrgovinske razmjene, dok je bila u obavezi da u međunarodnim odnosima sprovodi politiku nesvrstanosti. To je bio očit primjer nesklada između međunarodnih političkih i ekonomskih prioriteta.

Osim u međunarodnu ekonomiju, Crna Gora se u ovome periodu uključila i u regionalnu politiku SFRJ. Crna Gora je od svih susjeda SFRJ najviše interesa za razvoj odnosa imala sa Italijom i Albanijom. Sa Italijom su uspostavljeni zavidni politički i ekonomski odnosi. Nakon zamrznutih odnosa nakon 1948. godine sa Albanijom su tokom 70-ih obnovljeni odnosi u svim oblastima, ali je uspostavljanje dobrosusjedskih odnosa usporavalo nacionalno pitanje. To se prije svega odnosilo na politiku Albanije, koja nije priznala status nacionalne manjine Crnogorcima i Muslimanima, dok je Albance u Crnoj Gori tretirala kao svoje stanovništvo i na osnovu toga je imala teritorijalne pretenzije.

Katastrofalni zemljotres koji je pogodio Crnu Goru, a naročito crnogrosko primorje, uslovio je potrebu da se kroz program sanacije štete potraži međunarodna pomoć. Tako je došlo do intenzivnije međunarodne saradnje Crne Gore jer su mnoge međunarodne organizacije i veliki broj država uputili humanitarnu pomoć koja je zahtijevala uspostavljanje zvaničnih međunarodnih odnosa. Tada je Crna Gora, između ostalog, uspostavila sistemsku saradnju sa UN-om, odnosno sa organizacijama iz okvira UN-a, a posebno sa UNESCO-om i UNDP-om.

Tokom 70-ih Crna Gora je uspostavila intenzivnu i sadržajnu kulturno-prosvjetnu saradnju sa inostranstvom. Kroz ovu saradnju prezentirano je kulturno-umjetničko blago Crne Gore, a prije svega dometi crnogorske likovne umjetnosti. Crnogorski kulturni i prosvjetni radnici su se uključili u brojne programe međunarodne saradnje. Posebno značajan je bio program razmjene kadrova kroz stipendije koje su crnogorskim stručnjacima omogućile usavršavanje u drugim državama.

Dodatna vrijednost ovog programa je bilo to što se najveći broj ovih stipendija realizovao u zapadnim državama. Naučna i tehnička saradnja je zaostajala za kulturno-prosvjetnom zbog nespremnosti crnogorskih naučnih institucija i privrednih organizacija da se uključe u međunarodne tokove u ovoj oblasti.

Zahvaljujući bogatoj istoriji, kulturnom nasljeđu i turističkom potencijalu, Crna Gora je tokom 70-ih godina sve više bila prisutna u stranim medijima. Na povećani publicitet u stranim medijima uticao je i zemljotres 1979. godine, jer je tada u Crnoj Gori boravio veliki broj novinara iz uticajnih država i svjetskih medija. Oni su, pored informacija o zemljotresu, objavili veliki broj informacija o svim aspektima Crne Gore, što je doprinijelo njenoj popularizaciji na svjetskoj sceni. U ovome periodu su uspostavljeni i kvalitetniji odnosi sa crnogorskim iseljenicima i radnicima na privremenom radu u inostranstvu. Crnogorske opštine i gradovi su počeli da uspostavljaju međunarodnu saradnju sa, prije svega, gradovima iz Italije što je bio važan doprinos ukupnoj međunarodnoj saradnji Crne Gore.

Crna Gora je tokom 70-ih godina počela da se značajnije uključuje u kreiranje spoljne politike SFRJ, da određuje svoje mjesto i realizuje sopstvene interese u međunarodnim odnosima, da gradi mrežu institucija i obrazuje kadrove za kreiranje i sprovođenje spoljne politike. Ovaj pionirski posao u međunarodnim odnosima tokom 70-ih godina bio je važan segment jačanja državnosti SR Crne Gore u okviru SFRJ i presudan u nastajanju savremene crnogorske spoljne politike i crnogorske diplomatije.

ISTORIJSKI KNEZ VUK BANDIĆ JE EPSKI JUNAK VUK MANDUŠIĆ

Jovan Đuranović

This article develops the thesis that Vuk Bandić, a Montenegrin historical figure from the 17th century whose existence is testified by numerous documents and epic poems, served P. P. Njegoš as the inspiration for creating the character of Vuk Mandušić in "Ogledalo srpsko" and "Gorski vijenac". The author states that Vuk Mandušić did not exist in Montenegro, although there was a harambasha of Dalmatian Uskoks with the same name.

Istorijski knez Vuk Bandić

U XVII vijeku plemenski glavar Bandića bio je knez Vuk Bandić, poznata crnogorska istorijska ličnost. Prvi put se ime kneza Vuka Bandića pominje 1661. godine na jednom ugovoru između crnogorskih glavara i predstavnika mletačke vlasti. Naime, crnogorski glavari su se na Opštem zboru od 4. XII1660. godine, svečano obavezali pisanom zakletvom koju su uputili vanrednom providuru Kotora i Albanije da neće dozvoliti da bilo kakva četa Turaka iz Podgorice ili iz okoline prodre na područje Kotora, Budve i Paštrovića.

Na osnovu postignutog dogovora na Opštem zboru sklopljen je ugovor 30. maja 1661. godine između crnogorskih glavara i

predstavnika mletačke vlasti u Kotoru.[1] Pošto je ugovor vrlo detaljno i opširno opisao ovu situaciju, ovom prilikom ćemo iznijeti samo zaključni stav koji glasi:

„Neka ovaj sporazum ima uvijek snagu zakona i dobrovoljnosti i treba da bude potpisan od gorespomenutog kaluđera u ime svih ostalih i da bude registrovan u opštinskoj kancelariji Kotora na vječno pamćenje.

(Na margini na kraju dokumenta):

Prevedeni potpisi dolje spomenutih:

Ja iguman Vas iz Vranjine potvrđujem kako je gore rečeno u ime svih kneževa.

Ja pop Aleksa potvrđujem kako je gore rečeno u ime svih kneževa.

Ja Stevan iz Crmnice potvrđujem kako je gore rečeno i u ime gore pomenutih kneževa“.

Na osnovu ovog ugovora jasno se vidi da je Opšti zbor crnogorskog naroda prvo donio odluku o potpisivanju ugovora sa Mletačkom Republikom i tek nakon toga crnogorski glavari su potpisali ugovor sa pozivom na dobijeno odobrenje od strane Opšteg zbora. Takođe, ovaj ugovor jasno pokazuje da su Crnogorci kao dio svoje teritorije po cijenu svojih života branili i crnogorsko primorje tj. Paštroviće i Budvu.

Sa crnogorske strane ugovor je potpisalo 36 glavara iz cijele Stare Crne Gore, i iguman iz Vranjine koji je, kako smatraju istoričari, vršio dužnost vladike, poslije smrti vladike Mardarija 1659. do dolaska vladike Ruvina Boljevića 1662. godine.[2] Među crnogorskim glavarima, potpisnicima ugovora nalazio se *i knez Vuk Bandić*. Na osnovu navedenog ugovora crnogorski glavari su se obavezali da će sprovesti odluku Opšteg zbora od

[1] Istorijski arhiv Kotor, SN CII, 499/t, 500, 500/t, 501

[2] Ivo Stjepčević i Risto Kovijanić, „Dokaz o autonomiji Crne Gore u XVII vijeku“, *Istorijski zapisi*, 1953. Titograd

4. XII 1660. godine. Interesantno je napomenuti da se granica Crne Gore, kako to stoji u ovom Ugovoru: „određuje rijekom Moračom tako da cijelo područje koje se nalazi sa ove strane rijeke Morače prema Crnoj Gori, treba da bude nadzirano od spomenutih Crnogoraca“. Ovaj istorijski ugovor govori da je Crna Gora u drugoj polovini XVII vijeka bila samostalna, jer je nezavisno potpisala ugovor sa drugom državom – Mletačkom, koja je bila jedna od najvećih država u to doba u Evropi. Treba napomenuti da se u ovom periodu cio Balkan nalazio pod Osmanskom vlašću, osim Crne Gore koja je održavala svoju samostalnost stalnom borbom za svoju slobodu, oslanjajući se na Mletačku Republiku.

Među crnogorskim glavarima, potpisnicima ovog ugovora u kojem su 32 bili hrišćani, bila su i četiri plemenska glavara muslimanske vjeroispovijesti, što govori o multikonfesionalnom skladu koji je vladao u Crnoj Gori u XVII vijeku.

Međutim, treba imati u vidu da je za vrijeme Kandijskog rata koji je trajao 24 godine od 1645. do 1669. godine i Morejskog rata koji je trajao 14 godina od 1684. do 1699. godine između Osmanskog Carstva i Mletačke Republike, Crna Gora imala savez sa Mletačkom Republikom o zajedničkoj borbi protiv Osmanskog Carstva. Kao garanciju tog saveza pored pomenutog ugovora iz 1661. godine, potvrđuje i arhivski dokument: „Bilješka o taocima iz Crne Gore prilikom pokreta Suleman paše Bušatlije iz Albanije“ *od 7. septembra 1689. godine* koja je sastavni dio ovog teksta.[3] Na osnovu ovog dokumenta jasno se vidi da crnogorska plemena (Komani, Ceklin, Ljubotinj i Kuči) prihvatanju da pošalju svoje glavare u Kotor kao garanciju da će se Crnogorci boriti na strani Mletačke Republike protiv Sulejman-paše Bušatlije koji je pokrenuo vojne snage iz Albanije prema Crnoj Gori i Mletačkoj Republici.

[3] Jovan N. Tomić, *Crna Gora za Morejskog rata 1684–1699*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1907, str. 144.

Prvi na spisku crnogorskih glavara koji su dati kao taoci – garancija Mletačkoj Republici o prihvatanju zajedničke borbe protiv Osmanskog carstva bio je *Vuk Bandić*. Dakle, Vuk Bandić je ista ličnost koja je 1661. godine sa ostalim crnogorskim glavarima potpisala ugovor sa Mletačkom Rebublikom o saradnji i zajedničkoj borbi protiv Osmaskih napada na crnogorsko primorje. Izgled tog dokumenta iz 1689:

Nota degl'ostaggi degl'abitanti de Monti per occasione della messa di Soliman Bassa dell' Albania.

Vuco Bandich Vuco Jankovich	da Comani
Milos Filippov Vuchmir Vouiev Voia Martinov Todor Vuchcev	da Cechline
Secula Stiepov Nicoz Caljugerov	da Zaogir
Vucota Filippov Stanissa Peiov	da Dobro
Milos Cernoevich Martin Voinov	da Glubotin

Ostaggi Cuzzi:

Prete Rade, nipote di voivoda Ivan Illicovich.

Nica Martinov, di detta famiglia.

Marco Millin, Ivan Noco (!) et il fratello del sudetto Ivan Illicovich che fu già nella Dominante.

Белешка приложена дописи которског извиђачког превидура Петра Дуода од 7 септембра 1689.

Sen. secr., Disp. dei proved. estraord. a Cattaro, filza an. 1689.

Nakon samo dvije godine od prvog pokušaja, Sulejman-paša odluči da prodre u Crnu Goru sa namjerom da je pokori. Osmanska vojska jačine od 1.500 vojnika 23. maja 1691. godine

napala je na komanska i bandićka sela. Sulejman-paša je iskoristio trenutak kad su se crnogorski vladika Visarion Bajica, guverner Grbičić (koji je stolovao na Cetinju. primj. J. Đ) i neki crnogorski glavari nalazili u Kotoru na razgovoru sa providurom radi postizanja dogovora o saradnji u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. U prvom naletu osmanska vojska uspjela je da zaplijeni nešto stoke i zarobi nekoliko ljudi i zapali tri napuštene kuće, kao i četvrtu u čijem plamenu se na nebo uznio, hrabro se boreći, Vukosav Sjeverušić sa još osam članova svoje porodice. Tamošnji stanovnici Bandića i Komana pod vođstvom kneza Vuka Bandića organizovali su žestok otpor i sami se hrabro borili sve dok im nijesu pritekli u pomoć tri mletačke stražare i ratnici plemena Ozrinića i Zagarčana. Crnogorci su u ovoj bici izvojevali veliku pobjedu u kojoj je poginulo više od šezdeset osmanskih ratnika, trojicu su zarobili, a više od četrdeset ranili. Nakon ove pobjede Osmanlije su se poražene povukle u Podgoricu. O ovom značajnom istorijskom događaju postoji nekoliko dokumenata od kojih se dva čuvaju u Kotorskom arhivu, a tri dokumenta se čuvaju u državnom arhivu u Veneciji.[4]

Opis ove borbe dat je navedenim dokumentima, a ovom prilikom prezentiraćemo dio prevedenog pisma koje je Senatu dostavio Vanredni providur Pietro Duode 26. maja 1691. godine: „U zoru 23. maja 1691. godine u oči Vasnezenja Gospodnjeg navalili su Turci na Komane, jednu od najizloženijih knežina Crne Gore. U prvom naletu uspjeli su da zaplijene nešto stoke i zarobe nekoliko ljudi, da zapale tri napuštene kuće, kao i četvrtu u čijem plamenu se na nebo uznio, hrabro se boreći, Vukosav Sjeverušić sa još osam članova svoje porodice

[4] Izvještaji Mletačkh providura str. 74 i 75;

Državni arhiv Kotor DAK-PU 42/VIII;

Istorijski zapisi 1953. Pismo vladike Visariona i guvernera Zana Bolice Grbičića o pobjedi Komana nad Turcima 1691. godine;

Jovan-Joro Đuranović, *BANDIĆI – kroz istoriju i predanja*, str. 40.

(u selu Mokanjima u Bandićima postoji kućište i dolina koji se zovu po ovom bratstvu, a posljednji Sjeverušić se iselio iz Bandica 1890, primj. J.Đ). Ali tamošnji stanovnici se nijesu uplašili zbog toga napada, već su bili spremni za borbu, pa su se odmah latili oružja i počeli hrabro da se bore. Razvila se žestoka bitka, pa su im pritekle u pomoć tri stražare koje sam nedavno hitno uspostavio, plemena Ozrinića i Zagarčana koje je, poslije prvog obavještenja, hitno poslao pomenuti gospodin Kavalir (radi se o mletačkom guverneru koji se zvao Ivan Antun Bolica, primj. J. Đ). Neprijatelj je, pošto je vidio da je naišao na hrabri otpor, razočaran time što su ga naši spremno dočekali, kada se nadao da će lako proći, počeo da gubi moral i povlači se, a zatim otvoreno priješao u sramni bijeg, ostavljajući zarobljenike i plijen, pa je sve povraćeno osim tri žene i jednog dječaka.

Naši su pobijedili, a Turci su imali više od šezdeset mrtvih, trojicu smo zarobili a više od četrdeset ranjenih su Turci sa mukom izvukli sa bojišta, kako su to viđeli stanovnici sa granice, dok je u toj borbi poginuo samo jedan hrabri Komanin. To je uspjeh koji na početku predstojećeg pohoda ohrabruje ljude u ovim krajevima i uliva nadu da neprijatelju neće biti lako da otpočinje bojeve“.[5]

O značaju ove pobjede nad Osmanlijama govore i pisma koja su poslali vladika Visarion Bajica i guverner Grbičić 24. maja 1691. godine, odmah nakon bitke, providuru Duodu u Kotoru. U pismu guvernera Grbičića kaže se da mu on šalje Vuka Bandića i druge Komane, koji će mu pričati o ovojoj pobjedi nad Turcima. Između ostalog, u pismu stoji da je: „U bitki između Komana i Turaka poginulo 60 a ranjeno 40 ovih posljednjih“, što znači da se ovaj podatak poklapa sa navedenim dokumentom iz istog perioda, koji se čuva u Mletačkom arhivu. Guverner Grbičić u ovom pisnu moli providura da Komane koji mu dolaze

[5] Crna Gora – Izvještaji Mletačkih providura 1687–1735, pismo Vanrednog providura Pietra Duoda Senatu 26. maja 1691. godine, str. 74i 75

daruje i nekim dobrim poklonima i na taj način im oda priznanje za njihovu pobjedu „kakve u Crnoj Gori nije bilo odkad se potčinila Mletačkoj Republici“.

Fotokopija pisma guvernera Grbičića providuru Duodu u Kotoru 24. maja 1691. godine

Za ovaj istorijski događaj i vladika Visarion Bajica-Borilović piše pismo mletačkom providuru u Kotoru 1691. godine, kojeg dajemo prevedenog u cijelosti: „Presvijetlomu, i preuzvišenomu i mogućemu gospodinu Pijeru Dodu, sopraprovidуru ot Kotora i Arbanije, i gospodinu kavalijeru Živu Grbičiću veliko drago pozdravlenije od nas Visariona, vladike cetinjskoga. A potom čuli ste za vojsku koja je udarila na Komane, i hvala Bogu da nijesu se pofalili koliko su mislili zla učiniti, ali hvala Bogu da su zlo na svoje glave dočekali, tako priliči Bog i vašega gospostva sreća da vidite njihove glave koje su naši hristijani otsjekli,

koji su pod vašu zapovijed tako dao bog da i posad napreduju i bog im sreću dao su protiv neprijatelja. I knama dođe Vuk Bandić su nekoliko ljudi i doniješe obilježje ot deset glava što su posjekli i otpravismo ih k vašemu gospodstvu nego vas molimo da ih dobrovoljno s veselijem srdcem dočekate i pomilujete i darujete da i drugi put bude im milo, i njima i druzijema, učiniti

Fotokopija Vladičinog pisma iz 1691. godine
mletačkom providuru Pijeru Dodu u Kotoru

junaštvo, to je sad prva sreća po onomadnašnjemu stanku, kade smo bili kod vas i oblegali se i dali vjeru da vas pravo služimo, i podržava vi Bog u gospostvu mnoga ljeta".[6]

Kako iz Grbičićevog, tako i iz Vladičinog pisma zaključuje se da je ova pobjeda Komana i Bandića potpomognuta Zagarčanima i Ozrinićima nad Osmanlijama, bio veliki događaj ne samo za Crnu Goru, već i za Mletačku Republiku, jer je potvrdila sposobnost Crnogoraca da se bore protiv dobro naoružanog i brojnijeg neprijatelja.

Za učinjenu pobjedu i odbranu svoje teritorije od osmanske vojske, crnogorski glavari i drugi ratnici, njih 19 dobili su poklone od strane Mletačke Republike. Poklone su dobili: *knez Vuk Bandić* iz Komana, knez Vukac Čelebija iz Zagarača, Vukadin Vukov, Pejo Vukov, Dragutin Vukov, ukupno su dobili 5 lakata platna (čohe); Vukota Vukov, Živan Vuksanović, Stojan Stanišin, Gruja Vujović, Đukan Petrov, Vujin Vuksanov, Vulan Gabrijelović, Stanko Sekulić, Dajica Petrović, Vuksan Raičević, Vuk Vučković, Vujadin Vuković, Batrić Markov i Mišo Perov ukupno su dobili 254,16 lira što iznosi 28 venecijanskih dukata.[7] Nesporno je da su u ovoj bici pored *kneza Vuka Bandića* kao glavne ličnosti, masovno učestvovali i drugi Bandići, što potvrđuju imena ratnika koji su dobili poklone od Mletačke Republike, i to: Stanko Sekulić (sin Sekulin) rodonačelnik bratstva Sekulića, Vukadin Vukov rodonačelnik btatstva Vukadinovića, Dragutin Vukov rodonačelnik bratstva Dragutinovića, Vukota Vukov rodonačelnik btatstva Vukovića, Begovića i Đuranovića. Vukadin, Dragutin i Vukota bili su sinovi kneza Vuka Bandića.

6 Državnom arhivu Kotor DAK-PU 42/VIII I, *Istorijski zapisi* 1953. Pismo vladike Visariona i guvernera Zana Bolice Grbičića o pobjedi Komana nad Turcima 1691. godine, Sl. Mijušković str. 529–532.

7 Crna Gora – Izvještaji mletačkih providura 1687–1735 – Pokloni glavarima Crne Gore za njihova djela izvršena u odbrani od Turaka – Kotor 26. maja 1691. str. 75.

Analizom nekih imena kao što su Stojan Stanišin, Vujadin Vuković i Pejo Vukov koja su na spisku ratnika koji su dobili poklone od strane Mletačke Republike moglo bi se zaključiti da su takođe bili iz Bandića čiju dalju genezu treba ispitati.

Zagarčko pleme u ovoj bici predvodio je knez Vukac Čelebija rodonačelnik bratstva Đuričkovića. Iz Komana, u ovoj bici učestvovao je sa svojim plemenicima Gruja Vujov, unuk Radulov, rodonačelnik bratstva Radulovića, ogranka Vukašinovića[8].

Evo tog dokumenta prevedenog sa latinskog o spisku crnogorskih glavara-ratnika koju su dobili poklone za pobjedu nad Osmanlijama 23. maja 1691. godine:

[81] Котор, 26. маја 1691. године

Поклони главарима Црне Горе за њихова дјела извршена у одбрани од Турака

Бележка о дољеупомињеним износима новца и количинама платна које је Провидитељ Господин Пијетро Дуодо, Ванредни Провидур, дао дољеупомињеним главарима и другима из Црне Горе, као награду за порез који су наплатили непријатељима приликом њиховог покушаја напада на Црну Гору, и т.д. прво

Кнезу Вуку Бандићу из Комана, платно	лаката 1
Кнезу Вуцу, Челебији из Загарча	лаката 1
Вукадину Вуковићу	лаката 1
Пеју Вукову	лаката 1
Драгутину Вукову	лаката 1
	Платно лаката 5
Вукоти Вукову	два дуката, чине лира Лира 18.4 –
Живану Вукосављићу	као горе Лира 18.4 –
Стојану Станишину	као горе Лира 18.4 –
Грују Вујовићу	као горе Лира 18.4 –
Зукану Петрову	као горе Лира 18.4 –
Вујану Вукићевом (?)	као горе Лира 18.4 –
Вуљану Габријеловићу	као горе Лира 18.4 –
Станку Секулићу	као горе Лира 18.4 –
Дајићи Петровићу	као горе Лира 18.4 –
Вукману Рангановићу	као горе Лира 18.4 –
Вуку Вучковићу	као горе Лира 18.4 –
Вујадину Вуковићу	као горе Лира 18.4 –
Богдану Марковом	као горе Лира 18.4 –
Мишу Перову	као горе Лира 18.4 –
Венецијанских дуката 28 износе	Лира 254.16 –

Пиетро Дуодо

[8] Boško Đuričković general pukovnik i narodni heroj Jugoslavije *Rodoslovlje Đuričkovića* zaostavština; M. Pejovića, Pleme Komani – Bandići – Bezdanovići – Radulovići, str. 506;

Pored priznanja o velikoj pobjedi koju su Cnogorci izvojevali 23. maja 1691. godine nad Osmanlijama, na osnovu dokumenta „Pokloni glavarima Crne Gore za njihovo djelo izvršeno u odbrani od Turaka“ može se zaključiti da je Mletačka Republika priznavala postojanje nezavisnosti crnogorske države, koja je u složenim i teškim istorijskim uslovima da bi opstala morala tražiti pomoć u novcu i oružju od Mletačke Republike. Nesporno je da je Mletačka Republika koristila težak položaj Crne Gore u tom periodu, pa je davanje pomoći uslovljavala borbom protiv Osmanskog carstva koje je u to doba bilo zajednički neprijatelj. Braneći svoju slobodu, Crnogorci su štitili i granice mletačke države od osmanskog osvajanja. Sigurno je da Crnoj Gori u to doba nije bilo drugog izlaza, jer odakle drugo obezbijediti oružje, municiju i hranu, a i čuvanje nacionalnog i kulturnog identiteta bilo je jedino moguće oslanjajući se na zapadnoevropske zemlje. Osmanski pazari bili su često zatvoreni, pa su mletački pazari na primorju bili jedini izlaz i spas za crnogorski narod. Pored pomoći u oružju i hrani, Crnogorci su u tom periodu od Mletačke Republike dobijali i vojnu pomoć, međutim odbranu svoje slobode Crnogorci su skupo plaćali ljudskim životima.

Knez Vuk Bandić poginuo je od 29. jula 1712. godine u poznatoj borbi na Carevu Lazu protiv bosanskog vezira Ahmet-paše Šapčalije. To je bio period kada je Crnom Gorom vladao vladika Danilo Petrović-Njegoš. Vladika Danilo je promijenio spoljnu politiku, jer umjesto oslanjanja na Mletačku Republiku, koji je savez trajao nekoliko vjekova, okrenuo je spoljnu politiku Crne Gore prema Istoku i za pokrovitelja prihvatio carsku Rusiju. Kada je Turska objavila rat Rusiji 1711. godine ruski car Petar Veliki je u Crnu Goru poslao delegaciju sa gramatom, u sastavu – pukovnik Mihailo Miloradović, rodom Hercegovac i Ivan Lukačević rodom Podgoričanin. Ruski car je tražio od Crnogoraca da se uključe u borbu protiv Osmanskog

carstva. Crna Gora je prihvatila poziv ruskog cara i krenula u opšti napad na suśedne teritorije koje su bile pod vlašću Osmanskog carstva. Međutim, osmanske snage u ovom ratu sa Rusijom bile su nadmoćnije pa je ruski car Petar Veliki bio prinuđen da zaključi mir u julu mjesecu 1711. sa Osmanskim carstvom pod vrlo nepovoljnim uslovima. U ovakvoj situaciji Crna Gora je ostala u vrlo teškom položaju, jer je ostavljena sama, bez pomoći Rusije koja je bila poražena, a Mletačka Republika je uskratila pomoć, jer se nalazila u krizi, a i bila je „uvrijeđena“ zbog promjene crnogorske spoljne politike.[9]

Sultan Osmanskog carstva Ahmed III je izdao ferman 1712. godine, da se Crnogorci strogo kazne zbog ratnih sukoba iz 1711. godine kada je trajao rat sa Rusima. Bila je predviđena nemilosrdna kazna – da se sruši Manastir na Cetinju, da se uhvate kolovođe pokreta, vladika Danilo i ruski izaslanik Miloradović. Osmanska vojska pod komandom Ahmet-paše Šapčalije koja je brojala oko 20.000 boraca, u julu mjesecu 1712. godine napada Crnu Goru. Katunjani su, potpomognuti borcima iz ostalih oblasti crnogorskih nahija i Grblja, pružili očajnički otpor osmanskoj vojsci na Carevom Lazu i nanijeli joj znatne gubitke. U izvještaju dubrovačkog zapovjednika od 29. jula 1712. godine Mihajila Bunića iz Konavlja koji je pratio osmanski napad na Crnu Goru, kaže se da je dobio glas od samog Miloradovića (ruskog izaslanika koji se nalazio u Crnoj Gori) da je „u ovoj borbi poginulo i ranjeno oko 2.000 Turaka, kao i dobar broj Crnogoraca, a među njma 12 glavara i *Vuk Bandić*, jedan od glavnih ljudi Crne Gore.[10]

---

9 Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore*, 1995. Izdavački centar Cetinje i CID, str. 94 i 95.

Dr Vladimir Ćorović, Odnošaji Crne Gore sa Dubrovnikom od Karlovačkog do Požarevačkog mira, *Glas Srpske kraljevske akademije 1941*, str. 52–53

10 Dr Vladimir Ćorović, Odnošaji Crne Gore sa Dubrovnikom od Karlovačkog do Požarevačkog mira, *Glas Srpske kraljevske akademije 1941*, str. 53–69;

Kao što se iz prezentirane istorijske dokumentacije vidi, knez Vuk Bandić nije bio samo plemenski glavar, već jedan od glavnih ljudi Crne Gore. Ime kneza Vuka Bandića kao istorijske ličnosti duboko je urezano u pamćenje njegovog plemena, a pominje se i u narodnim epskim pjesmama od kojih je ostala samo jedna zapisana od Vuka Karadžić: „Grinčević Osman i braća Vukčevići“ u kojoj je opisana njegova uloga i značaj.[11]

Evo dijela stihova iz ove pjesme:

Četa se je mala podizala
Od Spuža grada bijeloga,
Četa mala, dvadeset i pet drugah,
Pred njome su do dva pobratima,
Jedno je Grinčević Osmane,
Drugo je Rakočević Vuko,
Hojde četa Kosovijem Lugom,
No da reče Grinčević Osmane:
„Mio pobre, Rakočević Vuče,
Kuda ćemo s četom obrnuti?
Ali ćemo polju Jednoškome,
Ali ćemo u Komansku Župu?“
No mu Vuče riječ govorio:
„**Ne smijemo u Komansku Župu,**
Tamo Vuka od Bandića kažu,
Vazda čuva stražu od Turaka;
Ne smijemo polju Jednoškome
Od krvave braće Vukčevića;
Da idemo u malu Zagredu,

Petar Pejović: Ozrinići pleme Stare Crne Gore 43-i 143.

11 Vuk Stef. Karadžić, *Srpske narodne pjesme, knjiga osam u kojoj su pjesme junačke novijeg vremena o vojevanju za sloboodu i o vojevanju Crnogoraca* (državno izdanje) Biograd štamparija kraljevine Srbije 1900.

Nećemo li porobit vlahinje.“
Pa s ondole bjehu podignuli,
Tu dođoše na vodu Studenac,
Tu se ladne vode napojili;“
.....

Ova pjesma govori o značaju Vuka Bandića kao branioca slobode svoga plemena, a sa druge strane saznajemo da osmansku vojsku kao agresore-osvajače, predvodi naš čovjek – izdajnik.

Svi ovi podaci govore da je knez Vuk Bandić kao glavar svog plemena Bandića, zajedno sa Komanima, Zgarčanima i drugim crnogorskim plemenima, nastavio da vodi vjekovnu borbu za slobodu i nezavisnost Crne Gore.

Zbog značaja koji je imao Vuk Bandić, ne samo kao plemenski glavar nego i šire, o njemu ima, kao što smo viđeli, veliki broj istorijskih dokumenata, najverovatnije čak i najviše od svih glavara u Crnoj Gori u XVII vijeku, pa se može sa velikom sigurnošću pretpostaviti da je za života, ili možda nešto kasnije, dobio epsko ime Vuk Mandušić. Vuk Mandušić kao istorijska ličnost nije postojao u Crnoj Gori. Međutim, kao poznata istorijska ličnost postoji Vuk Mandušić u Dalmaciji takođe u XVII vijeku. Istorijski Vuk Mandušić poginuo je u okolini Šibenika kao harambaša dalmatinskih uskoka 31. jula 1648. godine, kao ratnik mletačke vojske u borbi protiv Osmanlija.[12]

Ovom prilikom treba naglasiti da je Petar II Petrović Njegoš u primječanije (predgovoru primj. J. Đ) „Ogledala Srpskog“ zapisao: „Slavni vitez Vuk Mandušić poginuo je protiv vojske Ćuprilića.“[13] Napad na Crnu Goru od strane Osmanskog carstva

[12] Boško Desnica, *Stojan Janković uskočka Dalmavcija Bgd*, 1991, Srpska književna zadruga str. 92–97.

[13] Petar II Petrović Njegoš, *Ogledalo Srpsko*, Izdavač Jumedia Mont, Podgorica 2006, str. 456.

1714. pod vođstvom bosanskog vezira Numan-paše Ćuprilića sa oko 30.000 vojnika, izvršen je dvije godine nakon poznate bitke na Carevu Lazu. Prema dubrovačkim izvorima, Vuk Bandić je, kao što smo rekli, poginuo na Carevu Lazu 1712. Međutim, ukoliko se radi o istoj ličnosti, Vuku Bandiću i Vuku Mandušiću razlika od dvije godine u nepoklapanju njegove pogibije sa istorijskog aspekta ne predstavlja veliku vremensku razliku, posebno što i bitka na Carevom Lazu 1712. godine i napad na Crnu Goru od strane Numan-paše Ćuprilića nesporno čine dva najtragičnija istorijska događaja u Crnoj Gori koja su se desila za tako kratko vrijeme.

Vuk Bandić u liku epskog Vuka Mandušića

Pored epskih narodnih pjesama u kojima je opjevan Vuk Mandušić, koje je sakupio i priredio Petar II Petrović Njegoš, objavljenih u *Ogledalu Srpskom* (Ogledalu) kao što su: „Carev Laz“ i „Udar na Vuka Mandušića“, Njegoš je opisao lik Vuka Mandušića i u *Gorskom vijencu* s podnaslovom „Istorisko sobitije (događaji, primj. J. Đ) pri svršetku XVII vijeka“ kao jednu od glavnih ličnosti ovog dramsko-pojetskog spjeva. Sam podnaslov *Gorskog vijenca* sa nazivom „Istorisko sobitije pri svršetku XVII vijeka“ može se protumačiti da su događaji koji su se desili do svršetka XVII vijeka, to jest do 1700. godine, bili stvarni, to jest, istorijski. Završna scena *Gorskog vijenca* (stihovi 2740–2821) prikazuje vladiku Danila, duhovnog i svjetovnog poglavara Crne Gore đe prima izvještaj od Vuka Mandušića o jednoj borbi Crnogoraca sa Osmanlijama u Progonovićima.[14]

Mjesto Komani, današnje pleme Katunske nahije, kao teritorijalna organizacija istorijski se prvi put pominje 1326. godine u

[14] Risto V. Radunović, „Istorijska osnova završne scene Njegoševog Gorskog vijenca“, *Istorijski zapisi*, Titograd 1986, str 139.

sudsko-notarskim spisima kotorskim a 1332. godine pominje se vinograd Milosava iz Komana. U XV i XVI vijeku u doba Crnojevića ima nekoliko dokumenata koji govore o postojanju ovog mjesta.[15] Prema defterima iz 1521. i 1523. godine iz vremena Skender-bega Crnojevića i u defteru Dukađinskog sandžakata iz 1570. godine pominju se Gornji Komani i Donji Komani.

Po popisu iz 1521. godine selo Komani Gornji imalo je 78 kuća i baština (jedno od najvećih sela u Crnoj Gori jer u njegovom sastavu nije bilo maha, odnosno zaselaka), selo Donji Komani imalo je 118 kuća i baština u njegovom sastavu se nalazi nekoliko mahala – zaselaka kao: zaseok Milati sa 16 kuća, nepročitana mahala 16 kuća i baština, Vučevići 16, Braćani 15, Bužine 13, Lazar 14, Đurđevići 10, Kovači 11 i nepročitani zaselak 7 kuća. Ova dva sela u to doba administrativno su pripadala nahiji Grbavci, odnosno Lješkopolju. Interesantno je napomenuti da se u okviru sela Donji Komani nalaze zaseoci Braćani, Bužine i Milati koji su sastavni dio kasnije formirane plemenske teritorijalne organizacije Bandići, osim Milata, sela koje je bilo podijeljeno na komanske i bandićke Milate (u Milatama bandićkim bile su dvije stare crkve iako je ovo selo danas skoro nestalo).

Takođe treba napomenuti da je defterom iz 1521. godine popisano selo Đeđezi sa 9 kuća koje je imalo muselima-kneza. U okviru Đeđeza bili zaseoci: Đuričići sa 13 kuća i baština, Nikolići sa 14 kuća, a Mokanji su imali 16 kuća i popa, pa je u okviru ovog sela bilo ukupno 52 kuće i baštine. Pored sela Đeđezi sa zaseocima u okviru buduće plemensko-teritorijalne organizacije Bandići nalazio se zaseok Grlov Kuk u okviru nahije Malonšići, kasnije je ovaj zaseok dobio ime Podkuk sa 10

15 Risto Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena u Kotorskim spomenicama* (XIV–XVI vijek), knjiga I Cetinje 1963, Istorijski imstitut, str. 233 i 234.

kuća i selo Sađavac sa 21 kućom i baštinom u okviru nahije Župa. Na osnovu ovih podataka vidimo da je na teritoriji buduće plemenske organizacije Bandići po popisu iz 1521. godine bilo ukupno 83 kuće i baštine, bez zaseoka Braćani, Bužine i Milati koji su popisani u Donje Komane, a koji su kasnije teritorijalno i organizaciono pripadali Bandićima. Treba napomenuti da su u zaseoku Mokanje i u selu Sađavac prema ovom defteru Crnojevići imali svoje vinograde.[16]

Prema defteru Dukađinskog sandžakata iz 1570. godine, selo Gornji Komani, imalo je 67 hrišćanskih domova i baština i to 17 baština čiji su vlasnici bili uglavnom van ovog sela, primjera radi iz Žabljaka pet vlasnika od kojih su tri hrišćana a dva muslimana, iz Golubovca četiri hrišćana, iz Podgorice dva hrišćana i dvije baštine u posjedu stanovnika sela. Ovo selo je imalo svoga muselima – kneza.[17]

Po popisu iz 1570. godine selu Donji Komani pripadali su sljedeći zaseoci: Milati – 15 kuća i baština koji je zaselak imao popa, Lazar 8 – kuća i baština, Vučevići – 13 kuća i baština, Bužine – 8 kuća i baština, takođe je i ovaj zaselak imao popa, Lomikari 12 kuća i baština, Predevići – 9 kuća i baština, Koći 7 kuća i baština, Đurkovići 8 kuća i baština i Gures 12 kuća i baština, ukupno u selu Donji Komani bilo je 92 kuće i baštine.[18] Teško je povjerovati da su svi ovi prevodi naziva zaselaka sa staroosmanskog jezika ispravno prevedeni, ali i ovi podaci pokazuju teritorijalnu organizaciju i broj kuća i baština u Donjim Komanima krajem XVI vijeka. Kao i kod popisa 1521. godine zaseoci Milati (dio) i Bužine kasnije su teritorijalno pripale

16 Branislav Đurđev-Lamija Hadžiosmanović, Dva deftera Crne Gore iz vremena Skenderbega Crnojevića izd. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knjga IX/2, str. 10 11, 12,

17 Aldan Husić, Crna Gora u defterima Dukađinskog Sandžakata iz 1570. godine, Državni arhiv Crne Gore 2017. str 86 i 87

18 Isto str. 83–86.

Bandićima. Oba ova zaseoka imala su popa i crkvu za što danas postoje materijalni dokazi crkvine u ova dva zaseoka u Bandićima.

Na teritoriji današnjih Bandića prema defteru Dukađinskog sandžakata iz 1570. pored zaselaka Milata i Bužina popisano je selo Đeđezi kome pripadaju sljedeći zaseoci: Mihoslavići sa 14 domova i baština, Đuričići sa 14 domova i baština, Nikolići sa 17 domova i baština i Mokanji sa 15 domova i baština, selo Sađavac – 13 domova i baština i zaselak Grilov Kuk sa 7 domova i baština. Zaselak Mokanje i selo Sađavac, kao što smo rekli, pošedovali su vinograde Crnojevića. Vjerski – hrišćanski život je na teritoriji današnjih Bandića bio potpuno ispunjen, jer je po popisu iz 1570. godine popisano pet popova i to u selu Đeđezi jedan, današnjem selu Župa tri i u Milate jedan.[19] Do dana današnjih sačuvani su ostaci ovih pet crkava koje su fotografisane i date u ovom radu. Izvedeni podaci pokazuju da je broj domova u selima Gornji Komani i Donji Komani po popisu 1570. opao za oko 20% u odnosu na popis iz 1521. godine, za što je najverovatnije razlog iseljavanje iz ovih krajeva prouzrokovano pritiscima usljed pokušaja uspostavljanja osmanske vlasti koja je postojala u Podgorici i Spužu sa kojima su se graničila ova plemena.

Interensantno je naglasiti da su istoričari objelodanili da je prema popisu iz 1592. godine, u Crnoj Gori popisano 32 plemena i to: Pješivci, Ozrinići, Cuce, Bjelice, Ćeklići, Njeguši, Cetinje, Bjeloši, Brajići, Majine, Pobori, Grbalj, *Komani*, *Đeđezi*, Lješnjani, Kosijeri, Ulići, Ceklinjani, Ljubotinjani, Šišojevići, Dobrljani, Grbavci, Ovtočići, Građani, Dupiljani, Tomići, Brčeli, Orahovo, Sotonići, Boljevići, Gluhodoljani i Limljani.[20] Kao što se vidi i prema popisu krajem XVI vijeka, Komani i Đeđezi (buduće selo u Bandiće) imali su status pleme-

[19] Isto str 91, 92, 97 i 105.

[20] Prof. Ž. Andrijašević, prof. Š. Rastoder, *Istorija Crne Gore*, str. 82.

na što je podrazumijevalo i postojanje rukovodne tj. glavarske i vjerske organizacije.

Pored navedenih popisa iz 1521. i 1570. godine od strane Marjana Bolice Kotoranina izvršen je „Opis Sandžakata Skadarskoga od 1614. godine“ u kojem se u sastavu Lješkopoljske pokrajine nalaze Komani Gornji sa 53 kuće i 150 vojnika i Komani Donji sa 60 kuća i 160 vojnika, bez pominjanja sela i zaselaka.[21]

I prema „Posljednjem popisu stanovništva koji je objavljen u Gornoj Zeti 1812. godine“ kako je zapisao Francuz Vijala de Somijer u svom putopisu o Crnoj Gori, među crnogorskim selima pominju se u okviru pokrajine Lješanske, Komani Donji sa 45 kuće i Komani Gornji sa 53 kuće. Međutim podaci o broju kuća i broju ljudi su nepouzdani što je i sam autor rekao da nije siguran.[22]

Kao što smo pokazali u selu Gornji Komani, što potvrđuju popisi od 1521. do 1821, nijesu zabilježeni zaseoci, dok su Donjim Komanima imamo zaseoke. Oba ova sela administrativno su po prvim popisima pripadala Lješkopoljskoj nahiji. Nesporno je da su kasnije u XVIII vijeku Donji Komani sa zaseocima administrativno pripali Katunskoj nahiji, dok su Gornji Komani pripali Lješanskoj nahiji. Međutim Gornji Komani u okviru Lješanske nahije gube svoje ime, a najvjerovatnije ga zamjenjuju ova lješanska sela: Progonovići, Releza, Ćepetići i Orasi koja se do tada nijesu pominjala u popisima 1520. do 1812. godine. Ovom prilikom posebno je važno opisati selo Progonoviće u kojem je kako je to rečeno u Njegoševom *Gorskom vijencu* bila borba Crnogoraca sa

---

21 Fransoa Lenorman, *Turci i Crnogorci, Izvještaj i opis Skadarskog Sandžakata izradio Marjan Bolica*, 1614, str. 258.

22 Risto V. Radunović, „Istorijska osnova završne scene Njegoševog Gorskog vijenca“, *Istorijski zapisi*, Titograd**,** **s**tr. 141 i Vijala de Somijer, *Istorijsko i političko putivanje u Crnoj Gori*, Cetinje 1994, str. 45 i 49

Osmanlijama. Na osnovu podataka koje je sakupio Jovan Erdeljanović na licu mjesta 1910. i 1912. godine piše: „Progonovići su veliko, ali dosta grupisano selo sa kućama po raznim položajima jedne velike grupe ulegnuća koja su među sobom u vezi. U njima žive tri razna bratstva: Radunovići 60 kuća, Radonjići četiri kuće i Roganovići dvije kuće.“[23] Ovi podaci govore da se radi o velikom selu koje broji ukupno 66 kuća. Da se radi o istom terenu ovog sela sa Gornjim Komanima iz XVI I XVII vijeka govore i današnji toponimi u Progonovićima kao što su: Komansko Brdo, zaselak i Komansko Osoje, mikrotoponim na granici današnjih sela Oraha i Štitara.[24] Pri tome treba imati u vidu da se istorijski naziv Donji Komani odnosi na teritoriju današnjih Komana i dijela Bandića, što potvrđuju popisi iz 1521. i 1570. kao na primjer sela Milati, zaseoka Lazar (današnja Crvena Paprat primj. J.Đ) i zaseoka Bužine u Bandiće.

Nesporno je da je epski opjevana borba u Progonovićima u Njegoševom *Gorskom vijencu* imala istorijsko utemeljenje, jer i u podnaslovu *Gorskog vijenca* kao što smo rekli stoji: „Istorisko sobitije pri svršretku XVII vijeka.“

Knez Vuk Bandić kao glavna ličnost borbe koja se vodila 23. maja 1691. kao što smo prikazali u dokumentima izvještava Vladiku crnogorskog i mletačkog providura o ovoj borbi. Njegoš u *Gorskom vijencu* opisuje Vuka Mandušića koji dolazi kod vladike Danila da mu donese izvještaj sa bojišta: namračio se i crni mu brci pali na izlomljene toke, a džeferdar prebijen nosi u rukama.

---

23 Risto V. Radunovic, „Istorijska osnova završne scene Njegoševog Gorskog vijenca“, *Istorijski zapisi*, Titograd 1986, str. 141; Dr Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora*, Beograd, 1978, str. 170.

24 Risto V. Radunovic, „Istorijska osnova završne scene Njegoševog Gorskog vijenca“, *Istorijski zapisi*, Titograd, 1986, str. 141.

Vladika Danilo.

„Što je, Vuče? Grdno li izgledaš!
Viđu da si s krvave poljane,
Gazio si negđe vatru živu,
I Bog znade do tebe samoga
Je li iko tu živ pretekao;
Jer bez muke ne prskaju toke
Ni se lome takvi džeferdari
Te s' od vitke žice sakovani.

Vuk Mandušić (mrko priča).

Na Šćepandan dođe mi odiva
Iz Štitara, ljetos povedena,
I kaza mi „Evo haračlije
U Štitare da kupe harače!"
Te ja skupi pedeset momčadi
I zapadni njima pod Štitare
Da posječem Turke izjelice.
Puču puške Lješanskom nahijom,
Mislim idu Turci u harače,
Kad boj čujem u Progonoviće,
Te ja potrč' sa onom družinom,
A kad tamo muka i nevolja!
Udarilo dvjesta haračlija,
Poturice ljuta Arnauta,
Na krvavu Radunovu kulu,
Sam se Radan u Kulu nagnao,
I s njim žena njegova Ljubica,
Žena mlada, ama soko sivi;

Puni pušku svome gospodaru,
Radun gađa s prozora od kule,
Sedminu je na obor ubio
No mu bješe došla pogibija;
Turci bjehu slamu i sijeno
Oko bjele kule nanijeli
Pa zažegli sa svakoje strane,
Plan se diga bješe u nebesa,
I kulu mu bješe dohvatio;
……
Izbavismo iz kule Raduna,
Ma izgore ojađela kula.
Još nam đekod u pomoć priskoči,
Te od kule poćerasmo Turke;
Do Kokota više Lješkopolja
Osamdeset i tri pośekosmo; [25]

Borba između Crnogoraca i Osmanlija u Progonovićima koju je Njegoš opjevao u *Gorskom vijencu* kao što smo već rekli, najvjerovatnije se odnosi na istorijski dokazanu borbu koja se desila krajem XVII vijeka tačnije 23. maja 1691. godine u Komanima pod vođstvom kneza Vuka Bandića, jer istorija ne poznaje da se u ovom vremenu odigrala neka borba u Progonovićima. Kao što je rečeno, istoriski je nesporno dokazano da se ova borba desila u Komanima, a da li je uža lokacija događaja epski precizno opjevana u *Gorskom vijencu* smatramo da ne može biti od uticaja, samim tim što smo dokazali da su Gornji Komani u XVII vijeku administrativno pripadali

[25] *Gorski Vijenac*, Historijske događaji pri svršeku XVII vijeka, sačinio Petar Petrović Njegoš vladika Crnogorski, u Zadru 1868, str. 138.

Lješanskoj nahiji i obuhvatali prostor današnjih Progonovića, a drugo, radi se o prostoru naslonjenom jedan na drugi.[26]

Pored kneza Vuka Bandića i njegovih sinova Vukote, Vukadina, Dragutina i Sekule Stankova, rodonačenika bandićkih bratstava: Vukovića, Vukadinovića, Barovića, Dragutinovića, Radonjića, Begovića, Đuranovića i Sekulića, na spisku nagrađenih ratnika od strane mletačke vlasti za pobjedu u ovoj borbi prema navedenom dokumentu nalazio se i knez Vukac Čelebija iz Zagarča, rodonačenik bratstava Đuričkovića i Gruja Vujov, rodonačelnik Radulovića ogranka Vukašinovića iz Komana i još 13 ratnika za koje nijesmo uspjeli da otkrijemo njihovo porijeklo i ako je nesporno da su to morali bili Bandići, Komani, Zagarčani i Ozrinići koji su učestvovali u ovoj borbi.[27] Sva navedena dokumenta pokazuju da je vođa ove borbe bio knez Vuk Bandić i da je najviše poznatih učesnika u ovoj borbi bilo iz Bandića, što znači da se i ova borba odigrala u na teritoriji današnjih Bandića..

Istorijski podaci o veličini osmanskog poraza u napadu na „crnogorsko selo Komane“, koji govori o „šezdeset mrtvih i četrdeset teže ranjenih“, odgovara Njegoševom stihu „do Kokota više Lješkopolja, osamdeset i tri pośekosmo“. Do sada nema istorijskog dokaza, kao što smo rekli (bar autoru ovih redova nije poznato), da se epski opjevan boj u *Gorskom Vijencu* desio na teritoriji Progonovića „na Šćepandan“ u vrijeme vladike Danila, već se ta borba na bazi istorijskih dokumenata desila 23. maja 1691. godine, u vrijeme vladike Visariona Borilovića. Takođe je interesantno izanalizirati i podatak iz istorijskog dokumenta kojeg smo naveli koji opisuje tok borbe

---

[26] Risto V. Radunovic, „Istorijska osnova završne scene Njegoševog Gorskog vijenca“, *Istorijski zapisi*, Titograd, 1986, str. 146.

[27] Isto, str. 147; Boško Đuričković, general-pukovnik, narodni heroj, *Rodoslovlje Đuričkovića*, ostavština str. 2; M. Pejovića, *Pleme Komani – Bandići – Bezdanovići – Radulovići*, str. 506.

23. maja 1691. godine u Komanima. Naime, Osmanske snage u prvom naletu, kako stoji u datom dokumentu: „uspjeli su da zaplijene nešto stoke i zarobe nekoliko ljudi, da zapale tri napuštene kuće, kao i četvrtu u čijem plamenu se na nebo uznio, hrabro se boreći, Vukosav Sjeverušić sa još osam članova svoje porodice“. I ovaj istorijski podatak jasno govori da se ova borba odigrala na teritoriji današnjih Bandiće, jer smo u prethodnom dijelu ovog rada nesporno dokazali da je bratstvo Ševerušići iz Bandića.

Njegoš nije mogao dobiti veću pjesničku inspiraciju za opis udar na kulu Radunovu u *Gorskom vijencu* od ovog istorijskog događaja đe je zapaljena kuća Vukosava Sjeverušića u kojoj je izgorio on i osam članova njegove porodice, đe kaže:

„Turci bjehu slamu i sijeno
Oko bjele kule nanijeli
Pa zažegli sa svakoje strane,
Plan se diga bješe u nebesa,
I kulu mu bješe dohvatio“
…….

Ako napravimo analizu borbe Crnogoraca protiv Osmanlija krajem XVII vijeka koja se desila u Komanima, odnosno epski opjevan da se desio u Progonovićima i istorijsku ulogu u ovoj borbi kneza Vuka Bandića i vojvode Raduna i epskog Vuka Mandušića, jedno od glavnih i lica iz *Gorskoga vijenca*, doći ćemo do zaključka da se radi o velikom istorijskom događaju toga vremena, u borbi Crnogoraca za slobodu.

Ime kneza Vuka Bandića istorijske ličnosti, kao što smo rekli, nalazi se na poznatom ugovoru sklopljenom 30. maja 1661. godine između crnogorskog glavara sa predstavnicima mletačke vlasti u Kotoru. U ovom ugovoru nalazi se i ime „kneza Raduna sa braćom iz Komana“, najvjerovatnije iste ličnosti opjevane u

Gorskom vijencu kao vojvoda Radun. Takođe se knez Radun iz Komana kao istorijska ličnost pominje u dokumentu od 4. jula 1663. godine u kojem se obavezuje pred kotorskim vlastima da neće dozvoliti osmanskoj četi iz Podgorice ili njene okoline da prođe preko Crne Gore i napadne na Paštroviće i Budvu, koje su teritorije bile u sastavu Mletačke Republike.[28] Istorijski nije poznato da je postojala ličnost kneza Raduna na teritoriji današnjih Komana, već se najvjerovatnije radi o istoj epskoj ličnosti iz *Gorskog vijenca* vojvodi Radunu iz Progonovića.

U navedenom ugovoru od 30. maja 1661. godine između crnogorskih glavara i Mletačke Republike ne pominje se Vuk Mandušić, poznato lice iz *Gorskoga vijenca*, učesnik u opjevanoj borbi u Progonovićima i izvjestilac vladici Danilu o ovoj borbi. Nema Vuka Mandušića ni na spisku crnogorskih glavara od 7. septemba 1689. godine koji su dati kao taoci – garncija Mletačkoj Republici o prihvatanju dogovora o zajedničkoj borbi protiv Osmanskog carstva. Na ovom spisku je prvi Vuk Bandić sa još 11 glavara iz Stare Crne Gore i šest iz Kuča. Takođe se Vuk Mandušić ne pominje ni u navedenim dokumentima koji govore o istorijskoj borbi i pobjedi Crnogoraca nad Osmanlijama krajem XVII vijeka, tačnije 23. maja 1691. godine, u vrijeme vladike Visariona Borilovića. Dok sva ova dokumenta śedoče da je knez Vuk Bandić bio glavna ličnost u ovim istorijskim događajima.[29]

Istorijski, kao što smo rekli, nije poznata borba koja se odigrala u Progonovićima, odnosno u Komanima početkom XVIII vijeka za vrijeme vladike Danila, tako da je Njegoš za opjevani boj u Progonovićima najvjerovatnije uzeo istorijsku borbu koja se desila 23. maja 1691. godine u Komanima, koju je vodio knez Vuk Bandić što pored navedene istorijske dokumentacije potvrđuje i to da je knez Vuk Bandić bio savremenik vojvode

28 Isto, str. 148.

29 Isto, str. 147.

Raduna, ličnosti iz *Gorskog vijenca*. No, treba imati u vidu da i pored toga što Njegoš nije izmišljao događaje i likove, *Gorski vijenac* nije istorijsko već dramsko-poetsko djelo temeljeno na istorijskim događajima, u kojem pjesnička sloboda dozvoljava slobodno predstavljanje događaja. Stvarno učešće istorijskog kneza Vuka Bandića u pomenutoj borbi u „Komanima“, 1691. godine u poetskoj obradi Njegoš je u *Gorskom vijencu* po našem mišljenju, a na bazi prezrentiranih dokaza pripisao Vuku Mandušiću.[30]

Vuk Mandušić slavni epski crnogorski vitez opjevan je pored *Gorskog vijenca* i u narodnim pjesmama u *Ogledalu srpskom*: „Carev Laz (1712)“ i „Udar na Vuka Mandušića (1713)“ Interensantno je za ovu priliku analizirati stih iz narodne pjesme „Carev Laz“ (1712) koji glasi:

Knjigu piše carev serašćere,
Serašćere car’ Otmanovića,
Sasred Zete, sasred zemlje ravne,
Iz ordije silne i velike,
Pak je šilje na Cetinje polje,
A na ruke vladike Danila:
„Pošlji mene maloga harača,
A uz harač tri dobra junaka:
S Čeva ravna Popovića Draška,
S Velestova Mrvalja Vukotu,
I sokola Mandušića Vuka;[31]
.....

Narodni pjevač pjeva o Popović Drašku s Čeva, Mrvalja Vukotu s Velestova i sokolu Mandušića Vuku. Za Popović

30 Isto, str. 155.

31 Petar II Petrović Njegoš, *Ogledalo Srpsko*, Podgorica 2006, str. 35 i 46.

Draška i Mrvalj Vukotu kao istorijske i epske ličnosti narodni pjevač navodi mjesto njihovog življenja, Čevo i Velestovo, dok za epskog Mandušića Vuka nema mjesta življenja. Ovo ne znači, već naprotiv, da nije postojao crnogorski junak, glavar i harambaša toga doba koji je opjevan u liku Vuka Mandušića, a koji oličava legendarnog harambašu Vuka Mandušića iz XVII vijeku iz Dalmacije.

Crkva Sv. Jovana Krstitelja u selu Milate

U Njegoševim „Prijemčanijama“ (bilješkama, primj. J. Đ) datim u *Ogledalu srpskom*, crnogorski epski „slavni Vuk Mandušić poginuo je protiv vojske Ćuprilića“.[32] Nesporan je istorijski događaj napada Osmanskog carstva na Crnu Goru 1714. godine. Napad je vodio bosanski vezir Numan-paša Ćuprilić sa 30.000 boraca. Crna Gora prepuštena sama sebi bez ikakve pomoći doživjela je totalni slom i razaranje, na hiljade

32 Petar II Petrović Njegoš, *Ogledalo Srpsko*, Podgorica 2006, str. 455 i 456.

ljudi je ubijeno, zemlja je popaljena, opustošena i opljačkana. Ovaj ratni pohod na Crnu Goru u narodu je ostao u sećanju kao krvava Numan-pašina godina. Iako je Ćuprilić pregazio Crnu Goru nije uspio da zarobi crnogorskog vladiku i pohvata crnogorske glavare.[33]

Međutim, kao što smo rekli, knez Vuk Bandić prema istorijskom dokumentu poginuo je na Carevom Lazu 1712. godine, što je datumski mala razlika u odnosu na 1714. godinu, koji se datum pominje za pogibiju epskog Vuka Mandušića, posebno ako imamo u vidu da je i Mandušić opjevan u narodnoj pjesmi *Carev Laz* (1712). I ovaj podatak i svi navedeni govore da se istorijski događaji koji se odnose na kneza Vuka Bandića skoro poklapaju sa epski opjevanim događajima Vuka Mandušića.

Analizom svih prezentiranih podataka moglo bi se zaključiti da se radi o *istoj ličnosti* istorijskog Vuka Bandića i epskog Vuka Mandušića kojeg je Njegoš opisao u *Gorskom vijencu* i u *Ogledalu srpskom*, jer za Vuka Mandušiča nemamo istorijskih dokumenata da je postojao u Crnoj Gori, jedino je kao istorijska ličnost postojao Vuk Mandušić, harambaša dalmatinskih uskoka, koji je živio sredinom XVII vijeka.

33 *Istorija Crne Gore*, knjiga 3, str. 265.

OGLEDANJE STVARNOSTI U ROMANU *OGLEDALO* IGORA ĐONOVIĆA

Bojana Pržić

The subject of the author's study in this paper is the novel Ogledalo (The Mirror) (1996) by the Montenegrin writer Igor Đonović. The interpretation of the novel seeks to point out its formal and semantic features, and interprets the ways in which it breaks national stereotypes and the consequences of one-sided interpretation of historical events and conflicts that manifest themselves at the national and individual level.

Za savremenu crnogorsku književnost se može reći da pravi veliki iskorak u odnosu na sve ono što joj je prethodilo: „Nova je u odnosu na njenu prethodnost, jer je diskurs postmoderne osjećajnosti njena estetska, intelektualna i kulturološka svojina. Uzdrmana su epska naravoučenija, razbijeni tabui, skrajnute poetike seoskog realizma i nacionalističkog populizma. Ušlo se u urbane teksture.“[1] Roman *Ogledalo* Igora Đonovića dobar je primjer svega navedenog, te ćemo u njemu posebno tumačiti razbijanje nacionalnih stereotipa i posljedice jednostranog tumačenja istorijskih dešavanja, te sukoba koji se očituju na nacionalnom ali i individualnom nivou. Uočićemo kako su to

[1] Borislav Jovanović, *Svemoderna Montenegrina: od tradicionalizma do postmodernizma: eseji, prikazi i članci iz ovovremene (i ne samo ovovremene) crnogorske književnosti: završetak jedne trilogije*, CDNK, Podgorica, 2010, 51.

strukturni elementi romana povezani i sa samom temom i idejom djela.

Crnogorski pisac Igor Đonović rođen je 21. januara 1966. godine. Pisao je prozu, poeziju, eseje. Na Filološkom fakultetu u Beogradu studirao je srpskohrvatski jezik i jugoslovensku književnost. Stradao je nesrećnim slučajem odronivši se s planine 5. maja 1994. godine. Roman *Ogledalo* pronađen je u njegovoj zaostavštini i objavljen je 1996. godine u izdanju Dignitas-a. S obzirom na dnevnički ulomak s početka romana i datum koji se u njemu navodi, može se reći da je roman nastao u toku 1992. i 1993. godine. Roman *Ogledalo* je „uzoran primjerak suvremenoga crnogorskog romana jer funkcionira kao rekapitulacija dugo vremena u interesu 'viših' ciljeva često prešućivanih tema koje se nastoje detabuizirati".[2]

Igor Đonović
(1966–1994)

Roman *Ogledalo* nastaje u periodu burnih dešavanja u Crnoj Gori i njenom okruženju. No, kako je autor sam istakao „to neće biti svjetovni roman, biće duhovni i posvećen crnogorskom

[2] Jakov Sabljić, *Hrvatski i crnogorski roman: međuknjiževna tumačenja*, Institut za crnogorski jezik i književnost – Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević", Podgorica – Cetinje, 2010, 57.

duhu, mentalitetu, moralu, tradiciji i još po nečemu“.[3] Ono što je evidentno jeste da Đonović ovaj roman piše osobeno u odnosu na tradiciju pisanja koja mu prethodi te se „temelji na poetici osporavanja, ali u skladu s postupcima i implikacijama postmoderne provenijencije, s tim da zbog toga roman nije eksplicitno pripadan toj poetici“.[4] Važno je pomenuti da je „postmoderni kao kulturnoj paradigmi osobito svojstveno oblikovanje istoriografskoga/literarnoga teksta, povijesnoga/fikcionalnoga subjekta, ideoloških konstrukcija, povijesno i kulturno uvjetovanih diskurzičnih formacija“.[5] Ovim romanom se potvrđuje i da „identitet (klasni, etnički, rodni, nacionalni ili civilizacijski) nije pitanje neke unaprijed same po sebi dane bíti, već tvorba koja se oblikuje i posreduje, među ostalim, ideologijom, uopćavanjima, predrasudama, politikama diskriminacije, nacionalnim simbolima, stereotipima“.[6]

Možemo reći da je u ovome romanu veoma važno unutrašnje stanje likova, ali isto tako ih i događaji bitno određuju, posebno njihova djelanja i djelanja drugih likova na njihovu štetu ili korist. Unutrašnji sukobi i previranja u snažnoj su vezi s događajima u kojima likovi učestvuju. Dijalozi su vrlo rijetki. Dominira unutrašnji monolog i sve je dato u ispovjednom tonu. Pripovijedanje i deskripcija su takođe pripovjedne tehnike kojima se autor služi – opisima prostora i fizičkog izgleda pojedinih likova posebno se ističu razlike između naroda, običaja, njihovih svjetonazora. U fragmentu iz dnevnika autor objašnjava zašto se i za koju formu romana odlučio – odabrao je varijantu „koja je manje pretenciozna, pruža više sloboda i mogućnosti rasplinjavanja“.[7]

---

[3] Igor Đonović, *Ogledalo*, Fondacija „Ljubica i Tomo Lompar“, Cetinje, 2011, 5.

[4] Jakov Sabljić, cit. djelo, 65.

[5] Isto, 65.

[6] Isto, 66.

[7] Igor Đonović, cit. djelo, 5.

Roman ima prstenastu strukturu. Na početku je dat dio iz dnevnika koji upravo autor potpisuje, a u prvom poglavlju (dato u kurzivu) nagovještava se ambijent u kojem se roman piše, ali i ambijent u kojem dvojica komita razgovaraju i pletu niti središta samog romana. Dakle, središnji dio romana jesu njihove priče, te tako pratimo dvije pripovjedne ravni: jedna prati priču Mašana i njegovo školovanje u Rusiji, a druga Jovana i njegov rad u Americi. Ono u čemu se na neki način njihove priče sastaju, odnosno završavaju, jeste borba za oslobođenje Crne Gore. Nakon njih javlja se ponovo pripovjedač iz prvog poglavlja i tako uokviruje roman. Tu se roman ne završava već pratimo novog pripovjedača koji je Jovanov sin, a Mašanov zet. On se sprema za odlazak na biračko mjesto, te je riječ opet o nekoj borbi za oslobođenje države – ne više puškom, već olovkom. Mašan i Jovan se retrospektivno iz razgovora vraćaju na priču o svojim životima – u tim ispovijestima radnja teče hronološki uz povremene retrospektivne osvrte na pojedine događaje.

Sama struktura svojom specifičnošću uslovljava i specifičnost pripovjedača, a u ovom romanu ih je više od jednog. Autor u prvom licu pripovijeda u dnevničkom ulomku, što je u potpunosti u skladu s tom vrstom teksta. Mašan i Jovan su u svojim pričama pripovjedači, dakle, opet je riječ o pripovjedaču u prvom licu. Pripovijedanje je subjektivno, plod je priśećanja, te možemo reći da je i pripovijedanje i ispovijedanje istovremeno. Autor-pripovjedač je „uočljiv u prvom, uvodnom i završnom, dvadeset i drugom poglavlju romana, a dijelovi tih poglavlja kurzivom su naglašeno izdvojeni od preostalih dijelova teksta“.[8] On se čini sveznajućim, poput nekog svevidećeg oka koje posmatra nekoga ko će svoj izlazak na biračko mjesto kasnije ispripovijedati u prvom licu. Taj autorski pripovjedač javlja se i u četvrtom i četrnaestom poglavlju kao neko ko komentariše i rasvjetljava unutrašnje stanje Jovanovo koji još uvijek čeka da

[8] Jakov Sabljić, cit. djelo, 80.

dođe red na njegovu priču. U tim poglavljima javlja se i kratak dijalog Jovana i Mašana te se tako dvostruko prekida pripovijedanje u prvom licu i usporava radnja. Kako Jakov Sabljić ističe, komentari pominjanog ekstradijegetskog pripovjedača jesu metakomentari, a ono što se njima želi postići jeste naglašavanje procesa konstruisanja priče, isticanje fiktivnosti likova, uspostavljanje komunikacije s čitaocima direktnim obraćanjem, te se priziva bliskost čitaoca i naratora pokušajem zajedničkog vrednovanja likova i komentariše se sami čin pripovijedanja.[9] Za takve metanarativne postupke može se reći da su „pokazatelj Đonovićeva upletanja postmodernih pripovjednih postupaka u inače pretežno moderan (subjektivan) tip pripovijedanja“.[10]

S obzirom na specifičnu strukturu romana ne možemo na uobičajen način govoriti o etapama u razvoju radnje. Mogli bismo u zasebnim pripovjednim tokovima možda ih i odrediti, ali rasplet ostaje skriven, on se može samo naslutiti. Uvodni djelovi jesu priče dvojice komita o prilikama i životu u Rusiji i Americi, a zaplet kao da se dešava u ljudima samima, kao pojedincima, a kulminira na kolektivnom, nacionalnom nivou. Tu je veoma važan čin odlaska kralja Nikole u Italiju, što su mnogi shvatili kao kraljevu izdaju svoga naroda. Rasplet kao da se nikad nije ni desio. Ni dan-danas. Samo se sve još više zapliće, često kulminira, ali raspleta niđe. Izrazi koji su ponajviše prisutni u opisima događaja i postupaka jesu slava, ljepota, sramota, stid, glad, borba, podsmijeh, kukavice, junaci, neprijatelj, sloboda, izdaja. Iz samo nekoliko riječi može se rekonstruisati cjelokupna datost u romanu, oživjeti slika Rusije, Kavkaza, Srbije, Turske, Crne Gore i odnosa među njima, ali i unutrašnjih sukoba u svim likovima.

Kad je riječ o određivanju mjesta i vremena, odnosno radnji, u ovome romanu, možemo reći da su nam te informacije u svim

9 Vidi: Jakov Sabljić, cit. djelo, 81.

10 Isto, 81.

njegovim djelovima precizno date. U dnevniku je dat datum 21. april 1992. godine. Vrijeme nastanka romana i samog njegovog pisanja veže se, dakle, za ratne sukobe koji su devedesetih obilježili raspad Jugoslavije, a mjesto je Beograd. Mašan i Jovan svoje životne priče pripovijedaju 1921. godine skrivajući se u mlinu na crnogorskoj planini Konj građanski. Narativni tok koji prati Mašanovu priču počinje 1905. godine, kad je pošao na školovanje u Rusiju (važna mjesta su Petrograd, Čerkesk) i završava u Crnoj Gori u vremenu Balkanskih ratova. Jovan se u svojoj priči osvrće na đetinjstvo, a u Ameriku odlazi 1906. godine (važna mjesta su Vašington, Ter Ot, Čikago). Kad je doznao za rat, u Grčku dospijeva 1916. godine, te nakon preživljavanja Solunskog fronta dospijeva u Crnu Goru. Radnja vezana za neimenovanog pripovjedača, Mašanovog sina i Jovanovog zeta odvija se na Cetinju 1995. godine.

Nijesu slučajno odabrane Amerika i Rusija kao mjesta radnje u ovome romanu – ta dva velika prostora značajna su za razumijevanje onog manjeg, ali glavnog u ovome romanu – Crne Gore. U velikoj Rusiji se uči vojna škola, da se ne iznevjeri tradicija. No, Rusija je prilika da se u ovome romanu ukaže na sličnosti između odnosa Kavkaz – Rusija i Srbija – Crna Gora: „Rusi su ovijema šćeli nametnut svoju vlast silom na sramotu, pobit njihove vođe, a od ovijeh koji preteknu napravit mekušce koje mogu okretat kako im je drago.“[11] Kavkažani su kao i Crnogorci htjeli samo slobodu. Sugeriše se velika sličnost između Kavkažana i Crnogoraca, naglašavajući da su to „poludivlji narodi“. Govorimo o stereotipima koje su iznjedrili narativi drugih (ponajviše oni ponikli u Srbiji) o Crnogorcima, pokušavajući ih predstaviti onakvima kako njima odgovara: „Oni nemaju savjest, njih obraz ne smeta, za pare bi i guzice dali i od nas će napravit ono što im je volja. Napravit će od nas gore ljude no što su oni, da bi svijetu mogli pokazat kako ima i gori-

11 Igor Đonović, cit. djelo, 46.

jeh od njih i kako te gore treba naučit da bi postali bolji, *a oni su nam najbliži, najbolje nas razumiju i najbolje će nam pomoć*. Kad dograbimo *Narodnu riječ* onda vidimo kako nas po svijetu prikazuju ka divljake, neobrazovane i lijene ljude koji samo ratuju, piju krv i za drugo ne znaju.“[12] Slične su sudbine i Kavkažani koji „nijesu šćeli tražit dozvolu od ruskoga cara da oru svoje njive i napasaju stada na svoje pašnjake, kad za tako nešto nijesu imali ni potrebe ni razloga“.[13]

S druge strane je Amerika kao obećana zemlja, kao spas od bijede i gladi. No, niko od Crnogoraca koji su se vratili iz Amerike nije govorio o tome kako je zaista i proživio godine provedene tamo: „Ćutali su kako se tamo rade najteži poslovi koje je čovjek izmislio; ćutali su o rudnicima, prepunim barakama, stjenicama, prsloj robi, glibu, jadnoj hrani, žali za domovinom. Pričali su o Americi i pokazivali blago koje su donijeli, ali su ćutali o tome kako su po rudnicim gvožđa i uglja ostavljali ono najvrednije – mladost i zdravlje.“[14] Kako su dovedeni Kavkažani u Rusiji u vezu s Crnom Gorom, na sličan način povezuje se sudbina afro-naroda u Americi s tretmanom Crnogoraca od strane pojedinih naroda: „Danas smo ti mi crnci u sopstvenu zemlju. Danas nas Srbi gledaju ka crnce, ka nižu rasu, ka ljude nedostojne mjesta na koje se nalazimo, ka bića koja treba podjarmit i ne dat im da rade ništa đe bi se mogli pokazat i dokazat da nijesu životinje no ljudi sposobni, čak i sposobniji od njih, da svaki posa urade valjano, onako kako to svijet od njih očekuje.“[15]

Ono što je jedina istina jeste da ne postoji samo jedna slika, jedna strana – ni čovjeka, ni događaja. Pogubni su zaključci o cjelini na osnovu jednog njenog dijela jer ne karakterišu čitav

12 Isto, 72.

13 Isto, 48.

14 Isto, 83.

15 Isto, 116.

narod „odabrani“ pojedinci. U ovome romanu se kao najveći neprijatelji ističu pojedini politički režimi koji zarad ličnih interesa pokušavaju poturiti određene narative kao jedine istinite. Jedina borba koja je potrebna jeste borba protiv neznanja: „Moj Jovane, njihov narod ne treba mrzjet, jer njihov seljak nije kriv za ovo što nam rade i sigurno ništa ne zna o svemu tome ka što ni ruski seljaci nijesu ništa znali o pogibiji na Kavkaz, ali iz toga neznanja potiče sve. Moramo učiti našu đecu da se vole sa njihovijem narodom, ali ih moramo podučit da njihovome režimu ne vjeruju ni riječ i da ga se paze ka od zmije otrovnice. Moramo ih naučit da razlikuju dobro od lošega i nikad to dvoje ne pomiješaju.“[16]

Kao što smo više puta naglasili mjesto i vrijeme jesu u vezi sa istorijskim događajima (Balkanski ratovi, Jugoslovenski rat i raspad Jugoslavije), mjesta se opisuju tek onoliko koliko je potrebno autoru da nas kao čitaoce „smjesti“ i podśeti. Čini se da i opisi mjesta sugerišu sukobljenost, i to ponajviše sukobljenost između onoga što jeste i onoga kako izgleda. Gradovi Beograd i Cetinje imaju, odnosno imali su nekad nešto zajedničko – pazar, tj. pijacu – mjesto koje je vrijeme promijenilo, pretvorilo u legendu. Vidimo kako je jedan detalj važan za predočavanje prilika i ljudi sa tih prostora: „Ali, ove tezge poslužile su samo da bi se pokazala mala sličnost i velika razlika između dva grada – jednog u kojem je sve počinjalo i jednom u kojem se sve završava. Poslužile su i da pokažu razliku između dva seljaka – jednog koji će iskoristiti svaku priliku da te opelješi i oštеti na kantaru kao i ti njega cjenkanjem i drugog, koji je došao da se oslobodi svoje teško stečene muke, da ti proda dio svoje duše koja se nalazi u svakom peru raštana i svakoj grivnji ukljeva.“[17] Autor razbija stereotipe opisujući i Cetinje kao mjesto koje ne mora uvijek biti ponos Crne Gore, ima u tom

16 Isto, 81.

17 Isto, 136.

gradu još nečega: „Taj grad je mali u očima svijeta, ali je Crnogorcima velik i važan, bar onoliko koliko njima Beograd. Pun je kulture i nekulture, lažnog morala i nedotaknute etike, kao i svaki stari grad koji je imao imalo značajniju ulogu u istoriji jednog naroda. Neki ga upoređuju sa Spartom, drugi Atinom, treći Aleksandrijom, četvrti jednom posjete taj grad i zauvijek žele ostati u njemu, peti ga doživljavaju kao najveću robiju.“[18]

Posebno je upečatljivo predočena jedna prostorija u ovom romanu – to je ona u kojoj se može oprati tijelo, ali ne i savjest. U posljednjem poglavlju pripovjedač (ujedno i lik) vidi u ogledalu lik svoje savjesti, svoje prošlosti, no ne može samo baciti krpu preko ogledala i oprati sopstveni obraz. Osim toga, naglašava se u ovom poglavlju da se nekad izdaja sprovodi djelanjem, a nekad upravo suprotnim – nečinjenjem. Pod kojim se to tušem mogu sprati sa sebe saznanja da se moglo nešto učiniti, reći, doprinijeti promjeni, a nije se učinilo ništa? Ostalo se ušuškano u ćutanju i trpljenju. Koja voda to najbolje pere? Nema je. Nema rijeke zaborava.

Najvažniji likovi u ovome djelu su Mašan, Jovan, kralj Nikola, Gligorić, Hamadan kan, Martinović, Diglišić, neimenovani pripovjedač-lik iz posljednjeg poglavlja. Likove Mašana i Jovana upoznajemo u drugom poglavlju. U toku je rat, a oni se skrivaju kod mlina na planini Konj građanski (Crna Gora). Mašanov lik motivisan je raksrinkavanjem lažnog morala, a Jovan demitologizacijom i antiutopizacijom Amerike. Posebna pažnja usmjerena je na unutrašnja stanja ovih likova, njihova promišljanja i kolebanja. U svemu tome uočavamo snažan uticaj vremena i događaja na poglede svakog od likova. Veoma je važan sistem vrijednosti u skladu sa kojim su odgajani likovi i onaj koji se njeguje u njihovoj okolini. To je posebno uočljivo u onim poglavljima u kojima se govori o poslovima koji su za

18 Isto, 134.

jednog Crnogorca ponižavajući i sramni. Naime, Mašan mora po kazni skupljati lišće u dvorištu škole u Petrogradu, ali bilo bi sramota da do Crne Gore stigne glas o tome kako su ga otac i Kralj poslali u Rusiju da uči, a on radi takvo što. Slično je i u drugom velikom prostoru – Americi. Jovanu u jednom trenutku pada na pamet da odustane od posla u rudniku, ali zna da bi onda mogao još samo čistiti ulice nekog američkog grada. Posao jeste lakši, ali obrukao bi porodicu kad bi se doznalo da je otac zadužio imanje da bi sina poslao da skuplja američko đubre po ulicama. Slika ruskih dama i gospode data je iz Mašanove perspektive – oni su izvještačeni, licemjerni. Njihovo gospodstvo i poštenje su lažni toliko da bi najradije i oni sami pobjegli od sebe. Vidimo da to nije slika Rusije za koju znaju, odnosno misle da znaju njegovi sunarodnici u Crnoj Gori.

Pažnju privlači opis vanjštine pojedinih likova, a uglavnom su dati opisi obojeni reakcijama onih likova koji te pojedinosti primjećuju i na osoben način doživljavaju. Posebno je upečatljiv lik Crnogorca koji se ne može priviknuti na američki život i koji svojom pojavom podsjeća Jovana na domovinu te moli Jovana da poljubi prvi crnogorski krš koji sretne: „U prostorije đe su se okupljali zateka sam jednoga đeda koji je izgleda ka da nije mrda iz Katunske nahije. Tako se ponaša u sred Kanade i mora da su ga mještani gledali ka kavo čudo. Bio je obučen u crnogorsku robu i za pas mu je bio zataknut jatagan koji je mora skrivat kad izlazi naizvan, da ga ne bi uhapsili.“[19] Nailazeći na gostoprimstvo Crnogoraca u Americi Jovan ističe da Crnogorci kao narod nijesu čudni, već ludi jer i „najviša crnogorska sirotinja spremna je u svaki čas da ti spremi ručak kakvoga se ne bi zastidio da povedeš i cara“.[20] Trudeći se da zadovoljimo druge i da im priredimo nezaboravnu predstavu uz bogatu zakusku, šetimo li se nekad istine i potrebe za sosptvenim zadovoljstvom?

19 Isto, 128.

20 Isto, 122.

Slično onom đedu u crnogorskom odijelu u Americi predstavljen je Mašan u Rusiji. Gligorić, zadužen za brigu o Mašanu dok je u Rusiji, dao je Mašanu crnogorsku robu, levor i jatagan da bi ga tako vodio sa sobom kao potvrdu svoje moći i superiornosti – Mašan je poput predstavnika kolonizovanih naroda, kao žrtva porobljavanja, trofej velikih i silnih, kao majmun vodan po vašarima: „U njega je bila zapakovana najljepša crnogorska roba, kakve još nijesam gleda nako u gospodara; uz nju su bili još jedan levor i jatagan. Reka je kako neće da ga bilo ko služi, nego treba da se vidi kako mu je sluga pravi kršni Crnogorac, koji podiže ugled svojega pretpostavljenoga i svijeh koji se nalaze u njegovu blizinu. Po njegovijem riječima nije to bilo ništa neobično, jer ću uskoro viđet kako na visoke prijeme predstavnici turskoga sultana, engleskoga kralja, francuskoga i austrougarskoga cara, isto tako, imaju zaštitnike obučene u njihova domorodačka odijela koja potiču iz Egipta, Indije, Alžira i Bosne – provincija koje su imale status njihovijeh kolonija.“[21] Time bi se možda neko i ponosio, no Mašan je svjestan položaja u koji ga je Gligorić doveo.

I u Mašanovom doživljaju izgleda ruskog cara vidimo kako se prave paralele između mjesta u kojem se živi i fizičkih i psiholoških karakteristika ljudi: „Ruski car je bio mlad čovjek i Nikola mu je moga bit otac. Ima je neki oštri, ledeni pogled koji je moga bit opasniji od ruske zime. Bio je visok i pravoga držanja, žut – pravi Rus.“[22] Osobit je i opis Kavkažanina Hamadan kana: „U ona dva-tri koraka koja sam napravio do njega vidio sam čovjeka od nekijeh metar i devedeset, od sunca opaljeno lice, kukasti, arbanaški nos, nemirne smeđe oči koje su strijeljale svud okolo i bijele zube iskežene u neki poluosmijeh koji nije značio ni neprijateljstvo ni dobrodošlicu i po kojemu nijesi zna što misli – prezire li te ili te voli.“[23]

21 Isto, 34.

22 Isto, 39.

23 Isto, 53.

Nakon nekog vremena provedenog s Kavkažanima, Mašanu još teže pada spoznaja da ih mora ubijati po ruskom naređenju – to bi bila izdaja i ošećao bi se kao da je krenuo na svoj narod. Bio bi isti kao oni koji su njegov narod izdali: „Ko je moga vjerovat da ćemo podizat Srbiju, a ona nam vratit prolivanjem bratske krvi, paljenjem kuća, rušenjem crkava, obogaljivanjem zdravijeh i svijema svirepostima kojih se čovjek ne može ni sjetit niti ih zaboravit. Ta država me podsjeća na pjanca koji se čitavoga života tetura, pada, diže se, pa opet pada sve dok mu nije došlo do glave da napravi barem mali odmor od pića, pa kad je doša malo svijesti psova je one oko sebe ne sjećajući se da su ga oni nosili, pridržavali, podizali, lijegali u krevet, kupali, umivali, preobukovali i gotovili večeru. Opet će se Srbija opjanit, pa će zakukat za nama i tražit da je opet neko diže iz gliba, da joj pere robu i čisti rane zadobijene u pjanom padu, samo što će se prije toga dobro napit naše krvi da joj obnovi džigericu; a naša krv joj izgleda nije teška za stomak.“[24] Ima tu riječi i o prećeranim idealizovanjima jednog naroda u koja se toliko čvrsto vjeruje da se ni loše kad čine ne želi viđeti: „Mnogo smo mi idealizovali taj narod, mnoge smo pjesme i bajke čuli o njima i to su nam bila saznanja o jednome narodu. ruska saznanja o Crnoj Gori bila su stara po pedeset godina, a naša o Srbima zaustavila su se u vrijeme Miloša, Lazara i drugijeh junaka toga doba. Želeći živjet sa njima zaboravili smo koliko se taj narod promijenio od kosovskoga doba, nijesmo šćeli viđet ništa ružno, gledali smo samo ono lijepo i nadali se da će jednom svuđe biti dobro kad bude slobodna zemlja Miloševih potomaka.“[25]

Mašan je lik koji se ponajviše preispituje i trudi se da sagleda sve moguće strane i uzročnike dešavanja u kojima učestvuje. On jeste svojim porijeklom i mjestom u kojem je stasavao snažno povezan s moralnim načelima i vrijednostima koje njegova

[24] Isto, 110.

[25] Isto, 71–72.

zajednica ističe. No, on promišlja svijet oko sebe, nastoji viđeti više od onoga što se jednom davno reklo, a narod usvojio i nikad pomislio da drugačije može biti. On je svjestan toga da će uvijek istina jedne veseliti, a drugima neće odgovarati: „Možeš li se usuditi da ne vjeruješ u drugu stranu kad su tvoje đedove, očeve i tebe učili da je to jedina prava strana i da druge nema niti je smije biti. Jesu li ti učitelji lagali radi nekijeh drugijeh ciljeva, radi nekijeh svojijeh i tuđijeh interesa za koje su potajno primali plate. Možeš li vjerovat da ti čine dobro, iako te satiru u crnu zemlju iz koje nikad nećeš izić, jer je posipaju pepelom zaborava. Smiješ li se usudit da povjeruješ kako njih nijesu učili ka tebe. Možeš li vjerovat kako su ih učili da nas treba gazit. (...) Jesi li prije tri godine smio progovorit o tome i smiješ li danas izać na Balšića Pazar i sa neke kamene tezge viknut da te svi čuju što je prava istina i oćeš li za tri godine smjet da učiniš nešto slično, ako ti se desi da preživiš ovo čudo.“[26] Osim toga, posebno se naglašava kolektivni osećaj inferiornosti koji se pokušava nametnuti narodu: „Sad me ćeraju da se zovem drukčije no što mi je ime, da se krstim u istu vjeru, ali drugoga imena, da pljunem na sve i idem pognute glave ne smijući nikome na svijet kazat da sam Crnogorac; ka da su Crnogorci nekome krivi dio učinjeli, pa se moraju stiđet svojega imena i skrivat pogled od ljudi ka što su oni.“[27]

Osobitost Đonovićeva književnog izraza leži u njegovoj ekspresivnosti i sočnosti jezika, bogatog narodnog crnogorskog jezika. Upravo je to jedan od načina krakterizacije likova Mašana i Jovana, upravo je to sloboda koja se priželjkuje – govoriti slobodno, bez okova standardne norme, onako kako se i misli, onako kako same riječi naviru. Najprirodnije, najiskrenije. Svojim jezikom, na svoj način.

26 Isto, 81.

27 Isto, 109.

Na kraju možemo reći da je ovo roman protkan slikama drugih o nama i našim slikama o nama samima. I jedno i drugo rađa stereotipe. Ovo je roman o potpunoj dekonstrukciji tih stereotipa, odakle god da potiču. O pretresanju tema nacionalnog kompleksa i tradicije čojstva i junaštva. Čitajući roman postajemo svjesni toga kolika je snaga narativa koji pletemo jedni o drugima. Shvatamo da o drugima znamo samo posredno, nedovoljno, a skoro uvijek samo negativno. O nama samima znamo najviše, naravno. A to najviše sastalo se u „jedno" koje se ne mijenja jer smo to jednom tako usvojili i dovoljno je. Ne treba tražiti ispod površine, može se desiti da se sa sobom upoznamo. Prostori i društveni odnosi opisani u ovome romanu jesu važni za značenje ovog djela, ali ne i rezervisani samo za književno djelo kao fikciju – to je stvarnost mnogih vremena i prostora. Crnogorskog ponajviše. *Ogledalo* je zaista ogledalo, ali ogledalo u kojem vidimo lik koji nam se možda i ne dopada. Zar je onda ogledalo krivo?

Ono što primjećujemo nakon analize romana jeste da su svi njegovi elementi u potpunosti u skladu s temom: pripovjedačka razuđenost odnosno raznolikost, koja ima isto jezgro, te različite vremenske i prostorne odrednice koje se sastaju u „Istom" doprinose utisku da svjedočimo jednom kružnom kretanju, istim zapletima bez raspleta. Posebno treba obratiti pažnju na godinu u kojoj se dešava radnja u posljednjem poglavlju – izbori 1995. godine. Znamo da je autor romana poginuo 1994. godine, te da nije riječ o nekom konkretnom događaju iz 1995. godine. Ovim skokom u budućnost sugeriše se neminovnost istih sukobljavanja i previranja, jer se nikad nije do kraja raščistilo. Ni sa državom, ni s narodom.

... Ovaj rad nastaje u Crnoj Gori 2022. godine. Dakle, mjesto dešavanja isto. Godina nova, ali vrijeme neko staro. I za ove naše prilike možemo reći isto ono što je napisao Đonović u romanu „Ogledalo": „Ne napredujemo, ne mrdamo, a cijeli svi-

jet hita u novi vijek. Amerikanci i Rusi šetaju po mjesecu, crnci se kandiduju za predsjednike, Kavkažani su odavno dobili svoja prava, a mi drvimo o istim stvarima.“[28]...

Literatura:

Primarna literatura

- Đonović, Igor, *Ogledalo*, Fondacija „Ljubica i Tomo Lompar“, Cetinje, 2011.

Sekundarna literatura

- Beganović, Davor, *Protiv kanona: mlada crnogorska književnost i okamenjeni spavač*, Plima, Ulcinj, 2010.

- Jovanović, Borislav, *Svemoderna Montenegrina: od tradicionalizma do postmodernizma: eseji, prikazi i članci iz ovovremene (i ne samo ovovremene) crnogorske književnosti: završetak jedne trilogije*, CDNK, Podgorica, 2010.

- Jovanović, Borislav (prir.), *Nova crnogorska književnost (zbornik)*, Plima, Ulcinj, 2011.

- Nikčević, Milorad & Sabljić, Jakov (ur.), *Najnoviji glasovi crnogorske proze: književnoteorijski i izborni pregled*, HCDP „Croatica-Montenegrina“ RH – Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Osijek – Cetinje, 2007.

[28] Isto, 137.

- Sabljić, Jakov, *Hrvatski i crnogorski roman: međuknjiževna tumačenja*, Institut za crnogorski jezik i književnost – Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Podgorica – Cetinje, 2010.

- Sabljić, Jakov, *Hrvatske i crnogorske književne teme*, HCDP „Croatica-Montenegrina“ RH: Udruga za promicanje i popularizaciju znanosti „Znaš“ – Institut za crnogorski jezik i književnost, Osijek – Podgorica, 2014.

ODJEK POSTMODERNIZMA U *GLASOVIMA IZ DOKLEE* MIRAŠA MARTINOVIĆA

Anka Vučinić-Gujić

The aim of the paper is to illuminate the work Glasovi iz Doklee (Voices from Dioclea) from the point of view of the poetics of postmodernism. In that context, texts that reflect historiographical metafiction, myth and intertextuality have been singled out, all with the aim of discovering the layering of the work and authentic semantics.

Promišljanje o poetici Miraša Martinovića i put do njenog dekodiranja možda je najbolje započeti refleksijama Pabla Nerude o sopstvenom stvaralaštvu iznijetim na početku memoara „Priznajem da sam živeo: Što je moja poezija? Ne znam. Mnogo je lakše pitati moju poeziju ko sam ja. Ona me je vodila u tamnoj noći duše, ona me je oslobađala i okivala, ona me je vodila kroz samoću, kroz ljubav, kroz ljud.“[1] Proniknuvši u drevne civilizacije kroz vizuru poetskog, Martinović je pronalazio trag iskonskog u čovjeku ukazujući da su niti prošlosti duboko utkane u sadašnji trenutak i da se sudbine ljudi, gradova i kultura prožimaju i u aksiološkom dodiru međusobno osvjetljavaju.

[1] Neruda, 2018: 12.

Martinovićev poetski stav „U prošlosti smo našli svu budućnost, znak da putovanje nije bilo uzaludno“[2] korespondira sa Andrićevim promišljanjem da „krila istorije huje iznad naših glava i vekovi se čudesno približavaju i sučeljavaju“[3]. Isječak iz intervjua sa književnikom Mirašom Martinović dešifruje njegov put do riječi, stileme ili poeteme i omogućava intenzivniju recepciju autorove poetike. „Interesuje me faktičko stanje grada, carstva, civilizacija. Kada spoznate to stanje, mistična istorija se neizbježno pokazuje, ona stoji u pozadini svega. To je poezija. Ona je u sjenci svega, a u svemu, u životu, i obilju koliko i u siromaštvu, u ruševinama, pa čak tamo gdje ništa nije ostalo. Poezija je arheologija duše, sopstva, metafizike. Svaki događaj i predmet ima svoj treptaj, lice koje nije svakom vidljivo. Zato se naslanjam na arheologiju, na fakta, bez njih ne bih osjetio taj treptaj. Sve bi bila apstrakcija. Riječ nadživi gradove i njihove kapije, hramove i stubove“[4].

Upravo primat koji autor daje riječima, a ne formi utiče da knjževnu tvorevinu *Glasovi iz Doklee* žanrovski nije jednostavno odrediti jer se može sagledati kao lirsko-esejistički zapisi, pjesme u prozi, kratke priče i sl. Nemogućnost lakog smještanja tekstova u konvencionalne književne paradigme na implicitan način pokazuje i njegovu višeslojnost. Međutim, u poglavlju na kraju knjige, nazvanom *Predjeli i sudbine*, autor iznosi podatke o toponimima, istorijskim i mitskim bićima, specifičnostima arheoloških nalazišta i pronađenim predmetima trudeći se da faktografsko i mitološko poveže sa lirskim ja, tj. da recipijentu omogući kompletnije sagledavanje osobenog umjetničkog izraza.

Duklja je artistički motiv, ne samo u u stvaralaštvu Miraša Martinovića, već i Jevrema Brkovića i Mladena Lompara, sa

2 Martinović, 2018: 10.

3 Andrićev azbučnik, 1986.

4 https://www.vijesti.me/kultura/440193/drugacije-je-carstvo-nase

autentično strukturiranim i stilizovanim imaginarnim dijalozima sa prošlošću, čime se povećava uloga čitaoca u procesu književne komunikacije. Istorizam je osnov za stvaranje osobenih znakovnih sistema i semantike u neopterećujućem postmodernističkom kontekstu. Međutim, diskurs fikcije postaje fundament za preispitivanje stvarnosti, pa istoriografska metafikcija, kao suštinska odrednica postmodernizma, omogućava Martinoviću da na suptilan način poveže pojedinačno i opšte, sadašnje i prošlo. Aktiviranjem mitskih i arhetipskih obrazaca vrši umjetničku rekonstrukciju postojećeg svijeta i time pojačava tekstualnu poruku.

Lapidarnost Martinovićevog izraza, uz naglašenu polisemantičnost, produbljuje semiozu ukazujući da se značenje određuje u samom činu označavanja. Duboke naslage prohujalih vremena i njihovih obilježja bitišu u nama, zato je i Prevalisa duboko utkana u naše biće, samo treba proniknuti u arhetipske naslage sopstva.

Uvodni tekst *Duh,* omogućio je lirski hod kroz istoriju i mitologiju, a dijalog s prošlošću i njeno ponovno vrednovanje. Putovanje kroz „tamu i istoriju“ otvara lavirinte sjećanja, pa se različite vremenske dimenzije (prošlost, sadašnjost i budućnost) prožimaju i sjedinjuju stvarajući fikciju opšteg − „Prepisivao nevidljive ljetopise. Nenapisane testamente, neizgovorene riječi. Zavjete onih što će se tek roditi“[5]. Dominantnošću negacije u sintagmama, kojima se istovremeno izopštavaju saznanja putem čula (nevidljive, nenapisane, neizgovorene), Martinović suptilno otkriva osobenost stvaralačkog postupka, tj. miješanje faktografije i fikcije. Postmodernizam dovodi u pitanje način saznavanja prošlosti putem tekstova, tragova, a autorova refleksivnost omogućava kontinuiranu otvorenost za preispitivanje stvarnosti. Binarne opozicije (svjetlost − tama, uzleti – padovi) ukazuju na neizbježnost i ljepotu antinomičnih

[5] Martinović, 2018: 5.

pojava kao polazišta za dublje sagledavanje egzistencijalnih obrisa. U tom kontekstu može se tumačiti i metaforičan iskaz „Nakon svega našao knjigu u ruševinama Doklee“[6] jer drevne civilizacije mogu biti plodne za pjesničku inspiraciju i traganje i kao takve značajne riznice znanja i mudrosti. „Knjiga je podignemo li se za stepen više, simbol sveta. Svet je golema knjiga“, piše Mohidin Ibn Arabi[7]. Toponim Prevalisa (poznoantička provincija nastala odvajanjem teritorije od jugoistočnog dijela rimske provincije Dalmacije) istovremeno je i jedan od toposa Martinovićeve poetike. Poetsko crtanje mape Prevalise treba da podstakne čitaoca da je Prevalisa u nama i da je ne treba drugdje tražiti. Ona je oduvijek postojala, tradicija egzistira u pojedincu i narodu, samo je potrebna izoštrena svijest i samosvijest.

U prožimanju istorijskog i imaginarnog oblikovan je i tekst **Zvijezda.** Zvijezda je izvor svjetlosti a „zbog svog nebeskog obilježja zvijezde su simbol duha, a posebno simbol sukoba između duhovnih snaga ili svjetlosti i materijalnih snaga ili mraka“[8]. Zvijezda u *Glasovima iz Doklee* ima posebnu konotaciju koju u aneksu *Predjeli i vrijeme* autor detaljno pojašnjava: „Imena su se mijenjala, Prevalisa, Prevalitana, Duklja, Crna Gora… Njen lik se javljao ma pod kojim imenom da je živjela ova zemlja. Tragao sam za nestalim gradovima, tražeći onog za kojeg je vezana legenda; njega i pepeo u koji se pretvorila, ona koja se samo jednom rodi. Nema traga od tog grada. Nekad bi pomislio da je Lontodokla. Drugi tvrde da se zvao Novigrad, treći pominju imena s čudnim nazivima kakva se još nijesu čula. I Prapratna se pominje kao grad koji je doživio ovu sudbinu. Ni nakon upornih traganja, ime grada, ni svjedočanstva o njemu, koje bi potvrdila legenda, nijesam

6 Martinović, 2018: 5.

7 Gebran & Ševalije, 2004: 371.

8 Gerbran & Ševalije, 2004: 1120.

našao. Na tom putovanju, u tim traganjima, ljepota djevojke Prevalise, njen grad i njihova sudbina, oblikovali su ovu knjigu. Ponekad bi mi se činilo da je vaja nevidljiva ruka…“[9] Autor uvodi učestali motiv da je izuzetnost u ma kojem vidu istovremeno i uzrok kobi, čime se objašnjava nestanak gradova, ljudi, kultura. „Ostatke su raznijeli varvari, pepeo oduvali vjetrovi: Iz pepela se rascvjetao lik koji je prekrio planine, doline i rijeke. I danas nad njima bdije“[10]. Pepeo kao ostatak sagorijevanja simbolizuje smrt i kaznu, ali u tekstu i transformaciju u nove duhovne snage koje štite u doba klonuća. Upravo kontrast koji se reflektuje kroz javljanje svijetlog traga za vrijeme tamnih noći i njegova moć da „u doba iskušenja prosvijetli, da snagu i nadu“[11] upućuje na težnju za očuvanjem individualnog i kolektivnog identiteta u teškim vremenima. Epilog je oblikovan izraženom upotrebom tropa jer postmodernizam odbacuje konačne odgovore a pruža preispitivanje svih aspekata postojanja: „Otišla je davno, nastanila na nebu, na mjesto zvijezde, što ju je usmrtila. Blista umjesto nje“[12]. Dominacija leksema sa svjetlosnom simbolikom i očuvanost Prevalisinog imena sugerišu optimističnu viziju da se iskonsko, tradicionalno ne može potrijeti i da pred ljepotom pokleknu i oni koji bi je htjeli degradirati.

Svjetlosna simbolika integralni je dio brojnih tekstova *Glasova iz Doklee*, sa različitim varijetetima i konotacijama. Imajući u vidu da postmodernizam odbacuje sveznanje i kanone, autorov stav varira, što utiče na kontekstualnu upotrebu stilskih sredstava. Tako su *zvijezde nada da nećemo zalutati*[13] ali mogu biti varljive i zato se treba čuvati njihovog sjaja. Ako

9 Martinović, 2018: 105.

10 Martinović, 2018: 6.

11 Martinović, 2018: 7.

12 Martinović, 2018: 7.

13 Martinović, 2018: 97.

su *naši životi neizvjesna buđenja*[14] zvijezde mogu biti potka za umnožavanja ljubavi i vrijednosnu nadogradnju, ali i obmana, varka.

Postmodernizam nema utvrđene moralne postulate, pa u tekstu *Ljubav u Doklei* zvijezda uspostavlja svojevrstan oblik kosmičkog poravnanja. Ljubav između Ilirke i Rimljanina zbog sociooloških i kulturoloških razloga tragično se okončava što se povezuje sa pojedinim znamenjima i padom zvijezde na hram boginje Dijane. Uvođenjem legendarnog diskursa pojačava se tekstualna poruka da je zabranjena ljubav uslovila nestanak Doklee za koju su vjerovali da je vječna. Poput Kišove Eolske harfe koja predviđa budućnost Andreasu Samu, vjetar donosi glas lirskom ja da će biti podignut grad ljubavi − Vječna Doklea, čime se postiže semantička zaokruženost. Osim toga, epiloška priča *Ljubav u Doklei* znakovno je premrežena sa prethodnim tekstovima koji sugerišu da su usnuli gradovi, zvjezdani gradovi što svjetlucaju u tami, a porušena Doklea je sa sudbinom upisanom u zvijezde. Imena su se mijenjala, suštine ostaju, a bremenita zbivanja plodno su tlo za artističko ispoljavanje. „Postoji vrijeme mraka, kada se svjetiljke same od sebe pale, kad ideje traže ostvarenje. A riječi izlaze same“[15]. Otud se i u imaginarnom dijalogu sa Prapratnom (*Prapratna*) glorifikuje moć riječi koje mogu da ožive nekadašnje gradove i kulture ako se pažljivo osluškuje eho svakog kamena. Kroz spoznaju vječitog polariteta sila dobra i zla, naslućuju se usponi i padovi, a neizbježnost mijena data je kroz pesonifikovanu sliku kamenja koje govori. Upravo postmodernizam omogućava proitivrječne stavove o mogućnosti kazivanja u zavinosti od civilizacijskog iskoraka (*Niko ne ćuti kao kamenje*[16] i *Došlo je vrijeme, kamenje je progovorilo!*[17]).

14 Martinović, 2018: 39.

15 Martinović, 2018: 73.

16 Martinović, 2018: 87.

17 Martinović, 2018: 87.

Ako pođemo od toga da se „glavni argument dekonstrukcije zasniva na relativizmu, to jest na stavu da je istina uvijek relativna jer zavisi od razlike u stanovištu i predispoziciji subjekta, kao i intelektualnog okvira unutar koga je on prosuđuje“[18] onda i Martinović višestrukim poetskim alternativama slijedi oderednice postmodernizma. Uvođenje mitskog diskursa potpomaže ponovno preispitivanje sopstva i prošlosti. Melpomena, boginja sjećanja, po kojoj tekst nosi naziv, svojevrsni je vodič lirskog ja kroz sjećanja i snove i zato je njena uloga da mu osvijetli Prevalisu „satkanu od bola i radosti“. Tekst u antičkom duhu počinje invokacijom a putovanje kroz istoriju, prošlost, mitsko, pokušaj je otkrivanja vječnih znakova i obrazaca ljudskog ispoljavanja, koji dodvode na kraju do poetske katarze − „Tada osjetismo kako se Prevalisa umnožava“[19]. Uvođenje mitema u tekst omogućava uspostavljanje postmodernističkog pluralizma diskursa, ali ostavlja mogućnost varijacija i autentične znakovitosti. Tami koja budi sjećanja na prolaznost kontrastirana je svjetlost koja treba da pokaže ljudima da lirska reinterpretacija prošlosti nije uzaludan trud i da će iz tame izroniti svijetli primjeri tradicije koji nam osvjetljavaju put. Prikaz Medaura, boga ilirskih plemena, koji se smatra zaštitnikom Riziniuma, današnjeg Risna) i boga Hipnosa (ovjekovječen na jednom risanskom mozaiku) u svrsi su uvažavanja mita kao nastavljača tradicije, ali im je umetnuta aktivistička uloga kako bi se uspostavila spona sa sadašnjim trenutkom. Na taj način ukida se granica između svijeta živih i mrtvih jer i mrtvi žive dok god postoje sjećanja na njih. Sačuvani kamen ili slovo na natpisu (*Dan u Dokleil*) nijesu samo arheološko nalazište i trag života na prostoru nekadašnje Duklje, već i duhovna i civilizacijska spona sa precima. „Mi se

18 Batler, 2012: 27.

19 Martinović, 2018: 39.

na njih naslanjamo. Oni se u nama produžavaju.“[20] U sinergiji prošlosti i sadašnjosti, bola i radosti u kojoj lirski pripovjedač osjeća damare Prevalise nagovještava se značaj *ponornica krvi*[21]. Martinovićeva poetika slijedi Eliotov *stav* da osjećanje istorije uključuje ne samo ono što je prošlo u prošlosti, već i što je sadašnje u prošlosti, čime se vremensko postepeno stapa sa svevremenskim.

Ako intretekstualnost shvatimo kao „odnos kakav imamo između nekog teksta i drugih tekstova koje prvi citira, nanovo ispisuje, apsorbuje, produžava ili uopšte uzev transformiše i posredstvom kojih postaje razumljiv“ onda je intertekstualnost odlika Martinovićeve poetike. Navođenje tekstova sa nadgrobnih natpisa, tužaljka iz Ura, autentični odjek svijeta antike (Sofokle, Euripid, Homer, Odisej) pokazatelj su da tragovi drevnih kultura na poseban način modeluju savremenost. „Sve se ponovo ukazuje i obnavlja: Riječi, fakta, osmijeh, sve se umnoži, ponovo javi. Svaki kraj je početak“[22] i ukazuje na poetsko-gnomski karakter Martinovićeve poetike. „Sve je život, u gibanju i uznošenju, u nadolaženju i vraćanju“[23]. More simbolizuje dinamiku života i kao voda u kretanju predstavlja prelazno stanje između još apstraktnih mogućnosti i određenih stvarnosti, situaciju ambivalentnosti, zato Martinović navodi da „more otkriva i pokriva. Odnosi i vraća“[24]. Plima ne ostavlja mogućnost vidljivosti tragova, pa je u tom kontekstu more istovremeno slika života i smrti.

Postmoderno znanje je raspršeno, zasnovano na „malim pripovijestima i malim idejama koje pripadaju polju igre“[25] pa

[20] Martinović, 2018: 62.

[21] O tome vidjeti u: Kiš, D: *Rani jadi*, str. 20.

[22] Martinović, 2018: 20.

[23] Martinović, 2018: 21.

[24] Martinović, 2018: 20.

[25] Kos Lajtman 2016: 17.

su toponim Mijeli (autorova napomena − mjesto u blizini Virpazara gdje se nalazi najveća nekropola prastarog stanovništva),odnosna djevojka Mijelame polazište za sjetni prikaz trošnosti i prolaznosti slave i ljepote. Ogrlica koju je mogla nositi kćerka nekog dostojanstvenika iz naroda Labeata koji nekad nastanjivahu ove predjele pruža mogućnost reinterpretacije drevnog doba i refleksije o smislenom bitisanju. Tekst je u završnici u duhu neophodnosti punoće življenja zbog neizbježnosti čovjekove smrtnosti, što je i lutajući motiv svjetske književnosti. Postoji još u sumersko-vavilonskom epu *Gilgameš* (*Neka ti je svaki dan radosna svetkovina*!) i renesansnoj maksimi *Carpe diem*, a Martinovićeva poetika sugeriše da je spoznaja konačnosti ovozemaljskog postojanja impuls za intenziviranje ljepote trenutka − „Gledaj u jezero, uživaj koliko možeš. Nikada se neće povratiti ovaj dan. Ni jučerašnji, niti prekjučerašnji, neće.“[26]

Književna tvorevina *Glasovi iz Doklee* u jedinstvu je sa Borhesovim stavom da je prošlost niz snova i kao takva predstavlja skup istorijskih odjeka umnoženih u autorovoj imaginaciji. Autentičnom stilskom i semantičkom stvaralačkom artikulacijom Martinović najbolje potvđuje da „veliko djelo ne trpi kalupe. Ono kalup razbije, čim se rodi“.[27] Istoriografska metafikcija, intertekstualnost i elementi mita kao suštinske odredbe postmodernističke poetike nenametljivo su inkorporirane u književno djelo *Glasovi iz Doklee* a tradicijski motivi i arhetipska obilježja daju mu individualni kreativni pečat.

[26] Martinović, 2018: 13.

[27] Martinović, 2018: 43.

Literatura:

- Batler, K. (2012), *Postmodernizam. Sasvim kratak uvod*, Beograd, Službeni glasnik.
- Andrićev azbučnik (1986), Novi Sad, Matica srpska.
- Borhes, L. (1990), *Usmeni Borhes*, Beograd, Izdavačko preduzeće „Rad“.
- Gebran, A., Ševalije, Ž. (2004), *Rečnik simbola*, Novi Sad, Izdavačka kuća KIŠA.
- Kos Lajtman, A. (2016), *Poetika oblika*: *Suvremene konceptualne i hipertekstualne proze*, Zagreb, Ljevak.
- Martinović, M. (2018), *Glasovi iz Doklee*, Zagreb, Vijeće crnogorske nacionalne manjine Grada Zagreba, Skaner studio d. o. o.
- Neruda, P. (2018), *Priznajem da sam živeo – memoari*, Podgorica, Nova knjiga.
- Popović T. (2010), *Rečnik književnih termina*, Beograd, Logos Art.
- Prins, Dž.(2011), *Naratološki rečnik*, Beograd, Službeni glasnik.
- https://www.vijesti.me/kultura/440193/drugacije-je-carstvo-nase

DOPRINOS DRAGANA B. PEROVIĆA POPULARIZACIJI BUGARSKE KULTURE U CRNOJ GORI

Marijana Terić

Dragan B. Perović is a prominent Montenegrin intellectual, publicist and literary historian. He has spent decades studying Bulgarian–Montenegrin cultural and other links. In this text we give an overview of Dragan B. Perović's most significant works, in which he wrote about forgotten or insufficiently studied Bulgarian figures significant to Montenegrin literary and cultural tradition, as well as about Montenegrins who contributed to Bulgarian culture with their works.

Dragan B. Perović rođen je 14. juna 1953. godine u Nikšiću, gdje je završio osnovno i srednje obrazovanje i Pedagošku akademiju, a akademske i postdiplomske studije na Grupi za srpskohrvatski jezik i književnost Filološkog fakulteta u Beogradu. U periodu od 1982. do 1984. godine obavljao je dužnosti lektora za srpskohrvatski jezik na Univerzitetu Sv. Kliment Ohridski u Sofiji. Godinu dana kasnije radio je u Leksikografskom zavodu Crne Gore u Titogradu sve do njegovog ukidanja 1991. kad dobija novi radni angažman (do 1994) i počinje voditi predstavništvo Duvanskog kombinata Podgorica u Sofiji. Od 2006. godine obavljao je poslove u predstavništvu TOBO Ltd. iz Sofije u Beogradu.

Javnosti je poznat kao istoričar književnosti, publicista i enciklopedista. Autor je knjige *Narodno pozorište u Crnoj Gori*, većeg broja televizijskih priloga iz nauke i kulture na Radio Televiziji Crne Gore, urednik i redaktor mnogih knjiga, stručnih i naučnih radova, monografskih i bibliografskih izdanja. Učesnik je domaćih i međunarodnih simpozijuma, a bavi se proučavanjem teatrologije i prevođenjem s bugarskog i makedonskog jezika. Bio je član Inicijativnog odbora za osnivanje *Društva poštovalaca dinastije Petrović-Njegoš* (1989), jedan od producenata dugometražnog dokumentarnog filma *U trag zaboravu*, o životu pjesnika Vita Nikolića, jedan od koordinatora izložbe *Savremeno crnogorsko slikarstvo* u Vašingtonu (1997) i jedan od organizatora i izvršnih direktora manifestacije *Dani Vita Nikolića* (Nikšić 2016). Godine 2017. i 2018. bio je član Savjeta pozorišnog festivala *Međunarodni festival glumca* u Narodnom pozorištu, Nikšić. Osim toga autor je scenarija za dokumentarni film o Nikoli Petanoviću Naiadu (2016) i autor predavanja „Pregled značajnih pojava i ličnosti u slikarstvu Srbije i Crne Gore“ u San Francisku (2017).

Dragan B. Perović član je Crnogorskog PEN centra, Matice crnogorske, a 2018. godine izabran je za Počasnog člana najstarije srpsko-crnogorske organizacije u Americi, Prvog srpskog dobrotvornog društva i Srpsko-crnogorskog literarnog i dobrotvornog društva, osnovanog 1880. godine u San Francisku.

Godina 2019. posebno je značajna za Dragana B. Perovića i njegovo stvaralaštvo, jer će ostati upamćena po prestižnim nagradama koje je dobio u svojoj zemlji: povodom Dana novinara Crne Gore i 148 godina crnogorskog novinarstva, dobitnik je Godišnje nagrade za reportažu Društva crnogorskih novinara; za autorski TV serijal *Crnogorci sentom po svijetu*, ciklus emisija *Istjerivač mitova* i knjigu *Stefan Perović Cuca* –

Orepak bića Perović je nagrađen najvećom državnom nagradom u svojoj zemlji – Trinaestojulskom nagradom, a povodom Dana narodnih prosvjetitelja opunomoćeni ambasador Republike Bugarske u Crnoj Gori, Top of Formi Meglena Plugčieva, uručila je Perovićу nagradu „Gramota“, Ministarstva kulture Bugarske, „za doprinos promociji bugarske kulture i umjetnosti i za razvoj obostrane saradnje između Republike Bugarske i Crne Gore“.

Pomenuta priznanja od izuzetnog su značaja ne samo za Perovićev dugogodišnji angažman već i za crnogorsko-bugarsku kulturno-istorijsku i literarnu produkciju koju je ovaj stvaralac umnogome osvijetlio i obogatio. Njegovo interesovanje za Bugarsku nije izraz slučajnih dešavanja. Perović potiče iz porodice čiji su preci proslavljene ličnosti crnogorske kulturno-istorijske prošlosti. Jedan od njih je Stefan Perović Cuca, crnogorski pjesnik čiju je tragičnu sudbinu Dragan B. Perović opisao u knjizi, koju je uz prateće tekstove priredio i publikovao pod nazivom *Stefan A. Perović Cuca – Orepak bića* (Nikšić – Cetinje, 2019). Stefanova majka bila je sestra crnogorskog vladara i neprevaziđenog pjesničkog uzora na našim prostorima Petra II Petrovića-Njegoša, dok je njegov brat Luka, o kome je Dragan B. Perović slušao porodične priče još u djetinjstvu, „kao ruski visoki konjički oficir, poginuo pri oslobođenju Plijevna (grad Pleven) u Bugarskoj, za vrijeme rusko-turskog rata 1876–1878“ (Vidi: Perović 2019: 196). Budući da je na fakultetu slušao bugarski jezik, a potom radio kao lektor na Univerzitetu Sv. Kliment Ohridski, Perović je tokom boravka u Sofiji upoznao mnoge prijatelje poput: Jordana Vasileva, Blage Dimitrove, Konstantina Koce Oruša, Ganča Savova, glumice Emanuele Škodreve i drugih. Vasilev i Dimitrova poklanjaju mu knjigu posvećenu Dostojevskom *Genije i njegov nastavnik* autora Cvetana Stojanova. Ovu knjigu Perović je preporučio za izdavanje švajcarskom knjižaru

Džordžu Nefu kad je otvarao svoju prvu knjižaru u Bugarskoj. Upravo tih godina, ovaj stvaralac počinje tragati za svim interkulturalnim sponama dviju država, Crne Gore i Bugarske i počinje učestvovati u zajedničkim projektima. Početkom 1992. godine bugarski časopis *Literaturen vestnik* objavio je intervju s Perovićem (na naslovnoj i uvodnoj stranici), koji su, zbog izuzetne zapaženosti, prenijela i druga glasila u toj zemlji.

Rezultate Perovićevih istraživanja nakon višedecenijskoga angažmana prenosimo na osnovu tekstova publikovanih u *Novinama Nikšića* (2018–2019), u kojima je u vidu kraćih tematskih radova opisao najznačajnije crnogorsko-bugarske kulturne i druge veze i objasnio njihove korijene. Prve tragove pomenutih relacija autor nalazi u 12. vijeku na osnovu dvaju olovnih pečata zetskog kralja Đorđa, Bodinova sina, koji se nalaze u Bugarskoj.[1] Osim pomenutih pečata, Perović otkriva

[1] U tekstu „Bugarsko-crnogorske kulturne i druge veze (VII dio) / Povodom značajnog otkrića“, *Novine Nikšića*, 7. 9. 2019, Dragan B. Perović zapisuje: „Prije nekog vremena u Bugarskoj je, pored već postojećeg pronađen još jedan olovni pečat zetskog kralja Đorđa, Bodinova sina. Iako je do nas dopro sa izvjesnim zakašnjenjem, taj podatak je učinio da se podrobnije pozabavimo ličnostima i zbivanjima iz naše prošlosti o kojima imamo vrlo malo spomenika. S druge strane, željeli smo da ovo otkriće pomogne da jedan od najstarijih crnogorskih sfragističkih spomenika iz perioda Duklje – Zete dobije značaj koji mu pripada. Prvi poznati trag te vrste imamo u pečatu dukljanskog arhonta Petra, koji je vladao vjerovatno u vrijeme vizantijskog cara Vasilija I (867–886), pod čijim se formalnim suverenitetom tada nalazila Duklja. Zbog toga nam se čini još vrednijim olovni pečat zetskog kralja Đorđa jer pripada periodu kada se Zeta (Duklja) nalazila na vrhuncu svoje moći i zauzimala najveći prostor, a istovremeno je vezan za ime kralja Đorđa pod čijom upravom počinje slabljenje uticaja Zete do njenog konačnog pada. Ovo je, u stvari, drugi ovakav pečat koji je pronađen u Bugarskoj.“ (preuzeto 1. 3. 2020. sa https://www.novineniksica.me/pecat-zetskog-kralja-dorda-bodinova-vojislavljevica/

da su bugarske srednjovjekovne rukopisne knjige pronađene prije više od trideset godina u Crkvi Sv. Trojice kod Pljevalja, dok se u bugarskim arhivima nalaze crnogorske inkunabule iz prve državne štamparije Crnojevića na Balkanu. U tekstu „Cetinjske inkunabule u bugarskim arhivima“ Maria Polimirova donosi istraživanje u kome je utvrđeno da 1996. godine u Bugarskoj ima 13 cetinjskih izdanja (9 *Oktoiha prvoglasnika* iz 1494. godine i 4 *Psaltira* iz 1495. godine), koji se nalaze u Nacionalnoj biblioteci Sv. Ćirilo i Metodije (NBKM) u Sofiji (4 *Oktoiha* i 1 *Psaltir*), u Crkveno istorijskom i arhivskom institutu (CIAI) (3 *Oktoiha* i 1 *Psaltir*), u Naučnom arhivu Bugarske akademije nauka (BAN) (1 *Oktoih* i 1 *Psaltir*) i u biblioteci Lovečke mitropolije (jedan *Oktoih*) (Vidi: Polimirova 2019: 136). „Danas ih čuvamo i sa poštovanjem listamo ove staroštampane knjige koje su preživjele vjekove i stigle do nas noseći tragove svoje istorije“ (Polimirova 2019: 150), zaključuje u svom radu Polimirova.

Izučavajući interkulturalne veze Crne Gore i Bugarske u 19. vijeku Perović ističe da najveća bugarska revolucionarna i umjetnička imena imaju snažne veze s našom zemljom kroz saradnju s Njegošem i knjazom Nikolom. Tako je bugarski nacionalni junak Levski slao svoje bliske saradnike Rakovskog i Karavelova na Cetinje kako bi izučili crnogorske borbene vještine. Važnu ulogu tokom istorijskih događanja imao je i ljekar Petar Orahovac koji na poziv knjaza Nikole odlazi da pruži pomoć Bugarskoj, a kasnije će doprinijeti razvoju medicine i pratećih službi u toj zemlji. Budući da je bio politički aktivan, 1910. godine biće izabran za predsjednika Nardonog sobranja, što po riječima Dragana B. Perovića predstavlja izuzetnu čast kako za našu tako i za bugarsku demokratsku tradiciju. Godine 1897. Knjaževina Bugarska uspostavila je svoje diplomatsko predstavništvo na Cetinju, a „Crna Gora bila je prva država koja je priznala nezavisnost Bugarske

telegrafskom notom sa Cetinja 1909. godine“ (Vidi: Perović 2018). Zanimljivost koju vrijedi pomenuti jeste i podatak da se u najvećem i najpopularnijem pravoslavnom manastiru u Bugarskoj – Rilskom manastiru, na vratima oltara, nalazi stilizovani grb Crne Gore i Hercegovine. Brojne su pojedinosti koje Perović donosi u svojim radovima, a koje je bio u prilici da izloži i na međunarodnom naučnom skupu u Sofiji 2018. godine (povodom 70 godina osnivanja Instituta za književnost Bugarske akademije nauka), kao jedini učesnik s prostora bivše jugoslovenske države. Tema njegovoga izlaganja glasila je „Bugaristika u Evropi – u sadašnjosti i budućnosti“.

Dragocjena su iskustva i saznanja koja nam ovaj autor prenosi boraveći u Bugarskoj, naglašavajući pri tome nedovoljnu proučenost literarnih djela i njihovih vrijednosti. U ranijem periodu nije bilo interesovanja niti zajedničkih projekata putem kojih bi se važna istorijska svjedočanstva sačuvala. Stoga, s potpunim pravom možemo reći da je Dragan B. Perović prvi Crnogorac koji je vrijedno radio na osvjetljavanju i valorizovanju kontaktnih veza dviju zemalja, te zahvaljujći čijim naporima otkrivamo i bogato književno-kulturno nasljeđe. Pišući o bugarskom revolucionaru, nacionalnom heroju, pjesniku i publicisti Hristu Botevu, Perović izdvaja tri segmenta u njegovom pisanju prema Crnoj Gori: 1) Crna Gora u okviru jugoslovenstva; 2) Crna Gora kao nezavisna država s vidnim mjestom u oslobodilačkim stremljenjima Bugara; 3) uloga Crne Gore i Crnogoraca u političkim previranjima na Balkanu i u Evropi (Detaljnije: Perović 2019). Botev je iznosio svoja razmišljanja o našoj zemlji u oslobodilačkoj borbi Bugara, pisao o „Podgoričkom pokolju“ i opisivao svoje učešće u crnogorskim događanjima. Perović pronalazi podatak da se u *Glasu Crnogorca* (br. 23, 1875) na prvoj strani nalazi tekst Hrista Boteva o Hercegovačkom ustanku, objavljen prethodno u listu *Zname*. Inspirisan Botevom ličnošću i njegovom ulogom u

bugarskom narodnom preporodu, crnogorski student Savo Dragojević (1915–1941) objavljuje tekst „Hristo Botev, pesnik bugarskog preporoda“ u časopisu *Student* (br. 15/17, str. 7). Njegov rad otkriva životni put pjesnika koji se borio za svoje ideale, ali i autora dvadesetak pjesama, koje su ga učinile besmrtnim. Perović objašnjava da je Dragojević izrekao visok estetski sud o Botevu riječima da u okviru svjetske literature ne možemo pronaći pjesnika koji se s malim brojem pjesama proslavio kao bugarski stvaralac. Osim crnogorskog studenta, o stvaralaštvu Hrista Boteva je prve integralne prevode strukturirao Momčilo Joji, takođe Crnogorac. Međutim, njegovi prevodi značajni su isključivo za proučavaoce istorije književnosti.

U borbi s turskom vojskom Hristo Botev strada od metka, dok će mu Osmanlije odsjeći glavu i izložiti je na trgu u Vraci, koji danas nosi njegovo ime. Zanimljivo je da se u njegovoj četi (koja je došla u Bugarsku s namjerom da podigne ustanak) nalazio i jedan Crnogorac Anton Strahilov – Podgoričanin, čiji se spomen čuva u muzeju Hrista Boteva u Kaloferu. O značaju Boteve ličnosti govori i podatak da je stogodišnjica njegovoga rođenja svečano proslavljena 1949. godine na Cetinju u organizaciji Slovenskog komiteta toga grada.

Osim Boteva, značajno mjesto u izučavanju bugarsko-crnogorskih literarnih interferencija zauzima i pjesnička figura Ivana Vazova (1850–1921). Vazov je nekoliko svojih pjesama posvetio našoj zemlji, od kojih je jedna pripadala poetskom žanru koračnica – pjesama koje su se pjevale u polasku na boj. Kao jednu od najljepših pjesama koju su stranci posvetili Crnoj Gori, Dragan B. Perović izdvaja onu čiji su stihovi: „Život ti je žalan / surov imaš lik / tvrd zalogaj imaš / no ti narod malen / narod si velik“. Ipak, s posebnom emocijom i riječima topline i poštovanja na uspomenu svog prijatelja, Perović piše o Konstantinu Antonovu Orušu, bugarskome teatrologu,

prevodiocu i predavaču. Tekst pod nazivom „Djelo Konstantina Koceta Oruša“ publikovao je u *Novinama Nikšića* (5. 12. 2018) u kome odaje posljednji pozdrav čuvenom slavisti i prijatelju Crne Gore. Kao pozorišni kritičar, urednik literarnih časopisa u svojoj zemlji, i proučavalac slovenskih kultura i njihove recepcije u savremenoj nauci, Oruš je radio i na afirmaciji crnogorske kulture uspostavljajući brojne kontakte s našim ljudima. Prevodio je s ruskog, hrvatskog, srpskog, makedonskog i crnogorskog jezika. Poseban fokus njegovoga interesovanja bila je savremena crnogorska literatura, odnosno dramsko stvaralaštvo. Zahvaljujući angažmanu najboljih bugarskih prevodilaca, Oruš je pravio i panorame crnogorske poezije. Podržao je osnivanje Crnogorskog PEN centra, Liberalnog saveza Crne Gore, Crnogorske pravoslavne crkve. Kao njegovu neispunjenu želju Perović navodi rad u Bugarskom kulturnom centru koji je bio otvoren u Podgorici, čime bi doprinio očuvanju i učvršćenju saradnje između dviju zemalja.

Dvije godine nakon Orušove smrti (2011, Sofija) Perović nam otkriva da je njegova majka Nikolina Nina Sevdanova objavila izbor njegovih radova pod nazivom *Balkanska bdjenja* (Sofija, 2013). U knjizi se raspravlja o problemima mita i postmodernizma u romanesknim ostvarenjima, dramskim tekstovima, poeziji autora s balkanskog prostora, među kojima se izučava stvaralaštvo crnogorskih autora: Milorada Popovića, Ljubomira Đurkovića, Mihajla Lalića, Žarka Komanina, Igora Bojovića i drugih.

Crnogorska književnost bila je poznata bugarskim čitaocima prvenstveno preko našeg najvećeg pjesničkog imena Petra II Petrovića-Njegoša i njegovog *Gorskog vijenca*, djela čiji je prvi prevod uradio Dimitar Pantelejev. Ilija Konev, Krumka Šarova, samo su neka od imena koje Perović navodi u pregledu veza koje spajaju ova dva prostora. Pored navedenog, ne zaboravlja da spomene da je jedan od najznačajnijih crnogorskih pjesnika 20. vijeka Vitomir Vito Nikolić, kao ratno siroče s grupom ostale

crnogorske djece boravio u Mezdri u Bugarskoj (1944–1945) o čemu je ostavio svoje zapise. U crnogorskim publikacijama možemo naći prevode bugarskih pjesnika i pisaca, kao što su već pomenuti Hristo Botev i Ivan Vazov, Rakovski, ili Elin Pelin (Dimitar Ivanov Stojanov) u okviru dječije literature. Ipak, sagledavajući savremenu bugarsku literarnu produkciju, ne možemo govoriti o postojanju prevoda u našoj zemlji. Saglasni smo s Perovićevom konstatacijom da recepcije novije bugarske književnosti danas skoro da nema. Posljednje izdanje koje Perović pamti je antologija bugarske poezije *Konjanici večnosti* (Beograd, 1989), urednika Momčila Jokića.

Bugarska čitalačka publika upoznavala se s crnogorskom literaturom iz prevoda Ganča Savova, nekadašnjeg urednika časopisa *Panorama*, saradnika s crnogorskim novinama *Pobjeda* i *Monitor* i dobitnika brojnih prestižnih nagrada u zemlji i inostranstvu. Zahvaljujući ovakvim ličnostima, u Bugarskoj su prevođeni crnogorski stvaraoci među kojima su Novica Tadić, Milorad Popović i Slavko Perović, ali i dramska djela Ljubomira Đurkovića. Dragan B. Perović pisao je krajem devedesetih godina o crnogorskoj periodici, a kao posebnu zanimljivost bugarskim čitaocima navodi tada aktuelnu priču o prenosu posmrtnih ostataka kralja Nikole, njegove supruge i dvije kćerke iz Italije u Crnu Goru, čijoj je ceremoniji na Cetinju prisustvovao bugarski car Simeon II. Perović nam objašnjava otkuda ovakva povezanost. Majka Simeona II, Đovana, unuka je našeg kralja Nikole i kćerka kraljice Jelene i italijanskoga kralja Umberta, koja se za bugarskog kralja Borisa III udala 25. oktobra 1930. godine. Sve ovo jasno ukazuje na čvrstu povezanost Crne Gore i Bugarske još iz prošlih vremena, bliskost naroda i međusobna prožimanja, koja traju kontinuirano, ali tek danas postaju prepoznatljiva i vrednovana. Stoga, treba pomenuti saradnju Državne agencije Arhivi iz Bugarske i Državnog arhiva Crne Gore s Cetinje, koji su organizovali dvije izložbe u cilju afirmacije aktuelnih zbivanja u

dvijema zemljama. Prva izložba pod nazivom „Crna Gora i Bugarska 1878–1918“ upriličena je na Cetinju i u Sofiji 2003. godine, a izložba „Crna Gora i Bugarska na karti Evrope“ održana je 2009. na Cetinju, u Sofiji i Baru. Pomenute institucije pokrenule su i zajedničku inicijativu za publikovanje Zbornika dokumenata *Odnosi Crne Gore i Bugarske 1878–1913* na bugarskom i crnogorskom jeziku, čije se izdanje pojavilo 2015. godine.

Navedena saznanja o mnogim relacijama koje spajaju našu zemlju s bugarskim prostorom ne zaustavljaju se ovdje. Osim pisanih tragova koje nam je Dragan B. Perović osvijetlio, postoje brojne zanimljivosti koje ostaju dio autorovog sjećanja, dok je jedan dio građe koju je autor prikupio i priredio ostala u rukopisu. Nadamo se da će i taj segment Perovićevog angažmana biti publikovan i dostupan crnogorskoj čitalačkoj publici. Višedecenijski rad i zajednički projekti s bugarskom intelektualnom grupacijom ljudi ojačala je i učvrstila saradnju ovih zemalja i otvorila put zainteresovanim istraživačima za planiranje i realizaciju budućih događaja.

Pregledom najznačajnijih radova o bogatim crnogorsko-bugarskim relacijama dolazimo do zaključka da je Dragan B. Perović jedini crnogorski stvaralac koji je izučavao crnogorsko-bugarsku tradiciju i predano radio na proučavanju njene književno-kulturne baštine. Riječ je intelektualcu i enciklopedisti, čija je promocija i afirmacija nacionalnih vrijednosti dviju zemalja od izuzetnog značaja za uspostavljanje novih kontaktnih veza, proširivanje i dodatno bogaćenje literarne produkcije što predstavlja nemjerljiv doprinos Dragana B. Perovića popularizaciji bugarskoga nasljeđa u Crnoj Gori i odavanje počasti svim zaboravljenim ili nedovoljno proučenim i valorizovanim bugarskim ličnostima značajnim za crnogorsku književno-kulturnu tradiciju.

Na kraju rada, u vidu manjeg priloga, dajemo pregled njegovih najvažnijih radova i iniciranih projekata vezanih za

proučavanje bugarsko-crnogorskih veza (na bugarskom i crnogorskom jeziku).

Bibliografska građa Dragana B. Perovića:

- „Черна гора като мотив в поезията на Иван Вазов“. U: *Problemi bugarske literature* (zbornik radova s naučnog skupa posvećen djelu Ivana Vazova, Prvi Kolokvijum), Sofija, 1983.

- Inicirao saradnju i radne posjete Leksikografskog zavoda Crne Gore iz Titograda i Nacionalnog istorijskog muzeja iz Sofije i Instituta BAN koji je izdavao leksikon i enciklopediju Bugarske, 1985.

- „Христо Ботев, Черна гора и черногорци“ (Вторият Колоквиум, „Проблеми на българската литература“, посветен на творчеството на Христо Ботев, София-Калофер, 1987 г). U: *Problemi bugarske literature* (zbornik radova s naučnog skupa posvećen djelu pjesnika i revolucionara Hrista Boteva, Drugi Kolokvijum), Sofija – Kalofer, 1987.

- Objavljeni radovi o Botevu u listovima: *Otečestven front* i *Rabotničesko delo*, 1987.

- Priredio *Prilog bibliografiji radova o Hristu Botevu u jugoslovenskoj periodici do 1941. godine*“ (u rukopisu), 1987.

- Priredio bibliografiju *Bugari i Bugarska u crnogorskim listovima Crnogorac i Glas Crnogorca* (u rukopisu), 1987.

- Pomogao u prevođenju i igranju drama crnogorskog pisca Ljubomira Đurkovića u Bugarskoj, koje je preveo Konstantin Koce Oruš. U Dramskom teatru „Vasil Drumev“ u Šumenu, 6. III 1988, igrana je drama *Pisac porodične istorije*, a na programu „Orfej“, III program Radio Sofija, 11. januara 1989, izvedena je druga Đurkovićeva drama *Petronije ili Metuzalemi uživaju vječito proljeće*.

- Dogovor o saradnji LZCG i Saveza izdavača i časopisa *Znak*, i zajedničkom projektu „Bugarska i Crna Gora – tradicionalni i savremeni književni tokovi i tačke ukrštanja“, Sofija, 1991.

- Intervju za bugarski časopis *Literaturen vestnik*, protiv rata u Jugoslaviji, na naslovnoj i drugoj stranici: *Литературен вестник*, брой 4, година II, 31. 1 – 7. 2. 1992 г, „Непремълчано – Югославия – Поглед отвътре (православие, комунизъм и южнославнска идея) Драган Б. Перович“.

- Izvodi iz intervjua u bugarskom listu *Prava i slobode* (недјељник за политику и културу), pod naslovom „Pravoslavlje, komunizam i južnoslovenska ideja“ – „Права и Свободи“, „*Православие, комунизъм и южнославянска идея – Драган Б. Перович: Национализъм потиска разума*“, София, год. II, бр. 5, 31. Януари 1992.

- Član bugarske privredne delegacije koja je pratila predsjednika Bugarske Parvanova u posjeti Crnoj Gori, 2007.

- „IN MEMORIAM: Konstantin Koce Oruš“, *Portal Analitika*, 5. XI 2011.

- O boravku pjesnika Vita Nikolića u Mezdri, nakon II sv. rata, u filmu *U trag zaboravu*, čiji sam producent, a režiser je Maja Janjušević, 2016.

- Saradnja sa NVO CURP, Smoljan, 2016.

- TV emisija „Istjerivač mitova“, 3. epizoda, TV Prva, 1918, Mit o Vojvodi Momčilu:
https://www.youtube.com/watch?v=llsjyiLtUxw.

- Učešće na naučnom skupu „Bugaristika u Evropi – u sadašnjosti i budućnosti“, Bugarska Akademija nauka, Institut za književnost, s temom „Bugarsko-crnogorske kulturne i druge veze u prošlosti, kao osnova za buduću kulturno-obrazovnu saradnju“, Sofija, Bugarska, maj 2018.

- *Novine Nikšića*, 2018–2019. Feljton o bugarsko-crnogorskim vezama, u kome su ponovljeni stariji radovi i dati neki novi, do sada sedam nastavaka.

Pregled linkova:

- I dio: https://www.novineniksica.me/crnogorsko-bugarske-kulturne-i-druge-veze-i-dio/_
- http://www.novineniksica.me/?p=5011 (2. čast)
- http://www.novineniksica.me/?p=5159 (3. čast)
- http://www.novineniksica.me/?p=5312 (4. čast)
- http://www.novineniksica.me/?p=5600 (5. čast)
- http://www.novineniksica.me/?p=5863 (6. čast)
- VII dio: http://www.novineniksica.me/?p=5966
- Prevod pozdravnog govora ambasadorke Bugarske u Crnoj Gori, gđe Meglene Plugčieve, povodom bugarskog nacionalnog praznika *Dana slovenske pismenosti i kulture* 24. maja, u: *Novine Nikšića*, maj 2019: http://www.novineniksica.me/?p=5769
- Učešće na okruglom stolu u organizaciji Ambasade Bugarske u Crnoj Gori gđe Plugčieve i Delegacije EU u Crnoj Gori, „Crna Gora na putu ka EU. Bugarska prenosi svoje iskustvo u EU – prednosti, izazovi i perspektive“, 15. maja 2019. godine. Dragan B. Perović imao uvodno izlaganje o bugarsko crnogorskim vezama.
- Intervju za časopis *Отзвук*, jun 2019.
- Rad „Българо-черногорските културни и други връзки в миналото като основа за бъдещо културно-образователно сътрудничество“. U *Българистиката в Европа: настояще и бъдещ* (zbornik radova s naučnog skupa), БАН, София, 2019, str. 205–216.
- U rukopisu prijevod rada Ganča Savova „Crnogorski humor – mudri smijeh Crnogoraca“, za feljton u *Novinama Nikšića*, 2019.

Literatura:

- Perović, Dragan: *Stefan A. Perović Cuca – Orepak bića*, Alijansa za kulturu, ekologiju, ljudska prava : Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Nikšić – Cetinje, 2019.
- „Bugarsko-crnogorske kulturne i druge veze (I dio)“, *Novine Nikšića*, 1. 7. 2018.
- https://www.novineniksica.me/crnogorsko-bugarske-kulturne-i-druge-veze-i-dio/ Pristup 18. 2. 2020.
- „Bugarsko-crnogorske kulturne i druge veze (II dio)“, *Novine Nikšića*, 24. 8. 2018. https://www.novineniksica.me/pregled-veza-u-proslosti/ Pristup 19. 2. 2020.
- „Bugarsko-crnogorske kulturne i druge veze (III dio). Bogatstvo prožimanja kultura“. *Novine Nikšića*, 1. 11. 2018. https://www.novineniksica.me/bogatstvo-prozimanja-kultura/ Pristup 19. 2. 2020.
- „Bugarsko-crnogorske kulturne i druge veze (IV dio). Djelo Konstantina Koceta Oruša“, *Novine Nikšića*, 27. 12. 2018. https://www.novineniksica.me/djelo-konstantina-koceta-orusa/ Pristup 18. 2. 2020.
- „Bugarsko-crnogorske kulturne i druge veze (V dio). Crnogorci o Hristu Botevu (I dio)“, *Novine Nikšića*, 11. 6. 2019.
- https://www.novineniksica.me/crnogorci-o-hristu-botevu/ Pristup 18. 2. 2020.
- „Bugarsko-crnogorske kulturne i druge veze (V dio). Hristo Botev i Crna Gora i Crnogorci (II dio)“, *Novine Nikšića*, 31. 3. 2019.
- https://www.novineniksica.me/crnogorsko-bugarske-kulturne-i-druge-veze-v-dio/ pristup 18. 2. 2020.
- Polimirova, Maria: „Cetinjske inkunabule u bugarskim arhivima“, *Matica*, br. 77, Podgorica – Cetinje, 2019, str. 133–150.

PISMA MILOVANA ĐILASA IZ ZATVORA

Borislav Jovanović

The book Pisma iz zatvora (Letters from Prison) contains, basically, all the letters of Milovan Đilas, that is, his family correspondence that took place during his nine-year imprisonment from 1956 to 1966. The book was edited by Dr Aleksa Đilas, son of Milovan Đilas. It also contains the chapter Contributions that gives us an additional insight into a lesser-known side of the author of Letters.

„Tako, draga majko, ni sad u život i poštenje ne gubi nadu, a neću ni ja – to sam od tebe naučio i da su to dvoje jedno te isto.

Draga Šefka, prošetaj malo u mislima sa mnom. I zagnjuri se u moje ruke – već te osećam na njima.

Dragi Aleksa, sad bih mogao mnogo od tebe da učim – da se podmlađujem…

Ali ja živim od posete do posete nekadar već da razlikujem jednu od druge, izmučen svaki put nestrpljenjem da vas vidimo… No ja sam i s tim pomiren, kao i sa svim drugim. Savest je uvek čista ako se učinilo mogućno… Pisati i boriti se, to su bila dva vida mog življenja. Tako je i ostalo, Ne tvrdim da sam

uvijek bio skroman, ili bar ne koliko bi trebalo, ali – prepustimo vremenu i drugima da sude o nama, a mi se bavimo čim moramo…“

Pisma iz zatvora Milovana Đilasa koja je pripremio, odabrao, i predgovor napisao njegov sin Aleksa, a za koje je njihov autor smatrao da ih ne bi trebalo objavljivati, i to ostavio u amanet, su dokumenti koji govore o devetogodišnem, dvodjelnom, Đilasovom boravku u zatvoru iz jednog drugog ugla. Svojevrsna, dirljiva, tugovanka ali ne zbog svog političkog udesa već zbog ljubavi prema svojim najbližima i osjećanja krivnje za sve to. Redovna, jednomjesečna referisanja o odsustvu iz slobodnog prostora. O stanju kada se živi od pisma do pisma, od posjete do posjete.

Pisma su, naravno, pisanoa kanonski – na način kako je ova vrsta zatvorsko-ćelijskog rukopisa jednog znamenitog osuđenika, jedino i moguć. Riječ je o ispisivanju narobiji između redova. O, prije svega emocionalnom kontekstu jednog visoko personalizovanog komunističkog disidenta. Dakle, o ispovijestima koje su primarno intimističko-porodičnog sadržaja i čiji je tekst morao biti pisan pod autocnezurom i cenzurom nadležnih organa. Od tajnog nadzora koji se podrazumijevao, kako za pisma koja su odlazila, tako i za odgovore na njih. No, i pored toga, ova pisma su jedan nov autobiografski prilog ne samo za anatomiju i hroniku jedne tamnice već uvid u mikrostanja čovjeka koji je svoju zatvorsku ćeliju od prvog dana pretvorio u biblioteku i književnu radionicu. Nadmoć intelekta nad političkim usponima i padovima.

Ilijada i Odiseja u kaznionici

U drugom pismu datiranom od 25. I 1957. Milovan Đilas svojoj ženi, Štefici, piše, pored ostalog:

„Knjige koje ćeš mi poslati (iako su neke još možda stigle): 1. *Čerčilovi memoari,* 2. *Memoari Lorda Džordža* (II knj. je negdje kod nas i samo potraži) 3. *L.'histoire del' art,* dvije knjige, kod nas 4. *Dicitonnire philosophique,* 2 knjige plus dodatak. 5. *Srp. – njem. rječnik,* veliki. 6. *Bakotićev srp.- hrv. rječnik.* 7. *Neke preglede modernih, socijalnih i ekonomskih doktrina* (nije hitno), na engl., ako nema u Univer. Biblioteci negdje drugo. 8. *Ilijadu i odiseju.* 9. *Nešto iz ruske i sovj. književnosti* (vidi s Gošom), a ako ništa – Puškina i Bloka koje imaš tu. 10. *Istorija smrtne kazne,* na engl. Imaš je tu. 11. *Istorija SAD (*imaš) 12. *Istorija Jugoslavije* i Jiričekovu *Istoriju Srba (*imaš) 13. Getheovu autobiografiju *Poezija i istina (*imaš)! *Istoriju Crne Gore* od Jagoša Jovanovića, treba da ima. 15. Marka Miljanova, u koži, Srpski pisci. 16. Ljubišu. 17. Hercenove memoare (imaš). – Ostalo sama izmisli. Možeš i Švjeka. Ima dosta i franc. knjiga…" 26. maja 1962. Đilas piše: „Strane knjige mi nemojte donositi zasad (sem eventualno ruske beletristike). Imam zasad onih što si mi ih već donela, ali s cenzurom ima teškoća oko stranih knjiga (nemaju dovoljno cenzora za strane knjige)."

U istom pismu od 25. januara 1956. Đilas saopštava: „Najpre o meni. Dobro sam smešten, kao i u Beogradu, manje-više. (Misli se na Centralni, istražni, zatvor, prim. B. J). Jedino sam pogrešio što nisam uzeo krznene čizme i neki kožuh s rukavima jer je dosta hladno. No, zima je već na izmaku pa će nekako ići. Ipak, čizme donesi, za po sobi…"

U pismu iz istražnog zatvora u Beogradu, datiranom 19. XII 1956. (istog dana kada je uhapšen, a nešto kasnije osuđen na tri godine zatvora) naslovljenom sa *Dragi moj dječače*, Đilas obraćajući se svom šestogodišnjem sinu Aleksi kaže i ovo: „Stalno mislim na tebe i na sve vas… Meni je ovde dobro. Jedino nemam vas, a naročito tebe. Ali, ja ću i to podneti, samo da se ti nikad ne zastidiš tvog tate.., mama, neka uvek pošuška glavicu umesto mene.“

Mimo amaneta

Na pitanje koje u predgovoru postavlja dr Aleksa Đilas zašto je prekšio očevu zavjetnu molbu oko objavljivanja pisama odgovara da je to učinio zato „što nije bilo nikog drugog ko poznaje detaljno ljude, događaje i okolnosti koji se spominju u pismima“. Tu je i napomena da samo tek poneka pisma nijesu uzeta za ovoj izbor. U jednom pismu Đilas daje potpuniji odgovor na, kako kaže, podbadanja, šale, njegovo dvoje djece prilikom jedne posjete o tome da li bi se ljutio ako bi oni ušli u Partiju. On kaže da svako ima pravo na svoj izbor, te da ih ne bi smatrao izdajnicima.

Đido je pisao i latinicom i ćirilicom. Pisao je ekavski, ali kako napominje priređivač, dešavalo se da pomiješa ekavski i ijekavski. To bi se desilo možda češće na mjestima na kojima bi ga obuzela posebno jaka osjećanja. Djelovi pisama namijenjeni njegovoj majci Vasiliji – Vaji, staroj Crnogorki, kako kaže Aleksa, pisao je sa dosta crnogorskih izraza. Štefica je pisala ekavski, ali je slično Đidu, kako ga njegov sin, inače zove, ponekad prelazila u ijekavicu. Budući, kako se u uvodnom tekstu kaže, da je rodom bila iz Hrvatskog Zagorja, ponekad je koristila i hrvatske riječi i izraze. Milovan Đilas je, konačno,

izašao iz zatvora 31. decembra, 1966. Iznenadno je pomilovan od Tita.

Pisma iz zatvora Milovana Đilasa je, zapravo, *epistolarijum familijaris* što ove spise stare više od šezdeset godina godina čini relevantnim za dodatno i neophodno sagledavanje sveukupnog biografskog, autobiografskog, odnosno, panoptikuma ove dobro poznate ličnosti u istoriji dvadesetog vijeka. Ona su intimna, udvojena, ili utorjena, priča o jednom robijanju.

U sjenci rešetaka

Pisma se prije svega doživljavaju kao zapisi o jednoj porodičnoj drami, ili odraz jednog stanja koje i sa ove distance izgleda kao ispovijest onih koji znaju da sve što pišu jedni drugima mora biti u granicama redukovanog, stiješnjenog. Dakle, sve što je u domenu autorskog i ličnog uslovljeno je rešetkama. To je, pored ostalog, podrazumijevalo i broj pisama i prostornu količinu teksta kao i druge procedure u vezi slanja i primanja. Tako je, uostalom, bilo oduvijek. Strogoća je bila podignuta na viši nivo jer se radilo o *par ekselans* političkom, zatvoreniku. Jednom riječju, mnogo topline i uzajamne porodične nježnosti, te autorovog spisateljskog stoicizma, lirske literarnosti, iza i ispod onoga što je gromadna disidentska faktografija.

Sve, zapravo, što Milovan Đilas piše, ili je pisao, je ili sloboda ili robija bez čega nema ni jednog ni drugog. U svim tim iskušenjima nije dozvolio da bude pokoren. O tome, uprkos svemu, svjedoče i ova pisma. Kako njihov dijalog, tako i monolog.

Knjiga *Pisma* ima i poglavlje *Prilozi* koji riječju i fotografijama daju produženu ispisanost o tjesnacima i širinama ovog visoko personalizovanog jugoslovenskog disidenta i njegove familije.

Kvintesenciju *Pisama iz zatvora* čini, zapravo, autoportret čovjeka koji je poslije monolitne i totalne, glasovite, izopštenosti – žiga izdaje – svu tu prazninu zamijenio osloncem na porodicu i knjigu kao drugim životom. U tom dvojstvu Milovan Đilas se sastao sam sobom.

A iznad svega lebdi nešto što bi se moglo nazvati *Kožuh Milovana Đilasa*

POSTSOCIJALISTIČKA I POSTJUGOSLOVENSKA SKICA DRAME I POZORIŠTA

Janko Ljumović

The collapse of socialism and the disintegration of Yugoslavia provided an exciting context for the theatre and its repertoire strategies. The paper outlines, recognizes and defines key aspects of changes in theatre. From the initial closure within the new-old national theatre systems, emerged the logic of intercultural dialogue that promoted dramatic and theatrical pluralism.

Mapiranje repertoarskih strategija nakon pada Berlinskog zida na prostoru bivše Jugoslavije poklapa se ne samo sa slomom jednog društvenog sistema, socijalizma, već i sa slomomom države, raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Repertoar koji nastaje u novim okolnostima karakteriše dramski i pozorišni pluralizam, dok kontekst političke tranzicije svojom intenzivnom i nerijetko turbulentnom stvarnošću utiče na izbor kako autorskih izbora i postupaka, tako i same repertoarske politike koja u određenim prilikama, odnosno primjerima odabranih predstava postaje akter društvene tranzicije. To su predstave koje izlaze iz redovnih rubrika kulture u medijima, predstave koje ulaze u žižu javnosti, predstave za i protiv. Dramski i pozorišni pluralizam možemo definisati preko najopštijih pojmova poput *dramskog tranzita*, pa preko *političkog*

teatra doći do sasvim uže određenih žanrova kao što je to, recimo, *drama ratne traume*. Možemo klasifikovati naslove repertoara u kontekstu vremena nastanka kao predstave koje su bile snažan antiratni čin ili govoriti o suočavanju sa postratnim traumama na prostoru bivše Jugoslavije koje do današnjeg dana proizvode jake etničke distance. Primjere pronalazimo i u izvođenjima djela svjetske i domaće dramske klasike – *Troil i Kresida*, V. Šekspira u režiji Dejana Mijača (1994); *Gorski vijenac*, Petra II Petrovića Njegoša u režiji Bransilava Mićunovića (1997); *Romeo i Julija*, V. Šekspira u režiji Selme Spahić (2018), i još važnije u dramama savremenih pisaca sa jugoslovenskih prostora (Đurković *Otpad*, Imširević, *Kad bio ovo bila predstava*, Šljivar, *Grebanje ili kako se ubila moja baka*, Šovagović, *Cigla*). Neizostavno govorimo i o strategijama postmodernog pozorišta koje nastaje u okviru rediteljskog pozorišta ili autorskih predstava, koje nerijetko pripadaju novom dokumentarističkom ili verbatim pozorištu. (Frljić, Urban, Mladenović, Liješević). Navedeni reditelji zadovoljavaju uslov uspješnosti dokumentarnog pozorišta kao fakcije (f*acition*) koja omogućava da se istovremeno opravda „zadovoljstvo izmišljanja i želja da se drži stvarnosti i dešifruje njena složenost, da se kombinuje sa formalnim i estetskim istraživanjem, sa dramaturškim konceptom i režijom“. (Pavis, 2021: 262) „Tek u sjenci te dominantne i otporne tradicionalističke porodice dramskih tekstova, malobrojnija skupina *drama u tranzitu* uzela je učešće u *postmodernističkoj transfiguraciji dramskih pejzaža* evocirajući savremeno i bolno iskustvo života pred rasprslim ogledalom.“ (Nelević, 2008: 6) Odabrani citat teatrološkinje Nataše Nelević kojim opisuje crnogorski tranzicijski dramski pejzaž, podjednako može da važi za sve druge južnoslovenske pozorišne sisteme. U jednoj od analiza koja je sagledavala korelaciju savremene pozorišne produkcije i izazova tranzicije u Crnoj Gori, zapisano je: „Likovi takvog

repertoara jesu svijet običnih ljudi, često onih koje nazivamo žrtvama tranzicije. Galerija dramskih likova koje znamo iz sopstvenog okruženja, dramski likovi kao naši susjedi. Takav okvir dovodi do empatije, zapravo do povišene emocije u prostoru izvedbe, u dejstvu između scene i publike. Laboratorija socijalne mašte, kako ga je priželjkivao Hajner Miler" (Ljumović, 2019: 147).

Postkomunistička Evropa na prostoru bivše Jugoslavije ima još jedan bitan termin od značaja za *dvostruku kritiku* postsocijalizma kako to navodi pisac i politički teoretičar Igor Štiks, a to je postjugoslovenstvo. Dezintegracija druge Jugoslavije i konačna dezintegracija jugoslovenstva ili jugoslovenske ideje raspadom zemlje, proizvodila je i dalje proizvodi kontekst transformacije ili tranzicije postjugoslovenskih društava i država. Tranziciona stvarnost na taj način stvara *novum* u pozorištu. Repertoar čine predstave sa različitim perspektivama i pogledima na društvo koje se nalazi u procesu promjena, što jeste i osnovni označitelj samog pojma tranzicije kojim se označavaju promjene u istočnoj i jugoistočnoj Evropi nakon pada Berlinskog zida. Možemo govoriti o različitim vrstama tranzicije, političke, ekonomske ili kulturne. Tranzicija može biti samo krovni imenitelj promjena koje su se logično desile i pozorištu. Pogled pozorišta na takvu zbilju referiše na važnu ulogu umjetnosti. „Odnos umetnosti i politike se ukazuje u istoriji umetnosti u kriznim momentima – momentima sloma – kada se ukazuje potreba suočenja sa graničnim linijama oblika života u borbi za proizvod, u borbi za opstanak, u borbi za moć, odnosno, ekonomsku ili identitetsku dominaciju, te u borbi za emancipaciju, obrazovanost i slobodu" (Šuvaković, 2012: 12). Priroda pozorišta jeste stalnost promjene, a krizni ili prelomni društveni preobražaji dodatno u fokus ističu potencijal pozorišta da hrabrije i pravovremeno ponudi odgovor na stvarnost. Na taj način možemo praviti komparacije sa tradicijom, temama koje dekonstruišemo

ili stvaramo sasvim nove vrijednosti, novu dramaturgiju i nove rediteljske poetike. Milena Dragićević Šešić pozorište postavlja u izazovu kritičkog društvenog mišljenja, potrebi da bude udarac stereotipima i vrijednostima, i zaključuje da je ono „izazov kolektivnom pamćenju, tj. izazov politikama namernog zaborava i uz sve to da bude inspiracija i izazov kolektivnoj imaginaciji“ (Dragićević Šešić, 2020: 77).

Tranzicioni procesi imaju svoju refleksiju na pozorišnu produkciju i pozorišne politike zemalja nastalih raspadom Jugoslavije, i nekadašnjeg jedinstvenog jugoslovenskog kulturnog prostora. Pojmovima *estetika otpora* ili *estetika pobune*, koje u savremenom pozorištu objašnjava njemački teatrolog Hans-Teis Leman, Igor Štiks pridružuje termine *estetika poraza* i *esetika emancipacije* koji su dodatno važni za razumijevanje ne samo pozorišta, već i postjugoslovenskog društvenog konteksta. Estetika poraza propituje krah jugoslovenskog socijalizma, revizionizam koji nekadašnju antifašističku pobjedu pretvara u poraz, nestanak samoupravljanja, uništenje industrije i radničke klase, dok estetiku emancipacije sagledava u široj perspektivi izvedbenih umjetnosti koja stvara nove političke subjekte i drugačiju socijalnost (Štiks, 2021: 10). Pozorište koje se gradilo na tim osnovama pripada kulturi otpora. Poput beogradskog Centra za kulturnu dekontaminaciju čiji repertoar možemo odrediti pozicijom stvaraoca *kontranarativa* i *kontramitologije* (Dragićević Šešić, 2018: 20) posebno tokom perioda vladavine Slobodana Miloševića u Srbiji[1]. Jedna od važnih predstava koja može da se smjesti u estetiku poraza koja propituje krah jugoslovenskog socijalzima je dramski tekst i predstava *Everyman Đilas*[2], autorke

[1] U knjizi Milene Dragićević Šešić *Umetnost i kultura otpora* (Clio, 2019) dat je kompleksan pregled različitih formi izvedbenih praksi nezavisnog pozorišta koje su bile u korelaciji sa društvenim pobunama u Srbiji devedesetih godina XX vijeka.

[2] Premijera: Crnogorsko narodno pozorište, 1. novembar 2013. /

Radmile Vojvodić. *Everyman Đilas* ili Milovan Đilas[3] (1911–1995) komunista i revolucionar, teoretičar i književnik, buntovnik i najpoznatji jugoslovenski disident kao istiniti *Svaki čovjek* nas poziva na hrabrost i rizik u ostvarivanju slobode. Borka Pavićević, dramaturškinja, na predstavi zapisuje u katalogu predstave: „U sceni četvrtoj Osjetio sam sreću, Đilasov sin, posjećujući oca u zatvoru kaže: 'Došao sam da ti kažem da vjerujem u boga, ako mi dozvoljavaš'. Ko smije taj može, ko može, taj smije. Biće da je vrijeme da svako odluči koje je njegovo mjesto govora, u čemu se sastoji njen, njegov, izbor, odgovornost i sloboda."

Bure baruta ili Daleko je još 1992.

Jedan dio novonastalih država ulazi u mirni ili relativno mirni proces prelaza u demokratiju (Slovenija, Makedonija), dok drugi dio biva zahvaćen ratnim sukobima početkom i krajem devedesetih godina XX vijeka (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Kosovo). Srbija i Crna Gora egzistiraju na početku kao država

Gostovanja: 59. Sterijino pozorje, Novi Sad, Srbija / 31. maj 2014. *I Međunarodni teatarski festival, Makedonski narodni teatar Skoplje*, Makedonija / 29. maj 2014. *Bijenale crnogorskog teatra* / 14. oktobar 2014. *Cankarjev dom Ljubljana*, Slovenija / 27. oktobar 2014. *Slovensko narodno gledališče Maribor*, Slovenija / 28. oktobar 2014. *Veliki NETA festival*, Nacionalni teatar *I. L. Caragiale* Bukurešt, Rumunija / 1. septembar 2015.

[3] Nakon sukoba sa Komunističkom partijom Jugoslavije i otvorene kritike društva iskazanom u djelu *Nova klasa*, kao i zagovaranja demokratizacije države pedesetih godina XX vijeka biva osuđen i postaje jedan od najvećih svjetskih disidenata. Oduzet mu je orden Narodnog heroja i čin generala pukovnika. Đilasova knjiga *Nova klasa*, publikovana u Londonu 1961. godine u nevjerovatnom tiražu od tri miliona primjeraka uvrštena je u jednom pregledu *New York Times*-a kao jedna od 100 najznačajnih knjiga XX vijeka. U Jugoslaviji nije mogao da objavljuje svoja djela sve do 1988. godine, ali su mu djela objavljivana u Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj Britaniji, i prevođena na mnoge svjetske jezike.

koja koristi ime Jugoslavije (SRJ), kao neuspjeli projekat imena koje je nestankom socijalističkog sistema suštinski sahranjeno. Od nezavisnosti Crne Gore, 2006. godine, kao i proglašenja nezavisnosti Republike Kosovo (2008), na prostoru bivše Jugoslavije danas imamo sedam država. Slovenija i Hrvatska su članice Evropske unije, a ostale države nastale raspadom SFRJ dio su novog geopolitičkog konstrukta pod imenom Zapadni Balkan, od kojih su Crna Gora i Srbija, stekle status kandidata za članstvo u EU, ostale države su na čekanju. Ovaj formalan pregled procesa raspada Jugoslavije upućuje dalje na aspekte evropskih i/ili balkanskih vrijednosti, o Evropi kao prostoru mira, demokratije i ljudskih prava nakon 1992. godine i procesu stvaranja *Ujedinjene Evrope* koji nije zahvatio prostor Balkana kao vječitog bureta baruta.

To *Bure Baruta*, kako glasi i istoimena drama makedonskog dramskog pisca Dejana Dukovskog, predstavlja suštinski i dalje dominantni narativ političkih elita koje svoje uporište imaju u nacionalizmima nastalim u kontekstu krize socijalizma osamdesetih godina XX vijeka i posebno nakon smrti doživotnog predsjednika socijalističke Jugoslavije Josipa Broza Tita 1980. godine i pokušaja (uspjelih i neuspjelih, zatvorenih i dalje otvorenih) rješavanja nacionalnih pitanja naroda Jugoslavije. Istoričar Nikola Samardžić ističe da su „nacionalizmi su u procesu jugoslovenske dezintegracije posezali i za oružanom agresijom, masovnim zločinima i etničkim čišćenjem i dodaje da su pod utiskom opšte kulturne i intelektualne klime ekstremni komunisti postajali esktremni nacionalisti“ (Samardžić, 2017: 329).

Najava raspada Jugoslavije i politika nacionalizma, snažno pokrenuta osamdesetih godina XX vijeka imala je svoj najmarkantniji pozorišni izraz kroz prekid gostujuće predstave pozorišta iz Zenice (BiH) *Sveti Sava*, po tekstu srskog dramskog pisca Siniše Kovačevića u režiji makedonskog reditelja Vladimira Milčina u beogradskom Jugoslovenskom narodnom

pozorištu (1990). Na upade nacionalista istorija bilježi riječi koje je iz publike uputila dramaturškinja Borka Pavićević – „Bićete odgovorni za koncentracione logore“. Tako je jugoslovenski pozorišni prostor nestao, a zamijenile su ga nove društvene stvarnosti i novi/stari pozorišni sistemi. Za razliku od ostatka postkomunističke Evrope, na prostorima bivše Jugoslavije desio se genocid u Srebrenici, kao i mnogoborjni drugi zločini koji su obilježili krvavi raspad Jugoslavije. Pozorište je imalo odgovor na tako radikalan kontekst, ratna drama je postala realnost. Baš kao i neumitna tranzicija koja je stvarala takođe osobeni kontekst uspostavljanja neoliberalne ekonomije i pluralističkog društva. Nacionalizam je preliven iz osamdesetih godina u devedesete godine XX vijeka, a on je i danas granična linija kojom se kreću zemlje Zapadnog Balkana, novog geopolitičkog pojma koji isključuje Sloveniju i Hrvatsku kao članice Evropske unije. Princip uključivanja ili isključivanja daje pozorišnom prostoru veći stepen slobode, imaginarne granice prkose stvarnoj geografiji. Postjugoslovenska iskustva dovode do relevantnog repertoara koji nastaje u sjenci postsocijalističkog iskustva. Logika saradnje vremenom je prevazilazila podjele, a priče koji jedni drugima trebamo ispričati čine se presudnim za evropsku perspektivu ovog dijela Evrope. Podjele ili refleksija na devedesete godine raspada Jugoslavije i dalje su prisutne uz „neizbježno vrijednosne ljestvice koja se najčešće prilagođuje pristrasnim ili pogodnim mjerilima, etničkim, rasnim, ideološkim, tko zna sve kojim“ (Matvejević, 2010: 104).

Zapadni Balkan i nakon trideset godina od pada Berlinskog zida pun je živih zidova. Događaji i ličnosti čine sadržajan arhiv nedjela, zločina i manipulacija. Arhiv koji nasuprot takvoj faktografiji posjeduje i niz drugih događaja i ličnosti koji označavaju primjere etičnosti i profesionalizma, primjere suočavanja sa istinom ili prošlošću – primjere istinske kritike stvarnosti. Spomenimo samo dvije ličnosti i njihova djela,

Filosofiju palanke (1969) Radomira Konstantinovića nastalu daleko prije događanja naroda ili eseje Mirka Kovača sabrane u naslovu *Elita gora od rulje (2009)*, eseje koji svjedoče različite manifestacije događanja tog istog naroda. Znakovite su dvije ključne riječi pomenutih knjiga – *palanka* i *rulja*. Kroz te dvije knjige može se čitati puno toga nastalog u pozorištu bivše Jugoslavije, pa tako i u crnogorskom pozorištu. „Tragedija do koje tu, u odbijanju tragedije, dolazi duh palanke, jeste tragedija *van-tragičnosti* ili tragedija nestvarnosti, tragedija praznine do koje se stiže u ime 'trezvenosti', koja hoće da zna šta je stvarno a šta iluzorno i koja, odbijajući iluziju i sa njome tragediju, a u ime stvarnosti, pronalazi ovu proizvoljnost veštačkog života kao samog prividnog (jer ne-tragičnog) života" (Konstantinović, 1991: 31). Taj vještački život bio je nerazumijevanje pada Berlinskog zida i odlaganje budućnosti na južnoslovenskim područjima paradigme *Evropa 1992*.

Politički teatar i druge priče

Crnogorska, kao i druge nacionalne dramaturgije na prostoru bivše Jugoslavije u takvom kontekstu predstavljaju značajan izvor materijala za istraživanje o političkom teatru i njegovom potencijalu za društvene promjene. Politički teatar predstavlja samo početnu platformu u okviru koje se mogu mapirati preciznije određeni dramski žanrovi, kao i rediteljske poetike od značaja za proučavnje savremenog pozorišta na južnoslovenskim prostorima. Izbor predstava ili *predstava događaja* ulazi u polje analize koja se određuje teorijskim aspektima političkog teatra. Izdvojimo dva tumačenja, prvi da „savremena teorijska misao o umetnosti problematizuje pretpostavljenu/moguću autonomiju njenog polja, i smešta umetničke delatnosti u središte takve borbe. Shodno tome, svaka pozorišna predstava, i umetnički proizvod (objekat) uopšte,

mogu se razumeti kao mesta povišene *vidljivosti*“ (Ilić, 2011: 17), i drugi o pozorišnom događaju koji se nikada ne odvija u vakuumu, događaju koji postaje katalizator za buduće događaje, ili najvažnije „Događaj koji će započeti sopstvene procedure istine“ (Rajnelt, 2012: 41).

Postsocijalistički i postjugoslovenski kontekst nakon pada Berlinskog zida i raspada Jugoslavije kreirao je procese koji su određivali razvoj drame i pozorišta. U kontekstu političkih i društvenih promjena i stvaranja novih država, pozorište se bavilo starim i novim nacionalnim mitovima, na sceni je bila valorizacija baštine u cilju jačanja kulturnog i nacionalnog identiteta, a sa druge strane demitologizacija i subverzivne strategije koje polemišu sa novim društvenim mitovima i fenomenima (tajkunizacijom društva, turbo-folkom, konzumerizom). Za razliku od istočnoevropskog pozorišta koje se bavilo sličnim kontekstima postsocijalzima, na ovdašnjim prostorima imali smo dodatnu okolnost, rat i ratove. Samim tim i logičan razvoj ratne drame. Darko Lukić u knjizi *Drama ratne traume* istražuje aspekte hrvatske ratne drame koja nastaje u specifičnim uslovima „uspostave neovisne i samostalne države, rata i tranzicije iz socijalizma u kapitalizam“, kao i činjenice da dramski pisci „svojoj publici ne otkrivaju nikakvo novo i šokantno iskustvo, nego govore o detaljima i aspektima iskustva koje joj je manje ili više poznato“ (Lukić, 2009: 269). Takav pogled relevantan je i za ostale nacionalne dramaturgije, prije svega bosansko-hercegovačku, ali ništa manje ni za srpsku, crnogorsku i kosovsku dramaturgiju koja manje ili više direktno reflektuju na krvavi raspad Jugoslavije. Osim drame ratne traume, važno je istaći i dramu postratne traume, koja je zastupljena do današnjeg dana u repertoarima na prostoru cijele Jugoslavije, posebno unutar bosansko-hercegovačkog pozorišta. Korpus dramskih tekstova koje možemo nasloviti ratnim dramama, ujedno predstavlja dramaturgiju koju možemo imenovati i antiratnom poetikom. Dobar primjer za

to je i drama *Otpad*, crnogorskog dramskog pisca Ljubomira Đurkovića. *Otpad* predstavlja komad koji direktno odražava političku zbilju kraja XX vijeka, koja je na ovim prostorima svoj vrhunac imala u NATO intervenciji protiv tadašnje Savezne republike Jugoslavije. Bombardovanje kao događaj koji je na neki način zaokružio krvavi raspad velike Jugoslavije. Tranzicija u ratnom okruženju sa refleksijom na ratnohuškački kontekst devedesetih godina u cjelosti, zapravo priča o specifičnom toku postjugoslovenske tranzicije upravo u takvom kontekstu, sa logičnom perspektivom egzila kao rješenja. Egzila kao značajne teme koja svoju refleksiju ima u nizu predstava savremenog pozorišta na prostoru bivše Jugoslavije. *Otpad* se definiše i kao antiratna drama u kojoj jasno identifikujemo nacionalističku euforiju i kriminalizaciju zajednice. Drama slika zbilju baš onako kako je publika i javnost razumjela i prihvatila potrebu otklona od svih trica i kučina, otadžbinsko-porodičnih kako glasi i puni naslov dramskog teksta. Iskustvo ovog dramskog teksta i predstave ulazi u još jedno važno polje, koje je navedeno. To je demitologizacija kao izuzetno potentan postupak za dramske pisce. Poput srpske spisateljice Milene Marković čija drama *Pet života pretužnog Milutina* ispisuje grotesku o životu glavnog junaka koji putuje kroz vrijeme, mijenjajući tako kulturno-istorijske kontekste istorije, mitologije, epske poezije, političkih promjena, od vremena turskih osvajanja Balkana do savremenog doba. Teofil Pančić u prikazu predstave odgovara na pitanje što bi bio taj tekst. „Možda poema, solo recital za više glasova, furiozna stilska vežba ispunjena vitalnom, 'skarednom' telesnošću, odmaknutim i rableovski karnevalizovanim ali zapravo nipošto ciničnim (cinizam i M. M. – to baš ne ide) tumačenjem naše povesti (čije – naše? Nacionalne, ako hoćete; ljudske, ako tumačite malo manje doslovno) i pučkog života, dražesno bestidnog u svojoj biofilnoj karnalnosti."[4]

[4] https://www.vreme.com/kultura/mnogo-poezije-malo-drame-kratkoca-pozorisnog-minuta/ (08. 02. 2022.)

Osobenost pozorišnih repertoara, posebno izražen tokom stvaranja nezavisnih država ili procesa ka njihovom uspostavljanju, odlikuje i proces remitologizacije tradicije i baštine putem dalekih tema i starijih tekstova, kao primjer pozorišnih politika u sadejstvu sa nacionalnim kulturnim politikama. Primjer brige za nacionalno kao nova ideološka matrica (Jasen Boko). Različiti su primjeri upotrebe nacionalnih tema, od potrebe afirmacijom potisnute istorije (*Princeza Ksenija od Crne Gore*, Radmile Vojvodić, kritičkim sagledavanjem istorijskog razvoja i unutar njega nacionalnog i kulturnog identiteta (*V imenu matere* Iva Svetine) pa do komercijalizacije trepertoara koji pripada estetici nacionalnog kiča. U kontekstu nacionalizacije repertoara posebno je stradalo nasljeđe jugoslovenskog kulturnog prostora, *tuđi* dramski pisci postajali su nepoželjni. Takav pristup se može definisati kao nekritičko sagledavanje socijalističke prošlosti ili „sustavno demitologiziranje socijalističke prošlosti, toliko ishitreno da su pritom 'otpadale' i neke društvene, kulturne i umjetničke vrijednosti koje nemaju nikakve veze s komunističkom ideologijom, ali i te kako imaju veze s hrvatskom kulturom" (Lukić, 2009: 280). Napomenimo, ne samo sa hrvatskom kulturom. Početna zatvaranja, u kasnijim procesima reafirmacije nekadašnjeg kulturnog prostora označavala su ponovne povratke pisaca i naslova na repertoarima pozorišta (recimo Nušića u Zagrebu i Sarajevu, ili Krleže i Cankara u Beogradu), dok su stvarni doprinos tom procesu dali savremeni dramski pisci (Tena Štivičić u Beogradu ili Tanja Šljivar u Zenici). Bliskost kultura, odsustvo jezičkih barijera, mobilnost savremenih pozorišnih autora i umjetnika koji doprinose raznovrsnijem repertoaru, potreba novih iščitavanja dramske klasike unutar različitih kultura nekada jedinstvenog kulturnog prostora, samo su neki od aspekata za čitanje postjugoslovenskog pozorišta koji je takve strategije uključivao kao logičan odgovor na provobitno zatvaranje unutar nacionalnih malih kultura.

Devedesete godine XX vijeka karakteriše kontekst izolacije i prekida veza sa Evropom i svijetom zbog ratova na prostoru bivše Jugoslavije, posebno na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine ili međunarodnih sankcija koje su bile proglašene za Srbiju i Crnu Goru. To vrijeme označavamo kao nemogućnost međukulturne razmjene, izlovonost i neučestvovanje u savremenim procesima koji nastaju u Evropi koja se mijenja i unutar koje nastaju novi umjetnički i pozorišni pravci i modeli. Devdesete godine XX vijeka dovode do pojave *nove evropske drame* koja nastaje u okviru različitih nacionalnih dramaturgija širom Evrope, a jedna od njenih definicija je da je ona „plod socijalnih uvjetovanosti, izravna reakcija na europsku postkomunističku stvarnost i utopiju o sretnom i bogatom kontinentu“ (Boko, 2002: 164). Refleksija ili mogućnost da se savremeni dramski pisci sa prostora bivše Jugoslavije priključe ovom trendu otvorila se sa participacijom i vidljivošću pisaca (Biljana Srbljanović, Milena Marković, Tena Štivičić, Jeton Neziraj i dr.) na jednom od najznačajnijih evropskih pozorišnih festivala Festivalu Nove evropske drame u Visbadenu (Njemačka).

Događaji iz bliske prošlosti na prostoru bivše Jugoslavije, kao i ukupan period tranzicije do današnjeg dana, otvarao je niz izazova za promišljanje stvarnosti i tema od značaja za društvo, odnosno propitivanje uloge umjetnosti za socijalne promjene – emancipaciju društva, razvoj kritičkog mišljenja, usvajanje univerzalnih vrijednosti i promociju načela demokratije i poštovanja ljudskih prava. Jedna od važnijih debata jeste pomirenje i suočavanje sa prošlošću. Dramaturškinja Borka Pavićević ističe da „tamo gde je mesto trauma, jeste mesto teatra i umetnosti“ (Pavićević, 2017: 98). U svojim kolumnama, društvenu stvarnost Balkana često je opisivala kroz pozoripšne prakse. U jednom tekstu bavila se triptihom Olivera Frljića, predstavama *Aleksandra Zec*, *Zoran Đinđić* i *Izbrisani*, koje predstavljaju primjere traumatskih mjesta individualnih i kolektivnih na

različitim tačkama bivše Jugoslavije. Oliver Frljić je povodom predstave Aleksandra Zec napisao: „Kao i kod Antigone, mi se još uvijek spotičemo o leševe koji nijesu dobili pravo da budu pokopani“. Sve te predstave, baš kao i autorski projekti Zlatka Pakovića, izdvojimo predstavu *Srebrenica, kad mi ubijeni ustanemo* primjeri su repertoara koji izaziva „buku i bijes u javnosti“. Viktor Ivančić u predgovoru knjige *Jeretička dramaturgija: deset dramskih komada* Zlatka Pakovića[5] ističe da za ovog autora alternativa ne postoji, i da bi takva alternativa zapravo bila ponižavajuća šutnja, ili – u gorem slučaju – estetski dopadljivo cvrkutanje. Ivančić zaključuje: „Alternativa je plišana udobnost građanskog teatra. Istina pod tepihom. Mir u kući. Trijumf nemorala.“

Odgovori pozorišta na društveni kontekst ali i na javne kulturne politike uspostavljali su nove teatarske realnosti, pozorišne politike i prakse koje su redefinisale ulogu javnog pozorišta danas. „Teatar kao javni prostor transformiše se u prostor kolektivne terapije, čiji je rezultat simboličko pomirenje do kojeg (možda) dolazi na mikronivou *zamišljene zajednice* koja se uspostavlja između izvođača i publike dok predstava traje“ (Đurić, 2016: 213). U prilog pokušaja definisanja novih (ili starih) teatarskih relanosti može poslužiti kvalifikacija pozorišta kroz definisanje različitih paradigmi teatra koju definiše Miško Šuvaković u slučaju spskog pozorišta u postsocijalističkom kontekstu devedesetih godina. To su: „(I) ‘dramski teatar’ bezinteresne vrcavosti – obrt Jarrya i Brechta u malograđanskog zabavljača (sve se na kraju svodi na bezinteresnu zabavu osiromašene srednje klase samoupravnog socijalizma ili tranzicijskog postsocijalizma), (II) ‘politički teatar’ – drugostepena upotreba ‘kritičkog’ ili ‘političkog’ teatra avangardi i neoavangardi XX veka kao sredstva pro-praksikovske sinteze etničke

[5] Paković, Zlatko, (2021), *Jeretička dramaturgija: deset lakih komada*. Beograd: Zepter Book World.

ontologije i levičarske ideologije, i (III) 'parateatar' (alternative, antropologizacija teatarskog, plesni teatar) – kanonizacija neovangardne linije Grotowski – Brook – Barba kao horizontal 'siromašne' postmodernosti koja je nazvana 'alternativa'" (Šuvaković, 2001: 83).

U kontekstu pozorišnog pluralizma, kao i klasifikacije raznolikosti strategija dramskog i postdramskog pozorišta, starog ili novog, posebno je važno ovom pregledu ili skici pozorišta izdvojiti savremeni dramski tekst. Primjer bosanskohercegovačke dramaturgije za koju možemo reći da se konzistentno u savremenosti čita u potrebi pozorišta da pruži odgovore na stvarnost, koja je na prostoru BiH bila krvava i surova. Od mnoštva savremenih dramskih tekstova ili tekstova nastalih u procesu rada na predstavi izdvojimo tri, koja su premijerno izvedena 2012. godine. Almir Imširević *Kad bi ovo bio film…*, režija Dino Mustafić, Narodno pozorište Sarajevo, Tanja Šljivar *Grebanje ili Kako se ubila moja baka*, režija Selma Spahić, Bosansko narodno pozorište Zenica, Hartefakt, Bitef teatar i *Bio je lijep i sunčan dan*, režija Tanja Miletić Oručević, SARTR i Internacionalni festival MESS, Sarajevo.

Izvan kruga naslova koji referišu na ratove na prostorima bivše Jugoslavije, možemo pratiti razvojne repertoarske strategije koje su uključivale lokalni, prije svega ekonomski kontekst i poziciju malog čovjeka u društvu koje se i dalje naziva tranzicijskim. Navedimo primjer dvije crnogorske predstave, *Očevi su gradi(ili)* Borisa Liješevića u produkciji Crnogorskog narodnog pozorišta (2013) i *Dokle pogled seže* Arpada Šilinga u Kraljevskom pozorištu Zetski dom (2016), i jednu hrvatsku, autorski projekat Jelene Kovačić i Anice Tomić u Zagrebačkom kazalištu mladih *Ovo bi mogla biti moja ulica* (2010*)*. Predstave nastaju na autentičnim ispovjedima, materijalu prikupljenom na osnovu intervjua, uključuju teme odnosa prema tradiciji i nasljeđu, zatim opterećenost materijalnim vrijednostima i pohlepe za

novcem, ekonomska i klasna pitanja, kao i problem vršnjačkog nasilja – možemo reći puno toga što čini našu dominantnu stvarnost turbulentnom. Ili primjer bosanskohercegovačke predstave *Moja fabrika*, rediteljke Selme Spahić u Bosanskom narodnom pozorištu Zenica (2017) zasnovane na fragmentima istoimene knjige autora Selvedina Avdića. Dinamika tranzicionih procesa u kojima se suočavamo sa gubitkom sistema vrijednosti koji su balkanski prostor učinili prostorom urušavanja i javnog i privatnog života nužno je morala imati svoje mjesto u pozorištu. Takve predstave su dodatno pojačavale participativnost publike ili ulogu pozorišta u zajednici. Priče malih ljudi postajale su materijal za pozorište, priče koje su pojačavale socijalne veze između pozorišta i zajednice. Još jednom se potvrdio značaj umjetnosti kao najboljeg oruđa za istraživanje stvarnosti i politike.

Pozorište ili poželjna slika kulturne geografije

Razvoj nacionalnih dramaturgija u postsocijalističkom i postjugoslovenskom kontekstu konstituisao je samosvojne i zasebne cjeline koje bez obzira na posebnosti imaju određena zajednička svojstva. Ona su u konačnom određena univerzalnošću pozorišnog jezika i slobode umjetničkog stvaralaštva. Politika regionalne saradnje, suočavanja sa prošlošću i politika pomirenja nakon brutalnog raspada Jugoslavije prije političkih inicijativa koje su razvijane spoljnim uticajima, u prostoru umjetničke produkcije i, posebno pozorišne produkcije, obogaćivala je ukupan repetoar postjugoslovenskog pozorišta. Kulturna integracija u regionalnoj dimenziji suštinski se desila upravo kroz pozorišne prakse, kasnije je na red došla kinematografija, kao i inicijative u polju izdavačke djelatnosti. Kulturna integracija je postala standard i primjer za druge oblike integracija koje i dalje svjedoče niz problemskih pitanja na prostoru Zapadnog

Balkana. Pozorište je postalo medij stvaranja nove kulturne geografije, mjesto prožimanja estetskog i političkog, mjesto inovativnih umjetničkih i produkcijskih strategija koje predstavljaju snažan kulturni i politički kapital. Modeli koprodukcija i saradnja pozorišta u okviru nekadašjeg jugoslovenskog kulturnog prostora i okolnost pozorišta *bez prevoda* unutar crnogorskog, hrvatskog, bosanskog i srpskog jezika bila je logičan i poželjan odgovor pozorišta. Ta okolnost je determinisala i razvoj nove publike ili povratak stare (efekat nostalgije koji ne treba zanemariti). Pozorište na taj način postaje *meeting point* (tačka susreta) zajednice u kojoj različiti akteri vode debatu oko ključnih izazova današnjice, koja bi mogla biti evropska. Takvom cilju težile su različite inicijative povezivanja kroz pozorišne platforme, a jedna od njih bila je i pozorišna mreža NETA (Nova evropska teatarska akcija), koja je povezivala pozorišta i festivale Jugoistočne Evrope, sa sjedištem u Ljubljani i sa važnom ulogom Crnogorskog narodnog pozorišta koje je učestvovalo u njenom osnivanju. Kasnije su nastajale i druge inicijative, popot RUTA festivala ili primjera Jugoslovenskog pozorišnog festivala u Užicu pod nazivom *Bez prevoda*.

Na kraju, izvedimo jednu riječ koja je navedena u prethodnom pasusu u zagradi, riječ *nostalgija*. Sa njom možemo zatvoriti ovaj dramski i pozorišni izlet kroz jedan dio postjugoslovenskog pozorišta koji se u savremenosti vraća vrijednostima kulture jedne države koje više nema. Nostalgija je recimo predstava *Jugoslavija, moja dežela* u ljubljanskoj Drami Slovenskog narodnog gledališta (2015) u režiji hrvatskog reditelja Ivice Buljana i dramatizaciji pisca istoimenog romana Gorana Vojnovića. Zatim postavka kultnog teksta sarajevskog pisca Abdulaha Sidrana *Sjećaš li se Doli Bel*, u sarajevskom Kamernom teatru 55 (2019), u režiji srpskog reditelja Kokana Mladenovića. Nostalgija je i svaki povratak dramskih klasika južnoslovenske ili jugoslovenske drame, koja se posebno danas čita kao

međukulturno povezivanje na starim/novim nacionalnim pozorišnim festivalima širom bivše Jugoslavije, *Sterijinog pozorja* u Novom Sadu, *Boršnikovih srečanja* u Mariboru, Festivalu hrvatske drame *Marulićevi dani* u Splitu itd. Ivan Cankar, Jovan Sterija Popović, Miroslav Krleža, Branislav Nušić, Dušan Jovanović, Dušan Kovačević, Goran Stefanovski i mnogi drugi predstavljaju trajne vrijednosti predjugoslovenskog, jugoslovenskog i postjugoslovenskog društva. Ništa manje to nijesu ni savremeni dramski pisci i reditelji postjugoslovenskog pozorišta čija djela i poetike sasvim dobro odgovaraju publikama na različitim prostorima zemlje koje više nema, jer bolna iskustva tranzicije su zajedničko iskustvo koje pozorište suvereno iznosi na scenu.

Literatura:

- Boko, Jasen, (2002), „Nova europska drama u devedesetima“, *Kazalište*, br. 9/10.

- Dragićević Šešić, Milena, (2018), *Umetnost i kultura otpora*, Beograd: Institut za pozorište, film, radio i televiziju, Fakultet dramskih umetnosti, Clio.

- Dragićević Šešić, Milena, (2020), „Pozorišne politike i repertoarske strategije: Kultura i estetika brige, gostoljubivosti, solidarnosti i empatije“ u *Politika i pozorište. Sjećanje na stvarnost* (ur.) Ljumović, J. Podgorica, Cetinje: Fondacija Konrad Adenauer, Fakultet dramskih umjetnosti.

- Đurić, Dubravka, (2016), *Globalizacijske izvedbe: književnost, mediji, teatar*. Beograd: Orion art.

- Ilić, Vlatko, (2011), *Uvod u novu teoriju pozorišta*, Beograd: Nolit

- Konstantinović, Radomir, (1991), *Filosofija palanke,* Beograd: Nolit.

- Lukić, Darko, (2009), *Drama ratne trauma,* Zagreb: Meander.

- Ljumović, Janko, (2019), "Contemporary theatre production in Montenegro and challenges of transition: Redefining programming policy", *Ars Academica* Number 7, Year VI: 141–151.

- Matvejević, Predrag i Gunjević, Boris, (2010), *Tko je tu, odavde je,* Zagreb: Naklada Ljevak.

- Nelević, Nataša, (2008), *Dramski transit. Antologija dramskih tekstova u Crnoj Gori 1994–2005*, Cetinje, Podgorica: Kraljevsko pozorište Zetski dom, Nova knjiga.

- Pavićević, Borka, (2017), *Glava u torbi,* Beograd: CZKD.

- Pavis, Patris, (2021), *Rečnik izvođenja savremenog pozorišta,* Beograd: Clio, Bitef teatar.

- Rajnelt, Džanel, (2012), *Politika i izvođačke umetnosti*, Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu, Fakultet dramskih umetnosti, Studio-Laboratorija izvođačkih umetnosti.

- Samardžić, Nikola, (2017), *Limes: Istorijska margina i poreklo posebnosti Jugoistočne Evrope,* Beograd, HERAedu.

- Štiks, Igor, (2021), *Aktivistička estetika,* Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe.

- Šuvaković, Miško, (2001), „Razoriti (ili) čitati teatar", *TkH časopis za teorijska istraživanja novog pozorišta i umetnosti performansa*, br. 2

- Šuvaković, Miško, (2012), *Umetnost i politika,* Beograd: Službeni glasnik.

O POZORIŠNOJ PUBLICI U KNJAŽEVINI I KRALJEVINI CRNOJ GORI

Luka I. Milunović

In the context of theatrical and productions of other cultural contents in Montenegro, in this paper the author brings the audience in the focus of his analysis. Considering the socio-political and economic conditions of existence, he tries to define the ways of formation and emergence of the basic characteristics of the Montenegrin theatre audience in the period until the First World War.

Dok sabiramo saznanja o dostignitim razinama crnogoskoga teatra u 19. i 20. stoljeću do Prvoga svjetekoga rata, uvijek ostaju nekako po strani pitanja o tome kome je predstavljanje u stvari bilo namijenjeno, odnosno ko je pratio, ono što je saopštavano na pozornici. Rijetko se pitamo o počecima formiranja i karakteristikama crnogorske pozorišne publike. Figurativno rečeno, posmatrajući iz gledališta, obično smo se pitali o onome što se vidi i čuje na bini (produkcija), ne pokazujući uvijek dovoljno pažnje prema opštim karakteristikama onih koji se mogu viđeti sa pozornice (publika). Kada se i zapitamo o publici, obično mnogo češće posmatramo iz ugla kome je, ili kome može biti, namijenjeno prikazano na sceni (produkcija), odnosno govorimo o potencijalnome, očekivanome, ili želejnome, a ne o gledaocu koji je upravo tu, u gledalištu.

Prilazimo pitanjima o publici nastojeći da krenemo, jednako kao i kod produkcije, odnosno nastanka teatra uopšte, od najudaljenijih praizvorišta. Daleke praosnove stvaranja uslova za nastanak teatra uopšte (nastanak naročitoga odnosa onih koji saopštavaju i onih kojima se saopštava) literatura vidi u čovjekovoj sklonosti ka igri, odnosno stvaranju kultova i praktikovanju kultnih radnji. Držimo i u samoj sposobnosti i potrebi ljudi za međusobnom komunikacijom. Potrebom, dakle, i mogućnošću da se u međusobnome odnosu nešto saopštava, odnosno prihvata saopšteno o doživljajima i osećanjima. Da bi što potpunije prenio željenu poruku čovjek se, koristeći svoje mogućnosti, ne služi samo jednim, već istovremeno sa više svojih organa. Pri ovakvim razmišljanjima uvijek imamo na umu Njegoševe stihove, koji bi mogli biti i dobar moto za priče o pozorištu uopšte:[1]

Čovjek organ dosta slabi ima
da izrazi svoje čustvovanje,
zato znake različite dava,
različita tjelodviženija,
umna čuvstva da objelodani.

Kasnije, možda mnogo kasnije, da bi bio što precizniji, u komunikaciji uz *različita tjelodviženije* čovjek počinje koristi i predmente koji su mu pri ruci, pa zatim i sam ambijent...

Krećući se dalje prostorima Crne Gore, sa ovim razmišljanjima, da kažemo *šumskim putevima*,[2] dolazimo do Crvene stijene i tamo pronađene paleolitske zviždaljke.[3] Postojanje ovoga

[1] Petrar II Perović Njegoš, *Luča mikrokozma*, Posveta, stih 121–125.

[2] Govorimo o *šumskim putevima* kako ih vidi M. Hajdeger (*Šumski putevi*, Beograd, 2000, str. 5).

[3] „Riječ je o predmetu načinjemom od šuplje kosti, odnosno falanksa divokoze, dužine oko 5 cm, koji je pri donjem kraju probušen sa obije bočne strane,

arhefakta, držimo da dozvoljava pitanja o mogućnosti korišćenja toga i sličnih predmeta i pri određenome javnome iskazu, ili prikazu (prenošenju poruka). Čini li se mogućim pretpostaviti da su u neko daleko, kasno predvečerje, pored vatre, uz zvuk zviždaljke i igru šenki na obližnjoj stijeni, mogli biti imitirani (prenešeni, predstavljeni) upravo događaji i doživljaji iz lova toga dana, pred okupljenima (publika) saučesnicima, ali i onima koji u tim događajima nijesu učestvovali?

U literaturi je već ukazano da je prisutnost pojedinih kultova u praistorijskim kulturama na tlu Crne Gore moguće pratiti od kraja srednjega paleolita, pa preko mezolita, neolita, eneolita sve do metalnoga doba – bronzanog i gvozdenog.[4] Uz analizu nalaza sa arheoloških lokaliteta na tlu Crne Gore dr Čedomir Marković će ukazati na posebne karakteristike četrdesetak izabranih predmeta među kojima se nalaze: „ ....koštane zviždaljke, obluci, glineni amuleti, keramički žrtvenici, prosopomorfni poklopci, ritoni, antropomorfne figure, kao i niz predmeta simboličkog karaktera.“ [5]

U ovome kontekstu može naročito biti interesantan prikaz najvjerovatnije ritualne igre (predstave) na disku prstena koji je

dok mu je gornji dio uglačan...“ (Dr Čedomir Marković, „Kultni predmeti i simboli iz praistorije Crne Gore“, *Arhivski zapisi*, XXI/2014, br. 1, str. 9–34 (12).

[4] „...sa naglaskom da poštovanje kultova u gvozdenom dobu u cjelini pripada religiji Ilira.“ (Dr Čedomir Marković, Ibidem, str. 32). Za određene kultne radnje vezuje se i okapina u Lipcama. Crteži, navjerovatnije scene iz lova (životinje, ljudi, naročite šare) koji tamo postoje mogu se posmatrati i kao scenografija pri izvođenju kutnih radnji pred zaiteresovanima (publika). Viđeti: Manja Radulović-Vulić, *Drevne muzičke kulture Crne Gore I*, Cetinje, 2002, str. 14–15.

[5] „Na osnovu specifičnih oblika, kao i na osnovu karakterističnih ukrasa, za veći broj ovih predmeta može se pretpostaviti da su korišćeni prilikom obavljanja određenih kultnih ili magijskih radnji, te da otuda predstavljaju svojevrsne kultne rekvizite.“ Dr Čedomir Marković, „Kultni predmeti i simboli iz praistorije Crne Gore“, *Arhivski zapisi*, XXI/2014, br. 1, str. 10.

pronađen na arheološkome lokalitetu u Momišićima. Na prstenu je, u centralnome dijelu, prikazana šedeća ženska figura okićena prejanicom sa bakljom u rukama, a sa strana su dvije figure u pokretu (igri) sa štitnicima na nogama, takođe sa perjanicama i bakljama. ,,Moguće je da neka vrsta maski pokriva lice, što zajedno sa perjanicama koje se spuštaju duž leđa i štitnicima za noge, odaje utisak da je riječ o kultnoj predstavi u kojoj su izvođači maskirani“[6]

Na našim prostorima takođe, uz oslonac na pronađene arhefakate možemo govoriti o snažnim nagovještajima da su žitelji antičke Dokleje, Risna, a moguće i Budve, kao i njihovi gosti, mogli biti publika pri određenim prikazima, možda i u nekm oblicima uređenih pozornica.

Niz ostavljenih tragova, kao i saznanja o intenzivnim vezama sa razvijenim svijetom, upućuju na zaključak da su članovi naših dinastija Vojislavljevići, Balšići i Crnojevići, sa svojim doglavnicima, te u odeđenim prilikama i običan svijet, mogli biti publika pri raznim oblicima scenskih prikaza. Kada govorimo o članovima naših dinastija i njihovim doglavnicima kao publici imamo na umu dva aspekta. Pored toga, naime, što su mogli prisustvovati raznim oblicima prikaza na svojim dvorovima ili javnim prostorima, imali su priliku i da, tokom pośeta drugim državama, zahvaljujući vezama koje su održavali, budu publika na tamo organizovanim priredbama. Za ilustraciju možemo ponuditi književni zapis Stjepana Mitrova Ljubiše (*Pričanja Vuka Dojčevića*). Ljubiša naime piše kako Vuk Dojčević priča da je u Mlecima sa gospodarem išao u pozorište: „svaku božju večer da se u njem tobož zabavljamo“.[7] U ovome

[6] ,,Kompoziciona i stilska obrada predstave umnogome podsjeća na arhajsku grčku umjetnost VI vijeka, čiji su se uticaji, kako se vidi, među Ilirima održali sve do III–II vijeka stare ere, kako je prsten i datovan. (Ibidem, str. 32).

[7] U *Despi* se o knezu Božu Božidareviću kaže: ,,On je sretnji pratilac od više godina jednoga florentijskoga akrobatskoga društva, đe je imao prilike, da

kontekstu svakako treba pomenuti i zagonetnoga kopljanika na konju sa vijencem (kružnom formom) na bodilu koplja predstavljenome na stećku sa Cetinjskoga polja, koji nam nosi poruke o društvenome životu na ovim prostorima na razmeđi 14. i 15. stoljeća.

Prikaz kopljanika na konju, uz ostale detalje (mačevi i dr) koji su predstavljeni na istome stećku, uz kvalitet izrade, ukazuju da se radi o veoma važnoj ličnosti, odnosno nekome izuzetno značajnome momentu (vijenac pri vrhu koplja). Ovjekovječen je vjerovatno trenutak kada kopljanik (*slavodobitnik*) vrši svečani ceremonijalni čin neposredno poslije uspjeha koji se dugo pamti na nekome važnome turniru, ili kojemu drugome događaju (*pobjednik).* Sve se to može posmatrati sa aspekta snažnoga nagovještaja karakteristika načina života na Cetinjskome polju prije dolaska Crnojevića. U literaturi se na istome lokalitetu, pored dva do danas sačuvana, pominje i još ne tako mali broj drugih stećaka koji su opstali do 19. stoljeća, što nam govori da je tu bila veća nekropola, i saglasno tome ukazuje na veličinu naseobine. Tvrdnju o egzistenciji, za ono vrijeme, veće naseobine podržava i činjenica da nekropola sa stećcima na Cetinjskome polju nije bila centralna za šire područje, jer se slična obilježja srijetaju i na podrčjima manjih naselja u okolini. Sve ovo takođe ukazuje da ta naseobina nije tu postojala kraće vrijeme, te da su organizovani oblici zabave, igara, takmičenja i sl. uz učesnike-izvođače, mogli imati i brojnu publiku. Zadržali smo se na predstavi kopljanika sa stećka na Cetinju (datira se sa kraja 14. ili početka 15. stoljeća)[8] i zato što držimo da, makar

---

po pozorištima nauči jezike i uglađene strane riječi pa se sad od nekud dolijao uz staroga Sandala.“ (Nikola I Petrović Njegoš, *Despa*, priredili Aleksandar Radoman, Adnan Čirgić, Cetinje, 2008, str. 86).

8 Viđeti: Vladimir Leković, ,,Nešto o stećcima Vlaške crkve“, *Starine Crne Gore*, VI/1978. ,,Stećci svojim oblikom predstavljaju posebnu varijantu tipa *sanduk*. Deformisani su na specifičan način.“ ... ,,razlike u dimenzijama su

sa aspekta razmatranja nivoa razvoja društvenoga ambijenta na ovome prostoru u periodu prije dolaska Crnojevića, ova činjenica nije do sada bila u dovoljnoj mjeri valorizovana kroz relevantnu literaturu.[9]

O raznim oblicima izvođenja muzičkih, te tačaka sa dramskim karakteristikama, kao i raznim igrama koje je mogla da prati publika na našim prostorima do kraja 15. stoljeća svjedoče, zapisi o: svircima i zabavljačima na dvoru Balšića, te glumcu (*glumaz*) koji se pominje u dokumentu iz 1446. godine,[10] pomeni bufona i bufonesa u primorskim mjestima, te predstave maski i svirca na inicijalima inkunabula Crnojevića (*Psaltir*, Cetinje, 1495. god.).

Padom dinastije Crnojević, krajem 15. stoljeća utihla su renesansna strujanja u podlovćenskoj Crnoj Gori. Poslije pojavljivaljiva inkunabula sa izvanrednim gravirama, zastavicama, inicijalima i izračunatim pashalnim tablicama zaustavljene su štamparske prese na prijestonome Cetinju. U kotorskome dokumentu od 25. oktobra 1500. godine ostao je zapis: ,,Crnogorci danas sazvaše zbor (*dieno chiamar el suo sboro*) da se okupe i posavjetuju šta da čine...“[11] Nastupaju stoljeća surove borbe za golu egizstenciju i dostojanstvo života.

---

zanemarljive: gornja površina stećka I 160 x 80 cm; donja površina iznosi 140 x 65 cm; visina 110 cm.“ (Ibidem, str. 201–202). Stećak se nalazi na otvorenome prostoru (ne *in situ*) pa kako vremenske prilike već stoljećima čine svoje, to je uz određena fizička oštećenja na njemu, sve teže uočiti pojedine detalje, što ukazuje na potrebu adekvatnoga reagovanja u cilju potpunije trajne zaštite.“

9 Priče o Cetinju uglavnom počinju sa dolaskom Crnojevića, dok je vrlo malo razmtranja načina života na Cetinjskome polju od Koronjine do nastanka stećaka.

10 Josip Josip Lešić, *Istorija pozorišta Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1985, str. 31.

11 (*Sunudo, I Diarii. III, 776).* Viđeti: Radoslav Rotković, *Sazdanje Cetinja*, Titograd, 1884, str. 143.

Možemo u stvari reći da će tokom stoljeća velike siromaštine i stalnih borbi kulturni život Crnogoraca, uz određenu vrlo posnu domaću produkciju, dominantno oblikovati, sa jedne strane, akordi sećanja na nekada dostignute razine te, sa druge strane, doticaji odraza strujanja u Evropi najčešće prenošenih preko primorskih gradova tokom intenzivnih kontakata koji su, pored državnih potreba, ličnih i porodičnih veza, bili dominantno uslovljeni neophodnim ekonomskima aktivnostima.

Pri takvim uslovima egzistencije naroda možemo se pitati: kako su zabave i igre uopšte bile moguće, odnosno kakva je atmosfera mogla vladati u takvim prilikama? Traženju puteva ka potpunijima odgovorima pomoći će nam Njegoš stihovima u „Šćepanu Malom“ (III, stih br. 73–76):

Običaj je vazda crnogorski:
nit se hvalit ni klonuti duhom,
u mukama najvećim pjevati,
smrtne rane podnosit bez suze.

Tako je i bilo moguće da tokom zajedničkih skupova, svečanih prilika, ili ribolova, na pazarima i izdizima, tokom zabava, kad se pjesma zaori i kolo krene, nastane atmosfera tako lijepo opisana u *Gorskome vijencu* (sih br. 2463–2477):

gusle gude, a kola pjevaju,
s unučađu đedovi igraju,
po tri pâsa vrte se u kolo,
sve bi rekâ jednogodišnjaci;
sve radošću divnom naravnjeno.[12]

[12] Imajući stalno na umu da tumačenje umjetničkih djela sa aspekta faktografije zahtijeva posebni oprez, ipak usljed nedostatka izvora (arhivska i bibliotečka građa) za slikanje društvenoga ambijenta u Cnoj Gori od kraja 17. do početka druge polovine 19. stoljeća oslonac tražimo u Njegoševome

Govorimo o periodu koji će potrajati do duboko u 19. stoljeće, kada ćemo na večernjim šednicima u Biljardi, koje je Njegoš ustalio, mogli bi reći ponovo, sresti publiku – pozvane domaće ugledne i strane goste – dok prati izvođače kako beśede, govore stihove, ili ih pjevaju uz gusle, a možda i pokoji nastup rijetkih stranih umjetnika koji su poslije nastupa u suśednim primorskim gradovima, po dogovoru, ili na svoju inicijativu, možda iz puke znatiželje, ili kakvim drugo poslom, nekako stigli na Cetinje.

Dok sa posmatranjima iz ugla teme koju nastojimo držati u fokusu naše pažnje ne zađemo sasvim u 19. stoljeće zadržaćemo se ipak još koji trenutak na pitanjima o mogućoj publici u Crnoj Gori, koja će počevši od 16. stoljeća pratiti određene kulturne sadržaje ponuđene u postojećim prilikama. U cilju održavanja egzistencije, žitelji Crne Gore su kontinuirano bili upućeni na intenzivnu komunikaciju sa primorjem đe su mogli dobre volje, ili ponekada možda i nevoljno, da budu prisutni (publika) na javnim masovnim manifestacijama sa dramskim i muzičkim sadržajima (poklade, karnevali i dr) kao i raznim oblicima nastupa lokalnih i gostujućih prikazivača na otvorenim prostorima, ulicama gradova, trgovima i pijacama. Sa ovoga aspekta najčešće se, kao mjesto susreta Crnogoraca sa programima koji su imali i dramske karakteristike, pominje *Crnogorski pazar* u

---

književnome djelu. Petar II Petrović je zahvaljujući intelektualnoj snazi, te društveno-državnoj poziciji (vladika i gospodar), direktno ili indirektno, mogao i morao uticati na mnogo sfera društvenoga života u Crnoj Gori. Vjerujemo zato da događaji opisani u njegovim djelima koje navodimno nijesu samo prozivod umjetničke imaginacije, odnosno da Njegoš ne bi za Crnu Goru vezivao ponašanja za koja ne postoje, ili nije čuo i znao da su tu postojala. Ovakvo uvjerenje učvršćuje i Njegošev odnos prema muzealijama, dokumentima, arhivskoj građi i arhivima uopšte koji je i sam znao iskazivati. U ovom kontekstu svakako treba, pored pisama, posebno pomenuti predgovor za dramsko djelo *Šćepan Mali*.

Kotoru o kojemu u *Gorskome vijencu* govori Obrad.[13]

Pomenuta mjesta održavanja programa uveliko određuju i odgovor na pitanje ko je sve iz Crne Gore mogao biti tu prisutan, odnosno publika ovim događajima. Posebno je pitanje kakve su sve doživljaje sticali Crnogorci koji su gonjeni praktičnim životnim potrebama iz svojih planinskih naselja silazili na primorje, najčešće radi prezimljivanja stoke, trgovine na pazarima, ili mljevenja žita u mlinovima. Treba ostaviti otvorenom mogućnost da je jedan, sasvim sigurno ne veliki, broj Crnogoraca, koji je morao biti nešto boljestojeći, mogao dospjeti i dalje od mjesta u Boki Kotorskoj, te da je imao priliku da u Dubrovniku, ili đe dalje, prati slične programe (bude publika) na otvorenome prostoru, ili čak nekoj uređenoj sceni.

Publika koju smo pomenuli je sasvim sigurno utiske stečene tokom boravka na primorju donosila u svoj kraj što je moglo vršiti uticaje u dva pravca. Sa jedne starne, tekle bi priče o viđenome tokom boravka van svoga mjesta. Pričanje o pozorištu je takođe pozorište, kada se, kao nalazimo u literaturi, „predstava izvodi u mašti pojednica“, ili kako bi se kazalo u našoj *Grlici* za 1836. godinu, kada je: pozornica horizont, a akuteri umovi čitatelja. Sa druge strane, doživljena iskustva, kao i pričanje o njima podsticali su na ponavljanje, odnosno inicirali pregnuća da se sopsvenim snagama nešto slično pripremi i izvede u svome karaju, pred očima domaće publike.

---

13 „Obrad: *U Boku su jednom dohodili / Iz Talije, ili otkud drugo,/ Na naš Pazar isti izlazili*“. „Crnogoroski pazar, koji spominje pjesnik *Gorskog vijenca* Vladika Rade, gdje mletački glumci zabavljahu Crnogorce, zove se ona ravan, koja leži između dviju rijeka i stoji putniku desno, kad ide drugoj rijeci; nazvana je pak tim imenom, jer su Crnogorci do u zadnje vrijeme jedino na ovoj ravni prodavali svoje proizvode. “ (Ivo Stijepčević, *Vođa po Kotoru*, Kotor, 1926, str. 54). Putopisac Trevor (*Roy Trevor*) kazaće za Kotor: „... silazi masa crnogorskih seljaka u ovu košnicu civilizacije“ (Roj Trevor, *Montenegro zemlja ratnika*, Beograd, 1990, str. 21).

U prilikama o kojima govorimo možemo reći da se, uslovno posmatrano, briše ili postaje mnogo bljeđa uobičajena razlika između izvođača i posmatrača (publike). U jednome trenutuku iz publike se izdvoje izvođači, koji poslije nastupa ponovo postaju publika i prate izvođenje druge grupe, ili pojedinaca. Ovakvi oblici (izvođenja programa) ponašanja (publika je može da pratiti ali i učestvuje) mogli su se sresti na šednicima i pośecima, u vrijeme poklada (kako bi Njegoš kazao: „kad se krenu momci u maškare“) poslije plemenskih i međuplemenskih skupova, pred crkvom, na gumnu, pazarima, izdizima, ili za vrijeme ribolova na Skadarskome jezeru.[14]

Pišući o oblicima igara i zabave sa učesnicima i publikom iz više sela, dr Lazo Kostić kaže da su mu o tome pričali vojvode, Marko Miljanov za Kuče, a Đuro Cerović za Tušinu. Veoma upečatljiv opis ovakvoga oblika igara (dramskoga izraza) i reakcija publike donosi u svome putopisu švajcarski ljekar dr Frederik Ferijer. Boraveći ljekarskim poslom 1876. godine u Danilovgradu i Župi Nikšićkoj, dr Ferijer je sa lokalnom publikom prisustvovao takvoj igri za koju kaže da je trajala čitav sat. Za učesnike igre, koja se odvijala na većemu prostoru, dr Ferijer kaže da su bili vješto maskirani i izvanredno igrali svoje uloge, jureći iza plastova sijena, duž potoka, skrivajući se iza stijena...

„Na dugijem martinjskijem noćima sam više puta bio po seoskim sijelima i — samo se po sebi razumije — primijetio sam, da seljaci izbiraju između sebe najvještije, koji i umiju i znaju prikazati gledaocima, da im se bolje svidi i dopadne njihov prikaz, što i jest glavno u pojavama samonikle narodne umjetnosti...“ piše krajem 19. stoljeća Jovan F. Ivanišević i ističe da je ovakvim igrama bogato: „cucko Trešnjevo i sve Cuce“. Ovakav

[14] O završetku ribolova, Viala de Somijer (*Vialla de Sommieres*) piše početkom 19. stoljeća i ističe da je to dan velikoga praznika i zabave: „Kolo i pjesma traju do kasno u noć, koju osvjetljavaju vatre sa obala na kojima se lovilo.“

oblik zabave i narodnoga dramskoga izraza mogao se sresti, doduše uglavnom na vangradskim područjima, u Crnoj Gori i u prvim decenijama 20. stoljeća, dok se u gradovima formiraju posebne dramske grupe, osniva pozorišno društvo i, konačno, otvara državno pozorište.

Jasnije diferenciranje publike i izvođača skloni smo vezati za već pomenute večernje šednike u Biljadi u vrijeme Petra II Petrovića Njegoša.[15] Poslije susreta sa Njegošem u Biljardi 1844. godine A. S. Frezer piše da je bio uveden običaj večernjih javnih primanja. O večernjima beśedama kod Vladike piše i Milorad Medaković, koji je jedno vrijeme bio Njegošev sekretar: „Kod vladike Petra II bio je svako veče posjedak... Na posjedku ostaju svi do jednog, a i do dva sata po ponoći.“[16]

Na večernjemu prijemu u inostranstvu, kako će zabilježiti prisutni putopisac, Njegoš je na interesovanje prisutnih govoreći o Crnoj Gori rekao da tamo nema pozorišta, šetališta i balova... U Crnoj Gori sredinom 19. stoljeća zaista nije bilo pozorišta, ali

---

15 Na drugome mjestu smo detaljnije govorili o grupisanju oblika i raznih formi igara sa dramskim karakteristikama do sredine 19. stoljeća: „(**1**) Pojedinačni (najuži) oblik čine: zabave organizovane ličnim, porodičnim povodima (slave, svadbe, krštenja i dr) u kućama ili na gumnu kod domaćina (pośeci i śednici) kojima prilikama su izvođeni i određeni kulturni sadržaji, ponekad sa izraženijim dramskim elementima. (**2**) Grupni (širi, masovniji) oblik čine: zabave i igre organizovane u vrijeme plemenskih i međuplemenskih skupština, skupova, susreta i dogovora (političke, odbrambene, radne, ili čisto ekonomske prirode). (**3**) Posebni oblik čine sadržaji (programi) svečanosti i običaja realizovanih u vrijeme poklada, tj. pokladnoga perioda (**4**) Specifični oblik čine: okupljanja tj. beśede (śednici) kod Vladike u Biljardi, te po njegovome pozivu na gumnu u manastirskoj bašti, te na Lovćenu, ili đe dugo.“ (Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište*, Cetinje Podgorica, 2018).

16 Navodimo po: Risto J. Dragićević „Nekoliko dopuna uz Rešetarov komentar“, u: Petar Petrović-Njegoš, *Gorski vijenac*, priredio Risto J. Dragićević, Titograd, 1959, str. 209.

ćemo se još jedanput vratiti na to da je pozorište i kad se priča o pozorištu. Šira publika je tada u Crnoj Gori mogla da čuje kako se govore, ili pjevaju uz gusle, djelovi dramskih djela koja je napisao Njegoš, ili su štampana na Cetinju. Obrazovaniji dio publike je mogao da pročita tekstove o dramskoj književnosti koje je donosila *Grlica*. Dok govorimo o mogućemu čitanju i pričanju publike o pozorištu posebno je pitanje sadržaj Njegoševe biblioteke u kojoj je bilo i djela Vilijama Šekspira.

Na formiranje pozorišne publike i njenu masovnost u Crnoj Gori poseban uticaj je svakako morao imati odnos suverena, dinasta Petrović-Njegoš prema pozorištu i dramskoj književnosti. Kao što znamo, Petar II, pošećuje pozorište i ostavlja u stihu zapisane utiske o nastupu *graciozne Flore* (*pozorišnu kritiku*), piše dramska djela, u štampariji koju je nabavio štampaju se drame, dok pokrenuta publikacija objavljuje tekstove o dramskoj književnosti. O Njegoševome nasljedniku, knjazu Danilu I, čija će zla sudbina učiniti da i sam postane lik u dramskim djelima, ostaće zapis kako je rado pošećivao pozorište tokom boravaka van podlovćenske Crne Gore.

Po ugledu i pod uticajem svoga prethodnika Petara II i knjaz, odnosno kralj Nikola I Petrović piše stihove i dramska djela. U njegovome, a posebno u dvoru njegovoga nasljednika Danila II, su ne tako rijetko izvođene pozorišne predstave i drugi različiti dramski sadržaji. Uz sve to, knjaz Nikola I je i sam vrlo često prisustvovao scenskim izvođenjima u Zetskome domu, dok je o prisustvu predstavama tokom putovanja po inostranstvu ostavio zapise u svojim memoarima.

Ovakva, mogli bismo reći intenzivna angažovanja, a posebno stvaralačka pregnuća crnogorskih suverena na dramskome pjesništvu, i u skladu sa tim i pozorištu uopšte, u maloj zemlji sa postojećim načinom vladavine morali su uticati na odnos najširih slojeva stanovništva prema pozorištu (formiranju publike). Odnos suverena prema dramskome izrazu ostvarivao

je uticaj bar u dva pravca. Sa jedne strane, uticao je da se uvećava broj domaćih pisaca poezije i dramskih djela, tako da dramska, u okviru tekuće književnosti, postaje ako ne dominantna, a ono vrlo prisutna. Sa druge strane, dramska djela suverena, osobito od 1884. godine, odnosno početka redovnoga pozorišnoga života, izvode veoma ugledne, u društvenoj hijerahiji visoko pozicionirane ličnosti, pa sljedstveno tome i prisustvo, odnosno biti publika na takvim predstavama, postaje pitanje opštega prestiža.

Igre na Lovćenu, Pero Poček

Pokretanje pripremanja scenskih programa u Crnoj Gori u vrijeme knjaza Nikole I inicirano je iz kruga državnih dužnosnika uz u to vrijeme, neizbježnu saglasnost i podršku kako se govorilo *sa najvišega mjesta*, pa se u takvome ozračju formirala i pozorišna publika. Biti u publici na scenskim događajima, pogotovo ako se izvode djela suverena, ili se pouzdano zna da će on lično biti prisustan, značilo je, samo po sebi, ukazivanje na određeni društveni satus kod svakoga prusutnoga. Kao dio publike na dramskim programima svako

pojedinačno je imao priliku da vidi, ili bude viđen od strane važnih, pa i najvažnijih ličnosti u državi i društvu, da u sali upravo pred njima izrazi svoje stavove, odnosno oduševljenje (aplauzi, usklici: *živio* upućeni Gospodaru) te neposredno podrži rodoljube i druge opšte poželjne poruke koje su stizale sa pozornice. Prisustvovati takvima događajima, a još pogotovo za slučaj nekoga iole većega angažovanja u toku njegove pripreme, obično je mogla bila dobra preporuka za određenu društvenu promociju, kao i najava, ili prezentacija napredovanja na državnoj, ili društvenoj ljestvici.

Polazeći od ovakvih uticaja na način formiranja pozorišne publike u Knjaževini Crnoj Gori, držimo da je, uz sav rizik, uputno ukazati na dvije grupe zapaženih ličnosti koje su, ako ne baš sve i u svakoj prilici, a ono najčešće i u najvećemu broju bile dio pozorišne publike prije, odnosno nedugo poslije završetka, Veljega rata.

U periodu mira pred početak Veljega rata, koji će potrajati nešto duže od jedne decenije, učinjeni su mnogi, veoma značajni koraci u pravcu uređenja države i razvoja crnogorske kulture i društvenoga života uopšte. Krajem toga perioda počelo se i sa pripremanjem pozorišnih predstava, koje su prikazivane u još nedovršenome krilu nove bolničke zgrade. Znatan događaj u pokretanju intenzivnijega kulturnoga života u Knjaževini Crnoj Gori desio se već početkom 1868. godine. Na Cetinju je, 4/16. februara 1868. godine, 20 ličnosti osnovalo i tako postalo prvim članovima Društva cetinjske čitaonice, koje će u decenijama koje dolaze pokretati pripremanje i prezentaciju različitih kulturnih sadržaja. Otuda smatramo očekivanim da upravo, uglavnom, te ličnosti vidimo i u publici pri prikazivanju pozorišnih predstava i drugih kulturnih programa do Veljega rata.

Držimo da zaslužuje, ovđe kao moguću publiku kulturnih događaja pred Velji rat, pomenuti ličnosti koje su bile prvi članovi – osnivači Cetinjske čitaonice. Njihova imena donosimo

kako su navedeni u literaturi uz poziv na beogradski *Svetovid* iz 1868. godine: „1. Knjaz i gospodar Crne Gore Nikola I Petrović Njegoš, 2. Mitropolit crnogorsko-primorski i brdski, Ilarion Roganović, 3. Božo Petrović, vojvoda i senator, 4. Petar Vukotić, vojvoda i senator, 5. Ivo Radonjić, vojvoda i senator, 6. Đuro Matanović, vojvoda i senator, 7. Miljan Vuković, vojvoda i senator, 8. Petar F. Vujović, vojvoda i senator, 9. Savo Jovićević, serdar i senator, 10. Marko Miljanov, vojvoda, 11. arhimandrit Visarion Ljubiša, 12. protojerej Stevan Kapičić, 13. đakon Filip Radičević 14. Špiro Kovačević, učitelj, 15. Đuro Popović, učitelj, 16. Mašo Vrbica, pobočnik, 17. Bogdan Milinović, kapetan, 18. Ilija Ramadanović, upravitelj Založnice crnogorske, 19. Aleksa Đorđević (pješadijski poručnik) i 20. Panta Pejović (artiljerijski potporučnik), Srbijanci, koji su obučavali Crnogorsku vojsku.“[17] Pozicije u državnoj hijerarhiji i društvu uopšte koje su pokrivale pomenute ličnosti, držimo, dovoljno ilustruje puteve formiranja pozorišne publike u Crnoj Gori pred Velji rat. Mirnodopski život u Knjaževini Crnoj Gori, kao i kulturna pregnuća, te dalje oblikovanje publike koja ih pratiti, prekinut je početkom Veljega rata.

Poslije zvršetka Veljega rata ubrzano se ponovo budi kulturni život u crnogorskoj prijestonici i državi. Obnovljen je rad (1879. god) Društva cetinjske čitaonice, koji je usljed ranih prilika bio obustavljen. Čitaonočka društva su zatim formirana (1881. god) u Nikšiću, Podgorici i Baru. Početkom osamdesetih godina 19. stoljeća knjaz Nikola I piše istorijsku dramu u stihu, *Balkanska carica*, svoje najznačajnije književno djelo. Uz privođenje kraju nastanka prve verzije ovoga dramskoga djela, tokom večernjih šednika u dvorskoj Velikoj odžakliji, pokreću se razgovori i o njegovome javnome prikazivanju. U organizaciji čitaoničkih

[17] Dr Dušan J. Martinović, *Cetinjska čitaonica (1868–1915; 1928–1940), Gradska biblioteka „Njegoš“ (1945–1998)*, Cetinje 1998, str. 50–51. (Vojne činove srpskih oficira smo mi utvrdili)

društava *Balkanska carica* je prikazana početkom 1884. godine, prvo na Cetinju, a ubrzo zatim i u Nikšiću. Prikazanim predstavama otpočeo je u Crnoj Gori redovni pozorišni život koji možemo dokumentovano pratiti.

U periodu od 1884. godine pa, mogli bi reći, do kraja prve decenije 20. stoljeća, odnosno osnivanja prvoga državnoga profesionalnoga pozorišta 1910. godine, pozorišna publika u Crnoj Gori će se formirati i oblikovati uz skromnu domaću dramsku produkciju i relativno redovno realizovanje repertoara putujućih profesionalnih pozorišnih trupa iz inostranstva. Prve predstave suverenovih djela na Cetinju i u Nikšuću 1884. godine morale su biti svojevrsna društvena senzacija, koja se može posmatrati, kako sa pozicije kulturnoga uzleta poslije nedavno završenoga rata, tako i kao društveno-politički događaj prve vrste. U svijetlu ovakvih konstatacija treba posmatrati odnos pozorišne publike i formiranje njenih karakteristika. Na predstavama prikazanim na Cetinju u još nedovršenoj privatnoj kući, kako će zabilježiti štampa, improvizovano gledalište je moglo da primi tek oko 200 gledalaca.[18] O velikoj zainteresovanosti i ponašanju moguće publike, koja zbog ograničenoga prostora nije moga biti u sali već je u hladnoj januarskoj večeri ostala ispred kuće đe se prikazuje predstava, *Crnogorka* će zabilježiti, danas bi slobodno mogli reći – kuriozitet, kako su prisutni: „ ...van pozorišta na snijegu sretni bili ako mogu razabrati koju riječ od onoga što je predstavljeno...“. Cetinje je u to vrijeme imalo manje od 2.000 stanovnika, ali su o Novoj godini obično dolazili birani uglednici, viši činovnici, ali i drugi narod iz unutrašnjosti zemlje, kako zbog toga da pokažu privrženost knjazu, ili ga nešto zamole, tako i

[18] Početkom 1884. godine nova kuća vojvode maša Vrbice je bila samo „stavljena pod krov“, bez pregradnih zidova i tako činila veoma pogodan prostor za izvođenje javnih programa. U ovome prostoru tek nešto većemu od 140m², pored bine i mjesta za glumce, smjestila se i publika.

radi predaje dacije, ili primanja zarada (plata), što se u Crnoj Gori toga vremena uglavnome isplaćivalo u tri navrata tokom godine (Vasiljevdan, Đurđevdan i Mali Gospođindan).

Zapisi u štampi o ponašanju publike pri prikazivanju dramskih djela suverena, uz već rečeno, ukazuju i na još nekoliko momenata. Svima je, naime, bilo veoma stalo da, pored učeća u novome obliku društvenih zbivanja, samim prisustvom pokažu privrženost i poštovanje prema vladaocu, te slušajući izgovoreno sa pozornice upoznaju njegova gledanja na minule događaje. Naročito da se u skladu sa porukama o poželjnome kretanju društvenih procesa u budućnosti, koje se u ovakvim prilikama očekivano čuju sa pozorince, mogu prilagoditi lična gledanja i ponašanja. Bilo je naime, uobičajeno u Knjaževini Crnoj Gori da se sva ponašanja, ili izjave koje su javno iskazane, naročito ako su na bilo koji način vezivane za knjaza Nikolu I, kod naroda prihvataju kao sigurni nagovještaji ili čak direktna uputstva za ponašanja u svakodnevnome životu. Uz sve ovo, kada govorimo o formiranju karakteristika pozorišne publike, treba imati na umu da se i sam suveren nije ustručavao da kroz usta likova u svojim, prije svega dramskim djeliima, saopštava lična gledanja na aktuelne društvene pojave i šalje poruke narodu o poželjnome ponašanju. Pomenuli smo okvire koji su imali snažnoga uticaja i na formiranje repertoara domaćih dramskih grupa, ali i inostranih pozorišnih trupa tokom gostovanja u Crnoj Gori što bi im, ponekad čak vrlo direktno, bilo sugerirano u domaćoj periodici. Sa svoje strane, realizacija ovako utvrđenih pozorišnih repertoara je povratno imala uticaj na formiranje karakteristika (želja i potreba) publike koja ih je pratila.

U priči o mogućemu personalnome sastavu publike na pozorišnim predstavama krenućemo redom. Kako će o prisustvu prvome prikazivanju *Balkanske carice* na Cetinju periodika zabilježiti: „Njihova Visočanstva Knjaz i Knjaginja sa Njegovom svjetlošću Knezom-Našljednikom i cijelom svijetlom

porodicom knjaževskom, prisustvovali su svijema trijem predstavama i blagoizvoljeli su počastvovati predstavljače znacima svog visokog dopadanja“. Članovi dinastije i sam vladalac lično će i kasnije, tokom čitavoga perioda državnoga života u miru povremeno prisustvovati pozorišnim predstavama. Naravno, naročito onima koje su imale krakter *svečanih* (što je na afišu predstave i u štampi bilo posebno istaknuto), a najčeće su bile prikazane povodom izuzetno važnoga, ili porodičnoga događaja vezanoga za nekoga od članova dinastije Petrović-Njegoš.

Pri organizovanju i sprovođenju svih kulturnih aktivnosti, naročito u Prijestonici, ali i drugima gradovima uvijek kada bi se za to ukazala prilika, posebna pažnja je poklanjana prisustvu diplomatskih predstavnika stranih država.[19] Članovi diplomatskoga kora u Crnoj Gori redovno su pozivani da prisustvuju pozorišnima predstavama, a zatim bi njihovo prisustvo obavezno bilježila tekuća periodika. Sa jedne strane, redovni dolasci na predstave samoga knjaza Nikole I, ili članova njegove porodice svakako je moralo dodatno motivisati diplomatske predstavnike na Cetinju da i oni budu u publici na ovim kulturnim događajima. Sa druge strane pak, ovi kulturni događaji su bili vrlo rijetke prilike na Cetinju đe su akreditovani diplomati – rezidenti i članovi njihovih porodica mogli potražiti bar malo zabave. U osvrtu na jednu od prikazanih predstava stoji i ovo: „... No dostaviti obitaocima naše malene prestonice, siromašne u raznovrsnim upečatcima velikosvjetske varoši, zdravu pouku i korisnu zabavu – to mogu naši svojevoljno rekrutovani, mjesni glumci, čemu je najbolji dokaz to, što su i ove predstave bila zauzeta gotovo sva mjesta našeg prvoizvornog teatra.“[20] Svima je u stvari bilo veoma stalo da strani diplomatski predstavnici na Cetinju što redovnije prate pozorišne predstave, pa je u nekim

19 Viđeti šire: Luka I. Milunović, „Pozorište i diplomatija u Knjaževini Crnoj Gori“, *Matica*, XIX/2018, br. 76, str. 187–215.

20 „Pozorište“, *Crnogorka*, I/1884, br. 10, str. 84.

prilikama samo prikazivanje inicirano, ili termin prilagođen boravku nekoga, posebno nerezidentnoga, diplomate u Crnoj Gori.

U nastojanju da se što više približimo karakteristikama i sastavu publike na pozorišnim predstavama u Crnoj Gori tokom posljednjih decenija 19. stoljeća, posebno u slučajevema kada se izvode djela, koja pored književnih vrijednosti i postignutoga umjetničkoga kvaliteta pri izvođenju, imaju i tekuće društveno-političke karakteristike, pomoći će nam još jedan važan kulturni događaj iz 1884. godine. Poslije uspjeha predstava na Cetinju i u Nikšiću, *Glas Crnogorca* će obnarodovati donešenu odluku o izgradnji naročite kuće za kuturne i druge javne potrebe. U martu je objavljen prvi, a u septembru 1884. godine drugi, proglas o izgradnji Zetskoga doma uz poziv na prikupljanje dobrovoljnih priloga kojima će se finansirati ova nakana. Proglase u *Glasu Crnogorca* potpisuje Glavni odbor Društva cetinjske čitaonice, koji je formiran od uglednih ličnosti zaslužnih za ukupni razvoj crnogorske države. Držimo da među potpisnicima ovih proglasa i ličnosti sa spiskova donatora treba tražiti prisutne na pozorišnim predstavama.

Tražeći detaljnije odgovore na pitanja ko je, pored članova dvora, diplomatskoga kora, te povremenih gostiju iz unutrašnjosti države i inostranstva, mogao činiti pozorišnu publiku na Cetinju nedugo poslije Veljega rata, navešćemo potpisnike proglasa, članove Glavnoga odbora za izgradnju Zetskoga doma, koji je formirala Cetinjska čitaonica. Dva proglasa o Zetskome domu koje je objavio *Glas Crnogorca* 1884. godine, pored Jovana Pavlovića, predśednika čitaoničkoga društva, potpisivali su i uglednici: Filip Petrović, Jovo Ljepava, Mitar Bakić, Pavel Rovinski, Blažo Petrović, Milo Martinović, Špiro Popović, Nikola Brzuta, Marko Petrović, Špiro Ognjenović, Simo Martinović, Novica Kovačević, Simo Matavulj, Gavro Vuković, Radoje Roganović, Šćepo Kustudija, Jovan Popović Lipovac, Marko Leković, Niko Tatar, Vuko Vuletić, Mitar Plamenac,

Marko Vrbica, Božo Novaković, Jovan Piper (Milunović), Petar Vrbica, Jovo Mašanović i Vaso Piper (Milunović). U potpisu drugoga proglasa, iz septembra mjeseca, nema imena Novice Kovačevića i Gavra Vukovića, koji nijesu tada bili u Crnoj Gori, ali su sada tu kao potpisnici i: Jovan Dreč, Niko Stankov, B. Drecun i N. Ivanović. Sve ove ličnosti ćemo naći i na spiskovima donatora Zetskoga doma, koje je redovno objavljivala tekuća periodika.[21] Na spiskovima donatora su svakako imena i onih koji su sasvim sigurno iz različitih razloga bili zainteresovani za praćenje pozorišnih predstava.

Ukazali smo na mogući sastav i osnovne karakteristike publike koja se formirala neposredno pod uticajem raznih oblika učešća dvora na pozorišnim predstavama (prisustvo, povod prikazivanja, autorstvo prikazanih djela). Tokom 19. i početkom 20. stoljeća, kako se od direktnoga učešća u prikazivanju predstava udaljio krug uglednika, a članovi dinastije Petrović, nešto rjeđe prisustvali predstavama, tako se brojnost i sastav publike morao mijenjati. Od, sa početka redovnoga pozorišnoga života, skoro obavezno punih sala povremeno se dolazilo do situacije koju će štampa konstatovati opštom kritikom o nedovoljnoj pošećenosti predstavama i drugim kulturnim događajima.

U kontekstu razmatranja puteva formiranja crnogorske pozorišne publike, treba svako uzeti u obzir i uvijek prisutni ograničavajući opšti faktor – veliku siromaštinu. Polazeći od uticaja na pozorišnu publiku ove svepisutne karakteristike društva treba ukazati na visinu cijena ulaznica za pozorišne predstave. Za ilustraciju ovoga uticaja na prije svega brojnost, ali i socijalni sastav pubilike, oslanjamo se na dva izvora: pisanje štampe na ovu temu, sa jedne i cjenovnik sa štampanih plakata državne ustanove – Knjaževskoga, odnosno Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta, sa druge strane.

21 Viđeti: *Donatori Zetskoga doma: Drugo dopunjeno i prošireno izdanje*, Luka I. Milunović, Cetinje, 2006.

Enterijer Zetskoga doma

Na samome početku redovnoga pozorišnoga života, za tri predstave *Balkanske carice* koje su date u januaru 1884. godine rečeno je da za prve dvije nije naplaćivan ulaz u salu, dok su za treću plaćane ulaznice u korist fonda organizatora – Društva cetinjske čtaonice. Visina cijena ulaznica ovom prilikom nije pomenuta. Cijene ulaznica te godine saznajemo iz objavljenoga afiša za prvu predstavu sa repertoara profesionalne putujuće pozorišne trupe, koja je toga ljeta gostovala na Cetinju. Uz najavu predstave koja će se na otvorenome prostoru: ,,u arenu ukraj Biljarde", prikazati povodom rođendana crnogorskoga prijestolonasljednika Danila Aleksandra, na kraju afiša stoji da su šedišta u prva tri reda po 2 fijorina, u ostalima redovima po 1 fijorin, te da se za stojanje tokom predstave plaća 50 novčića, dok đaci, đeca i poslužitelji plaćaju ulaz 30 novčića.[22]

[22] Cijene ulaznica su date u fijorinima jer je u Crnoj Gori je do uvođenja domaće valute, perpera oficijelno korišćen novac suśedne Austrougarske – fijorin do 1901. godine kada je zamijenjen krunom. Vrijednost fijorina (100 novčića) se do kraja 19. stoljeća kretala od 9,60 do 9,80 fijorina za jedana zaltni napoleon (≈ 6,45 gr, 900‰ Au). Kruna (1 kruna = 100 helera) je uvedena u promet po kursu 2 krune = 1 fijorin. Jedan napoleon u zlatu je 1902. godine vrijedio 19,08 kruna. Perper je uveden sa paritetom 1 kruna = 1 perper.

Cijene ulaznica koje smo naveli prihvatamo kao dovoljno ilustrativne za period koji posmatramo do početka korišetnja prostora u Zetskome domu, 1888. godine, odnosno do potpunoga uređenja ovoga zdanja 1896. godine. Cijene ulaznica za pozorišne predstave u Zetskome domu iznijećemo u perperima kako su objavljivane na afišima državnoga pozorišta, koji su štampani kontinuirano tokom prve i druge redovne pozorišne sezone (1910/11. i 1911/12).[23] Cijene ulaznica nijesu bile iste u svim prlikama i za sve predstave. Povećavane su, ili smanjivane u zavisnosti od toga da li je predstava bila *svečana*, onosno prikazana naročitim povodom, ali i na osnovu procjene moguće zainteresovanosti publike.[24] Saopštićemo zato intervale u kojima su se kretale cijene ulazica za pozorišne predstave prikazane u Zetskome domu.

Za pozorišne predstave u Zetskome domu korišćenje *gornje lože* (4 osobe) stajalo je 8–10 perpera, dok se za *donju ložu* (5 osoba) plaćalo 6–8 perpera. Šedište u *I redu* stajalo je 1,5–3, a u *II redu* 1–1,5 perpera. Ulaz na *galeriju* plaćan je 40–60 para, dok je *stajanje u parteru* bilo 60–80 para. *Đačka* ulaznica je imala cijenu od 40 para. Na afišu bi bilo napomenuto i to da će svaka prekobrojna osoba u loži plaćati po 1 perper.[25]

---

23 Kompleti afiša Kraljevskoga narodna pozorišta ne nalaze u se fondovima institucija u Crnoj Gori. Tokom istraživanja u institucijama regiona uspjeli smo da znatan broj ovih dokumenata skeniramo i njihov sadržaj pružimo zainteresovanoj javnosti na uvid u okviru publikacije objavljene povodom 100 godina od osnivanja prvoga državnoga profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori. Zahvaljujući skeniranim afišima, saznanjima stečenim iz događajima aktuelne periodike, te navodima u dokumentima domaće provenijencije uspjeli smo da skoro u potpunosti rekonstruišemo prikazani repertoar državnoga pozorišta sa više od 220 predstava. Viđeti: *Stoljece crnogorskog državnog teatra*, Tom I /Luka I. Milunović, Velimir Vujačić, Ljiljana Milunović, Cetinje, 2010, str. 77–344.

24 Bilo je slučajeva da su predstave bile loše pośećene, ili čak odložene, zbog loših vremenskih prilika tokom zimskih mjeseci.

25 Ibidem, str. 210.

Uz ove, da kažemo, uobičajene iznose, kao poseban kuriozitet, navešćemo vrlo visoke cijene ulaznica koje su određene za zaista izuzetnu priliku. Na dan održavanja šednice Crnogorske narodne skupštine, 15. avgusta 1910. godine, na kojoj je donešen zakon kojim je Crne Gora obnovila status kraljevine, u Zetskome domu je, u sklopu programa svečanosti proslave jubileja kralja Nikole I, gostujuće *Kraljevsko zemaljsko hrvatsko kazalište* iz Zagreba premijerno prikazalo, za ovu priliku naročito pripremljenu, predstavu *Balkanska carica*. Ovom prilikom za *gornje lože* određena je cijena 30 perpera (nešto više od 1½ napoleona u zlatu), za *donje lože* 21 perper. Šedište u *I redu* stajalo je 6, u *II redu* 4,50, dok je *stajanje u parteru* bilo 2 perpera.[26] U pozorišno sali su pored članova crnogorske dinastije i diplomatskoga kora mogli biti i predstavnici evropskoga plemstva i dovorova koji su došli na Cetinje povodom jubilarnih svečanosti. Očekivani sastav publike, uz izuzetnu priliku, je svakako morao uticati na određivanje visine cijena ulaznica.

Dok govorimo o cijenama ulaznica, prilika je da bar sa ovoga aspekta uz pozorišnu, poređenja radi, pomenemo i bioskopsku publiku koja se počela formirati od 1908. godine, da bi od 1910. godine do potpunoga prestanka rada stalnoga domaćega kinematografa početkom Prvoga svjetskoga rata predstave pratila u Zetskome domu. Za bioskopske predstave cijene mjesta su bile: „Gornje lože perp. 9.- Donje lože 7.- Parter I reda 1.- Parter II reda perp. 1,20 Stolice 1,50 Stajanje 1.- Galerija 50 para“.[27]

---

[26] Treba napomenuti da je cijene odredio domaćin, Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište, u čiju su korist išli svi ostavreni prihodi od ulaznica i drugi. Za kompletno gostovanje zagrebačke teatarske kuće unaprijed je dogovoren fiksni honorar, tako da nije bio u vezi sa prihodima od predstava, koji su u svemu pripadali domaćinu.

[27] Preuzeto sa štampanoga plakata. Viđeti šire: Luka I. Milunović, *Crnogorski kinematograf 1908–1914*, Podgorica, 2018. Napomenućemo da razlike u visini cijena ulaznica u odnosu I i II reda u parteru kada su u pitanju

Posmatrajući uticaje koje je ekonomska snaga stanovništva imala, ili mogla imati na formiranje pozorišne (ali i konkurentne bioskopske) publike treba imati na umu i učestalost programa, koji su oprganizovani u Zetskome domu. Tokom redovnih pozorišnih sezona (oktobar – jun) do početka ratnih vremena u Kraljevini Crnoj Gori Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište je tokom sedmice davalo najčeće po tri, dok je u isto vrijeme kinematograf nastojao da prikaže bar dvije predstave. U periodu godine na koji ukazujemo, doduše s vremena na vrijeme, priredbe u Zetskome domu priređivala su i privatna društva. Uz ovo treba napomenuti da su svi organizatori kulturnih programa u Zetskome domu u velikome procentu morali računati na uglavnome istu publiku.

U korpus ekonomskih uticaja pri formiranju pozorišne publike u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori pribrojmo i potrebu nabavke neophodne adekvatne garderobe koju je trebalo imati pri odlasku na priredbe u Zetski dom. Pored „boljega“ odijela (*svitne robe*) što se uobičajeno oblačilo pri raznim svečanim prilikama, kada je pozorište u pitanju, zbog očekivanoga sastava publike, trebalo je posvetiti posebnu pažnju ličnoj garderobi koja će se u takvim prilikama koristiti. Sama uprava pozorišta je razlikovala takozvane redovne tj. obične predstave i one koje su prikazivane naročitim povodima i obično imale status *svečane*, što je posebno naglašavano na štampanim plakatima. Kod namjere prisustva predstavama za koje je naglašeno da su svečane uz skuplju ulaznicu trebalo je mnogo veću pažnju posvetiti i garderobi. Na ovu obavezu potencijalnu publiku je upozoravala i uprava pozorišta (ili organizator priredbe) koja bi na afišima za ove predstave uz natpis *svečana* istakla i: „Dolazak u svečanom odijelu“.[28]

bioskopske i pozorišne predstave ukazuju na različit kvalitet pozicije u sali pri praćenju ove dvije vrste kulturnih događaja.

28 Viđeti afiše za predstave *Knjaz Arvanit* 25. septembra i 6. decembra 1910. godine, koje su prikazane u Zetskome domu povodom rođendana, odnosno imendana kralja Nikole I Petrovića. *Stoljeće crnogorskog državnog*

Ostvarivanje želja i namjera da se bude dio publike u Zetskome domu, naročito pri događajima koji zbog povoda održavanja, sadržaja, ili očekivanoga prisustva *sa najvišega mjesta* imaju poseban status, nije, dakle, moglo zavisti samo od ličnih želja i afiniteta, već neposredno i od potrebnoga stepena sposobnosti svakoga ponaosob da odgovori na javno postavljene ekonomske pretpostavke. Ekonomski uticaj na donošenje odluke o prisustvu predstavama se dalje usložnjava ako ga posmatramo kroz vizuru želje, ili iz nekoga razloga čvršće namjere (potrebe) da dio publike u teatru bude više od jednoga člana jedne, da kažemo, obične crnogorske porodice. Napomenućemo da je donošenje odluke o prisustvu nekome kulturnome događaju mogla dodatno da komplikuje i eventualno dobijena oficijelna pozivnica.

Od početka Balkanskoga rata državno pozorište više neće imati redovne pozorišne sezone. Do početka Prvoga svjetskoga rata kulturne programe u Zetskome domu pripremaće privatna društva. Tako je Društvo „Njegoš“ 1914. godine uspješno organizovalo dvije *Velike zabave*. Prva od ovih zabava održana je 13. februara, a druga 25. maja. Uz najavu februarske zabave u *Glasu Crnogorca* se napominje da je dolazak publike predviđen u svečanim odjelima, samo za pozvane i uz ulaznice po cijenama: za gornje lože 12 perpera, za donje lože 10 perpera, a za parter 2 perpera. Tom prilikom se takođe pozivaju zainteresovani da se, najkasnije dan ranije, prijave za rezervaciju loža i obavještavaju da će ulaznice za parter, na sam dan zabave biti skuplje 25%, tj. po 2,50 perpera. Za slučaj lošega vremena, ističe se dalje u najavi zabave, koju je objavio *Glas Crnogorca*, za dolazak i odlazak damama stoji na raspolaganju automobil i to: od 8 do 8.30 uveče i od 1 do 2,30 poslije pola noći. Napomenućemo i to da su na zabavi kavaljeri damama mogli kupti svježe cvijeće.[29]

---

teatra, Tom I / Luka I. Milunović, Velimir Vujačić, Ljiljana Milunović, Cetinje, 2010, str. 106 i 124.

[29] U toku rata, 1914. i 1915. godine biće organizovani, naravno veoma

U napisima u tekućoj perodici koja je pratila prikazivanje pozorišnih predstava i nešto kasnije nastaloj memoarskoj literauri[30] ostali su zapis i o nekim karakteristikama pozorišne publike. Odmah poslije Veljega rata na početku redovnoga pozorišnoga života, posebno van prijestonice, publiku su činili, kako oni koji u tom momentu po prvi put vide pozorište, tako i, naravno u manjemu broju, oni koji su, kako se to u štampi kaže, svoj ukus mogli formirati prateći predstave na evropskim pozornicama. Obrazovaniji dio publike činili su uglavnome stranci i izvanjci, te kako je vrijeme prolazilo sve više mladi Crnogorci koji su sticali znanja na visokim školama u evropskim metropolama.

Prišli smo konačno malo bliže odgovorima na neka od mogućih pitanja o socijalnome sastavu pozorišne publike u Crnoj Gori do Prvoga svjetskoga rata. Doduše, ponešto smo o tome već morali reći pa ćemo, uz sav rizik, pokušati da prilazeći završetku razmatranja na ovu temu ponudimo neku vrstu sumarnoga pregleda.

(1) Kazali smo da su u određenim prilikama pozorišnu publiku činili sam suveren, inače i sam dramski pisac, članovi dinastije i diplomatskoga kora.

(2) Uz prisustvo pomenutih visokih ličnosti svakako se očekivalo da u publici budu, sa jedne strane: najviši državni činovnici (ministri, kapetani, upravitelji i rukovodioci državnih ustanova, profesori srednjih škola), a sa druge: ađutanti suverena, visoki oficiri, vojvode i sredari.

(3) Najbrojniju i najredovniju skupinu u publici džimo da su ipak činile ličnosti sa stalnim prihodima: činovnici, učitelji, oficiri i podoficiri, te, naročito boljestojeći trgovci, ugostitelji i

rijetko i to samo u dobrotvorne svrhe, programi sa kulturno-zabavnim sadržajima. Na jednoj od takvih zabava, koja je organizovana u cilju prikupljanja pomoći za izbjegle porodice, program će biti objavljen u vidu plakata, naročitih pozivnica naravno neće biti, a dolazak publike je predviđen u običnim odjelima. Viđeti: Luka I Milunović, „Društvo *Njegoš* u Kraljevini Crnoj Gori“, *Bibliografski vjesnik*, XXVII/1998, br. 2–3, str. 95–103.

30 Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Beograd 1939, str. 136, 213, 242.

Zetski dom početkom 20. stoljeća

zanatlije. Kako oni koji su bili lokalno stanovništvo, tako i oni koji su se kao gosti, u vrijeme prikazivanja pozorišne predstave, tu zatekli zbog nekoga posla ili kakve druge potrebe.

(4) Dio publike su svakako bile i ličnosti sa hijerajhiski nižim zvanjima i zanjimanima, prije svega oni pri dvoru, ali i državnim ustanovama i namjesništvima, te angažovani kod preduzetnika i bolje stojećih cetinjskih porodica, ...

(5) Konačno, ali svako ne na kraju, u publici su bili i *đaci* – studenti sa viših škola i fakulteta u inostranstvu, te naročito učenici srednjih škola na Cetinju, koji su povremeno i sami priređivali pozorišne predstave u Zetskome domu.

I za sami kraj priče o teatarskoj publici navešćemo opise kako su sredinom osamdesetih godina 19. stoljeća prisutni na predstavama viđeni u periodici koja je izlazila van Crne Gore. Predstavama *Balkaske carice* prikazanim o novoj 1885. godini u Podgorici, posvećena je primjerena pažnja u domaćoj, ali i inostranoj periodici. O podgoričkim predstavama pisao je u bečkoj *Slobodnoj novoj presi* dr Lazo Kostić, dok je na istu temu zagrebački *Vienac* donio širi prilog Jovana Sundečića.[31] Autori

[31] Pomenute tekstove J. Sundečića i L. Kostića o *Balkanskoj carici* iz bečkoga, odnosno zagrebačkoga lista prenijelo je, na svojim stranicama, u nekoliko nastavaka i novosadsko *Pozorište*, koje mi ovđe citiramo. Jovan Sundečić, *Pozorište*, XI/1886, br. 22, 32 i 33; dr Laza Kostić, *Pozorište*, X/1885, br. 1

ovih, za ono vrijeme opširnijih priloga, pažnju posvećuju prije svega autoru izvedenoga djela, zatim prikazivačima, ali se osvrću i na publiku koja je u tri večeri punila pozorišnu dvoranu. Tako je bečka *Slobodna nova presa* (*Neue frei Presse*), između ostaloga, pisala: „Prvi pogled na dvoranu za predstavu pružao je odmah osobitu nasladu. Publika i glumci u istom istorijskom odijelu.“ U zagrebačkome *Viencu* dat je međutim širi i neposredniji opis publike: „Njihova visočanstva i njihove svjetlosti i gospođa knjaževa majka s ruskim rezidentom i turskim komesarom Dageš-efendijom, s njegovom gospođom i s nekoliko viših dostojanstvenika, stajahu na uzvišenom mjestu, postrojenom u dno pozorišta, a ostali slušaoci zapremili su sva sjedišta niže ponamještena. Sve je zaodjeveno kao cvijet, svijetlom i bogatom narodnom odjećom, pa đerdani blistaju na odivama, kao i toke na junačkim grudima. Takvog prizora ne možeš no samo u Crnoj Gori vidjeti.“

Dok završavamo razmatranja citatima o crnogorskoj pozorišnoj publici koje je inostrana periodika objavila 1885. godine, ponovo imamo na umu misao Pire Vilara, već navođenu u našim radovima, kako ništa nije opasnije od iluzije da se zbiva nešto *novo*, pa ćemo, držeći prikladnim, ovđe pomenuti i čuvene stihove o pozorištu nastale najvjerovatnije krajem prethodnoga, 18. stoljeća.

Svet rasejano k nama hita
baš ko da će na maškarate;
svi samo iz radoznalosti žure.
Gospe se toaletama šepure
i sudeluju u glumi bez plate.[32]

(2–4), i 2 (6–8).

32 Johan Volfgang Gete, *Faust*, prijevod: Branimir Živojinović, Podgorica, 2004, str. 11. „Predigra u pozorištu je napisana verovatno 1797, a za uzor ima predigru u drami *Sakuntala* indijskog pesnika Kalvadase iz V veka, kao i neke druge predigre iz evropske pozorišne tradicije.“ Ibidem, str. 497.

TEMATSKI IZAZOVI U SLIKARSTVU ANTONA PEANA

Vedran Pean

This paper analyses stylistic and thematic challenges in the paintings of Anton Pean. As one of the representatives of the Herceg Novi School of Fine Arts, he remained in his hometown after graduation for the rest of his life, and choose Boka as his favourite topic. Attention will be focused on his artistic creation, as well as on his life.

Svaki umjetnik kroz svoja djela nosi sa sobom svoj zavičaj. U djelima Antona Peana, što god prikazivala, vječita tema je bila Boka. Umjetnik je od svog zavičaja, to jest od sjećanja na svoj zavičaj, napravio svoje cjelokupno stvaralaštvo: od skromih početaka, pa do skromnog završetka svoga života i svoje karijere. Njegova Boka je bila ono čemu se stalno vraćao, ali i ono što nikada nije napustio. Ona je Mediteran u malome, skup svih njegovih karakteristika od kamena do mora. Pean je svjedok svijeta koji više ne postoji, grada koji se zauvijek izmijenio i načina života koji je skoro pa nestao. Boka, uvijek kao jedina tema, vječni izazov i inspiracija. Još je Pavao Butorac pisao o posebnosti ovoga kraja za njegove stanovnike: „Nenadmašive čari bokeljske prirode sile Bokelja na bolesnu nostalgiju ako je vani, i daju mu hrane da se svojim krajem ponosi do dosade.“[1] Boje

[1] P. Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, Gospa od Škrpjela, Perast, 1999, str. 12.

ovog podneblja, posebne ljepote, nisu mogle a da ne razviju izraženu likovnost mještana i svih ostalih koji bi se ovdje duže zadržali.

Stvaralaštvo Antona Peana se protezalo negdje od kasnih šezdesetih, pa sve do njegove smrti 2004. godine. Bio je veoma produktivan stvaralac, ali je rijetko i nevoljno izlagao svoje slike, uglavnom na nagovor prijatelja ili ljudi sa kojima je sarađivao. Ovo je razlog što je izostala podrobna kritika i analiza njegovog rada, iako je izlagao više puta samostalno i kolektivno u Crnoj Gori, Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini. Sebe je nazivao *il piccolo pittore* (mali slikar), međutim, često je bio demantovan ljubavlju koju mu je pružala publika koja ga je poznavala i uživala u njegovim slikama, pa je tako od *il piccolo pittore* postalo – *il grande piccolo pittore*.[2]

Anton Pean je likovnu školu završio u Herceg Novom 1955. godine. Ova škola je osnovana na Cetinju s profesorima Milom Milunovićem i Petrom Lubardom, međutim, 1948. godine se preselila u Herceg Novi, gdje dobija jedan novi mediteranski duh. Nju su, između ostalih, pohađali (ili su na njoj predavali) i Luka Tomanović, Vojo Stanić, Miloš Vušković i mnogi drugi.[3] U ovoj atmosferi Pean je začeo svoje umjetničko stvaralaštvo, u kojem se može vidjeti uticaj njegovih profesora i kolega. Postoji nekoliko karakterističnih motiva Mediterana, koji su se često javljali u djelima učenika ove škole: pejzaži ribarskih sela, vedute Kotora, Perasta, Herceg Novog, Tivta, životinje, mrtva priroda, barke, stare masline i stari običaji. Pored toga, Anton Pean razvija jedan poseban slikarski jezik, vrlo prepoznatljiv: veoma izražene debelo nanešene boje s krivudavim linijama koje formiraju oblike. Ovo i njegove stalne teme daju karakterističan pečat njegovom stvaralaštvu.

[2] Više o anegdoti u vezi s ovim vidi na str. 14.

[3] V. i Lazar Seferović, *Likovno nebo iznad Herceg Novog*, 3M Makarije, Podgorica, 2016.

Anton Pean, *Egzistencija ili Đede Jozo*
ulje na platnu, 41x29cm (privatno vlasništvo)

Umjetnička škola u Herceg Novom u kontekstu slikarstva u Crnoj Gori

Umjetnička škola u Herceg Novom iznjedrila je slikare svjetskih razmjera. Petar Lubarda, Milo Milunović, Miodrag Dado Đurić i Vojo Stanić su samo najpoznatija imena koja su prošla kroz ovu školu kao profesori ili učenici. Iz škole niko nije mogao izaći ravnodušan, a sjećanja na školske dane su uvijek ostajala. „Nikada nisam zaboravio Školu, a posebno hercegnovska praskozorja i velike žute naranče u njegovim đardinima,“[4] govorio je Dado Đurić.

Nakon završetka Drugog svjetskog rata, Crna Gora je započela svoje kulturno obnavljanje. Petar Lubarda dobija *Grand prix* na

[4] L. Seferović, *Likovno nebo iznad Herceg Novog*, 3M Makarije, Podgorica, 2016, str. 8.

svjetskoj izložbi u Sao Paolu, a najstarijeg crnogorskog marinistu, Petra Počeka nasljeđuje Milo Milunović.[5] Crnogorski umjetnici su se prije toga obrazovali i gradili svoju karijeru u zemljama bivše Jugoslavije ili u inostranstvu. Njihov povratak u Crnu Goru je bio ključan za razvoj slikarstva na ovim prostorima. Anton Zadrima u knjizi pod nazivom *Crnogorski slikari i vajari* navodi tri presudna događaja, odgovorna za razvoj likovne umjetnosti u Crnoj Gori: dolazak Milunovića i Lubarde u Crnu Goru, osnivanje umjetničke škole na Cetinju i formiranje Udruženja likovnih umjetnika Crne Gore.[6] Prvi afirmisani crnogorski umjetnici su pokazali „osobine koje trajno ostaju karakteristične za crnogorsko likovno stvaralaštvo – individualizam, traganje za originalnim izrazom, za posebnošću i, u velikoj mjeri, duboko i iskreno prihvatanje i poštovanje principa čiste likovnosti“[7]. Risto Stijović, Milo Milunović, Mihailo Vukotić, Petar Lubarda, Miloš Vušković i Jovan Zonjić, bili su već ugledni predstavnici beogradskog likovnog centra; ali, takođe, i cjelokupne Jugoslavije, pa i šire.[8] Na Cetinju je 1946. godine osnovano Udruženje likovnih umjetnika Crne Gore, među kojima je bilo i više umjetnika iz Boke. Udruženje je odigralo jednu od glavnih uloga u podsticanju mladih umjetnika s ovih prostora. Ovo je bio prvi korak ka osnivanju škole, koja se neposredno potom i otvorila. Na poziv Vlade Crne Gore, Petar Lubarda dolazi iz Beograda, gdje je bio profesor na Likovnoj

5 P. Mijović, *Umjetničko blago Crne Gore*, Jugoslovenska revija, NIO Pobjeda, Beograd, 1980, str. 202.

6 A. Zadrima, *Crnogorski slikari i vajari*, Biblioteka umjetnost, Književna opština Cetinje, Cetinje, 1986, str. 7.

7 O. Perović, „Crnogorska likovna umjetnost druge polovine 20. vijeka“, *Matica*, br. 43, Podgorica, 2010, str.159.

8 O. Perović, „ O savremenoj crnogorskoj likovnoj umjetnosti“, *Savremena crnogorska likovna umjetnost 1975–1970* (ur. M. Marović), Umjetnička galerija Socijalitičke Republike Crne Gore, Cetinje, 1970, str. 11.

akademiji, da bude direktor nove škole. Uz njega, školu je vodio i Milo Milunović.

Povratkom u Crnu Goru Milunovićevo i Lubardino slikarstvo doživljava preporod, i oni u tom periodu stvaraju svoja epohalna djela.[9] Takođe, vraćaju se i Đorđe Oraovac i Miloš Vušković. Cetinje je postalo centar umjetničkog potencijala Crne Gore, koji je bio osnažen Lubardinim smjelim slikarstvom i postavkom prve crnogorske umjetničke škole. Ova škola iznjedrila je umjetnike koji i dan danas stvaraju.[10] Oni su se opredijelili da ne prate evropske stilove, već da slobodno traže svoj izraz bliži njima samima i njihovoj sredini. Ovim se stvara *crnogorska moderna*, inspirisana likovnošću zavičaja, ekspresivnim izrazom, kontrastom boja i bogatom istorijom. Bez posebnog umjetničkog pravca koji bi oni pratili ili širih grupnih udruživanja, osim čistog međusobnog uticaja, umjetnici su bili slobodni da iskažu svoju originalnost i kreativnost, i stvore individualni izraz. Upravo taj *vibrantni individualizam* istoričarka umjetnosti, Olga Perović smatra jedinim zajedničkim imeniteljem crnogorskih stvaralaca.[11] Uz rijetka odstupanja crnogorski umjetnici ostaju vjerni tradicionalnom likovnom jeziku, što bi mogla da bude još jedna njihova zajednička karakteristika.

Preseljenjem škole u Herceg Novi, dvije godine nakon otvaranja, škola je utemeljila *mediteranski duh likovnosti*. Njen prvi direktor, Petar Lubarda je objasnio ovaj čin: „Zato što je bio nedovoljan interes đaka iz planinskog dijela Crne Gore za likovno obrazovanje. Više ih je bilo na primorju. Sem toga, ovaj zaliv sa zaleđem, jedan je od najpitoresknijih ne samo u Boki Kotorskoj ili na Crnogorskom primorju, već daleko šire. Tamo su se prepleli ljuti krš i mediteransko bilje skladno djelujući kao

9 A. Zadrima, *Crnogorski slikari i vajari*, str. 7.

10 O. Perović, *Crnogorska likovna umjetnost druge polovine 20. vijeka,* str. 160.

11 Isto, str. 180.

zajedničko kolo kršnih gorštaka i nježnih djevojaka. I Herceg Novi, kao uostalom i Crnogorsko primorje, sve do ušća Bojane kod Ulcinja, uvijek pruža bogom dani pogled na morsku pučinu, o njemu je pjevao i Njegoš. Taj pogled ne samo da odmara oči jednog slikara već da ga i napaja izvjesnom snagom koju ne bih umio da objasnim.“[12] Inspirisan ponovo otkrivenim primorjem, u okviru Svjetske izložbe EXPO u Briselu, u Palais International des Beaux- arts na izložbi pod nazivom „50 godina moderne umjetnosti“ uvrštena je i Lubardina slika *Mediteran* iz 1952. godine.[13] Postojalo je nešto posebno u ovom malom dijelu zemlje i mora.

Mnogo godina ranije, Njegoš je boravio u Herceg Novom gdje je upoznao Bokokotorski zaliv i krilate jedrenjake, vječito zelenilo i plavetnilo mora.[14] Ivo Andrić je takođe proveo dio svog života u Herceg Novom, a u svom zapisu „Leteći nad morem“ bilježi: „Izvedite čovjeka iz balkanskih planina na more, i vi ste dobili jedan opojan praznik sa radosnim svitanjem i neizvjesnim sutonima. Želja za morem izgleda se skupljala i rasla kroz pokolenja i njeno ostvarenje u jednoj našoj ličnosti žestoko je kao eksplozija. Na morskoj obali umukne naša brđanska pesma i završava se usklikom zadivljenog iznenađenja. Izlaz na morsku obalu daje iluziju da putujemo ka savršenstvu.“[15] Za vrijeme svog boravka, družio se sa Vojom Stanićem, piscima Brankom Lazarevićem i Mihailom Lalićem i novljanskim ribarima sa škvera. Znali su slikari, pisci i pjesnici da se od „običnih“ ljudi uvijek može mnogo naučiti.

Petar Lubarda i Milo Milunović su bili prvi koji su uticali na mlade đake, međutim svaki od njih vremenom nalazi svoj individualni izraz, što ih je na kraju sve učinilo posebnim, jer je

12 L. Seferović, *Likovno nebo iznad Herceg Novog*, str. 14.

13 Isto, str. 25.

14 Isto, str. 15.

15 Isto, str. 16.

svaki umjetnik lako prepoznatljiv, iako su im teme i motivi često slični. Nema nijednog crnogorskog slikara koji nije slikao i pejzaž[16] – „to je najčešće ikonografska riznica, `unutrašnja neophodnost` umjetničke ličnosti kojom se stvara nova mapa Crne Gore“[17]. Boka je u sebi sadržala taj spoj mora i kamena i svega onoga što se nalazi na njima. Ovo je učinilo da se eksplozija boja ogleda kako na zemlji, tako i na nebu. Poslije završetka školovanja slikari, čak i oni koji nisu bili sa primorja, nose more sa sobom gdje god otišli i vraćaju mu se što češće mogu. U poslijeratnim godinama, veza sa crnogorskim pejzažom je ojačala. On je postao simbol Crne Gore i njenog naroda i velika je inspiracija stvaraocima, od kojih „Svaki nalazi svoje viđenje, svoj kutak, svoju poruku iskazuje uzbuđeno i posebno.“[18]

Od 1950. godine slikari na našim širim prostorima su se polako počeli oslobađati soc- realizma u svojim djelima i postajali su smjeliji u izrazu. Na Petoj izložbi crnogorskih umjetnika bilo je sedamdeset slika sa pejzažima, a samo dvadesetak sa socijalističkom tematikom.

Iako je škola radila u veoma oskudnim uslovima, profesori i učenici su uspjeli da je izdignu na zavidni nivo. Već nakon prve generacije, prognozirali su se veliki uspjesi ovih đaka. Škola je imala nastavu tokom čitavog dana, predmeti su bili: dekorativno slikarstvo, pozorišno slikarstvo, primijenjena grafika, dekorativno vajarstvo, umjetnička keramika, opšti tečaj; kao i opšteobrazovni predmeti: srpski, ruski, francuski, matematika, jezik, istorija umjetnosti, arhitektura, anatomija, ustav, pedagogija; što je zavisilo od godine školovanja.[19] Međutim škola nije imala stroga pravila rada, već su nastavu izvodili prema slobodnom

16 O. Perović, *O savremenoj crnogorskoj likovnoj umjetnosti*, str. 14.

17 L. Seferović, *Likovno nebo iznad Herceg Novog*, str. 18.

18 O. Perović, *Crnogorska likovna umjetnost druge polovine 20. vijeka*, str. 160.

19 L. Seferović, *Likovno nebo iznad Herceg Novog*, str. 42.

nahođenju, spontano. U njoj su se sticala mnoga druga znanja osim likovne umjetnosti, pa su đaci mogli da spoznaju svoje talente u nekim drugim srodnim poljima. Dokaz ovome je da su mnogi postali vrhunski dizajneri, režiseri, scenografi, kostimografi, strip umjetnici, ilustratori, snimatelji, fotografi, pa čak i pisci. Olga Perović navodi da „Generacija koja se kreativno formirala u toku šeste decenije uz pomenute stvaraoce, jača savremenu crnogorsku umjetnost sve brojnijim autorima. Slobodna, samostalna, raznovrsna, otvorena za uticaje ali dovoljno snažna da sačuva svoju originalnost.“[20]

Kako se sjeća Vojo Stanić „umjetnička škola je bila akademija u antičkom značenju te riječi.“[21] Nažalost, ova škola prestaje sa radom 1966. godine, kada je njena 17. generacija završila četvrti razred. Zgrada u kojoj je nekada bila Umjetnička škola je teško stradala u zemljotresu koji je pogodio Crnu Goru 1979. godine i više ne postoji. Ostalo je samo sjećanje njenih đaka. Mnogi i dalje žale zbog njenog zatvaranja. Ona je bila mjesto sa kojeg se podigla crnogorska likovna scena. Njeni đaci su postigli izuzetne uspjehe, kao umjetnici, teoretičari, istoričari ili kritičari umjetnosti, te i kao pedagozi. To su sve bili hrabri ljudi koji su se u vremenima neposredno nakon Drugog svjetskog rata odlučili odlučili za umjetnost, kao svoj životni poziv.

20 O. Perović, *Crnogorska likovna umjetnost druge polovine 20. vijeka*, str. 165.

21 L. Seferović, *Likovno nebo iznad Herceg Novog*, str. 8.

Zgrada Umjetničke škole u Herceg Novom, 1951. godina.

O učenicima i profesorima

Kao što je ranije navedeno, Umjetnička škola je postala plodno tlo na kojem su se okupljali talentovani mladi stvaraoci. Vođeni starijom generacijom crnogorskih umjetnika koja se školovala u inostranstvu, našli su se na pravom mjestu da započnu svoje karijere. Uspjeh kako učenika, tako i profesora je dokaz kvaliteta njenog rada.

Petar Lubarda je bio prvi direktor Umjetničke škole, koji se kao što smo ranije naveli, vratio u Crnu Goru na poziv tadašnje Vlade, kako bi pomogao kulturnom preporodu nakon oslobođenja. Rođen je na Cetinju, umjetničko školovanje je započeo u Beogradu, a brzo nakon toga nastavio u Parizu. Od 1945. godine je radio kao profesor na Likovnoj akademiji u Beogradu. Povratkom u rodni kraj, Lubarda počinje da stvara djela inspirisana novim kontaktom sa crnogorskom prirodom, istorijom, duhovnošću.[22] Uspijeva da ostvari posebnu atmosferu

[22] O. Perović, *Crnogorska likovna umjetnost druge polovine 20. vijeka*, str. 161.

na svojim slikama, prožetu sopstvenom vizijom, pročišćenom od elemenata koje on nije smatrao potrebnim. Slobodan Slovinić piše o Lubardinom umjeću: „Prividno, žrtvovao je živopisnost, atmosferu, predmetni rekvizitorij, a došao je, redukujući i svodeći sve likovne postulate, do univerzalnosti, ekspresivnosti, asocijativnosti, i neminovno do vlasite originalnosti i izuzetne prepoznatljivosti.“[23]

Njegovi pejzaži, uz narodne i herojske teme istorije Crne Gore, kao što su *Noć u Crnoj Gori*,

Između dana i noći, Jutro s Lovćena, *Bitka na Vučjem dolu, Guslar,* samo su neka od djela koja su ovog neponovljivog slikara postavila na svjetsku umjetničku scenu. Svojim radom uticao je na rađanje *crnogorske moderne*, a svojom hrabrošću i smjelošću, posredno ili neposredno inspirisao sve umjetnike Crne Gore.

Kada je osnovana umjetnička škola na Cetinju, prvi profesor, pored Petra Lubarde bio je Milo Milunović. On je i rođen na Cetinju, a školovao se u Italiji, kod jednog od najprepoznatljivijih skulptora moderne umjetnosti, Alberta Đakometija. Nakon Italije nastavio je školovanje u Parizu, gdje su djela Pola Sezana imala veoma veliki uticaj na njegovo dalje stvaralaštvo. Po okončanju putovanja po Evropi tokom školovanja i u kasnijim godinama, koje su obilježene ratom, Milo Milunović se vraća na Balkan, prvenstveno u Srbiju, ali uvijek je umjetnički vezan za Crnogorsko primorje. Poslije 1949. godine i povratka u Crnu Goru, njegovi radovi dobijaju ekspresionistički

manir, pa često slika pejzaže Mediterana, rakove, ribe, mreže, more, neki šipak ili prodavca na

pijaci. On je bio prvi u nizu naših slikara, koji je svoje djelo vezao za boju i poetiku mora i primorja. Do kraja svog života je ostao privržen ovim temama, punim skladnosti i optimizma.

23 S. Slovinić, *Ars Libris (1999–2012)*, Daily Press, Podgorica, 2013, str. 36.

Kako je bio i profesor u školi, svoje znanje, kao i ljubav prema ovoj tematici, dalje je prenosio svojim učenicima.[24] Može se vidjeti očigledan uticaj koji je imao na Antona Peana, kako tematski, tako i stilski. Ovo se naročito ogleda u ranim radovima Peana, na kojima su boje nešto svedenije i plošnije.

Miloš Vušković je stekao likovno obrazovanje u Beogradu i Beču. Po povratku u Crnu Goru postaje direktor škole, naslijeđujući Petra Lubardu na tom mjestu, a uz to je bio i profesor slikanja od 1948. do 1951. godine. U ovom periodu škola je već bila preseljena u Herceg Novi. Takođe se bavio i grafikom, karikaturom i ilustracijom. Važi za jednog od najcjenjenijih karikaturista sa prostora bivše Jugoslavije. Prolazi sve faze crnogorske umjetnosti od impresionizma do apstrakcije.[25] Njegovo slikarstvo je najvećim dijelom puno ekspresionističkih karakteristika. Očigledan je uticaj Egona Šilea i Oskara Kokoške, sa kojima je imao priliku da se uživo sretne u Beču, ali, naravno, njegovi radovi su puni sopstvenog individualizma. Dolaskom u rodni kraj, njegove teme se počinju vezivati za Mediteran. Bio je jedan od profesora Antonu Peanu tokom školovanja.

Đorđije Bato Pravilović je bio takođe jedan od onih koji su predavali Antonu Peanu u Herceg Novom. U jednom intervjuu za RTCG, Pean se sjeća savjeta i upozorenja koje mu govori njegov profesor.[26] Pravilović stvara nadrealističke slike sa dozom ekspresionizma, a uvijek vezane za život na moru. Na taj način iskazuje svoj poseban odnos prema miljeu Boke koji ga okružuje.

Peanov generacijski kolega iz škole Luka Berberović ima sličan pristup pri izradi svojih djela kao i Pravilović. Bio je prvo đak, a kasnije i profesor u Umjetničkoj školi u Herceg Novom. Predavao je i na Pedagoškoj akademiji u Nikšiću. Njegovi radovi prožeti su toplom mediteranskom atmosferom, koja je dopunjena njegovim

[24] L. Seferović, *Likovno nebo iznad Herceg Novog*, str. 30.

[25] Isto, str. 47.

[26] Više o ovome na strani 19–20.

snoviđenjima, pa su radovi obogaćeni nadrealističkim elementima. Ostao je trajno vezan za svoj rodni Morinj i Boku, što ga u tematskom smislu čini veoma bliskim Peanu.

Vojo Stanić, još jedan đak i profesor škole, provodi većinu svog života u Herceg Novom. Grad na njegovim slikama kao zaustavljen u vremenu, postoji nezavisno od spoljašnjih tokova stvari, ali opet tako živ. Njegove slike daju osjećaj filmskog kadra, smještenog u dekirikovsku arhitekturu. Sa svoga prozora na šetalištu Pet Danica posmatra jednostavni svijet ispred sebe, sve te ljude, more, nebo, sunce, barke i svakodnevne dogodovštine. „Mimo mogućnosti da postane neshvaćeni genije koji vidi dalje od ostalih, Vojo Stanić je odabrao da gleda u Bokokotorski zaliv, kroz svoj čuveni prozor i vidi ono što i ostali: ulicu, škver, rivu; da zalazi među ljude, s njima zbori... I sve to zajedno slika.“[27]

Dado Đurić je jedan od đaka ove škole koji je ostvario najveće uspjehe. Nastavlja školovanje u Beogradu, a potom u Parizu od 1956. godine, gdje uspjeva da stvori poseban slikarski pravac „koji nije promišljeno gradio već je nastao na njegovoj duboko nacionalnoj inspiraciji ugradivši joj univerzalne dimenzije“[28]. Neumoran u stvaralaštvu, radio je u samoći u svom ateljeu u Francuskoj, nedaleko od Pariza. Dado prenosi svoje viđenje svijeta, puno emocionalnog naboja, kroz antropomorfne i zoomorfne oblike svoje mašte. Više od pola vijeka, sve do svoje smrti 2008. godine Dado je bio na sceni svjetskih likovnih događanja. Uz Petra Lubardu, Mila Milunovića i Voja Stanića, on je jedan od najreferentnijih umjetnika sa ovih prostora, priznat među evropskom oštrom kritikom.

Pored već pomenutih, kao profesori ili učenici, kroz školu su prošli i Luka Tomanović, Boris Verigo, Branko – Filo Filipović,

27 L. Seferović, *Likovno nebo iznad Herceg Novog*, str. 113.

28 O. Perović, *Crnogorska likovna umjetnost druge polovine 20. vijeka*, str. 174.

Ilija Šoškić, Đuro Pulitika, Slobodan Puro Đurić, Vojo Tatar, Mihailo Jovićević, Uroš Tošković, Živko Nikolić, Gojko Berkuljan, Miljenko Sindik i mnogi drugi koji su izgradili i obogatili crnogorsku kulturno-umjetničku scenu.

O temama, motivima i kontekstu

Svi su radili na svoj način, čak i kada su dolazili iz istog mjesta i imali isto obrazovanje. Sopstvena individualnost je nadvladavala. Iako su teme često bile slične, njihov način obrade se razlikovao. Izuzetna prepoznatljivost svakoga od njih je odraz njihovog uspjeha u stvaranju posebnih slikarskih jezika. Postoje oni koji su svoj čitav opus posvetili Boki. Luka Berberović u jednom intervjuu govori: „Nisam mogao da slikam brazilijanske noći, već ono što je oko mene.

To je ambijent koji mene inspiriše, mada ne volim tu reč – inspiriše, jer je otrcana. Na mojim slikama su more, ribari, naranče, masline, čempres... Slika, kao i sve ima akcente, ima toplo i hladno i svetlo i tamno, ne ide samo jedno. Morate malo osoliti, to su analogije. Vrlo često kada slikam volim, kao zapetu da naslikam čempres. Čovek je zaokupljen svetom oko njega – nije to njegovo faktografsko poimanje, već i misaono, emotivno i filozofsko.“[29]

Svaki umjetnik škole u Herceg Novom, ma iz kojeg kraja dolazio i kakav god bio njegov umjetnički izraz, u svojim djelima prikazuje pejzaž Crne Gore i njenu istoriju. Prve generacije đaka i profesora naklonjene su više ekspresivnom prikazivanju i jakom koloritu, što možemo vidjeti kod Miloša Vuškovića,

[29] V. Vujnović, *SLIKU MORATE „OSOLITI“: Sklad i mera slikarskog beskraja Luke Berberovića (86), bokeljskog maestra koji neumorno radi*, URL: https://www.novosti.rs/vesti/reportaze/935674/sliku-morate-osoliti-sklad-mera- slikarskog-beskraja-luke-berberovica-86-bokeljskog-maestra-koji-neumorno-radi (pristup 04. 06. 2021)

Mirka Kujačića, Darka Đurišića, Milana Božovića, Gojka Berkuljana, Đura Pulitike i drugih. Za razliku od njih, Veliša Leković koristi pastelne boje dok prikazuje svoj rodni Bar. Mada u istim generacijama javlja se i snažna privlačnost prema nadrealizmu, a rjeđe i ka apstrakciji. Mario Maskareli naginje ka nadrealizmu u svojim motivima, a od 1954. godine pravi i apstraktne kompozicije, kojima se približava svjetskoj modernoj umjetnosti. Đorđije Bato Pravilović i Luka Berberović, koje smo već spomenuli, rade nadrealističke motive smještene u tematiku Boke. Između realnog i nadrealnog djeluje Slobodan Puro Đurić dok prikazuje svoje Cetinje.[30] Vojo Stanić, takođe, djeluje u okvirima nadrealizma. U njegovim djelima se ogledaju uticaji Đorđa de Kirika, Renea Magrita, Hijeronimusa Boša, što ne smeta njegovoj originalnosti. Dada Đurića su mnogi, takođe, svrstavali u nadrealiste, ali je on govorio da ga tu svrstavaju oni koji ga ne razumiju.[31] Dado je stvorio svoj autentični likovni jezik. Majstor grafike i crteža, Uroš Tošković, razvio je individualni izraz prikazujući ekspresionističke i nadrealne vizije. Poetiku enformela u svojim radovima koristi Branko Filipović Filo. Ne treba izostaviti ni skulptore Škole, kao što su Luka Tomanović, koji je bio i direktor škole od 1952. do 1964. godine; Đorđa Angelovskog; Nadu Marović Stanić; Borisa Veriga; Draga Đurovića; Srđana Kovačevića; Bogdana Musovića i druge. Razlog nabrajanja ovih umjetnika je da se pokaže različitost individualnih stilova đaka i profesora ove škole. Svi su bili podložni uticajima, ali nikada ne rizikujući gubitak originalnosti.

30 L. Seferović, *Likovno nebo iznad Herceg Novog*, str. 186.

31 L. Seferović, *Likovno nebo iznad Herceg Novog*, str. 133.

Anton Pean – tivatski slikar koji je činio sve da ostane nepoznat

Anton Pean je rođen 1933. godine u Tivtu. Njegova porodica vuče korijene iz malog sela koje se nalazi neposredno iznad grada, a nosi ime po porodičnom prezimenu – Peani. Upisao je Likovnu školu u Herceg Novom 1949. godine, a završio 1954. godine.[32] Njegova generacija je imala 16 učenika. Nakon završetka škole nije odmah počeo da se bavi slikarstvom zbog porodičnih obaveza, mada su ga kolege nagovarale. U jednom intervjuu za RTCG pominje sugrađanina, takođe slikara, Miljenka Sindika, koji bi mu uvijek kad bi se sastali, govorio da treba da počne nešto da radi.[33] Miljenko Sindik je bio prva generacija umjetničke škole, upisane 1946. godine, a završio je smjer za dekorativno slikarstvo.[34] Podrška kolega je na kraju urodila plodom. Pean je radio kao likovni pedagog u školama u Radovićima i Tivtu i kao bibliotekar. Pa se tako, danas već stariji ljudi, sjećaju školskih dana i biblioteke stare škole, gdje je Anton Pean, okružen starim knjigama, provodio svoje dane. Jedan njegov đak se sjeća i zapisuje: „Na spratu sive školske zgrade koja je srušena par godina nakon zemljotresa, magiju riječi i znanja sačuvane u naslovima prašnjavih knjiga čuvao je jedan od najoriginalnijih tivatskih stvaralaca, Anto Pean... Vjerujem da niko od mojih vršnjaka nije znao da je bibliotekar neponovljivi tivatski likovni majstor. Možda jedan od najvećih u Boki.“[35] Sa

[32] M. T. Kusovac, „Popis učenika umjetničke škole Cetinje – Herceg Novi 1946–1966“, *Arhivski zapisi*, br. 2, Cetinje, 2016, str. 120.

[33] Intervju emitovan 2002. godine na prvom programu RTCG, a zapis potiče iz lične arhive autora ovoga teksta.

[34] L. Seferović, *Likovno nebo iznad Herceg Novog*, str. 364.

[35] Ž. Komnenović, „Nostalgija u bojama vasionskog leptira“, *Tivatski slikari*, (ur.: Željko Komnenović, Mirko Kovačević, Neven Staničić, Momčilo Macanović, Ljubomir Popadić), Matica Boke, Tivat, 2015, str. 3–4.

njim i Miljenkom Sindikom je započelo slikarstvo u Tivtu. Za razliku od mnogih svojih savremenika i kolega iz škole, koji su svoj umjetnički uspjeh pokušali da pronađu van Crne Gore, Anton Pean je proveo čitav život u Tivtu. Uslovi života su tako diktirali, a dijelom je to bila i njegova želja. Tematika njegovih djela je takođe ostala u lokalnom, bokeškom okviru. Za sebe je uvijek govorio da je *mali slikar*, tj. *piccolo pittore*, dok mu njegovi sugrađani, prije svega Neven Staničić, nisu dodijelili titulu *Il Grande Piccolo Pittore*.[36] Nije imao želju za samopromocijom i velikim uspjehom, iako su njegove slike to zasluživale. Bez izlagačkih ambicija nije bilo ni meritorne kritike koja bi ispratila njegov rad, osim par tekstova prije i par tekstova nakon njegove smrti. Izlagao je većinom kolektivno, rijetko samostalno, a njegove slike se danas mogu vidjeti u privatnim kolekcijama diljem bivše Jugoslavije, ali i mnogo šire. Bavio se slikanjem preko četrdeset godina, sve do svoje smrti 2004. godine. Njegov prijatelj književnik Neven Staničić prisjeća se sa nostalgijom kako je Anton „čovjek koji je uradio sve da ne bude poznat, sve što je mogao da uradi, a mogao je baš, ono za života da bude...“. U spomenutom intervjuu za RTCG iz 2002. godine Pean izražava nezadovoljstvo prema postignutom, misleći da je mogao daleko više i drugačije da uradi, ali je svjestan da je nekada bilo i stvari van njegove kontrole. To je bio način na koji je on živio svoj život, previše kritičan prema sebi i svojim slikama,

[36] O ovoj anegdoti detaljno i s posebnom toplinom govori Neven Staničić, direktor Centra za kulturu, pređašnjeg INDOK centra Tivat (Centar za informisanje, dokumentaciju i kulturu), u kojem je ranije radio, kao novinar i glavni i odgovorni urednik. Neven učestvuje i u osnivanju Festivala mediteranskog teatra „Purgatorije“ u Tivtu od 2003. godine. Aktivno se bavi izdavaštvom, priređivanjem knjiga, publikacija i kataloga. Upravo na osnovu intervjua s njim, koji je obavljen 14. 03. 2021. godine, prikupljena je velika količina autentične građe, kada je riječ o životu i stvaralaštvu Antona Peana, na čemu mu se i ovom prilikom od srca zahvaljujemo.

iako su svi ostali pokušali da mu kažu drugačije. Rijetko koja njegova slika bi se i njemu svidjela. Često su se ciklusi radili ispočetka, a preko nekih, već dovršenih, su nastajale nove slike. Po broju slika koje se mogu naći u privatnim kolekcijama i iz zapažanja ljudi koji su pratili njegovo stvaralaštvo bi se reklo da je bio veoma produktivan i vrijedan stvaralac, međutim, Pean ne misli da je tako. Kako sam kaže: „Nisam se pretrgō...“. Smatra da nije bio jedan od onih koji „osviću pred štafelajem“, a ako se to ne radi, onda nema uspjeha. Sjeća se razgovora sa kolegom iz škole, Lukom Berberovićem koji mu govori: „E moj Anto, slikarstvo je argatovanje, teško je to.“

Ovaj *mali tivatski slikar* je brzo stekao naklonost lokalne publike, kojoj se najviše predao i izložio. Živjeći boemskim životom, njegovo društvo, kako sam govori, bilo je kafansko, više nego umjetničko; pa su se tako kafane koje je on posjećivao znale pretvoriti u male galerije, kao što je slučaj sa kafanom Mar & Mar u Donjoj Lastvi. Poznate su priče u Tivtu o tome kako je Pean poklanjao svoje pripremne crteže i slike svima koji bi kod njega došli ili sa kojima se družio, a nikada nije tražio ništa zauzvrat. Tako se danas njegove slike mogu naći širom grada i na najneočekivanijim mjestima. Nisu svi ljudi bili dobronamjerni, pa bi se dešavalo da neko i iskorišćava njegovu darežljivost. Kako je bio kritičan prema sebi, takav je bio i prema drugima, pa se sjećaju da bi – kada bi došli kod njega, ako bi izdržali, kako kaže Neven Staničić, „prvih po ure kad te omrči“ – poslije sve bilo dobro. Neven je radio i danas radi u Centru za kulturu Tivat, pa su kritike upućene njemu bile uglavnom upućene čitavoj ustanovi. Interesantna je činjenica da je upravo Neven dao imena mnogim njegovim slikama, jer umjetniku naziv nije bio bitan. Kako govori, žaleći što nije uradio i sâm više za Peana, „neke stvari se podrazumijevaju i shvatiš koliko vrijede tek kad ih više nema“.

Anton Pean, 1998. godina.

Stvaralaštvo

Kao što je već ranije rečeno, likovno stvaralaštvo Antona Peana se protezalo otprilike od kasnih šezdesetih, pa sve do njegove smrti 2004. godine. Najviše je slikao ulje na platnu i akvarele, a rjeđe grafike. Ono što ga čini drugačijim od ostalih umjetnika koji su završili školu u Herceg Novom jeste to da je možda jedini koji je ostao u Boki i svom Tivtu tokom čitavog života. Dok su se drugi usavršavali po raznim umjetničkim centrima bivše Jugoslavije ili Evrope, Pean je svoj umjetnički opus posvetio zavičaju. Iako je u slikarstvu kako sam umjetnik govori „sve rečeno i znano“, on slika, gotovo nagonski, kao da mu je to potrebno za život.[37] Lazar Trifunović je govorio da je nagon prava riječ kada se govori o suštini ekspresionizma.[38] Slikarstvo Antona Peana i jeste ekspresionističko u svom osnovu. Ono nije anahrono, već je prijeko potrebno umjetniku kao takvo.

[37] M. Mihaličeк, *O slikarstvu Antona Peana,* Anton Pean – antologijska izložba (uvod u retrospektivu), Centar za kulturu Tivat (autor izložbe: Neven Staničić), Tivat, 1988, str. 3.

[38] L. Trifunović, *Slikarski pravci XX veka,* Prosveta, Beograd, Jedinstvo, Priština, 1981, str. 48..

Umjetnici iz Crne Gore zrače ekspresivnošću i individualnošću. Lazar Trifunović piše da je jedan od načina da shvatimo ekspresionizam upravo da pokušamo da ga razumijemo kao prirodu umjetnosti koja se pojavljuje u različitim istorijskim epohama kad se stvore posebni društveni i duhovni uslovi.[39] Peanov likovni prikaz je odraz njegove duše na platnu. Svaka slika je odraz njegove emotivnosti i duhovnosti, jedna psihosocijalna projekcija stvarnosti. Melanholija, sumorno razmišljanje, pitanje egzistencije, psihološka napetost, sjećanja, nostalgija, samo su neka od raspoloženja koja možemo „uhvatiti" na ovim slikama. Ekspresija se kreće iznutra ka spolja, nalazeći svoje mjesto na platnu, i kasnije u očima posmatrača. Unutrašnji nemir je povezan sa spoljašnjim skladom koji je izražen na ovim kompozicijama. Istoričarka umjetnosti, Anastazija Miranović piše kako njegove radove želimo da živimo – baš kao na slici,[40] međutim, ono što se krije ispod reprezentacije jednog primorskog krajolika je duša umjetnika, koja je očigledno u nelagodnom stanju. Gotovo prkosno se drži svoje teme i svojih motiva, ponavljajući ih u ciklusima čitavog života, kao da slika koju ima u sebi ne može dovoljno dobro da se prenese na platno. Neven Staničić u katalogu umjetnikove samostalne izložbe iz 1998. godine zapisuje: „Slikarstvo Antona Peana je arhitektura nostalgije. Slikajući cijeli život istu sliku sa gotovo istog mjesta, on interveniše u prostoru koji ga okružuje i na osnovama efekta 'već viđenog' sa prepoznatljivim detaljima, od početka svog stvaralaštva on gradi novi bajkoviti pejzaž neke svoje priče i svog ambijenta."[41] Ništa na tim slikama

39 L. Trifunović, *Slikarski pravci XX veka*, str. 46.

40 Miranović Anastazija, *Tivatski slikari*, Tivatski slikari (ur.: Željko Komnenović, Mirko Kovačević, Neven Staničić, Momčilo Macanović, Ljubomir Popadić), Matica Boke, Tivat, 2015, str. 245.

41 N. Staničić, *Arhitektura nostalgije*, Anton Pean – antologijska izložba (uvod u retrospektivu), Centar za kulturu Tivat (autor izložbe: Neven Staničić), Tivat, 1988, str. 3.

nije savršeno, ali je sve onako kako treba biti. Nostalgija nije samo puka želja za prošlim vremenima, već stvaranje harmonije prošlosti koju nostalgija priziva. Dio umjetnika je ostao u toj prošlosti, tamo gdje se osjećao najviše svojim. Sada tu prošlost pokušava ponovo stvoriti, barem za taj trenutak, dok traje čin stvaranja djela. Boka koju umjetnik slika ne postoji u potpunosti, ona je više u njegovim sjećanjima. Arhitektura svakako da postoji, ali je i njezina forma izmijenjena, tako da sadrži više od samog prikaza. Kuće koje se nalaze na njegovim slikama propadaju i prolaze, danas ih je još manje nego što ih je bilo dok je umjetnik bio živ, ali ih je pokušao sačuvati, makar na platnu.[42] Anton Pean ima nekoliko portreta u svom opusu, ali nikada nije portretisao nijednog čovjeka, već su to njegova sjećanja na neke stare Bokelje, ribare, kakvi više ne postoje.

Njegova djela kao da predstavljaju odgovor na modernizaciju koja je još tada uveliko započela u njegovom Tivtu. Grad se mijenjao pred očima umjetnika, pa ga je bilo potrebno „zarobiti“ u onome što čini njegovu suštinu, uhvatiti dušu grada na platnu, time stvarajući ujedno stvarni i nestvarni svijet. Tako možemo zamisliti gradić u kojem se sve što vidimo na njegovim slikama odigrava: stari običaji, ribari koji nose mreže (dok jato galebova čeka iznad, ne bi li ukrali koju ribu), naslagane školjke na plaži, đede Jozo na pijaci, barke u mirnom mandraću, oronule kuće i drvo masline pored puta. Sve ovo koegzistira, kao u nekom vremenu koje je prestalo da teče i zaustavilo se u svojoj skladnosti. Pjesnik Vuk Krnjević zapisuje: „Pean je pretvorio ono čega više nema i što ne postoji, u ono što postoji i traje. A to ni njemu koji slika, a i nama koji gledamo te prizore više niko ne može oduzeti.“[43] Kažu da je svako

[42] Intervju emitovan 1989. godine na prvom programu TVNS u emisiji Varošarije, a zapis potiče iz lične arhive autora ovoga teksta.

[43] V. Krnjević, *Peanov Pečat*, Anton Pean – antologijska izložba (uvod u retrospektivu), Centar za kulturu Tivat (autor izložbe: Neven Staničić), Tivat,

prizivanje i iščekivanje budućnosti u stvari želja za smrću, pa se onda može reći i da je slikarstvo Antona Peana želja za životom.

Izlagao je, kao što je već pomenuto, samostalno i kolektivno u Crnoj Gori, Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini. Bio je član Likovnog društva Tivta, čiji je i jedan od osnivača; Udruženja likovnih umjetnika Kotora i član Udruženja likovnih pedagoga Crne Gore. Zanimljiva je činjenica da je neke njegove slike uzela Hrvatska zajednica Tivta i nosila ih u Hrvatsku kao poklon, jednu za crkvu Svetog Vlaha u Dubrovniku, a drugu u Zagreb, tadašnjem predsjedniku Stipu Mesiću. Dobitnik je Novembarske nagrade opštine Tivat 1999. godine za izuzetna dostignuća u likovnom stvaralaštvu. Istoričar umjetnosti, Lazar Seferović smatra da se iza Peanovog nezadovoljnog i namćorastog pristupa životu sakrio ogroman talenat, koji ga posthumno svrstava među najznačajnije slikare bivše Jugoslavije.[44]

Tematika i stil

Miloš Vušković, profesor Hercegnovske umjetničke škole, govorio je da svaki crnogorski umjetnik slika svoj dio pejzaža, tako je Boka Peanov.[45] Zaboravljene, porušene stare kamene kuće, ribarska sela, pejzaži koji ih okružuju, uske ulice, barke, mreže, ribari, školjke i ribe, sve ove posebnosti Boke su bile dio njegovog stvaralaštva. Na njegovim slikama možemo prepoznati Tivat, Krašiće, Radoviće, čitavu Lušticu, Stoliv, Muo, sve do Kotora i dalje do Perasta; unutrašnji zaliv Boke, njen najlikovniji dio. Govori se da su primorci umorni od mora i pogleda, da je potreban stranac da im otkrije ljepote rođenoga

1988, str. 3

[44] L. Seferović, *Likovno nebo iznad Herceg Novog*, str. 238.

[45] N. Staničić, „Likovne poetike Antona Peana“, *Tivatski slikari* (ur.: Željko Komnenović, Mirko Kovačević, Neven Staničić, Momčilo Macanović, Ljubomir Popadić), Matica Boke, Tivat, 2015, str. 27.

mjesta, ali vidimo da to ipak nije tako. Antonu Peanu su Tivat i Boka bili vječna inspiracija i najveći, jedini atelje. U pomenutom intervjuu za RTCG umjetnik se sjeća razgovora sa svojim profesorom iz Umjetničke škole u Herceg Novom, Đorđijem Batom Pravilovićem, gdje mu je Pean na pitanje šta slika odgovorio da slika Boku, a Pravilović ga je upozorio da to ne doživljava banalno, misleći da je to ozbiljna tema. Anton Pean se tada nadao da nije. Stvarajući u ciklusima, Pean je sebi postavio izazov da prenese na platno što vjernije svoju viziju zavičaja. Postepena modernizacija grada, još u njegovo vrijeme je dovela do toga da umjetnik na platnu, gotovo impulsivno, stvara ono što u stvarnosti nestaje. Shvatajući veoma ozbiljno zadatak koji je sam sebi nametnuo, slika Tivat i Boku neumorno. Koliko god da se ponavljalo neko mjesto na njegovim slikama, ono je uvijek iznova drugačije, uvijek se ima nešto novo prikazati i odgonetnuti, „...jer Boka je, što su govorili i govore, jedna škrinja velika. Treba je otvoriti", kao što je u intervjuu za RTCG i izjavio. Pejzaž priča svoju priču. Peanovom senzibilitetu je bio mnogo bliži primorski dio, nego Petkovići, malo mjesto iznad Tivta, gdje je i živio. Ne postoji ni jedna slika koja bi mogla da predstavlja pogled iz Petkovića. Činjenica da je ostao u Tivtu čitav život i pomirio se sa tim da je *mali tivatski slikar* ga je na jedan način limitirala, ali istovremeno ga je i obojila. Dala mu je posebno mjesto, sa kojeg je mogao svojim slikama svjedočiti o svom zavičaju skoro 50 godina. Ostavio je slike koje ukazuju na jedan pređašnji život koji više ne postoji; pa Neven Staničić u knjizi Duška Miljanića *Lica mog vremena*, ostavlja zapis:

„Nema više malog primorskog grada, mediteranskog duha, gdje kroz pjacu možeš čut najnovije vijesti, kako je bilo u ribu, koga ćemo srijetat a koga više nećemo gledat, ko je arivao a ko partio, kome treba doć na mobu, 'esu li počele kuke i šparoge, ko je dobio na karte..."[46].

[46] D. Miljanić, *Lica mog vremena*, Centar za kulturu Tivat, Tivat, 2020, str. 7.

Anton Pean, *Perast*
akvarel (privatno vlasništvo)

Tema je uvijek ostajala ista, ali izraz se vremenom mijenjao. Kada je počeo da izlaže kasnih šezdesetih i ranih sedamdesetih, dominantna je bila plava boja, a radovi izgledaju mirno i skladno. Linija forme je bila dosta ravnija, a slike su bile više plošne, osim u par izuzetaka. Jedna od njih je slika *Hrid* iz 1970. godine, koja čak naginje ka apstrakciji. Iako nije slikao apstraktno, postoji par radova gdje se forma u koloritu i liniji toliko gubi, a opet je ostaje dovoljno da nam nagovještava što je na slici. *Hrid* ima nanose boja koji su pastuozni, a osušena boja danas djeluje oštro, kao i sâm kamen koji je naslikan. Očigledno je da je ispod ove slike postojala druga. Pean je poznat po tome da je mnogo puta preslikavao preko svojih slika, nikada zadovoljan učinkom. Slika se sada nalazi u Centru za kulturu Tivat i vlasništvo je Nevena Staničića, koji je sliku kupio od nekoga kome je Pean mnogo ranije poklonio ili prodao. Neven prepričava da, iako je bio presrećan što je našao ovu sliku, nije

mogao da kaže Antonu Peanu da će je uokviriti, jer on nije bio zadovoljan slikom. Neven se kroz smijeh prisjeća kako bi mu kroz šalu govorio „to ću ti ja doć rasparat. Nožicama sve“. Ova slika naročito podsjeća na njegove starije kolege Lubardu i Milunovića, kao i ostala njegova djela koja dolaze iz ovog perioda.

Anton Pean, *Hrid*, 1970.
ulje na platnu (privatno vlasništvo)

Tokom godina razvoja nalazi svoj individualniji izraz. Nakon, otprilike, 1975. godine boje se znatno intenzifikuju, a linija postaje sve krivudavija. Motivi na njegovim slikama su deformisani, nanosi boje su pastuozni, a potezi slobodni. Vijugave linije su spontane, i skoro iracionalne. Impasto koji primjećujemo kao da dolazi iz same prirodne teksture stvari koje prikazuje, ali i iz načina života, grubog i teškog. Možemo zamisliti ruke nekog starog ribara, oronule od hladnoće i mreže koja cijepa kožu, ili drvo barke, koja je već odavno zrela za

ponovno farbanje. Njegove slike, na kojima je sada ispucala boja i pod dodirom prizivaju osjećaj naslikanih tema. Iako boja na slikama dijelom oslikava stvarnost, njen intenzitet i dramatizacija je čine nestvarnom, uvodeći nas tako u jedan pejzaž kao iz bajke. Upravo je boja bila izražajno sredstvo ekspresionističkog slikarstva.[47] Ali, pored boje, ono se takođe ogleda i u rasporedu elemenata, proporcijama, formama i u njihovim međusobnim odnosima. Eksplozija boja, način njenog nanošenja i oblikovanja, uz njegove stalne teme, postalo je ključno obilježje slikarstva Antona Peana, čineći ga lako prepoznatljivim. Jako naglašene boje plave, crvene, zelene i bijele dominiraju u njegovim radovima iz zrelog perioda. Na njegovim djelima dominira svjetlo, koje pojačava boje. Rijetko kada je na njegovim slikama noć, iako gostujući u emisiji Varošarije govori: „Mjesec je najljepši u Boki... nije sunce, koliko je mjesec." Akvareli predstavljaju važan dio njegovog opusa, a po riječima Nevena Staničića, koji je ispratio umjetnikov rad, njih je kritika najviše cijenila. Kako su na njima boje manje jake, a linije čistije, može se vidjeti umjeće umjetnika da u par poteza četkice sačini jednu čitavu kompoziciju ribarskog sela ili starog grada Perasta, za čiju je istoriju bio posebno zainteresovan. Sačuvana je samo jedna grafika, vjerovatno i jedina koju je uradio, na kojoj je prikazano ribarsko selo. Umjetnik je 2001. godine uradio oltarsku sliku u kapeli Svetog Mihovila u Tivtu. Kapela je smještena u srednjovjekovnom kompleksu porodice Buća, a Sveti Mihovilo je bio njihov porodični zaštitnik. Slika se nalazi na oltaru od višebojnog mermera sa kamenim tabernaklom. Iako je slika bila poklon autora, Neven se sjeća kako se Anton Pean žalio jer mu je pop dao samo malu sličicu iz crkvenog kalendara, koju je morao da iskoristi. Premda postoje neke različitosti, slika neodoljivo podsjeća na djelo italijanskog baroknog slikara Gvida Renija, koja prikazuje istu scenu, pa se

47 L. Trifunović, *Slikarski pravci XX veka*, str. 51.

može pretpostaviti da se ona nalazila u crkvenom kalendaru. Pored ovoga postoji i jedno djelo koje je uradio u tehnici tuša, na kojem su prikazani suncokreti. Pred kraj života, slike postaju svedenije, boje blijeđe, a kompozicije razuđenije, sa manje detalja, što je i razumljivo, uslijed starosti i bolesti. Postojane su oscilacije u kvalitetu radova, preslikavalo se preko nekih završenih, a mnoge slike su ostale nedovršene, što je na jedan način odraz tog bokeškog načina života, ali i teških uslova rada, koji je od početka do kraja protekao bez pravog ateljea, u privatnosti sobe. Slike su uglavnom rađene u ciklusima, a teme koje se nisu ponavljale više puta su bile rijetke.

Najznačajniji ciklusi

Anton Pean je stvarao u ciklusima. Jedan motiv protezao se preko mnogo slika, uvijek urađen malo drugačije, kao da je pokušavao da prodre u samu suštinu materije koju prikazuje, ali nikad zadovoljan svojim umijećem da to i uradi. Nije nikada bio cilj što vjernije naslikati ribara ili galebove, već prikazati ono njihovo i njegovo što nose u sebi, a što se ne može vidjeti očima. Najznačajniji ciklusi koje je radio bili su: *Boka u mom oku, Ribari, Masline, Školjke, Đede Jozo ili Egzistencija, Barkace*.

Boka u mom oku. Kao da se čitav opus ovog umjetnika mogao nazvati tim imenom. Ovaj naziv vezuje se za stara ribarska sela, sa malim kamenim kućama, izgrađenim jedna uz drugu, suvim drvećem masline ispred, ponekom drvenom barkom u mandraću i mrežom koja se suši. Ova mjesta su bila duša nekadašnjeg Tivta, čitav jedan mali mikrokosmos. Kao i sa ostalim radovima Antona Peana, na početku karijere vidimo svedenije boje, prisustnost ravnije linije, a može se čak i naslutiti pokušaj da se naslika jedno stvarno mjesto koje postoji. Kuće se nalaze u ravni, jasna je razlika između njih, dok barke nepomično stoje ispred. Promjena izraza sedamdesetih godina donosi i drugačiji

način prikazivanja. Kuće se sada pretapaju jedna u drugu i kreću se zajedno sa barkama. Boje su jako naglašene, a pokret kojim su debeli slojevi boje nanešeni na platno su veoma vidljivi i stvaraju krivudave linije. Od njih se tvore forme, koje grade kompoziciju slike. Ono na slici ne izgleda više kao posebno mjesto u Boki, već kao čitava Boka. Zbog svega navedenog ih je i moguće opisati kao „gaudijevske likovne poetike“[48]. Neven Staničić je možda u pravu kad ga, razgovarajući sa njim u pomenutoj emisiji Varošarije, pita: „Postoji li Boka koju vi slikate?“

Ovo je jedan od ciklusa koji je najviše radio i u tehnici akvarela, a sa njim je povezan i ciklus *Barkace,* gdje umjetnik prikazuje drvene barke kao glavnu temu slike. One su zaista zauzimale posebno mjesto u životu svakog Bokelja, pa i Anton Pean žali što nikad barku nije imao; a, kako piše Neven Staničić u knjizi Duška Mijanića: „Drvena barka je onda zaista bila sve! Tempi passati! Danas barke služe drugim stvarima... i sve su više ‘plastične’“.[49]

Anton Pean, *Trabakule*
ulje na platnu, 80x70cm (privatno vlasništvo)

48 N. Staničić, *Likovne poetike Antona Peana*, str. 27.

49 D. Miljanić, *Lica mog vremena,* str. 121.

Ribari. Anton Pean je bio posebno vezan za njiihov način života. Bilo je nešto posebno u

njihovim ritualima, što je privlačilo pažnju. Prije izgradnje Arsenala, Tivat i jeste bio ribarsko

mjesto, a ribari njegovi najtipičniji predstavnici. Živjeli su od mora i ribe koju im Boka pruži. Neki i danas tako žive, ali ih je dosta manje. More je ono koje je hranilo, davalo život, ali često i oduzimalo: „More je Bokelju bilo i kolijevka i grobnica. A mornar je bio poglavit predstavnik Boke. Inkarnacija njezine snage i njezina duha, provodič njezinih duhovnih smjernica i čuvar njenih tradicija.“[50] Anton Pean je volio da gleda ribare, kako odlaze i vraćaju se. Sjedeći na drvenoj klupi u maloj luci Kalimanj, nekadašnjem simbolu Tivta, ribarskom stajalištu i polazištu, slikar bilježi njihov izgled, pokrete, opremu, način na koji rade i razgovaraju. Nije čudno da su mu ribari bili jedna od omiljenih tema. Na svakoj slici su prikazani kako nose mreže, kao ono što čuva njih i njihov ulov, a na nekoliko njegovih djela bile su i glavni motiv. Predrag Matvejević o posebnosti mreža zapisuje u svom *Mediteranskom brevijaru*: „Ako se ijedno pomagalo može smatrati simboličnim, to su mreže. Oblici mreža ne ovise samo o skromnosti ili pretjeranosti naših želja, nego i o ribi koja se u njih lovi, o brodu ili barci s kojih se bacaju i na koje se izvlače, o lovu danju ili noću, na otvorenom moru ili uza žalo, na dubini ili u plićaku, po dnu ili na površini: sve to određuje i vrstu pletiva, i teg mreže (tzv. mahu ili napu), i debljinu gornjih i donjih konopa (zvanih lime), i veličinu plovaka od pluta (koji se zajedno zovu plutnja), i težinu olova na donjem kraju (olovnju), i opseg vreće (seke) po sredini, i raspon krila na stranama, i sve ostalo... Tko zna zašto se obično zaboravljaju mreže razapete na samom brodu (ispod jarbola, oko koševa i kosnika), kojih je svrha da spašavaju mornare od pada, za vrijeme nevremena, kad se uspinju po katarkama kako bi doveli u red jedra i njihove

50 P. Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, str. 13.

krize, usprkos vjetru i vrtoglavici. U mrežama je ostao dio povijesti Mediterana.“[51] Ribare možemo vidjeti, takođe, na slikama nekih drugih umjetnika Hercegnovske škole: Mirka Kujačića, dok izvlače barku; Luke Berberovića, gdje je u jednoj vanprostornoj atmosferi farbaju i popravljaju. Prva sačuvana slika ribara Antona Peana je iz 1971. godine. Slično kao kod ribarskih sela, o kojima je pisano ranije, boje su svedene na plavu, bijelu, žutu i negdje crvenu. Sve je skladno, nema one eksplozije, kao u kasnijim radovima. Linija je ravna, ali se naslućuje njen prelaz u nešto drugo. Ono što je posebno zanimljivo kod ove slike, je što su lica ribara skoro pa nepostojana, njihova tijela su srasla sa mrežama koje nose, a pozadina se izgubila kao u jakoj jutarnjoj magli. Slika, kao da se stvorila sama od sebe, slučajno, kada je umjetnik nanio boju na platno. Nešto kasniji rad, manjih dimenzija, nosi njegov prepoznatljiv pečat. Krivudavi nanosi boja, koje sada izviru iz slike. Dominira plava, ali iz sredine slike izbijaju crvena i bijela. Svaki potez četkicom se može vidjeti. Ribari kao da lebde po samom moru, dok se u pozdini naziru kuće grada. Isto kao i sa prvim ribarima, slika izgleda kao da je sama proizašla iz prirode materije koja je prikazana. Anton Pean se probio do njihove suštine, ali opet u svojoj velikoj nepretencioznosti, gostujući na RTCG govori „Ja sam odrastao i ostarao ovdje u Tivtu i to mi je anomalija. Što nisam imao barčicu i malo ribao i tako više. Možda bih bolje i slikao te ribare, da sam se više saživio sa tom ribarskom... ali sam ih gledao.“

51 P. Matvejević, *Mediteranski brevijar*, Zlatno runo, Milstone, Beograd, 2020, str. 39.

Anton Pean, *Ribari I*, 1971.
ulje na platnu, 81 x 110,5cm (Centar za kulturu, Tivat)

Masline. Kažu da se Mediteran prostire dokle raste maslina, pa tako ovo drvo nije moglo, a da se ne nađe na slikama umjetnika Hercegnovske škole. Na ovim prostorima bila je odavno poznata u umjetnosti. Još od Antičke grčke se koristila kao simbol ili kao materijal za pravljenje kipova i zavjetnih darova. Tako je i skulptor Luka Tomanović, koji je bio profesor i jedno vrijeme direktor Hercegnovske škole, dio svojih djela napravio baš od drveta masline. Branko Vukić je skoro cjelokupni opus posvetio ovom drvetu, a o njoj je i pisao: „Sva u grču, sa kvrgama i ožiljcima-otiscima svega što je preživjela, maslina je za narod Mediterana simbol svjetlosti, plodnosti, radosti i dugovječnosti. Ona je i ime Bara, ne samo Stara maslina na Mirovici, već i svi srebrnasti talasi sa Kurila, Džidžarina, Bartule... koji se blago utapaju u plavetnilo mora, kao istinsko i neiscrpno nadahnuće pjesnika i slikara.“[52] Renesansno slikarstvo je,

[52] L. Seferović, *Likovno nebo iznad Herceg Novog*, str. 239.

takođe, obilovalo motivima masline, a nalazimo je i u modernom slikarstvu, kod slikara kao što su Vinsent Van Gog, Pablo Pikaso, Žorž Brak i drugi.[53] Anton Pean joj se iznova vraćao i ovaj ciklus njoj povećen jedan je od najobimnijih u njegovom stvaralaštvu. Uvijek je prikazana uz more u pozadini, kao neodvojiva od njega. Na ovim slikama prevladava zelena boja drveta, a čvorovi masline kao da se sa izuzetnom lakoćom stvaraju na platnu karakterističim potezima četkice Antona Peana. Postoji jedna starija, veoma rijetka, možda i jedina slika takvog motiva, vezanog za masline, u stvaralaštvu Peana, a to su *Žene u maslinjaku*. Maslina, inače, na njegovim slikama zauzima centralni dio kompozicije i dominira površinom. Ona je posebno vezana za Mediteran, jer su mnogi od nje i živjeli, pa tako i njegova porodica, koja je nekada imala mlin u Peanima. Mlinove je imalo skoro svako veće mjesto u Boki Kotorskoj, Paštrovićima, Baru. Maslina nosi simbliku mira, plodnosti, snage, dugovječnosti, mudrosti. „Maslina nije samo plod: ona je i svetinja. Mnoge su knjige govorile o tome što je značila grančica u kljunu golubice koja je navijestila kraj potopa ili molitva koja je izmoljena u Getsemanskom masliniku, stablo maslinovo u Eleuzinskoj dolini ili na vrhu Sinajske gore. Vjere su uvele ulje u obrede, u posljednju počast na kraju života i nadu u vječni život. Ono je sjalo u svjetlu menore i u aleksandrijskom svjetioniku... Gledajući gdje raste maslinovo stablo pitamo se otkud u suhoj i posnoj zemlji takav gust i mastan sok: dolazi li samo iz zemlje, ne tvori li ga možda i more. Teško je povjerovati onima koji tvrde da je maslina u davna vremena odnekud prenijeta na Mediteran, kao i smokva i loza, da nije ovdje oduvijek.“[54]

53 I. Miljković, “Maslina u umjetnosti”, *Pomologia Croatica*, vol. 16, 2010, 147–158, str. 152.

54 P. Matvejević, *Mediteranski brevijar*, str. 46.

Anton Pean, *Maslina*, 2000.
ulje na platnu, 80x70cm (privatno vlasništvo)

Školjke. Čitavo naše more ih je puno. Dolaze u najrazličitijim bojama, što ih čini posebno slikovitim. Tako Anton Pean, kao izraziti kolorista, bira njih za jedan od češćih motiva. Pean njihove boje posebno naglašava, čineći ih još jačim. Dominiraju plava, crvena, narandžasta, ljubičasta i bijela boja. Školjke se nalaze na sredini slike, sakupljene na jednoj gomili na pjesku neke plaže, tako da u njegovim zrelim slikama, kada je „pronašao“ svoj karakteristični rukopis, one prelaze u jednu masu boja. Školjke se stapaju jedna u drugu, dobijajući tako posebno intrigantan i privlačan izgled.

Anton Pean, *Školjke*, 2001.
ulje na platnu, 60x40 (privatno vlasništvo)

Kokot. Gađanje kokota je tradicionalan događaj u Boki i obilježje bokeške kulture, pa Anton Pean često prikazuje ovaj (danas već kontroverzni) ritual. Prvi put se 1754. godine u Perastu pojavio običaj gađanja kokota, a zabilježio ga je Peraštanin Vicko Balović u svom opisu proslave prve stogodišnjice pobjede Peraštana nad Turcima 15. maja 1645. godine.[55] Očigledno je njegovo porijeklo u starim viteškim igrama. Ovo je običaj koji se održao do današnjih dana. Ostao je kao jedno od obilježja tradicionalne kulture Boke Kotorske, pa su se tako mnogi pisci i putopisci tokom godina interesovali za ovaj događaj i pominjali ga u svojim zapisima. Tako možemo da čitamo o njemu i vijek kasnije od Antuna Bašića, ali i od Srećka Vulovića. Često je opisan kao omiljeni događaj i glavna zabava.[56] U 20. vijeku

[55] C. Fisković, *Spomenička baština Boke Kotorske,* Matica Hrvatska, Zagreb, 2004, str. 261.

[56] Isto, str. 261.

piše o njemu i Pavao Butorac, hrvatski biskup i istoričar, koji se bavio proučavanjem prošlosti Boke Kotorske i Dubrovnika.[57] Riječ je o događaju koji se odigravao ujutru od devet do deset sati, a počinjao bi tako što kokota vežu za dasku na moru, kod nadžupne crkve Sv. Nikole. Takmičari bi gađali kokota puškama (ranije se gađalo topovskom paljbom), a onaj koji pogodi, dobijao bi peškir na kojem je izvezena godina pobjede nad Turcima: 1654, kao i godina u kojoj se aktuelni događaj dešavao. Nakon ovoga, pobjednik je imao obavezu da podijeli vino mornarima i svečanoj zavjetnoj povorci, koja bi započinjala donošenjem Gospine slike sa ostrva u grad posljednje nedelje maja. Na Petrovdan 29. maja, slika bi se vraćala u crkvu na ostrvu.[58] Ovaj običaj se proširio Bokom Kotorskom, a svugdje je imao neke svoje posebnosti. Tako se bilježi gađanje kokota u Tivtu, Budvi, Kostajnici, Strpu, pa čak i dalje od mora, u Gornjem Stolivu. Izvan Boke Kotorske, događaj se odigravao i u Budvi, ali i van granica Crne Gore; u Konavlima, Pelješcu, Dalmatinskoj zagori. Običaj je bio najvjerovatnije raširen i u drugim gradovima i selima, ali se godinama izgubio. Kokot je na Balkanu, ali i šire, simbol muževnosti i plodnosti. On je, takođe, bio dio mnogih rituala tokom istorije. Vjerovalo se i da štiti kuću od zlih demona, a u hrišćanstvu je simbolizovao Hrista. Pa je tako kokot kod nas taj koji obilježava početak dana i kraj noći.[59]

Anton Pean na svojim slikama prikazuje *Kokota Žrtvenika*. Sama likovnost ove ptice sa svojim raznobojnim perjem je sigurno privlačila umjetnika. Jedna slika iz ciklusa, koja se izdvaja,

[57] P. Butorac, *Gospa od Škrpjela*, Nakladom svetišta Gospe od Škrpjela, Sarajevo, 1928. str. 28.

[58] G. D. Tomašković, M. I. Ostojić, *Na vječnoj straži zaljeva*, 2005, URL: https://www.matica.hr/hr/337/NA%20VJE%C4%8CNOJ%20STRA%C5%BDI%20ZALJEVA/ (pristup 04. 06. 2021).

[59] M. Čekić, *Kokot i Bokelji*, Radio Tivat, 2021, URL: https://www.radiotivat.com/kokot-i-bokelji/2014/05/ (pristup 04. 06. 2021)

smiješta kokota u Tivat, ispred crkve Sv. Roka u Donjoj Lastvi. Kokot crveno-bijele i ljubičaste boje, koje se prelivaju jedna u drugu, vezan je za parče drveta na moru, na centralnom dijelu slike, dok se u pozadini nazire prepoznatljivi toranj crkve Svetog Roka, čiji se odsjaj oslikava i na moru. Skoro čitava slika je urađena kratkim potezima četkice. Neki čak tumače da je običaj gađanja kokota u Lastvi starijeg datuma od peraškog, jer su uveli ovaj običaj kao zavjet za zaštitu od kuge, koja je harala primorjem ranije.[60] Kokot je bio česta tema i ostalih umjetnika Hercegnovske umjetničke škole, pa je bio česti motiv Nikole Gvozdenovića, na primjer, ali i drugih slikara sa primorja, kao što je Aleksandar Aco Prijić. Za razliku od Antona Peana, kod njih kokot ima drugačiju simboliku. Oni ga prikazuju, moglo bi se reći, kao neko uzvišeno biće, naročito je to slučaj kod Nikole Gvozdenovića, gdje bukvalno dominira nad gradom koji se nalazi ispod njega. I jedna Peanova slika bi mogla da odgovara ovakvom prikazu, a to je njegov *Čudnovati kokot*.

Anton Pean, *Kokot Žrtvenik*
*(*vlasništvo Centra za kulturu, Tivat)

60 Isto.

Galebovi. Nije kokot jedina ptica koja se prikazuje na slikama Antona Peana. Galebovi imaju neku čudnu vezu sa mornarima i primorjem. Prate brodove, nadlijeću nad lukama i spuštaju se na mula kod ribara. Galebovi se u letu odlikuju posebnom ljepotom, pa je Anton Pean imao čitave cikluse igre galebova, gdje je pokušavao da pronikne u njihova kretanja, da ih uhvati u tom nemiru duše. Na njegovim slikama galebovi su prikazani uvijek samo u obrisima bijele boje, dok plešu svoj ples iznad mora. Iza njih se nalazi nebo, koje probija sunce svojim zracima, dajući im specifičan čar. Gledajući ptice, mornari su nekada sudili o tome kakvo će biti kopno na koje treba da pristanu, a Predrag Matvejević govori: „Veza posada s galebovima jedna je od starih tajni mora, osobito Mediterana – gdje je možda najstarija.“[61] Posmatrajući ribare, Pean je imao priliku da vidi i galebove, kao njihove neodvojive saputnike.

Anton Pean, *Igra galebova II*, 1997.
ulje na platnu, 80x64cm (privatno vlasništvo)

61 P. Matvejević, *Mediteranski brevijar*, str. 42.

Đede Jozo ili Egzistencija. Pomenuto je ranije kako je Anton Pean imao portrete, ali nikada nikoga nije portretisao, već su to bili stari ljudi iz njegovog sjećanja. Na ovim slikama se posebno mogu zapaziti umjetnikova unutrašnja stanja. Kao da pogled njegovog Đeda Joza ili Šjor Bepa, krije nešto od pogleda samog umjetnika, iako ne liči na Antona Peana. Posebno jedan „portret" Đeda Joza (vidjeti reprodukciju br. 1), sada u vlasništvu porodice Marušić iz Tivta, podsjeća na Van Gogova djela. Njegovo lice nosi snažne emocije, tjeskobe, mučnine, odsustva smisla, što nas vodi do filozofskog pravca egzistencijalizma, koji je ušao u umjetnost kroz ekspresionističko slikarstvo njemačke grupe Die Brücke (Most).[62] Deformacijom figura na slici, što Pean radi i kod ribara, simboličkom upotrebom boja, izražavaju se psihološka i duhovna stanja.

Avangarda u Tivtu

Tivat je grad koji se razvio i na zanatlijskoj tradiciji. Stanovništvo se još od davnih vremena bavilo poljoprivredom, vinogradarstvom, maslinarstvom i ribarenjem, čime se bavi i danas. Naravno, mnogo ih je manje nego što ih je nekada bilo. U drugoj polovini 19. vijeka, kada je Austrougarska izgradila pomorski arsenal za svoju flotu, Tivat se počeo ubrzano razvijati. Vijek i dvije decenije Arsenal je bio simbol ovog najmlađeg grada u Boki, koji je hranio mnoge porodice. Tivćani nisu bili likovni umjetnici, oni su bili *meštri*, „umjetnici brodogradnje koji su od drveta i metala mogli što bi se kolokvijalno reklo napraviti čovjeka"[63]. Tako da je slikarstvo na neki način čudna pojava u ovoj sredini, ali ljepota Tivatskog zaliva i Boke je nepresušni izvor inspiracije, koji je morao da rodi umjetnike, kad tad:

---

62 M. Šuvaković, *Pojmovnik teorije umetnosti*, Orion Art, Beograd, 2011, str. 195.

63 Ž. Komnenović, *Nostalgija u bojama vasionskog leptira*, str. 3.

„A svaki zaliv je more za sebe. Tivatski sa svojim ostrvima, Gospom, Gabrijelom, svojom Prevlakom i Mihovilom, poluostrvima, Vrmcem i Lušticom je cijeli jedan okean u Boki.“[64]

U Tivtu se do 1970. godine osnovalo nekoliko kulturno-umjetničkih društava i institucija. Prvenstveno su to bila muzička udruženja, kao što je Hrvatsko tamburaško društvo „Starčević“ osnovano 1906. i čitaonice, kao što je Srpska čitaonica u Krtolima, osnovana još 1908. godine. Nakon oslobođenja 1918. godine dolazi do osnivanja mnogih kulturno-umjetničkih društava u Tivtu, koja su bila orijentisana najviše na muziku, pa tako dolazi do pojave organizovanih horova, orkestara, ali i dramskih sekcija, kasnije i Amaterskog pozorišta 1956. godine. Organizacija biblioteka i čitaonica je, takođe, bila jedna od važnih kulturno-prosvjetnih inicijativa, a 1961. godine osniva se i Foto kino i video klub „Mladost”, koji se bavi i dan danas amaterskom fotografijom i filmom.[65]

Kako se sjeća Neven Staničić, još iz vremena svojih školskih dana, prije svih ostalih, ono što bi se moglo nazvati avangardom tivatske kulture, su bila promišljanja slikara. Oni su kroz svoja djela promišljali život, kulturu i istoriju Tivta, duh ovog grada i Boke. Isto se dešavalo i na području Crne Gore, sa Lubardom, Milunovićem, Pravilovićem, Prijićem i ostalima. A prvi školovani slikari u Tivtu su bili upravo Miljenko Sindik i Anton Pean, đaci Umjetničke škole u Herceg Novom. Sa njima počinje razvoj slikarstva u ovom gradu. Oko njih se okupljaju umjetnici iz Beograda i Zagreba i tako se dolazi do novih uticaja, ideja, promišljanja. Ovako dolazi do organizacije prve izložbe u Tivtu 1976. godine u nekadašnjoj kući Botica, gdje se danas nalazi

64 N. Staničić, *Legende*, Duško Miljanić, *Lica mog vremena*, Centar za kulturu Tivat, Tivat, 2020, str. 17.

65 M. Zloković, *Kultura i prosvjeta u tivatskoj opštini*, Tivat (ur. Danilo Kalezić), Književne novine, Beograd, Veljko Vlahović, Beograd, 1983, str. 154–158

hotel Astoria. Likovno društvo Tivta se osniva 1983. godine, a jedni od osnivača su bili Sindik i Pean. Svake godine 13. jula bi se organizovale izložbe na kojima su se skupljali članovi društva i izlagali svoje slike. Nisu svi stalno živjeli i stvarali u Tivtu, mnogi su bili u Zagrebu i Beogradu, ali i u Evropi. Ovi umjetnici su se družili, okupljali, razmjenjivali ideje. Počeli su razmišljati o arheologiji grada. Tako postojao jedan period kada su bili zainteresovani za ideju o potonuću Bobovca ili Bobovišta, što su vezivali za antički grad Akruvijum. Naravno, kao mogući lokalitet pominju se i druga mjesta, ali su umjetnici tog perioda, naročito Miljenko Sindik, imali čitave cikluse slika na kojima je prikazan grad koji tone. Za razliku od njega, Anton Pean je slikao Perast kako tone. Kulturna istorija Boke ih je takođe interesovala. Anton Pean slika palatu Zmajevića u Perastu na više slika. Zanimljiva je Nevenova priča da su to bile neke od rijetkih slika koje je imenovao i naglasio što se na njima nalazi, dok je za većinu ostalih ostavljao upravo Nevenu da im smisli imena.

Anton Pean, *Propast Perasta*, 1987.
ulje na platnu, 94 x 99cm (privatno vlasništvo)

Umjetnici su učestvovali čak i na maskenbalima, a književnik Neven Staničić pamti događaj iz svojih školskih dana, kada je tad već stariji slikar Anton Pean, za potrebe jednog dječijeg maskenbala pomogao Nevenovom školskom drugu (kasnije pomorcu, novinaru i piscu) Momu Račeti da napravi masku vuka. Svojevoljno se javio da pomogne djetetu i posvetio je svoje vrijeme ovoj masci vuka, koja je na kraju bila proglašena i najboljom. Iako je Anton Pean, u svom maniru, govorio da je sve to samo kič, Neven Staničić se sjeća da je taj oslikani čaršav (lencun) bio „prava umjetnost".

Osamdesetih godina osniva se i INDOK Centar Tivat (Centar za kulturu, informiranje i dokumentaciju) kako bi okupio ljude koji će raditi na očuvanju kulturno-umjetničke baštine Tivta, ali i na njenom daljem razvoju. Ovo je bio period kada su umjetnici i uopšte intelektualci imali neko djelovanje, barem na lokalnom nivou i kada su aktivno radili da društvo oko sebe učine boljim. Anton Pean, gostujući u već pomenutoj emisiji na RTCG 2002. Godine, govori da je Tivat ranije bio manji, interesantniji, da je postojao neki entuzijazam, barem amaterski za kulturu i umjetnost. Primjećuje da više nema ni animatora koji bi to opet pokrenuli i izražava želju da se u Tivtu opet osnuje likovno društvo... „pa i jedno amatersko pozorište, pa i jedan hor... pa svega toga, pa i te klape, da pjevaju na rivu, pa negdje ispod volta..."

Zaključak

Anton Pean je izabrao da na svom umjetničkom putu bude sam. Nije imao izlagačkih ambicija ili želju za samopromocijom, uvijek govoreći da je njegovo slikarstvo skromno. Rijetko koja slika bi se njemu svidjela, iako je publika mislila suprotno. Smatrao je da je mogao mnogo više da pruži i uloži u svoje slikarstvo. Malo mjesto je postalo njegova mana, ali ujedno i

njegova prednost. U poznim godinama pojavila se naročita žal za nekim propuštenim prilikama. Sa tim se pojačala i sumnja u učinjeno do tada. Njegova nepretencioznost je ograničila njegovu karijeru, ali ga je učinila mnogo bližim običnim ljudima, svojim sugrađanima. Međutim, ljubav prema njegovim slikama je stvorila izvjesnu legendu o njemu, koja se sada prenosi usmenim putem, jer nedostaju podrobni prateći tekstovi o njegovom radu. Neumorno je radio do kraja života, uvijek zaljubljen u slikarstvo i svoju Boku, koja je jedan Mediteran u malome, a na Mediteranu je sve moguće, kao što piše i Brodel: tu se uvijek sanja, ponajviše i ponajbolje u budnom stanju i otvorenih očiju.[66] Mnogi koji su imali priliku da se upoznaju sa njegovim radovima su to i prepoznali. Pa, kao što govori Neven Staničić, njegove slike, oni koji ih posjeduju, danas drže na počasnom mjestu, poput ikone. Tivat, koji je važio za zanatlijski grad od kada se formirao Arsenal, nije imao značajniju umjetničku tradiciju, sve dok se Anton Pean nije vratio u grad i ostao u njemu; a Mirko Kovačević zapisuje: „Sa stvaralaštvom Antona Peana počela je da se stvara tivatska likovna baština. Ljepše i prirodnije nije mogla otpočeti.“[67]

66 L. Seferović, *Likovno nebo iznad Herceg Novog*, str. 8.

67 M. Kovačević, „O Antonu Peanu“, *Tivatski slikari* (ur.: Željko Komnenović, Mirko Kovačević, Neven Staničić, Momčilo Macanović, Ljubomir Popadić), Matica Boke, Tivat, 2015, str. 30.

Literatura:

- Butorac Pavao, *Gospa od Škrpjela*, Nakladom svetišta Gospe od Škrpjela, Sarajevo, 1928.

- Butorac Pavao, *Kulturna povijest grada Perasta*, Gospa od Škrpjela, Perast, 1999.

- Fisković Cvito, *Spomenička baština Boke Kotorske*, Matica Hrvatska, Zagreb, 2004.

- Komenović Željko, „Nostalgija u bojama vasionskog leptira“, *Tivatski slikari*, (ur.: Željko Komnenović, Mirko Kovačević, Neven Staničić, Momčilo Macanović, Ljubomir Popadić), Matica Boke, Tivat, 2015, str. 3–4.

- Kovačević Mirko, „O Antonu Peanu“, *Tivatski slikari* (ur.: Željko Komnenović, Mirko Kovačević, Neven Staničić, Momčilo Macanović, Ljubomir Popadić), Matica Boke, Tivat, 2015, str. 28–30.

- Kusovac Mirjana T, „Popis učenika umjetničke škole Cetinje – Herceg Novi 1946–1966“, *Arhivski zapisi*, br. 2, Cetinje, 2016, str. 109–143.

- Matvejević Predrag, *Mediteranski brevijar*, Zlatno runo, Milstone, Beograd, 2020.

- Mijović Pavle, *Umjetničko blago Crne Gore*, Jugoslovenska revija, NIO Pobjeda, Beograd, 1980.

- Miljković Ivo, *Maslina u umjetnosti*, Pomologia Croatica, vol. 16, 2010, 147–158.

- Mihaliček Marija, *O slikarstvu Antona Peana*, Anton Pean – antologijska izložba (uvod u retrospektivu), Centar za kulturu Tivat (autor izložbe: Neven Staničić), Tivat, 1988, str. 3.

- Miranović Anastazija, „Tivatski slikari“, *Tivatski slikari* (ur.: Željko Komnenović, Mirko Kovačević, Neven Staničić, Momčilo Macanović, Ljubomir Popadić), Matica Boke, Tivat, 2015, str. 244–248.

- Perović Olga, „Crnogorska likovna umjetnost druge polovine 20. vijeka“, *Matica* , br. 43, Podgorica, 2010, str. 157–190.

- Perović Olga, *O savremenoj crnogorskoj likovnoj umjetnosti*, Savremene crnogorska likovna umjetnost 1975–1970 (ur. M. Marović), Umjetnička galerija Socijalitičke Republike Crne Gore, Cetinje, 1970.

- Slovinić Slobodan, *Ars Libris (1999–2012)*, Daily Press, Podgorica, 2013.

- Staničić Neven, *Arhitektura nostalgije*, Anton Pean – antologijska izložba (uvod u retrospektivu), Centar za kulturu Tivat (autor izložbe: Neven Staničić), Tivat, 1988, str. 3.

- Staničić Neven, *Likovne poetike Antona Peana*, Tivatski slikari (ur.: Željko Komnenović, Mirko Kovačević, Neven Staničić, Momčilo Macanović, Ljubomir Popadić), Matica Boke, Tivat, 2015, str. 26–28.

- Trifunović Lazar, *Slikarski pravci XX veka*, Prosveta, Beograd, Jedinstvo, Priština, 1981.

- Zadrima Anton, *Crnogorski slikari i vajari*, Biblioteka umjetnost, Književna opština Cetinje, Cetinje, 1986.

- Zloković Maksim, *Kultura i prosvjeta u tivatskoj opštini*, Tivat (ur. Danilo Kalezić), Književne novine, Beograd, Veljko Vlahović, Beograd, 1983, str. 146–158.

- Šuvaković Miško, *Pojmovnik teorije umetnosti*, Orion Art, Beograd, 2011.

Internet izvori:

- Čekić Mašo, *Kokot i Bokelji*, Radio Tivat, 2021, URL: https://www.radiotivat.com/kokot-i- bokelji/2014/05/ (pristup 04. 06. 2021)

- Građanska alijansa, *Kultura, običaji i jezik nacionalnih zajednica u Crnoj Gori*, Podgorica, 2021, URL: https://gamn.org/wp-content/uploads/2021/03/GA-Kultura-obicaji-i-jezik-nacionalnih-zajednica-u-CG-2020.pdf (pristup 04. 06. 2021).

- Tomašković Goran Denis, Ostojić Mijo Igor, *Na vječnoj straži zaljeva*, 2005, URL:
https://www.matica.hr/hr/337/NA%20VJE%C4%8CNOJ%20STRA%C5%BDI%20ZALJEVA/ (pristup 04. 06. 2021).

- Vujnović Vitka, *SLIKU MORATE „OSOLITI“: Sklad i mera slikarskog beskraja Luke Berberovića (86), bokeljskog maestra koji neumorno radi*, URL:
https://www.novosti.rs/vesti/reportaze/935674/sliku- morate-osoliti-sklad-mera-slikarskog-beskraja-luke-berberovica-86-bokeljskog-maestra-koji-neumorno- radi (pristup 04.06.2021)

ODGOVOR NA TRADICIJU ŠEST CRNOGORSKIH UMJETNIKA

Todor Mitrović

The aim of this paper is to provide an insight into the socially engaged work of six contemporary Montenegrin artists: Tadija Janičić, Vladimir Đuranović, Luka Sekulić, Ivana Stanić, Maja Šofranac and Gordana Kuč.

Preispitivanje uloge tradicije u savremenom kontekstu

Savremenost se neprestano sukobljava sa „ostacima“ prošlih vremena, čiji je uticaj, naročito na region Zapadnog Balkana još uvijek veoma jak. U tom pogledu se nameću dva ključna problema – fetišizacija istorije i neadekvatan položaj žena unutar društvenog poretka koji je još uvijek patrijarhalan.

Kada se govori o kulturi sjećanja, prvenstveno se ističe njena važnost za samoodržanje različitih kulturnih zajednica. Poznavanje sopstvene istorije, usljed činjenice da se svakodnevno suočavamo sa ogromnom količinom informacija, kojima se sve više i lakše manipuliše, od ključnog je značaja kako za samospoznaju, tako i za razumijevanje svijeta u cijelini. Međutim, dešava se i da kolektivna memorija jednog naroda prevaziđe potrebe kulturnog samoodržanja i preraste u opsesiju/fanatizam, kada se, osim stereotipa i predrasuda, javlja i potreba za hiperbolizacijom određenih istorijskih razdoblja.

U tom kontekstu, profesor kulturne antropologije na Univerzitetu „Sv. Kliment Ohridski“ u Sofiji, Ivajlo Dičev, ističe da politika počinje ličiti na rekonstrukciju/reviziju istorije. Osim komemoracija i polaganja vijenaca, što predstavlja dio ustaljenog političkog bontona, ide se toliko daleko da se vrše detaljne rekonstrukcije bitaka, tokom kojih odrasli navlače kostime i bore se improvizovanim oružjem. Motivi takvih performansa različiti su. Neko nastoji preispitati vjerodostojnost istorijskih teza, neko odati počast poginulim junacima, dok se u određenom broju slučajeva radi i o inscenacijama organizovanim u cilju pukog zabavljanja opšte populacije. Ovdje se možemo vratiti na problem spektakularizacije stvarnosti gdje se čak i istorija, koja bi trebalo da teži što objektivnijem popisivanju onoga što se već dogodilo, transformisala u karneval. Dičev u tom kontekstu navodi primjer grčke neonacističke grupe „Zlatna zora“ koja svake godine organizuje rekonstrukciju čuvene Termopilske bitke između Grka i Persijanaca, namjeravajući poslati jasnu poruku – migranti nisu dobrodošli.[1]

Potreba za preoblikovanjem istorijskih činjenica prisutna je i u našem društvu, ali je godinama vješto prikrivana osjećanjem melanholije/pijeteta prema nekim „boljim“, ali i davnim, razdobljima. Veoma je problematično to što populisti, reinterpretirajući istoriju, svakog dana postaju sve ubjeđeniji da se njen tok, bez ikakvih posljedica, može izmijeniti. Mase, uhvaćene u zamku „filtrirane“ objektivnosti, zaražene su virusom ambivalentnosti. Na taj način, nastaje iskvarena kultura sjećanja koja, barem u našem slučaju, prerasta u sistemski loše orijentisano vaspitavanje masa. Pritisnute neizvjesnom budućnošću, one se sve više okreću prošlosti koju suštinski ne razumiju.

[1] Ivajlo Dičev, *Borbe političara oko prošlosti*, DW (https://www.dw.com/hr/borbe-politi%C4%8Dara-oko-pro%C5%A1losti/a-48514239; pristupljeno 01. 09. 2021).

Svaka zajednica, bila ona nacionalna ili funkcionisala unutar jedne nacije, teži nametnuti svoje viđenje istorije, smatrajući da je upravo ono univerzalno. U kontinuiranom traganju za odgovorima, koji su parcijalni, a karnevalizacijom istorijskih događaja, i u potpunosti trivijalizovani, ostajemo okruženi slikom o sebi koja je nepotpuna, ali koje se ne možemo osloboditi.

Naročito se u položaju crnogorskih žena, koje i danas, u velikom broju slučajeva, trpe zlostavljanje od strane muških članova porodice, uočava u kojoj smo mjeri zarobljeni u prošlosti. Poznato je da žena, unutar plemenskog poretka stare Crne Gore, nije imala drugog izbora osim da se podredi volji muških starješina. Čak je i prilikom sklapanja bračnih zajednica ženska sudbina umnogome zavisila od volje roditelja. Kada bi se ukazala prva prilika ruka kćeri bila bi isprošena: „sina ženi kad hoćeš, a djevojku udaj kad možeš“[2]. Taj je čin za Crnogorku reprezentovao odlazak u nepoznato – ili će imati sreće i završiti u „dobroj“ kući, ili će biti osuđena na teško ropstvo.

Treba, pritom, naglasiti da su tokom osamnaestog i u prvoj polovini devetnaestog vijeka, bili prisutni i slučajevi vjerivanja nedoraslih osoba, čak i onda kada su još uvijek bile u kolijevkama. Odnos muškarca i žene unutar bračne zajednice rijetko kada se zasnivao na psihološko-emotivnoj funkciji, već isključivo biološko-reproduktivnoj i ekonomskoj. S obzirom da je Crna Gora kroz istoriju često ratovala i trpjela ogromne gubitke u ljudstvu, uloga žene bila je da rađa ratnike, ali i da svojim doprinosom u obavljanju kućanskih poslova pomaže u rješavanju problema inokosnosti porodice.

Muško potomstvo nalazilo se u fokusu patrijarhalnog plemenskog poretka i uloga žene je bila da ga obnavlja i pazi.

[2] A. Bulatović, „Brak, odnosu i braku i opšti položaj udate žene na tlu Crne Gore u periodu od kraja XVIII do početka XX vijeka“, Istorijski zapisi, godina LXXXIV, 1–2/2011, 17–26, 18.

Brakovi u kojima nije bilo muške djece bili su najnestabilniji – očevi koji su imali samo kćeri ponašali su se kao da uopšte i nemaju potomstva. Naravno, najteže su doživljavani brakovi u kojima uopšte nije bilo djece, jer se u pitanje dovodila mogućnost opstanka bratstva. Često se događalo da, bivajući nesposobna da rađa, Crnogorka svom mužu dovede novu nevjestu, dok se ona, na svoju inicijativu, povlačila i preuzimala ulogu tetke, svekrve ili kume, pomažući u podizanju djece.

Crnogorci su od svojih žena zahtijevali bezrezervnu poslušnost – one nisu mogle napustiti kuću bez njihove dozvole. Kako ističe V. M. G. Medaković, žene su im se pokoravale u tolikoj mjeri da su se mogle smatrati i robovima. Prema tome, ne samo da je bila ograničena njihova društvena uloga, već i mogućnost samostalnog donošenja odluka.

Žena pritom nije imala samo jednu (supružničku) ulogu unutar plemenskog poretka, već je osim adekvatnog odnošenja prema svom mužu morala imati i adekvatan odnos prema njegovoj porodici, ispunjavajući određene dužnosti i obaveze i zadovoljavajući odgovarajuće kriterijume. Žene po običaju nisu sjedjele za istom trpezom kao muškarci. Sebi, pritom, nisu ni smjele dozvoliti da ih prekinu u razgovoru (svaku misao morale su držati za sebe jer bi u suprotnom bile prekorene ili fizički kažnjene).

U slučajevima kada bi bile teško zlostavljane (kamenovanjem ili batinjanjem) žene se nisu smjele opirati, već dostojanstveno prihvatati svoju kaznu. Na samom početku čuvenog filma „Ljepota poroka“, crnogorski režiser, Živko Nikolić, prikazuje scenu batinanja kao reperkusiju ženine preljube. Ona priprema batinu, čak i pozivajući muža na izvršenje kazne.

Kada je u pitanju pozdravljanje supružnika, u mnogim krajevima Crne Gore, praktikovao se običaj da žene ljube ruke svojih muževa, ali i svih starijih muškaraca u kući. Upravo se u tom detalju, može vidjeti postojanje svijesti kod žena o tome da

su njihovi životi determinisani patrijarhalnim iskustvom. One se nisu pokoravale samo svojim muževima, već i njihovim porodicama, bratstvima i plemenu u cjelini.

Još jedan oblik kažnjavanja javljao se kada bi žena, oklevetana od strane drugih, u nastojanju da dokaže svoju nevinost, bila dužna da se opravdava mazijom (držanjem komada usijanog čelika) i oklevetnicima.

No, od druge polovine devetnaestog vijeka (tokom vladavine Kralja Nikole) mnogo je učinjeno na unapređenju položaja žena, prije svega ograničavanjem slobode muškaraca u ophođenju prema njima: roditeljska prinuda kćeri na brak, kao i nasilje među supružnicima, postali su zakonski kažnjivi. Na taj način su kaznena ovlašćenja spram žena prešla sa muža/muških članova porodice na kompetentne sudske organe. U zavisnosti od ozbiljnosti nasilničkog ponašanja muškarac je mogao izgubiti svoju imovinu ili biti protjeran iz zemlje. U istom periodu žene dobijaju i pravo da na sudu aktivno participiraju kao svjedoci, ali i da zastupaju sebe same.

U dvadesetom vijeku žene, na globalnom nivou, osvajaju još sloboda, poput prava glasa i značajnije uloge u procesu proizvodnje, ali se i pored tog i drugih vidova progresa, do danas, kao konstanta, pogotovo u konzervativnijim sredinama poput Crne Gore, održava svijest o pravu muškarca da na nasilan način kontroliše slobode žene, što je dokazivo činjenicom da je tokom 2019. godine, prema podacima Sigurne ženske kuće i Nacionalne SOS linije za žrtve nasilja u porodici, prijavljeno preko tri hiljade slučajeva zlostavljanja žena.[3] Suočeni sa takvim, poprilično sumornim, statistikama ne preostaje nam ništa drugo nego da se zapitamo da li smo iznevjerili onaj dio društva koji je toliko dugo smatran njegovim nukleusom.

[3] A. Durović, *Povećan broj poziva žrtava porodičnog nasilja u Crnoj Gori* (https://www.slobodnaevropa.org/a/porodicno-nasilje-crna-gora-pandemija/30518116.html; pristupljeno 01. 09. 2021).

Odgovor umjetnika

U ovom poglavlju više prostora biće posvećeno umjetničkoj interpretaciji, počevši od stvaralaštva **Tadije Janičića**. U pitanju je savremeni crnogorski umjetnik, koji, sa velikom dozom groteske i ironije slika figure neodređenog identiteta, koje su u potpunosti indiferentne prema svijetu koji ih okružuje (egzistirajući kao „usamljeni atomi“ u „usamljenoj gomili“). Njihova lica često su sakrivena naočarama koje, suprotno od slučaja Karpenterovog ostvarenja *They Live*, ne otkrivaju istinu, i lopovskim maskama kao svjedočanstvima totalne otuđenosti i fragmentarnosti doživljaja svijeta. Bez adekvatnog sistema vrijednosti, lišene neposredno proživljenih iskustava, ove figure predstavljaju realizacije napomena koje je u knjizi *Društvo spektakla*, govoreći o tendencijama savremenog društva i čovjeka u eri masovnih uslova proizvodnje, dao francuski filozof Gi Debor.

Ljudi koji plaču, ulje na platnu, 180 x 220 cm, 2017.

Janičić je predstavnik pravca nove figuracije (skupa različitih figurativnih slikarskih i kiparskih pokreta) koji se, od kraja pedesetih godina prošlog vijeka, počinje razvijati kao kritika

apstraktne umjetnosti, tačnije, avangardnih pokreta između dva svjetska rata, apstraktnog ekspresionizma i enformela četrdesetih i pedesetih godina prošlog vijeka, smatrajući ih isuviše otuđenim od čovjeka i predmeta realnog svijeta. Važno je, pritom, naglasiti da umjetnici nove figuracije, pronalazeći inspiraciju u djelima Frensisa Bejkona, Žana Dibifea i grupe Kobra, nisu nastojali veristički prikazati stvarnost, već je interpretirati kroz subjektivni doživljaj, fantastičkim prizorima, na jedan izrazito humorističan i brutalan način, anegdotalno i narativno predstavljajući, između ostalog, i svijet potrošačkog društva i masovne kulture. Teoretičar umjetnosti Miško Šuvaković, u kontekstu njene društveno angažovane uloge, novu figuraciju definiše kao figurativnu umjetnost posthumanističkog doba.[4] Kao dio te tradicije, Janičić, sa velikom dozom autoironije, demistifikuje stvarnost u kojoj živimo, prikazujući je iz perspektive figura koje su dio naše svakodnevnice. Istoričarka umjetnosti Ivana Milojko ističe da se radi o umjetniku očuđenja.[5] Jedno od pitanja kojih se Janičić, pritom dotiče svojim djelima tiče se trivijalizacije medija i njihove uloge efektnih instrumenata društvene kontrole koji upasivljuju i oblikuju javnu svijest, odnosno sputavaju razvoj kritičkog mišljenja, šireći propagandu koja isključivo odgovara pojedincima koji ih kontrolišu. Slikajući okrvavljeno lice novinara autor sugeriše da se medijske retorike uglavnom svode na agresiju, ali i na manjak objektivnosti i smisla. Teoretičar umjetnosti Miško Šuvaković, u tom kontekstu, Janičićevo slikarstvo tumači u okvirima „nove slike“, koja se javlja u epohi medija i tranzicijskog globalizma, kada naslikano postaje neka vrsta novog apstrahovanog svijeta u referentnom odnosu sa

[4] M. Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Horetzky, Zagreb, 2005, 418.

[5] Tadija Janičić, *Pravi se da spavaš*, autor teksta Ivana Milojko, Centar savremene umjetnosti, Podgorica, 2018, katalog izložbe, 5.

medijskim slikama. Prema riječima istoričarke umjetnosti, Ivane Benović, a u kontekstu Janičićevog stvaralaštva, ekran predstavlja posrednika između ovih slika i realnog svijeta. One su dekadentne, sarkastične i provokativne, predstavljajući simulakrum, iako same nisu simulakrum.[6] Usvojene od strane javnosti one postaju stvarne.

Optimizmom u službi života, ulje na platnu, 70 x 70 cm, 2010.

No, ne uzmičući pred primitivizmom masovnih i digitalnih medija (kod određenog broja njegovih crteža i slika karakteristično je ponavljanje izraza *follow* i *unfollow*) i njihovoj odlučujućoj ulozi u „manufakturisanju" stavova masa, Janičić istovremeno kritikuje i same mase, koje se konformistički podređuju trivijalnosti. Istoričarka umjetnosti Dragana Garić ističe da Janičićeva platna „[…] na duhovit i ironičan način prikazuju prazninu savremenog čovjeka 'zavaljenog' u fotelju ispred ekrana iz koga 'izbija' neki novi 'rijaliti šou'".[7] Prema riječima Ivane Benović, medijske slike na koje, pojedina Janičićeva djela, referišu, pokazuju svijet

6 Tadija Janičić, *Optimism a virtue of life*, autorka teksta Ivana Benović, Porto Montenegro, Tivat, 2017, katalog izložbe, 7.

7 Dragana Garić, *Tadija Janičić, slikar* (http://www.arte.rs/sr/umetnici/teoreticari/dragana_garic-4758/tekstovi/tadija_janicic_slikar-3769/; pristupljeno 01. 09. 2021).

utemeljen na konzumerizmu i površnosti (uznemirujuć, banalizovan, globalizovan, tranzicijski) u kojem se sa velikom dozom optimizma anticipira svaka sljedeća vijest ili izvor zabave.[8]

Izolacija
akril, 35 x 35 cm
2020.

Unfollow
ulje na platnu, 40 x 55 cm
2021.

Janičić se, u sklopu svog opusa, osvrće i na pitanja politizacije/privatizacije sporta, huliganstva, i erotizacije ženskog tijela koje se, unutar falocentričnog poretka neprestano izlaže pogledu voajera. Srpski književnik i muzičar Slobodan Tišma, u tom kontekstu, o Janičićevom djelu govori kao o ogledalu novog kondomskog poretka svijeta u kojem živimo.[9] Lora Malvi, u eseju naslovljenom *Vizuelno zadovoljstvo i narativni film*, koji ne služi isključivo kao osnova za analizu ženske pozicije na filmu, već i načina na koje se oblikuje samo zadovoljstvo gledanja (skopofilije/voajerizma),[10] upoređuje

8 Tadija Janičić, *Optimism a virtue of life*, autorka teksta Ivana Benović, Porto Montenegro, Tivat, 2017, katalog izložbe, 7.

9 Isto.

10 Danijela Ristić, *Prikaz knjige Vizuelna i druga zadovoljstva Lore Malvi* (https://offns.rs/off-screen/film/prikaz-knjige-vizuelna-i-druga-zadovoljstva-lore-malvi/; pristupljeno 02. 09. 2021).

načine na koje dva vrsna režisera starog Holivuda, Hičkok i Šternberg, ispunjavaju kadrirani prostor erotizacijom svojih ženskih protagonista. Šternberg, sa jedne strane, teži vrhunskom fetišu (skopofiličnom iskustvu): ženskom tijelu kao ultimativnom objektu požude muškog pogleda, slabeći pritom dominirajuću ulogu glavnog protagoniste (odlika tradicionalnog narativnog filma) u korist direktne erotske povezanosti publike i junakinje, čija se, prije svega tjelesna ljepota, krupnim planom stapa sa ekranom. Hičkok, koji u većoj mjeri od Šternberga eksperimentiše sa fenomenom voajerizma, što je posebno naglašeno u filmu *Rear Window*, ipak potencira identifikaciju publike sa glavnim muškim protagonistom.[11] Jedan dio Janičićevih slika može se tumačiti u kontekstu Šternbergove estetike, s obzirom da izoluje žensku figuru koja, kao takva, biva u direktnom kontaktu sa posmatračem (razlika se ogleda u činjenici da Janičić, prikazivanjem nagog ženskog tijela, akcentujući, pritom, ironijski aspekt slike, u još većoj mjeri naglašava erotsku funkciju).

Odmorite se uz Karolinu
ulje na platnu, 47 x 31 cm
2016.

[11] L. Mulvey, *Visual Pleasure and Narrative Cinema*, Visual and Other Pleasures, Indiana University Press, Bloomington, 1989, 22–24.

Druga grupa Janičićevih djela bliža je, pak, Hičkokovoj viziji, jer uključuje i muške protagoniste/figure, čija su tijela (često prikazana i sa viškom udova) izdeformisana do nivoa čudovišnosti. Janičić se pritom vješto poigrava sa našom identifikacijom spram ovih figura, koje, prema riječima istoričarke umjetnosti Ivane Milojko, ukazuju na postmoderno stanje unutar kojeg čovječanstvo više ne egzistira slijedeći univerzalne istine, već biva izgubljeno u mnoštvu parcijalnih/fragmentiranih istina i priča, te različitih sistema vrijednosti.[12]

Kompozicija
ulje, akril
dimenzije promijenljive
(detalj)

Kao što sam ranije i naglasio, jedna od tema koju Janičić preispituje u okviru svog opusa je i problem politizacije/privatizacije sporta. On ističe da se fudbal kod nas razvija u sivoj zoni (sferi populizma i jeftine politike) koja je karakterom najbliža faveli.[13] U sklopu međunarodne izložbe *Fudbal. Realnost igre*, koja je okupila veliki broj značajnih savremenih svjetskih autora, koji su nastojali (re)konstruisati

[12] Tadija Janičić, *Pravi se da spavaš*, autor teksta Ivana Milojko, Centar savremene umjetnosti, Podgorica, 2018, katalog izložbe, 5.

[13] Nataša Gvozdenović, *Fudbal danas i ovdje kao inspiracija* (https://balkans.aljazeera.net/teme/2021/6/16/fudbal-danas-i-ovdje-kao-inspiracija; pristupljeno 03. 09. 2021).

prostor stadiona, promišljajući trenutno stanje igre, Janičić se predstavio slikom *Naselje*. Pišući o izložbi, pozorišna rediteljka i novinarka Natalija Gvozdenović istakla je da se predstavljenim djelima stadion interpretira „[…] kao zelena kocka, pozornica na kojoj se odvija spektakl kontinuirane borbe za moć, kapital i imidž; kao mesto na kojem se definišu identiteti i rađaju kulture“.[14] Sport, na taj način, prestaje isključivo biti nadmetanje atleta, i postaje pozornica na kojoj se, manirom gladijatora, nadmeću različiti lobiji, željni profita.

Naselje
akril, 35 x 35 cm
2020.

Pitanje fetišizacije prošlosti je, kroz preispitivanje fenomena jugonostalgije, takođe prisutno u okviru njegovog stvaralaštva. Slikama, ali i omanjim maketama bista, Janičić, između ostalog, prikazuje ista ona čudovišna tijela koja se često javljaju i na drugim njegovim djelima (dok čvrsto drže simbol crvene petokrake koja ih povređuje). Ona su, čini se, u potpunosti indiferentna prema bolu koji trpe, zarobljena u istoriji, idealizujući vremena koja su davno prošla, čije kontinuirano obnavljanje može jedino stajati na putu progresa, bez obzira na to da li su bila bolja od onih u kojima trenutno egzistiraju. Janičić na brilijantan način oslikava mentalitetski sklop

14 Isto.

Balkana, koji istorijski stagnira upravo zbog nemogućnosti oslobađanja od duhova prošlosti, što svojom krivicom, što krivicom onih koji njiime upravljaju.

Nostalgičar
ulje na platnu, 220 x 180 cm
2017.

Pitanje opstanka u okviru trivijalizovanog sistema vrijednosti društva u tranziciji koji, u „junake našeg doba“, promoviše osobe čiji se identitet isključivo zasniva na potrošnji – posjedovanju (što je u značenjskom smislu naročito izraženo na djelima prikazanim u sklopu ciklusa „Light“), zauzima važno mjesto unutar opusa **Vladimira Đuranovića**. Na slikama ovog savremenog crnogorskog autora zastupljene su subjektivne (intimističke) priče mlađih generacija koje, čini se, bezuspješno nastoje pronaći odgovarajući privatni i socijalni identitet. Posvetivši se figuraciji i ekspresivnom izrazu (širokih energičnih poteza četkice) koji je posebno naglašen činjenicom da, bez prethodne pripreme, odnosno izrade skica, slika direktno na platno ili papir, Đuranović pokušava uspostaviti sponu između prikazivanja lične mitologije i inkorporiranja ikonografskih detalja popularne kulture (filma, video-spotova, andergraund stripa i pank roka), ali i same istorije umjetnosti.[15]

15 Vladimir Đuranović, *Album*, autor teksta Nataša Nikčević, Centar savremene umjetnosti, Podgorica, katalog izložbe, 3.

Slika naslovljena *Montenegrin* svojevrsna je referenca na čuveno djelo Kaspara Davida Fridriha *Lutalica iznad mora magle*.

Montenegrin
akrilik na platnu, 80 x 60 cm
2015.

Osjećaj otuđenja na Đuranovićevim radovima naglašen je činjenicom da su figure koje prikazuje, groteskno izdeformisanih lica, često i animalnog karaktera (kojima referiše i na problematiku estetskih korekcija kao specifičan fenomen savremenosti) i monumentalizovanih tjelesnih proporcija, kreiranih kadriranjem, često prikazane usamljene unutar urbane sredine ili u prirodi, kao mizanscenima sa kojima suštinski nisu stopljene/integrisane. Čak i na slikama koje prikazuju grupe figura, primjetna je njihova indiferentnost prema onome što se dešava unutar samog prostora slike (njihov pogled okrenut je prema posmatraču, uzvraćajući čin voajerizma i/ili tražeći izbavljenje).

Zoo film
akrilik na platnu
80 x 60 cm
2015.

Market ljubavi
akrilik na platnu
80 x 60 cm
2016.

Na pojedinim njegovim djelima, prikazane figure, poput onih Janičićevih, nose naočare koje, prema riječima istoričarke umjetnosti Nataše Nikčević, služe kao „rekvizit skrivanja“.[16] Pritom se, naročito radovima (poput onog naslovljenog *Mliječni put*), koji prikazuju nepostojanje iskrenih emocija (čak i u zagrljaju dvoje ljubavnika koji, poput Magritovih, bivaju rastrzani između htijenja i mogućnosti, frustrirajućih želja i njihovog ostvarenja) posredstvom naočara (maski) dodatno naglašava osjećaj izolovanosti, karakterističan za savremeno doba.

Mliječni put, akrilik na platnu, 150 x 120 cm, 2016, (detalj)

Važan uticaj na Đuranovićev pristup oslikavanju osjećaja otuđenosti ima filozofija egzistencijalizma, kao i Kafkina i Sioranova književnost.[17] Kada je u pitanju tematska, a u određenoj mjeri i formalna sličnost, u okviru likovnih pravaca, primjećuje se bitan uticaj njemačkog ekspresionizma (naročito Maksa Bekmana), te pravca nove objektivnosti.[18] Sličnost sa

16 *Vladimir Đuranović, akademski slikar iz Podgorice, svoj likovni izraz pronašao u crtežu*, Sve Vesti (http://www.svevesti.com/a98875-vladimir-%C4%91uranovi%C4%87-akademski-slikar-iz-podgorice-svoj-likovni-izraz-prona%C5%A1ao-u-crte%C5%BEu; pristupljeno 04. 09. 2021).

17 Vladimir Đuranović, *Album*, autor teksta Nataša Nikčević, Centar savremene umjetnosti, Podgorica, katalog izložbe, 13.

18 Isto, 3.

slikarstvom nove objektivnosti, pritom se, prije svega, ogleda u samom postupku odabira tema, gdje slikar, kroz subjektivni doživljaj, prikazuje različite životne situacije/stanja sa kojima se ljudi, unutar njegovog društva, svakodnevno susreću. Đuranović ističe: „Kod mene je tokom 24 sata prisutna aktivna percepcija. Jesam 'noćna ptica', ali ja stvaram i kada sam u kafani i kada sam opušten. Stalno zapažam detalje koje prenosim na svoja platna. Dešavalo se da se moji prijatelji prepoznaju na slikama i likovima, koji naizgled uopšte ne podsjećaju na realna ljudska bića. To je još jedan od dokaza da su moje slike duboko preživljene".[19] Sličnost sa pravcem nove objektivnosti ogleda se i u ciničnom deformisanju figura koje ima dvostruku funkciju: sa jedne strane se pojačanom ekspresivnošću i zavodljivim koloritom u oslikavanju subverzivnih, često i perverznih detalja erotizovanog ženskog tijela (koji, kao što je to slučaj i na Janičićevim djelima, remete značenjsku cjelinu slike) teži izazivanju odgovarajuće reakcije publike, ali se, sa druge strane, nastoji i prenijeti konkretna poruka kritičkog karaktera usmjerena ka osvjetljavanju ključnih stanja društva. Sličnosti su pritom primjetne i sa estetikom i tematikom Novog divljeg, konkretno stvaralaštvom Jerga Imendorfa, kojeg autor ubraja među stvaraoce koji najviše odgovaraju njegovom senzibilitetu.[20] No, slikajući svijet koji je prihvatio pseudovrijednosti kao opšti vrijednosni sistem, Đuranović, za razliku od Janičića, koji ironiju uglavnom izražava kontrastom između tragičnosti životnih situacija naslikanih figura, i svijetlih tonova koji ih okružuju (čest je motiv svijetlo plavog/vedrog neba u pozadini), u mnogo većoj

19 *Vladimir Đuranović, akademski slikar iz Podgorice, svoj likovni izraz pronašao u crtežu*, Sve Vesti (http://www.svevesti.com/a98875-vladimir-%C4%91uranovi%C4%87-akademski-slikar-iz-podgorice-svoj-likovni-izraz-prona%C5%A1ao-u-crte%C5%BEu; pristupljeno 04. 09. 2021).

20 S. Slovinić, *Ars Libris (1999–2012)*, Daily Press, Podgorica, 2013, 331.

mjeri koristi tamnije nijanse. Naročito se na njegovim crtežima odnos svjetla i sjenke izdvaja kao određujući formalni element. Prema riječima autora, urbani čovjek predstavlja refleksiju i svjetla i tame, odnosno i života i smrti.[21] Sjenke koje se zloslutno nadnose nad prikazanim figurama mogu se tumačiti kao predskazanja odumiranja, ne samo pojedinačnih figura, već i cjelokupnog čovječanstva koje se sve više udaljava od smisla, dok svjetlost, prema riječima istoričarke umjetnosti Nataše Nikčević, u onom Kafkinom smislu, doprinosi odgonećivanju takvog svijeta (ma koliko on bio zagonetan) metaforičkim kazivanjem o egzistencijalnim poteškoćama savremenog čovjeka.[22] Nameće se pitanje da li ćemo, kao dio publike, pristati da (u smislu preobražaja sopstvenih vrijednosti i vrijednosti društva) pomognemo Đuranovićevim figurama, koje nas svojim pogledom pozivaju na saučesništvo, ili ćemo, dozvoliti da dožive sudbinu Jozefa K. participirajući isključivo kao nijemi posmatrači.

Album
ugljen na papiru
42x29,7 cm
2015.

[21] A. Đorojević, *Čovjek je postao beznačajan i slab* (https://www.pobjeda.me/clanak/covjek-je-postao-beznacajan-i-slab; pristupljeno 05. 09. 2021).

[22] Vladimir Đuranović, *Album*, autor teksta Nataša Nikčević, Centar savremene umjetnosti, Podgorica, 2016, katalog izložbe, 13.

Đuranovićev sarkazam, usmjeren ka deteriorizaciji kulture i društva, na taj način prerasta u ozbiljnu kritiku i poziv na odgovarajuću reakciju. Iz trivijalizovane društvene stvarnosti on pritom ne isključuje ni ljude u „šinjelima“ (činovnike, menadžere i političare), koji se svojim djelovanjem i ne mogu isključiti iz takvog svijeta, s obzirom da ga umnogome i kreiraju/pokreću. Na slici naslovljenoj *Caffe Montenegro* prikazan je tako jedan posve fantastičan/nadrealan svijet (autor u dovoljnoj mjeri sugeriše da je u pitanju prikaz crnogorskog društva), ispunjen obiljem materijalnih stvari (suštinski blasfemičan), u kojem se miješaju „idoli potrošnje“ iliti „Zvezde supermarket kulture“, mase koje su nekritički usvojile vrijednosti koje im se (najviše posredstvom medija) nude, ali i, pomalo upadljivi, ali suštinski neizostavan predstavnik upravljačkog miljea.

Caffe Montenegro, ciklus *Background*, ulje na platnu, 2020.

Đuranović, osim što na istinski autentičan način, oslikavanjem individualnih ljudskih sudbina, nastoji razotkriti na koje načine jedno postmoderno društvo, bez adekvatnog sistema vrijednosti, sputava generacije i generacije u pronalaženju smisla života,

takođe teži i dekonstruisanju savršene (u stvari iluzorne) slike „idola potrošnje“ i ukazati na negativnu stranu identifikacije sa njima. Na jednoj od svojih slika Đuranović ljudsko lice zamjenjuje onim Miki Mausa (prvog velikog Diznijevog junaka, čije je pojavljivanje dalo ključni doprinos razvoju cjelokupne filmske industrije, s obzirom da je „Parobrod Vili“ bio prvi film koji je u produkciji inkorporirao zvuk). Ovakav spoj crtanog junaka i čovjeka Đuranović, međutim, ogoljuje na apsurdnost ponašanja ljudskog uma koji olako, bez razmišljanja, prihvata sve poroke koje mu nudi okolina. „Idol potrošnje“, otjelotvoren kao „heroj“ generacija koje su odrastale uz njegove avanture, postaje nosilac trivijalizovanih vrijednosti, ali i njihova žrtva.

Moj svijet, akrilik na platnu, 80 x 60 cm, 2016.

Još jedan predstavnik savremene crnogorske likovne scene, **Luka Sekulić**, svojim djelima obrađuje brojna pitanja kojih se, između ostalog, dotiču i Tadija Janičić i Vladimir Đuranović (poput negativnog uticaja masovnih medija i neadekvatnog

sistema vrijednosti), uz poseban naglasak na potrebu preispitivanja karaktera proživljenih iskustava u jednoj tehnološki determinisanoj/indukovanoj stvarnosti, koja sve više postaje utočište mašina/kodova, a sve manje humaniteta. No, u odnosu na dva pomenuta autora, Sekulić svoje figure, izrazito deformisanih (uvećanih) lica koja, prema tumačenju istoričarke umjetnosti Ivane Milojko, podsjećaju na makrocefalije (čime se sugeriše problem preopterećenosti informacijama),[23] čini manje indiferentnim u odnosu na procese koji se oko njih događaju. Primjetne su njihove bolne grimase/krici koji predstavljaju vidljiv odraz agonije, prikazujući rastrzanost između nade i nihilizma, konformizma i subjektivnosti, tehnološkog i neposredno doživljenog. One su prikazane sa viškom ili manjkom udova (koji na pojedinim djelima bivaju zamijenjeni protetičkim dodacima, stvarajući hibrid čovjeka i mašine).

Rođendanska suza
akrilik na platnu
100x 84 cm
2012.

Iz ciklusa:
Sa novčanom dušom ili da pobjegnem od svega
tuš na papiru
2011-2016.

[23] Luka Sekulić, *Vapaj sa izvora brutalne tišine*, autor teksta Ivana Milojko, Centar savremene umjetnosti, Podgorica, 2018, katalog izložbe, 3.

Sekulić oslikava fragmentirane gradske pejzaže, kao i portrete ljudi koji u njima žive, oscilirajući između šarenolikih, neoekspresionističkih prikaza (koji se nalaze na granici između figuracije i apstrakcije, snažnog geometrizovanog izraza i izražajnog kolorita) izvedenih kombinovanjem akrilika i ulja na platnu, i crteža koji su stilski bliži uličnoj umjetnosti i brut-artu, izvedenih tehnikom akrila na papiru i tušu.[24] Upravo u skladu sa tradicijom brutalne umjetnosti, koju je čuveni francuski slikar enformela Žan Dibife prvobitno definisao kao stvaralački izraz neiskvaren tradicijom klasične i moderne umjetnosti, orijentisan više ka subjektivnosti autora, koji sam (svjesno ili nesvjesno) određuje teme, materijale, sredstva izražavanja, te u krajnjem i svoj rukopis/karakterističan stil,[25] Sekulić na svojim slikama, intertekstualno povezujući književnost i likovni izraz, predstavlja sopstveno viđenje svijeta koji ga okružuje (djeluje poput hroničara koji vjerno bilježi svakodnevnicu čiji je dio, ali je ne kopira, već interpretira). U djela inkorporira svoju poeziju, kao i esejističke komentare/osvrte (koji su umnogome inspirisani Ničeom, filozofijom egzistencijalizma, te Gogoljevom, Kafkinom i Sioranovom književnošću), ali i stihove drugih autora, pri čemu je posebno interesantna referenca na stvaralaštvo Nikole Vranjkovića i kultnog beogradskog alternativnog rok sastava Block out (naziv Sekulićeve prve samostalne izložbe je stih pjesme „Gledam kao“ – „Znaćeš šta pričam samo ako ti se desi“).

Motivi koji su najviše zastupljeni na njegovim slikama, poput nizova istovjetnih zgrada, televizijskih kutija, androida, čvorova magistralnih puteva, saobraćajnih znakova, automobila, geometrizovanih religijskih simbola (uključujući i obrnuti krst) i uokvirenih srca, koja i sama podsjećaju na dio nekog mehanizma više nego li na najvažniji organ ljudskog organizma,

[24] Isto.

[25] M. Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, 75.

predstavljaju elemente kritike spram virtuelizacije/automatizacije ljudskog iskustva u urbanim sredinama. Osim činjenice da su izdeformisane (a njihovi udovi zamijenjeni prostetičkim dodacima) Sekulićeve figure često su prikazane zarobljene unutar televizijskih ekrana ili računarskih monitora, predstavljajući puke prizore (informacije u okviru baze podataka). Pišući o Sekulićevim djelima, teoretičarka savremene umjetnosti, Selma Đečević ističe: „Nekada i cijeli crteži liče na izmaglicu naseljenu u plastičnoj kutiji od sna“.[26] Njegove figure su u potpunosti otuđene (izolovane), i pored činjenice da čeznu za bilo kakvim vidom društvene interakcije. U tom kontekstu, istoričarka umjetnosti, Ivana Milojko, ističe da njihovi torzoi umnogome podsjećaju na ratničke oklope, koji ih dehumanizuju i lišavaju mogućnosti ostvarivanja bliskosti.[27] Diskutujući o karakteru ljudskih odnosa u virtuelnoj stvarnosti, Sekulić sarkastično konstatuje da se danas čak i ljubav vodi na struju.[28] Pomenuta geometrizacija religijskih motiva, osim činjenice da ih autor, na pojedinim slikama, predstavlja i kao emblematska obilježja sanatorijuma, na taj način upućujući suptilnu kritiku ulozi religije u savremenom društvu, sugeriše da ona, kao uostalom i sva do sada utemeljena obilježja ljudskog života, potpada pod mehanizaciju/virtuelizaciju, izgubivši svoje izvorno značenje: Unutar postmodernog stanja koje je, prema Liotaru, lišeno velikih/univerzalnih istina, religija kao izraz duhovnosti/prosvijećenosti ne može opstati (tehnološki

[26] Luka Sekulić, *Sklopljene oči drugačije gledaju na svijet*, autor teksta Selma Đečević, Centar savremene umjetnosti, Podgorica, 2019, katalog izložbe, 3.

[27] Luka Sekulić, *Vapaj sa izvora brutalne tišine*, autor teksta Ivana Milojko, Centar savremene umjetnosti, Podgorica, 2018, katalog izložbe, 3.

[28] RTCG – Zvanični kanal, KULTURA NA DRUGOM – Luka Sekulić akademski slikar
(https://www.youtube.com/watch?v=J_7eIUECRlE&ab_channel=RTCG-Zvani%C4%8Dnikanal; pristupljeno 05. 09. 2021).

napredak i sveprisutnost medijske propagande postaju portali ka raju, ali i potpunoj alijenaciji – virtuelnoj realnosti, koja pritom, u sve većoj mjeri, postaje stvarna). *A propo* toga, Sekulić, u intervjuu za Radio televiziju Crne Gore, ističe kako mu se čini da je, svega jedan dan djetinjstva, proveden od strane njegove generacije, bio ispunjeniiji od cjelokupne mladosti novih generacija.[29]

Problem otuđenosti savremenog čovjeka u urbanoj sredini takođe sačinjava bitan dio stvaralačkog opusa **Ivane Stanić**, savremene crnogorske umjetnice i pokretača inicijative „Kulturna baza Kunst“ (online platforme koja na jednom mjestu okuplja veliki broj umjetnika, naučnika, psihologa, odnosno svih kulturnih aktivista na teritoriji Crne Gore koji žele/imaju nešto reći o stvarnosti u kojoj žive). Prvobitna ideja ovog projekta se, prema riječima Stanić, zasnivala na spontanom umrežavanju posredstvom društvenih mreža kao svojevrsnom odgovoru na kič/treš/šund koji se na tim platformama vremenom i ustalio.[30] U pitanju je tihi aktivizam, kojim i sama autorka opisuje svoje umjetničko djelovanje. Tematski okvir njenog opusa se, prema riječima istoričarke umjetnosti Lorelle Limoncin Toth, može podijeliti na tri dijela: jedan se tiče oslikavanja gradskih pejzaža (konglomerata) praćenih pluralizmima (mnoštvo različitih subkultura, ljudskih sudbina, itd.) i portreta onih koji egzistiraju unutar takvih sredina, koje autorka ne nastoji veristički prikazati, već naglasiti psihoemotivni aspekt njihovog života (stanja depresije, izolovanosti i anksioznosti). Druga grupa radova odnosi se na ženske portrete i ležeće aktove kojima Stanić, između ostalog, osvjetljava i problematiku položaja žena, ne samo u

29 Isto.

30 Tina Perović, *Ivana Stanić, slikarka* (https://www.youtube.com/watch?v=1q-R5GcEul8&ab_channel=TinaPerovic; pristupljeno 06. 09. 2021).

crnogorskom društvu, već i u cijelom svijetu, čije su se vrijednosti globalizacijom umnogome izjednačile. Treća grupa se podrobnije posvećuje ljudskom tijelu, ideju dehumanizacije čovjeka (u automatizovanim gradskim sredinama) prenoseći njegovim deformisanjem (uvećana lica karikaturalno su prikazana obla, ukočena, često i bez grimasa).[31] Likovna kritičarka, Iva Körbler, naglašava da je cjelokupni pozadinski okvir slike (niz kolažiranih gradskih motiva) svojom nekoherentnošću i rastočenošću (često se i stapajući sa tijelima figura) u funkciji predstavljanja ljudskih sudina, odnosno izazivanja reakcije posmatrača koji se sa njima mogu identifikovati i povezati, ne djelujući više isključivo kao mizanscen/neutralna pozadina. Prema tumačenju Körbler, autorka ne teži ciničnosti, groteski ili prenaglašenoj ironičnosti, već empatijskom bilježenju subjektivnih priča psihološki nestabilnih/istrošenih pojedinaca.[32] Na njenim djelima primjetan je uticaj njemačkog ekspresionzma, art-bruta, nove objektivnosti, novog divljeg (posredstvom Herberta Brandla u čijoj je klasi, na dizeldorfskoj akademiji, usavršavala crtanje i slikanje), ali i estetike grafita, stripa, dječjeg crteža, japanskih grafika, uz inkorporiranje ikonografskih obilježja istorije umjetnosti. Njeni radovi najčešće su rađeni kombinovanom tehnikom (povezujući ekspresivni crtež sa bogatim koloritom), te postupkom kolažiranja. Na platna, između ostalog, često lijepi komade papira koji, prema riječima Toth, nikada nisu „prazni“ dodaci lišeni značenja, već oni koji umnogome doprinose poruci koju autorka nastoji prenijeti svojoj publici.[33]

31 Zoltan Toth, Ivana Stanić izložba Buje mostra Buie (https://www.youtube.com/watch?v=YNMj0Xml930&ab_channel=ZoltanToth; pristupljeno 06. 09. 2021).

32 Danilo Ivezić, *Ivana Stanić u galeriji Kristofora Stankovića u Zagrebu*, Montenegrina (http://montenegrina.net/fokus/ivana-stanic-u-galeriji-kristofora-stankovica-u-zagrebu/; pristupljeno 06. 09. 2021).

33 Zoltan Toth, *Ivana Stanić izložba Buje mostra Buie*

Kada su u pitanju reference na motive iz istorije umjetnosti, one se ne odnose isključivo na slikarstvo, već i na književnost (pojedini radovi nose naslove čuvenih literarnih ostvarenja poput Beketovog „Moloe“ ili „Svih kraljevih ljudi“ Roberta Pena Vorena). Oni pritom i oslikavaju svjetove pomenutih djela (totalnu otuđenost/indiferentnost/nesnalaženje Moloe, uz preispitivanje percepcije vremena i sjećanja, te korumpiranost političkog aparatusa u kojem se kao najuzvišeniji ciljevi izdvajaju profit i moć upravljanja, kojima se, bez obzira na sredstva, neprestano teži: u kontekstu sudbine glavnog protagoniste, guvernera Vilija Starka koji, na kraju knjige, biva ubijen posredstvom brojnih manipulacija svog zamjenika, željnog moći, Stanić figuru koja reprezentuje kralja slika zašivenih usta, okruženu grupom drugih figura koje vidno kuju planove protiv nje).

Svi kraljevi ljudi
kombinovana tehnika
15 x 21 cm
2013.

Stanić suštinski ne kritikuje politiku kao takvu, već samu ljudsku prirodu i karakter društvenih odnosa koji se zasniva na interesima (ovo pitanje je Šekspir minuciozno istražio svojom čuvenom dramom „Magbet“). Svaki tiranin nužno odlazi na

(https://www.youtube.com/watch?v=YNMj0Xml930&ab_channel=ZoltanToth; pristupljeno 06. 09. 2021).

smetlište istorije onda kada se na njega uruši isti sistem koji mu je donosio profit i moć. Grupom radova naslovljenom „Radnička klasa odlazi u raj“ Stanić upućuje i snažnu kritiku kapitalizmu, poistovjećujući emocije animalnih i ljudskih figura na radovima koji nose simbolične nazive „Menadžeri“ i „HR“. Na radovima koji, sa druge strane, inkorporiraju ženske portrete ili ležeće aktove, umjetnica se, osim pitanja otuđenosti, osvrće i na preispitivanje društvenog položaja/uloge žena. Na jednom od njih ona, inkorporirajući ukijo-e grafike i lozenge koje podsjećaju na kontraceptivne tablete, izvrće ideju koja je, između ostalog, dugo vremena bila prisutna i u crnogorskom društvu, ali i cijelom Mediteranu, da je jedna od glavnih uloga žene da rađa. Naravno, takva uloga proizlazila je više iz same potrebe za obnavljanjem društva (usljed čestih ratova i velikog broja poginulih) nego li iz njenih individualnih potreba/ubjeđenja (prikaz gejši koje su, osim glumaca kabuki pozorišta, sumo rvača, raznih scena iz samurajskih bitaka i japanske mitologije, bile česti motiv ukijo-e grafika, simboličan je prije svega zbog činjenice da je jedna od njihovih funkcija unutar japanskog društva bila vezana za kurtizanstvo). Stanić ovaj problem, sa velikom dozom simbolizma, obrađuje i radom naslovljenim „Eva“ (ispričana u *Knjizi postanja*, priča o Adamu i Evi, kao epilog ima njihovo protjerivanje iz Edenskog vrta, te kaznu po kojoj se Eva/žena vječno mora pokoravati muškarcu i u mukama rađati djecu).

Eva
kombinovana tehnika
29x41 cm
2013.

Sa posljednja dva ciklusa („Diši“ i „Buđenje na kvadrat“) Stanić se, međutim, više okreće apstrakciji, kojom, sa jedne strane, teži probuđivanju sopstvene svijesti i svijesti posmatrača, (nastoji otvoriti diskusiju o svim onim problemima kojima se bavila i figuracijom), dok, sa druge strane, istovremeno teži i njihovom oslobađanju od puke narativne funkcije kojom se značenja, po automatizmu, upisuju u prostor slike (svijest i podsvijest publike se u odnosu na djelo oslobađaju, te ona i sama, u određenoj mjeri, postaje stvaralac – upisujući dodatna značenja uviđanjem veza između oblika i površina). I sama autorka ističe da se nije promijenila suština poruka koje pokušava iskomunicirati svojim djelima, već isključivo font/forma pomoću koje se one artikulišu.[34] Osnovna ideja „Kulturne baze Kunst“ (koja se odnosi na uklanjanje elitizma iz umjetnosti, odnosno nastojanja da se široj javnosti pokaže da su i stvaraoci poput nje, dio iste društvene matrice, boreći se sa istim egzistencijalnim krizama) i jeste usmjerena ka „buđenju“ publike, tj. njenom aktivnom uključivanju u percepciju i oživljavanje umjetnosti – gradeći veću „bazu“ onih koji će u budućnosti ovo društvo činiti boljim.

Ljudska figura, sa svim svojim poostvarenjima, predstavlja neiscrpan izvor fascinacije i istraživanja **Maje Šofranac**, još jedne istaknute savremene crnogorske umjetnice, koja svojim radovima nastoji uputiti snažnu kritiku tehnološkom konzumerizmu i automatizaciji ljudskog iskustva, prikazujući figure koje su svojevrsni hibridi čovjeka i mašine – kiborzi. Sama autorka ističe: „Simbol mašine u odnosu na čovjeka je višeznačan, a istovremeno sadrži i pozitivni i negativni aspekat. Na prvi pogled možemo govoriti o jednom novom – savremenom modelu čovjeka koji sve više ide u smjeru jedinjenja sa mašinom. Ovaj izazovni put nameće visoko

[34] Adrijana Đorojević, „Tajna plemenitog svijeta je u iskrenosti“, *Pobjeda* (https://www.pobjeda.me/clanak/tajna-plemenitog-svijeta-je-u-iskrenosti; pristupljeno 06. 09. 2021).

sposobna tehnologija koju je razvio i dalje razvija sam čovjek. Međutim zajedno sa razvojem tehnologije, mijenja se i čovjekov um – sve više se udaljava od svoje istinske ljudske prirode i lako upada u zamku zavisnosti od tehnologije i ubrzanog načina života“.[35] Istoričarka umjetnosti, Maja Dedić, navodi da autorkina fascinacija tehnikom potiče još iz djetinjstva (s obzirom da je, zbog profesije oca, često bila okružena mašinama), ali i iskustava koje je imala prilikom studijskog boravka u Kaliforniji i rezidencijalnog boravka u Lajpcigu (susret sa novim tehnologijama i materijalima, te prepoznavanje onih aspekata svakodnevnice koji se sve više rutiniziraju, podstakao je na razmišljanje o uticaju visokih tehnologija i mikročipovima kao ekvivalentima podsvjesti/nekontrolisanom u čovjeku).[36] Saradnja sa američkim umjetnikom Džonom Pjuom pritom je, prema riječima kustoskinje Natalije Đuranović, imala izuzetno važan uticaj u kreiranju njenog likovnog senzibiliteta. Ovaj umjetnik, *trompe-l'oeil* zidnim muralima, gotovo prirodne veličine (nastojeći time privući pažnju što većeg broja ljudi) poziva publiku da se aktivnije/direktnije poveže sa umjetničkim djelom (koje je, sa druge strane, optički i estetski u potpunosti integrisano sa postojećom okolinom prevazilazeći, prema njegovim riječima, utisak izolovanosti/izdvojenosti iz prostora koji su izložena djela ranije često odavala). Šofranac, poput Pjua, nastoji prevazići distancu između posmatrača i djela, što je naročito vidljivo na primjeru izložbe „Imuno – sistem“, gdje različitim tehnikama poput crteža na pleksiglas pločama (koje vise u galerijskom prostoru), crteža i linoreza na sintetičkim platnima,

[35] *Svaka tama nosi svjetlost*, CDM (https://www.cdm.me/kultura/svaka-tama-nosi-svjetlost/; pristupljeno 07. 09. 2021).

[36] Resor kulture, *Vođenje kroz izložbu Maje Šofranac* (https://www.youtube.com/watch?v=dmiIbTdk8t0&ab_channel=Resorkulture ; pristupljeno 07. 09. 2021).

rezbarenog linoleuma, te cutovanih PVC folija postavljenih na zidove galerije, prikazuje masivne tjelesne proporcije koje, prema riječima istoričarke umjetnosti Ivane Milojko, lebde u prostoru poput utvara ili pasivnih posmatrača,[37] čije je identitete, u neizdiferenciranoj gomili, nemoguće razlikovati. U kontekstu premošćavanja granica između publike i djela sama autorka ističe: „U pitanju je eksperiment materijalima kojim sam htjela da na neki način približim svoj rad posmatraču, da izađem iz okvira tradicionalnog, dvodimenzionalnog posmatranja slike i da se posmatrač direktno suoči, licem u lice, s onim što je ispred njega. Na taj način direktnije se komunicira i s posmatračem i sa prostorom, i tako formiram atmosferu koja mi je potrebna da bi se glavna ideja rada-izložbe što direktnije prenijela. Tako sam pored platna koristila i pleksiglas kao jednu potpuno providnu formu u prostoru, u kojoj bi se crtež u prostoru reflektovao preko samog posmatrača, kao i ovo poluprovidno platno koje uvijek reflektuje drugu stranu, odnosno dualizam koji imamo u sebi“.[38]

Imuno-sistem
crtež i linorez na sintetičkom platnu, crtež na pleksiglasu
2 x 2 x 2 m
2017.

[37] Ivana Milojko, „Kiborg identitet u radovima Maje Šofranac“, *Fokalizator* (http://fokalizator.me/ivana-milojko-kiborg-identitet-u-radovima-maje-sofranac/; pristupljeno 08. 09. 2021).

[38] „Svaka tama nosi svjetlost“, *CDM* (https://www.cdm.me/kultura/svaka-tama-nosi-svjetlost/; pristupljeno 07. 09. 2021).

Figure (prikazane u prirodnoj veličini ili uvećane) stvaraju uslove za mnogo intenzivniju interakciju sa posmatračem, potencirajući, prema riječima Milojko, njegovu sklonost ka identifikaciji, ali istovremeno stvarajući i osjećaj inferiornosti/podređenosti (usljed njihove grandioznosti) referišući time na visoka očekivanja koja se posredstvom medija (masovnih i digitalnih), te stereotipa i društvenih konvencija, nameću prosječnom čovjeku.[39] Autorka u tom smislu ističe: „Moja ideja vezana je za to da u strukturi naše ličnosti, kao i u društvenim strukturama postoje neki nesvjesni mehanizmi koji utiču na formiranje identiteta čovjeka. Kroz duhovno sazrijevanje, duhovni rast, oni nas možda usporavaju, to su možda neke prepreke na našem putu i taj mehanizam zaštite, imuno-sistem, mogao bi nam pomoći da prepoznamo te nesvjesne sadržaje, da ih osvijestimo i pretvorimo u pozitivne stvari koje možemo da kanališemo kao pozitivnu energiju i tako ulažemo u naš razvoj i ozdravljenje društva“.[40]

Kako bi naglasila dualizam u životu savremenog čovjeka, između spoljašnjih uticaja i unutrašnjeg života, Šofranac pritom pristupa različitim tretiranjima tijela svojih figura: sa jedne strane su prikazane prirodne (humanizovane) siluete kojima su izražene osnovne karakteristike ljudske anatomije, a sa druge njihovi robotizovani oponenti na kojima se djelovi mašina i čipova spajaju sa obrisima ljudskog tijela, brišući jasnu granicu između humanog i tehnološkog. I sama autorka, pišući o ovom radu, ističe: „Moderni čovjek se nalazi na prekretnici između dva izbora, da se uzdigne iznad digitalizacije sopstvenog života, ili da postane rob sistema, tehnološkog napretka, društvenih

39 Ivana Milojko, „Kiborg identitet u radovima Maje Šofranac“, *Fokalizator* (http://fokalizator.me/ivana-milojko-kiborg-identitet-u-radovima-maje-sofranac/; pristupljeno 08. 09. 2021).

40 „Svaka tama nosi svjetlost“, *CDM* (https://www.cdm.me/kultura/svaka-tama-nosi-svjetlost/; pristupljeno 07. 09. 2021).

normi i pravila ponašanja. Svega onoga što nosi ubrzana svakodnevica današnjice“.[41] U nastojanju da akcentuje povezanost mašine i ljudskog tijela, Šofranac koristi video projekciju stvarajući, na sintetičkom platnu, iluziju u kojoj (umetnuti) robotizovani djelovi tijela svojim snažnim impulsima oponašaju rad srca. Unutar dehumanizovanih figura umjetnica nastoji pronaći čovjeka. U tom kontekstu, posebno je interesantan način na koji je organizovan izložbeni prostor Centra savremene umjetnosti u Podgorici, prilikom autorkinog predstavljanja ovog ciklusa 2018. godine. U koridoru koji vodi prema prostoriji unutar koje su (nacrtane na pleksiglasu) izložene dvije uvećane polovine ljudske ćelije, figure se postepeno smjenjuju od onih mehanizovanih, preko humanizovanih, do same ćelije (osnovne jedinice građe svih živih bića) simbolizujući potrebu za regresijom (povlačenjem ka suštini postojanja/iskonskom u čovjeku).

Automatizacija, cutovana PVC folija na zidu, 2018.

Iako se, prema predviđanjima Done Haravej, svijet kiborga nužno mora posmatrati kao prevazilaženje tradicionalnih

41 Resor kulture, *Vođenje kroz izložbu Maje Šofranac* (https://www.youtube.com/watch?v=dmiIbTdk8t0&ab_channel=Resorkulture ; pristupljeno 07. 09. 2021).

dihotomija (naročito onih rodnih), Šofranac, suptilnim razlikama/mijenama u prikazivaju svojih figura koje, prema riječima Slobodana Slovinića, obezbjeđuju „opservirajuću raznolikost i vizuelnu senzaciju“,[42] ukazuje na kontrast između idealne spoljašnjosti/tjelesnosti, i kompleksne unutrašnjosti (duha). Potpuna podudarnost, dakle, nije moguća. Takav odnos umjetnica istražuje i u nekim ranijim ciklusima, poput onog naslovljenog „Svi“ (u pitanju je serija crteža i monoprintova na papiru, podijeljena u više odvojenih grupa, među kojima se izdvajaju „Ljudi“, „Nadljudi“ i „Jezgra“, kojima autorka ulazi u detaljnije proučavanje ljudske anatomije, naročito portreta grudnog koša i lica). Primjetna je upotreba ekspresivnog kolorita koji, prema tumačenju kustoskinje Natalije Đuranović, nasuprot minucioznosti crteža kao primarnog sredstva građenja figuracije (reprezenta tehnološke savršenosti) akcentuje unutrašnji/nezavisni život individue – njenu podsvijest koja se nastoji osloboditi. „Čovjek kao da je hiberniran u trenutku, zaustavljen u vremenu, i treba ga osloboditi da bi pronašao sopstveni put i ostvario misiju svog postojanja“.[43] Prikazane figure se pritom i multipliciraju – iz njih se izdvajaju siluete koje takođe simbolizuju različite slojeve ličnosti (tjelesnog i duhovnog života). Prema riječima Maje Dedić: „[…] umjetnica predstavlja snažno sučeljavanje između težnje ka savršenstvu modernog doba oslikanog u robotizovanim tijelima i čovjeka otuđenog, nesigurnog, potisnute spontanosti i emocija“.[44]

42 S. Slovinić, *Ars Libris (1999–2012)*, Daily Press, Podgorica, 2013, 548.

43 Natalija Đuranović, „Maja Šofranac: Put do slobode i samospoznaje“, *Vijesti* (https://www.vijesti.me/zabava/266934/maja-sofranac-put-slobode-i-samospoznaje; pristupljeno 08. 09. 2021).

44 „Svaka tama nosi svjetlost“, *CDM* (https://www.cdm.me/kultura/svaka-tama-nosi-svjetlost/; pristupljeno 07. 09. 2021).

Ljudi, ciklus *Svi*
crtež i monoprint na papiru
70 x 160 cm
2009.

Osvrt na položaj savremenog čovjeka koji je (osim premisama napretka) zarobljen i društvenim normama (predrasudama i stereotipima), ogleda se i u činjenici da su (naročito) na primjeru grupa crteža „Ljudi“i „Nadljudi“, naslikane figure (pretežno u profilu ili *an fas*) raspoređene po istovjetnim longitudinalnim nizovima koji, prema riječima Slovinića, podsjećaju na friz persijskih strijelaca iz Suze.[45] U takvim nizovima njih je (pojedinačno) gotovo nemoguće razlikovati, iako i među njima (poput figura prikazanih u okviru postavke „Imuno sistem“) postoje suptilne mijene koje potenciraju individualnost. Istaknuti engleski filozof i kritičar umjetnosti, Gilbert Kit Česterton je u *Praznovjerju razvoda*, 1920. godine, istakao da kapitalizam vjeruje u kolektivizam za sebe, a individualizam za svoje neprijatelje.[46] Suprotstavljajući se takvom poretku, Maja

[45] S. Slovinić, *Ars Libris (1999–2012)*, Daily Press, Podgorica, 2013, 547.

[46] G. K. Chesterton, *The Superstition of Divorce*, Chatto & Windus, London, 1920, 31.

Šofranac nastoji dokazati da ideja humanizma još uvijek nije u potpunosti izgubljena.

Kao što Šofranac eksperimentiše sa pozicijom/ulogom posmatrača u izložbenom prostoru, još jedna savremena crnogorska umjetnica, **Gordana Kuč**, naročito u svojim ranijim postavkama poput *Zapisa sa putovanja* i *Zapisa sa putovanja I,* posredstvom traka – intimograma, kako ih naziva istoričar umjetnosti Petar Ćuković,[47] koje oblikuju spiralu, ili su razmotane poput rolni, prostirući se od stropa do poda galerije) nastoji naglasiti značaj dijaloške funkcije umjetnosti, tj. aktivnog odnosa subjekat – subjekat (intersubjektivnosti) prvenstveno publike i autora, čiji je intimni svijet, prema riječima istoričarke umjetnosti Ljiljane Zeković, izražen apstraktnim modulacijama (arabeskama) ucrtanim u unutrašnjost spirale i na površini „rolni“,[48] dokazujući da je dio autorovog subjektiviteta, i pored Bartove konstatacije da se u sklopu postmodernih tendencija djelo treba tumačiti odvojeno od svog stvaraoca, odnosno njegovih namjera i biografskog konteksta, i dalje prisutan i nastoji iskomunicirati njegovo znanje i svijest. Pri tome se potenciraju i međusobne interakcije posmatrača koji aktivno participiraju u ambijentalnom radu. Zeković ističe da prikazana spirala simbolizuje cikličnost vremena.[49] U pitanju je vječno ponavljanje istog (između ostalog i statičnosti društvenih normi koje ne dozvoljavaju nijedan oblik nadilaženja), pri čemu se pomenute arabeske mogu posmatrati kao jedini odraz individuacije (na samom kraju

47 Petar Ćuković, *Zvjezdana prašina Gordane Kuč* (http://gordanakuc.com/me/zvjezdana-prasina-gordane-kuc-petar-cukovic; pristupljeno 08. 09. 2021).

48 Ljiljana Zeković, *Simfonija u ljubičastom* (http://gordanakuc.com/me/simfonija-u-ljubicastom-ljiljana-zekovic; pristupljeno 10. 09. 2021).

49 Isto.

filma *Pre kiše*, makedonskog reditelja Milča Mančevskog, jedan od aktera izgovara sljedeću rečenicu: „Vreme nikada ne umire. A i krug nije pravilan.)“ Ljudsko iskustvo sastoji se iz niza ponovljenih uspona i padova, a kroz istoriju su se, naročito na prostoru Balkana, sa jedne generacije na drugu prenosile iste ili slične sudbine, koje se, poput slučaja glavnog protagoniste filma koji, razbijajući pretpostavljene obrasce ponašanja, umire u nastojanju da zaštititi život djevojčice koja pripada „neprijateljskom“ narodu, nadopunjuju (a njihova ustaljenost prevazilazi) temeljnim odlikama humaniteta, pravom na ljubav, pravdoljubivost, nadanja, iščekivanja, ali i tragičnost, koji život čine mnogo smislenijim i bogatijim.

Zapisi sa putovanja I, 1998.

Petar Ćuković ističe da svi radovi Gordane Kuč pripadaju „specifičnoj kulturi intimizma“.[50] Sveprisutna je potreba za oslobađanjem subjektiviteta/autentičnosti, odnosno traganjem za ličnim identitetom, koji je u krizi. Autorka postavlja pitanje: da li ga određuje društvo ili sam čovjek? Gotovo sedam godina kasnije, radom naslovljenim „Dnevnici na uvid“ koji je, u okviru projekta „Orhideja“, predstavljen na Cetinjskom bijenalu

50 Petar Ćuković, *Zvjezdana prašina Gordane Kuč* (http://gordanakuc.com/me/zvjezdana-prasina-gordane-kuc-petar-cukovic; pristupljeno 08. 09. 2021).

2004. godine, Kuč, u još većoj mjeri, preispituje dati problem. Kao centralni motiv postavke izdvajaju se dnevnici koje je umjetnica pisala tokom rane adolesencije, i koji sadrže različite intimne ispovijesti njenog odrastanja – „[…] zaštićeno polje nedodirljive, neobjavljene svete tajne“[51]. Kao lokaciju postavke autorka pritom određuje jednu od ćelija bivšeg zatvora „Bogdanov kraj“, nastojeći otvorenim ulazom privući publiku da uđe u dati prostor, istovremeno joj, gustom mrežom isprepletenog ribarskog konca, onemogućavajući direktan pristup dnevnicima koji se izdvajaju na visokom drvenom ormaru – „uzdignutom postamentu“.

Dnevnici na uvid, 2004.

Kuč time ukazuje na njihovu „svetost“ (štiteći ih od pogleda drugih) i izdvajajući ih iz guste mreže koja simbolizuje složenost društvenih procesa, te nepredvidljivost, pa i nemilosrdnost, života. U tom kontekstu, značajno je tumačenje Petra Ćukovića koji, u samom odabiru lokacije postavke, vidi simboličku poruku – upravo je zatvor mjesto na kojem su često zarobljavani i mučeni oni koji su „drugačije mislili“, suprotstavljajući se glavnoj struji svijesti.[52] Njihove vrijednosti su poricane, a subjektivnost nipodaštavana. Izdizanje ličnog

51 Isto.

52 Isto.

iskustva iznad guste mreže podređivanja i istosti, predstavlja omaž takvom mjestu i sudbinama tih ljudi, ali i poruku savremenom crnogorskom društvu koje opstaje na temelju davno uspostavljenih obrazaca ponašanja i bivstvovanja, sputavajući sve ono što se ne uklapa u njih (ne pokazujući pritom ni volju da se mijenja). Trijumf subjekta nad nametnutim ograničenjima Kuč prikazuje i na jednoj od slika predstavljenih u sklopu ciklusa *Ponavljanje i razlika* (obris glave čija se forma, posredstvom boje, preliva preko rama slike).

Iz ciklusa: *Ponavljanje i razlika*, 2018.

Koristeći ljubičastu boju koja, prema njenim riječima, nosi određeni mistični i duhovni kvalitet, na djelima koja su dio datog ciklusa, autorka stvara niz fluidnih oblika koji se izdvajaju iz slikovnih površina, i na kojima se često javljaju pukotine. Sva njena nastojanja, usmjerena ka mapiranju sopstva u savremenom dobu, pritom, čini se, kulminiraju u sljedeća dva ciklusa: *Ja je neko drugi* i *Nove veze*, odnoseći se, u kontekstu crnogorskog društva i njegovih normi, prema pitanju ženskog iskustva.

Ja je neko drugi, 2017.

U okviru prvog ciklusa, Kuč ovom pitanju pristupa tako što na bijelim platnima rasteže mrežaste čarape, koje do danas ostaju simbol seksualnih sloboda, testirajući njihovu izdržljivost i elastičnost (čime sugeriše na stoicizam crnogorske žene koja je kroz istoriju trpjela brojne nedaće i stradanja, potiskujući svoje emocije pred nametnutim normama patrijarhata koje su joj nalagale da čak ni poginulog muža ne smije oplakivati). Iako je tokom vjekova jedna od najvažnijih uloga crnogorske žene bila da rađa, njene seksualne slobode suštinski nisu bile slobode. U većini slučajeva bračna sudbina Crnogorke odlučivala se mimo njene volje, dok je intimni život supružnika uvijek bio tabu tema. Sam naziv ovog ciklusa („Ja je neko drugi“) govori o iskustvu žene unutar patrijarhalnog poretka, tj. činjenici da je dugo vremena morala potiskivati svoje emocije, a u krajnjem i nagone (pritom je prisutna i još jedna manifestacija postvarivanja tog iskustva, prema kojoj bi se naslov postavke mogao i najdirektnije odnositi, a koja je suštinski i najproblematičnija – fenomen virdžina, odnosno žena koje su se usljed nemogućnosti rađanja ili fizioloških poremećaja prerušavale u muškarce). Tumačeći radove koji su predstavljeni ovim ciklusom, istoričarka umjetnosti Anja Marković postavlja

Nove veze, 2020.

sljedeće pitanje: „ko smo mi kada skinemo mrežaste čarape?“[53] Šta je, zaista, žensko iskustvo lišeno subjektivnosti i slobode izbora? Potlačenost crnogorske žene, u kontekstu potiskivanja emocija (herojskog podnošenja stradanja i patnje) tema je i najnovijeg autorkinog rada – *Nove veze*, koji se sastoji iz dva dijela. Prvi čini sedam crnih korotnih marama perforiranih žarom cigarete, i prislonjenih na zid galerije, dok drugi čini plašt okačen ispred samih marama.

Prema riječima autorke, simboličko značenje ovog plašta jeste skrivanje (preplitanje društvenih kodeksa i skrivenog erosa).[54] U tom kontekstu, crne korotne marame koje, prema mišljenju Danila Kiša, predstavljaju sliku duhovnog pejzaža Crne Gore (ratničke zemlje koja se neprestano bori za slobodu), oslikavaju i duhovno stanje crnogorske žene, koja se vjekovima suočavala sa smrću najbližih (braće, muža, sinova, rođaka i dr) podnoseći je bez „viška“ emocija (što zbog stalnog izbijanja novih sukoba i poteškoća, što zbog društvenih konvencija koje su kao odgovor

53 Anja Marković, *Ja je neko drugi* (http://gordanakuc.com/me/ja-je-neko-drugi-anja-markovic; pristupljeno 10. 09. 2021).

54 Gordana Kuč, *Nove veze* (http://gordanakuc.com/me/radovi/nove-veze; pristupljeno 10. 09. 2021).

na takvu stvarnost ponos i hrabrost cijenile više od iskreno iskazanih emocija).

Zaključak

U kontekstu uvriježenog mišljenja da je crnogorska umjetnička scena još uvijek daleko od one globalne, koja se, suštinski, razvija u mnogo povoljnijim uslovima, ovaj rad je pokušao pokazati da i ona može ponuditi autore koji idu ukorak sa savremenim tematskim i stilskim tendencijama, kombinujući različite tehnike, eksperimentišući sa prostorom i još važnije, otvoreno komunicirajući sa publikom. Društvenoangažovani karakter njihove umjetnosti razbija i stereotipe da u našem društvu ne postoji spremnost na kritiku, odnosno otvaranje onih pitanja koja su inače tabuizirana. Imajući u vidu činjenicu da još uvijek egzistiramo u dominantno patrijarhalnom poretku koji često poništava različitosti i slobodu, potreba za umjetnošću biva još i više izražena. Spremnost umjetnika da komunicira sa svojom publikom. Da sa njom podijeli dio svoje egzistencijalne tjeskobe, i pokuša pronaći adekvatan odgovor na probleme koji nas, bez obzira na status ili profesiju, ujedinjuju. Upravo se u tome sadrži poenta umjetničkog djelovanja savremenih crnogorskih stvaralaca kojima sam se bavio u ovom radu. Spremnost na reagovanje, ali i na preispitivanje sopstva (autoironiju, cinizam, pa i destruktivnost), odnosno vraćanje svim suštinskim čovjekovim stanjima koja ga izdvajaju iz automatizovanog košmara svakodnevnice. Smatram da se budućnost umjetnosti upravo sadrži u tome – potrebi da daje odgovore na pitanja koja bi inače ostala prećutana.

Citirana i korišćena literatura:

- Althusser Louis, *Pour Marx*, Maspero, Paris, 1966.

- A. Bulatović, „Brak, odnosu i braku i opšti položaj udate žene na tlu Crne Gore u periodu od kraja XVIII do početka XX vijeka“, *Istorijski zapisi*, godina LXXXIV, 1–2/2011, 17–26, 18..

- Bernays L. Edward, *Propaganda*, Horace Liveright, New York, 1928.

- Bordo Susan (sa engleskog prevela Jasmina Nurkić), “The Body and the Reproduction of Femininity”, *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture, and the Body*, University of California Press, 2003.

- Bordo Susan, *The Globalisation of Eating Disorders*, The new world reader : thinking and writing about the global community, Houghton Mifflin, Boston, 2nd ed, 2008.

- Chesterton Gilbert Keith, *The Superstition of Divorce*, Chatto & Windus, London, 1920.

- Chomsky Noam, *Media Control: The Spectacular achievements of Propaganda*, Seven Stories Press, New York, 2002.

- Debord Guy, *Društvo spektakla*, Anarhistička bibilioteka, Beograd, 1967.

- Đuranović Vladimir, *Album*, autor teksta Nataša Nikčević, Centar savremene umjetnosti, Podgorica, 2016, katalog izložbe.

- Fisk Džon, *Amerika u Džinsu*, Clio, Beograd, 2001.

- Fuko Mišel, *Nadzirati i kažnjavati*, Studije Kulture, Službeni glasnik, Beograd, 2008.

- Hobbs Renee, *The Blurring of Art, Journalism, and Advocacy: Confronting 21st Century Propaganda in a World of Online Journalism*, A Journal of Law and Policy for the Information Society, Vol. 8, 2013.

- Haravej Dona, *Manifest za kiborge*, Studije kulture, Službeni glasnik, Beograd, 2008.

- Janičić Tadija, *Pravi se da spavaš*, autor teksta Ivana Milojko, Centar savremene umjetnosti, Podgorica, 2018, katalog izložbe.

- Janičić Tadija, *Optimism a virtue of life*, autorka teksta Ivana Benović, Porto Montenegro, Tivat, 2017, katalog izložbe.

- Lehmann Hans-Thies, *Postdramsko kazalište*, CDU I TKH, Zagreb-Beograd, 2004.

- Mekdonald Dvajt, *Teorija masovne kulture*, Studije kulture, Službeni glasnik, Beograd, 2008.

- Mišel Uelbek, *Karta i teritorija*, Plato, Beograd, 2011.

- Mulvey Laura, *Visual Pleasure and Narrative Cinema*, Visual and Other Pleasures, Indiana University Press, Bloomington, 1989.

- Rutović Željko, *Postmediji (kriza smisla ili masmedijski totalitarizam?)*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2017.

- Rutović Željko, *Homo Mašina*, Nova baza, Cetinje/Novi Sad, 2016.

- Rutović Željko, *Transfiguracija tijela (društvena i medijska značenja)*, CFM, Zagreb, 2020.

- Slovinić Slobodan, *Ars Libris (1999–2012)*, Daily Press, Podgorica, 2013.

- Sekulić Luka, *Vapaj sa izvora brutalne tišine*, autor teksta Ivana Milojko, Centar savremene umjetnosti, Podgorica, 2018, katalog izložbe.

- Sekulić Luka, *Sklopljene oči drugačije gledaju na svijet*, autor teksta Selma Đečević, Centar savremene umjetnosti, Podgorica, 2019, katalog izložbe.

- Šušnjić Đuro, *Teorije kulture*, Fakultet umjetnosti UDG, Podgorica, 2014.

- Šuvaković Miško, *Postmoderna*, Narodna knjiga, Beograd, 1995.

- Šuvaković Miško, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Horetzky, Zagreb, 2005.

- Vujačić Lidija, „Kultura tijela i 'moć' fizičke ljepote u savremenom društvu", *Sociološka luča*, II/I, 2008.

- Vujačić Lidija, *Masovni mediji u službi potrošačke ideologije – Kultura spektakla*, Medijska kultura, Nikšić.

- Wiener Norbert, *The human use of human beings: cybernetics and society*, Free Association Books, London, 1989.

Internet izvori:

- Božić Marija, *Transhumanizam – nova nauka budućnosti* (https://novasvest.com/vesti?id=1218&cat=1569928731&v=ljudi-roboti-buducnost; pristupljeno 28. 08. 2021).

-Channel 4 News, *Jaron Lanier interview on how social media ruins your life* (https://www.youtube.com/watch?v=kc_Jq42Og7Q&ab_channel=Channel4News; pristupljeno 26. 08. 2021).

- CNBC, *Hot Robot At SXSW Says She Wants To Destroy Humans* (https://www.youtube.com/watch?v=W0_DPi0PmF0&ab_channel=CNBC; pristupljeno 28.08.2021).

- Ćirić Sonja, *Imaginarijum je državni projekat*, Vreme (https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1782960; pristupljeno 26. 08. 2021).

- Ćuković Petar, *Zvjezdana prašina Gordane Kuč* (http://gordanakuc.com/me/zvjezdana-prasina-gordane-kuc-petar-cukovic; pristupljeno 08. 09. 2021).

- Durović Aneta, *Povećan broj poziva žrtava porodičnog nasilja u Crnoj Gori* (https://www.slobodnaevropa.org/a/porodicno-nasilje-crna-gora-pandemija/30518116.html; pristupljeno 01. 09. 2021).

- Dičev Ivajlo, *Borbe političara oko prošlosti*, DW (https://www.dw.com/hr/borbe-politi%C4%8Dara-oko-pro%C5%A1losti/a-48514239; pristupljeno 01. 09. 2021).

- Đuranović Natalija, Maja Šofranac: Put do slobode i samospoznaje, *Vijesti*

(https://www.vijesti.me/zabava/266934/maja-sofranac-put-slobode-i-samospoznaje; pristupljeno 08. 09. 2021).

- Đorojević Adrijana, *Čovjek je postao beznačajan i slab* (https://www.pobjeda.me/clanak/covjek-je-postao-beznacajan-i-slab; pristupljeno 04. 09. 2021).

- Đorojević Adrijana, Tajna plemenitog svijeta je u iskrenosti, *Pobjeda* (https://www.pobjeda.me/clanak/tajna-plemenitog-svijeta-je-u-iskrenosti; pristupljeno 06. 09. 2021).

- Garić Dragana, *Tadija Janičić, slikar* (http://www.arte.rs/sr/umetnici/teoreticari/dragana_garic-4758/tekstovi/tadija_janicic_slikar-3769/; pristupljeno 01. 09. 2021).

- Gvozdenović Nataša, *Fudbal danas i ovdje kao inspiracija* (https://balkans.aljazeera.net/teme/2021/6/16/fudbal-danas-i-ovdje-kao-inspiracija; pristupljeno 03. 09. 2021).

- Ivezić Danilo, Ivana Stanić u galeriji Kristofora Stankovića u Zagrebu, *Montenegrina* (http://montenegrina.net/fokus/ivana-stanic-u-galeriji-kristofora-stankovica-u-zagrebu/; pristupljeno 06. 09. 2021).

- Kuč Gordana, *Nove veze* (http://gordanakuc.com/me/radovi/nove-veze; pristupljeno 10. 9. 2021).

- Kirkpatrick David, *Study: 59% of readers will share this link on social media without actually reading it*, Marketing Dive (https://www.marketingdive.com/news/study-59-of-readers-will-share-this-link-on-social-media-without-actually/421194/; pristupljeno 26. 08. 2021).

- Lučić-Čavić Milica, *Dogodila nam se istorijska trauma* (https://www.slobodnaevropa.org/a/press_klub_bozovic/1859787.html; pristupljeno 26. 08. 2021).

- Markham Heid, *Depression and Suicide Rates are Rising Sharply in Young Americans, New Report Says. This may be one reason why* (https://time.com/5550803/depression-suicide-rates-youth/; pristupljeno 27. 08. 2021).

- Museum of Science, Boston, *Cyborgs, Futurists, &*

Transhumanism: A Conversation
(https://www.youtube.com/watch?v=gHoTiGb2jlo&ab_channel=MuseumofScience%2CBoston; pristupljeno 27. 08. 2021).

- Marković Anja, *Ja je neko drugi* (http://gordanakuc.com/me/ja-je-neko-drugi-anja-markovic; pristupljeno 10. 9. 2021).

- Milojko Ivana, Kiborg identitet u radovima Maje Šofranac, *Fokalizator*
(http://fokalizator.me/ivana-milojko-kiborg-identitet-u-radovima-maje-sofranac/; pristupljeno 08. 09. 2021).

- Perović Tina, *Ivana Stanić, slikarka*
(https://www.youtube.com/watch?v=1q-R5GcEul8&ab_channel=TinaPerovic; pristupljeno 06. 09. 2021).

- RTCG – Zvanični kanal, *KULTURA NA DRUGOM – Luka Sekulić akademski slikar*
(https://www.youtube.com/watch?v=J_7eIUECRlE&ab_channel=RTCG-Zvani%C4%8Dnikanal; pristupljeno 05. 09. 2021).

- Ristić Danijela, *Prikaz knjige Vizuelna i druga zadovoljstva Lore Malvi*
(https://offns.rs/off-screen/film/prikaz-knjige-vizuelna-i-druga-zadovoljstva-lore-malvi/; pristupljeno 02. 09. 2021).

- Resor kulture, *Vođenje kroz izložbu Maje Šofranac*
(https://www.youtube.com/watch?v=dmiIbTdk8t0&ab_channel=Resorkulture; pristupljeno 07. 09. 2021).

- RT Documentary, Goebbels, The Master of Lies. How WWII Nazi Propaganda Minister turned words into a WMD
(https://www.youtube.com/watch?v=jGYkfFX5yr4&ab_channel=RTDocumentary; pristupljeno 26.0 8. 2021).

- Svaka tama nosi svjetlost, *CDM*
(https://www.cdm.me/kultura/svaka-tama-nosi-svjetlost/; pristupljeno 07. 09. 2021).

- Snackle, George Carlin – The American Dream
(https://www.youtube.com/watch?v=-54c0IdxZWc&ab_channel=snackle; pristupljeno 26. 08. 2021).

- Toth Zoltan, *Ivana Stanić izložba Buje mostra Buie* (https://www.youtube.com/watch?v=YNMj0Xml930&ab_channel=ZoltanToth; pristupljeno 06. 09. 2021).

- *Vladimir Đuranović, akademski slikar iz Podgorice, svoj likovni izraz pronašao u crtežu*, Sve Vesti (http://www.svevesti.com/a98875-vladimir-%C4%91uranovi%C4%87-akademski-slikar-iz-podgorice-svoj-likovni-izraz-prona%C5%A1ao-u-crte%C5%BEu; pristupljeno 04. 09. 2021).

- Zeković Ljiljana, *Simfonija u ljubičastom* (http://gordanakuc.com/me/simfonija-u-ljubicastom-ljiljana-zekovic; pristupljeno 10. 09. 2021).

JUNGOVO SUOČAVANJE SA NESVJESNOM PSIHOM

Ilija Kapičić

This is part of Ilija Kapičić's new novel, To the Bottom of the Abyss. Written in the form of a novel, it is a story about Jung, Freud and Sabina Spielrein. It shows all the drama of their relationship, and tells the early history of psychoanalysis, and the cultural history of the Europe in the second half of the nineteenth and first half of the twentieth centuries.

Skriveni smisao

Te 1919. godine, Jung se sasvim oporavio te dostigao novi nivo vitalnosti i samopouzdanja. Sa samouvjerenošću je govorio o kolektivno nesvjesnom, animi, animusu, Sopstvu i individuaciji. U toku rata nije bio sa porodicom i djecom, pa je počeo da se igra sa njima i da ih vodi na kampovanje. Imao je više pacijenata nego ikad ranije. I više nego ikad bio je okružen ženama koje su ga obožavale. Imao je moć nad ženama kao još jedan njegov savremenik, Georgije Ivanovič Gurđijev (1877–1949). Jedna žena je napisala o njemu: „Odavao je utisak velike snage i uvida, pa sam bila potpuno rasturena idejom da bi mogao da vidi kroz mene, čak i seksualne fantazije koje su me mučile.“

Za razliku od Gurđijeva, Jung nije imao inhibicije da prihvati počast, pa je davao prednost odabranim članicama harema. Vinsent Brome u svom djelu *Čovjek i mit* citira Toni Volf: „U privatnoj kući koja gleda na jezero govori nešto i gleda djevojku u koju se zaljubio na prvi dan proljeća.“ I pored svih pokušaja Toni nije uspjela da ga razvede od Eme, jer je Ema bila divna supruga i majka. Zato je Jung volio svoj dom.

Na IV *Međunarodnom kongresu psihoanalize,* održanom 1913. godine u Minhenu, Jung je najavio svoj budući rad *Psihološki tipovi* (1921). Naslov njegovog referata bio je: *O psihološkim tipovima.* On kaže: „Nakon prethodnog razmatranja niko se neće iznenaditi da u oblasti psihoanalize moramo računati sa ekstremima ova dva psihološka tipa, introvertnim i ekstrovertnim.“ Kasnije u knjizi Jung će ih zvati stavovima: *introvert i ekstrovert.* To je bila potpuna promjena pravca u njegovom dotadašnjem radu. Umjesto mitologije, simbolizma i nesvjesnog daje nam klasifikaciju psiholoških tipova. I to, prvi put poslije grčkog ljekara Galena.

Bio je zauzet pripremnim radovima još od 1916. godine. Otkrio je da u našem karakteru postoje dvije urođene fundamentale osobine. U posljednjem eseju *Pristupanje nesvjesnom,* Jung opisuje kako je došao do te ideje:

„Introvert i ekstrovert dvije su od mnogih posebosti čovjekovog ponašanja. Često su prilično očigledne i lako prepoznatljive. Na primjer, ako proučavate ekstrovertne ljude ubrzo ćete otkriti da se razlikuju po mnogo čemu, a to je suviše opšti kriterijum da bi bio obilježje. Zato sam još davno pokušao da pronađem neke dalje posebnosti, posebnosti koje mogu poslužiti svrsi davanja neke druge, naizgled neograničene varijacije u čovjekovoj individualnosti.

Uvijek sam bio impresioniran činjeniom da postoji iznenađujuće veliki broj pojedinaca koji se ne služe svojim umovima, ako im može biti, ali i jednako veliki broj pojedinaca

koji se služe svojim umovima ali na nevjerovatno glup način. Takođe, bio sam iznenađen kada sam pronašao veliki broj inteligentnih i potpuno budnih ljudi (koliko se može razabrati) koji kao da nikad nijesu naučili kako da koriste svoja osjećanja: ne vide stvari pred očima, ne čuju riječi koje im odzvanjaju u ušima ili ne primjećuju stvari koje dotiču ili probaju.

Postoje i drugi ljudi koji žive u svojem neobičnom stanju svijesti, kao da je stanje u kojem se sada nalaze konačno i bez mogućnosti promjene, ili kao da su svijest i psiha statični, pa će vječno ostati takvi. Izgleda da su lišeni svake imaginacije, pa u potpunosti i isključivo zavise od čulne percepcije. U njihovom svijetu ne postoje promjene i mogućnosti, a u danas ne postoji stvarno sjutra. Budućnost je samo ponavljanje prošlosti.

Ovdje pokušavam da dam čitaocu uvid u moj prvi utisak kada sam počeo da proučavam veliki broj ljudi koje sam upoznao. Ubrzo mi je postalo jasno da su ljudi koji koriste svoje umove oni koji misle, odnosno koriste svoje intelektualne mogućnosti da se prilagode drugim ljudima i okolnostima.“

Ideja o dva stava prema svijetu vodila ga je prepoznavanju da se introvert i ekstrovert dalje mogu razlikovati po još četiri kategorije (obilježja), četiri funkcije svijetu: mišljenju, osjećanju, senzacijama i intuiciji. U hinduizmu inicijant prolazi kroz četiri kapije i spaja se sa impersonalnim Atmanom (Sopstvom). Uvodi svoj lični u impersonalni Atman. Tako postaje svoj i jedinstven, individualizovan. Kombinacijom jednog od dva stava sa četiri funkcije svijesti dobija se čisti psihološki tip. Jungovi *Psihološki tipovi* ilustruju osam osnovnih psiholoških tipova: *ekstrovetno-misaoni* (empiristi), *ekstroverno-osjećajni* (Gete), *ekstrovertno-senzitivni* (Epikur, hedonisti), *ekstrovertno-intuitivni* (Spinoza), *introvertno-misaoni* (Kant), *introvertno-osjećajni* (Bergson), *introvertno-senzitivni* (nadrealisti, Blejk) i *introvertno-intuitivni* (Niče, Jung). Dvije funkcije su racionalne, kognitivne, prosuđujuće

(mišljenje, osjećanja), a dvije iracionalne, perceptivne (senzacije i intuicija). Kada je jedna funkcija primarna (mišljenje) ona druga (osjećanja) mora biti potisnuta, aksilarna. Jedna kognitivna i jedna iracionalna su primarne, a druga kognitivna i iracionalna su potisnute u nesvjesno. Dodavanjem aksilarne (pomoćne funkcije) možemo dobiti još četiri psihološka tipa. Na primjer *ekstrovertno-misaono senzitivni tip*. Ukupno ih je dvanaest.

Ali, u drugoj polovini života značenja se mijenjaju. To se događa kada seksualni nagon i nagon za samopotvrđivanjem prestanu da budu primarni. Kod žena taj period nastupa poslije 35-te, a kod muškaraca poslije 40-te. Naravno, muškarci sazrijevaju kasnije. Ono što je do tada bilo potisnuto postepeno počinje da izlazi na površinu. Introvert postaje ekstrovert i *vice versa*, a misaoni tip po prvi put počinje da pokazuje osjećanja i tako redom.

Iako vidimo da *Psihološki tipovi* radikalno odstupaju od Jungovih ranijih preokupacija, sama knjiga odaje sasvim drugačiji utisak. Počinje upoređivanjem dva ranohrišćanska teologa – Tertulijana i Origena, koji su primjer introvertnog i ekstrovertnog psihološkog stava. Oni su ilustracija Jungove teze. U svijetu ranohrišćanske crkve Jung se osjećao kao kod kuće. Kada je govorio o ranoj crkvi smatrao je da su se ti ljudi bavili važnim pitanjima koja je savremeni čovjek zaboravio. Nakon što je raspravio pitanja transubstancije, nominalizma i realizma te kontroverzi između Lutera i Cvajga, nastavlja da priča o Geteu, Šileru, Ničeu te Karl Špiterovom *Prometeju i Epimeteju.*

U savremenom svijetu pojedinac je odvojen od svog prirodnog okruženja i kolektiviteta, pa Jungov savremenik, pisac T. S. Eliot u *Ideji o hrišćanskom društvu*, kaže:

„Još uvijek naše misli prožima liberalizam i utiče na naš odnos prema ispunjenju života... Teži da oslobodi energiju, a ne da je sakupi, da je otpusti, a ne da je utvrdi... Uništenjem tradicionalnog ponašanja ljudi, razlaganjem njihove prirodne

kolektivne svijesti na pojedinačne komponente, pozivanjem na autoritet budala, potičući pamet, a ne mudrost, laktašenje, a ne kvalifikovanost, nudeći ideju o izboru čija je alternativa beznađe i apatija, liberalizam priprema put za ono što je njegova negacija: vještačka, mehanička i brutalna kontrola."

Tek poslije ovih rasprava, nakon 400 stranica, u poglavlju X, Jung počinje da raspravlja o introvertnom i ekstrovertnom stavu i četiri funkcije, te psihološkim karakteristikama svakog pojedinog tipa ličnosti. *Psihološki tipovi* su pisani u vidu rasprave. Pisani su poput udžbenika iz predfrojdovskog doba, ali i na način *ispovijedanja vjere*. Jungov analitičar i bivši pacijent Lilijan Frej-Ron za Jungov stil u *Psihološkim tipovima* kaže*:*

„Pisao ih je u stilu male žučne rasprave kao naučnik i hladan pisac, šireći ga u otvoreniji stil, dok je sticao povjerenje u svoje radne teorije, a kasnije je koristio mogućnosti predivnog gotskog duha, poput onog iz srednjovjekovnih rukopisa."

Da bi pobjegao od žena, Jung je na nagovor prijatelja, 1920. godine, preduzeo putovanje u Istočnu Afriku, Alžir i Tunis. To je bilo jedno od najvažnijih putovanja u njegovom životu. Istočna Afrika mu je ponudila *mit*, njegov *reason d'etre*, pa su tu mnogi njegovi psihološki koncepti otkriveni i kristalizovani. Za vrijeme tog petomjesečnog putovanja bio je okružen sjećanjem na rimsku okupaciju, hrišćanske izvore i prošlu veličinu tog područja. To mu je stvorilo osjećanje da se nalazi u blizini *sumraka svijesti čovječanstva.*

Jung kaže: „dok sam još bio uhvaćen u statički san starog iskustva iznenada sam pomislio na moj džepni sat, simbol evropskog užurbanog tempa". Taj bezvremeni svijet Istočne Afrike, u kojem tačnost više nije vrlina, doveo ga je bliže svijetu mita i nesvjesnog, čije je prisustvo osjećao u Švajcarskoj, zemlji satova i preciznog računanja vremena.

Jedno od najvažnijih otkrića psihologije nesvjesnog je otkriće da desna strana mozga nema osjećaj za vrijeme, dok je lijeva

opsjednuta vremenom. Ljudi sa Zapada prirodno su skloni da daju prednost lijevoj strani mozga, a oni na Istoku desnoj. U knjizi *Ples života* antropolog Edvard T. Hol opisuje vrijeme čovjeka na Zapadu kao *monohromatsko*, što znači da se kreće po pravoj liniji, dok Arapi, Turci, Indusi i indijanska plemena u Južnoj Americi imaju *polihromatski* osjećaj za vrijeme, što znači da se vrijeme kreće u svim pravcima. Vrijeme možemo doživjeti kao *mrežu* ako se opustimo i zaboravimo na žurbu. Za čovjeka sa Zapada teško je da se prirodno opusti jer stalno živi u stanju tenzije. Sa švajcarskim osjećajem za red i njemačku učinkovitost, Jung je više bio sklon da misli *lijevom stranom mozga*, ali dugotrajni kontakt sa *polihromatskom* rasom donio mu je duboki osjećaj harmonije i mira.

U Bolingenu, na jezeru Konstanca (Bodensko jezero) Jung je 1922. godine kupio parče zemlje. Odlučio je da na njemu izgradi primitivnu okruglu kuću u obliku afričke kolibe. O njoj je razmišljao kao o mjestu svoje duhovne obnove, tj. nekoj vrsti manastira. Jednom prilikom, dok su postavljani temelji kuće, došla je njegova kćer i rekla mu da se na tom mjestu nalazi groblje. Jung je odbacio primjedbu sve dok nije počela gradnja. Kada su na njemu otkriveni kosturi, Jung je saznao da su tu poginuli vojnici u francusko-austrijskom ratu 1799. godine. Tada je shvatio da je njegova kćer naslijedila određene psihičke moći.

Neposredno prije početka gradnje Jung je sanjao ogromnog vučjaka koji je banuo iz prašume, pa je znao da mu je *divlji lovac* naredio da donese ljudsku dušu. Tog jutra, Jung je čuo da mu je umrla majka. To je bio još jedan bljesak *nevidljivog pisanja*, tj. skrivenog smisla.

Jung je *okruglu kuću* u Bolingenu pomjerio daleko od groblja. Postala je toranj sa dva sprata. Bila je bez tekuće vode i struje. Volio je primitivni život. Vremenom, toranj se proširio, a Jung je dobio sobu za meditaciju. Ali, njegovi motivi nijesu bili samo

asketski. Vikendom je dolazila Toni Vulf. Napokon, Ema se pomirila sa činjenicom da njenom suprugu (geniju) trebaju dvije žene i brojne ljubavnice.

U zimu 1924–1925. godine Jungovo putovanje na jug Amerike organizovali su i finansirali Flovler Makkormik i Džordž Porter. Tom prilikom, posjetio je Novi Meksiko i Pueblo Indijance. Kada je pitao poglavicu zašto misli da su bijelci ludi on je odgovorio: „Oni kažu da misle svojom glavom!“ A zatim, kad je Jung pitao čime misle Indijanci, poglavica je odgovorio: „Našim srcima!“

Jung je bio impresioniran uvjerenošću Indijanaca da ritualom mogu uticati na vrijeme. To je slično vjerovanju hrišćana da molitvom mogu uticati na Boga. U Novom Meksiku Jung je doživio još jedan uvid *aktivne imaginacije.* Vidio je rimske legije koji uništavaju gradove u Galiji, svetog Avgustina koji preobraća Englesku, Karla Velikog (Charlemagne), imperatora *Svetog rimskog carstva* koji žezlom, ognjem i mačem preobraća pagane, te španske konkvistadore koji su se vatrom, torturom i masakrom obrušili na Maje, Inke i Acteke. Takva fantazija može pasti na pamet istoričaru, ali je Jungova nesvjesna psiha *pozajmila stvarnost.* Jungov nesvjesni um je pokazao kako da tu stvarnost pretvori u aktualne vizije. Nasilje rimskih legija i brutalnost španskih osvajača nešto je što se stvarno dogodilo. Ali, sada to ostaje u našem nesvjesnom, poput bajke. To je ono što nije u redu sa čovjekovom sviješću jer smo zarobljeni u sadašnjost. Teško možemo dočarati neko drugo vrijeme i mjesto. To se ponekad dogodi kada nas neki miris, stara melodija ili neki čulni utisak vrate u stvarnost prošlosti, pa nam izazove snažnu emociju. Ali, to ne možemo učiniti aktom volje. Naša svijest je tako slaba, kao bebin stisak. A, neuroza nastaje zbog nesposobnosti našeg uma da se oslobodi sitnih i krupnih briga. Kada Jung govori o ekstrovertno senzitivnom tipu, koji osjeća da je sadašnjost jedina stvarnost, on govori o svima nama.

Kada je posjetio *Vembli izložbu* u Londonu (1925), bio je impresioniran jednim izvanrednim pregledom afričkih plemena pod engleskom vlašću, pa je odlučio da u neposrednoj budućnosti posjeti Keniju i Ugandu. U jesen iste godine, sa prijateljem Englezom i Amerikancem otišao je u Mombasu. Za vrijeme posjete rezervatu u Najrobiju, dok je posmatrao horizont išaran crno-bijelim šarama, poput zebre, iznenada je pomislio: „Ovo je tišina drevnog početka!“ Nakon toga, jedan bijelac mu je rekao: „Ovo nije čovjekova zemlja, ovo je božja zemlja. Pa, ako nešto treba da se dogodi samo sjedi i ne brini!“ Jung kaže: „Njegove riječi su me lupile kao nešto važno... Očigledno, predstavljale su suštinu njegovog iskustva. Ovdje zapovijeda Bog, a ne čovjek.“ Drugim riječima, ne volja i namjera, već neki nedokučivi plan.

To je bilo ono što je tražio u Africi. To je tražio čitav svoj život. Osjećaj da postoji druga stvarnost oko i izvan nas. To je mogao osjetiti ovdje: „Uživao sam u božanskom miru još uvijek iskonske zemlje. Hiljade milja leže između mene i Evrope, moje majke i demona. Ovdje do mene demoni ne mogu doći, nema telegrama, telefonskih poziva, posjetilaca. Moje oslobođene psihičke sile vratile su me blaženo nazad u iskonska prostranstva.“ A, uvid koji je izrastao iz ovog iskustva bio je: „U duši, od njenog iskonskog početka postoji želja za svijetlom i neobuzdani nagon da se duša uzdigne iz prvobitnog mraka.“ Njegova vizija slična je onoj Džozefa Konrada u *Srcu tame:* „To je psihčka, iskonska noć, koja je danas ista kao što je bila prije bezbrojnih miliona godina. Čežnja za svijetlom čežnja je za sviješću.“

Ali, Afrika nije dala rješenje njegovog problema. U Africi je tražio osjećaj nevidljivog svijeta koji je oko nas. To je kao kada primitivac osjeća da je okružen duhovima. U Evropi se poltergajst efekti smatraju manifestacijom nesvjesne psihe, a u Africi su vidljiva manifestacija nevidljivih duhova. To je bio koncept i grčke mitologije. Afrikanac se ne bi iznenadio kad bi vidio

manifestacije teleportacije ili telekineze. To bi potvrdilo ono što on zna da je istina. A, Jung je tražio više od toga. Okrenuo se intuiciji koja može uskladiti um sa silama univerzuma. Ta se tradicija u drevnim kulturama zove magija; zato je njegovo mišljenje sve više postajalo magijsko. Ali, nije se bavio ritualnom ili ceremonijalnom magijom. Bavio se prirodnom magijom nesvjesnog, magijom koja stvara *sinhronicitet.*

Jung je odbacio Frojdovu pasivnu psihologiju, jer ostavlja čovjekov um zarobljen u sadašnjost, bez nade za izbavljenje. Smatrao je da čovjek mora da *ojača* um, da postane aktivan, da mijenja svakodnevnu stvarnost. Jungu je *demon* šapnuo na uvo da mora da postoji rješenje tog problema. A, Frojdova seksualna teorija i Adlerova individualna psihologija Volje *za moć* nijesu dali odgovor na to pitanje. To nije uradila ni njegova mitološka teorija. Zato je morao krenuti dalje.

Ljudi koji misle desnom stranom mozga lijeni su i manje učinkoviti. Zato im služe zajednički rituali da bi radili kao jedan organizam. Ljudi sa Zapada davno su se odvojili od ostatka društva, a to utiče na našu cjelokupnu ideju o psihi. Sami smo stvorili svoj zatvor. Stvorio ga je stres.

Po povratku kući iz Istočne Afrike, Jung je počeo da eksperimentiše sa *Ji Đingom.* Već je bio poprilično upoznat sa proročištem kada je sreo Riharda Vilhelma, početkom dvadesetih. Kada je Vilhelm 1922. godine došao u Cirih upoznali su se, pa su postali bliski prijatelji. Mnogo vremena su proveli zajedno eksperimentišući sa *Ji Đingom.* „Rihard Vilhelm je potvrdio ono što već znam, i naučio me još mnogo toga.“ U svom radu na psihijatriji koristio je proročište radi davanja odgovora pacijentima. Jedan njegov pacijent, koji je patio od kompleksa majke, imao je ambivalentna osjećanja prema djevojci koju je trebalo da oženi. Pitao je Junga za savjet. Odgovor iz *Ji Đinga* bio je heksagram 44 pod nazivom *Dolazim u susret*: „Djevojka je suviše moćna, ne trebaš se oženiti takvom djevojkom.“ Kada

je Jung pitao kineskog filosofa Hu Shiha o čemu uči *Ji Đing,* on mu je odgovorio da je to drevna kineska magijska knjiga. Hu Shih mu je ispričao priču o svom prijatelja koji je imao ljubavnu aferu. Njegov prijatelj je otišao u taoistički hram da se konsultuje sa proročištem. „Da li je to u redu“, pitao je Jung. „Da“, slijedio je odgovor. Jednom prilikom, proročište je upozorilo Junga da sljedećeg dana ne izlazi iz kuće. Toga dana, stari prijatelj mu je poginuo u saobraćajnoj nesreći. Trebalo je da idu zajedno. Proročište mu je spasilo život.

Jung je napisao predgovor njemačkom izdanju *Ji Đinga* (Knjige promjena) u prijevodu Riharda Vilhelma. U njemu tvrdi: „Psiha i materija nijesu razdvojeni i nijesu unutrašnji i spoljašnji svijet, pa se konsultacija sa proročištem može koristiti za liječenje neuroze:

Drevni kineski um razmišlja na način koji se može uporediti sa metodom savremenog fizičara, koji ne može poreći da je njegov model svijeta izrazito psiho-fizička struktura. Psiho-fizički događaj uključuje posmatrača onoliko koliko stvarnost koj stoji u osnovi Ji Đinga uključuje subjektivne, tj. psihičke uslove u ukupnosti trenutne situacije“ (Predgovor za *Ji Đing).*

Uprkos svom zanimanju za *okultno* Jung je morao ostati skeptik kada je u pitanju drevna magijska tradicija. Ali, *slučajnost* otkrića mrtvog vodomara dala mu je sigurnost da psiha nije usklađena sa zakonima promjene. Pa, ni na njegove vizije iz 1913. godine nijesu se mogli primijeniti naučni kriterijumi. Jungov um se stalno transformisao produbljivanjem intuicije, jer je pomoću nje njegova psiha imala interakciju sa svijetom oko nas, na neki misteriozan i neobičan način. To je slično percepciji primitivnog čovjeka da je okružen duhovima i bogovima. Jung je vjerovao da duboko u nama postoje sile koje se mogu uskladiti sa svijetom izvan nas.

Jung nije bio stručnjak za dešifrovanje skrivenog smisla, već duboko intuitivan čovjek. Bio je uspješan doktor koji nije bio

naročito vješt da pretvori uvide u riječi. Njegov stil bio je opskuran, poput drevnih gnostičkih spisa. Ali, znao je da je tajna napisana na nevidljivom jeziku. Iz knjige u knjigu postajao je sve jasniji.

To je bilo vrijeme njegove duhovne potrage. Jungova knjiga *Psihologija nesvjesnog* iz 1926. godine sažeti je prikaz njegovog duhovnog razvoja. Počinje frojdovskom psihoanalizom, nastavlja izlaganjem Adlerove psihologije *Volje za moć*, pa završava njegovim psihološkim tipovima i kolektivno nesvjesnim. Ali, što se tiče arhetipova još uvijek je bio neuvjerljiv. Jung je koristio uvide o kojih je došao na putovanju po Istočnoj Africi, posebno o usporavanju vremena. Da je psihologija podjele mozga na desnu i lijevu stranu tada bila poznata, Jung bi znao da istražuje *bezvremeni svijet* desne strane mozga. To putovanje ga je uvjerilo da je naša svijest uslovljena evropskom civilizacijom i njenim vrijednostima.

Dio rješenja mu je dao Rihard Vilhelm, koji mu je poslao svoj prijevod kineskog mističnog teksta *Tajna zlatnog cvijeta* (1928). Djelo je čudna kombinacija istočnog misticizma i alhemije, te prepoznaje cilj meditacije kao eliksir života. Jung je odmah primijetio da knjiga sadrži mandala simbol. Duša je simbolizovana muškim demonom, oblakom, i ženskim, zemaljskim bijelim duhom. Vidio ih je kao simbole muške duše koja prebiva u ženi i ženske u muškarcu. Poslije susreta sa Jungom, engleski pisac Herbrert Džordž Vels (1866–1949) izjavio je: „Oduvijek sam znao da u meni stanuje predivna djevojčica koja pokušava da izađe napolje.“

Cilj ove alhemije je proizvođenje *dijamantskog tijela,* što blisko korespondira sa Jungovom idejom Sopstva. Jedan stih iz knjige kaže:

„Ako želiš da dovršiš dijamantsko tijelo bez krvarenja marljivo zagrijavaj korijene svog života, upali svijetlo u zemlji nadohvat ruke, pa skrivenim pravom sebi koji je uvijek tu dozvoli da živi.“

Ovaj izraz *bez krvarenja* od presudne je važnosti jer problem sa neurozom, sa psihičkom bolešću, curenje je energije zbog straha, tjeskobe i nesigurnosti. Kod Frojda postoje samo *bolesni* i *normalni* ljudi, a, Junga su interesovali supernormalni ljudi poput Getea, Šilera, Dostojevskog, Ničea, sveti i viši ljudi. Jung je želio da poveže svijet gnosticizma i ranog hrišćanstva sa svijetom dubinske psihologije. *Tajna zlatnog cvijeta* mu je pokazala da to može pronaći u alhemiji.

Mudri Starac

Za Junga su te 1930-te bile vrjeme uspješne konsolidacije. Njegovo prezime Jung postalo je odomaćeno u upotrebi, kao na primjer Frojd. Jednom prilikom, kada je u čitaonici *Britanskog muzeja* bibliotekaru rekao svoje ime, on ga je pitao: „Frojd, Adler, Jung...?“ A, Jung je odgovorio: „Ne nažalost, samo Jung!“ Bio je jedan od najuglednijih građana Ciriha. Bio je poznat u Bazelu kao ranije njegov đed. Nastavio je porodičnu tradiciju. Bio je okružen sljedbenicima koji su mu se divili, a žene Jung bile su poznate kao *Jungfrau.* Primao je posjetioce iz čitavog svijeta.

Kada je bio pri kraju četvrte decenije života, njegovi prijatelji koji su mu se divili, za njega su stvorili neku vrstu moderne alhemijske retorte u obliku sale za predavanje. Naime, jedna od Jungovih obožavateljki i polaznica njegovih seminara, Olga Frobe-Kaptejn (1881–1962), sa jasnim ciljem je 1928. godine sagradila konferencijsku dvoranu u svojoj vili ispod uzvišenih vrhova na obali jezera Mađore (Lago Maggiore). Nazvali su je *kuća Eranos,* a u njoj su od 1933. godine organizovane godišnje konferencije za poznate naučnike i intelektualce. Na *Eranos* konferencije pozivani su naučnici iz čitavog svijeta, da pročitaju svoje referate i održe predavanja. To su bili radovi iz različitih naučnih disciplina relevantni za jungovsku misao. Naziv *Eranos*

predložio je filosof i istoričar religije Rudolf Oto (1869–1937, *Ideja o svetom*). Godišnje *Eranos* konferencije održavaju se i danas, te naučnicima pružaju mogućnost da se upoznaju i razmijene iskustva iz raznih oblasti čovjekove duhovnosti.

Tih godina, Jung je postao centralna figura konferencija. Čak i letimičan pogled na imena naučnika koji su učestvovali na *Eranos* konferencijama bio je dovoljan da uvjeri Karla Junga da su *pregradni zidovi* transparentni, da u sali vladaju uvidi umjesto razlika. Sve suprotnosti dolazile su zajedno. Na tim konferencijama, mnoga od Jungovih kasnijih djela po prvi put su predstavljena.

Prije toga, Jung je 1933. godine imenovan za *Predsjednika međunarodnog društva psihoterapeuta.* Takođe, nastavio je da drži predavanja, pa je imenovan za redovnog profesora na Univerzitetu u Bazelu. Iste godine, održao je veoma uspješnu seriju predavanja na *Tavistok klinici* u Londonu. Njegova ogromna vitalnost i neformalni manir učinili su ga harizmatičnim predavačem. Nakon toga, otišao je da predaje na Harvard. Ponovo je putovao na Harvard 1937. godine. Na poziv britanske vlade 1938. godine putovao je u Indiju. Bio je opčinjen njenom čarolijom, kao ranije Afrikom. Ali, tamo se nije susreo sa *svetim ljudima.* Iz istog razloga nikad nije posjetio Rim.

Jednom prilikom, kada sam to ispričao velikom intelektualcu, pokojnom prijatelju Don Branku Sbutegi u Kotoru, rekao mi je da ni on iz istog razloga nikada nije posjetio Jerusalim. Jer, ta posjeta bi mu pokrenula asocijacije koje ne bi mogao kontrolisati. Ponosan sam što sam ga poznavao i što mi je bio prijatelj. Bio je divan čovjek sa toplom dušom. Veliki čovjek od koga sam imao što da naučim. Don Branko, često se sjetim tebe i naših razgovora. Iako nijesam vjernik, oplemenio si mi dušu! Hvala ti na svemu. Uvijek ću te nositi sa sobom u duši. Rado te se sjećam.

A, to je bio i Jungov razlog.

Najvažnije od svega, njegove ideje su se razvijale, a njegova *analitička psihologija* postala je široko prihvaćena. Postala je poznata kao alternativa psihoanalizi. Otkrivanjem alhemije pripojio je sebi ogromno intelektualno područje i do kraja života obezbijedio plodno tlo za svoja istraživanja u psihologiji. Njegovo vjerovanje da je *hemijsko vjenčanje* alhemičara samo drugi naziv za *proces individuacije*, vjenčanje svjesne i nesvjesne psihe, jedan je od nauzbudljivijih uvida još od vremena Frojdovog otkrića seksualne teorije, iz 1890-ih. Sve više je postajao uvjeren da je *religiozna funkcija svijesti* prirođena čovjeku i da je za njega jednako važna kao i seksualna funkcija, a njegova teorija *arhetipova kolektivno nesvjesnog* stvorila je neraskidivu vezu između psihologije i religije. *Čovjek je religiozna životinja.* Arhetipove kolektivno nesvjesnog definisao je kao osnovne obrasce čovjekovog ponašanja, kao neku vrstu intuitivnog načina spoznaje, baš kao što su instinkti urođeni obrasci ponašanja. Nastavio je da pronalazi dokaze za njih u svim religijama svijeta. Njegovi obožavaoci osjetili su stvaranje jedne od najsmjelijih i najopsežijih sinteza u istoriji svijeta. Uprkos izvjesnoj spoljašnjoj skromnosti i on je u to bio uvjeren.

Ipak, mora se priznati, imao je i negativne strane svoje ličnosti. Uprkos sve većem priznanju *osjećao* je da su njegove ideje nedovoljno priznate. Postao je vrlo osjetljiv na kritike. Kada je napsao esej o Džojsovom *Uliksu* njegov izdavač odbio je da ga objavi kao previše neprijateljski, pa je insistirao na njegovom objavljivanju, očigledno pogođen odbijanjem. A, kad mu je neki student poslao kritiku koja je dovela u pitanje njegov naučni stav postao je razmetljiv. Odgovorio je: „Pretpostavljajući da moj stav pokazuje tako lako prepoznatljive greške kako to povezujete sa činjenicom da objedinjavam barem sedam počasnih doktorata... Uz Vaše dopuštanje, član sam Akademije njemačkih naučnika i ljekara, Kraljevskog društva u

Londonu“, pa nastavlja da nabraja svoje kvalifikacije. Kada je 1944. godine otkrio da je njegov prikaz knjige *Psihologija i alhemija* skraćen napisao je *ogroman* komentar: „To je još jedan podsjetnik na činjenicu da mojim savremenicima moram biti predstavljen kao putnik treće klase“. Kad bi ga prijatelji iznervirali eksplozivno bi reagovao, prigovarao i zakerao. Često se povlačio u samoću, pa je tek nakon toga mogao biti prijatelj sa ljudima. Imao je mnoge crte onoga što je Frojd zvao *analni erotizam.* Njegova sekretarica Anijela Jafe primjećuje: „Korio je i obimno komentarisao za svaku primijećenu grešku.“ Kada je neko počinio grešku mogao je gunđati čitav dan. Sve to nepogrešivo ukazuje da ni ovaj *mudri starac,* koji je govorio o individuaciji i religioznom iskustvu, ni sam nije bio integrsana ličnost. Kao razmaženo dijete kome je sve dozvoljeno postao je žrtva vlastitih negativnih emocija. Pred kraj života napisao je: „Što sam postajao stariji sve manje sam razumijevao sebe, imao uvid o sebi ili znao o sebi.“ Ono što je 1943. godine napisao o Serenu Kjerkegoru može se odnositi i na njega: „Za takve pristrasne ljude njihovi problemi i njihov jad sasvim su prihvatljivi. Nakon toga sve mogu riješiti u studiji i nemaju potrebu da urade nešto u životu.“

Dolazak II svjetskog rata gurnuo ga je u depresiju. Bio je naviknut na užurbani život poznatog čovjeka. Odjednom, ulice Ciriha bile su gotovo prazne, a on se našao u izolaciji poput prevremene penzije. Njegov stav prema savremenom svijetu postajao je sve više negativan. Mrzio je njegovu umjetnost, muziku, literaturu i politiku. Napisao je rezignirano u jednom pismu: „Dođavola, zašto je čovječanstvo nesposobno da odraste? Naravno, Đavo je gospodar ovoga svijeta!“ Njegov savremenik, Englez Herbrt Džordž Vels, pisac naučne fantastike, imao je sličnu reakciju na taj spektakl nasilja, pa se preko noći preobratio od utopijskog optimiste u ogorčenog pesimistu. To je razumljivo za Velsa, pošto je bio naučni

materijalist. Ipak, sa poznavanjem čovjekove psihe Jung je trebao biti manje ranjiv. To nam pokazuje da je njegovoj psihologiji nešto nedostajalo. Sasvim sigurno, nije bio seksualno frustriran, a svoje religiozne probleme već je bio riješio. Dozvolio je sebi da *sklizne* u sasvim negativan stav prema sebi i svijetu. Nedostajali su mu akcija i projekti koji su uzbuđivali njegov entuzijazam, a to ga je vodilo onome što je Dženet zvao *gubitak psihičke tenzije*. Jungova psihologija arhetipova kolektivno nesvjesnog, anime, animusa, Sjenke, Sopstva... individuacije i *enantiodromia* (Heraklitov koncept izmirenja suprotnosti) previše je kompleksna da bi razumjela tako jednostavne probleme života.

Uvijek u životu neke male nesreće najavljuju one veće, koje će se kasnije dogoditi. Kada mu je 1944. godine bilo šezdeset osam godina dogodila mu se nesreća. Dok je šetao zaleđenom cestom u Cirihu okliznuo se i slomio gležanj na nozi. Nekoliko dana kasnije doživio je srčani udar. U bolnici su ga održavali u životu na kiseoniku i kamfor injekcijama. Kasnije, kada se oporavio, medicinska sestra mu je ispričala da je bio okružen svjetlošću (aurom) koju je primjećivala samo kod onih koji su nakon toga umrli.

Dok je bio u komi, doživio je neku vrstu vizije koju su često opisivali ljudi koji su lebdjeli između života i smrti. Jung je prvo osjetio da je podignut sa zemlje u svemir. Zatim je sa hiljadu milja vidio Zemlju, sa morima i okeanima, obasjanu plavim sjajem. Vidio je crvenkasto-žutu arabijsku pustinju i snijegom prekrivene Himalaje. Nakon toga, u blizini je vidio kameni blok sličan meteoritu, koji je bio izdubljen iznutra poput indijskih hramova. Kada se približio, vidio je da na ulazu sjedi Indus u lotos položaju. Probudivši se rekao je: „Imao sam utisak da je umrlo sve što sam namjeravao, priželjkivao ili mislio. Čitava fantasmagorija zemaljskog života usahnula je ili mi je oduzeta. A, to je bio izuzetno bolan proces.“ Dok ga je Indus vodio u

unutrašnjost hrama, koja je bila ispunjena zapaljenim svijećama „bio sam siguran da ću sresti sve one ljude kojima sam pripadao u stvarnosti, te da ću uskoro razumjeti značenje svog života i zašto sam došao na svijet.“

A zatim, iz pravca Evrope nešto je plutalo prema njemu. U toj figuri prepoznao je doktora koji ga je liječio. Nakon toga, doktor se pretvorio u lik vladara drevnog grčkog grada Kos, mjesta u kojem se nalazi hram boga ozdravljenja Eskulapa. Doktor je saopštio Jungu da mu neće biti dozvoljeno da umre jer najmanje trideset žena protestvuje protiv ideje da on zauvijek napušti Zemlju. Jung je bio duboko razočaran kada je vizija nestala. Poput mnogih koji su nakratko umrli (klinička smrt) pa se nakon toga ponovo vratili u život, Jung je bio razočaran što se vratio. Pošto se doktor javio u obliku drevnog kralja, Jung je vjerovao da će doktor uskoro umrijeti. Da će ga zamijeniti. Baš tako se i dogodilo.

Nesrećni slučaj iz 1944. godine, i srčani udar koji je nakon toga uslijedio, bili su neizbježna posljedica Jungovog pesimizma i depresije ratnih godina. Do toga ga je dovela njegova vlastita psiha, a nakon toga uslijedila je zapanjujuća samoobnova. Odjednom je racionalna ličnost propala, pa je opet nakon toga postala svjesna *numinoznog:* „To je bilo kao da sam u zanosu. Osjećao sam da lebdim u svemiru, u ogromnoj praznini sa najviše mogućim osjećajem sreće.“

To je bilo vrijeme njegovih vizija: „Noću sam lebdio u stanju najvećeg blaženstva. A, kad se približvalo jutro osjećao sam da sada ponovo dolazi sivi svijet sa svojim kutijama!“ Što je postajao fizički jači, vizije su sve više nestajale. Jung ih nije smatrao nekom vrstom iluzija ili halucinacija već uvidima u dublju stvarnost: „Te vizije i iskustva nijesu plod mašte već su vrlo stvarni. Sve one imaju kvalitet potpune objektivnosti.“

I Vilijam Blejk je imao slične vizije. Jedna me je najviše impresionirala. Nalazi se na njegovom crtežu (grafici) *Duša kao*

vodilja koja pokazuje put. Sasvim istu sliku koju sam vidio (1986) u stanju kliničke smrti, vidio sam taj Blejkov crtež četiri godine kasnije, u Jungovoj knjizi *Psihologija i alhemija.* Izgleda, postoje slični obrasci u čovjekovoj nesvjesnoj psihi koji određuju naš psihički život. To su urođene kategorije našeg nesvjesnog uma.

Sada je Jung otišao dalje od svog *suočavanja sa nesvjesnim* iz I svjetskog rata.

„Nijesam mogao zamisliti da je takvo iskustvo moguće. Nije proizvod mašte. Vizije i iskustva bili su sasvim stvarni, pa u njima nije bilo ničeg subjektivnog... Vizije Ilije, Salome, Filemona bile su imaginacija, aktivna imaginacija."

Uvjerile su ga da može stvoriti vastitu stvarnost u inat fizičkom svijetu. Ali, te sadašnje vizije bile su stvarne, govorile su o stvarnosti izvan njega. Deset i više godina pisao je o stvarnosti na kojoj se temelje mistična i religiozna iskustva. Sada ih je poznavao iz prve ruke, pa pominje njihov bezvremeni kvalitet:

„Stidimo se da kažemo 'vječno', ali to iskustvo mogu opisati samo kao ekstazu bezvremenog stanja u kojem su prošlost, sadašnjost i budućnost jedno. Sve što se u vremenu događa sastavlja se u konkretnu cjelinu. Tokom vremena ništa se ne remeti i ništa se ne može mjeriti vremenskim konceptima."

Kao da se Jungova čitava svijest preselila u bezvremenu dimenziju njegove desne strane mozga. Ali, ako individuacija znači ujedinjenje suprotnosti, ujedinjenje lijeve i desne strane mozga koje je svijest razdvojila, onda je Jung stigao samo do jednog određenog stepena individuacije.

Negativnosti koje su mu se događale prethodnih godina tada su nestale: „Sa mojm bolešću došlo je i još nešto. To mogu formulisati kao afirmaciju stvari onakvih kakve jesu. Jedno bezuslovno 'da' onome što je bez subjektivnog negodovanja..." Zatim komentariše: „Na početku bolesti imao sam osjećaj da u

mojem stavu postoji nešto pogrešno te da sam u određenoj mjeri odgovoran za neuspjeh.“

To je bila važna prekretnica u Jungovom životu. Imao ih je nekoliko. Od kad je postao svjestan sebe borio se za *dominaciju*, uspjeh, prvenstvo i slavu nesumnjivo potaknut očevim neuspjehom. U jednom trenutku evropske intelektualne istorije stupio je na pozornicu, kada su različiti oblici naučnog redukcionizma postali *nepokolebljiva dogma.* Osjećao je da je smisao njegovog života da potkopa taj redukcionizam, da iz njegovog temelja odlomi neke djelove. Da ukaže na njegovu nekompletnost. Zato je morao biti shvaćen kao naučnik. Iz tog razloga nije prihvatao kritiku da je umjetnik ili maštoviti stvaralac. Negirao je da je romantičar. Ali, u retrospektivi, jasno je da je bio baš to.

Neposredni susret sa smrću učinio ga je svjesnim da je nepotrebno izigravati da je isključivo naučnik i ništa više. Nije iznenada doživio *preobraćanje*, već je postepeno priznavao da su njegovi raniji stavovi po pitanju vjerovanja u duhove bili netačni. Ranije je smatrao da se jedino mogu razumjeti kao manifestacija nesvjesne psihe, a tek sada je priznao da ga je priča o duhovima progonila od vremena kada se sa njima neposredno sreo. Naime, 1920. godine bio je pozvan u Englesku da održi seminar. Pošto nije volio hotele, iznajmio je jeftinu planinsku kolibu. U njoj je proveo više sedmica. Kada je bio u njoj odmarao se. Prvog vikenda budio ga je bolesni miris koji se osjećao u spavaćoj sobi. Sljedeće sedmice miris je bio propraćen šuštanjem duž zidova. Činilo se kao da je ogromna životinja u sobi. Treće sedmice to je bilo lupanje u prozore. A pete, probudilo ga je disanje starice čija je glava ležala na jastuku pored njega. Vidio joj je samo pola lica, iz profila. Vjerovao je da je kuća *ukleta.* Kada je to ispričao kolegama, mnogi mu nijesu povjerovali. Predložio je da neko tu noć provede sa njim, na krevetu pored njegovog. Jedan od njih je pristao i brzo

pobjegao. Koliba je nakon toga srušena, jer se više nije mogla izdavati.

Kada je 1951. godine držao predavanje o sinhronicitetu za izabranu publiku na *Eranos konferenciji* još uvijek je skrivao čime se bavi. Predavanje je počeo definicijom sinhroniciteta kao *smisaone slučajnosti*, a davao je primjere iz vlastitog iskustva.

Iskustvo bliske smrti iz 1944. godine izazvalo je duboku promjenu njegove perspektive. Živio je još sedamnaest godina. Tokom svog života i radnog vijeka osjećao je potrebu da se zaštiti, predstavljajući se kao naučnik. Nedugo nakon što se oporavio od infarkta, pisao je čovjeku koji je pokušao da ga preobrati u katoličanstvo: „Dragi moj gospodine, moje interesovanje u nauci nije apologetika, niti flosofija. Moje interesovanje je naučno, a vaše propovjedničko.“ Ali, svako ko je upoznat sa Jungovim djelom zna da to nije sasvim istina. Bio je naučnik, takođe filosof i umjetnik.

Iskustvo bliske smrti učinilo ga je manje zaštićenim u prikazivanju svojih najdubljih uvjerenja. Sada se manje brinuo što izlazi van granica nauke. Jedan od njegovih najfascinantnijih radova iz tog vremena je predgovor za Rihard Vilhelmov prevod *Ji Đinga* iz 1949. godine. Bio je blizak sa proročištem, kao što smo već rekli, od 1920. godine, kada je pokušao riješiti zagonetku *Knjige Promjena*. Davao je brojne napomene u radovima koje je napisao poslije tog datuma, ali uvijek kratko i neodređeno. U predgovoru iz 1949. godine otvoreno govori kako je konsultovao proročište, pomoću novćića, „pitajući za sud o... Pa sam se zainteresovao da ga predstavim Zapadnom umu“. Analizirao je odgovore poročišta u mnogo detalja. Sada je konsultovanje sa proročištem javno priznao. Takođe, priznao je da ne može voditi raspravu o njemu, pa je rekao: „Što manje mislite o teoriji Ji Đinga tvrđe spavate“.

Na *Eranos* predavanju Jung nije opisao samo slučajeve sinhroniciteta, već i druge paranormalne pojave. Jedan njegov

prijatelj sanjao je neki španski grad, a kad je ubrzo nakon toga otišao na odmor u Španiju vidio je iste scene iz sna, čak i kočiju sive boje sa dva konja. To je bio slučaj prekognicije (vidovitosti). Mnogi takvi slučajevi bili su mu poznati. Snove koji predskazuju buduće događaje zvao je prospektivni ili unaprijed vodeći snovi. U njegovoj klasifikaciji oni su jedna od pet vrsta snova. Prikazao je i neke slučajeve ekstra-senzorne percepciije (ESP). Opisao je i jedan slučaj sinhroniciteta. Naime, dugo vremena nije uspijevao da psihoanalizira jednu vrlo inteligentnu pacijentkinju. U tome ga je sprečavao njen kruti racionalizam. Kada mu je jednog dana ispričala san o zlatnom skarabeju nešto je lupilo u prozor. Jung je zatim otvorio prozor i zlatno-zeleni skarabej uletio je u sobu. Ta *slučajnost* je uništila njen racionalizam, pa je on bio u mogućnosti da nastavi sa njenom psihoanalizom. Jung nastavlja priču o svojim eksperimentima sa astrologijom u kojima je analizirao 180 brakova, kako bi utvrdio da li staro astrološko vjerovanje da bračni parovi imaju zajedničku konjunkciju i opoziciju ima činjeničko utemeljenje. Rezultati su pokazali mnoga poklapanja, mnogo više od slučajnosti. Zakon koji to određuje je *sinhornicitet.*

Pitanje sinhroniciteta raspravio je u maloj knjizi *Sinhronicitet, neuzročno povezujući princip* (1952), koju je napisao zajedno sa fizičarem Volfgangom Paulijem. Sinhronicitet objašnjava naučno, starim klasičnim učenjem i filosofijom. Daje nam primjer koji navodi francuska naučnica Kamil Flamarion u vezi pudinga od šljiva. Poznati pjesnik Emil Dešamps, koautor libreta za operu Hugenoti (*Les Hugenots*) Đakoma Majerbera, koji je u to vrijeme bio nekako zaboravljen, ispričao je gospođi Kamil slučaj gospodina de Fortigibua. To je bio niz nepredviđenih *slučajnosti* koje su mu se dogodile. Naime, gospodin de Fortigibu bio je emigrant koji se nedavno vratio iz Engleske. Još dok je bio dječak u Orleanu, de Fortigibu mu je

dao da proba puding od šljiva. U to vrijeme, to jelo je bilo nepoznato u Francuskoj. Deset godina kasnije kada je u Parizu prolazio pored restorana u bulevaru *Passionière* pjesnik je pogledao u izlog i vidio puding od šljiva, kako divno izgleda. Ušao je i pitao da li može malo da kupi, pa mu je rečeno da može ali samo uz odobrenje gospodina de Fortigibua. Recept za puding od šljiva gospodin de Fortigibu donio je iz Engleske. Mnogo godina kasnije kada je Kešamps bio pozvan na neki svečani ručak *meni* je uključivao i puding od šljiva. Prije početka ručka sve zvanice su očekivale da se pojavi gospodin de Fortigibu. Jednog trenutka vrata u se otvorila i lakej je najavio: *Gospodin de Fortigibu.* A on je bio zbunjen, stigao je na pogrešnu adresu.

Kasnije, u knjizi Jung citira alhemičara Albertusa Magnusa, jednog od otaca zapadne mistike (Španija, 13. vijek) kad kaže: „Određena sila koja boravi u čovjekovoj duši mijenja stvari, sebi podređuje druge stvari, posebno kada je uvučena u neumjerenu ljubav, mržnju i tome slično, tj. kada je emocionalno potaknuta.“ Jung konačno priznaje da su sinhronicitet i magija po mnogo čemu ista stvar. Zatim govori o *Ji Đingu* i kineskom konceptu *Tao*, koji prevodi kao smisao. Pa, slijedi poduži izvještaj o astrološkim eksperimentima sa tabelama i grafikonima, u kojemu priznaje da su neke od njegovih ranijih ideja bile pogrešne. Na kraju, navodi kao preteče ideje o sinhronicitetu: Pika de Mirandolu, Kornelijusa Agripu, Paracelzusa, Keplera, Lajbnica... Jung se u zaključku knjige bavi psiho-fizičkim paralelizmom, odnosom duše i tijela, koristeći taj odnos kao analogiju za odnos između fizičkih i psihičkih događaja. U jednoj rečenici kaže:

„...ili postoje fizički događaji koji uzrokuju psihičke događaje, ili postoji prije-egzistirajuća psiha koja uređuje materiju (suštinu stvari). To znači um može uzrokovati da se nešto dogodi.“

U posljednjem poglavlju knjige Jung navodi slučaj koji daje rješenje misterije. Opisuje slučaj pacijentkinje koja je skoro umrla poslije teškog porođaja. Odjednom, našla se u vazduhu odakle je posmatrala svoje tijelo. Vidjela je da je doktor bio malo histeričan, pa je zatim došla njena porodica. Posmatrala je njihove reakcije. Iako iza sebe nije mogla da vidi, tu se nalazio čudesni pejsaž, poput parka sa proljećnim cvijećem. Nekako je znala da je to ulaz u *drugi svijet.* Znala je ukoliko ga vidi da se više neće vratiti u tijelo, pa se okrenula na drugu stranu. Kada se probudila ispričala je medicinskoj sestri sve što je vidjela, a ona je potvrdila da je bila u pravu u vezi doktora, porodice i drugih stvari.

Jung kaže da postoji percepcija koja je nezavisna od tijela, prostora i vremena, pa je bezvremena. Tu se od samog početka nalazi osjetilna percepcija. A, to je sinhronicitet. Jungovo iskustvo bliske smrti iz 1944. godine uvjerilo ga je da je duša nezavisna od tjela, pa nagovještava stvarnost života poslije smrti. U stvari, u eseju *Duša i smrt* Jung komentariše da drevne svjetske religije kažu da je život priprema za *konačni cilj*, smrt. Smrt je samo korak ka višem nivou postojanja. Ali, to je sročio tako da ga niko ne može optužiti da vjeruje u život poslije smrti. Mnogi Jungovi komentatori pogrešno su shvatili da on vjeruje da ta *vantjelesna iskustva* uzeta zajedno sa *smisaonom slučajnošću* dokazuju da kosmos nije haotičan. Ali, to je pogrešno i nije istina. U *Seminaru o Ničeovom Zaratustri* Jung doslovno kaže da je „kosmos ono što sami uredimo, sve ostalo je haos“. *Seminar* je po prvi put javno objavljen tridesetak godina nakon njegove smrti. Jung se nikad javno nije izjasnio da li Bog postoji. Na *Seminaru*, kada su ga pitali da li Bog postoji pokazao je rukama prema nebu i rekao: „Ne tražite Boga gore na nebu jer prebiva u vašoj nesvjesnoj psihi.“ A, na pitanje učenika da li su Bog i Sopstvo isto, objasnio je da su ista stvar, ali se razlikuju samo po jednom. Bog je udaljeni entitet koji je

nedostižan, a Sopstvo vremenom postaje dio našeg iskustva. Sopstvo je naš Bog, mislilac naših misli, tvorac naših životа. Ono nas je stvorilo sa određenim ciljem. Poput Šopenhauerovog je *Duha vrste*, odnosno impersonalni Atman. Pa, sinhronicitet se može shvatiti na dva načina, kao magijski proces, tj. kao uticaj koji vrši nesvjesni um na svijest oko sebe, ili da nas gura laktom neki nepoznati anđeo čuvar kazujući nam da život nije beznačajan kao što nam se čini.

Sve je to umotano u priču o uzročnosti i neuzročnosti, statistikama i eksperimentima, kineskom i klasičnom načinu mišljenja. To je urađeno na način da njegova ideja o sinhronicitetu dobije izgled naučne hipoteze.

Postoji ambivalentnost u još jednom Jungovom djelu iz 1950–tih, *Leteći tanjiri: Savremeni mit o stvarima viđenim na nebu.* Jungovo mišljenje je da su leteći tanjiri *projekcije* nesvjesne psihe čovječanstva, kolektivna *Sjenka.* Njihovo glavno obilježje je da su kružnog oblika, poput mandale. A, krug liječi rascjep u čovjekovoj duši. Produkuje ga nesvjesna psiha kao odbrambeni mehanizam protiv neuroze. U ovom slučaju neuroze čovječanstva. Zato ga neurotičari sanjaju veoma često. Leteći tanjiri su plod neuroze čovječanstva, kao što je Đavo *kolektivna Sjenka* čovječanstva. Prema tome, leteći tanjiri su *projekcija* naše nesvjesne čežnje za spasenjem (spasiocem), ili drugačije rečeno za individuacijom. A, mandala je simbol Boga i Sopstva.

Ali, tu leži njegova ambivalentnost, jer priznaje da ih je moguće fotografisati. Vide se na radarskm ekranima. Pa, kako su onda naša *projekcija.* U osnovi *projekcija* znači iluziju ili halucinaciju. Jung ostavlja pitanje bez odgovora. Ali, odgovor se podrazumijeva. Pod određenim okolnostima *projekcija* može izazvati fizičke efekte. Šaman ili Vudu sveštenik *projekcijom* može ubiti čovjeka. Te njihove projekcije Jung je zvao *ledenice.* Jung pazi da ne naglašava taj njihov aspekat, a u nekm komentarima knjige on to čak i kaže.

U posljednjoj deceniji života napisao je dva veoma značajna djela koja se odnose na religiju, *Aion* (1951) i *Odgovor Jovu* (1952). *Aion* je Jungovo veoma teško i zbunjujuće djelo velike opskurnosti, čak i po Jungovim standardima. U njemu analizira značenje Hristovog lika. Analiza je skrivena ispod rasprave o psihološkom i religioznom simbolizmu. Jung je vjerovao da je hrišćanstvo, kao i druge religije, nastalo iz duboke potrebe *kolektivno nesvjesnog.* Početkom prvog milenijuma kada je nastalo, čovjek je bio bolestan od paganstva i dekadencije starog Rima. Njihovo mjesto moralo je zauzeti nešto što je dublje i što zadovoljava duhovne potrebe čovjeka. Jung smatra da se duhovna promjena morala dogoditi prije dvije hiljade godina na početku razdoblja *Riba,* pa nije slučajno da je simbol hrišćanstva riba (Ihtus – Isus).

Aion je pokušaj da se čovjekova istorija opiše kao nužan proces koji ima porijeklo u kolektivno nesvjesnom. Tema ove knjige slična je uvodnom dijelu *Psiholoških tipova.* U njemu se bavi Tertulijanom, Origenom i ranom hrišćanskom crkvom. Ali, u pokušaju da pokaže psihološku potrebu za hrišćanstvom, Jung ide dalje nego u bilo kojem svom prethodnom djelu. *Anion* se može smatrati kao njegov konačni odgovor Frojdu, kao Jungova potpuna analiza *religiozne funkcije duše.* I pored toga, štiti se kao naučnik. U raspravi sa Mirče Elijadom na *Eranos konferenciji* (1952), kratko nakon objavljivanja *Aiona* kaže:

„Ja sam i dalje psiholog. Ne interesuje me ništa što nadilazi psihološki sadržaj čovjekovog iskustva. Uopšte se ne pitam da li je takvo nadilaženje moguće.“

U svojoj *Istoriji vjerovanja i religioznih ideja* (I–III tom, Prosvjeta, Beograd, 1991–1992) Elijade opisuje slučaj koji se dogodio u Grčkoj 1940. godine. O tom slučaju nadugačko je pisala grčka štampa. Naime, na stanici između Atine i Korinta u autobus je ušla starica upalog, blijedog lica i prodornih očiju. Pošto nije imala para da kupi kartu, kondukter je istjerao iz

autobusa. To se dogodilo na stanici u Eleuzini. Ali, autobus više nije *htio* da krene. Putnici su između sebe sakupili pare za kartu. Kada se starica popela na autobus rekla im je: „To je trebalo da učine ranije, ali ste sebični. Zbog načina na koji živite uskoro ćete biti kažnjeni.“ Autobus je krenuo, ali ona je nestala. Niko nije vidio da je izašla. Uslijedio je II svjetski rat. Njena prijetnja se ostvarila. Časopis *Hestija* nagađa da je to bila boginja Demetra koja traži kćer Koru – Persofonu. I ranije u istoriji, iznenada se pojavljivala. I na dvoru kralja. Elijade komentariše da poslije čovjekove smrti dio njega i njegovog ambijenta preživljava. Neki bitni elementi čovjekovog duhovnog života i okruženja nikad ne nestaju. Ni poslije čovjekovog konačnog uništenja. Tako stoje stvari sa tajnim znanjem Templara. Zbog toga je Jungov odgovor Elijadi bio takav, *da se čak i ne pita da li je takvo nadilaženje moguće.*

U knjizi *Aion* Jung dalje raspravlja o Nostradamusovim proročanstvima, te gnostičkim i kabalističkim spisima, pa zvuči kao da je to rasprava o magiji iz petnaestog ili šesnaestog vijeka. Treba napomenuti da ga je u kabalističke spise i jevrejsku simboliku uveo Geršom Šolem, pisac čuvenog djela *Mistična Kabala.* Šolem je 1951. godine bio predavač i pročitao svoj elaborat na *Eranos konferenciji.* Još jedan veliki stručnjak, sinolog Rihard Vilhelm uveo ga je u kinesku filosofiju i religiju. Jung je imao izvanredan osjećaj da prepozna velike intelektualce, od kojih je imao što da nauči. Naredne godine, Jung je na *Eranos konferenciji* referisao o sinhronicitetu, opravdavajući astrologiju i *Ji Đing, iznoseći koncept slučajnosti koja ima značenje.* U jednom kasnijem izdanju *Aiona* priznaje da je ranije obećao „ono što dugi niz godina nije imao hrabrosti da ispuni“.

Jung je napisao svoju najbolju knjigu *Odgovor Jovu* (1952), u naletu energije tokom bolesti. Kniga o Jovu impresionirala je mnoge njegove tumače i komentatore, izazvala je više kontroverzi nego bilo koja knjiga ikada napisana. Dobri čovjek

Jov sjedio je na ivici njegovog kreveta i diktirao mu *Odgovor Jovu* (vidite, Edinger 1992). To njegovo iskustvo slično je onome kada je pisao *Sedam propovijedi smrti*, iz 1916. godine. Tako je Dostojevski pisao *Kockara*. Nakon što je završio *Odgovor Jovu* opet se dobro osjećao. Pisao ga je metodom automatskog pisanja, neprekidno 48 sati. Kada se knjiga pojavila, šokirala je mnoge ljude, kolege, psihologe, pa čak i njegove bliske saradnike i prijatelje. Naučnik Jung prestao je da se pretvara da nije filosof i propovjednik. Postao je guru zapadnog svijeta poput Gandija, Dalaj Lame ili Alberta Švajcera. Najodgovorniji je za dolazeći novi val interesovanja za okultizam, paranormalno i istočne religije, koji se dogodio nakon njegove smrti 1961. godine. Naziv jedne od najpopularnijih enciklopedija iz tog vremena *Čovjek, mit i magija* uzet je od njega.

U svojoj autobiografiji *Sjećanja, snovi, razmišljanja* (1961), Jung kaže:

„Unutrašnji korijen (*Odgovora Jovu*) nalazi se u Aionu. Tu sam se bavio psihologijom hrišćanstva, a Jov je vrsta praslike Hrista. Povezuje ih ideja o patnji. Hrist je sluga patnje, tako da je Jov... ambivalentna slika Boga igra ključnu ulogu u knjizi o Jovu. U izvjesnom smislu Jov očekuje da će Bog biti uz njega nasuprot Bogu: Pa, tu imamo sliku tragične božje protivrječnosti.“

Jung nastavlja da kazuje: „Mnoga pitanja koja su postavili javnost i moji pacjenti učinili su da sam se jasnije morao izjasniti o religioznim pitanjima savremenog čovjeka. Godinama sam oklijevao da to učinim jer sam bio svjestan oluje koju ću time izazvati. Ali konačno, nijesam mogao da se ne uhvatim u koštac sa problemom u svoj njegovoj hitnosti i težini, pa sam bio primoran da dam odgovor. Učinio sam to u obliku koji mi se predstavio, a to je bilo iskustvo nabijeno emocijama“ (str. 243).

Ali, u njemu Jung nije nedvosmisleno dao izjavu o svom religioznom uvjerenju. *Odgovor Jovu* jedino je Jungovo djelo

koje ga je u potpunosti zadovoljilo. Jednom prilikom izjavio je: „Sada kad znam više, sve svoje knjige bih preradio osim *Odgovora Jovu*, a njega bih ostavio baš kako stoji.“ Edvard Edinger (1992) sugeriše da je *Odgovor Jovu* najkompletnija izjava njegove osnovne poruke.

Jung piše: „...savremeni čovjek sa hrišćanskom edukacijom i osjećanjima mora da se pomiri sa božanskim mrakom koji je predstavljen u Knjizi o Jovu, pa i sa efektom koji on ima na njega“ (Sabrana djela, 9, par. 562).

U knjizi, Jung postavlja pitanje o čovjekovom iskustvu zla i smislu čovjekove patnje. Tim pitanjem bavio se i Dostojevski u *Velikom inkvizitoru*, u poglavlju o *Braći Karamazov.* Jung se bavi onim što se zove psihčka istina, pa predlaže da nam *Knjiga o Jovu* može poslužiti kao paradigma za određeno iskustvo Boga. U priči, jevrejski bog *Jahve* predstavljen je kao progonitelj i spasilac u istoj slici, a oba aspekta su stvarna. *Jahve* (bog) nije podijeljen već je jedinstvo unutrašnjih suprotnosti, a to se prepoznaje kao *coincidentia oppositorum*, tj. ujedinjenje suprotnosti. Važnost ove konjunkcije ne smijemo potcijeniti, pa ćemo se na nju kasnije vratiti. Jung izjavljuje da je Jov izvojevao moralnu pobjedu nad Bogom, pa treba shvatiti da je Jov moralno veći od Boga. To saznanje je na neki način zahtijevalo pojavu Hrista, jer je u hrišćanstvu konačno problem zla izašao na vidjelo. Kao simbol iskupljenja važna je *Djevica Marija* (ženski princip). Zlo reprezentuje Đavo, pa je lik Satane, antihrista, izuzetno važan. U svom najvišem aspektu on je *logos*, a u najnižem progonitelj, zlo. Pošto je Satana *Sjenka boga*, a činjenica da superiorno biće može imati sjenku konačno pokazuje da Bog nije svemoguć. A, Hrist nudi sebe kao neku vrstu taoca za čovjekovo zlo.

Odgovor Jovu kulminacija je Jungovih heurističkih istraživanja, njegove duge životne potrage za smislom čovjekove patnje i tragičnih duhovnih sukoba koji su iz nje

proizašli. Kada su Junga pitali kako može živjeti sa saznanjem koje je evidentno u *Odgovoru Jovu,* odgovorio je: „Živim u svom najdubljem paklu, a odatle dalje ne mogu pasti.“

Jungov *Odgovor Jovu* sadržan je u ideji o individuaciji. Suprotnosti, svjesno i nesvjesno, moraju se izmiriti u jedinstvu suprotnosti i naučiti da razumiju jedna drugu, da međusobno sarađuju. To se može dogoditi osvješćavanjem i priznavanjem nesvjesnih sadržaja psihe od strane svijesti. Tek tada će sukob (neuroza) biti prevaziđen.

Jung je vidio da se završava dvije hiljade godina duga vladavina epohe Riba, vrijeme laži, pa dolazi doba Vodolije kao nova sinteza. Zato, počinje da se pojavljuje mandala kao simbol nove cjelovitosti. Pa, odakle Jungu ideja da vladavima jedng horoskopskog znaka (Riba) traje 2000 godina? Velika platonska godina, prema Zaratustrinoj religiji, traje 26.000 godina. U tu ideju su vjerovali gnostici i drevne religije Istoka, (13 horoskopskih znaka X 2000 godina = 26.000 godina). U ezoteričnoj tradiciji *Ofijukus* (gospodar zmija) 13-ti je znak. A otkrovenje, apokalipsa događa se svakih 1000 godina. U svakom horoskopskom znaku smjenjuju se vladavina Hrista i Antihrista koja traje 1000 godina. Astrologiju su u hrišćanstvo i zapadni svijet donijeli *Magi sa Istoka.*

Jung se više nije obazirao na kritike. Knjiga je podigla oluju, a oluja je učinila da se knjiga pojavi na američkoj bestseler listi. Jung se predstavio kao prorok nove ere, njen Jovan Krstitelj.

Jung kaže da treba probudiiti našu refleksivnu svijest, te da budemo svjesni suprotnih sila u nama. Zlo ne možemo pomesti sa puta. Ne trebamo ga negirati ili projektovati, a to smo činili uvijek do sada. Bog je nekompletan, pa je čovjekov zadatak da ga upotpuni dostizanjem dublje svijesti i samospoznajom. Vjerovao je da izlječujuća tendencija dolazi iz nesvjesnog uma (transcendentne funkcije), Aristotelove *treće stvari*, stoga se čovjek nalazi na pragu nove ere u evoluciji. U *Odgovoru Jovu*

konačno je odbacio *racionalizam* kojeg se držao čitavog svog života.

Jung je ocijenio papinu bulu iz 1950. godine *Bogorodično uznesenje djevice Marije* kao najvažniji crkveni događaj poslije Reformacije. Konačno, katolička crkva je priznala ženski princip. To je Geteovo „vječno žensko, ženski princip koji se probija prema gore“. Jungov *Odgovor Jovu* ekvivalent je Geteovom II dijelu *Fausta.* Jung za *Fausta* kaže, da I dio možete razumjeti jedino na njemačkom jeziku, a da II dio niko nije razumio. Jer on je Geteova magija. Čini se da smo u nekom stepenu rasvijetlili Jungov *Odgovor Jovu.*

Pored svoje izvanredne fizičke konstitucije, posljednjih deset godina često je bio uznemiravan bolešću. Toni Volf je umrla 1953. godine, a Jung nije prisustvovao njenoj sahrani. Bili su razdvojeni posljednjih nekoliko godina. Jungova prijateljica, Engleskinja Rut Bejli, koju je sreo u Africi i koja je postala njegov pratilac u novembru 1955. godine, poslije Emine smrti, citira Junga: „Toni danas dolazi... Nadam se da ne ostaje dugo.“

Svoju posljednju knjigu *Mysterium Conjunctionis* Jung je napisao 1955. godine. Podnaslov knjige je *Istraživanje izdvajanja i sinteze suprotnosti u alhemiji.* Njeova sekretarica Anijela Jafe kaže da je u njoj rekao „sve što mu je bilo dozvoljeno da kaže“. Knjiga je konačni prikaz Jungovih dugogodišnjih istraživanja u alhemiji. Jung je alhemiju vidio kao kolektivni san. Ono što san čini važnim je da je to san naših predaka. Alhemičari su ukorijenjeni u zapadnu psihu koju nasljeđujemo, tako da su slike predaka, njihova mašta i njihovi snovi naša mašta i naš san. To je ono što Jung tako sjajno prikazuje u ovom značajnom djelu o alhemiji. Ono što Jung donosi čitaocu zaista je originalno i dalekosežno po svojim implikacijama. Knjiga je pravi izazov za psihološki najobrazovanije čitaoce. U knjizi je pokušao da razgraniči glavne pravce zapadne alhemije, discipline za koju je vjerovao

da anticipira dubinsku psihologiju, a čije su metafore mješavina astrologije, kabale, obožavanja boginje, grčko-rimske mitologije, praznovjerja, primitivne hemije neoplatonizma, srednjovjekovnog hrišćanstva i mističnog religioznog iskustva. Postoje trenuci kada se Jung prestaje baviti naukom i počne da govori kao psiholog. To su oni trenuci kada osjetite da vam je zemlja izmakla ispod nogu i da stojite u vječnosti. Njih je bilo mnogo.

Ovu duboku analizu hrišćanskog misticizma, nesvjesne psihe i alhemije Jung je izložio na sholastički način, dok preispituje ideje filosofa, alhemičara i religioznih mislilaca tokom hiljada godina, upoređujući njihova mišljenja i pokazujući mnoge preklapajuće ideje koje su dijelili mnogi od njih.

I poslije ove knjige Jungu je ostalo još mnogo posla da obavi. Njegov izdavač, Kurt Vulf i njegovi bliski saradnici nagovorili su ga 1956. godine da napiše svoju autobiografiju *Sjećanja, snovi, razmišljanja.* U stvari, on kazuje, a oni bilježe. Knjigu je započeo u osamdeset drugoj godini života, u saradnji sa Anijelom Jafe. U njoj je mnogo ćutljiv o svom privatnom životu, jer se brine da ne kaže mnogo o svom odnosu sa ženama. No, kad se počeo sjećati djetinjstva radio je na knjizi sa entuzijazmom. Tada je po prvi put priznao i opisao psihički slom iz 1915. godine, koji je zvao *Nekya* ili *Noćna plovidba morem.* A, taj fenomen sveti Jovan od Krsta zvao je *Crna noć duše.* To suočavanje sa nesvjesnom psihom omogućilo mu je da stekne dublji uvid u svoju psihu. Sjetite se, *Nekya* je podzemni svijet u koji je ušao Odisej prije povratka kući. Morao se sresti sa duhom svoje majke da bi mogao naći put kući. A, Jung se sa svojim *Nekya iskustvom* po prvi put susreo sa Sopstvom. Takođe, po prvi put govori o svojim psihičkim iskustvima: telepatiji, prekogniciji, poltergajst efektima, pa je sada sasvim jasno zašto je odbacio Frojdov *redukcioni materijalizam. Sjećanja, snovi, razmšljanja* jasno nam govore da je bio romantičar, umjetnik ali

i naučnik. Divio se Geteu za koga je vjerovao da mu je predak. U svom kreativnom životu bio mu je sličan: rani uspjeh, spori ležerni razvoj pod povoljnim okolnostima, bogati uvidi u kasnijim godinama života. A, u životu vodila ga je strast prema nepoznatom i neistraženom.

Više od trideset godina držao je seminare na kojima su bili njegovi bliski saradnici i sljedbenici. Na njima je profesionalni stenograf vodio bilješke. Nije dozvoljavao da izađu u javnost. Šira javnost ih je upoznala dugo nakon njegove smrti. Bio je izuzetan predavač i sagovornik. Stil pisanja nije mu bio jasan, poput Frojdovog. Opskuran je i germanski. Nije volio popularizaciju svog djela. San je mijenjao njegov um, a rezultat je bio *Čovjek i njegovi simboli* (1961). Napisao ga je zajedno sa saradnicima: Marijom Lujzom fon Franc, Jozefom Hendersonom, Anijelom Jafe, Jolandom Jakobi. Ilustracija na koricama velikog formata prvog njemačkog izdanja mandala je u boji. Djelo je po prvi put izašlo iz štampe 1964. godine. Njegov dio u knjizi kompletiran je bukvalno deset dana prije njegove konačne bolesti. Ostala poglavlja su napisana po njegovim uputstvima i nadzorom. Dok je pokušavao da ustanovi postojanje drugog poretka stvarnosti postavljao je temelj na kojem će učvrstiti svoja uvjerenja. Iskustvo bliske smrti uvjerilo ga je da to mora biti sada.

Sasvim je jasno da je do tada nešto morao sakrivati, jer je gradio naučni imidž. Zato često nije govorio čitavu istinu. U eseju iz 1959. godine *Prilaženje nesvjesnom* govori o sporom razvoju čovjekove svijesti, o duhu koji se uzdiže iznad svjesne i nesvjesne psihe, koji je rezultat evolucije, a završava odeljkom *Duh koji liječi.* Smatrao je da duh ne pripada čovjeu nego čovječanstvu, ne stanuje u nama nego se utemeljuje u nas, bira u kome će živjeti određeno vrijeme i poput orla koji je uzdigao Ganimeda (Zevsovog glasnika) do olimpijskih visina kruži iznad čovječanstva. On je izvor čovjekove kreativnosti. Neka

vrsta je Šopenhauerove *Pra-Volje*, duh vrste, ako vam je lakše. Bavio se onim čim drugi nijesu:

„U toku čovjekove istorije, kada se sva energija koristi za proučavanje prirode, malo vremena se posvećuje čovjekovoj suštini, a to je njegova psiha, iako se mnoga istraživanja sprovode u vezi njegove svjesne funkcije. Pa stvarno, izazov je upoznati dio uma koji produkuje simbole, a koji je još uvijek praktično neistražen. Izgleda skoro nevjerovatno, iako svako veče iz njega primamo simbole, dešifrovanje njegovih komunikacija čini se napornim za sve, sem za nekoliko ljudi koji se gnjave sa tim. O čovjekovom najmoćnijem instrumentu, njegovoj psihi, malo se razmišlja, pa je često neshvaćena i prezrena. Često se kaže: 'To je samo psihički', što znači: 'To nije važno'.

Pa naravno, ova savremena izjava neopravdana je i jednostrana. Često nije u saglasnosti sa poznatim činjenicama. Naše stvarno poznavanje nesvjesnog pokazuje da je ono prirodni fenomen, da je poput same prirode, sasvim prirodno. Sadrži sve aspekte čovjekove prirode: svjetlost i tamu, ljepotu i ružnoću, dobro i zlo, dubinu i glupost. Proučavanje ličnog i kolektivnog simbolizma ogroman je zadatak koji još uvijek nije ni najmanje urađen. Prvi rezultati su ohrabrujući, tako da ukazuju na odgovore na mnoga do sada neodgovorena pitanja savremenog čovječanstva."

Početkom 1950–tih bit generacija je osjetila potrebu da raskine sa političkim i duhovnim pragmatizmom prethodnih generacija. Govorila je o bratstvu, slobodi i *Zenu*, te napuštanju školovanja i odlasku u komune. Odnos prema kulturi očeva najbolje se vidi kroz Ginzbergov *Urlik* i njihov *put na Istok.* Jedan *ludi mladić* u Engleskoj izrazio je taj duh protesta. Odlos Haksli je napisao *Vrata percepcije*, gdje opravdava korišćenje psihodeličnih (haluciogenih) droga radi *proširenja svijesti.* Rezultat svega toga bio je duh pobune bez određenog cilja. Zato

je Jung bio u poziciji da im ponudi temelj na osnovu svojih istraživanja psihologije nesvjesnog. Iako nije želio da ga smatraju propovjednikom, dao im je nešto poput religije. Dok su savremeni mislioci (Sartr, Hajdeger, Rasel...) govorili o *Smrti Boga* Jung je govorio da kolektivno nesvjesno pruža dokaze o nekom drugom poretku stvarnosti. Jung kaže: „Znam da nešto nepoznato i strašno ukršta naš put, tako da znam da mi sami ne stvaramo naše inspiracije i snove.“

To je neko stvarno uvjerenje o jedinstvenosti univerzuma i ogromnoj kompleksnosti kolektivno nesvjesnog. Ta uvjerenja su ga posljednjih godina pretvorila u *mudrog starca.*

Neke svoje preokupacije Jung je ostavio zapisane u kamenu. Među njima se nalazi kameni triptih na temu *anime*. Početna ploča prikazuje medvjeda nagnutog prema zemlji. Njuši i gura kamenu loptu ispred sebe. Na kamenoj ploči piše: „Rusija dobija loptu koja se kotrlja. To je tužan zavjet za Sabinu. Jer joj ime nije napisao na spomenik koji je podigao u njenu čast.“ Ali, to je za njega bio još veći gubitak.

Znao je da je odgovorio na mnoga neodgovorena pitanja. Deset dana nakon pisanja ovih riječi pao je u krevet savladan konačnom bolešću. Kada ga je Majkl Forham našao uznemirenog, u kućnom ogrtaču i noćnom kapicom na glavi, tiho je rekao: „Pa, bolje je otići.“

Ubrzo nakon toga, 17. maja 1961. godine, embolija mozga učinila mu je govor nejasnim. A zatim, 06. juna, rekao je gospođi Rut Bejli: „Večeras nam iz podruma donesi dobro staro vino!“ Nakon toga, pao je u komu. Umro je istoga dana u popodnevnim časovima. Čitavog svog života pokušavao je da baci više svjetlosti na čovjekovu psihu. Možemo pretpostaviti da su mu posljednje riječi bile, kao i Geteu: „Više svjetlosti!“

MOCART I NJEGOVO DJELO

Kosana Radojević

Wolfgang Amadeus Mozart (1756–1791) is one of the greatest composers in the history of music, whose extensive creative oeuvre is permanently on the repertoires of world music stages. On the occasion of the 230th anniversary of the artist's death, the author looks back at the treatment of Mozart through the time that ranged from worship to dismissal.

Volfgang Amadeus Mocart. To slavno ime svima nam je poznato, a vezano je za jednog od najvećih kompozitora u istoriji muzike. Dio njegovog obimnog stvaralačkog opusa trajno se nalazi na repertoarima svjetskih opera. Rođen je 27. januara 1756. u Salcburgu. To je vijek klasicizma u umjetnosti.

O Mocartu je nastala obimna literatura. Ta literatura različite je vrijednosti, zavisno od toga koliko su pojedini autori bili u mogućnosti da shvate dubinu i karakter njegova opusa i njegove stvaralačke ličnosti. Romantičari su ga proglasili objektom obožavanja. Nikolaus Zimrok (1751–1832), hornist i arhivar kneževa orkestra u Bonu, a zatim osnivač izdavačke kuće Zimrock, skidao je kapu pri pomenu Mocartova imena. Soren Kjerkegor (1813–1855), danski filozof, želio je čak da obrazuje sektu koja bi obožavala Mocarta. Neki Mocartovi biografi stvarali su sliku o njemu koja ne odgovara realnosti, željeli su da ga

prikažu kao čovjeka neprikosnovene veličine koji je ostao dijete, stvarali su predstavu o blistavom „miljeniku muza“. U literaturi koja je počela nastajati i za Mocartova života, nalaze se i mistični sudovi o njemu kao stvaraocu. Pisano je da je „neobjašnjiv“, da njegova muzika djeluje kao „božanska“, kao muzika „s onoga svijeta“, da je „transcendentalna“. Alfred Ajnštajn (1880–1952), jedan od biografa Mocartovih, izrekao je ocjenu da je Mocart bio „samo gost na zemlji“. Odnos prema Mocartu, što je uobičajeno kod savremenika kad su u pitanju veliki stvaraoci, kretao se od obožavanja do odbacivanja.[1]

Mocartovo iskustvo razvijalo se gotovo isključivo kroz stvaralački rad. Sazrijevanje ličnosti ili pogleda na svijet nije značajnije uticalo na njegova umjetnička usmjerenja. On je pokazao i da dostizanje savršenstva nije stvar neke posebne mudrosti jer je zavisio od društvene strukture naručilaca pa je izvjesna djela komponovao u serijama. Ipak, bez dubljeg upoznavanja Mocartovog života, kroz otkrivanje važnijih detalja koji osvjetljavaju umjetnikov karakter, nije moguće potpunije razumijevanje cjeline njegovog opusa.

Dirigent Bruno Valter, u tekstu iz 1956, zapisao je da je Mocart bio „srećan, jednostavan mlad čovjek“. Romen Rolan, u eseju o Mocartu, kaže da je svojom finoćom inteligencije uspijevao da „shvati hiljade pokreta tuđe duše“. U Mocartovim stereotipnim biografijama nalazimo (prividno) objašnjenja za sve, ali kad ih posmatramo komparativno, onda počnu jače da izranjaju osobine pojedinih biografa, a značajne činjenice iz samog Mocartovog života ostaju nam još skrivene. Tako u literaturi o Mocartu nalazimo i ocjenu da je bio „buntovni umjetnik“. Kad je u pitanju odnos nekih autora prema činjenicama iz Mocartova života, nalazimo i protivrječnosti, kao i proizvoljne i

[1] Carica Marija Terezija, u jednom pismu, savjetovala je svoga sina nadvojvodu, da ne putuje kao olo š, „kao Mocart i njegovi pratioci“, i da ga ne angažuje na svom dvoru u Milanu (pismo M. Terezije, 12. dec. 1771).

netačne tvrdnje, kao što je ona da je njegov boravak u Beču, poslije 1781. godine, bio kao pod „materinskim okriljem“, da je Beč postao njegova domovina. Mocartova odluka da prekine služenje kod salcburškog nadbiskupa i produži da živi kao slobodni umjetnik u posljednjim godinama života, donijela mu je tešku oskudicu i gubljenje društvenog statusa. Kako će njegov uspjeh u Beču kratko trajati, prorekao mu je u pismu grof Karl Arko: „Možete se pouzdati u ono što ću vam reći. Vi dopuštate sebi da vas Beč zaslijepi. Čovjekov ugled ovđe traje vrlo kratko. Prvo, istina je, vi ste zasuti priznanjima i obogatili ste se, ali koliko dugo to može da traje. Poslije nekoliko mjeseci Bečlije će poželjeti nešto novo“. Mocart je u pismu, 2. juna 1781, prenio ocu ovo Arkovo pretskazanje, ali to Leopolda nije mnogo iznenadilo jer je imao loše mišljenje o bečkoj publici. U odgovoru grofu Arku, Mocart je kazao da ne namjerava da se zadrži u Beču, već da želi da pođe u Englesku da tamo živi i radi. I tu je želju imao do kraja života jer je želio slobodu, da se bavi sopstvenim zamislima. Dok Alfred Orel, jedan od Mocartovih biografa, tvrdi da ga je „misteriozna magija“ toga grada zaustavljala da napusti Beč, drugi autori osporavaju takvo mišljenje. Za grad Salcburg, rodno mjesto Mocartovo, isticano je da ono ima „genealoško pravo“ na njega i njegovo stvaralaštvo.

Leopold Mocart (1719–1787), violinista i kompozitor, kapelmajstor na dvoru salcburškog nadbiskupa, veoma je zaslužan za muzički razvoj svoga sina Volfganga. Porijeklom je iz siromašne porodice iz Augzburga, grada u južnoj Bavarskoj, đe je Mocartov đed bio knjigovezac. I Leopold je počeo veoma rano da se bavi muzikom, a studirao je pravo na Univerzitetu u Salcburgu. Pošto je završio pravne studije, stupio je u dvorsku kapelu salcburškog nadbiskupa i istakao se kao violinista, a docnije kao pedagog i kompozitor. Objavio je 1756. godine pedagošku studiju o učenju violine. Leopold se oženio u Salcburgu Anom Marijom Pertl, i 1747. godine stalno se nastanio u tome

baroknom gradu gornje Austrije. U Salcburgu se veoma cijenila muzika, ne samo na dvoru nadbiskupa, na kome su priređivani koncerti i operske predstave, već su je i građani voljeli, pa je igra i muzika bila prisutna, naročito u karnevalnim danima.[2] Dakle, Mocart se rodio i odrastao u razvijenoj muzičkoj atmosferi. I njegova četiri godine starija sestra Marija Ana, zvana Nanerl, takođe je bila talentovana muzičarka. Od sedmoro đece Ane Marije i Leopolda, samo su Volfgang i Marija Ana Nanerl odrasli. Pošto je Leopold bio obrazovan i muzički veoma nadaren, rano je zapazio da maloga Volfganga više zanima klavir koji je svirala njegova sestra, nego druženje s drugom đecom, pa ga je puštao da sâm traži tonove. Uočivši veliku darovitost svoga sina, Leopold je odlučio da se pobrine o njegovom muzičkom vaspitanju. I svakoga dana je vježbao sa njim i sa kćerkom koja je i lijepo pjevala. A zatim je riješio da organizuje njihov prvi koncert, koji je priređen u dvoru nadbiskupa. Nakon toga uspješnog prvog koncerta, Leopold je poveo sina u Minhen, a zatim u Beč (1762), đe je Volfgang svirao i pred austrijskim carem Josifom i caricom Marijom Terezijom. Tada je Leopold porodici u Salcburgu javio: „Svi su se divili dječaku, nijesam čuo nikoga ko nije govorio da je to neshvatljivo“. Ubrzo, oko neobične obdarenosti mladoga umjetnika Volfganga počinju se splijetati legende. Njegovi savremenici su zapazili kako neobično sugestivno svira. Pošto je Volfgang kao *wunderkind* postao atrakcija, bečka vlastela mu je otvorila vrata svojih salona. Mocart je drugi put poravio u Beču 1767–69. godine.

U Salcburgu, produžio je Leopold uporni pedagoški rad sa mladim Volfgangom, pa je isplanirao da sljedeći cilj njihovog

[2] Salcburg je bio šedište nadbiskupa; u taj grad su se doseljavali italijanski i francuski umjetnici. Sredinom 18. vijeka u Salcburgu je djelovalo nekoliko značajnih orkestarskih umjetnika. Dolazak stranaca povećao se poslije 1772. godine, kada je za salcburškog nadbiskupa došao Hijeronimus fon Koloredo, koji je otvorio mogućnost uticaju italijanskih umjetnika.

V. A. Mocart, Doris Štok
crtež olovkom, 1789.

putovanja bude više gradova kao i centri evropske muzičke kulture, Pariz i London. Leopold je riješio da prati sina po Evropi i na taj način otkrije njegove muzičke sposobnosti. Od 9. juna 1763. godine Leopold vodi svoju đecu Volfganga i Mariju Anu na veliku evropsku turneju. Gostuju po njemačkim gradovima i u Briselu; u Parizu ostaju pet mjeseci đe je svirao u salonima pariške aristokratije. Iz Pariza odlaze u London (u aprilu 1764), u kome ostaju 15 mjeseci, i tu se Mocart srijeće sa Johanom Kristijanom Bahom. U Londonu, Mocart je napisao nekoliko kompozicija za klavir i *Simfoniju u Es-duru*. Njegov otac Leopold tada je oduševljeno zapisao da njegov osmogodišnji sin zna sve ono „što bi se moglo očekivati od nekog četrdesetogodišnjaka“. U Londonu je slušao i italijanske opere, odakle, 24. juna 1765, odlaze u Kale i Lil, đe ostaju mjesec dana. Zatim putuju u Antverpen, Roterdam i Hag, u kome ostaju

šest i po mjeseci; u Hagu Mocart komponuje *Simfoniju u B-duru*. Krajem marta 1766. godine stižu u Brisel, a zatim u Pariz, 10. maja 1766, đe ostaju do 9. jula. U Salcburg su se vratili 29. novembra 1766. godine. Ta naporna turneja maloga Mocarta, sa ocem i sestrom, na kojoj je svirao čembalo i violinu i komponovao, trajala je više od tri godine. Mocartovi nastupi po evropskim gradovima zavisili su od velikodušnosti plemstva. Iako su tadašnja putovanja lošim evropskim putevima, u karucama, bila veoma naporna, pa je Mocart na turnejama često bolovao, već je kao 8-godišnje i 9-godišnje dijete, dok je boravio u kulturnim centrima, prema nekim biografima, uporno komponovao i postajao plodan kompozitor. Leopold je upoznavao maloga Volfganga sa najnovijim tendencijama u muzici i predstavljao ga na dvorovima kao „čudo od đeteta“, a za Volfganga njegov otac bio je postao „imaginarni ideal“. Pod uticajem italijanskih majstora (Tartinija, Korelija i dr) razvio je smisao za tehniku sviranja na violini, koristio je otkrića italijanske violinske škole.

Na prve kompozicije mladoga Mocarta uticao je njegov otac Leopold, zatim Johan Kristijan Bah i neki italijanski kompozitori, a prisutan je i uticaj narodne muzike. Isto tako, u Mocartovim kompozicijama osjeća se faktura Hendlovih djela. U periodu od prvih koncerata do 1769. godine Mocart je napisao više kompozicija: sedam simfonija, četiri opere, jednu misu solemnis (svečanu misu), više klavirskih komada, serenada i drugih djela. Mocart se upoznao u Beču sa nekim predstavnicima napolitanske škole, kao i sa principima muzičke dramaturgije. Opera je tada bila omiljeni oblik stvaranja, pa je i Mocart komponovao prvi svoj komad sa pjevanjem, ali se to djelo nije održalo. Drugi Mocartov komad sa pjevanjem je *Apolo i Hijacintus* koji je napisao prema latinskom tekstu, ali ni to djelo nije imalo uspjeha. U svojoj dvanaestoj godini komponovao je komad sa pjevanjem *La finta semplice* (*Lažna prostota*), a zatim muzičko-scensko djelo *Bastijen i Bastijena*, po libretu na

osnovu komada Žan Žaka Rusoa *Seoska boginja*. Duhoviti sadržaj toga komada podstakao je Mocarta da napiše muziku vedrog štimunga. To djelo je izvedeno u Beču 1768. godine. Po strukturi, rađeno je u duhu francuske komične opere.

Leopold, otac Volfgangov, težio je da svoga sina odgoji u duhu italijanske operske umjetnosti, pa ga upoznaje sa Đuzepom Bonom, kapelmajstorom i glavnim predstavnikom italijanske muzike u Beču, kao i sa najznačajnijim njemačkim kompozitorom italijanske opere Johanom Adolfom Haseom (1699–1783), čije je djelo bilo tada veoma cijenjeno i uticajno. J. A. Hase je značajno pomogao mladome Mocartu. Na Mocartov razvoj instrumentalnog stila uticao je i Mihael Hajdn koji je živio u Salcburgu, a docnije, u Beču, njegov brat Jozef Hajdn. Mocartovi biografi su konstatovali da je tek nakon upoznavanja sa djelima J. Hajdna (simfonizmom i kamernim stilom), počelo konačno uobličavanje njegove individualnosti. To je i period kada se u Mocartovoj muzici prepliću uticaji italijanske, francuske i njemačke muzike.

Iako je Beč bio značajan centar italijanske operske škole, ipak je Mocart tek u Italiji mogao izvorno upoznati italijansku operskú umjetnost. Zato je, u pratnji oca Leopolda, od 13. decembra 1769. godine, otpočeo svoju prvu turneju po Italiji. Ovu turneju im je omogućio njihov zaštitnik, salcburški nadbiskup Sigismund fon Štratenbah, koji je umro 1772. godine, a na njegovo mjesto je došao nadbiskup Hijeronimus fon Koloredo. Na toj turneji prvi koncert Mocart je održao u Veroni. U Bolonji je upoznao Padre Martinija koji ga je podučavao vještini komponovanja, a u januaru 1770. stigao je u Milano. U Firenci srijeće engleskog violinistu Tomasa Linlija pa su i zajedno svirali. Preko Rima stigao je u Napulj, đe je koncertirao u kućama aristokratije i diplomata. Pri ponovnom boravku u Rimu, 5. jula dobio je orden od pape. Mocart je stekao, 5. januara 1771, zvanje počasnog kapelmajstora u Veroni. U Veneciji je takođe nastupao

na koncertu. U Salcburg se vratio 28. marta 1771. godine, ali već u avgustu odlazi s ocem na drugu turneju po Italiji, i ostaje do sredine decembra. Od oktobra 1772. do marta 1773. godine bio je i na trećoj turneji po Italiji i nastupao kao pijanist i orguljaš. Boraveći u mnogim sredinama, Mocart se srijetao sa raznim muzičkim kulturama što je mladog kompozitora inspirisalo da prima uticaje, ali je on svojim talentom uspijevao da ta proživljavanja uskladi prema svome doživljaju, pretvarajući ih u lični izraz i stil. Boravak u Italji, tj. dodir sa italijanskom baroknom umjetnošću, bio je značajan, razvio je kod Mocarta smisao za polifoniju, što mu je posebno koristilo u komponovanju opera. Za vrijeme boravka u Italiji napisao je četiri opere, ali su one danas zaboravljene.

Kada su, u julu 1777, Volfgang i njegov otac Leopold tražili od nadbiskupa Koloreda da im odobri odlazak na novu turneju, bili su odbijeni. Na to je oštro reagovao mladi Mocart pa su oba bili otpušteni iz službe. Poslije povratka iz Pariza, Mocart je molio nadbiskupa da ga vrati na posao, pa je ovaj to i učinio.

U periodu od 1777–1781. g. imao je Mocart značajne rezultate u radu sa veoma cijenjenim simfonijskim orkestrom iz Manhajma, središta izbornog kneza za oblast Baden, koji je bio jedan od najjačih kulturnih centara. Knez Karl Teodor angažovao je na svome dvoru veliki broj stranih umjetnika. Muzici i pozorišnoj umjetnosti posvećivana je naročita pažnja. U kneževom dvorcu bilo je smješteno francusko pozorište koje je davalo Volterove drame. U Manhajmu je rađeno na stvaranju njemačkog nacionalnog teatra. Simfonijski orkestar imao je četrdeset članova i održavao je koncerte svake večeri, pa je majnhajmska vlastela mogla slušati najodabranija djela muzičkog stvaranja onoga vremena (Baha, Salierija i dr). Manhajmski simfoničari bili su inovatori u oblasti orkestarskog stvaranja, pa su obogatili izražajni registar orkestarske muzike posvećujući posebnu pažnju dinamici. Tadašnji estetičar

Kristijan Šubart zapisao je da je *krešendo* manhajmskog orkestra „bujica“, a *pijano* „proljećni dašak“. U Manhajm su dolazili muzičari iz dalekih oblasti da bi upoznali to kulturno žarište. Mocart je, zajedno s majkom, stigao u Manhajm u oktobru 1777. godine, đe je upoznao dvorske muzičare, davao koncerte i studirao djela nekih kompozitora.

Ono što je Mocart želio, da tonovima izrazi svoja raspoloženja, misli i osjećanja, nije se moglo ostvariti pomoću dotadašnjeg načina komponovanja instrumentalne muzike, pa je bilo potrebno učiniti prodor kroz okamenjene izražajne forme feudalne umjetnosti baroka i rokokoa. On je učinio prve korake ka tome cilju dok je boravio u Francuskoj i Italiji, đe su predstavnici galantnog i osjećajnog stila bili stvorili obrazac muzičkog izražavanja raznih duševnih stanja. Za razliku od simfoničara u Manhajmu, u djelima francuskih i italijanskih kompozitora muzičko-jezičke forme nijesu izražavale duševna stanja u pokretu i protivrječne smjerove duševnog nemira, uzbuđenja i sukobljenih afekata. Tek manhajmski simfoničari razvijaju dinamičniji tok, dramatiku izražavaju novom tehnikom *tremola*. Tu novu tehniku Mocart je u Manhajmu proučio i usavršio.

Mocart je pri komponovanju počeo da napušta forme serenade i divertismenta i posvećivao veću pažnju simfoniji. Pod uticajem orkestra iz Manhajma radikalno je izmijenio cikličnu formu, pa u njoj glavnu ulogu dobija stav u sonatnom obliku, jer su se na taj način mogla izraziti konfliktna raspoloženja, onako kako se javljaju u realnom životu. *Sonata* i *simfonija*, krajem 18. stoljeća, igraju dominantnu ulogu, kao što je oblik *fuge* bio u vremenu J. S. Baha i G. F. Hendla.

I prije nego što je upoznao novine koje je donio simfonijski orkestar u Manhajmu, Mocart je pisao simfonije, ali je, pošto je shvatio metode toga orkestra i uspostavio kontakt sa J. Hajdnom koji je uticao na mladoga kompozitora, prihvatio taj oblik kao najpogodniji obrazac za izražavanje vlastitih muzičkih misli.

Simfonije koje je napisao sedamdesetih godina XVIII vijeka svjedoče da se već opredijelio za stvaranje novog instrumentalnog stila. U njegovim simfonijama češći su dramatični usponi i bogatiji valeri; on u njima uspješno izražava suprotna stanja emocija. Radeći na novom estetskom izrazu, postepeno se udaljavao od ustaljenih oblika komponovanja, a do toga perioda bio je napisao 14 simfonija, u kojima su bili prisutni navedeni uticaji. Donoseći nove i sve smjelije ideje, počeo je Mocart dolaziti u sukob sa konzervativnom okolinom.

Za vrijeme prvoga boravka u Parizu (1763) najodaniji popularizator malog virtuoza Mocarta bio je Njemac Melihor Grim (1723–1807). Međutim, kada je Mocart drugi put došao u Pariz, petnaest godina docnije (1778), Grim je bio postao diplomata koji nije bio više spreman da se zauzme za sad odraslog umjetnika, jer nije shvatao veličinu njegovog talenta. Grim je bio pristalica francuskih enciklopedista, pa je od njega tražio da se ideološko-politički ispolji. Međutim, suprotno Grimovim željama, tadašnji Mocartov odnos prema prosvjetiteljstvu nije bio pozitivan, što se može zaključiti iz pisma od 3. jula 1778, u kome javlja Leopoldu da je umro Volter (1694–1778): „Imam novosti koje si možda već čuo, naime da je taj bezbožni prostak izdahnuo kao pas, kao životinja! To mu je nagrada“.[3] Vjerovatno je u to vrijeme Mocart htio da kaže ono što bi njegov otac želio da čuje, jer Leopold, iako je ipak na svoj način bio

[3] Francuski filozof i prosvjetitelj Volter (1694–1778), pri saradnji na *Enciklopediji* vodio je borbu protiv klerikalizma kao idejne osnove feudalnog sistema, protivu nazadnjaštva. U svojim djelima on je odražavao revolucionarnu misao građanskog staleža, njegove borbe protivu feudalne klase koja se branila vjerom i vršila zvjerstva nad ljudima koji su u to vrijeme odbacivali dominaciju crkve. Volter je bio porican od Rusoa i Šatobrijana, jer pošto je pobijedila buržoazija, njeni predstavnici su se počeli vraćati crkvi koja im je bila potrebna kao oslonac za uspostavu vlasti. I Volter se, pri kraju svog života, na izvjestan način vratio crkvi, pa je i umro u njenom okrilju.

pristalica prosvjetiteljstva, to njegovo shvatanje nije uključivalo i ličnost Volterovu, zbog Volterovog kritičkog odnosa prema hrišćanstvu. U toj činjenici stoji razlog što je Grim odbio da Volfgangu bude od pomoći, pa je Mocart o tome pisao svome ocu Leopoldu: „Gospodin Grim je u stanju da pomaže đeci, ali ne i odraslim ljudima“.

Prije nego što je drugi put došao u Pariz, u pratnji svoje majke, Mocart je boravio u Manhajmu, đe se zaljubio u lijepu Alojziju Veber (1762–1839), pjevačicu, kćer Fridolina Vebera, pozorišnog šaptača i prepisivača nota, ali mu je otac prekinuo tu ljubav, pisao mu je da strogo misli na muzičku karijeru: „Naprijed u Pariz! I to što prije (...). Ili Cezar ili ništa. Iz Pariza se širi slava i ime nadarena čovjeka po čitavom svijetu“. Mocart je teško primio taj očev savjet, napustio je Alojziju i Manhajm, ali je pao u duševnu krizu koja se ispoljila u stvaranju više elegičnih i sjetnih djela koja su nastala u Parizu, posebno u njegovim kamernim i klavirskim kompozicijama. Mocartova kamerna djela tako su postala i autobiografske hronike.

U Parizu, Mocart je doživljavao uvrede, odbojno ponašanje aristokratije. Došao je do gorkog saznanja da više nije dijete koje je publika, prilikom prvoga boravka u tom gradu, prihvatala kao „neobičan predmet zabave“. Parižani su ga bili zaboravili. U pismu ocu Leopoldu, iz maja 1778. godine, opisao je postupak prema njemu vojvotkinje od Saboa, koja ga je ostavila da dugo čeka u hladnoj sobi, a zatim tražila da svira gostima na lošemu klaviru. Neke vojvode za održane koncerte poklanjali su mu satove, a njemu su bile potrebne pare. Pošto je 3. jula 1778. od tifusa umrla njegova majka Ana Marija, koja ga je pratila na tom putovanju i boravila sa njim u Parizu, u njegovoj muzici iskazana je pojačana rezignacija. On je svojoj majci bio, kako je sam zapisao, „ženica u oku“, te da je majka bila „zbog njega veoma ponosna i za njega živjela“. Njena iznenadna smrt ispunila ga je gorčinom, tako da u njegovim kompozicijama

nestaje one đetinje bezazlenosti koja je bila prisutna u mladalačkim djelima, u njegov duh postepeno se uvlačio fatalizam. U jednom pismu iz toga vremena Mocart kaže: „Dosta sam bolova osjetio, dosta sam se naplakao“. Tada on pristupa krugu jansenista koji mu dodatno podstiču mračne misli.[4] Ali ipak, malodušnost ga ne osvaja potpuno. Kritičari su pokušali naznačiti iskaze Mocartovog tragičnog raspoloženja u njegovim kompozicijama, preko stavova u molskom tonalitetu. Neki autori su tek u operi *Čarobna frula* konstatovali njegovu „vedru muziku“, kao i da je u njoj autor povlađivao ukusu publike.

Mocart je u to vrijeme bio spreman da udovolji zahtjevima naručilaca, da se ne bi iz Pariza morao vratiti u Salcburg, ali se naručioci nijesu javljali. Bilo mu je ponuđeno da bude orguljaš u Versaju, ali je odbio jer nije volio orgulje; nadao se boljem mjestu, ali ga nije dobio. Pošto je, razočaran, napustio francusku prijestonicu, opet je došao u Manhajm, đe je shvatio da ga je Alojzija zaboravila, što mu je bio novi udarac, pa u pismu ocu kaže: „Moje srce je zaista isuviše određeno da plače“. Alojzija je docnije pjevala u njegovim operama.

U vrijeme Mocartovog boravka u Parizu bila je aktuelna borba između dvije struje: pristalica Gluka i onih koji su davali prednost italijanskoj operi. Na te sukobe Mocart je naišao u Beču, kada se povratio sa turneje po Italiji. Pomenuta polemika, koju je zatekao i u Parizu, dovodila ga je u situaciju da se opredjeljuje za jednu ili drugu opciju, ali je on to izbjegao. Mocart je u

[4] *Jansenizam* je učenje teologa, biskupa Kornelija Jansena (1585–1638); Jansen je u knjizi *Augustinus* pisao, u duhu sv. Augustina, da je milost božja tolika da ljudima nije potrebno posredovanje crkve, pa je izazvao otpor pape. Jansenisti su smatrali da je mali broj hrišćana predestiniran za spas jer po njima sve zavisi od svemoći boga i njegove milosti, a ne od ljudskih vrijednosti i slobodne volje. Zbog ovakvog stava jansenisti su napustili svaki optimizam, bili strogi i turobnog raspoloženja. Jedno vrijeme imali su snažnu podršku Luja XIV.

osnovi bio pristalica italijanske opere, ali je ipak shvatio vrijednost Glukove reforme i precizno se opredijelio prema njenim principima. Tu je imao priliku da upozna Glukova djela, pa je shvatio da opera mora svojom kompozicijom djelovati kao cjelina, a ne da bude dijeljena na fragmente koji koče prirodni tok radnje.[5]

U Salcburgu je Mocart morao prihvatiti mjesto orguljaša. Istovremeno bio je obavezan da po narudžbini salcburškog nadbiskupa piše serenade i divertismenta (zabavne kompozicije) za salcburški dvor, kao i duhovne kompozicije koje su izvođene po salonima za zabavu vlastele. Iako su stvarane pod pritiskom naručioca, te njegove kompozicije nijesu bile konvencionalna djela, već je u njima progovorio zreli umjetnik: one sadrže novi emocionalni život. Mocartove serenade su dragocjena muzička lirika koju ispunjava *adađo* i živahni *alegro*. Te forme Mocart docnije napušta (1781), kada postaje muzički „građanski mislilac".

Radeći kao „dvorski muzičar" kod nadbiskupa Koloreda, Mocart je trpio ponižavajući odnos. Koloredo nije imao razumijevanja za njegov talenat i bio je mnogo više naklonjen italijanskim

[5] Kad je u pitanju forma opere, u Beču je značajan rad kompozitora Kristofa Vilibalda Gluka (1714–1787); on je autor opera: *Orfej* (1762), *Paris i Helena* (1770), *Ifigenija na Aulidi* po Rasinovoj tragediji (na francuskom jeziku), *Ifigenija na Tauridi* (1779). Glukova reforma strukture opere sastoji se u njegovom zahtjevu da iz libreta budu uklonjeni zamršeni, beznačajni i naivni zapleti i suvišna, plačljiva sentimentalnost (J. Andreis). Suprotno tadašnjoj italijanskoj operi, u kojoj, u dugim arijama, preovlađuje virtuozitet pjevača koji je postajao sebi cilj, Gluk je težio uspostavljanju sklada između riječi i muzike, te da radnju nose realni likovi, što je bilo suprotno italijanskim kompozitorima koji su se često držali šematskih scenskih rješenja. Gluk sam kaže da je tragao za jednostavnošću i nastojao da svede muziku na njenu pravu ulogu, da služi poeziji, te da ona ne smije prekidati radnju suvišnim ukrasima. Gluk je 1774. godine postao dvorski kompozitor u Beču.

muzičarima, dok je domaće, austrijske, sputavao. Po pravilima koja su vladala u tadašnjem društvu, posebno na dvorovima u kojima je bilo feudalno ustrojstvo, umjetnici su tretirani kao dio posluge, prilikom svečanosti sjeđeli su među kuvarima i lakejima i bili dužni da sviraju dok domaćin ručava sa svojim gostima i da komponuju samo po želji gospodara. Tako je među slugama morao sjeđeti i kompozitor Mocart i slušati gospodara, a on je osjećao snažnu potrebu za umjetničkom slobodom, da stvara po svojim zamislima. Na poziv cara, Koloredo je jednom prilikom poveo u Beč svoje muzičare. Tada je Mocart napravio incident, odbio je da śedi sa poslugom. Koloredo je naredio da se on odmah vrati u Salcburg. To se zbilo marta 1781. godine. Nakon toga Mocart je donio odluku da napusti svoje rodno mjesto (Salcburg) pa je zatražio otpust od nadbiskupa, „mizantropa“ i arogantnog klerika, koji je od njega zahtijevao da komponuje ono što on ne želi. Tada ga je nadbiskup udario čizmom i izbacio iz sobe za primanje. Mocart je tako postao slobodni umjetnik, jedan od prvih u istoriji muzike, ali je u novim uslovima bilo mnogo teže brinuti se o vlastitoj egzistenciji. Od toga preokreta njegovo se djelo počelo naglo uzdizati do „visina kreativne slobode i nezavisnosti i nikada više nije sa njih silazilo u nizine konvencionalne i pragmatične umjetnosti“ (Dušan Plavša).

Posljednje tri godine boravka u Salcburgu malo je komponovao. Poslije „sjajne, raskošne“ *Krunidbene mise* u C-duru (1779), u drugim kompozicijama maestoznost je smanjena. Isčezavala je Mocartova želja da bude crkveni muzičar. Iz ovoga perioda izuzetak čini *Simfonia concertante* za violinu, violu i orkestar, u Es-duru (iz 1779), koja predstavlja „svijetli primjer muzičke slobode“. Za dalje Mocartovo stvaralaštvo značajno je da se krajem 1780. godine upoznao sa Emanuelom Šikanederom, koji je bio odličan poznavalac scene, kao i Šekspirovih i Molijerovih djela.[6]

[6] Emanuel Šikaneder (1751–1812), dramski pisac, kompozitor, glumac i upravitelj putujuće glumačke družine; bio je i direktor salcburškog pozorišta.

Mocart je u to vrijeme uporno pokušavao da izađe iz kruga italijanske dramaturgije. Zahvaljujući Šikanederu, njegov vidik se proširio, jer mu je ukazao na harmoničan odnos između dramskog i poetskog kod Šekspira i Molijera, što ga je podstaklo da uspostavi sličnu ravnotežu između poetskog, muzičkog i dramskog u svojim operama. Saradnja između Mocarta kompozitora i Šikanedera, dramskog umjetnika donijela je nove umjetničke rezultate.

Kad je Mocart napustio službu kod salcburškog nadbiskupa, udaljio se od svog oca Leopolda koji ga je savjetovao da pri komponovanju ne zanemaruje i one koji ignorišu muziku („ne zanemaruj takozvani popularni stil koji prija magarećim ušima“), posebno ako mu od njih može zavisiti društveni status. Otac ga je učio da hvali orkestar, da se njegovim članovima ne bi zamjerio.

Briljantni stvaralački period Mocartov otpočeo je u Beču 1781. godine. U carskome gradu Mocarta je u kuću primila porodica Alojzine sestre Konstance Veber. Pošto je njihov otac Fridolino umro, porodica je zapala u siromaštvo pa je Mocartov dolazak otvorio mogućnost udadbe jedne od sestara. Mladi i talentovani Mocart odavao je čovjeka budućnosti i u onome trenutku predstavljao je dobru priliku. Masonska loža, kojoj je pristupio 1784, imala je uticaja među inteligencijom i liberalnom buržoazijom, pa mu je omogućavala da održava koncerte u operskom pozorištu i na dvorovima nekih velikaša.

Obožavao je Alojziju Veber, ali pošto ga je ona odbacila, prenio je svoju ljubav na njenu mlađu sestru Konstancu, s kojom se oženio 1782. godine. Njegova ljubav prema Konstanci bila je imaginarna zamjena za Alojziju. Konstanca je bila, po jednom zabilježenom mišljenju, „loša pjevačica i glumica“. Međutim, svirala je klavir, znala je da pjeva sa lista, imala je sluha i ukusa, a posebno je voljela Bahove fuge. Volfgangov otac Leopold znao je da on više neće slušati njegove savjete. U pismu od 15. decembra 1781. godine Mocart je pisao ocu o svojoj odluci da se

oženi, da je razmislio o tome i da neće mijenjati odluku, i opisuje Konstancu: „Nije ružna, ali je daleko od toga da je lijepa. Njenu sveukupnu ljepotu predstavljaju dva crna oka i lijepa figura. Nije mudra, ali posjeduje dovoljno zdravog razuma koji joj omogućava da ispunjava svoje dužnosti kao žena i majka (...) ima najbolje srce na svijetu. Volim je i ona mene voli svim srcem. Reci mi da li bih mogao da poželim bolju ženu za sebe“.

Mocart, tokom 1784. godine, kada je mislio o sebi da je uspješan, opisao je u pismima ocu Leopoldu svoje dnevne aktivnosti. U šest sati ga je budio frizer, slijedeći sat se oblačio; radio je do deset sati, a poslije je davao časove; poslije podne je posvećivao društvu ili učestvovao na privatnim koncertima po kućama prinčeva i zaštitnika. Tako je u kući Gotfrida van Svitena, pored večernjih koncerata, nasupao svake nedjelje u podne.

Nastavljajući da se bavi izvođaštvom, Mocart je u Beču ipak stavio akcenat na stvaralački rad, pa po broju djela i njihovom sadržaju nadmašuje svoj raniji opus: on tada stvara svoja najbolja djela. U to vrijeme prestao je biti atrakcija kao što je bio kao dijete-pijanista i ostalo mu je da se takmiči sa virtuozima kojih je bilo mnogo u Beču. Za njegove koncerte smanjen je interes publike, prestao je biti „skupocjena porcelanska vaza u salonima bečke vlastele“, kako primjećuje Dušan Plavša. Bilo je potrebno imati moćne zaštitnike iz redova plemstva, da bi obezbijedio javno nastupanje, rad na novim djelima i egzistenciju. Porodicu je izdržavao od časova klavira i izvođačkih nastupa. Konstanca je imala neumjerene zahtjeve i padala u depresije. Ipak, teškoće ne ometaju Mocarta da stvara, zadržao je vjeru u humanističku misiju umjetnosti. Ideje su ga opsijedale u raznim životnim situacijama. U svom stanu u ulici Šulštrase komponovao je uz savjete J. Hajdna i za odabrane slušaoce priređivao neformalne probe opera. Na te probe pozivao je i Mihaela Puhberga, svoga najvažnijega zajmodavca, koji je imao bitnu ulogu u posljednjoj

deceniji Mocartovog života.[7]

Po prirodi Mocart je bio iskren, otvoren, vedar i ponosan pa ga je počela pritiskati tadašnja atmosfera bečkog muzičkog života, zakulisna rovarenja kod cara i drugih uticajnih ljudi u Beču. Bio je svjestan svoje vrijednosti i izbjegavao je laskanja, iako je znao da su nekim savremenicima donosila korist. Ravnodušan prema titulama, odlikovanjima i drugim počastima elitnog društva, prihvatao je pohvale samo malog broja poznanika, a odbacivao spremnost nekih da ga kritikuju. Docnije se potpisivao kao „kapelmajstor u carskoj službi". Vremenom je postajao neosjetljiv prema onima koji su ga potcjenjivali i počeo se miriti sa drugorazrednom ulogom u muzičkom životu austrijske prijestonice. Nije imao sklonosti ni vremena da analizira druge ljude, kao što nije imao sklonosti da se bavi vanmuzičkim teoretisanjem. U njemu se razvila odbojnost prema aristokratama koji su ga smatrali pripadnikom niskog društvenog sloja, ali njegove opservacije bile su kontrolisane i umjerene. Politički događaji Mocarta nijesu zanimali, ali je reagovao na duh vremena u kome je živio kroz operu *Figarova ženidba*, što je izazvalo početak otpora bečke sredine prema njemu.

Mocartu je bilo potrebno druženje, trebale su mu pjevačice i učenice zbog stvaranja inspirativne erotične atmosfere.[8] Bila mu

[7] Mihael fon Puhberg (1741–1822) bio je bečki trgovac tekstilom, mason, Hajdnov prijatelj i Mocartov zajmodavac. Bio je očevidac Mocartovog siromašnog življenja, kao i nastajanja njegovih značajnih kompozicija. Nekoliko godina poslije Mocartove smrti, Puhberg, koji je bio i sâm osiromašio, tražio je od njegove žene Konstance, koja je postala poslovna i dobrostojeća udovica, da mu vrati dug, što je ona i učinila (1792). Osim Puhberga imao je Mocart još zajmodavaca. Mocart je Puhbergu uputio 21 pismo u kojima je tražio pozajmice.

[8] Štefan Cvajg (1881–1942), austrijski književnik, uputio je S. Frojdu, 1931. godine, kopije devet pisama koje je Mocart upućivao rođaci i učenici Mariji Ani Tekle Mocart, zvanoj Bezle, da bi utvrdio karakter njegovog odnosa prema njoj. Neki njegovi biografi tvrde da je Mocartov odnos prema

je potrebna i Konstanca, ali će docnije ona postati sve hladnija prema njemu. U pismu Konstanci, 7. jula 1791. godine, Mocart poručuje: „Ne mogu da ti opišem šta sam osjećao – vrstu praznine koja me je strašno povrijedila, vrstu čežnje koja nije nikad zadovoljena, koja nikada nije prestajala i koja traje, postajući svakodnevno sve veća“. Ovaj citat je usamljen primjer njegovog osvrtanja na nesposobnost da objasni vlastite emocije, a bio je svjestan osjećanja praznine i nezadovoljstva. Slušajući Mocartovu muziku mi zaboravljamo stvaraoca: a on se svojom muzikom oslobađao tereta koji je u sebi nosio, pa zato i ne pokušava da postoji van muzike. Njegovo djelovanje imalo je karakter samoodricanja.

Za osam godina, koliko je Konstanca bila Mocartova žena, ona nije ostavila ni jedan dokument o sebi; njena pisma su izgubljena, tako da nije moguće otkriti njena osjećanja i brigu prema mužu. Njegova sestra Marija Ana (Nanerl) docnije je tvrdila da je Konstanca „više brinula o njegovom talentu nego o njegovoj ličnosti i da joj ga je bilo žao kada se razočarao“. Konstanca, koja nije imala smisla za muževljev duhovni život, mislila je da su fuge vrhunska umjetnost pa ga je podsticala da ih piše; to je on činio, ali su ostale sve nedovršene. Jedan broj autora prihvatao je mišljenje Mocartove sestre da je on „ostao dijete cijelog života“. U zabilježenim sjećanjima nekih savremenika postoje detalji da se u nekim trenucima neuobičajeno ekscentrično ponašao, naročito u posljednjim godinama života njegovo ponašanje bilo je nepredvidljivo i zbunjujuće.

O unutrašnjem, duhovnom životu Mocartovom i razvoju njegove ličnosti malo je poznatih činjenica. Zna se da u đetinjstvu nije imao drugova s kojima bi se igrao. Rastao je svirajući klavir

pomenutoj Bezle djelovao stimulativno na njegovo stvaralaštvo, što nije zanemarljivo. Bezle je inspirisala Mocarta da „napiše tekstove jedinstvene vrijednosti“. Docnije nije uspijevao ispoljiti toliki intenzitet. Ovi autori su polazili od stava da je neophodno tretirati sve elemente života jednog stvaraoca.

i violinu. Poslije šeste godine teško ga je bilo odvojiti od muzike. Nastupao je na koncertima našminkan i napuderisane perike. J. V. Gete ga je vidio u Frankfurtu 1763. godine pa je zapisao: „Mali čovjek sa perikom i mačem“. Neki autori došli su do zaključka da nije moguće u potpunosti rekonstruisati Mocartov život, pa ni njegov lik jer su ga grafike različito prikazivale, a sačuvana posmrtna maska je neautentična. Kratki opis Mocartovih fizičkih i karakternih osobina dao je Ludvig Tik (1773–1853), njemački književnik, koji ga je vidio u polumračnom berlinskom pozorištu. On za Mocarta kaže da je mali, hitar i neimpresivan.

Mocart je bio svjestan svoje vrijednosti, mislio je o sebi kao o vrhunskom talentu; smatrao je da je superioran u odnosu na druge savremene kompozitore. Dok je komponovao on se rijetko vraćao da popravlja svoje partiture jer je imao u glavi cjelinu i sve detalje djela prije nego što je počinjao da ga zapisuje. Od kompozitora, njegovih savremenika, iskreno mu se divio samo Jozef Hajdn. Poslije jednog Mocartovog koncerta Hajdn je rekao Leopoldu da je njegov sin (Volfgang) „najveći kompozitor“ kojega je upoznao jer „najdublje poznaje komponovanje“. Hajdn je pokušao da pomogne Mocartu kada je bio ostao bez podrške; uputio je pismo guverneru Praške provincije, Francu Rotu (1787), koji je od njega tražio da napiše operu *buffa*. Hajdn je tu ponudu odbio i preporučio Mocarta za taj posao, ocjenjujući da, kad je u pitanju taj komični oblik opere, „niko ne bi mogao da se poredi s Mocartom“. Dalje u tom pismu Hajdn kaže: „Ako bih mogao da utičem na dušu ljubitelja muzike, ukazao bih im na neuporediva Mocartova djela, na njihovu dubinu, muzičku inteligenciju i senzibilnost, jer ih ja tako razumijem i osjećam. Tada bi se narodi grabili da pošeduju takve dragulje. Prag treba da zadrži toga dragocjenog čovjeka, i da ga nagradi. Sudbina toga velikog genija zaista je tužna“.

U muzičkoj kritici konstatovan je i Mocartov uticaj na druge kompozitore, opaženo je da muzika Betovena ne bi bila moguća „bez Hajdna i Mocarta“. Filozof Ernst Bloh zapisao je o Mocartovim operama, da u njima postoje dijelovi koji se pamte, da je to muzika koja je prilagođena za vijek u kome je nastala, i da je „u duhovnom pogledu gotovo bezazlena“. Za E. Bloha Mocart je kompozitor „bajkovitih opera“. Blohovom stavu ne suprotstavlja se V. Hildeshajmer, koji kaže da Mocartova muzika „proizvodi efekat: buđenje i simultano umirivanje čežnje“, da izražava „dubinu iskustva bez iskustva“.[9] Mocartov se jezik različito razumije: „U stvari, niko ga ne razumije, ali malo od onoga što razumijemo dovoljno je da sugeriše ostatak, ono što je ostalo da se protumači“. Koliko je Mocartova muzička misao neuhvatljiva svjedoči tvrdnja pojedinih autora da interpretatori samo parafraziraju njegovo djelo, ali da ni jedan od njih ne dospijeva do srži, do esencije koja budi emocije. I najprilježniji tumači Mocartove muzike nijesu uspijevali razumjeti ono što je u njoj neobjašnjivo, ali su zato nalazili opravdanja za metaforičko opisivanje Mocarta kao čovjeka.[10]

Pokazujući svoju stvaralačku superiornost, Mocart je sticao sve više neprijatelja. Kao primjer možemo navesti njegovo sviranje kompozicije italijanskog kompozitora i violiniste Đuzepea Kambinija (1778), pred autorom i publikom, i to po sjećanju; to sviranje je propratio sopstvenim varijacijama na Kambinijevo djelo, da pokaže kako je trebalo biti napisano.

---

9 Volfgang Hildeshajmer (1916–1991), njemački književnik i jedan od novijih Mocartovih biografa, pisao je (1977), da je Mocart rano ovladao mišljenjem muzičkim tonovima, što znači da je savlađivao vještinu anticipiranja efekata koje tonovi izazivaju kod slušalaca.

10 Kad je u pitanju razumijevanje muzike, valja navesti misao njemačkog kompozitora Feliksa Mendelsona (1809–1847), koji kaže da note imaju jasno značenje kao i riječi, mada ne mogu da se prevedu u riječi.

Mocart je imao jak smisao za komiku, što je kasnije u nekim njegovim djelima dobijalo, kako tvrdi V. Hildeshajmer, „demonske dimenzije“; smisao za komično bio mu je potreban za prevazilaženje onoga što stvaraju svakodnevne životne banalnosti. Pomenuta sposobnost za humor pokretala ga je da pravi varijacije na razne teme.

Neki snažno prikazani likovi u njegovim operama, kao što je *Don Žuan*, pokazuju da je Mocart posjedovao talenat za njihovu karakterizaciju muzičkim sredstvima jer je bio ovladao procesom izgrađivanja operskih likova i nalaženjem muzičkih ideja. Međutim, njegova invencija bolje se ispoljavala kada je, umjesto literarnog predloška, imao originalni uzor iz svoje okoline.

Mocartovo opersko stvaranje smatra se najvažnijim dijelom njegovog opusa. Italijanska opera dala je osnov Mocartovoj estetici (*buffa* i *opera seria*). Bio je u dodiru sa francuskom operom, kao i sa engleskom operskom muzikom, u toku boravka u Londonu.

Mocart je napisao 19 opera i snažno pokrenuo opersku umjetnost. Svoj stav o operskoj umjetnosti i načelima muzičke dramaturgije Mocart je iskazao u jednom pismu: „U operi poezija mora da bude poslušna kćer muzike. Zašto se publici toliko sviđaju italijanske komične opere, sa svim onim bijednim tekstovima, čak i u Parizu? Sâm sam bio tome svjedok; zato što u njima potpuno vlada muzika, i pored nje se zaboravlja na sve. Utoliko prije mora da se svidi opera u kojoj je plan fabule dobro izrađen, riječi upravo pisane za muziku, a ne nabacane za ljubav neke bijedne rime... Ubacuju se i čitave strofe, koje kvare cijelu kompozitorovu ideju. Stihovi su zaista za muziku neophodni, ali rime, zbog same rime, potpuno su nekorisne pa gospoda koja tako pedantno prilaze poslu uvijek će nastradati zajedno sa muzikom. Zato je najbolje ako se nađu zajedno dobar kompozitor, koji poznaje pozorište i koji je i sâm u stanju da dâ izvjesne crte, i pametan pjesnik“.

Mocart je imao ironičan stav prema popularnom stvaralaštvu. Kritički je prilazio pomodnim pravcima u muzičkoj umjetnosti koji su se javljali u njegovom vremenu, a smatrani su naprednim strujama. Zato on nije odmah prihvatio Glukove reforme već je i dalje pisao italijanske opere-*buffa* i francuske komične, u vrijeme kada u Beču kompozitor Gluk iskazuje otpor uticaju Italijana. Međutim, prilikom drugog boravka u Parizu, Mocart prihvata najvažniji princip Glukove muzičke dramaturgije, ostajući u osnovi i dalje vjeran italijanskoj operskoj estetici. Rezultat toga prožimanja sa Glukovim idejama kod Mocarta se manifestovao većim posvećivanjem pažnje dramskom momentu. On nije, kako neki pogrešno tumače njegov iskaz o odnosu poezije i muzike u operi, mislio da dramu treba podrediti muzici, već je isticao ravnotežu ova dva elementa tražeći mogućnost da tekst prilagodi muzičkoj estetici. Mocartova operska scenska estetika ostala je do našeg vremena aktuelna. Pet njegovih opera iz bečkog stvaralačkog perioda i danas ulaze u repertoare operskih kuća.

Mocart je želio da piše opere još dok je radio kod salcburškog nadbiskupa. Njegovo muzičko iskustvo još nije bilo dovoljno za majstorska djela, ali je bio dostigao tehniku operskog komponovanja. Rane Mocartove opere čine uvod u njegovo docnije scensko-muzičko stvaralaštvo. Godine 1774. napisao je operu *La finta giardiniera*, čija je premijera održana u januaru 1775. godine.

Postoji mišljenje da je Mocart tokom svoga života pročitao više stotina libreta, pa je uvijek intervenisao na tekstovima koje bi mu ponudili, kao što je učinio na libretu *Idomenea* i *Otmice iz saraja*. U pismima koja je upućivao ocu izlagao je svoje muzičke i dramske koncepte; pokazivao je svoj odnos prema interpretacijama muzičara koje je angažovao.

Za operu *Idomeneo,* na kojoj je radio u Minhenu, Mocart je napisao muziku od jeseni 1780. do proljeća 1781, po libretu

Đanbatiste Vareska.[11] Ovu operu Mocart je napisao na poziv bavarskog kralja i ona predstavlja početak značajne faze Mocartovog opernog stvaranja. Za operu je uzeo motiv iz antičkog grčkog mita. Prema mitu, Idomenej je sin Deukaliona, a unuk Minosa, kralja Krita. Istakao se u Trojanskom ratu, što je Homer opjevao u XIII pjevanju *Ilijade*. Pošto je osvojena Troja, dao je zavjet Posejdonu, da bi se srećno povratio iz rata, da će žrtvovati ono što prvo ugleda pri dolasku u zavičaj. Sudbina mu je donijela da je morao žrtvovati vlastitog sina. Obolio je od kuge koja se pojavila na Kritu. Tragika je iskazana preko horova. Mocart je komponovao za vrijeme proba, jer je uvidio da može da zahtijeva od muzičara koje je poznavao iz manhajmskog orkestra. On se sa sigurnošću izražavao pri radu na određenim scenama, koje su u *Idomeneu* intenzivne; bogatstvo njegove invencije načinilo je od ovoga djela apsolutni vrhunac *opere serije*.[12] Proširio je recitativ *accompagnato* i anticipirao muzičku dramu. Mocart je pokušao da napravi neke izmjene u libretu po svome konceptu dramaturgije, ali je Varesko odbijao da ih prihvati jer je bio uvjeren da je veliki pjesnik. Poslije njegovih odbijanja Mocart

11 R. Vagner je mislio da ništa nije karakterističnije za Mocartovu karijeru operskog kompozitora od bezbrižne neopterećenosti kojom pristupa poslu. U pismu svome ocu, 1783, Mocart kaže da je libretist Lorenco da Ponte (1749–1838), italijanski pjesnik, autor 36 libreta, zauzet narudžbinom koju je učinio Salijeri, pa traži da za njega napiše libreto opat Đanbatista Vareska, dvorski kapelmajstor u Salcburgu, slabiji libretista. Mocart je u tome pismu dao i kompozicione detalje: libreto treba da bude komično, da ima 7 likova, od kojih dvije ženske uloge, „jedna iz serije, druga mezzo karaktera“, ali obje da budu istoga značaja. Ovo pismo negira stav R. Vagnera jer se vidi da je Mocart znao šta želi, iako je dao instrukcije o formi a ne i o sadržini.

12 *Opere serije* (ozbiljnog i plemenitog stila) prikazivane su povodom krunisanja, zvaničnih posjeta i pri drugim ceremonijama. Kada se vidi sadržaj *opere serije*, onda je jasniji karakter *opere buffo*, u kojoj su, kao što je Figaro, ličnosti iz naroda. Danas *serija* kao žanr opere ima samo muzejski značaj.

je izbacivao neke numere koje pjevač Del Prata nije razumio. Bogatstvo orkestracije u operi *Idomeneo*, raskošna instrumentacija koju nikad nije bio u mogućnosti da ponovi u nekom drugom djelu, nastajala je za vrijeme proba. U ovoj operi Mocart je već uspio napraviti sintezu Glukove reformisane opere i italijanske *opere serije*.

Kada se oženio Konstancom (1782), Mocart je obilježio taj događaj napisavši operu *Otmica iz saraja*. Za libreto izvršio je dramski pisac Johan Gotlib Štefani adaptaciju komedije *Belmonte i Konstanca*, koju je napisao lajpciški trgovac i pisac Kristof Fridrih Brecner.[13]

Otmica iz saraja je igrokaz sa pjevanjem; tema je iz orijentalne sredine. Tu je dat okrutni lik haremskog čuvara Osmina. Mocartu je odgovaralo što glavni lik u operi, Španjolka, nosi ime Konstanca kao njegova žena. Saržaj je jednostavan: Konstancu su zarobili gusari i prodali je turskom paši Selimu. U Konstancu je zaljubljen Belmonte; on uspijeva, pomoću Konstancinog sluge Pedrila, da uđe u pašin harem i da s đevojkom pobjegne. Njihovo bjekstvo nije uspjelo, već su uhvaćeni. Paša im poklanja život i pušta ih da odu jer cijeni pravu ljubav. Ova opera ima naivan zaplet i idiličan kraj, što pokazuje tadašnje raspoloženje mladoga kompozitora, nakon više kriza koje je bio doživio. U svakoj sceni prisutna je atmosfera vedre duhovitosti i lirske topline. Prema ovome gracioznom komadu sa pjevanjem izražavao je divljenje kompozitor Karl Marija Veber (1786–1826), kao što je cijenio i dramsku snagu posljednjih Mocartovih opera. Veber je zapisao: „*Otmica*

[13] K. F. Brecner je javno protestovao kada je čuo Mocartovu operu: „Izvjesna individua po imenu Mocart, imao je u Beču slobodu da zloupotrijebi moju dramu *Belmonte i Konstanca* za operski tekst. Ovim putem najozbiljnije protestujem zbog povrede mojih prava, i uzimam sebi za pravo da stvari ćeram dalje“. Međutim, docnije je Brecner promijenio mišljenje o Mocartu, pa je 1794. godine preveo na njemački libreto njegove opere *Cosi fan tutte.*

iz saraja ne može se dva puta napisati“. U ovoj operi, kad je u pitanju dramaturgija, Mocart se nije bio u potpunosti odvojio od tradicije italijanske opere, ali je djelo prožeo uticajima savremenih njemačkih komada sa pjevanjem. Razmišljanje o konceptu dramaturgije *Otmice iz saraja* opisao je u pismu ocu, 26. septembra 1781. godine, u kome između ostalog kaže: „Na početku III čina je dražestan kvintet ili radije finale, jer bih više volio da ga imam na kraju II čina. Da bi se to postiglo morale bi da se načine velike izmjene, zapravo sasvim novi zaplet“.

Prve značajne Mocartove opere, iako su obilovale smjelim novinama, imale su malo uspjeha. Premijera *Figarove ženidbe*, u Beču, 1. maja 1786, ravnodušno je primljena. Tom prilikom Mocart nije bio prepoznat kao ozbiljan operski kompozitor, što govori o nedostatku muzičkog znanja obrazovanih krugova, koji nijesu bili u stanju da odvoje u jednom scenskom djelu muziku od riječi.[14] Njegovi biografi utvrđuju, kako smo naveli, da je u Pragu Mocart otkriven kao veliki operski kompozitor, koji se i danas smatra za najvećeg majstora evropske opere pri kraju 18. vijeka. U Pragu su njegove opere *Figarova ženidba* i *Don Žuan* doživjele veliki uspjeh.

Poslednji klavirski koncert Mocart je napisao mjesec dana prije završetka rada na partituri opere *Figarova ženidba*. Taj je koncert izveo u bečkom Gradskom pozorištu, 7. aprila 1786. godine. Ovaj datum može se smatrati krajem njegovog uspješnog bečkog perioda, zato što tada virtuoz Mocart „gubi uticaj i uskoro pada u zaborav“. Njemu je postepeno postajalo jasno da „više nije bio potreban“. Nije poznato kako je on to podnio, međutim, putovanje u Prag, đe je opera *Figarova ženidba* uspješno izvedena (1897), vratili su mu optimizam. Postavlja se

[14] Neuspjeh se dogodio i na italijanskoj premijeri *Figarove ženidbe* (1787). Nakon prva dva čina, nadvojvoda Monce naredio je da se posljednja dva čina izvedu sa muzikom nekog Anđela Tarkija koji je takođe komponovao po istome libretu.

pitanje zašto je Mocart bio prihvaćen i slavljen u Pragu, da li su u tom gradu ljudi bili spremniji da procijene vrijednost njegove muzike? Pored toga pitanja, na koje neki autori daju pozitivan odgovor, postoji i mišljenje da su praški muzički arbitri bili vještiji da zadobiju naklonost plemstva.

Neuspjeh opere *Figarova ženidba* (1786) u Beču može se objasniti stavom više klase koja nije u toj operi mogla doživjeti svoju suverenost, kao što je doživljavala u *operi seriji*. Bomaršeovu komediju *Figarova ženidba*, koja je satira protiv feudalnih društvenih odnosa, iskoristio je Lorenco da Ponte (1749–1838) da napiše libreto. U *Figarovoj ženidbi* fabula je usmjerena protiv grofa Almavive. Grofov sobar Figaro smišlja kako da se osveti zavodniku grofu koji se udvara grofičinoj sobarici Suzani, đevojci koju voli Figaro i sa kojom namjerava da se oženi, pa namješta da, umjesto Suzane, na sastanak sa Almavivom dođe njegova žena, grofica Rozina. Bečkoj aristokratiji nije se dopao sadržaj opere. Sâm Mocart izabrao je ovaj Ponteov libreto, iako je u Beču bilo zabranjeno prikazivanje toga buntovničkog djela francuskog komediografa Bomaršea (1732–1799), koje je prvi put prikazano u pozorištu 1784, i odslikavalo je pobunu građanstva protivu feudalnog ustrojstva društva. Bečka aristokratija počela je izbjegavati Mocarta, prvo šutnjom i skretanjem pogleda, da bi se to završilo otkazivanjem gostoprimstva neželjenoj osobi. U ovoj operi, prožetoj socijalnom satirom i erotikom, iskazan je klasni jaz između patricija i plebejaca. Mocart je u *Figarovoj ženidbi* izgradio žive likove i dao realnu sliku društva u kome je živio. Kao odmazda, smanjivao se broj pretplatnika za njegove koncerte, a 1789. bio je samo jedan pretplatnik na listi, to je bio Mocartov pokrovitelj Gotfrid van Sviten. Sa nestankom publike nestali su i naručioci kompozicija, osim za muziku za igru.

Na porudžbinu impresarija Paskvala Bondinija iz Praga, Mocart je, za 100 dukata, napisao operu *Don Žuan* (1787). Operom *Don*

Žuan, koja govori o životu raspusnog čovjeka, postigao je veliki uspjeh u Pragu. Za tu operu libreto je napisao Lorenco da Ponte i dramski ga oblikovao. Utvrđeno je da je Mocart u tekstu toga libreta vršio izmjene. U operi je, između ostalih, dat lik sluge Leporela koji ima kameleonsku prirodu. On ostaje vjeran Don Žuanu i kad ovaj srlja u propast. Ironični i vulgarni Leporelo spreman je da na sve odgovori, što pokazuje njegovu razumnost. U jednoj ariji on obmanutoj Dona Elviri, da bi je obeshrabrio, navodi broj žena koje je njegov gospodar osvojio u raznim zemljama, a zatim opisuje tipove žena koje on voli (brinete, crnokose, blondine). Tom arijom Leporelo iskazuje prividnu dvostruku lojalnost: on pred Donom Elvirom osuđuje svoga gospodara, a zapravo se divi njegovim osvajačkim poduhvatima. Lik Don Žuana nije izmislio libretista L. da Ponte, već se on javlja i kod starijih autora (Molijer, Goldoni i dr). Taj lik je inače obrađivan u operama, a Gluk ga je dao u obliku baleta. To je negativni heroj, egoista, osvajač žena koji „bezdušnim cinizmom gazi njihovu usplamtjelu dušu i nezasitim pogledom traži novu žrtvu“ (J. Andreis). S. Kjerkegor je smatrao da Don Žuan ne može sebe kreirati kroz misao, već samo muzički može da se iskaže, jer erotički princip kojim živi razminjuje njegovu svijest. Don Žuanove uspjehe kažnjava natprirodna sila: kip pokojnika, koji je bio žrtva Don Žuanovog mača kada je htio da odbrani čast svoje kćeri, baca ga u vatru pakla. Zahvaljujući Mocartovoj muzičkoj obradi, Don Žuan je postao primjer heroja-bludnika. On je aristokratski razvratnik i demonska ličnost. Psihološki efekat njegove pojave Mocart naglašava u uvertiri preko d-mol akorda. Kraj opere je u D-duru, što označava kraj nasilja i grijeha, početak smirenja. Prema nekim kritičarima, muzika u ovoj operi objašnjava, uzbuđuje i utišava jer Mocart spada u rijetke kompozitore koji su bili sposobni da daju opšti značaj motivima.[15]

[15] Nije moguće utvrditi kako se Mocart opredjeljivao za određeni način komponovanja opera. Tako je on u operi *Don Žuan* propadanje glavnog lika u

Izvođenje vrhunskog Mocartovog operskog djela, *Don Žuan*, u Pragu (1787), predstavljalo je veliki muzički događaj. A za takozvanu „bečku verziju“ ove opere smatralo se da nije dovoljno jasna i da se može tumačiti kao „eksperimentalna i nedovršena“; postoji mišljenje da je Mocart morao prilagoditi tu operu da bi udovoljio zahtjevima bečke publike. Operu *Don Žuan* Mocart je dirigovao u Beču 2. septembra 1791. godine.

Stvaralačku energiju Mocart je ispoljio i u svojoj pretposljednjoj operi *Čarobna frula*. Posljednja opera koju je komponovao je *Titusovo milosrđe*.[16] U *Čarobnoj fruli* ostvario je novi operski

pakao transponovao u D-dur, koji je za Mocarta imao određeni značaj. Zaključivanje o tome kako je raspoređivao i koristio tonalitet, samo nas može dovesti u zabludu. Zanimljivo je da je *Rekvijem*, posljednje njegovo djelo, u istome tonalitetu (d-mol) kao *Don Žuan*. Izuzev teme smrti, oni nemaju ništa zajedničko. Zato je nužno biti oprezan ako se izbor tonaliteta uzima kao putokaz u tumačenju Mocartovog emocionalnog života. Kada kao slušaoci pripisujemo neko značenje određenom tonalitetu, ne možemo znati da ga je i kompozitor u svojoj zamisli tako koristio. Mocartov savremenik, kompozitor Andre Gretri, našao je da je d-mol melanholičan, ali treba imati u vidu da u to vrijeme nije bio standardizovan *kamerton* (osnova za podešavanje muzičkih instrumenata po međunarodnom sporazumu), pa da je visina tona bila drukčija, možda niža za polovinu tona. Jedan kritičar (Alojz Grajter) smatrao je da je Mocartov d-mol „demonski, tamni tonalitet metafizičke groze“. Može se pretpostaviti da je Mocart eksperimentisao sa tonalitetima, da bi isprobao krajnosti. Tonski rodovi dur i mol su veoma različiti i pobuđuju suprotna osjećanja, pa nas meki molski trozvuk čini tužnijim od tvrdog durskog.

16 Operu *Titusovo milosrđe* (*La Clemenza di Tito*), čija je premijera bila 6. septembra 1791. u Pragu, komponovao je Mocart po libretu Pjetra Metastazija (1698–1782). Taj libreto, koji je Metastazio napisao na osnovu Svetonijevog djela o rimskim carevima, koristilo je dvadesetak kompozitora za svoje opere (Gluk i dr). U ovoj *operi seriji*, koju je Mocart komponovao za svega 18 dana, u čast Leopolda II kralja Bohemije, ističe se plemenitost vladara. *Titusovo milosrđe* je jedina politički usmjerena Mocartova opera.

stil, u kome je prisutan uticaj njemačkih komada sa pjevanjem, pa je ona prototip njemačke romantičarske opere. Ranije je Mocart pisao opere na italijanskom jeziku, jer su italijanske opere bile njegov uzor, pa je takav bio i odnos riječi i muzike. Međutim, *Čarobna frula* je na njemačkom. Ovu promjenu Mocart je objasnio stavom da se i na njemačkom jeziku pjeva sa istom lakoćom kao na drugim evropskim jezicima (italijanskom, francuskom, ruskom, engleskom). Mocart je muziku za operu *Čarobna frula* napisao šest mjeseci pred svoju smrt. Posljednje Mocartovo pojavljivanje pred publikom bilo je na koncertu, u svojstvu dirigenta dvije prve predstave *Čarobne frule*, 30. septembra i l. oktobra 1791. godine. Libreto za *Čarobnu frulu* napisao je Emanuel Šikaneder.[17]

U kritici postoji ocjena da su sadržaj i jezik u *Čarobnoj fruli* slabi. Mocartovi biografi najviše su pisali o toj operi. Neki autori misle da je Mocart u *Čarobnoj fruli* muziku prilagodio popularnom ukusu. *Čarobna frula* je komedija sa mašinerijama koju bi danas nazvali mjuzikl. Jedan kritičar je zapisao 1960. g. da je *Čarobna frula* izuzetno djelo, da je pojava te opere za svoje doba bila revolucionarna. Povodom te opere kazao je Gete da je potrebno šire obrazovanje da bi se shvatila vrijednost libreta, a osporavati je lakše.

Fantastična, bajkovita fabula *Čarobne frule* ispunjena je simbolikom. Heterogena i rascjepkana, sa nekoliko priča u priči, radnja ove opere zbiva se u Egiptu. U osnovi radnje je borba zla i dobra: svijeta tamnog podzemlja, kojim upravlja Kraljica Noći, i svijeta svjetlosti koji izvire iz razuma i mudrosti, na čijem je čelu sveštenik Sarastro. Vitez Tamino hrabro napušta zemlju

[17] U izradi libreta za operu *Čarobna Frula* sudjelovao je i Karl Ludvig Gizeke (1761–1833) koji je radio u Šikanederovoj pozorišnoj trupi. Pošto je postao eminentni naučnik (mineralog) izjavio je (1818) da je on autor najvećeg dijela libreta za *Čarobnu frulu*. Gizeke je pripadao istoj masonskoj loži („Dobročinstvo“) čiji je član bio i Mocart.

tame, a njegovu pobjedu nagrađuje ljubav Pamine, kćeri Kraljice Noći i Sarastra. Pamina i Tamino prolaze kroz niz iskušenja. Tu je i lik prostog čovjeka, ptičara Papagena, koji je pratilac Taminov, poput Sanča Panse u Servantesovu *Don Kihotu*. Kraljica Noći, zastupnica negativnog principa, predstavljena je prvo u g-molu. Ona je obećala svoju kćer vitezu Taminu, ali u istoj ariji, u tonalitetu B-dur, pretvara se u demona. U drugom činu je zla, postala je neprijatelj svoga zeta Tamina. Kraljica Noći sklopila je i savez sa zlim Mavarom (Monostatosom), kome je takođe obećala svoju kćer za ženu. Ali i Mavara ljubav prema Pamini preobražava i on postaje humano biće. Njemački filozof Ernst Bloh zapisao je da je lik Pamine u Mocartovoj muzici najglavnije ostvarenje, da je „oličenje ljubavi, žalosti i sreće"; Paminina muzička dionica spada u „najuzvišeniju Mocartovu kreaciju". U ovoj operi ispoljen je masonski ideal „muške nadmoći".[18] Opera *Čarobna frula* ističe etičke principe i uvodi masonske simboličke rituale, slavi prijateljstvo, snagu, ljepotu i mudrost i šalje poruku da se ideal postiže kroz upornost i velike žrtve.[19] U njoj ima dosta prizvuka narodne austrijske muzike. *Čarobna frula*, koja je prikazana samo dva mjeseca prije Mocartove smrti, postigla je veliki uspjeh i popularnost njegove muzike počela se povećavati.[20]

[18] Po mišljenju nekih autora, Mocart je u *Čarobnoj fruli* poklonio više pažnje ženskim likovima: Tri dame, u As-duru, naslađuju se pogledima na Tamina, posmatraju mušku ljepotu, kada su otkrile toga lijepog mladića. Tada svaka od njih pjeva za druge dvije: „One bi rado bile same s njim". To je suparnički trio tri đevojke.

[19] Mocartu je bila dužnost da komponuje prigodnu muziku za svečanosti i pogrebe masona, pa je tu dužnost ispunjavao. Napisao je *Masonski posmrtni marš* (1785), koji predstavlja izvanredno djelo. Posljednje dovršeno Mocartovo djelo je *Mala masonska kantata* (K.623) koju je komponovao 15. novembra 1791. godine, dvadeset dana prije smrti. Tu kantatu dirigovao je Mocart u masonskoj loži.

[20] Od docnijih prikazivanja *Čarobne frule*, nakon Mocartove smrti, njen

U Beču, u kome je proveo posljednju deceniju života, od 1781. do 1791, Mocart stvara svoja najbolja djela. Njegovo stvaralaštvo je raznovrsno: komponovao je, pored opera, duhovne forme, sonate, simfonije, koncerte i dr. Od 49 simfonija koliko ih je napisao, samo one koje su nastale tokom decenije njegovog života u Beču većinom su i danas prisutne na repertoarima, a u te spadaju: *Simfonija u D-duru*, nazvana „Hafner-simfonija“, jer je napisao po porudžbini porodice Hafner iz Salcburga (1782), ističe se novim duhom. *Simfonija u C-duru*, koja je u literaturi nazivana „Lincer-simfonija“, jer je skicirao pri kraćem boravku u Lincu (1783), spada u one koje se češće izvode. *Simfonija u D-duru*, nazvana „Praška simfonija“, nastala je 1786. godine. U njoj je ispoljen napredak u razvoju simfonijskog oblika, produbljavanjem melodijskog i harmonskog izraza. Mocart je, po uzoru na Hajdnov dualistički princip, u prvom stavu simfonije dao drugu temu lirsku, kao kontrast prvoj temi i uvodu. Razrada je polifona, ima kanona i imitacija koje čine dramski efekat. Prisutne su „ozbiljne misli i tamne boje“. *Simfonija u Es-duru*, napisana 1788, spada u najznačajnije njegove simfonije. Sadrži lirsku toplinu i unutrašnju ozarenost, prožeta je radošću, a nazvana je „Labudova pjesma“, iako taj naziv teško može da se pravda. Ima četiri stava. Poslije uvoda slijedi prva tema kojoj čini kontrast tema „herojskog karaktera“. Drugi stav izražava zadovoljstvo i mir. Četvrti, završni, stav je trijumfalni *alegro*. *Simfonija u g-molu*, iz 1788, koja je majstorsko djelo, predstavlja poemu tuge, prolaznosti i gorčine. To je autorova ispovijest jer je bio rezigniran kada je pisao. Ova simfonija je pobuna protiv teškog stanja u koje zapada slobodni umjetnik. Prvi stav najavljuje emocionalni štimung, a razvojni dio sačinjen je od materijala prve teme. U drugom stavu dublje ponire u mračne misli. U Mocartovom elegičnom *menuetu* Betoven je našao uzor za svoje menuete. *Simfonija u C-duru*,

libretista Emanuel Šikaneder ostvario je znatan prihod.

zvana „Jupiter“, koju je napisao 1788, čini vrh cjelokupnog Mocartovog simfonijskog stvaranja. Ova četvorostavačna simfonija ispunjena je optimizmom čovjeka koji je upoznao život, njegove svijetle i tamne odlike, pa sa filozofskim mirom gleda u budućnost. U prvoj temi, koja asocira na Glukov antički svijet, suprotna su raspoloženja. Druga tema je pastoralnog karaktera: uz mir koji iskazuje, javljaju se i slutnje. Treći stav čine prijatne uspomene. Posljednji stav je izrazito polifonog oblika (petoglasni fugato). U njemu je, oživljujući majstorstvo baroka, pokazao bogatstvo mašte. Ovom simfonijom, više nego ostalim, Mocart je uticao na Betovena.

Godine 1782. vratio se Mocart komponovanju gudačkih kvarteta. U slijedeće tri godine napisao je šest gudačkih kvarteta koje je posvetio Jozefu Hajdnu (u literaturi se nazivaju „Hajdnovi kvarteti“). U njima on koristi sonatnu formu. Njihova klasična uravnoteženost homofonih i polifonih elemenata čini ova djela vrhom kamerne muzike 18. vijeka. Prema nekim autorima ovi kvarteti predstavljaju vrhunac Mocartovog stvaralaštva. On u njima primjenjuje Hajdnovu tehniku tematske razrade. U drugim svojim kompozicijama Mocart nije učinio tako veliki broj ispravki kao što je to učinio u gudačkim kvartetima koje je posvetio Hajdnu, u kojima je križao tempa i dinamičke oznake, ispravljao notni tekst na izgraviranim pločama.[21]

Posljednja tri *gudačka kvarteta* bila su predmet posebnog interesovanja cijele generacije kritičara koja ih je različito primala, od konzervativnog negodovanja do slavljenja. Kada su

[21] Prijateljstvo između Mocarta i Hajdna „prekriveno je velom mitske idealizacije“. Hajdna je Mocart najviše cijenio, što je izlazilo iz njegovog divljenja prema Hajdnovoj umjetnosti. Leopold Mocart, koji je posjetio sina Volfganga u Beču (1785), pisao je svojoj kćeri pismo u kome navodi izjavu Hajdnovu: „...kao pošten čovjek saopštavam vam da je vaš sin najveći kompozitor koga poznajem. On ima ukusa i, što je još važnije, najdublje poznavanje komponovanja“.

prvi put izvedeni (1785) niko nije imao zamjerke. Leopold je ocijenio da su kvarteti „savršeno komponovani“ pa je on bio prvi znalac koji je o njima iznio sud. Hajdn je prepoznao Mocartovu univerzalnu superiornost i javno je o tome govorio. Poslije Mocartove smrti kazao je svom londonskom izdavaču: „Prijatelji su mi laskali da sam genijalan, ali me je on (Mocart) prevazišao“.

Mocart je smatrao da cikličnim oblikom mogu bolje da se izraze intimna osjećanja. Njegovi gudački kvarteti, kao i klavirske i violinske sonate, postaju „prigušene simfonije“. Tonalni plan pojedinih stavova postao je razvijeniji, a postepeno nestaje monotone trozvučnosti i periodičnosti u izgrađivanju melodija. U kvartetima, Mocart je sproveo princip samostalnog vođenja kamernih dionica, smjenjivao polifone i homofone djelove, durske i molske štimunge, dramska i lirska mjesta. I prije bečkog stvaralačkog perioda on je uspješno unosio dramatiku u svoje kvartete, kvintete, simfonije i druga djela. Slikao je dramatične nemire čovjeka koji je, pored radosti, osjetio patnje i vidio protivrječnosti epohe.

Mocartovi klavirski koncerti i sonate, koji su nastali u Beču, imaju veliki značaj. Kada su u pitanju problemi stila pri izvođenju Mocartovih djela, najsloženija je interpretacija njegovih klavirskih kompozicija. U ranim njegovim klavirskim djelima, u kojima je prisutan uticaj Johana Kristijana Baha, Domenika Skarlatija i drugih instrumentalnih kompozitora kasnoga baroka i rokokoa, lakše je rješiv problem interpretacije. U to vrijeme Mocartov klavirski stil prilagođen je zvučnim specifičnostima klavikorda i klavsena. Kad je došlo do prodiranja fortepijana, prvog instrumenta sa čekićima, koji je izmislio Italijan B. Kristofori, 1711. godine, i koji je u vrijeme Mocartove zrelosti potiskivao čembalo, klavikord i klavsen, nastale su izvjesne pomjene u klavirskim stilu u Mocartovim djelima. Sve su češća u njima polifona kretanja i zvučno bogatiji

harmonski valeri. On počinje da primjenjuje i nove tehničke manire koji povećavaju punoću klavirskog zvuka. Međutim, svi ti detalji ne narušavaju bitno njegov klavirski stil iz rane faze. Mocartovih 18 sonata najistaknutija su djela te vrste u klavirskoj literaturi 18. vijeka. Po melodijskoj čistoti i bogatstvu fantazije u stavovima sa varijacijama, one su, prema mišljenju nekih kritičara, iznad Hajdnovih sonata.

Mocart je napisao 27 klavirskih koncerata u kojima su prisutni razni uticaji, od italijanskih kompozitora do njemačkih pretklasičara i Jozefa Hajdna. Međutim, razvijajući svoj stil, težio je da se oslobodi uticaja muzičkog nasljeđa, od baroka i rokokoa, muzičkih formi koje su odgovarale feudalnoj vladajućoj klasi. U svojim klavirskim koncertima Mocart izbjegava bujnu zvučnost i vodi dvije linije, ostavljajući između njih prazninu. Taj postupak primorava izvođača na preciznost koja ne remeti Mocartov klavirski stil. Klavirski koncert pruža više mogućnosti za dinamičko nijansiranje zbog prisutnosti orkestra. U ranim koncertima orkestar je imao ulogu pratioca, a u docnijim se uloga orkestra povećavala. I u Mocartovim kasnijim operama orkestar je postao samostalni izražajni faktor koji ostvaruje dijalog sa solistima. Najznačajniji njegovi koncerti za klavir su u: D-duru, A-duru, c-molu (prožet tragičnim akcentima)[22] i d-molu (1785).

[22] Mocartovi kritičari posvećivali su posebnu pažnju karakteru tonaliteta c-mol, u *Klavirskom koncertu* koji je nastao 1786, jer su mislili da je Mocart želio da komponuje još jedno molsko djelo prije opere *Figarova ženidba*, koja je u konstantnom duru. U prvom stavu pomenutog koncerta mol možemo smatrati dramatičnim. Rijetka su Mocartova djela u molu, pa kad naiđemo na njih, pitamo se zašto se tu javljaju, a pošto nema muzičke zamjene za ono što nazivamo *tragičnim*, ovo pitanje ostaje bez odgovora. Mocart je bio oštroumni, „briljantni muzički mislilac“ i za njegovu muziku karakterističan je molski izliv raspoloženja.

Proces subjektivizacije konvencionalnih izražajnih oblika u Mocartovoj duhovnoj muzici jasnije se primjećuje. U prvim Mocartovim duhovnim kompozicijama preovladavala je dijatonska mirnoća i uticaj italijanskih vokalnih polifoničara. Docnije, u takva djela on unosi teatralnu dramatiku pod uticajem Hendlovih oratorijuma. U Beču je Mocart temeljno upoznao Bahova duhovna djela, kao i polifone instrumentalne kompozicije, pa je u njegovim kompozicijama počelo da preovlađuje elegično razmišljanje o prolaznosti. U Mocartovoj *Misi u c-molu* oštri disonantni sukobi polifonih dionica i hromatika nagovještavaju patos *Rekvijema* i romantičarskih duhovnih djela.

U njegov misaoni svijet nijesu se uklapale religozne teme. Njegove mise nijesu nadahnute vjerom, već željom da se prikaže dejstvo vjere. Zato su njegove mise budile religiozni zanos. Neka njegova sakralna djela spadaju u veličanstvena dostignuća. Takav je i kontrapuntski horski segment *Salve nos* u *Rex tremendae* iz *Rekvijema*.

Posljednje (nedovršeno) Mocartovo duhovno djelo je *Rekvijem*. O nastanku ovog djela postoji priča da je Mocarta jedne olujne noći pośetio nepoznat čovjek, zaogrnut crnim plaštom, i naručio da za nj komponuje rekvijem. Utvrđeno je da je tu „tajanstvenu porudžbinu“ učinio izaslanik grofa Franca fon Valsega. Grof je želio da sve ostane u „apsolutnoj tajnosti“ jer je namjeravao da to djelo prikaže kao svoje i da ga izvede kao pomen svojoj ženi. Mocart je imao fiks-ideju da je *Rekvijem* od njega naručila sama smrt. Grof je učinio, navodno, takvu ponudu jer je Mocart bio na umoru. Poznato je da se razbolio 20. novembra 1791. Samo deset sati prije smrti pokušao je da održi probu *Rekvijema* sa svojim prijateljima.

Mocartova žena Konstanca tvrdila je da je na *Rekvijemu* najviše radio dok je bolovao u krevetu, u kome je umro 5. decembra 1791. godine, ali originalna partitura otkriva da je rukopis pisao čovjek koji je bio zdrav, sa jakim umom, koji nije

malaksao, pa V. Hildeshajmer stavlja početak rada na *Rekvijemu* u prvu polovinu oktobra 1791. godine. Mocart je pred smrt naredio Konstanci da nedovršeni *Rekvijem* za soliste, hor i orkestar, koji se u stručnoj literaturi smatra djelom „jedinstvene ljepote", preda njegovom učeniku Francu Ksaveru Zismajeru, što je ona i učinila. Zismajer je, nakon Mocartove smrti, dovršio to djelo. Mocart je u *Rekvijemu* lirik, epik i dramatik. Čistota melodijske linije ispunjava ovo veličanstveno djelo, kako se u literaturi označuje. *Rekvijem* se naslanja, kad je u pitanju spoljna forma, na tradiciju. Još u kasnoj renesansi ustaljena je forma katoličke mise za mrtve, koju je Mocart uzeo za osnovu svoje kompozicije. *Rekvijem* Mocartov je djelo humanog mislioca. U dijalozima u *Rekvijemu* opisuje se „strašni sud". Po nekim komentatorima, Mocart nije u ovoj kompoziciji podlegao psihozi straha, kao što je to stalno prisutno u crkvenom učenju.

Pored komponovanja, Mocart je nastupao kao pijanista, korepetitor, dirigent i davao učenicima časove. Od 1784. do 1788. on je eksperimentisao i ispitivao instrumentalne kombinacije, van do tada poznatih normi. Pošto je umro K. V. Gluk (1787), car ga je imenovao za dvorskog kamernog muzičara. Niko nije otvoreno osporavao Mocartovu veličinu kao klavirskog interpretatora, međutim sviranje italijanskog pijaniste i kompozitora Mucia Klementija (1752–1832) i Betovena „otvorilo je put pijanizma". Nekoliko godina nakon Mocartove smrti, njegovo sviranje, mada lijepo, smatrano je staromodnim, „korektnim ali lišenim dramatičnosti". Nastali su novi, sonorniji instrumenti, zahtijevana je dramatičnost. Za vrijeme Mocarta „klavir je bio još u povoju", kako je rekao Betoven (1825), pa je bila „u povoju klavirska tehnika" (H. Šonberg). Od 1777. godine Mocart ima u kući klavir, mada je imao i dalje klavikord. Zato je on do 1777. godine komponovao za instrumente sa klavijaturom, a nakon te godine samo za klavir, u što spada veći broj sonata i koncerata. Neki muzikolozi misle da se Mocart opredijelio za klavir već 1774.

godine. On je u svojim pismima iznosio mišljenje o lošem i dobrom načinu sviranja klavira. Zahtijevao je prirodnost pri interpretaciji; svirao je umjereno, sa *legatom*, koristio je *rubato* u laganim stavovima. Svirao je notni tekst kako je napisan, ili je tekst obogaćivao „potrebnom izražajnošću i ukusom“, kako je u jednom pismu zapisao. On je, kako kaže austrijski kompozitor Ambroz Rider, pravio varijacije na određenu temu, a nekad je improvizovao. U jednom pismu (1783) Mocart kaže da je svirao kako mu je u „tom trenutku palo na pamet“; neki autori misle da je Mocartova klavirska *Fantazija u C-duru* u stvari zapisana improvizacija. Može se pretpostaviti, opazio je Harold Šonberg, da je Mocart pri sviranju svojih kompozicija upotrebljavao raskošniju i virtuozniju tehniku nego što je zapisano u notama koje su do nas stigle. Njegovi biografi misle da su neki od Mocartovih rukopisa, kao što je lagani stav iz *Krunidbenog koncerta*, ostali u formi skice. Mnogim istraživačima nije poznato da u Mocartovo vrijeme pijanisti najčešće nijesu svirali *legato* ako to nije bilo obilježeno, pa je tek u 19. vijeku, zahvaljujući Klementiju, Betovenu i Džonu Krameru *legato* sviran kao danas. Betoven je, sedam godina poslije Mocartove smrti, baveći se novim načinom sviranja, skretao pažnju na *legato*, iako su neki pijanisti tvrdili da se to ne može odsvirati jer je još bilo u modi da se „svira oštro i odsječno“. Betoven je zapisao o Mocartovom izvođenju na fortepijanu: „Njegovo je sviranje ljupko i jasno, nešto površno, blijedo i slično sviranju starih Francuza“. Ako sudimo po Betovenovom mišljenju, Mocart se nikada nije prilagodio zvučnim uslovima novog instrumenta sa čekićima.[23]

[23] Osjećajući ugroženost jakom konkurencijom jer je u njegovo vrijeme djelovalo više talentovanih pijanista, Mocart nije skrivao odbojnost prema nekima od njih. Tako se negativno iskazao o pijanisti inovatoru Klementiju, s kojim se takmičio 1781. godine, jer je tom prilikom, izgleda, Klementi pobijedio.

Zbog pogoršanja materijalnog položaja, Mocart se preselio sa porodicom iz apartmana u skromniji stan. Nije više mogao očekivati porudžbine iz bečkih krugova. Do 1787. godine dobijao je iz dvora porudžbine za plesne kompozicije pa je kao „dvorski kompozitor“ primao godišnje 800 guldena. Tada je napisao dva kvarteta, da bi osigurao prihod, i ponudio ih na pretplatu, ali se niko nije pretplatio jer je davana prednost manje vrijednim kompozitorima. Niko nije želio njegovu naglašeno emocionalnu muziku. Bečki dopisnik hamburškog muzičkog magazina pisao je da je Mocart pošao pogrešnim putem u svojim kvartetima.

Nakon 1790. godine odnos prema Mocartu u Beču bio je sasvim pogoršan, a izvođene su kompozicije Salijerija i dr. On nije pozivan na priredbe u Beču, dok su njegove opere izvođene u ostalim evropskim centrima. Za takav odnos Jozef Lang nalazi uzrok u zavisti i intrigama. Ipak, iako su manje značajni muzičari sve činili da ga potisnu, nijesu mogli da ga potpuno eliminišu. Izgleda da je trebalo da umre pa da bude shvaćena njegova veličina.

Mocart nije obraćao pažnju na svoje zdravlje, ako to nije uticalo na njegovu muzičku aktivnost. Dva mjeseca prije smrti prodao je konja pa je šetnjama pokušao održati kondiciju. U njegovim pismima povremeno se nalaze dokazi o ozbiljnoj bolesti. Tako je pisao Puhbergu, 14. avgusta 1790: „Dok sam se juče osjećao sasvim podnošljivo, danas mi je užasno. Nijesam mogao cijelu noć da spavam od bolova. Izgleda da sam se juče zbog duge šetnje oznojio. A onda nesvjestan svoga stanja – prehladio. Predstavite sebi u kakvoj sam situaciji – bolestan i uništen brigama i mukama“. Sačuvana su pisma koja je upućivao Puhbergu, od kojih je karakteristično ono od 12. jula 1789. godine, u kome kaže da nije mogao vratiti pozajmljeni novac, već ga nemaština prisiljava da potraži novi zajam: „Umjesto da vratim svoje dugove, molim za još para! Ako me uistinu poznajete, morate

saosjećati sa koliko patnje to činim. Nema potrebe da Vam još jednom kažem da sam zbog moje nesrećne bolesti bio spriječen da bilo šta zaradim. Ali moram da pomenem da sam, uprkos mojoj bijednoj situaciji, riješio da priredim pretplatne koncerte u kući, da bih bio u mogućnosti da se bar suočim sa svojim sadašnjim velikim i čestim troškovima jer sam sasvim bio ubijeđen u Vašu prijateljsku pomoć. Ali, i ona je izostala. Na žalost, moja sudbina je tako surova jer u Beču, i kada bih želio, ne bih mogao ništa da zaradim. Prije dvije nedjelje poslao sam poziv za pretplatu i jedino ime na njemu bilo je ime barona Van Svitena!“ Puhberg je pomagao Mocartu, prema sopstvenim mogućnostima pa je on mogao da računa na njegovu pomoć. Slika o Mocartu, tokom posljednjih godina života u Beču, prikazuje čovjeka koji uporno pokušava da komunicira sa svijetom oko sebe koji je postajao sve ravnodušniji prema njemu. Njegov značaj je bivao sve manji u tom građanstvu pa više niko nije obraćao pažnju na njega. Sve je bilo manje ljudi koji su ga okruživali, ostalo je samo njih nekoliko, s kojima je, prema predanju, probao *Lakrimozu* iz *Rekvijema* dok je ležao na samrtnoj postelji.

Mocartovi biografi su pokušavali da utvrde pravi uzrok njegove prerane smrti. Iako neki tvrde da je uzrok moglo biti neko hronično oboljenje, drugi su došli do zaključka da nije tako jer ne bi mogao biti produktivan kao kompozitor i interpretator-pijanista. Da je posljednjih mjeseci bio bolestan potvrđuje usporen rad na komponovanju.

Naporna putovanja u mladosti po Evropi uticala su na njegovu psihu, pa je često bio zlovoljan. Povremeno se žalio da ne spava dovoljno. Prećerana kreativna aktivnost izazivala je unutrašnju napetost. Stalno je imao obavezu da ispunjava zadatke; i on sâm je to želio, nezavisno od discipline koju mu je nametao otac. Kao dijete bolovao je tifus u Hagu, 1765, a velike boginje u Olmicu, 1767. godine.

Nije poznato da li je ošetio simptome bolesti kad je pošao da diriguje svoju *Malu masonska kantatu*, 18. novembra 1791. godine, povodom otvaranja novog hrama masonske lože. Dok je dirigovao, ošetio je da će se „njegova predstava uskoro završiti". Poslije predstave nije mogao da ispije čašu vina.[24]

Docnije se udovica Konstanca udala za danskog diplomatu Georga Nikolausa Nisena. Pod njenim uticajem Nisen je radio na prikupljanju podataka za Mocartovu biografiju, ali je nije uspio dovršiti. Ta Mocartova biografija objavljena je dvije godine poslije Nisenove smrti (1828). Inače, prvu Mocartovu biografiju objavio je još za njegova života Fridrih Šlihtegrol, pod naslovom *Mozarts Leben* (Grac, 1784). Reprint te biografije objavljen je u Londonu, 1974. g.

Bitno Mocartovo izražajno sredstvo je melodika, dok ritam ima psihološki značaj. Teme koje je birao nijesu uvijek bile originalne. U njegovim kompozicijama oblici su geometrijski pregledni. Sâm Mocart u jednom pismu kaže da je cilj muzike da slušaoce sjedini u ošećanju, ali da je teško to postići jer je svako ošećanje kod ljudi različito. On misli da je efekat u muzici, ako se postigne, moćniji nego u poeziji jer muzika sjedinjuje bez obzira na znanje jezika. Zato u Mocartovoj muzici nema naglih skokova u ritmu i melodiji. U muzičkoj kritici Mocartovo muzičko djelo dijeli se na dvije faze:1. faza: do doseljavanja u Beč (1781), koja je nazvana „faza asimilacije" i 2. faza: od stalnog nastanjivanja u Beču do kraja života, koja je nazvana – „faza sinteze".

[24] Slonimski Nikolaj Leonidovič (Petrograd, 1894 – Los Anđeles, 1995), muzički leksikograf ruskog porijekla, koji je od 1923. živio u Americi, posebno se zanimao za biografije ličnosti neuobičajenog ponašanja, pa se bavio i Mocartovom biografijom. Da bi provjerio legendu da je bio olujni dan kada je Mocart sahranjen, te da grupa prijatelja zbog toga nije bila u sprovodu, vršio je istraživanja u Bečkom meteorološkom institutu. Došao je do zaključka da toga dana nije bila oluja. On negira i da je Konstanca bila bolesna pa da zato nije bila u pratnji umrlog muža, kao i priču da je samo pas bio pratilac pogreba.

Mocart pripada grupi umjetnika eklektika; on je upijao različite muzičke uticaje iz prošlosti i svoga doba i kreativno ih preoblikovao. Stilski pravci u evropskoj umjetnosti (gotika, renesansa, barok, rokoko i klasika) bili su pod dominantnim uticajem feudalne ideologije. Borbu feudalne vlastele i buržoazije kao nove klase, odražavala je i muzika toga doba, što se jasno zapaža u Mocartovom djelu. Netačno je shvatanje nekih autora da Mocart čini „duh rokokoa“, što je doprinijelo pogrešnom shvatanju njegova opusa. Muzikolog Ulrih Dibelius pisao je, 1971. godine, da Mocartova veličina „nije zasnovana na superiornosti u odnosu na mnoge njegove osrednje savremenike iz druge polovine 18. stoljeća, već na njegovoj izvanrednoj sposobnosti da dopre do uvijek novog značenja“. On je dao umjetničku sliku vremena u kome je živio, dramatične društvene konflikte. Ohola feudalna vlastela izjednačavala je umjetnike sa slugama. Po nekim autorima, Mocart je bio gotovo potpuno nesvjestan pravih društvenih korijena zala koje je i sâm podnosio. Elementi starih (nestajućih) oblika i novih estetsko-ideoloških težnji kod Mocarta čine ravnotežu. Zahvaljujući osobitoj sposobnosti za harmonični sklad, uspijevao je da napravi sintezu različitih stilskih uticaja. Oko 100 njegovih djela zadržalo se do danas na repertoarima.[25] Puna afirmacija Mocartovog djela počela je nakon njegove smrti. Tome je doprinijela i činjenica da uvažavanje i pravilno razlikovanje umjetničkih vrijednosti zavisi i od kolektivne svijesti i ukusa vremena. Opus Volfganga Amadeusa Mocarta, koji i danas izvode muzičari

[25] *Katalog* Mocartovih djela, od 626 jedinica, sastavio je Ludvig fon Kehel. Katalog sadrži djela koja su bila pronađena. U kasnijim izdanjima *Kataloga* izbacivana su ona za koja se sumnjalo da su Mocartova. Sam Mocart je počeo voditi evidenciju 9. feb. 1784, upisujući samo one kompozicije koje je smatrao da su bolje. Kehelov *Katalog* uključuje i pokušaje i izgubljene kompozicije. Taj Kehelov *Katalog* izmijenio je i dopunio 1946. godine Alfred Ajnštajn.

širom svijeta, trajno će ostati dio najuzvišenije umjetničke baštine čovječanstva.

Literatura:

- Harold Šonberg: *Veliki pijanisti*, Njujork 1963.
- Volfgang Hildeshajmer: *Mocart*, Frankfurt 1977.
- Bernhard Paumgartner: *Mocart*, Frajburg – Cirih 1945.
- Alfred Ajnštajn: *Mocart, njegov karakter, njegovo djelo*, Cirih – Štutgart 1953.
- Josip Andreis, *Istorija muzike I*, Zagreb 1951.
- Robert Spetling: *Mocartova pisma Mocartov život*, Njujork 2005.
- Meinard Solomon: *Mocart: život*, Njujork 2005.
- Ulrih Dibelijus, *Mocart – aspekti*, Minhen 1971.
- Artur Šurig: *Volfgang Amadeus Mocart: njegov život i njegovo djelo*, Lajpcig 1955.
- Dušan Plavša: *Muzički portreti*, Zagreb 1968.

ONIRIČNI SVIJET POSTMODERNE TRILOGIJE *TVIN PIKS*

Žarko Martinović

Twin Peaks is the first cinematic, innovative and surreal postmodern work blurring the boundaries between cinema and television. Due to its enormous audience and followers, Twin Peaks has become a cult series, a geopolitical phenomenon, and one of the most influential television shows in the twentieth century and beyond. One of the main characteristic of the trilogy is its oneiricity analysed as the representation of dreams and altered states of perception and consciousness, i.e. dream-like world.

Geneza i klasifikacija trilogije Tvin Piks

Ove godine su obilježene tri decenije od završetka druge sezone kultne televizijske serije *Tvin Piks* (*Twin Peaks*) i četiri godine od njene završne sezone. Televizijsko-filmsko djelo *Tvin Piks* (1990–1997) je trilogija koju čine: prva i druga sezona televizijske serije premijerno prikazane 1990–1991, film *Tvin Piks: Vatro, hodaj sa mnom* (*Twin Peaks: Fire Walk With Me*) (Dejvid

Linč, 1992), i treća sezona serije *Tvin Piks: Povratak* (*Twin Peaks: Return*). Scenario za seriju *Tvin Piks* zajednički su napisali Dejvid Linč (David Lynch), proslavljeni filmski stvaralac i Mark Frost, poznati scenarista TV serija. Linč i Frost su se upoznali 1986. godine i ubrzo započeli rad na scenariju filma o posljednjim mjesecima života Merilin Monro, „na osnovu knjige Entonija Samersa *Boginja: tajni život Merilin Monro*" (Linč i Makena, 2018: 253). Rad im je dobro napredovao ali je producent obustavio taj projekt kad je postalo očigledno da će u narativ *Boginje* biti direktno umiješan Robert – Bob Kenedi.

Motivisani za nastavak saradnje, Frost i Linč su napisali novu priču i napravili televizijsku *pilot epizodu*[1] za TV seriju *Tvin Piks*, nazvanu po fikcionalnom gradu u američkoj državi Vašington, blizu granice sa Kanadom, teritoriji na kojoj je snimana prva i druga sezona serije. Poslije pilota, koji je označen kao epizoda 0, ukupan broj epizoda u prve dvije sezone iznosi 30 a u *Povratku* 18, tako da cjelokupna serija ima 48 epizoda.[2]

TV serija *Tvin Piks* od početka je zadivila i gledaoce i TV kritičare. U odnosu na ranije TV narativne forme – epizodične serije *Zvezdane staze* (*Star Trek*), *Volim Lusi* (*I love Lucy*) i kontinuirane serijale (*The Doctors* i *Guiding Light*) – *Tvin Piks* je bio potpuna tekstualna, audiovizuelna, formalna i stilska novost. Podsjetimo, ako bi se u ranijim nepokretnim serijama u jednoj epizodi desilo nešto drastično, to se ispravljalo do kraja te iste epizode; u serijalu bi se junak na kraju epizode našao u životno opasnoj situaciji koja je, kao udica (engl. *cliff-hanger*) ostavljana da visi na kraju svake epizode privlačeći gledaoce da ne

[1] Pilot-epizoda (probna epizoda ili premijera serije) je naziv za prvu epizodu neke TV-serije. Vidjeti: *Pilot (epizoda)* https://hr.wikipedia.org/wiki/Pilot_(epizoda) (pristupljeno 23. 11. 2021)

[2] Sadržaj svih epizoda serije *Tvin Piks* dostupan je na: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Twin_Peaks_episodes i https://en.wikipedia.org/wiki/Twin_Peaks_(season_3) (pristupljeno 23. 11. 2021)

propuste narednu epizodu. U toku 1980-ih, pojavile su se i sapunske opere za noćno vrijeme – *Dalas, Dinastija* i druge koje su stekle veliku gledanost širom svijeta. U poređenju s njima, inovativnost *Tvin Piksa* je označila potpuno kršenje dotada ustaljenih kanona TV serija. *Tvin Piks* je bio prvo višeslojno televizijsko djelo koje je razbilo okoštale forme ranijih TV serija.

Međutim, Frost i Linč su, preuzevši druge obaveze, režiju nekih epizoda u toku druge sezone prepustili drugim autorima koji su odstupili od predviđenih narativnih tokova. Tada je kvalitet serije opao, a producenti TV mreže ABC su tražili da bude otkrivena glavna misterija na kojoj se serija zasnivala. Nezadovoljan, Linč je u jednom intervjuu je izjavio: „*Tvin Piks* je bila guska koja je nosila zlatna jaja. Zašto bi ubili gusku koja nosi zlatna jaja?“ Ipak, Linč je na zahtjev TV mreže ABC u 16. epizodi prikazao scenu u kojoj je otkrivena tajna ko je ubio Loru Palmer što je dovelo do još većeg pada gledanosti i ubrzalo prekid emitovanja.

TV kritičari su poslije prve sezone o *Tvin Piksu* pisali u superlativima. Kako navodi Loveri (Lovery, 1995), Rodman je napisao: „Šou koji će zauvijek promijeniti TV“ a Velš (Welsch) je seriju nazvao „televizijski *Građanin Kejn*“. *Tvin Piks* je nominovan za 14 Emi nagrada u kategoriji sapunica, a Udruženje TV kritičara ga je proglasilo za najbolji TV šou 1990. godine. Iako je sa Linčovom režijom *Tvin Piks* u drugoj sezoni ponovo dosegao izvanrednu sinematičnost[3] i umjetničku vrijednost prve sezone, serija je prevremeno završena 10. juna 1991.

Dejvid Linč se nije mogao pomiriti sa prazninama koje su ostale poslije finalne udice. U jednom intervjuu je izjavio:

„...nisam mogao natjerati samog sebe da napustim svijet Twin

[3] Sinematičnost *Tvin Piksa* obilježili su upotreba kadrova sa dugom ekspozicijom, upotreba specijalnih filtera, snimanje iz donjeg rakursa, ekspresivnost zvuka širokog raspona frekvencija i muzika. Linč je u TV serije prvi unio dugu ekspoziciju, koju je koristio u svojim velikim filmskim ostvarenjima.

Peaksa. Bio sam zaljubljen u lik Laure Palmer i njezine kontradikcije: način kako zrači izvana, a umire iznutra. Želio sam je vidjeti živu, kako hoda i priča. Bio sam zaljubljen u taj svijet i nisam s njim još završio. Ali rad na filmu nije bio samo zbog toga da ne napustim taj svijet; činilo se da postoji još stvari na kojima bi se moglo raditi… Nisam još bio gotov s tim materijalom".[4]

Linč je nastavio bavljenje jednim dijelom fikcionalnog svijeta prikazanog u seriji praveći film *Tvin Piks: Vatro, hodaj sa mnom* koji je prikazivao sedam dramatičnih i tragičnih, posljednjih dana života Lore Palmer (Sheryl Lee), djevojke čije odsustvo i smrt obilježavaju prvu i drugu epizodu TV serije. Šeril Li u ulozi Lore Palmer je bila srećna što će igrati živu djevojku ali je Kajl MekLahlan, zvijezda TV serije, pristao jedino na sporednu ulogu u filmu. S tog razloga, Linč je morao promijeniti scenario tako da film *Tvin Piks: Vatro, hodaj sa mnom*, umjesto događaja *poslije* onih u prve dvije sezone TV serije *Tvin Piks*, prikazuje ono što se desilo u vremenu *prije* početka događaja prikazanih u TV seriji. Stvorena je i nova riječ u engleskom jeziku *prequel* (prikvel ili „prednastavak") koja označava film ili TV seriju koji se odnose na djelo (u naratologiji prvobitni narativ) koje je proizvedeno poslije njih ali opisuje *hronološki ranije* događaje.[5] Slava prve dvije sezone serije je preživjela u obliku kulta i dovela do nastavka TV serije, zgodno naslovljenog *Povratak,* koji je, u odnosu na film i prve dvije

[4] Citirano prema: https://hr.wikipedia.org/wiki/Twin_Peaks:_Vatro_hodaj_sa_mnom_(1992) (pristupljeno 30. 11. 2021)

[5] Vidjeti: https://fr.wiktionary.org/wiki/prequel (pristupljeno 21. 11. 2021) Prikvel obično počinje scenom ili sekvencom koja se razlikuje po akciji i likovima od sikvela da bi se pri kraju te prve scene pojavio lik koji igra ulogu poznatu iz ranijeg filma odnosno serije. U filmu *Vatro hodaj sa mnom,* takvu ulogu igra Gordon Kol (Dejvid Linč).

sezone, *sikvel* (engl. *sequel),* prikazivanje naknadnih događaja koji su se desili *poslije* prve dvije sezone serije.

Taj prvi dio *Tvin Piksa* ne može se svrstati u samo jedan od nekoliko osnovnih tipova TV serija, kao što su sapunske opere ili sapunice, feljtonske serije, trileri i misterije (Eskenazi, 2013). Prema velikom broju obilježja, prvi dio *Tvin Piksa* ima karakteristike melodrame i sapunice jer prikazuje porodične i ljubavne veze stanovnika malog grada. Linč je izjavio da je namjeravao da gledaocima prikaže „jednu novu vrstu sapunice, za ponoćno vrijeme, mračnu sapunicu sa ubistvom i misterijom“ (Lovery, 1995: 18). Međutim, u drugoj sezoni, serija *Tvin Piks* je sve više poprimala osobine misterije, trilera i horora u kojima su se preplitali realni i fantazmatski svijet. Takve karakteristike su potpuno prevladale u *Povratku,* trećem dijelu serije. Prema tome, *Tvin Piks* je transžanrovsko i *evolutivno* djelo, potpuno različito od ranijih TV serija.

Loveri (Lovery, 1995) je zastupao tezu da je *Tvin Piks* po žanru *serija-kult.* Problem sa takvom klasifikacijom je to što se kult može definisati tek *a posteriori,* po isteku dužeg perioda vremena, kad se, kao i za druga umjetnička djela, potvrdi kultni status. Ustvari, Linč i Frost su stvorili svojevrsno ukrštanje žanrova, te je *Tvin Piks* hibridna serija, u kojoj nalazimo obilje uobičajeno konfliktnih elemenata i tonova, parodiju detektivskog žanra, obilježja komedije i crnog humora, melodramu, sve što je tipično za postmoderno djelo (Lyons, 2017). Ako uzmemo u obzir da najmanje devet epizoda serije (sedam prvih, deveta i trideseta) imaju sinematični kvalitet pravih filmskih djela, onda uviđamo da je *Tvin Piks* televizijsko djelo kojim je utemeljena kvalitetna autorska televizija (Komel, 2012; Rapfogel, 2014).

Tvin Piks je postao kultni fenomen, kao i mnogi filmovi Dejvida Linča, počev od *Glave za brisanje* (*Eraser head*, 1977), do *Plavog somota* (*Blue Velvet*, 1986), *Divljih u srcu* (*Wild at*

Heart, 1990), i *Bulevara zvijezda* (*Mulholland Drive*, 2001). Poslije *Tvin Piksa*, još nekoliko serija, kao što su *Zvjezdane staze* (*Star Trek*), *Doktor Hu* (*Doctor Who*), *Sopranovi*, takođe su stekle kultni status, ali nijedna prije *Tvin Piksa*, djela čiji su autori zaslužni za nezamislivi razvoj sinematične, postmoderne televizije.

Kako obrazlaže Loveri (Lovery, 1995), kultna serija treba da stekne svoje sljedbenike koji žele da pripadaju i traže članstvo u kultnoj kulturi koju serija prikazuje, uče jezik i običaje imaginarnog TV svijeta i posvećuju se tom virtuelnom iskustvu. Kultna serija postaje predmet svakodnevnih razgovora čemu naročito doprinosi internet. Gugl grupa koja se od prekida druge sezone stalno bavi razmatranjem serije i ima 30543 priloga.[6] Sljedbenici kulta su u toku prethodne tri decenije na internetu stvorili svoj autohtoni *Tvin Piks*, nazvan *fandom*, sastavljen od opisa svih dešavanja u trilogiji, mapa, leksikona riječi izgovorenih u seriji, omiljenih citata i drugih priloga.[7] Ta živa tekstualnost je obavezna karakteristika autentičnog kultnog djela (Eco, 1985; Lovery, 1995). Iako je više autora režiralo neke epizode *Tvin Piksa*, većina kritičara nam obrazlaže da trilogija nosi Linčov autorski potpis, nešto specifično linčovsko: „svojevrsno smiješno“, „hronološka zbrka“ (Woodward, 1990), „sublimno smiješno“ (Žižek, 2000).

Transmedijalnost i intertekstualnost trilogije Tvin Piks

Dejvid Linč je sa svojim saradnicima i svojom porodicom oduševljeno stvarao fikcionalni svijet *Tvin Piksa*. Uprkos periodu od 25 godina proteklih od završetka filma *Tvin Piks: Vatro, hodaj sa mnom* do realizacije televizijskog *Povratka*, fikcionalni

6 Vidjeti https://groups.google.com/g/alt.tv.twin-peaks?pli=1 (pristupljeno 21. 11. 2021).

7 Vidjeti na adresi : https://twinpeaks.fandom.com (pristupljeno 1. 12. 2021)

svijet *Tvin Piksa* nastavio je da živi u raznim medijima. Tu transmedijalnost *Tvin Piksa* najsnažnije su obilježile knjige: *Tajni dnevnik Lore Palmer* (*The secret Diary of Laura Palmer*)*; Dobrodošli u Tvin Piks: Vodič za pristup u grad* (*Welcome to Twin Peaks: Accesss Guide to The Town*)*, Autobiografija tajnog FBI agenta Dejla Kupera: moj život, moji zapisi* (*The Autobiography of FBI Secret Agent Dale Cooper: My Life, My Tapes*)*; Tajna istorija Tvin Piksa* (*The Secret History of Twin Peaks*) i *Završni dosije* (*The Final Dossier*, 2017). Navedimo i komplet razglednica *Tvin Piksa* za kolekcionare; muzičke trake i CD kompletne muzike serije; kompletne audio trake *Kuper – Dajen* (*Cooper-to-Diane*)[8]. Pored toga, obilje drugih dodatnih tekstova na internetu namijenjeni su fanovima kojima nikad nije dovoljno imaginarno-simboličnog, fikcionalnog svijeta *Tvin Piksa.* Od svih transmedijalnih djela, najimaginativnija je knjiga *Tajni dnevnik Lore Palmer* koju je napisala Linčova ćerka Dženifer (Jennifer). U toj knjizi je iz Lorine perspektive opisano njeno stradanje u susretu sa groznim spodobama koje zauzimaju sve veće mjesto u njenom svijetu. Najužasniji od njih je BOB u čijem dvojakom identitetu se pomalja i Lorin otac Liland ali se zagonetka Lorinog stradanja ne razrješava potpuno na stranicama knjige (Lovery, 1995). Prema knjizi *Tajna istorija Tvin Piksa,* kao i na početku serije, Liland je porodični čovjek, ugledan građanin sa izvrsnom profesionalnom karijerom (Frost, 2016: 324).

Komercijalna knjiga *Dobrodošli u Tvin Piks: Vodič za pristup u grad* sadrži mapu grada, kratke biografije svih glavnih likova, opis flore i faune, recepte za pitu s trešnjama i krofne, sliku fudbalskog tima srednje škole u *Tvin Piksu* i druge zanimljive detalje prikazane u seriji.

U knjizi *Autobiografija tajnog FBI agenta Dejla Kupera* u prvom licu je ispričan život Dejla Kupera do njegovog dolaska

[8] U toku prvog dijela trilogije, agent Kuper diktira u kasetofon audio zapise za svoju sekretaricu Dajen čiji se lik uopšte ne pojavljuje.

u *Tvin Piks:* djetinjstvo, mladost, izbor poziva, Kuperov rad na zadacima FBI agenta i njegov ljubavni život, njegovo partnerstvo sa Vindomom Erlom. Saznajemo i za Dejlovo divljenje Šerloku Holmsu i rano ispoljavanje njegove moći detekcije.

Značajna je i *intermedijalnost Tvin Piksa* sa čestim aluzijama na ranija Linčova djela. Uz to, glumci iz ranijih Linčovih filmova igrali su i u trilogiji *Tvin Piks:* Kajl MekLahlan igrao je u filmovima *Dina* (*Dune*) i *Plavi somot,* Šarlot Stjuart (Charlotte Stewart) u *Glavi za brisanje,* Everet MekGil (Everett McGill) u *Dini.*

Intertekstualnost u najširem smislu je „termin koji ukazuje da su svi tekstovi, bilo štampani ili govorni, formalni ili neformalni, umjetnički ili profani, na neki način međusobno povezani" (van Zoonen, 2017). Takva definicija je naročito podesna za TV medij, posebno za kultne serije, koje imaju milionsko gledalaštvo, kao što je *Tvin Piks.* Za takvu vrstu široke intertekstualnosti medija, Fiske (1988) pravi razliku između primarnih, sekundarnih i tercijarnih tekstova. *Primarni tekstovi* su radovi čiji je sadržaj moguće razumjeti bez upućivanja na druge radove tog istog sadržaja realizovanog u istom ili, češće, u drugom mediju. Oni mogu biti pojedinačna knjiga, televizijski program ili song. U tom smislu, primarni tekstovi su i svi drugi produkti u bliskom odnosu sa trilogijom *Tvin Piks* (knjige, muzika i drugo, ranije navedeno). Primarni tekstovi takođe stiču značenje zato što postoje *sekundarni tekstovi* o njima, na pr. prikazi kritičara, intervjui autora, pisaca scenarija, režisera i glumaca, pojavljivanja na crvenom tepihu, časopisi i TV emisije o slavnim ličnostima, promotivni materijal, komercijalni proizvodi itd. Sekundarni tekstovi su povremeno metakritički jer se ne odnose samo na primarne tekstove, već se pozivaju i na druge sekundarne tekstove. *Tercijarni tekstovi* su oni koje „gledaoci sami prave od svojih odgovora koji cirkulišu usmeno, ili pismeno, u pismima novinama, [na internetu] i koji djeluju tako da oblikuju

neki kolektivni više nego individualni odgovor. Ti odgovori se naknadno učitavaju u program kao tekstualni aktivator“ (Fiske, 1988: 124). Važnost tercijarnih tekstova je posebno značajna za trilogiju *Tvin Piks.* „Nikada ranije, u istoriji televizije, nijedan program nije nadahnuo toliko mnogo miliona da debatuju i analiziraju ga duboko i uzbuđeno u toku tako dugog perioda. […] *Tvin Piks* je proizveo tu vrstu pomnog ispitivanja kakvo je obično povezano sa stručnim časopisima i književnim monografijama“ (Bianculli, 1992: 271).

Intertekstualna citiranja *Tvin Piksa* česta su i u drugim serijama, na drugim TV mrežama. Kako navodi Loveri, poznata serija za predškolsku djecu *Ulica sezam* (*Sezame Street*) imala je jednu epizodu *Twin Beaks*, a Meklahlan je nastupao kao domaćin otvaranja sezone na TV NBC (u emisiji *Satrday's Night Live*) i obznanio gledaocima da će dugo čekanje do otkrića ubice Lore Palmer uskoro biti okončano. Štoviše, u jednoj TV emisiji u kojoj je nastupalo nekoliko glumaca iz *Tvin Piksa* saznali smo da je Dejl Kuper odavno znao ko je ubica Lore Palmer ali je tu činjenicu zaboravio [potisnuo ili svjesno ignorisao?], kako bi on i serija ostali što duže u Tvin Piksu (Lovery, 1995).

Uzimajući u obzir intertekstualnost sve tri vrste tekstova, razmatranje TV serija otežavaju četiri glavna problema: *kvantitet, nestabilnost, složenost i ekonomski faktor.* Na problem kvantiteta koji otežava analizu zbog velikog broja epizoda nadovezuje se problem nestabilnosti jer se serija realizuje u toku više godina za koje vrijeme se mijenjaju režiseri i drugi važni saradnici, te nastaju razlike u kvalitetu epizoda, u dijalozima, tonu, atmosferi i hemiji u interpersonalnim odnosima (Lovery 18–19). *Složenost* je treći i vjerovatno najvažniji problem razmatranja TV serija (Mittel, 2006). Serija nije kontinuirani objekt, već se preobražava u vremenu, ponekad na nepredvidivi način, što bitno utiče na njen kvalitet i na različite domene njene recepcije (Eskenazi, 2013; Berton *et* Boni, 2019). Svako djelo je i tržišna roba koja

ima troškove proizvodnje i prodajnu cijenu; ekonomski faktor je često presudan za dužinu trajanja TV serija.

Dugo trajanje, težnja serijske priče ka beskonačnom razvoju i njena posljedična složenost su razlozi što se u jednom tekstu nemoguće baviti narativom serije na cjeloviti način, kao što je moguće za filmove. Stoga ćemo naše razmatranje fokusirati na glavne elemente narativa i njegovo odvijanje u vremenu i prostoru. Selekcijom dostupnih tekstova (primarnih, sekundarnih i tercijarnih), trilogija *Tvin Piks* će ovdje biti sagledana kao filmsko-televizijska umjetnost u kojoj je značajna uloga oniričnosti i postmodernosti.

Odvijanje narativa u prvom dijelu trilogije Tvin Piks

Najavna špica serije (u nultoj epizodi) prikazuje idilična mjesta u okolini i centru grada *Tvin Piks*, u dugoj ekspoziciji. Iznenada, gledaoci su zaprepašćeni kad je na obali pronađen lješ „umotan u plastiku“ (Burns, 2015), tj. u providni plastični omotač. Umjesto mitskog rađanja Venere iz morske pjene, gledaoci su suočeni sa hororom – pri otvaranju omotača, mrtvo lice Lore Palmer i žućkastosiva boja kože njene tragične ljepote „utiskuje se u naša čula“, kao ikonična slika čitave serije (Olson, 2008:273). Ako imamo u vidu da su Linč i Frost prvo radili na scenariju *Boginje*, onda izgleda da je upravo Lora oličenje te ljepote čiji je život prevremeno prekraćen. Čitava serija se u prve dvije sezone gradi na istrazi smrti Lore Palmer,[9] pa su u prvom planu FBI agent Dejl Kuper (Kajl MekLahlan / Kyle MacLachlan) i njegova lokalna ekipa u kojoj su posebno

[9] Mrtva Lora je dobila ime po liku koji je glumila Džin Tirni (Gene Tierney) u filmu *Lora* iz 1944 godine, u režiji Ota Premingera. (Leonard, John. The Quirqy Allure. *New York Magazine.* May 7, 1990, p. 36. https://www.vulture.com/2014/10/twin-peaks-new-york-magazine-cover-story-john-leonard.html (pristupljeno 25. 1. 2021)

slikoviti sljedeći likovi: šerif Hari S. Truman (Majkl Ontkin / Michael Ontkean); dva šerifova zamenika, mladi Endi Brenan (Heri Goz), prilično smušen i zacopan u Lusi i dugokosi Indijanac Houk (Majkl Hors) koji ima sposobnost snalaženja u šumi i svakom drugom terenu; Gordon Kol (Dejvid Linč), Kuperov šef, nagluvi agent FBI, koji nosi aparat za sluh ali i pored toga viče jer nije siguran da ga drugi čuju; sekretarica Lusi (Kimi Robertson), ekscentrična i histerična, paradoksalno i veoma pribrana. Na redovnim sastancima u toku kojih razmatraju napredovanje istrage njihovi razgovori često poprimaju komičnomistični, nadrealistični prizvuk:

Na Kuperovo pitanje: *Vjerujete li u postojanje duše?*, Indijanac Houk odgovara: *U više duša.*

Šerif, Hari S. Truman kazuje Kuperu: *Tamo napolju je neka vrsta zla, …nečeg čudnog u šumama … neka tama, neko prisustvo.*

Kuper jednom diktira u svoj magnetofon: *Dajen, držim u rukama malu kutiju zečića od čokolade.* Drugom prilikom, Kuperove riječi su očita aluzija na napušteni scenario Boginje: *Dvije stvari nastavljaju da me muče, a sada govorim ne samo kao agent već i kao ljudsko biće. Šta se stvarno desilo između Merilin Monro i Kenedijevih, i ko je stvarno povukao okidač na JFK*[10].

Kuper: *Samo jednom sam proveo malo vremena u Tvin Piksu ali sam vidio dostojnost, čast i dostojanstvenost. Život tu ima smisla.* Džo Frajdej, šef forenzičara: *Govorite kao da ste probali neke pečurke koje tamo rastu.*

Ubrzo postaje evidentno da je idilična slika malog grada i njegovih stanovnika samo iluzija iza koje ništa nije onakvo kakvo izgleda na prvi pogled jer svi kriju neku svoju tajnu čije otkrivanje odlaže rješavanje središnje misterije. Stoga se zaplet detektivske priče u skoro svakoj epizodi pomjera na nove, spo-

10 *JFK* na engleskom su inicijali američkog predsednika Kenedija: ***J**ohn **F**itzgerakd **K**ennedy*.

redne zaplete Dolan (1995). Početak druge sezone sa epizodom 9 pokazao je da su svi raniji pravci detektivskih istraživanja bili uzaludni, odnosno pogrešni. Od osumnjičenih za Lorino ubistvo, Žak Reno, švercer droga, bio je ubijen, dr Džekobi, psihijatar Lore Palmer, oporavljao se od infarkta srca, a kriminalac Leo Džonson je bio u besvjesnom stanju. Time je bilo iznevjereno očekivanje gledalaca da će detektivska priča riješiti dva zapleta – otkriće ubice i privođenje zločinaca pravdi (Todorov, 2010: 44). Gledaoci su bili suočeni s problemom „iznenađenje/prihvatljivost" (Dolan, 1995: 35). Oni kojima je previše iznenađenja bilo neprihvatljivo, odustali su od gledanja druge sezone, dok su oni koji su prihvatili iznenađenja gledali drugu sezonu i kasnije stvorili kult. Štoviše, oni su od naivnih gledalaca prvog nivoa kakvi su bili u prvoj sezoni evoluirali do drugog nivoa i postali „kritički gledaoci" (Eco, 1987).

U drugoj sezoni, preobražaj forme i zapleta unosio je sve više elemenata fantastičnog i fantazmatskog. Posebno su bile upečatljive prva scena sa prikazima iz gornjeg rakursa (iz tačke gledanja agenta Kupera) i iz donjeg rakursa (iz očiju starog kelnera Belhopa i džina), kao i uznemirujuće Kuperove vizije džina u *Kući na putu (Roadhouse)* i ludačkog ubistva u 15. epizodi. Kuper je u devetoj epizodi druge sezone, nazvanoj *Arbitrarni zakon* naveo da je koristio razne metode: „Upotrebio sam Vodič biroa, deduktivne tehnike, tibetanski metod, nagon, i sreću." Kuperove metode su i uvježbavanje intuicije i analiza snova. Neki od tih metoda su neefikasni i djeluju komično, ali su svi oni važni sastavni elementi trilogije kao i njegovi hiperaktivni manirizmi koji čine da šou izgleda neobičan i duhovit. Kako smatra Rozenbaum, humor vjerovatno služi Linču kao „sredstvo da se nađe estetska ravnoteža između uvrnutosti [shizoidnosti] i normalnosti" (Rosenbaum, 1995: 26)

Istraga se u drugoj sezoni počela pomjerati ka metafizičkim i i vanzemaljskim dimenzijama (Dolan, 1995: 40). Novi tragovi i

indicije su ukazivale da će BOB igrati veću ulogu nego u prvoj sezoni. Zaplet Bijela loža – Crna loža produžio se do posljednje epizode. Prevladao je utisak da BOB, demon iz Crne lože, „zaposjeda“ Lorinog oca Lilanda. U drugoj sezoni serije (epizoda 16), poslije Lilandove smrti, šerif Truman priznaje kako mu je teško bilo vjerovati da BOB stvarno postoji. Kuper postavlja pitanje: „Da li je lakše vjerovati da bi otac silovao i ubio svoju ćerku?“ Forenzičar Albert se nadovezuje: „... možda je sve to BOB, zlo koje ljudi čine. Možda i nije važno kako to nazivamo.“ Kako piše Jejts, odbijanje da se eksplicitno definiše odnos između Lilanda i BOB-a, zajedno sa suprotnošću između ta dva lika, doprinose osjećanju čudno uznemirujućeg. Konačno, TV serija ostavlja kontradiktorni par tumačenja: po jednom, Liland je silovatelj i ubica svoje ćerke, a po drugom, žrtva natprirodne sile zvane BOB (Yates, 2021: 41).

Eliptični početak prve sezone omogućavao je popunjavanje nekih zagonetnih praznina u drugoj sezoni. Kuperova suzdržanost i distanciranje od drugih likova mogla se tumačiti njegovim profesionalnim moralnim stavom FBI agenta. Razlog za njegovo držanje po strani od drugih likova i ustezanje da započne ljubavni odnos sa Odri (Šerilin Fen / Sherilyn Fenn), otkriva se u drugoj sezoni kada iz epizode sa Vindomom Erlom saznajemo za tragičnu smrt Karoline, Kuperove prve ljubavi. Na taj način, *Tvin Piks* je rješavanjem malih zapleta mogao trajati unedogled, kao otvorena priča, onako kako su je Linč i Frost koncipirali (Dolan, 1995: 43).

U posljednjoj epizodi druge sezone, pomahnitali Vindom Erl, bivši FBI agent, sada višestruki ubica, kidnapovao je Eni Blekbern i u Crnoj loži tražio Kuperovu dušu u zamjenu za njen život. Poslije niza peripetija Kuper je spasio Eni Blekbern, ali je na kraju BOB zaposjeo njegovo tijelo. Inovativnost na planu sadržaja i na planu forme u toj sekvenci, u kojoj je nagovješteno postojanje paralelnih realnosti i raznih vremenskih dimenzija,

zbunila je mnoge gledaoce naviknute na konvencionalne forme. Paradoksalno, upravo su inovativnost i iznenađenje, Linčove semiotičke strategije koje najviše doprinose inventivnosti i estetskoj vrijednosti serije (Eco, 1987), svojim unošenjem složenih dodatnih zapleta, dovele do prekida druge sezone *Tvin Piksa*.

Analizirajući narativnu strukturu prve i druge sezone serije, Rozenbaum (Rosenbaum, 1995) je zaključio da ideološki nema razlike između *Tvin Piksa* i ranijih TV serijala. MekGauen je istakao da Rozenbaum nije uočio bitnu specifičnost Linčove i Frostove serije. Naime, različiti pristup fantazijama je bio razlog što je *Tvin Piks* postao ideološki suprotan od drugih TV serija. Autori *Tvin Piksa* su "odvojili fantazmatske elemente od naše društvene realnosti a posljedica toga je bilo potcjenjivanje našeg kapaciteta da sebe investiramo u tu realnost. Na taj način, serija nije uzela društvenu realnost zdravo za gotovo, već nam je otvorila mogućnost mijenjanja te realnosti" (Mc Gowan, 2016).

Filmski svijet Tvin Piksa

Pikazivanjem svijeta Tvin Piksa na filmskom ekranu, Linč je imao šire mogućnosti za ispoljavanje svojeg slikarskog umjeća u kompoziciji kadrova. On je u filmu *Tvin Piks: Vatro, hodaj sa mnom* (*Fire Walk with Me*) težio da pruži dublje razumijevanje događaja koji su doveli do smrti Lore Palmer. Slično kao u seriji, stvorio je postmoderno hibridno djelo u kome su pomiješani elementi pastiša i melodrame sa žanrom horora, što je posebno evidentno u Lorinim odnosima s njenim ocem Lilandom. Šeril Li u ulozi Lore Palmer je ostvarila sjajnu ulogu i bila nominovana za Oskara. Svjetska premijera filma je održana u Japanu gdje je i serija *Tvin Piks* postala TV senzacija.

Na potrebu gledanja filma bez stalnih asocijacija na seriju ukazuje slika razbijanja televizora tupim predmetom, prikazana u prvoj sceni filma. Izgleda da se od gledalaca tražilo da još snažnije

dožive mračnu stranu svijeta Tvin Piksa, te je film postao njegovo „mračno ogledalo“ (Halskov, 2021), potpuno lišen svih naznaka prijateljskih odnosa koji su bili karakteristični TV elementi serije (tima detektiva, komičnih likova, pijenja kafe[11]) jer se film fokalizovao na neizmjernu tugu i očaj koji obuzimaju Loru kao živo i zastrašeno prisustvo opsjednuto smrću (Olson, 2008: 387).

Lorina sudbina je poznata iz TV serije, pa je u filmu isključen svaki klasični saspens. Preostali su prikazivanje akutnog očajanja u koje je zapao glavni lik filma i fokalizacija na Lorino „slomljeno srce i ugroženu dušu“ (Olson, 2008: 366). U drugom dijelu filma, tragediju najavljuje pojava najstrašnijeg demona nazvanog BOB. U filmu, Lora stiče uvid da je stvarno zlostavljana; nekoliko stranica, na kojima je u svom dnevniku to opisala, preko noći je nestalo iz njene zaključane sobe. Tako Lorin dnevnik postaje konačno svjedočanstvo njene utučenosti i patnji koje je trpjela u toku pet godina seksualnog zlostavljanja. U sceni silovanja, vidimo prvo BOB-a koji je iznad Lore, ali kad ona otvori oči biva još više užasnuta kad vidi lice svog oca Lilanda. Time nas film vraća u realnost i potvrđuje da je zlo realno. Iako je u filmu i u TV seriji prikazivanje Lilandovog zločina ostalo dvosmisleno, između ovozemno realnog i fantastično natprirodnog, film je pokazao koliko je Lorina smrt bila brutalna i krvava i na taj način dao puno značenje scenama iz TV serije.

Nepovoljne kritike filma *Tvin Piks: Vatro, hodaj sa mnom* su prevladale u prvim godinama poslije premijere filma, naročito u popularnoj dnevnoj štampi. Glavni razlozi za lošu recepciju filma vjerovatno su bili to što je nasilje, koje je u seriji nagoviješteno, na filmu bilo eksplicitno. Uz to, u filmu su prikazani kadrovi nagih likova Lore Palmer i Done Hejvord (Moira Kelly) i scene seksa kojih nema u TV seriji (Lyons, 2017). U filmu je

[11] Često prikazivanje oduševljenja običnim namirnicama (krofne, pita od trešnje) i pijenje kafe, Kuperovog omiljenog napitka, u prvom i trećem dijelu trilogije reflektuje autoparodiju na Linčovu opsesivnost hranom.

otvoreno prikazana promiskuoznost nekoliko parova koja je u seriji bila samo implicitna. Štaviše, u filmu su bili odsutni i predstavnici institucija koje treba da štite red i zakon. Na planu sadržaja, gledanje filma je bilo posebno naporno za gledaoce koji nijesu prethodno gledali TV seriju.

Film je bio na udaru feminističkih kritičarki. Prema MekGauenu, (Mc Gowan, 2016), one su napale prva dva dijela trilogije zbog upotrebe tradicionalne seksističke trope po kojoj je najljepša žena mrtva žena, kao i zbog strukturisanja narativa na nasilje nad ženama. Stivensonova je prikazivanje Lilandove zaposjednutosti demonom smatrala pokušajem ublažavanja realnosti porodičnog nasilja – incesta i očevog ubistva svoje ćerke. Po njenom mišljenju, to je bio razlog što publika izbjegava film (Stevenson, 1995). Uz to, prva dva dijela trilogije, posmatrana „iz klasne perspektive [su] katastrofalna jer prikazuju ugroženost svijeta srednje klase od strane opasnih članova niže klase, kakvi su Leo Johnson (Eric DaRe) i BOB (Frank Silva)“ (McGowan, 2016). Isti autor piše da je, u odnosu na BOB-ovu želju da održi svoju tajnost i moć da krši društvene tabue, kao što su silovanje i incest, moguće shvatiti da on „zauzima poziciju izvan sistema označiteljstva i njegovih pravila. Takva je pozicija izuzetnog označitelja [...] koji psihoanaliza naziva falus.“ Prema Lakanu, falus „može igrati svoju ulogu samo kad je prikriven.“ Zbog toga je svaka javna prijetnja falusnoj moći iluzorna. Njegovo autonomno držanje maskira mu zavisnost od društvenog Drugog (McGowan, 2016: 142).

Feminističke kritičarke su se okomile i na prikazivanje natprirodnog u *Tvin Piksu.* Smatrale su da zaposjednutost natprirodnom silom oslobađa krivice silovatelja i ubicu Lore Palmer. One su istakle činjenicu da su u svijetu *Tvin Piksa* žene žrtve, a muškarci vinovnici zločina, ili oni koji rješavaju misterije (George, 1995). Međutim, takvo prikazivanje „stanja stvari“ u *Tvin Piksu* je odraz društvene stvarnosti u patrijarhalnoj

malograđanskoj sredini. Stoga je paradigmatičan glavni lik filma, Lora Palmer koja odbija da se uklopi u patrijarhalnu ideologiju u kojoj je žena stavljena pred binarnu opoziciju dva suprotstavljena identiteta – ili djevice ili prostitutke. U traganju za sobom, Lora, žrtva svoje korumpirane sredine, predstavlja subverzivnu figuru koja „kombinuje sve žene u jednoj slici" (Chion:156), tako da „istovremeno otjelovljuje nevinost učenice srednje škole, majčinsku nježnost, promiskuoznost, dezorijentisani haos, i dubinsku, neiskazivu ranjivost žrtve seksualnog zlostavljanja" (Boyd, 2014: 41). Ukratko, Lora otjelovljuje dihotomiju bogorodica – prostitutka koju je Hičkok kao modus prikazivanja žene ovjekovječio u filmu *Vertigo.*

Povoljne kritike fima *Tvin Piks: Vatro, hodaj sa mnom* pojavile su se tek u naknadnoj reevaluaciji. Žižek (2000:21) je analizirao prvu scenu filma, u kojoj dva FBI detektiva u toku istrage ubistva sreću Lil, neobičnu crvenokosu ženu u crvenoj haljini koja sa svojim gotesknim gestovima liči na klovna. Tu je i njihov šef Gordon Kol koji takođe koristi vješte gestove koje mladi detektivi treba da tačno protumače da bi pravilno postupili. Tu scenu Žižek (200) je shvatio kao paradigmu Linčove umetnosti „oneobičavanja". On je povezao bizarnu snoliku zbrku, često upadljivu u Linčovim djelima, i košmarno zbunjujući svijet Franca Kafke. Za Žižeka je neobičan način komunikacije detektiva, koji čudna uputstva smatraju normalnim, pravi izvor zapanjenosti u spornom pitanju „šta u Linčovom svijetu treba shvatiti kao ozbiljno a šta kao ironično" (Žižek, 2000: 22). Kritičar Kalum Marš, poslije lapidarne karakterizacije estetike, o filmu piše u superlativima: „Film je uznemirujuće mračan. Nije ni posebno zabavan ni neobičan, pa se čak ne drži ni duha serije. Ali na svoj jedinstven, duboko čudan način, *Vatro, hodaj sa mnom* je […] nadrealistički psihološki horor, remek-djelo Dejvida Linča."[12]

[12] Marsh, Calum. May 17, 2013

https://www.villagevoice.com/2013/05/17/twin-peaks-fire-walk-with-me-is-

Televizijski Povratak Tvin Piksa

Završni dio trilogije *Tvin Piks: Povratak* predstavlja 18-časovnu nadrealnu postmodernu TV seriju. Linč i Frost su zajedno napisali scenario za svih 18 epizoda, a Linč ih je sve režirao, pa su stabilnost narativa, kontinuitet i forma *Povratka* mnogo jasnije izraženi nego u prvom dijelu trilogije. Inovativnost *Povratka* pružila je gledaocima ono što nikad ranije nije viđeno ni u jednoj TV seriji.

U središtu svake epizode *Povratka* je putovanje glavnog junaka Dejla Kupera (Kyle MacLachlan) koji je žrtva psihološkog rascjepa, kao što su između svog istinskog sopstva i lažnog sopstva pocijepani glavni likovi Linčovih filmova: *Izgubljeni autoput* – Fred/Pit, *Bulevar zvezda* – Dajen/Beti i *Unutrašnje carstvo* – Niki/Sju (Kreider, 2018). Dramatičan preobražaj likova, ta važna karakteristika Linčovih filmova, u *Povratku* je poprimila još šire dimenzije i povezana je sa natprirodnim silama. Čitava trilogija obiluje psihološkim cijepanjem likova ili višestrukim identitetima. Takvi ženski likovi su Odri i Dajen, žrtve natrpirodnih zbivanja. Kreider (2018) navodi niz dvojnika, sličnih likova kao što su braća Mičel i braća Reno, blizanci (engl. *twin,* kao i naziv grada) i trojke. Braća Mičel imaju tri identične asistentkinje nazvane Kendi, Mendi i Sendi. Pod uticajem natprirodnih sila, mnogi likovi podliježu fizičkoj i psihičkoj disocijaciji: duh Majk odsjeca sebi lijevu ruku, nekima je pri transportovanju u Crnu ložu lijeva ruka utrnula, Džeri Torn ima asomatognoziju i ne prepoznaje niti prihvata svoje lijevo stopalo kao dio svog vlastitog tijela.

Od početka *Povratka*, glavni lik Kuper je višestruka ličnost koju čine: Kuper zarobljen u tami Crne lože i Kuper personifikovan u dva tijela: prvo je „polumutavi simulakrum Dagi

david-lynchs-masterpiece/ (pristupljeno 25. 1. 2021)

Džons“ (Sims, 2017), a drugo je Mr C, zaposjednut zlim duhom BOB-om i vinovnik mnogih zločina. Nasuprot njemu, Dagi vodi miran porodični život. Sa svojom uspavanom ili još neprobuđenom sviješću, Dagi u nekim scenama djeluje kao naivno dijete. Kad je pred njim šolja vrele kafe, Kuperovog omiljenog napitka, Dagi opeče jezik ne mogavši da sačeka da se kafa ohladi. U najopasnijim situacijama, on je potpuno nesvjestan mogućih posljedica, pa pokazuje neustrašivost i vanredne sposobnosti hladnokrvnog snalaženja i redovno izlazi kao herojski pobjednik. Dagijev povratak u svoje ranije sopstvo je njegov način da nauči da bude bolji čovjek nego što je stvarno bio i tako postigne iskupljenje (Kreider, 2018).

Kako je već pomenuto, mnogi kritičari su istakli da gledanje sva tri dijela trilogije *Tvin Piksa* djeluje kao nešto „začudno uznemirujuće“, u smislu u kojem je Frojd (Freud, 1919) definisao taj lingvistički dvosmisleni termin koji može da označava smirujuće i njegovu remetilačku suprotnost koja se kreće od blagog stupnja neugodnosti, pa sve do najvećeg stupnja neprijatnosti u vidu jezivog. U odnosu na ranija dva dijela trilogije, začudno uznemirujuće je doseglo najviši stupanj upravo prikazivanjem scena cijepanja Kuperovog lika i situacija u kojima njegovi dvojnici djeluju tako da ono što izgleda svakodnevno poprima neobično uznemirujući kvalitet (Yates, 2021). Takve scene dostižu kulminaciju u završnim epizodama *Povratka* kada se gledaoci osjećaju kao da gledaju scene mješavine naučne fantastike i užasavajućih horor filmova. U akcionom klimaksu *Povratka,* BOB izranja iz Kuperovog tijela kao oličenje mržnje ali ga konačno razbija i uništava Fredi *(Jake Wardle)*, sporedni lik završne trilogije, obdaren natprirodnom fizičkom snagom. U drugom, intelektualnom klimaksu, sekretarica Lusi ubija zlog Kuperovog dvojnika, koji zatim biva konačno uništen. Dobri Kuper je najzad oslobođen iz Crne lože. U jednoj od posljednjih sekvenci *Povratka,* izgleda kao da se on prenuo iz svojih mutnih

sanjarenja (Sims, 2017), pa sav ozaren nekom unutrašnjom srećnom smirenošću, najavljuje dolazak u Tvin Piks.

Psihološka trauma kojom je otpočela serija – zlostavljanje i ubistvo Lore Palmer – višestruko je reflektovana i u *Povratku.* Svaka epizoda počinje prikazom uramljene slike nasmješene Lore Palmer. Njen momak, Bobi Brigs (Dana Ashbrook), sada u srednjem životnom dobu, gleda u portret svoje odavno mrtve djevojke Lore, „ikonične žrtve" Linčovog filma (Sims, 2017). Na opasnost mračnog usuda stalno podsjeća „Crna Loža" koja ukazuje na područje tame s kojim se Kuper sučeljava u svojoj herojskoj odiseji, na putu povratka iz onostranog u realni svijet.

Završno Kuperovo nostalgično putovanje spaja nas sa početkom trilogije tako što se usredsređuje na njegov onostrani susret sa Lorom, odavno nestalom iz ovog svijeta. FBI agent se vraća u prošlost, na mjesto Lorinog ubistva, i u sceni reminiscencije na Linčov film *Brisanje glave,* uklanja je iz arhiva serije. Na taj način, u natprirodno naučnofantastičnom svijetu *Tvin Piksa,* Lora može da oživi. I odista, Kuper je u toku svog putovanja sa svojom pomoćnicom Dajen[13] *(Laura Dern)* pronalazi u jednom motelu u Teksasu. Lora tamo živi pod drugim imenom, bez svijesti o svom ranijem identitetu. Kad Kuper odvede Loru do kuće njenog djetinjstva i stradanja, tamo živi neka druga porodica. Pri tom prodoru realnosti u natprirodni svijet, zbunjeni Kuper se zapita: „Koja je sada godina?", a Lora ispušta nezemaljski krik i nestaje.

Gledaoci koji održavaju kult *Tvin Piksa* raspravljali su o mogućem semiotičkom značenju ove sekvence koja podsjeća na

[13] U *Povratku* se prvo pojavljuje Dajenino lažno otjelovljenje koje je stvorio Kuperov dvojnik sa zadatkom da likvidira FBI isljednike. Prava Dajen se pojavljuje tek u završnim epizodama, pošto je uništeno njeno lažno otjelovljenje koje je ustvari bilo *tulpa,* paranormalni objekt čiji je tvorac Kuperov zli dvojnik. Prema teozofiji i misticizmu, tulpu stvaraju duhovne i mentalne sile. Vidjeti: https://en.wikipedia.org/wiki/Tulpa (pristupljeno 1. 12. 2021)

košmarni san. Neki od njih su zaključili da je Linčov pokušaj raščinjavanja svakog zla neracionalan i prirodno se mora završiti neuspjehom. Jednako je nemoguće opovrgnuti činjenicu da tama dolazi i iz porodičnog doma. Prvobitna trauma istrajava i ukazuje da Kuper ne može izbrisati ni svoju ličnu traumu nastalu gubitkom Karoline, njegove prve ljubavi.

Cijepanje Kuperovog lika na dva dvojnika (Dagi i Mr C) djeluje kao psihološki proces odbrane mehanizmom regresije na ranija oličenja sopstva. Frojd (Freud, 1938) je u svom posljednjem, nedovršenom djelu opisao konflikt koji od najranijeg životnog doba postoji između zadovoljenja nagona i poštovanja realnosti. Nastojanje ega da uspješno zadovolji ta dva suprotstavljena nastojanja ima svoju cijenu. Kako je prvobitno ukazao Frojdov najbliži saradnik Ferenci (Ferenczi, 1930–1932), pod dejstvom traume nastaje takvo cijepanje sopstva, podjela koja se u književnim djelima i drugim narativima (posebno filmskim) prikazuje u vidu raznih likova koji zastupaju pojedine instance u strukturi ličnosti. Na taj način bismo mogli razumjeti i dubinsku psihologiju *Povratka.* Karolinina smrt, trauma koju je Kuper pretrpio u svojoj mladosti, mogla se reaktivirati pod uticajem nove traume, tragedije koja se ponovila u Tvin Piksu kao Lorina smrt. Dagi bi predstavljao rano, adolescentno Kuperovo sopstvo, dok bi Mr C mogao biti agresivni i osvetnički, nagonski dio ličnosti koji je bio potisnut ali je oslobođen od kontrole kad je Kuperov ego zarobljen u Crnoj loži. U *Povratku* je taj proces cijepanja prikazan kao borba dobra i zla u kojoj učestvuje veliki broj likova. Jedni su prikazani kao elementi dobra – Kuperovi pomoćnici, drugi kao elementi zla – njegovi protivnici. Imajući u vidu udvajanje važnih likova, posebno glavnog lika Kupera, a takođe i fragmentaciju kao glavni Linčov metod prikazivanja svijeta *Tvin Piksa* u završnom dijelu TV serije (Halskov, 2017, 2021), imamo dovoljno argumenata da iz psihoanalitičke perspektive, sagledamo *Povratak* kao Kuperovu intrapsihičku

borbu. Koristeći Bionovu teoriju (Bion, 1962), možemo pretpostaviti da su Kuperovi saveznici u toj borbi njegovi *alfa elementi*, zdravi djelovi sopstva koji obrazuju alfa funkciju, bitnu za racionalno mišljenje. Njegovi protivnici, naročito njegov zli dvojnik, zastupaju *beta elemente*, psihički neprorađene čulne utiske i misaono neobrađane afektivne doživljaje. Konačan ishod intrapsihičke borbe, audiovizuelno predstavljen kao niz transformacija, dovodi do konačne integracije svih psihičkih funkcija i završne pojave pravog Dejla Kupera, agenta FBI. Takav ishod je ostvaren upotrebom psihičkih mehanizama odbrane koji izbacuju beta elemente, uključujući i viziju Mistera C koji je najzad uništen i odaslan u nedođiju Crne lože. Naravno, ovo je samo jedno od niza mogućih tumačenja višeznačne trilogije *Tvin Piks*.

Oniričnost Tvin Piksa

Shvatanje da su filmovi poput snova datira od prvih filmskih ostvarenja. Tu oniričnu metaforu su prihvatili mnogi teoretičari filma, a Kristijan Mec je razvio u svom semiološko-psihoanalitičkom proučavanju metapsihologije filmskog gledalaštva (Metz, 1975, 1982). Linč je sa snolikim, tj. oniričnim svijetom Tvin Piksa ne samo oživio, već i proširio tu povezanost filma i sna; ta činjenica je dobila veliki publicitet u sekundarnim i u tercijarnim tekstovima.

Gledaoci *Tvin Piksa* su najviše bili iznenađeni osobinom *Tvin Piksa* da svijet prikazuje na neobično snoliki način, kao pitanje koje se u toj TV seriji postavlja: „Da li je ovo stvarno ili je ovo samo čudan, uvrnuti san?“

Onirična metafora se u *Tvin Piksu* jednako odnosi na snoliko prikazivanje realnog koje poprima elemente čudnog i snolikog, kao i na prikazivanje natrpirodnog i na obilje različitih vrsta snova, vizija i izmijenjenih stanja svesti.

Tvin Piks audio-vizuelno rijetko predstavlja prijatne snove, a često veoma neprijatne snove, užasne noćne more koje u filmu, još jače nego u seriji, kulminiraju u agoniji Lore Palmer. Poslije Lorine smrti, noćne more muče Lorinu ojađenu majku Saru: u prvoj, neki lik koji ostaje nevidljiv otkopava jedan medaljon, u drugoj joj se javlja vizija užasnog sjedokosog čovjeka.

Snovi odražavaju naše želje koje su nedostižne u stvarnosti. Kako je ispunjenje želja nemoguće, u snovima često prevladavaju naši strahovi i psihičke traume koje u spavanju doživljavamo u obliku košmara, odnosno noćnih mora. Mekgauen (McGowan) uočava da se i snovi koji počinju kao naizgled savršeno blaženstvo završavaju razočarenjem. Noćne more zamjenjuju prvobitnu optimističku fantaziju i onemogućavaju idealni san. Tako se stvara ciklus prijatni snovi – noćne more sa preovlađivanjem ovih drugih. Takva ciklična struktura je očigledna u Linčovoj trilogiji *Tvin Piks*, kao i u filmu *Izgubljeni autoput* (*Lost Highway*), metaforično predstavljena kao svjetlost i tama, borba dobra i zla kao najvažniijih životnih načela. Neobično uzbudljivi i zagonetni elementi u sadržaju snova karakteristični su za sanjanje u REM[14] fazi spavanja. Agent Kuper ima takve bizarne snove u svim djelovima trilogije. Na početku četvrte epizode prve sezone, Kuper ukazuje kako treba tumačiti snove: „Dešifruj kôd, riješi zločin!“ Na takvo tumačenje snova kao rebusa ukazano je upravo u Frojdovom *Tumačenju snova* (Freud, 1900).

Najoriginalnija sekvenca sna, različita od svega dotad prikazanog na TV, nesumnjivo je Kuperov san u drugoj epizodi prve

[14] REM je akronim engleskog naziva za brze pokrete očiju – **R**apid **E**ye **M**ovements – jednu od glavnih karakteristika sanjanja u toj fazi koja se karakteriše i električnom aktivnošću mozga sličnoj onoj u budnom stanju i zanimljivim doživljajima, punim snažnih emocija. Druga vrsta snova, van REM faze, nije povezana sa jakim uzbuđenjima već se karakteriše neodređenim mislima i mirnim aktvnostima (Martinović Ž. i Martinović M, 2011).

sezone naslovljenoj „Zen, ili vještina hvatanja ubice“.[15] U prvoj sceni tog sna, Kuper sa izboranim licem liči na starca. On sjedi u čekaonici, Crvenoj sobi u kojoj su i plafon i svi zidovi crvene boje, kao i zavjese koje, potpuno sprečavaju da se nazre išta izvan te sobe. U sobi je čovječuljak (*Michael J. Anderson*) u crvenom sakou koji ustaje iz fotelje. On izgleda veseo i kaže: „Hajde da igramo!“ Dok on pleše, vidimo da u drugoj fotelji sjedi Lora Palmer, koja je sada živa. Vidi se silueta neke ptice koja leti iza zavjese. Lora se smiješi Kuperu, zatim ustaje, nježno ga poljubi i nešto mu šapne na uvo što ostaje nečujno, potpuna tajna.

Linč upotrebljava zavjese kao simbol i bitan element zapleta u svojim filmovima,[16] kao i u *Tvin Piksu.* Zavjese i Crvena soba imaju i lično značenje za Linča. Na to ukazuju: činjenica da je sve scene u kojima vidimo Crvenu sobu Linč lično režirao, i sljedeća Linčova izjava:

„Crvena soba je važan deo filma *Vatro hodaj sa mnom*, a ja volim Crvenu sobu. Pre svega, ima zavese, a ja volim zavese. Mislite da se zezam? Volim ih zato što su lepe, za sebe i po sebi, ali isto tako i zato što kriju nešto. Iza zavese ima nešto i ne znaš da li je to dobro ili loše“ (Linč i Makena, 2018: 337).

Crvene zavjese skrivaju puteve kojima se dospijeva u Bijelu ložu ili u Crnu ložu. Kako je obrazložio Komel, Linč je složenom upotrebom zavesa prikazao i „bizarnu, nadrealističku, metafizičku alegoriju same televizije“ (Komel, 2012: 21).

---

15 Sekvenca tog sna je dostupna na jutjubu:
https://www.youtube.com/watch?v=hQioJbPNDIg (pristupljeno 9. 11. 2021)

16 U *Plavom somotu,* prikazane su crvene zavjese iza junakinje filma Doroti (Izabela Roselini), dok ona pjeva pjesmu „Plavi somot.“ Bojd (Boyd, 2014: 7) navodi: „Crvene zavjese iza nje ukazuju na kapiju ulaza Džefrija (glavnog junaka filma) u Dorotin svijet“, gdje će on, na putu svoje adolescentne inicijacije, otkriti višeznačnost seksualnosti i njenu morbidnu stranu u svijetu odraslih.

Vratimo se na analizu prethodno opisanog sna. Jedno od najprihvatljivijih tumačenja, u skladu sa izvjesnim Jungovim načelima (Jung, 1991), dala je Rozmari Rosi.[17] Ona smatra da Kuper koji liči na starca prima poruku iz svog starijeg i mudrijeg sopstva što mu omogućava bolje razumijevanje nejasnoća u svom budnom životu. Čekaonica bi bila znak anticipacije i spremnosti za djelovanje u neizvjesnoj situaciji. Crvena boja simbolizuje unutrašnje strasti, jarost i krv. Zavjesa skriva pogled koji bi težio da od spolja prodre unutra. U skladu s tim, Crvena soba simbolizuje Kuperov bijes ili strast koju on želi da prikrije. Čovječuljak, zvani „Čovjek iz drugog mesta“ nije nijedna konkretna osoba, već je simbol sna. On predstavlja Kuperovo unutrašnje dijete koje je duhovno superiorno u odnosu na grube sile. On polako trlja ruke i pravi zvuk zvonca kojim polako budi Kuperovo podsvjesno. Ples simbolizuje ritam života i Kuperovo osjećanje radosti pobuđeno ulaskom lijepe Lore, simbola strasti, u Crvenu sobu. Po mišljenju ljubitelja serije, prelijetanje ptice iza zavjese bi ukazivalo na anticipaciju Kuperovog dvojnika i najavu novih vijesti. Sjenka bi predstavljala tamni dio Kuperovog sopstva koji je nevidljiv za njegovo budno stanje.

„Čovjek iz drugog mjesta“ i Lora govore glasovima snimljenim posebnom tehnikom registrovanja zvuka unazad, tako da djeluju čudno, neprirodno, kao da su iz onostranog, dok Kuper govori svojim prirodnim glasom, dodajmo, glasom svjesnog racionalnog sopstva. Način govora se pridružuje drugim simbolima sna ukazujući da Kuper još ne prepoznaje jezik podsvjesnog niti poruku koje mu ono šalje. Pojava treperave svjetlosti, u vrijeme kad patuljak ponovo počinje da pleše, ukazuje da Kuper prima poruku iz svog ranog sopstva.

Najteže je analizirati završni dio sna, Lorin poljubac i njeno šaputanje Kuperu. Prema Rosijevoj, Lorin poljubac Kuperu je

[17] Rosemary Rossi (2017) ‘Twin Peaks’: We Analyzed TV’s Greatest Dream Sequence. https://www.thewrap.com/twin-peaks-dream-sequence-analysis-analyzed-dale-cooper-laura-palmer/ (pristupljeno 30. 11. 2017)

rđav sudbonosni znak jer je Lora mrtva ali je i dobronamjerna jer mu ukazuje na potrebu da bude oprezan. Rosijeva ispušta iz svoje analize bitno prostorno obilježje Kuperovog sna: „Čovjek iz drugog mjesta“ je između Kupera i Lore i stalno podstiče njihovu komunikaciju, kao i Lorinu želju da Kuperu prenese ko je njen ubica, ono što je kasnije otkriveno u seriji.

MekGauen polazi od narativa *Tvin Piksa* i ukazuje da „Čovjek iz drugog mesta“ može predstavljati odsječenu ruku jednorukog Majka jer obojica pripadaju Crnoj loži. Analizirajući ontologiju „Čovjeka iz drugog mjesta“, MekGauen koristi Lakanovu teoriju subjektivizacije po kojoj se jedan dio tijela, zbog potčinjavanja označitelju, odvaja i čini tijelo nepotpunim. Subjektu se označitelj nameće kao rez na tijelu, pa taj odvojeni dio tijela postaje libido, izvor nagona u subjektu. [...] Iz te tačke gledanja, možemo razumjeti da „Čovjeka iz drugog mjesta“ zauzima poziciju libida. [...] U filmu *Vatro hodaj sa mnom*, „Čovjek iz drugog mjesta“ ponovo se javlja i kaže: „Želim svu moju [...] *garmonboziju* (ta riječ je neologizam, Linčov i Frostov naziv za tugu i ljudsku patnju). Konzumiranjem ljudskog bola, predstavljenog u vidu sjajno zelenkastog destilata, ‘Čovjek iz drugog mjesta’ simbolizuje nagon smrti, nagon koji se zbog prisile ponavljanja stalno vraća i ponavlja iskustvo gubitka“ (McGowan, 2016: 146). Očito, Kuperov san je višeznačan i dvosmislen a takvim ga čini upravo Linčova virtuoznost u buđenju interesovanja za tajnu i za zadržavanje zagonetne ljepote narativa *Tvin Piksa*.

Jedan od Kuperovih snova je poslužio kao važan trag koji upućuje na pravi identitet Lorinog ubice. U tom snu, Kuper vidi Majka, čovjeka sa jednom rukom, koji uvijek ponavlja jedne te iste stihove:

„Through the darkness of future past
The magician longs to see
One chants out between two worlds

Fire walk with me."[18]

U Kuperovom snu koji spada u najimpresivnije scene prvog dijela TV serije, Jednoruki Majk pominje opasnog čovjeka zvanog BOB, koji ubija zajedno s njim. BOB prijeti: „Možete me smatrati ludim ali ja ću ponovo ubiti!" Bizarno okruženje tog Kuperovog sna povezano je sa Bijelom ložom /Crnom ložom. Kuper je prikazan u transu-sličnom-stanju, kao i u Crnoj loži. U snu, unutrašnje psihičko stanje postaje spolja vidljivo, kao na Mebijusovoj traci, ili kao nemoguća perspektiva oslikana na grafikama holandskog umjetnika Morica Eshera (Escher). Kuper priča Gordonu Kolu svoj uznemirujući san, a zatim izgleda da je upravo u tom snu na čijem početku on stoji ispred kamere koja ga prati dok odlazi do nadzorne platforme gdje zatiče sebe kako ponovo priča san, prije no što naglo nestane. Na tom mjestu, Crna loža prekida scenu praveći digitalizovani prostor i analogni prostor u kome se potpuno prekida razlika između sadašnjice i prošlosti, u eksperimentalnoj nerastumačivoj sceni (Stevenson, 2017).

Crvena soba koja povezuje seriju i film nalazi se ispred hodnika iz kojih se ulazi u Bijelu ložu, ali i u Crnu ložu, te sadrži i elemente dobra otjelovljene u Kuperu, ali i zla koje oličava BOB. U posljednjoj epizodi druge sezone serije, agent Kuper ulazi u Crvenu sobu dok se njegov zli dvojnik pojavljuje u stvarnom svijetu. Iako su u filmu *Vatro hodaj sa mnom* scene Crvene sobe malobrojne, kao i snovi, u jednom Lorinom snu pored nje se pojavljuje okrvavljena Ani Blekbern i kazuje joj da je „dobri Dejl" i dalje zarobljen u Crnoj loži.

U trilogiji je prikazan čitav niz para-oiričnih stanja sličnih snovima; u njih možemo ubrojati *sva izmijenjena stanja svijesti* – delirantna stanja, psihodelična stanja nastala upotrebom droga i stanja sužene i kvantitativno snižene svijesti, sve do kome kao

[18] U prevodu: „Kroz mrak prošle budućnosti / Čarobnjak žudi da vidi / Neko između dva svijeta peva / Vatro hodaj sa mnom."

ireverzibilnog stanja bez svijesti. U komi su prikazani kriminalac Leo Džonson, ali i djevojka Ronet Pulaski koju je prvu napao BOB. Džin, duh koji se često javlja u Kuperovim vizijama, objavljuje: „BOB nam je poznat" čime ukazuje na kompenzacionu silu (koja je, kako se kasnije otkriva, Bijela loža) koja se suprotstavlja bićima kao što su BOB i Majk. Tu ideju potkrepljuje i Ronetino prisjećanje na Lorino ubistvo u kome se otkriva da BOB nije samo simbol sna, već i aktuelno fizičko prisustvo. Na taj način, ubistvo Lore Palmer postaje i duhovni i fizički zločin.[19]

Kako ukazuje Komel (2012), Linč u *Tvin Piksu* upotrebljava prikazivanje oniričnih stanja u subverzivnom smislu, često težeći da na taj način reflektuje koliko je sveprisutna začudnost čovjekove realnosti. Svijet *Tvin Piksa* prikazuje nam se istovremeno „kao jedan od najljepših snova i jedna od najstrašnijih noćnih mora", kako kaže jedan od likova serije. Te riječi su nalik iskazima iz Bretonovog *Nadrealističnog manifesta* (Komel, 2012).

Linč i Frost koriste prikazivanje takvih psihičkih stanja da bi povećali interesovanje publike za raznolikost životnih iskustava u fikcionalnom svijetu *Tvin Piksa.* Jedno od najnadrealnijih takvih stanja je flešbek traume – halucinacija, bezimenog užasa ili zastrašujućeg sna – koje preživljava djevojka Ronet. Ona je jedina osoba koja je preživjela užasan fizički napad u Lilandu otjelovljenog zlog duha BOB-a, poslije čega je bila komatozna, a nakon oporavka ostaje u disociranom stanju amnezije u kome nema sjećanja na svoj prethodni život. U takvom stanju prikazan je njen užasni košmar, u kome ona ispušta očajnički krik, potresan kao da se prolama iz grla oživjelog lika sa Munkove slike *Krik.* Oniричne scene i dijalozi u *Tvin Piksu* imaju obilježja

19 Žižek (2013) u svom eseju o *Dekalogu* Kišlovskog navodi da su Lorinim zlostavljanjem i ubistvom bile prekršene božje zapovijesti, peta (*Ne ubij*) i šesta (*Ne sagriješi bludno – incest*). V. https://sh.wikipedia.org/wiki/Deset_Bo%C5%BEjih_zapovijedi_s_katoli%C4%8Dkog_gledi%C5%A1ta (pristupljeno 12. 12. 2021)

moderne umetnosti, posebno nadrealizma i podsjećaju na neobičnosti sa slika Salvadora Dalija. U jednoj sceni, riba je nađena u aparatu za kafu, pa njen nalazač upozorava: „Nemojte piti ovu kafu, ima loš ukus."

Muzika u seriji (koju je Linč radio sa kompozitorom Anđelom Badalamentijem) podstiče snoliku i nadrealističku atmosferu cijele televizijsko-filmske trilogije. Opšta karakteristika te muzike je da čini prepoznatljivom svaki, čak i bez gledanja, i najmanji fragment *Tvin Piksa*. O tome Ejmi Taubin piše:

„… [Ta muzika] nije samo medij pisca, ona je takođe slušni medij u svakom pogledu, mnogo više nego što je to vizualni medij. Fetišistički mamac serije nalazi se upravo u njenom početku – u kombinaciji muzike i zvučnih efekata koji su egzaktno isti za svaku epizodu, bez obzira koliko se zaplet i likovi mijenjaju." (Taubin, citirano prema: Rapfogel, 2014: 37)

Zajedno s tom karakteristikom, Badalamentijeva muzika ima svoje izrazite specifičnosti koje se u toku svake epizode razvijaju, zajedno sa zvučnim efektima, zavisno od scene ili sekvence koju prati. To je neobična, originalna muzika (posebno Badalamentijev instrumental „Čovjek iz sna", koji se odlikuje stalnim pucketanjem prstima).

Džez muzika u baru nazvanom Kuća kraj puta *(Roadhouse),* u kom nastupaju razni muzički ansambli, mijenja se po stilu, namjeni, i značenju u raznim djelovima trilogije. U prvom dijelu trilogije (prva i druga sezona), taj bar je prijatno mjesto u kome se okupljaju stanovnici Tvin Piksa. U filmu *Vatro hodaj sa mnom*, taj bar je mjesto bespovratnog prelaska Lore Palmer iz uzornog života omiljene učenice srednje škole u razvratni život. U *Povratku,* muzika u baru se prikazuje kao neka vrsta magije koja „namamljuje žive duše i izgubljene duhove u istu sobu, kao ultimativni portal koji vodi u nepoznato".[20]

[20] Vidjeti: Michael Andor Brodeur. *Boston Globe,* July 27, 2017 https://www.bostonglobe.com/arts/television/2017/07/27 /twin-peaks-road-

Kuperova dramatična odiseja završila se, umjesto u budućnosti, nostalgičnim povratkom u prošlost, dospjevanjem u Tvin Piks, mjesto u koje je stigao na samom početku serije. Takav kraj čini da cijela televizijsko-filmska priča *Tvin Piks* izgleda kao san, slično omiljenom Linčovom filmu *Čarobnjak iz Oza* (Linč i Makena, 2018) čime su dva svijeta – svijet realnosti (Kanzas) i svijet fantazije (Oz) – čije su granice tokom čitave serije bile zamagljene, konačno odvojeni (McGowan, 2007).

Maks Šorz, jedan od ljubitelja, poslije gledanja trećeg dijela trilogije, s pravom smatra da je *Tvin Piks* „epsko djelo umjetnosti i književnosti“. Po njegovom tumačenju, trilogija *Tvin Piks* prije svega je san.[21] On za tu tvrdnju ispreda priču sa dosta argumenata, oslanjajući se na citate glavnih i sporednih likova. Jedan od njih, mladi detektiv Filip Džefris u *Vatro hodaj sa mnom* kaže: „Svi mi živimo unutar sna“. Završne Kuperove riječi u *Povratku* glase: „Koja je godina? Je li sve ovo san?“ Iako su, kao što smo vidjeli, reference na snove česte i snolika forma bitni za cijelu trilogiju, *Tvin Piks* je mnogo više od toga, prije svega kulturni objekt i značajno postmoderno umjetničko djelo.

Postmodernizam Tvin Piksa

Prethodno navedeno ukrštanje žanrova, sinematičnost i originalna muzika, koji stvaraju mješavinu običnih i konfliktnih tonova, elemente kontrasta, „hibridno-parodičnu formu pastiša“, učinili su *Tvin Piks* potpuno inovativnim djelom (Komel, 2012: 39). Upotreba marketinških strategija i ranije istaknuta transme-

house-more-than-just-haunt/PbiHkzVimumvA4TWDQmovM/story.html (pristupljeno 28. 11. 2021)

21 Shores, Max. The Dreamer of Twin Peaks https://maxconnections.com/the-dreamer-of-twin-peaks/ (pristupljeno 28. 11. 2021)

dijalnost, uz fokusiranje na Dejvida Linča kao autora, doprinijele su isticanju *Tvin Piksa* kao televizijskog ostvarenja visokog kvaliteta (Marc O'Day, 2002: 119). Još važnije, eksperimentišući sa formom, narativom i tehnikom TV medija, Linč je sa Frostom i saradnicima stvorio postmodernu televiziju koju u *Tvin Piksu* karakterišu autoreferencijalnost, aluzivnost i odsustvo stabilnih identiteta (Komel, 2012; Lyons, 2017).

Sve do pojave *Tvin Piksa,* vladalo je uvjerenje da TV serija, da bi bila umjetnička i imala visoke estetske vrijednosti, mora imati tačno određeno trajanje, kao Bergmanove *Scene iz bračnog života* (*Scenes from a Marriage*), ili *Dan poslije* (*The day after*). Linč i Frost su sa *Tvin Piksom* ostvarili narativ televizijskog serijala koji je otvoreno djelo i može se nastaviti i poslije dugog vremenskog intervala, što je u posljednjoj epizodi druge sezone Lora simbolično najavila u Kuperovom snu: „Vidjećemo se poslije 25 godina."

Fragmentacija audivizuelnih elemenata, scena i epizoda, glavni Linčov metod prikazivanja u *Povratku,* još više djeluje postmoderno nego prva dva dijela trilogije. U prilog značaju fragmentacije i mogućnosti nezavisnog postojanja fragmenata govori i TV prikazivanje kompilacije *Tvin Piks: Izostavljeni djelovi* (*Twin Peaks: The Missing Pieces*) koje je doživjelo premijeru 2014, tri godine prije *Povratka.* U kompilaciji, ako upotrebimo argumentaciju Ane Jerslev, velikog poznavaoca Linčovog djela, „preovlađuju nehijerarhizovani i fragilni nivoi međusobno prepletenih realnosti" od kojih je komponovan i *Tvin Piks* (Jerslev, 2021: 137). Polazeći od Linčove izjave: „Ideje dolaze u fragmentima" Jerslev dokazuje da u Linčovim narativima „fragmenti imaju estetsku strukturu, vlastitu atmosferu i intenzitet što ih razlikuje od cjeline [...] i mogu se shvatiti kao afektivni prostori." Ona zaključuje: „*Tvin Piks: Povratak* je ultimativni fragmentirani Linčov tekst" (Jerslev, 2021: 176–7).

Kompleksni narativi, kao što je trilogija *Tvin Piks,* pružaju gledaocima posebno zadovoljstvo o čemu svjedoče internet portali

na kojima grupe ljubitelja često razmjenjuju svoja zapažanja i mišljenja. Međutim, shvatanje o primarnosti narativa zadovoljava samo one gledaoce koje Eko (Eco, 1987) naziva čitaoci/gledaoci prvog nivoa. Za kritičke čitaoce/gledaoce drugog nivoa i kritičare-eksperte, umjetnička forma sa originalnom nelinearnošću i fragmentacijom čine najvažniji kvalitet *Tvin Piksa*, kao i njegovo pronalaženju nove, sinematične forme TV serije (Halskov, 2017; Jerslev, 2021).

Linč za svoje filmsko-televizijsko stvaralaštvo dobrim dijelom nalazi nadahnuće u svojim snovima, kao niz velikih slikara i filmskih režisera, među kojima posebno mjesto ima Federiko Felini. Linč je zaokupljen i postmodernističkim ontološkim pitanjima svijesti, odnosa eksterijera i enterijera, intrapsihičkog unutrašnjeg svijeta i spoljašnje realnosti. Iako socijalni momenti nijesu u središtu *Tvin Piksa* i Linčovih djela, iz njih provijavaju glavne tenzije u američkoj kulturi i društvu izloženom dramatičnim tehnološkim i društvenim promjenama koje su obilježile kraj XX i prve decenije XXI vijeka. Uz to, Linč je svoja oniričnа iskustva u svom stvaralaštvu produbio poznavanjem budizma i „izvjesnih hinduističkih mitova u kojima su osobe toliko upletene u snove drugih i snove-u-snovima, pa se gledalaštvo osjeća zbunjenim u odnosu na osnovno egzistencijalno pitanje ‘šta je realno’“ (Bulkeley, 2003).

Tvin Piks je, uz neupitnu estetsku vrijednost, zbog ogromne gledanosti širom svijeta postao geopolitički fenomen. Stoga možemo zaključiti da trilogija *Tvin Piks* nije samo velika televizijsko-filmska zabava, već je, naročito sa završnim dijelom *Povratak*, značajno umjetničko djelo koje omogućava intelektualno uživanje i zaslužuje dodatno vrijeme za kontemplaciju i analizu.

Literatura:

- Berton, Mireille et Boni, Marta (2019), Comment étudier la complexité des séries télévisées?: vers une approche spatiale. *TV/Series*, URL: http://journals.openedition.org/tvseries/3691;
DOI : 10.4000/tvseries.3691 (pristupljeno 11. 10. 2021)

- Bianculli, David (1992), *Teleliteracy: Taking Television Seriously*, Continuum, New York.

- Bion, WR (1984), *Learning from Experience*, Karnac Ltd. London.

- Boyd, Nolan (2014), *Dark reflections: fantasy and duality in the work of David Lynch.* Thesis Submitted to the Graduate Faculty of Wake Forest University Graduate School of Arts and Sciences in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts, Winston-Salem, North Carolina.

- Bulkeley, K. (2003), Dreaming and the cinema of David Lynch, *Dreaming* 13, 49–60. doi:10.1023/a:1022190318612

- Burns, A (2015), *Wrapped in Plastic: Twin Peaks (Pop Classics)*, Toronto: ECW Press.

- Chion, Michel (2006), *David Lynch*, Translated by Robert Julian, 2nd ed. London: British Film Institute.

- Daković N, Milovanović (2013), „Pojmovnik TV serija“, U Eskenazi, Žan-Pjer, *Televizijske serije, Budućnost filma?* Clio, Beograd.

- Dolan, Marc (1995), The Peaks and Valleys of Serial Creativity: What Happened to/on *Twin Peaks*, In Lavery, David (Editor), *Full of Secrets: Critical Approaches to Twin Peaks*, Ed. Detroit, MI: Wayne State University Press, pp. 30–50.

- Eco, U. (1985), “Casablanca”: Cult Movies and Intertextual Collage, *SubStance*, *14*(2): 3–12. https://doi.org/10.2307/3685047

- Eco, Umberto (1987), L’innovazione nel seriale, In Eco, *Sugli specchi e altri saggi*, p. 125–146, Bompiani, Milano.

- Eskenazi, Žan-Pjer (2013), *Televizijske serije, Budućnost filma?* Clio, Beograd.

- Ferenczi, Sandor (1930–1932), Notes and fragments, In *Final Contributions*, London: Hogarth, 1955, pp. 219–279.

- Fiske, J. (1988), *Television Culture*, London: Methuen.

- Fiske, John (1991), Moments of television: neither the text nor the audience, In Slither E, Borhens H, et al (Eds). *Remote Control*, Routledge, London, p. 56–78.

- Freud, Sigmund (1900), Traumdeutung, In Freud, S. *Gesammelte Werke: II–III*, Imago Publishing Co. Ltd. London, 1942.

- Freud, Sigmund (1919), Unheimliche, In Freud, S. *Gesammelte Werke: XII*, 229–268, Imago Publishing Co. Ltd. London, 1941.

- Freud, Sigmund (1938), Die Ichspaltung im Abwehrvorgang, *Gesammelte Werke: XVII*, 59–62, Imago Publishing Co. Ltd. 1947.

- Frost, M (2016), *The Secret History of Twin Peaks*, New York: Flatiron Books.

- Frost, S (1991), *The Autobiography of F.B.I. Special Agent Dale Cooper: My Life, My Tapes*, New York: Pocket Books.

- George, Diana H. Lynching Women: A Feminist Reading of Twin Peaks, In Lavery, David (Editor) *Full of Secrets: Critical Approaches to Twin Peaks*, Ed. David Lavery, Detroit: Wayne State UP, 1995, 109–19.

- Halskov, Andreas (2015), *TV Peaks: Twin Peaks and Modern Television Drama*, Odense: University Press of Southern Denmark.

- Huxley, Aldous (1954), *The Doors of Perception*, Chatto and Windus, London

- Jerslev, Anne (2021), *David Lynch: Blurred Boundaries*, Springer, Cham.

- Jung, Carl Gustav (1991), *Traumanalyse: Nach Aufzeichnungen der Seminare 1928–1930*, Walter-Verlag, Olten.

- Komel, Mirt (2012), *Twin Peaks in postmodernizem kava, pita, sova, škrat*, Ljubljana: Slovenska kinoteka.

- Kreider, Tim, But Who Is the Dreamer? Twin Peaks: The Return,

Politics Letters, May 28, 2018
http://quarterly.politicsslashletters.org/dreamer-twin-peaks-return/ (pristupljeno 25. 1. 2021)

- Linč, Dejvi i Makena, Kristin (2018), *Soba za snove*, Dereta, Beograd.

- Lynch, Jeniffer (1990), *The Secret Diary of Laura Palmer*, New York: Pocket Books.

- Lovery, David (2005), Introduction: The Semiotic of Cobbler: Twin Peak's Interpretive Community, In Lovery (Ed.): *Ful of Secrets: Critical Approaches to Twin Peaks*, Wayne State University Prss, Detroit, p. 1–21.

- Lyons S. (2017), Between Two Worlds: *Twin Peaks* and the Film/Television Divide, *Open Library of Humanities*, 3(1), p. 8. DOI: http://doi.org/10.16995/olh.89

- Martinović, Žarko i Martinović Milica (2011), *Spavanje i snovi u zdravlju i bolesti*, Naučna KMD, Beograd.

- McGowan, Todd (2007), *The Impossible David Lynch*, New York: Columbia University Press.

- McGowan Todd (2016), Lodged in a Fantasy Space: *Twin Peaks* and Hidden Obscenities, In: Weinstock J.A., Spooner C. (eds) Return to Twin Peaks. Palgrave Macmillan, New York, https://doi.org/10.1007/978-1-137-55695-0_8

- Mittell, Jason, (2006), "Narrative Complexity in Contemporary American Television", *The Velvet Light Trap* 58(1): 29–40 DOI: 10.1353/vlt.2006.0032 (pristupljeno 28. 1. 2021)

- Olson, Greg, (2008), *David Lynch: Beautiful Dark*, Lanham: Scarecrow.

- Rapfogel, J et al, (2014), Rethinking Television, *Cineaste*, 39(4): 26–38.

- Rosenbaum, David (2005), Art and Politics of Twin Peak, In: Lovery. David (Ed.), *Ful of Secrets: Critical Approaches to Twin Peaks*, Wayne State University Press, Detroit, p. 22–29.

- Sims, David, David Lynch Found the Perfect Ending for *Twin Peaks. The Atlantic* September 5, 2017

- Stevenson, Billi (2017), Lynch: Twin Peaks: Fire Walk With Me (1992) https://cinematelevisionmusic.com/2017/05/21/lynch-twin-peaks-fire-walk-with-me-1992 5. 11. 2021

- Stevenson, Diane (2015), Family romance, family violence, and the fantastic in Twin Peaks, In Lavery, David (Editor *Ful of Secrets: Critical Approaches to Twin Peaks*, Wayne State University Prss, Detroit, USA.

- Yates, Mark (2021), The owls are not what they seem: Uncanny doubles in *Twin Peaks.* In Szanter, Ashley, (Editor) *Policing the Monstrous: Essays on the Supernatural Crime Procedural,* McFarland Inc. Publishers, Jefferson NC, USA, pp. 29–45.

- Rapfogel, J et al. (2014), Rethinking Television, *Cineaste*, 39(4): 26–38.

- Rosenbaum, Jonathan (1995), Art And Politics of Twin Peaks, In Lovery, Davi (Editor), *Full of Secrets: Critical Approaches to Twin Peaks*, Detroit: Wayne State University Press.

- Todorov, Cvetan (1987), *Uvod u fantastičnu književnost*. prevela sa francuskog Aleksandra Mančić-Milić, Rad, Beograd.

- Todorov, Tzvetan (1966), *The Typology of Detective fiction,* Routledge, London, 2010.

- Woodward RB. **(**1990) A dark lens on America, New York Times Jan 14, 1990 https://www.nytimes.com/1990/01/14/magazine/a-dark-lens-on-america.html (pristupljeno 29. 11. 2021)

- Van Zoonen, L. (2017), Intertextuality. In Rössler, P., Hoffner, C. and L. van Zoonen.(eds), *The International Encyclopedia of Media Effects,* Wiley-Blackwell. DOI: 10.1002/9781118783764

- Žižek, Slavoj (2000), *The Art of the Ridiculous Sublime: On David Lynch's Lost Highway,* Walter Chapin Simpson Center for the Humanities, Seattle, USA.

- Žižek, Slavoj (2013), *Lacrimae rerum*, Éditions Amsterdam, Paris.

BIBLIOTEČKA I ARHIVSKA GRAĐA U FONDU NARODNOG MUZEJA CRNE GORE

Marina Šoć

The Archive and Library Department of the National Museum of Montenegro consists of 57,660 bibliographic units. Documents from the archive date from the 13th century up to 1916. There are over 100,000 different documents, charters, acts, letters. The Museum also keeps an extensive and diverse material from the period of the reign of King Nikola Petrović.

Muzej kralja Nikole pored mnogobrojnih kolekcija raspolaže izuzetno vrijednim arhivalijama koje se čuvaju u bibliotečko-arhivskom odjeljenju Narodnog muzeja Crne Gore.

Bibliotečko-arhivsko odjeljenje, smješteno je u dvorskoj zgradi (nekadašnjoj „perjaničkoj kući“ koja je za potrebe smještaja dijela arhivskog i bibliotečkog fonda adaptirana 1970. godine), uz Dvor kralja Nikole, posjeduje izuzetno vrijedne primjerke starih i rijetkih knjiga i arhivske građe.

Arhivsko-bibliotečko odjeljenje baštini staru arhivsku građu (broji oko 100.000–110.000 dokumenata smještenih u 397 fascikli sa 238.397.3 listova). Biblioteka posjeduje fond od 57.660 bibliografskih jedinica.

Dokumenta iz arhivskog fonda datiraju se u period od XIII vijeka do 1916. godine. Baštini raznorodna dokumenta koja govore o hiljadugodišnjoj političkoj istoriji Crne Gore, diplomatske i vojne prepiske, spise iz pravne istorije, demografije, socijalne i kulturne istorije.

Najstarija zbirka datira se u period od XIII do početka XVI vijeka. Odnosi se, između ostalog, na povelje iz epohe Nemanjića, povelje Ivana Crnojevića, Balše Crnojevića, zatim na pergamentu pisanih dokumenta mletačkih duždeva i druga sačuvana vrijedna dokumenta iz ove epohe.

Arhivska građa od XVI do XVIII vijeka, veoma je značajan istorijski izvor, koji obuhvata sve pore društvenog života od administrativnog do sudskog uređenja, etničku i socijalnu strukturu, do trgovine i ekonomskih prilika u državi i okruženju. Riječ je o preko 100.000 raznih dokumenata, spisa, povelja, akata, potvrda, pisama, gramata.

Između ostalog, sačuvani su dokumenti iz perioda vladavine vladika iz različitih crnogorskih plemena (1517–1696), vrijedna građa iz perioda vladavine dinastije Petrović-Njegoš. Među njima posebno značajan dokument je prvi pisani zakon Crne Gore – *Stega*[1]. Gotovo u cjelosti sačuvana je arhiva knjaza Danila I Petrovića, svjedočanstvo njegovog državničkog rada, kao i *Danilov zakonik*[2] iz 1855.

---

1 Posebno vrijedan dokument je prvi pisani zakon Crne Gore, *Stega*, usvojen na opštecrnogorskom zboru crnogorskih i brdskih plemena 1796.

2 Zakonski akt sadrži 95 članova, kojima su regulisana važna ustavnopravna pitanja koja su se odnosila na modernizaciju i izgradnju savremenog državno-pravnog poretka Crne Gore.

Period XIX vijeka odnosi se na dokumenta iz doba vladavine kralja Nikole Petrovića. Sačuvana je obimna i raznovrsna građa. Ona je dragocjeno svjedočanstvo prosperiteta i razvitka crnogorske države krajem XIX i prvih decenija XX vijeka. Istorijski značajni dokumenti toga perioda su ugovori razgraničenja međunarodno priznate Crne Gore sa Turskom, Austrijom, Konkordat sa Vatikanom, ženidbeni ugovori, zvanični i privatni kontakti kralja Nikole Petrovića, njegov književni opus, Imovinski zakonik iz 1880. i mnogi drugi vrijedni spisi.

Rariteti u dvorskoj biblioteci

Nekadašnja dvorska biblioteka krajem devetnaestog vijeka, dobija oblik moderne biblioteke uređene po savremenim bibliotečkim standardima. Sačuvane knjige su na gotovo svim evropskim jezicima. Među luksuzno opremljenim povezima ističu se djela njemačkih klasika Getea (Johann Wolfgang von Goethe 1749–1832), Šilera (Johann Christoph Friedrich von Schiller 1759–1805), Lesinga (Gotthold Ephraim Lessing 1729–1781).

Od engleskih autora za Crnu Goru je posebno interesantna knjiga engleskog arheologa Munroa (J. A. R. Munro, W. C. F. Anderson, J. G. Milne, F. Haverfield, *On the Roman Town Doclea in Montenegro,* Westminster 1896), poklon autora knjazu Nikoli sa posvetom: *To His Higness Prince Nikolas of Montenegro with the respectful compliment of authors*[3].

Od francuskih autora u bilbioteci nalaze se djela Molijera (Jean-Baptiste Molière 1622–1673), Tijerova (Thiers Adolphe 1797–1877), trotomna *Istorija francuskog carstva,* zatim nekoliko putopisnih djela, *Dinastički rodoslov Romanovih.*

Na italijanskom jeziku sačuvano je višetomno, luksuzno opremljeno djelo *Pohodi Eugenia Savojskog* i dvije knjige o

[3] Stojanka Ivanišević, Rariteti u Dvorskoj bilioteci na Cetinju, *Glasnik narodnog muzeja Crne Gore*, knjiga VI, Cetinje, 2010, str. 234.

odnosima dinastija Petrović-Njegoš i Savoja, *Svoje i Crna Gora* Carrera Arnalda.

Od ruskih autora zastupljeno je četvorotomno izdanje Tolsojevog *Rata i mira,* sarbana djela Gogolja, Puškina, kao i ruski prevod Geteovog *Fausta.* Interesantne su i knjige: *Istorija južnoslovenskih država, Rusija i Crna Gora 1485–1889,* dvotomna luksuzno opremljena studija *Ruska vojna sila.*

Sačuvana su i dva ceremonijala – jedan povodom prenosa posmrtnih ostataka knjaginice Marije Petrović 1885, drugi povodom vjenčanja knjeginjice Milice Petrović i velikog knjaza Petra Nikolajevića 1889, luksuzno opremljene i ukrašene zlatotiskom.

Od djela knjaza Nikole, čuva se prvo izdanje *Balkanske carice* iz 1886. kao i njena muzička obrada, italijanskog kompozitora Sarno-San Giorgio Dionisie.

Posebnu grupu rariteta čine knjige štampane u malom tiražu. Jedno od njih je djelo ruskog vizantologa Kondrakow Nikodim Pavlovitch *Vizantijski emajl – istorija i spomenici,* štampana na francuskom jeziku u Frankfurtu 1892. sa posvetom knjazu Nikoli.

Kao posebno vrijedna građa ističu se *inkunabule, Ljetopis Cetinjske osnovne škole, Stematografija, Iz knjige Pravoslavnoje Ispovjedanije, Istorija o Varlaamu, Oktoih petoglasnik* (dva primjerka), *Služebnik, Rukopisno jevanđelje iz XVII vijeka, Oktoih prvoglasnik, Rukopisno jevanđelje* – poklon Cetinjskom manastiru od igumana Rafaila iz Farmaka, *Molitvenik, Psaltir, Rukopisno jevanđelje (Vlaško),* sa zapisom iz 1503. godine, Jedan ilustrovani list iz *Oktoiha, Oktoih.* Svojevrsni rariteti su fototipska izdanja *Ostromirovog evanđelja pisanog 1056–57. i Miroslavljevo evanđelje* koje je ilustrovao Grigorije Dijak krajem XII vijeka za zadužbinu kneza Miroslava, manastir sv. Petra u Bijelom Polju.

Značajni dio bibliotečkog fonda pripada knjigama sa luksuznim povezima ukrašenim inicijalima i portretima vladajućeg

para kralja i kraljice. Kao ukrasni elementi na koricama, poslužili su crnogorski grb i zastava, efektno izrađeni u različitim likovnim tehnikama.

Veliki broj knjiga i muzikalija ima posvete (rukopisne i štampane) članovima vladarske porodice, povodom raznih porodičnih i državnih događaja.

Oktoih prvoglasnik

Oktoih prvoglasnik prva je štampana ćirilična knjiga kod Južnih Slovena, štampana tokom 1493, završena, 1494. godine. Jedna je od pet knjiga iz Crnojevića štamparije (*Oktoih petoglasnik, Psaltir, Molitvenik* ili *Trebnik, Četvorojevanđelje*).

Inicijator štampanja ove najznačajnije, najsadržanije i najčešće korišćene bogoslužbene knjige je, što se može zaključiti iz kolofona, *va Hrista Boga blagoverni i Bogom hranimi Gospodin Đurađ Crnojević*, sin Ivana Crnojevića, koji je na čelo Crne Gore došao poslije smrti oca.

Oktoih prvoglasnik

Pojava štamparije u srednjovjekovnoj Zeti (Crnoj Gori), posljednjoj slobodnoj državi na Balkanu, predstavlja svojevrstan kulturni fenomen. Štamparija je odigrala ogromnu ulogu, dajući snažan podsticaj u nastajanju južnoslovenske kulture i očuvanju nacionalne samosvijesti kod Crnogoraca. Đurađ Crnojević, erudita, vizionar, mecena, svestrano obrazovan i nadaren, donosi iz Venecije štamparsku presu sa pokretnim slovima i počinje da štampa bogoslužbene knjige. Izdanja ove štamparije postala su obrazac „visokokvalitetnog poligrafskog ostvarenja“ i talentovanog umjetničkog rješenja. To su u pravom smislu riječi „remek djela, koja niko u XVI vijeku nije uspio da nadmaši“.

U predgovoru i kolofonu *Oktoiha prvoglasnika*, Đurađ govori (kroz lik svog štampara jeromonaha Makarija), da mu je osnovni motiv za nabavku štamparije i štampanja knjige: „opadanje svetih knjiga zbog grabeži i razdiranja od Agarjanskog poroda“ ističući „potrudih se podstaknut svetim duhom i sastavih forme na kojima za jedno ljeto osam ljudi svršiše Oktoih od četiri glasa“. Vizionarski, mudro je spoznao da će knjiga postati „moćno oružje u borbi za očuvanje nacionalne bitnosti i maternjeg jezika“.

Sačuvani primjerak *Oktoiha prvoglasnika*, koji se čuva u Muzeju kralja Nikole ima 269 štampanih listova. U uvodnom dijelu, prije prvog štampanog, su dva prazna lista od kojih prvi ima vodeni žig, heraldičku oznaku dinastije Crnojević, dvoglavog krunisanog orla, kao i posljednji list knjige[4]. *Oktoih prvoglasnik* štampan je na papiru u dvije boje (crvena i crna) u

[4] Na lijevoj strani lista 253, umjesto teksta nalazi se šrafirana tabela, a na desnoj strani lista 269 su kratki zapisi, crteži i drugi rukom pisani znaci. Na donjoj margini lista 65 primijećen je izblijedjeli zapis u dva reda. Veličina listova je nejednaka (razlika je u mm) i iznosi 25,4 x 19,8 cm. Povez, odnosno korice knjige su 27 x 21 cm, dok sačuvani, originalni dio poveza iznosi najviše 26,5 x 20 cm, a u najmanjem dijelu 24,3 x 19 cm.

stilu renesanse, ukrašen inicijalima i zastavicama. Isključivanje redova je odlično i po pravilu imaju istu dužinu. Stranica sloga obično iznosi 30 redova. Na naslovnoj strani je zastava sa ukomponovanim grbom Crnojevića i inicijalom P (ćirilica). Štamparsko umijeće i finoća tehničke izrade obezbjeđuje ovoj inkunabuli „primat među štampanim knjigama".

Oktoih prvoglasnik[5] posjeduje izuzetne umjetničke, estetske i grafičke vrijednosti. Ljepota i finoća grafičkog rješenja i štampe bila je od nastanka i kroz čitav XVI vijek neprevaziđena. Jasna, lako čitljiva slova, izvanredno isključivanje redova, majstorski prelom stranice, zastavice i inicijali djelo su iskusnog gravera, a izvanredno grafičko komponovanje teksta svjedoči o izuzetnim umjetničkim kvalitetima štampara.

Doprinos Đurđa Crnojevića i Makarija je nemjerljiv u približavanju Gutenbergovoj svjetskoj riznici kulture. Nažalost, djelatnost Crnojevića štamparije ubrzo je prekinuta (1496), u vrijeme njenog istinskog procvata kada je inklinirala vrhunskim dostignućima.

Zatvorena knjiga, izgled i stanje knjige

[5] Oktoih prvoglasnik iz Crnojevića štamparije u Narodnom muzeju Crne Gore inventarisan je (inv. br. 16829), nakon što ga je 1948. godine otkupilo Ministarstvo kulture Narodne Republike Crne Gore od sinova pok. Dušana Vuksana, kako svjedoči sačuvani dopis br. 217/1948.

Jedan ilustrovani list iz Oktoiha petoglasnika

Druga cetinjska inkunabula, prva ćirilična knjiga sa ilustracijama *Oktoih petoglasnik*[6] štampan je na Cetinju krajem januara 1494. godine. Na temelju raspoloživih podataka i sačuvanih fragmenata imala je 272 lista (veličine 26,5 x 18 cm sa po 31 retkom na stranici). Štampar Makarije koristio je isti vrstač kao i u radu na *Oktoihu prvoglasniku,* samo je neznatno povećao broj redova. Kao i ostala izdanja tipografije Đurđa Crnojevića, štampan je u dvije boje: crnoj i crvenoj. Ovaj način izrade, dvobojna tehnika štampe, zastupljena u Crnojevića izdanjima, tradicija je koja je bila široko prihvaćena u izradi slovenskih rukopisnih knjiga. Inkunabula nigdje nije u cjelosti sačuvana. Prema podacima Đorđa Sp. Radojičića sačuvano je „37 cijelih listova i ostatak jednog lista sa četiri ilustracije, koji se nalaze u Dečanima i jedan list u Državnom muzeju na Cetinju“. Jedan ilustrovani list iz *Oktoiha petoglasnika* prikazuje scenu *Predanije Hristovo.*

Ilustracije *Oktoiha petoglasnika* rađene su s velikim majstorstvom. Na relativno ograničenom prostoru središnjeg dijela, graver vješto gradi složene kompozicije s mnogo likova. Pet od šest poznatih ilustracija imaju nazive (*Sabor besplotnih sila, Sabor časnoga proroka Preteče, Predanije Hristovo, Sabor svetih apostola i sv. Nikole, Vaskresenje Hristovo*), naznačene na samim gravirama, dok je šesta sa predstavom Crnojevića manastira na Cetinju bez naziva.

6 Originalni list nema sačuvane ravne ivice lista već su sve četiri strane nepravilnih završetaka. Veličina originalnog dijela lista, najveći dio 24,6 x 15,7 cm, najmanji dio 20,4 x 15 cm, a veličina lista sa konzervatorskom dopunom je 25 x 18,9 cm. List je izložen između dva stakla pored *Oktoiha prvoglasnika*. Inv. br. 16828

List iz *Oktoiha petoglasnika*

Treća ilustracija *Predanije Hristovo* čuva se u dvorskoj biblioteci. Posvećena je stradanjima Isusa Hrista. Kompozicija sa deset likova potvrđuje izuzetan umjetnički dar i vještinu autora. Centralno mjesto zauzima figura Hrista, oko kojega su raspoređeni njegovi mučitelji (vojnici) naoružani noževima i koljem. Scena prikazuje Hrista u Getsimanskom vrtu i Judu, koji ga grli. Ova tema izdaje Hrista rado je korišćena u srednjovjekovnom zidnom slikarstvu.

Oktoih petoglasnik je nužni nastavak prethodne knjige (*Oktoiha prvoglasnika*), sačuvan samo u fragmentima i jedina je ilustrovana cetinjska inkunabula. Svestrana ličnost crnogorskog vladara Đurđa Crnojevića, cenzora lirski nadahnutog i učenog i uglednog *Makarija ot Černoj Gori* dali su snažan doprinos u produkciji inkunabula.

Oktoih

Početkom XVI vijeka, na istorijskoj sceni pojavljuje se jedna od najmarkantnijih ličnosti srednjovjekovne kulture kod nas, Božidar Vuković Podgoričanin[7]. Padom Zete pod tursku vlast emigrirao je u Veneciju, gdje je kao štampar i izdavač djelovao pune dvije decenije (1519–1539). Osnivanjem štamparije u Veneciji, Božidar Vuković je stvorio uslove za dalji, novi, način rada u razvoju naše knjige. Bio je inicijator i tvorac izdavačke politike, a za konkretna štamparska i drvorezačka, umjetnička ostvarenja, imao je čitav tim majstora. Među njima se ističe jeromonah Pahomije, prvi i vodeći majstor, pisar i poznavalac knjige. Štampao je knjige religioznog karaktera: *Služabnik (1519), Psaltir (1520), Zbornik za putnike (1520), Zbornik za putnike (1536), Oktoih petoglasnik (1537), Praznični minej (1538) i Trebnik (1539 ili 1540),* posljednja knjiga završena i štampana neposredno pred njegovu smrt.

Oktoih petoglasnik (inv. br. 18378), štampan u Veneciji 1537. godine, ima 161 list. Originalni list je dimenzija 19 x 28 cm. Na početku knjige ilustracija je *Tri meloda (sv. Kozma, sv. Jovan i sv. Josif),* rađena po ugledu na renesansno slikarstvo.

Tekst je štampan crnom, a pojedine riječi i rečenice crvenom bojom, u dvije kolone, po 38 redova. Slog je čist i korektno izveden. Inicijali su vrlo kitnjasti, na krajevima se razvijaju različite varijante lišća i grančica. Uglavnom su crvene boje i različitih veličina. Ima originalni kožni povez (drvo presvučeno kožom, 20 x 29 cm) tamnobraon boje sa utisnutim dekorativnim elementima (na prednjoj i na zadnjoj strani).

[7] Božidar Vuković rođen je u selu Đurići 1460, umro u Veneciji, krajem 1539. ili početkom 1540. godine, po svojoj želji, sahranjen u manastiru Sv. Bogorodice na ostrvu Starčeva Gorica, na Skadarskom jezeru. Pretpostavlja se da je bio visoki državni činovnik – logotet, odnosno glavni pisar i rukovodilac državne kancelarije na dvoru Ivana Crnojevića.

Oktoih petoglasnik (1537)
prva strana sa ilustracijom,
sredina knjige, poslednji listovi, izgled lista

Koristeći tradiciju srednjovjekovne i venecijanske umjetnosti tog doba knjige iz štamparske radionice Božidara Vukovića vršile su snažan uticaj na likovni izraz kasnije štampanih knjiga i bile uzor štamparstva u Rumuniji, Rusiji, Bugarskoj i Grčkoj.

Bile su inspiracija i priručnik za štampare u krajevima koji su se služili ćiriličkim pismom, kao i prepisivačima rukopisnih knjiga tokom XVI, XVII, i XVIII vijeka. Kao takve uživale su veliku popularnost, zbog tekstualne sadržine, kvalitetne štampe i ilustracija, koje su stilski povezivale osobine starog ikonopisa i rukopisnog slikarstva sa novim uticajima italo-kritskih ikona.

Oktoih, štampan u Veneciji 1537. godine, po svojim umjetničkim, istorijskim, osobenostima veoma je vrijedan segment naše kulturne baštine. Njegova uloga i značaj može se porediti sa pojavom štampane knjige i pojavom prvih štampanih ćiriličkih knjiga štamparije u Krakovu 1491. godine i štamparije na Cetinju 1493. godine, koja je svojim osobinama tehničke i umjetničke obrade doprinijela da naša knjiga i književna tradicija bude dragocjeno nasljeđe od opšteg značaja.

Nova grafička rješenja, bogatstvo motiva, raznovrsne ilustracije, ornamentika i inicijali, pokazuju vještinu štamparskog zanata, prefinjenost i suptilnost osjećaja za umjetničko izražavanje. Grafički elementi na specifičan način prate, ilustruju i ističu tekst i izgled knjige, koju krasi još i dvobojna štampa – ritmom i skladom crveno-crnih površina.

Služabnik

Služabnik je štampan u Veneciji 1519. u štampariji BožidaraVukovića Podgoričanina. Mnogi ga smatraju jednom od najmarkantnijih ličnosti srednjovjekovne kulture kod nas. Osobom svestrane, renesansne ambicije, izuzetne snage, duboko privržene narodu kojem pripada. Zanimljivi su navodi iz njegovog testamenta koji otkrivaju Vukovićevu neobičnu ličnost kao bogatog i nesebičnog darodavca, koji je svoje ogromno bogatstvo zavještao najbližoj porodici, rođacima i prijateljima u Zeti i Veneciji, crkvama i bolnicama.

Služabnik (1519)

Osnivanjem štamparije u Veneciji, Božidar Vuković stvorio je uslove za dalji nov način rada u razvoju naše knjige. To nije važno samo za Crnu Goru, već i za čitavo područje istočne Evrope, za sva područja na kojima je korišćeno ćirilično pismo. Bio je inicijator i tvorac izdavačke politike, štampao knjige religioznog karaktera: *Služabnik (1519), Psaltir (1520), Zbornik za putnike (1520). Zbornik za putnike (1536), Oktoih petoglasnik (1537), Praznični minej (1538) i Trebnik (1539. ili 1540).*

Sve ove knjige, osim *Prazničnog mineja*, štampali su nasljednici njegove štamparije, sin Vićenco, a potom ostali, kako su slijedili. Vićenco počinje sa novim izdanjima 1546. i 1547. godine, kada preuzima štampariju. Već u toku 1546. godine preštampao je *Psaltir*, a 1554. *Služabnik*. Dodao je neka nova grafička rješenja u opremi knjige, tekst uramljuje motivima renesansne ornamentike i unosi renesansnu ilustraciju (uticaj venecijanskih latinskih knjiga). *Psaltir* je posljednja knjiga iz njegove štamparije, pečatana 1638. godine.

Knjige iz mletačke štamparije Božidara i Vićenca-Vicka Vukovića uživale su veliku popularnost, zbog tekstualne sadržine, kvalitetne štampe i ilustracija, koje su stilski povezivale osobine starog ikonopisa i rukopisnog slikarstva.

Služabnik ima 238 listova, od kojih su 235, 236, 237 i 238 u rukopisu. Originalni list je 10 x 16 cm (sa popunom 15 x 18, 5cm).

Tekst je štampan crnom, a pojedine riječi i rečenice crvenom bojom, u stilu renesanse. Štampa je uglavnom čista i pregledna, izvedena sa pravilnim razmakom. Na punim stranama ima 19 redova. Inicijali su štampani uglavnom crvenom bojom, ali ima i crnih inicijala. Štamparsko umijeće i tehnička izrada naglašeni su i govore o štamparu s tradicijom, koji poznaje tehniku, ima osjećaj za kompoziciju knjige, koristeći skladna grafička rješenja i dvobojnu štampu (crno-crveno).

Originalni kožni povez je sačuvan sa lica i naličja. Knjiga je više puta preštampavana, postoji više varijanti, razlike su vidljive posebno u štampanju zastavica i inicijala.

Služabnik, inv. br. 18384, je izložen u stalnoj postavci Istorijskog muzeja Crne Gore.

Službabnik
prvi list i listovi u sredini

Službabnik
strane rukom pisane

Stematografija

Stematografija, bakrorezna knjiga Hristofora Žefarovića i Tomasa Mesmera (Thomas Mossmer 1717–1777), štampana je u Beču 1741. godine. Žefarovićevo upoznavanje bakrorezne vještine u bečkoj graverskoj školi Mesmera treba pripisati njegovoj radoznalosti i želji da pored živopisa i ikonopisa, nauči i tehiku bakroreza. Prvi bakrorez ova dva umjetnika, *Sveti Sava*

Stematografija (1741)

sa srpskim svetiteljima doma Nemanjinog, izdat u proljeće 1741. godine, zamišljen je kao grafički prilog diplomatskim zahtjevima patrijarha Arsenija Četvrtog na bečkom dvoru. Bio je neka vrsta propagandnog političkog memoranduma upućen carici Mariji Tereziji, povodom njenog stupanja na presto. Do prvih Žefarovićevih bakroreza, srpski grafičari su poznavali samo tehniku drvoreza, držeći se mahom tradicionalnih ikonografskih rješenja, dok su bakrorezi pretežno nabavljani u Rusiji i Austrougarskoj monarhiji. Na bakrorezu su predstavljeni likovi srpskih svetitelja: Stefana Nemanje, Stefana Prvovjenčanog, kralja Milutina, Stefana Dečanskog, Uroša Petog i drugih vladara, sa nimbom oko glave.

Stematografija nije samo heraldički zbornik, uz grbove zemalja i pokrajina, dodati su likovi dvadesetčetiri srpska i južnoslovenska svetitelja (portret patrijarha Arsenija IV sa pjesmom njemu posvećenom, trijumfalni portret cara Dušana na konju, pohvalna pesma Hristoforu Žefaroviću u kojoj se veliča njegovo djelo i lik cara Dušana, okruženog grbovima između Hronosa i Minerve).

Kada se pojavila, *Stematografija* je bila najtraženija knjiga. Ona je potisnula u drugi plan časlovce, psaltire i druge crkvene knjige. Kao jedinstven primjer južnoslovenske heraldike, bila je inspiracija mnogim umjetnicima XIX vijeka, ne samo na ovim prostorima, već se koristila u bugarskoj heraldici, živopisu i grafici.

Stematografija (inv. br. 16822), ima 56 listova. Originalni list je dimenzija 19,5 x 16 cm.

Stematografija predstavlja jednu od najznačajnijih knjiga XVIII vijeka. Idejni tvorci ovog izdanja su patrijarh Arsenije IV Jovanović Šakabenta i Pavle Nenadović Mlađi.

Na prvoj strani knjige nalazi se ručno pisana posveta, sa datumom 24. X 1836. Tekst je štampan crnom bojom u 28 redova. Redovi su korektno izvedeni. Knjiga ima originalni kožni povez (karton presvučen kožom, 20,5 x 16,5 cm) tamnobraon boje sa utisnutim dekorativnim elementima (na prednjoj i na zadnjoj strani).

Čuva se u Bibliotečko-arhivskom odjeljenju Muzeja kralja Nikole.

Stematografija
početna strana sa posvetom

Fotokopija Njegoševog Gorskog vijenca

Gorski vijenac Petra II Petrovića Njegoša (1813–1851), u sebi je objedinio gotovo sve bitne odlike narodnog karaktera i odnose unutar organizacije tradicionalnog društvenog života Crnogoraca. Crnogorski moralni kodeks nazvan „čojstvo“, vjekovima stvaran, usavršavan i konstantno prisutan u svijest ljudi kao imperativ njihovog postojanja, u stvari je neprekidna borba za slobodu i osnovne ljudske i društvene vrijednosti. Njegoš se odlučio za naziv spjeva poslije pokušaja da ga nazove *Izvita iskra*, o čemu su sačuvani tragovi na spoljnjoj strani rukopisa. Naziv spjeva potiče od riječi „gora“, skraćeno ime za Crnu Goru i „vijenac“ (Lovorov vijenac), sinonim slave stečene u borbi za oslobođenje. Po svojoj književno-estetskoj kulturi, leksici, simbolima, epitetima ova politička drama zauzima izuzetno važno mjesto u svjetskoj literaturi. Djelo je napisano 1846. na Cetinju. Štampano je februara 1847. godine, u Beču, u štampariji jermenskog manastira Mehitarista.

Fotokopija Njegoševog *Gorskog vijenaca* (inv. br. 16591), ima 17 listova. Originalni list je dimenzija 44,5 cm x 30 cm. Strane knjige označene su grafitnom olovkom (od 1 do 34). Knjiga ima plavi platneni povez na kome je žuto-zlatnom bojom, ćirilicom, ispisano ime autora i naslov knjige. U gornjem desnom uglu, utisnut je inicijal P, sa krunom. (Dimenzije poveza 45 cm x 31 cm). Na zadnjem listu odštampano je: „Tisak i umetnička oprema knjige J. Blasnika nasl. – Ljubljana.“

Od originalnog rukopisa sačuvan je autograf (ukupno 1528 stihova), pronađen u Državnoj bečkoj biblioteci 1889. godine. Prvo izdanje *Gorskog vijenca* donekle odstupa od rukopisa. Problemi u vezi sa tom razlikom izazivali su pažnju i neslaganje mnogih njegošologa.

Gorski vijenac

Ovo dragocjeno djelo nosilo je mnogostruke poruke i filosofske misli koje se iz njegovih stranica još i danas isčitavaju i tumače. Pjesnik se pokazuje kao izvrstan poznavalac prošlosti crnogorskog naroda u svim etapama njegovog razvoja. Stoga se spjev može uzeti kao značajan izvor za razumijevanje osnovnih društvenih procesa i događaja u prošlosti, kao riznica autentične istorijske materije koja doprinosi boljem poimanju društveno-političkih prilika u kojima se našao narod na ovim prostorima u prvoj polovini XVIII vijeka.

Čuva se u Bibliotečko-arhivskom odjeljenju Muzeja kralja Nikole.

Ljetopis Cetinjske osnovne škole

Prvi centri obrazovanja u Crnoj Gori bili su uglavnom manastiri u kojima su se edukovala muška djeca, pripremajući se za sveštenički poziv. Pojavom Petra II Petrovića-Njegoša na političkoj sceni, dolazi do brojnih reformi kako na društveno-ekonomskom tako i na obrazovnom planu. Za njegovo ime vezuje se osnivanje prve osnovne škole u Crnoj Gori 1833–1834. koja je bila smještena u prostorijama cetinjskog manastira.

Ljetopis Cetinjske osnovne škole

Otvaranjem osnovne škole 1833. godine, otpočeo je proces formiranja savremenog prosvjetnog sistema u Crnoj Gori. *Ljetopis Cetinjske osnovne škole* i ako datira iz 1885. godine, počinje sa podacima iz 1833. u kojima se navodi ime prvog učitelja, prve osnovne škole u Crnoj Gori. Bio je to Petar Ćirković Kotoranin koji je predavao do 1837, kada škola prestaje sa radom zbog rata. Škola će nastaviti sa radom godinu dana kasnije, a za novog učitelja postavljen je Lazar Vlahović iz Banata. Već 1842. otvorena je i druga osnovna škola u manastiru Ćelija Dobrska, Dobrsko selo kod Cetinja.

Razdoblje vladavine kralja Nikole ispunjeno je svestranim napretkom, ostvarenim na svim poljima državnog i društvenog života, a posebno na kulturno-prosvjetnom polju. Nakon 1863. otvoreno je još deset osnovnih škola. U narednim godinama, posebno poslije međunarodnog priznanja Crne Gore na Berlinskom kongresu, otvara se sve veći broj državnih i privatnih osnovnih i srednjih škola.

Ljetopis Cetinjske osnovne škole
(list 144–145)

Ljetopis Cetinjske osnovne škole obuhvata period školske godine od 1833/1834. završava se školskom godinom 1939/1940. U posvjeti ljetopisa na prvoj strani stoji: „Ljetopis Cetinjske osnovne muške i ženske škole, koji je otpočet pisati 1885 god. i rečene godine uvedeno je u ovu knjigu sve što se ticalo pomenute škole u najvećoj potpunosti i vrijednosti od njenog postanka na Cetinju do danas. Ovaj školski ljetopis napisa i zavede u knjigu Simo Martinović učitelj 1885 godine, a imaće se i u buduće u najvećoj tačnosti voditi“.

Ljetopis Cetinjske osnovne (muške i ženske) škole, (djel. br. 149/56), ima 148 listova. Prvi list sadrži objašnjenje o ljetopisu. Strane ljetopisa označene su numeratorom (od 1 do 140) i u nastavku (zaključno sa 148 stranom) mastilom. Originalni list je dimenzija 34,5 cm x 20,5 cm. Kartonske korice (braon boje) su

dimenzija 35 cm x 21,7 cm. Tekst je pisan crnim mastilom čitkim ćiriličnim pismom, u 35 redova. Na strani 140 (označenoj numeratorom) zalijepljen je papir preko cijelog jednog reda. Takođe, na strani 138 obrisan skoro cijeli red, a na strani 143, pet redova.

Knjiga se čuva u Bibliotečko-arhivskom odjeljenju Muzeja kralja Nikole.

UDŽBENICI I STRUČNA LITERATURA SA BIOLOŠKIM SADRŽAJIMA U CRNOJ GORI U PERIODU 1834–1916

Milica Vušurović

The problem of textbooks and specialist literature for the biological group of subjects has been present in the Principality/Kingdom of Montenegro since the introduction of these subjects in curricula. We tried to find out what the professional library of Montenegrin educators looked like, which textbooks contained topics that were in the service of the development of biological thought in Montenegro, how biology textbooks arrived in Montenegro, as well as about the first textbooks of the biological group of subjects written by domestic authors.

Svjetovne knjige u Crnoj Gori do druge polovine XIX vijeka bile su uglavnom u sastavu biblioteka Petra II, knjaza Danila i knjeginje Darinke. Pisane na stranim jezicima i u ograničenom broju bile su nepristupačne za čitaoce (Delibašić, 1980). Prije njih, knjige su se nalazile u manastirskoj riznici na Cetinju, biblioteci Petra I, kod nekog istaknutijeg sveštenika i kaluđera, a postoji mogućnost da ih je nabavljao i poneki pismeni glavar za svoje potrebe (Delibašić, 1980).

Pitanje školskih knjiga predstavljalo je ozbiljan problem za početak rada Cetinjske škole 1834. godine (Popović, Stranjaković, Stanojević, 1934). Petar II je bio prvi crnogorski vladar iz dinastije Petrović koji je organizovano pristupio

nabavci, štampanju i distribuciji udžbenika. Veći broj udžbenika i knjiga donio je iz Rusije (psalitri, časlovci i 100 ruskih bukvara za učenike buduće osnovne škole) (Delibašić, 1980). U početku u Cetinjskoj školi korišćeni su udžbenici na tzv. slavenoserbskom jeziku, a upotrebljavani su na područjima pod austro-ugarskom okupacijom i u Srbiji (Martinović, Marković, 1982). Milan Kostić (1876), takođe navodi da su prve knjige bile bukvari, čitanke, katihizisi, časlovci i psaltiri. Broj udžbenika se povećavao zahvaljujući učiteljima cetinjske osnovne škole koji su donosili bukvare sa crkvenim sadržajima iz Budima. Svjestan nedostataka bukvara koji u jezičkom i sadržajnom smislu nije odgovarao crnogorskoj djeci, Petar II organizovao je sa svojim sekretarom Dimitrijem Milakovićem štampanje domaćih udžbenika u Knjigopečatnji Pravitelja crnogorskoga (Delibašić, 1980). Od njih, Milaković je sastavio dva: *Srpski bukvar radi učenja mladeži crkovnomu i graždanskom čitanju, Srbska gramatika sastavljena za crnogorsku mladež. Čast prva*, a jedan udžbenik je preveo sa ruskog jezika *Preprava za istoriju svijeta (sastavljena Šlecerom) za djecu. Prva čast* (Martinović, Marković, 1982). U bukvaru, pored učenja čitanja i pisanja, nalazile su se lekcije iz istorije i književnosti, dok Andrijašević (2009) ne navodi da je bilo i tekstova sa temama iz drugih oblasti, pa samim tim ni iz biološke grupe predmeta.

U periodu vladavine knjaza Danila, udžbenici su takođe nabavljani u inostranstvu. Sekretar knjaza Danila, Vuk Vrčević traži od Vuka Karadžića da mu pošalje nekoliko časlovaca, psaltira, liturgija i trebnika (Popović, Stranjaković, Stanojević, 1934). Poklone u knjigama Crna Gora dobija od istaknutih Hrvata i njihovih kulturnih društava (Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine poslalo je dva paketa knjiga 1852/1853), a Miloš Popović u beogradskim novinama je apelovao na sve jugoslovenske rodoljube da poklanjaju knjige za crnogorsku narodnu knjižnicu (Popović, Stranjaković, Stanojević, 1934).

Tokom 1856, 1858. i 1862. godine iz Srbije je upućeno više primjeraka svih udžbenika za osnovne škole (Delibašić, 1980), mada u naslovima koje navode Kostić i Pejović nije bilo udžbenika za biološku grupu predmeta. Prva pošiljka, 1856. godine sadržala je 615 školskih knjiga, a dvije godine kasnije poslato je još 250 (Andrijašević, 2009).

Trend nabavke školskih knjiga iz okruženja nastavlja i knjaz Nikola koji u početku vladavine kupuje knjige iz Srbije i Austrije. U Kotor 1862. godine stiže pet sanduka knjiga za Crnu Goru. Garašanin, kome su tražene knjige, piše da neke od njih nijesu poslate (između ostalih i *Antropologija*) zato što su nestale u njihovoj „knjigopečatnji“, a neke kod njih nijesu nikako „pečatane“. Međutim, Garašanin je poslao neke knjige koje nijesu tražene (*Istorija srbska*, nekoliko Srbljaka i crkvenih knjiga) (Popović, Stranjaković, Stanojević, 1934). Problem nabavke udžbenika tokom XIX vijeka permanentno je prisutan u crnogorskom školstvu. S uspostavljanjem institucije školskog nadzornika, on preuzima posao nabavke knjiga. Međutim, problem je nastajao i kod dostavljanja knjiga školama. Učitelji su sami dolazili za njih na Cetinje, ili su slali odraslije učenike koji su radi toga često morali putovati i po nekoliko dana. Poslije više od trideset godina, 1869. godine ponovo su na Cetinju štampana dva udžbenika: *Prva znanja za osnovne srpske škole i Kratka istorija* (Delibašić, 1980).

Tokom 1870. godine, kada se pravi veliki iskorak u formiranju školske mreže u Crnoj Gori i skraćenom obukom priprema učiteljski kadar za rad u njoj, Milan Kostić (1876) poručuje i „spomoćne knjige“, stručnu literaturu za učitelje. Na osnovu narudžbe, može se dobiti slika o sastavu biblioteke crnogorskog učitelja te godine: *Veliko uputstvo za predavanje bukvarskih nauka (Natošević), Biblijske pripovesti Starog i Novog Zaveta, Povesti Staroga i Novoga zaveta sa slikama, Tolkovanje crkvenog pevanja i tumačenje crkvenih obreda, Metod računa*

na pamet i Metod računa sa ciframa, Knjiga upražnenija u računu za seoske škole, Zemljopis, Prevod nedeljnih i prazničnih evangelija i apostola episk. Platona; Kratka srpska istorija. Takođe, Kostić (1876) navodi udžbeničku literaturu koja je u saglasju s nastavnim planom gdje preovladavaju bukvari, čitanke, gramatika, udžbenici za vjersku nastavu, zemljopis i dr. Na Zboru učitelja na Cetinju septembra 1874. godine dogovoreno je da se u četvrtom razredu uvrsti *Kratko predavanje prirodnih nauka* po knjižnici Fračkovića (ovo je prvi udžbenik za prirodnu grupu predmeta koji se pominje u pregledanoj istorijskoj građi). Zbor je jednoglasno riješio da se usvoji Radićeva zemljodelska čitanka (Glas Crnogorca, 1874). Takođe, na istom zboru odlučeno je da se ustanovi „pozajmička knjižnica učiteljska“. Učitelji će iz nje pozajmljivati knjige na čitanje i za to plaćati mali ulog koji će služiti za kupovinu novih knjiga. Zahvaljujući tome trebalo je da se obogaćuje bibliotečki fond i nabavlja stručna literatura. Potrebnu sumu novca za osnivanje knjižnice, a na molbu Skupštine, dao je knjaz Nikola (*Glas Crnogorca,* 1874).

Opremanje škola i učenika potrebnim školskim knjigama i nastavnim sredstvima nastavlja Stevo Čuturilo. On je naručivao udžbenike, stručnu literaturu i nastavna sredstva i distribuirao ih školama. Napravio je popis knjiga u biblioteci Cetinjske škole koje je zatekao 1878. godine. U navedenom bibliotečkom fondu uglavnom su bile prisutne knjige koje je Kostić naručio: *Izvod iz časlovca* (70), *Pjenija* (200), *Bukvar* (137), *Kratka srpska istorija* (1035), *Psaltir* (15), *Uputstva* (2) *Mali zemljopis* (280) (Ivetić, 2015). U fondu se nalazilo i pet knjiga *Jestastvenica,* što je daleko manje u odnosu na druge udžbenike. Mali broj primjeraka *Jestastvenice* može se povezati sa njenom nezastupljenošću u nastavnim planovima do 1878. godine. Takođe, u arhivskom materijalu se nije našao dokaz kojom narudžbinom, poklonom ili kao privatna svojina nekog od učitelja, se ovaj udžbenik

našao u knjižnici. Kako bi popravio zatečeno stanje, Čuturilo je naručio više različitih knjiga i nastavnih sredstava. U prvom izvještaju o naručenim knjigama navodi četrnaest različitih naslova sa oko 2.000 primjeraka, kao i narudžbinu po 200 komada *Zoologije i Botanike* (Ivetić, 2015). S ovim naslovima, uz *Jestastvenicu*, *Kratko predavanje prirodnih nauka* i Radićevu *Zemljodelsku čitanku*, počelo je formiranje biblioteke za biološku grupu predmeta u osnovnim školama Crne Gore. U drugom izvještaju o narudžbini knjiga iste godine (1878), naručuje *Čovječje tijelo*. U toj narudžbini nalaze se i prva nastavna sredstva za biološku grupu predmeta, a to su *Prirodopisne slike*, a moguće i *Slike za očiglednu nastavu*. Pretežno je naručivao za svaku školu po jedno učilo (15 komada) (Ivetić, 2015). Do svog odlaska 1882. godine, Čuturilo je i dalje obogaćivao bibliotečki fond crnogorskih škola udžbenicima i literaturom i metodičkim priručnicima za učitelje (Ivetić, 2015). Od udžbenika sa biološkim sadržajima, *Zoologiji i Botanici*, pridodata je i *Pouka o kućarstvu*. Osim u usko stručnim udžbenicima, biološki sadržaji su se najčeše nalazili u čitankama. U stručnoj literaturi za učitelje zastupljeno je više pedagoških, metodičkih i didaktičkih knjiga. Takođe, nabavljao je od 20 do 40 komada knjiga, koje su učitelji mogli da koriste za spremanje nastave biološke grupe predmeta: *Biljarstvo* (Arsenijević), *Fiziologija* (Milićević), *Očuvanje zdravlja*, *Baštovan*, *Uputstvo za poznavanje prirode*.

Zahvaljujući razvijenoj saradnji sa Knjižarom Braće Jovanović iz Pančeva, svakog ljeta su stizale ponude školama za nabavku udžbenika i na taj način se riješio dotadašnji problem početka školske godine bez dovoljnog broja udžbenika i pribora za rad. Ponuđenim školskim knjigama ispunjavala se potreba nastave, a među sopstvenim izdanjima braća Jovanović nudili su posebno knjige, učila, mape i dr. (Ivetić, 2015). Na osnovu uvida u arhivsku dokumentaciju može se zaključiti kako je

čuvena Bremova knjiga *Život životinja* stigla u Crnu Goru. Naime, Čuturilo je sarađivao sa Knjižarom Bijal i prijatelj iz Breslave odakle naručuje ovo kapitalno djelo (Ivetić, 2015).

Problem nedostataka udžbenika u osnovnim i srednjim školama nastavlja se i početkom XX vijeka. Tako, upravitelj niže gimnazije u Podgorici upućuje molbu Ministarstvu da mu dopusti da naruči potrebne udžbenike od knjižare u Podgorici ili Cetinju, naglašavajući da su knjige neophodne mladim nastavnicima koji „bez knjiga ne mogu predavati“. Na kraju zaključuje da kupljeni udžbenici ostaju kao vlasništvo Gimnazije (Tasan, 2016).

Zakonom za osnovne škole iz 1884. godine propisano je da svaki učitelj mora imati potrebne „spomoćne“ knjige i „primati koji školski list tokom godine“ (član 56). Prosvjetiteljsku ulogu učitelja i škole podstiče i ministar Simo Popović i januara 1898. godine izdaje naredbu o uređenju školskih knjižnica (Popović, Stranjaković, Stanojević, 1934). Po toj naredbi, pri svakoj školi trebalo je osnovati školsku knjižnicu, koja je prvenstveno služila učiteljima da unaprijede svoja znanja, ali i učenicima i mještanima. „Naređuje se da se pri svakoj školi osnuje knjižnica. Ona će služiti: učiteljima, da čitanjem svoje znanje razvijaju i usavršavaju; učenicima, da im učitelji u slobodnijem časovima čitanjem i tumačenjem za njih shodnoga razvijaju um i oglagoroñuju srce, mještanima da čitanjem korisnijeh knjiga dobijaju potrebna im znanja“ (*Zakon, naredbe, uputstva i dr sa nastavnijem planom za osnovne škole u knjaževini Crnoj Gori od 1884. do 1902*, 1902). Učiteljima se preporučivalo da okupljaju pojedine građane i seljake i da im čitaju odabrane knjige, a izbor knjiga i listova vršilo je Glavno školsko nadzorništvo. Od listova su preporučeni: *Učitelj, Školski list, Neven, Golub, Težak, Pčelar, Privrednik, Novi vaspitač, Učiteljski vesnik i Naša prošlost* (Popović, Stranjaković, Stanojević, 1934). Iz spiska listova vidi se da se insistiralo na pedagoškom i metodičkom usavršavanju nastavnika, dok se kroz teorijsku obradu tema iz

poljoprivrede djelimično ulazilo u domen biološke nauke. Takođe, svi učitelji su, u skladu s naredbom Ministra prosvjete od 20. III 1901. godine, primali listove *Glas Crnogorca* i *Prosvjeta* (Popović, Stranjaković, Stanojević, 1934). Crnogorske osnovne škole dobijali su određene časopise kao poklone. Tako se Hristifor Moravac obraća Upravi Kr. Crn. Osnovne škole sa molbom da ga izvijesti o broju osnovnih škola i gdje se nalaze jer namjerava darivati sve osnovne škole sa pretplatom na list *Zdravlje* za 1911. godinu (DACG, MPiCP, 1911: f. 68: 33). Briga o školskim knjižnicama nastavlja se u kontinuitetu. Prosvjetne vlasti preporučuju knjige za školsku biblioteku, ali njihova nabavka je zavisila od školskih odbora koji su odlučivali koja finansijska sredstva se mogu izdvojiti za nabavku knjiga. Stanje u Cetinjskoj osnovnoj školi je bilo nešto bolje. Zahvaljujući pomoći Opštine, kao i drugim donacijama (sekretar Ruskog poslanstva 1908. godine poklanja joj 200 kruna za nabavku knjiga) obogaćuje se fond biblioteke osnovne škole na Cetinju, pa školske 1907/1908. godine ima i svog knjižničara (Popović, Stranjaković, Stanojević, 1934).

Djevojački institut je imao ozbiljnu i bogatu biblioteku u kojoj su, kako navodi Živko Dragović, bile zastupljene knjige na srpskom, francuskom i ruskom jeziku (Martinović, 2002). On kaže: „Ova biblioteka bila je od koristi ne samo vaspitanicama instituta“, nego su se njome „koristili i drugi koji su željeli pocrpsti iz knjiga što više duhovne hrane“. (Martinović, 2002). Na osnovu dostupne građe, ne može se sa sigurnošću tvrditi kakav je bio sastav bibliotečke stručne literature sa temama iz floristike, zoologije, ekologije, antropologije i dr. u ovoj školi.

Bogoslovija od 1869. godine u svom nastavnom planu ima predmete u kojima su zastupljeni biološki sadržaji, a za *Ekonomiju* Milan Kostić (1876), rektor Bogoslovije u tom periodu, navodi da će se učenici služiti knjigama *Gajenje poljskih usjeva i Mala zemjodelska čitanka* obje od dr Radića, a ostalo će

se učiti po rukopisnim lekcijama Milana Kostića. Prerastanjem Bogoslovije u Bogoslovsko-učiteljsku školu, njena biblioteka se značajno uvećava. Ova biblioteka je stradala u požaru 1906. godine koji je zadesio Biljardu, a istovremeno je djelimično uništena i biblioteka Gimnazije (Martinović, 2002).

Po otvaranju Cetinjske gimnazije, Stevo Čuturilo kao vrstan pedagog i metodičar, radi na formiranju njene biblioteke i poručuje knjige za većinu nastavnih predmeta (Ivetić, 2015). Među njima poručuje i za nastavu prirodnih nauka *Biljarstvo* od Arsenijevića i *Zoologiju*. Zakonom o ustrojstvu gimnazija iz 1890. godine predviđeno je da se ministar prosvjete stara da gimnazija dobije za svaki predmet potrebne udžbenike i nastavna sredstva. Predmeti za koje ima udžbenika ne smiju se predavati po bilješkama, a ako je neki udžbenik nepodesan i slab, nastavnik će prodiskutovati na profesorskoj konferenciji, a zatim će preko direktora gimnazije tražiti da se taj udžbenik zamijeni boljim. Svaka gimnazija mora imati biblioteku koja se dijeli na nastavničku i đačku (Martinović, 1970). Nakon požara 1906. godine spašeno je oko 5.000 svezaka koje je sredio i sistematizovao Pero Bogdanović (Martinović, 2002).

Podgorička gimnazija je imala knjižni fond koji je brzo narastao do 6.000 knjiga (Delibašić, 1980) što se može smatrati jednom od bogatijih školskih biblioteka tog vremena. Oktobra 1908. godine sin dugogodišnjeg knjaževog sekretara Jovana Sundečića, inženjer Dušan Sundečić poklonio je Gimnaziji biblioteku svog oca i strica od 1.100 primjeraka knjiga iz italijanske, srpske i hrvatske književnosti (Đuranović, 2007). Vjerovatno je da su imali sličnu stručnu literaturu za biološku grupu predmeta kao i Cetinjska gimnazija jer im je ona pružala pomoć u nastavnom kadru, stručnoj literaturi, učilima i sl. Za biblioteku Pećke gimnazije kralj Nikola je priložio duplikate iz svoje biblioteke, a dobavljane su knjige iz Zagreba i Beograda sa velikim popustom ili čak besplatno (Delibašić, 1980).

Uređenje poslova štampanja školskih knjiga, Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova dovodi u red pomoću *Pravila o štampanju udžbenika za narodne i srednje škole* iz 1907. godine (Pavićević, Raspopović, 1998. g). Na osnovu ovih pravila propisano je da Prosvjetni savjet utvrđuje za koje će se nastavne predmete i za koje razrede izrađivati udžbenici (član 2), a da će se u javnim osnovnim školama upotrebljavati samo udžbenici državnog izdanja (član 1).

Skoro 60 godina od otvaranja Njegoševe osnovne škole udžbenici su se uglavnom nabavljali iz okruženja, iako nijesu bili usklađeni sa crnogorskim nastavnim planom i programom, jezikom, tradicijom i istorijom. Pisanja udžbenika prihvatali su se rijetki pojedinci, prvo iz redova „izvanjaca“, a kasnije i crnogorskih prosvjetnih radnika. Udžbenici sa biološkim sadržajima, za razliku od udžbenika za srpski jezik i istoriju nijesu nastajali na crnogorskim prostorima u tom periodu. To se nadomještivalo čitankama. Tako u udžbeniku Steva Čuturila *Prva bukvarska čitanka: mješovita građa za vježbanje u očiglednoj nastavi, u govorenju, čitanju i pisanju: za drugo polugodište I razreda,* od jedanaest oblasti različitog obima i tematike, u oblastima „Vrtao“, „Ledina“, „Šuma“, „Voda“, „Vazduh“, „Zemlja“, „Nebo“ bili su zastupljeni tekstovi sa različitim sadržajima iz biologije. Ova čitanka se koristila u Crnoj Gori do izmjene plana 1895. godine (Ivetić, 2015). *Čitanka za treći razred osnovnih škola* Čuturila ima 14 poglavlja, a biološki sadržaji su zastupljeni u pet. U prvom poglavlju opisuje anatomiju i fiziologiju pojedinih sistema organa čovjeka (kosti, mišići, tečni djelovi – bijeli sok i krv, srce, disanje, ishrana, koža, čula i drugo). Za bijeli sok kaže da se „pravi od hrane koju uživamo. Njega u stomaku pokupe i posisaju neke mliječne cjevčice, kojega odvode srce da se pomiješa sa krvlju i obnovi.“ (Čuturilo, 1885). Navodi tri carstva prirode iz koje čovjek dobija hranu: životinjsko, biljno i kopovina (iz ovog carstva dobijamo

vodu). Treće poglavlje posvećeno je životinjama. Opisuje domaće životinje sa osvrtom na morfologiju, ekologiju, korist za čovjeka, pojedine bolesti domaćih životinja. Interesantni su opisi životinja i njihova klasifikacija. Klasifikacija nije zastupljena sa naučne tačke gledišta, već više kao termin koji se koristi u svakodnevnom životu. Tako je ovca biljožder i papkar, svinja biljožder, sisavac, mnogopapkar i debelokožac, a pas šapkar (ima šape), mesožder, sisar i grabljivac. U četvrtom poglavlju zastupljena je poljoprivreda, cvijeće i voće i daje podjelu voća na zrnasto (kruške, jabuke) i koštičavo (šljive, trešnje, kajsije, praske i drugo). U sedmom poglavlju „Polje i livade“ navodi korist od bilja gdje biljke dijeli „po njegovom spoljašnjem stroju na drveće, grmlje, zelje, trave, mahovine i gljive“. U Ljekovito bilje nabraja kamilicu, carev cvijet, prstenak, zoviku, lipu, nanu, macinu travu (odoljen), crnu smreku, pelin, sporiš, djelove biljke koji se koriste, kao i postupak pravljenja čaja. Od otrovnih biljaka bikovaču, buniku, velebilje, tatulu, vučiju jabučicu, duvan, kukutu prostu i krvavu, sve kukurijeke, mrazovu sestricu, naprstak, natragulju, razodnik, rosopas i ljulj. Osmo poglavlje je posvećeno šumama, pojedinim šumskim životinjama i koristi koje čovjek ima od šume.

Sadržaji iz biološke grupe predmeta bili su zastupljeni i u čitankama Đura Popovića. Đuro Popović predstavlja jednog od najproduktivnijih autora udžbenika u knjaževini Crnoj Gori. Napisao je čitanke za sva četiri razreda osnovne škole. U *Čitanci za prvi razred osnovnijeh škola* (Popović, 1899) nabrajaju se biljke i životinje koje se mogu naći u dvorištu, bašti, kao i u poglavlju „Što raste“. *Čitanka za drugi razred osnovnijeh škola* (Popović, 1897) sadrži tekstove iz anatomije i zoologije. Sadržaji su prilagođeni uzrastu učenika. Navode se djelovi čovjekovog tijela i što je dobro za zdravlje čovjeka. Zoologija obuhvata poznate životinje iz okruženja. Putem priča i basni opisuje se spoljašnja građa životinja, korist za čovjeka, a česte

su i moralne pouke o ponašanju prema životinjama. *Čitanka za treći razred osnovnijeh škola* (Popović, 1898) ima više bioloških tema koje nemaju logičan slijed. Zastupljena je anatomija, ekologija i etologija životinja. Popović prenosi i predrasude koje su vladale u crnogorskom društvu. Tako za vuka kaže da je „divalj, surov, lukav i krvoždan, mrzi na svakoga". Botanički sadržaji su dati kroz opis šume, opis drvenastih biljaka, radova u voćnjaku. U udžbeniku su zastupljena i pitanja različitog tipa kojim su podsticana funkcionalna i činjenična znanja. *Čitanka za četvrti razred* (Popović, 1904) ima više poglavlja sa biološkim sadržajima. Bavi se higijenom čovjeka (ishrana, odjeća, prostorije, s akcentom na zarazne bolesti i savjetima kako se zaštititi). Navodi kugu, koleru, vrućicu, groznicu, boginje, ospe, kašalj. Izazivače bolesti definiše kao „žive klice, neka sitna plijesan" koja se ne vidi golim okom. Zastupljena je i prva pomoć kod smrzavanja, utapanja, udara groma, trovanja fosforom, bakrom, karbolnom kiselnom, ujeda zmije, biljnih otrova i drugo. U poglavlju posvećenom zoologiji opisuje i životinje zastupljene na drugim kontinentima (orangutan, slon, kit, noj, krokodil i drugo). Govori o načinu života, rasprostranjenosti, ishrani, potomstvu, koristi. Da bi dočarao izgled pojedinih životinja vršio je upoređenja i crtao skice. Za kljove slona kaže da je njihova dužina tolika da „dva čovjeka mogu lako leći na njih jedan pored drugoga, a da ih slon lako nosi" ili glava kita je tolika „da bi u njegove čeljusti sasvim lijepo moglo stati 20 ovećih dječaka". I u ovom udžbeniku zastupljeni su botanički sadržaji (šuma, podizanje šume, u polju je život, podizanje voćnjaka, vinova loza, sađenje i kalemljenje vinove loze i drugo).

Prvi udžbenik biologije u književini Crnoj Gori (koristio se u osnovnim školama) napisali su Đuro Popović i Andrija Jovićević. Udžbenik *Poznavanje i njegovanje čovječjeg tijela* pisan je za sva četiri razreda osnovne škole. Ovi udžbenici su doživjeli više izdanja u kojima su autori vršili korekcije i dopune sadržaja.

Poznavanje i njegovanje čovječjeg tijela za prvi i drugi razred (treće izdanje) (Popović, Jovićević, 1906) sastoji se iz dva poglavlja. Prvo poglavlje posvećeno je spoljašnjem pokrivaču tijela tj. koži, kostima i noktima. Shodno potrebama tadašnjeg crnogorskog društva, veća pažnja data je njegovanju i zaštiti kože i njenih organa, kao i higijeni odjeće i stana u cilju preventive raznih zaraznih oboljenja. Drugo poglavlje obrađuje građu čovječjeg tijela na elementarnom nivou (nabrajaju se osnovni djelovi čovječjeg tijela i pojedini organi). Takođe, posebna pažnja usmjerena je na faktore koji djeluju povoljno ili štete čulnim organima, plućima, ustima i želucu (ishrana, disanje, čula). U *Poznavanju i njegovanju čovječjeg tijela za treći razred (drugo popravljeno izdanje)* (Popović, Jovićević, 1908) glavni dio posvećen je anatomiji čovjeka sa više tema nego u prethodnom razredu. Detaljnije se objašnjava skelet čovjeka. Takođe, navode razlike između ljudi i objašnjavaju se rase kao više vrsta „po boji kože, obliku glave, vrsti kose i po umnijem sposobnostima. Te razlike dijele sve ljude na više vrsta koje se zovi trage ili rase." Značajan prostor i u ovom udžbeniku posvećen je higijeni organa, kao i uslovima koji djeluju povoljno na čovjekov organizam npr. čist i svjež vazduh, hrana i piće, svjetlost, umjerena temperatura, čistoća, red, rad i odmor. Zastupljena je i fiziologija pojedinih sistema organa, gdje autori laički objašnjavaju određene procese *(zvuk se prenosi kroz cijev za slušanje unutra i tamo se glas osjeti i raspozna)*. Poznavanje i njegovanje čovječjeg tijela za četvrti razred (drugo popravljeno izdanje) (Popović, Jovićević, 1904) najbolje opisuju autori sa temom *Život čovječjeg tijela*. Najveći dio udžbenika posvećen je fiziologiji i anatomiji sistema organa čovjeka i manjim dijelom citologiji. Za ćelije koriste termin ćelijice (koji se koristio i u srednjim školama, op.a.) i opisuju njihovu funkciju rečenicom „dok ćelijice uredno vrše svoj posao čovjek je zdrav", kao i „smještene su jedna do druge onako, kao ćelije u saću meda i ne vidi se slobodnijem okom". Fiziologiju

sistema organa daju putem „glavnih životnih radnji“ (optok krvi, disanje i varenje, izlučivanje – pluća, koža, bubrezi, kretanje, čula – da bi čovjek sve oko sebe razlikovao i raspoznao, pribor koji rukovodi mozak i živci). Recenziju ovih udžbenika radio je Milo Kovačević (Prosvjeta 1898). U sadržajnom smislu Kovačević nema zamjerki. Zamjerke se odnose više na neadekvatnu terminologiju npr. kada se govori o „kakvoći krvi, jedna je nazvata pokvarena, zgodnije bi bilo reći neprečišćena“ ili kod oblika oka ne treba ga upoređivati sa „pucetom“ ili za položaj glave da je „nasađena“. Inače Kovačević kaže „Udžbenik, kojeg mi je Sl. Komisija povjerila na referisanje, kako u osnovi tako i u pojedinostima većinom odgovara zahtjevima, koji se preporučuju. Raspored i izlaganje materijala odgovara napomenutom metodu (metoda Libena, op. aut). Pojedina odjeljenja vrlo su lijepa, i to lakim jezikom objašnjena, te djeci neće biti ni najmanje teško shvatiti onoliko, koliko treba da znaju o čovječijem tijelu i njegovoj njezi“.

Analizom sadržaja sva četiri udžbenika uočava se da u crnogorskim školama tog vremena nijesu predavani Endokrini sistem i Sistem organa za razmnožavanje. Udžbenicima se pokušao zadovoljiti princip postupnosti i prilagoditi gradivo uzrastu učenika. Sadržaji su bili u službi funkcionalnih znanja i proizilazili su iz svakodnevnih potreba sredine. Objašnjavanje morfologije, anatomije i fiziologije čovjeka bilo je u skladu s obrazovanjem autora koji nijesu biološka znanja sticali na fakultetskom nivou. Zato je razumljiv jedan stepen naivnosti, posebno za fiziološke procese.

Potrebu domaće produkcije udžbenika za sve nastavne predmete u Crnoj Gori koji bili potpuno prilagođeni okruženju, uviđao je i Jovan Pavlović. Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova je vršilo izradu i distribuciju neophodne udžbeničke literature preko svojih savjetodavnih stručnih organa: Školske komisije (1892–1903), a kasnije Prosvjetnog savjeta (1905–1916). Pavlović je 1890. godine donio *Pravila za uređenje*

Školske komisije u Crnoj Gori (Popović, Stranjaković, Stanojević, 1934). Po naredbi Visokog Državnog Savjeta 27. VIII 1892. godine konstituisana je privremena Školska komisija koju su sačinjavali istaknuti prosvjetni radnici tog vremena počev od Đura Popovića, Glavnog školskog nadzornika i predsjednika Komisije, i drugih članova, profesora Gimnazije na Cetinju (Živko Dragović, Jovo Ljepava, Milo Kovačević, Filip Jergović, Pavle Popović, Filip Kovačević, Jovan Nikolić) (DACG, Protokol sjednica Školske komisije za pregled, izradu i izdavanje školskih knjiga 1892–1903) Na Četvrtoj sjednici Komisije 25.VII 1894. po „Najvišem nalogu Njeg.Visočanstva Gospodara“ ustanovljena je stalna Školska komisija čiji je prioritetni zadatak „izdavanje knjiga za osnovne škole, po mogućnostima i za srednje.“ Iskorak u izradi udžbenika Školska komisija čini na petoj sjednici kada je odlučeno da se putem *Glasa Crnogorca* javi nastavnicima u unutrašnjosti Crne Gore da se „prijavi koji se osjeća sposobnim sastaviti koji od udžbenika“. Nedostatak udžbenika pokušava se prevazići nabavkom svih djela, napisanih bar na srpskom jeziku. Visoki Državni savjet, na osnovu ovog prijedloga rješio je da se napravi spisak potrebnih knjiga. Takođe, na prijedlog Jova Ljepave, Visoki Državni savjet odobrava da se „pošalje naročiti čovjek“ u četiri glavna izdavačka centra u Zagrebu, Novom Sadu, Pančevu i Biogradu radi nabavke školskih udžbenika s ciljem dobijanja kompletnije i cjelishodnije zbirke. Na sjednici od 19. II 1895. razmatrano je djelo učitelja Andrije Jovićevića *Njegovanje i poznavanje čovječjeg tijela za treći razred osnovne škole*, a na sljedećoj sjednici je prihvaćeno. Komisija je na pregled dobila udžbenik *Zoologije za II i III razred* od učitelja Miša Đurišića (5. I 1897) a ocjenu udžbenika trebalo je da da učitelj Maslovarić iz Kolašina. Na narednoj sjednici Komisija je dobila na pregled još jedan udžbenik *Zoologija (za IV razred)* čiji su autori Đuro Špadijer i Mišo Đurišić, a ocjenu je ponovo trebalo

da da Vukić Maslovarić. Početkom XX vijeka zabilježeni su pokušaji izrade udžbenika Botanike. Na sjednici 8. IV. 1901. Komisiji je predat na pregled udžbenik *Botanika za treći razred* koji je „sastavio učitelj Kosto Lučić", kao i *Zoologija za II, III i IV razred* od Đura Špadijera. Referent za *Zoologiju* je V. Maslovarić, a za *Botaniku* A. Jovićević. Od prosljeđivanja rukopisa Jovićeviću do njegove ocjene udžbenika prošlo je pola godine, a njegovo pismo pročitao je predsjednik Komisije na sjednici od 7. X 1901. Jovićević preporučuje Komisiji da „povrati g. Lučiću njegov udžbenik, savjetujući ga da napiše i ostale udžbenike za osnovnu školu, pa tek onda da se njegov rad ocijeni, pošto ga smatra sposobnijem da to izvede i napiše. Usljed toga Gos. A. Jovićević odstupa od ocjene za koju ga je Šk. Komisija opunomoćila". Komisija je vratila rukopis Lučiću i preporučila mu da sačeka da učiteljski zbor u Nikšiću postigne dogovor oko izmjene Nastavnog plana i programa. Izrada udžbenika se očekivala i od udruženja učitelja, posebno deficitarnih udžbenika za prirodne nauke, što znači da se za deset godina rada Komisije u ovoj oblasti stanje nije značajno popravilo i većina udžbenika biološke grupe predmeta stizala je iz okruženja. Predsjednik Komisije je na sjednici 3. III 1902. dao na uvid udžbenik *Botanika za III i IV razred osnovnih škola* od „g. Učitelja đakona Nikšićkog Kosta Lučića". Ocjenu udžbenika trebalo je da da Vukić Maslovarić. Maslovarić predlaže da se djelo i referat proslijede Lučiću da izvrši potrebne korekcije. Lučić je vratio Komisiji korigovanu *Botaniku* koju je trebalo da pregleda M. Kovačević (20. IV 1903). Ovo je posljednji zapisnik Komisije. Lučićeva *Botanika* nije štampana, a razlozi i dalja sudbina udžbenika se ne zna. U martu 1902. podnesen je i rukopis *Stočarstvo i Ratarstvo* od učitelja Sima Kažića sa Gradca – Lješanska Nahija. Pregledani udžbenik Kažića nije odgovarao potrebama osnovne škole i rukopis je vraćen autoru. Udžbenik *Zoologija za II i III razred* od Đura Špadijera podnesen je

Komisiji 25. III 1902, a u aprilu 1903, na osnovu referata Andrije Jovanovića, sa kojim se složila i Komisija, zaključeno je da se udžbenik „ovakav kakav je“ ne može primiti. U opširnoj recenziji udžbenika zoologije Jovanović je iznio niz primjedbi koje sublimira u zaključku „Iz svega se, dakle, vidi, da je pisac hitao pišući ovaj udžbenik, isto svjedoči nepravilno izlaganje misli, neočiglednost, interpunkcija i dr. Pošto djeca ne smiju biti pasivni primaoci, već aktivni istraživaoci (...) jer podsticanje učenika na samostalno istraživanje osposobiće im duh za neovisno istraživanje. Očiglednosti u nastavi ovdje nema, a što više ni slike nijesu unešene u ovaj udžbenik, pa prema naprijed izloženom, ovakav kakav je po mom mišljenju, ne može se usvojit a nije ni potrebit“ (DACG, MPiCP, 1906: f. 26: 366).

Zakonom o ustrojstvu organa državne vlasti iz 1905. godine, svi prerogativi Školske komisije preneseni su na Prosvjetni savjet. Prosvjetni savjet je dvije godine kasnije izvršio analizu svih udžbenika, izvršio dopune i izmjene u njima i organizovao pisanje udžbenika za one koji su nedostajali. Zahvaljujući angažovanju Savjeta, škole u Crnoj Gori su dobile kvalitetnije udžbenike 1910. godine koji su bili u upotrebi do njihovog zatvaranja 1916. godine. Za većinu predmeta urađeni su domaći udžbenici, što se može tumačiti kao odgovor specifičnostima Crne Gore (jezik, istorija, tradicija) i obimu zastupljenosti predmeta u nastavnom planu. Zbog sličnih podneblja, skoro istovjetne flore, faune, životnih zajednica, udžbenici botanike i zoologije iz okruženja mogli su se primjenjivati u Crnoj Gori, ako se izuzme jezik i narječje kojim su pisani. U periodu od štampanja prvih udžbenika 1834. godine do kraja samostalnosti kraljevine Crne Gore, štampano je preko 130 udžbenika i priručnika u čijoj je izradi učestvovalo 11 stranih (od njih je deset radilo u Crnoj Gori) i 12 domaćih autora (Delibašić, 1980). Na osnovu sačuvanih udžbenika za srednje škole može se zaključiti da nijesu bili usaglašeni sa crnogorskim programom,

a nijesu odgovarali ni jezikom i stilom. Užbenici iz Srbije su pisani drugim narječjem, a iz Hrvatske drugim pismom i ortografijom (Delibašić, 1980).

S otvaranjem Knjižare Kaluđerović na Cetinju 1898. godine (DACG, MPiCP, 1898: f. 14) olakšano je snabdijevanje osnovnih i srednjih škola udžbenicima. Knjižara je po specijalnom ovlašćenju Ministarstva prosvjete, imala zadatak i obavezu da škole snabdijeva potrebnim knjigama. Od knjiga sa biološkim sadržajima mogle su se kupiti *Botanika, Nauka o čovjeku, Upoznavanje i njegovanje čovječjeg tijela* (Delibašić, 1980). I pored toga, revizorski izvještaji ukazuju da je krajem XIX vijeka i dalje nedostajalo udžbenika za biološku grupu predmeta. U izvještaju za Podgoričku školu piše: „Svi učenici i učenice imali su ručnih nastavnih knjiga iz kojih su učili, a po učiteljevim predavanjima izučavali su prirodopis, poznavanje i njegovanje čovječjeg tijela i dr.“ (DACG, GŠN, 1893: f.52: 500). Problem nedostatka udžbenika zoologije, botanike i mineralogije provlači se više godina. Škole (Brskut, Dupilo, Danilovgrad, Drezga, Grahovo i dr.) traže ove knjige od Glavnog školskog nadzorništva, ali iz odgovora se vidi da Nadzorništvo nije raspolagalo njima (DACG, GŠN, 1885: f. 13: .160, 175, 215; 1884: f. 10: 193, 194).

Pisanje bioloških udžbenika za srednje škole bilo je izuzetno rijetko. Može se izdvojiti udžbenik profesora prirodopisa u Nižoj gimnaziji u Podgorici, Đorđa Vujaklije. On je početkom 1908. godine ponudio rukopis udžbenika *Prirodopis za srednje škole* Prosvjetnom savjetu. Vujaklija je objavljivao udžbenike koji su bili u upotrebi u srpskim gimnazijama u Vojvodini. Iako je ponudio da doradi udžbenik, prilagodi ga ijekavskom narječju i ilustruje slikama, Prosvjetni savjet ga je odbio jer je izdavanje udžbenika bilo preskupo zbog malih tiraža (Đuranović, 2007).

Literatura:

- Andrijašević, Ž. (2009) Pregled istorije crnogorskog školstva do 1918. godine. *Bibliografski vjesnik*, 1–3 (38), 133–168.

- DACG, MPiCP (1892) *Protokol sjednica Školske komisije za pregled, izradu i izdavanje školskih knjiga 1892–1903*. Omot I-registar predmeta, knjiga br. 42.

- DACG, MPiCP (1898) *Povlašćenje Jova M. Kaluđerovića da može otvoriti knjižaru na Cetinju.* F.14., dok. 79, 213, 302.

- DACG, MPiCP (1906) *Popis stvari, pribora, zvaničnih i prinovljenih knjiga u školskoj biblioteci Državne gimnazije na Cetinju.* F.26., dok. 389.

- DACG, MPiCP (1911) *Obraćanje Hristofera Moravca iz Podgorice upravi Kr. Crn. Osnovne škole.* F. 68., dok. 33.

- Državni arhiv Crne Gore, Glavno školsko nadzorništvo (DACG, GŠN) (1884) *Školske narudžbine knjiga upućene Glavnom školskom nadzorništvu.* F. 10. dok. 193, 194.

- DACG, GŠN (1885) *Školske narudžbine knjiga upućene Glavnom školskom nadzorništvu.* F. 13. dok. 160, 175, 215.

- DACG, GŠN (1893) *Revizorski izvještaj za Podgoričku školu.* F. 52. dok. 500.

- Delibašić R. (1980) *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, Titograd: Republički zavod za unapređenje školstva.

- Đuranović, M. (2007) *Podgorička gimnazija, 1907–2007*, Podgorica: Gimnazija "Slobodan Škerović".

- Zbor Crnogorskih učitelja na Cetinju (1874), *Glas Crnogorca*, 2(36), str. 2.

- Ivetić, J. N. (2015) *Ličnost i delo Steve Čuturila: kulturno-istorijski i bibliološki aspekti.* Doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet.

- Izdanje K.C.Glavnog Nadzorništva Osnovnijeh škola (1902) Zakon, naredbe, upustva i dr sa nastavnijem planom za osnovne škole

u knjaževini Crnoj Gori od 1884 do 1902. *Prosvjeta*, 4 (9–10), str. 258–279.

- Jovanović, A. (1906) *Zoologija za II-gi i III-ći razred osn. škola od N. N: referat Andrije Jovanovića učitelja.* DACG, MPiCP. F. 26. dok. 366.

- Knjižara Braće Jovanović u Pančevu (1875), *Glas Crnogorca*, 3(12), str. 4.

- Kovačević, M. (1898) Referat o udžbeniku „Poznavanje i njegovanje čovječijeg tijela" za sva četiri razreda osnovne škole, *Prosvjeta*, 19(1) str. 53–55.

- Kostić, M. (1876) *Škole u Crnoj Gori od najstarijeg vremena do današnjeg doba*, Pančevo: Knjižara braće Jovanović.

- Martinović, D, Marković, M. (1982) *Crnogorski udžbenici 1836–1981,* Titograd: Republički zavod za unapređenje školstva.

- Martinović J. D. (2002) *160 godina Državne biblioteke Crne Gore*, Podgorica: CANU.

- Martinović S. N. (1970) Jovan Pavlović kao zakonodavac, *Godišnjak cetinjske gimnazije*, 2 (2), str. 19–38.

- Pavićević B., Raspopović R. (1998g) *Crnogorski zakonici 1796–1916*, knjiga IV Podgorica: Istorijski institut Republike Crne Gore.

- Popović, Đ. (1897) *Čitanka za drugi razred osnovnijeh škola*, Cetinje: K.C. Državna štamparija.

- Popović, Đ. (1898) *Čitanka za treći razred osnovnijeh škola*, Cetinje: K.C. Državna štamparija.

- Popović, Đ. (1899) *Čitanka za prvi razred osnovnijeh škola (treće izdanje)*, Cetinje: K.C. Državna štamparija.

- Popović, Đ. (1904) *Čitanka za četvrti razred osnovnijeh škola (drugo popravljeno izdanje)*, Cetinje: K.C. Državna štamparija, Cetinje.

- Popović, Đ. (1906) *Čitanka za prvi razred osnovnijeh škola (četvrto izdanje-popravljeno i dopunjeno izdanje)*, Cetinje: K.C. Državna štamparija, Cetinje.

- Popović, Đ, Jovićević, A. (1901) *Poznavanje i njegovanje čovječjeg tijela za treći razred osnovnijeh škola prema „nastavnom planu" (drugo*

popravljeno izdanje), Cetinje: K.C. Državna štamparija.

- Popović, Đ., Jovićević, A. (1904) *Poznavanje i njegovanje čovječjeg tijela za četvrti razred osnovnijeh škola prema „nastavnom planu“ (drugo popravljeno izdanje)*, K.C. Državna štamparija, Cetinje.

- Popović, Đ, Jovićević, A. (1906) *Poznavanje i njegovanje čovječjeg tijela za prvi i drugi razred osnovnijeh škola prema „nastavnom planu“ (treće izdanje)*, Cetinje: K.C. Državna štamparija.

- Popović, P., Stranjaković, D., Stanojević, S. (1934) *Cetinjska škola 1834–1934*, Beograd: Štamparija Drag. Gregorića.

- *Pravila o štampanju udžbenika za narodne i srednje škole* (1907), Cetinje: K. C. Državna štamparija.

- Tasan, Ž. (2016) *Prosvjetni rad profesora Mihaila Bukvića 1903–1916 (zbornik dokumenata)*, Cetinje: Državni arhiv Crne Gore.

- Fond i knjižnica crnogorskih učitelja (1874), *Glas Crnogorca*, 2(37), str. 2.

- Čuturilo, S. (1885) *Čitanka za treći razred osnovnijeh škola*, Pančevo: Naklada Knjižare Braće Jovanovića.

DNEVNIK MINISTRA RISTA POPOVIĆA 1913–1916. GODINE

Risto Popović was the Minister of Finance and Construction, as well as the Minister of the Interior of the Principality and later, the Kingdom of Montenegro, and he also performed judicial and legal duties. He kept a journal during the period 1913-1916. In the first two years he wrote the journal almost every day, whereas later he recorded only important events. Popović's journal sheds new light on the first months of the Austro-Hungarian occupation, and brings new unknown data from this important period of Montenegro's past.

Publikovanje primarne arhivske građe i dalje je važan zadatak pred istorijskom naukom Crne Gore. Obimna arhivska građa i dalje se nalazi kod potomaka ili u privatnim zbirkama nedostupna za istraživače i širu čitalačku publiku. Navedena građa pod prijetnjom patine vremena i nemara uskoro bi mogla biti zauvijek izgubljena ili uništena. Dugim israživanjem pojednih ličnosti crnogorske istorije spoznali smo da je veliki dio ove građe i dalje sačuvan u nekom dosta dobrom stanju, dok je drugi dio građe posve ugrožen. Mislimo da bi jednom

akcijom državnih organa, koja ne bi zahtijevala finansijska sredstva, ova značajna dokumentacija i građa mogla preći u trajno čuvanje u uslovnim prostorijama istorijskih institucija Crne Gore – Državnog arhiva ili Istorijskog instituta Crne Gore, ili pak nedržavnog subjekta Instituta za vojnu istoriju Crne Gore. Time bi se postiglo da se građa trajno sačuva od propadanja i nestanka, ali i bude dostupna za buduće istraživače vremena koje je daleko za nama.

U ovakvu privatnu arhivu spada i dnevnik i fotodokumentacija Rista Popovića koja se čuva u porodičnoj arhivi njegovih potomaka na Cetinju, a jedan dio u Istorijskom institutu Crne Gore u Podgorici. Ovaj dnevnika sastoji se od dva dijela. Prvi dio sadrži 51 stranicu, dok drugi dio ima 97 strana. Dnevnik je kucan na pisaćoj mašini i prati razdoblje od 1913. pa do 1916. godine. Priređivačke intervencije u dnevniku su minimalne, uglavnom se odnose na slovne greške i davanje preglednijeg teksta. Prilikom obilježavanja datuma i godina autor nije bio konzistentan do kraja, u nekim slučajevima koristio je arpaske i rimske brojeve, a u drugim samo arapske sa različitim znakovima interpunkcije. U tom dijelu priređivački smo reagovali ujednačavanjem oznaka datuma u cilju bolje preglednosti. Gotovo svaka ličnost koja je pomenuta u dnevniku identifikovana je i o njoj je dat kratak opis u fusnotama. Sve ostale riječi, znaci, navodi, iako imaju određene pravopisne i druge greške dati su kao u originalu u cilju očuvanja autentičnosti dnevnika jer je i jezik i stil pisanja dodatna vrijednost ovog dnevnika sa aspekta proučavanja jezika i riječi toga vremena. U dnevniku začuđuju i određene riječi karakteristične za današnje govorno područje Hrvatske i njih smo ostavili kao u orignalu kao autentično svjedočanstvo o jednom vremenu. Očito je Risto Popović dnevnik pisao na dnevnoj bazi ili uglavnom sa zaostatkom od jednog ili par dana. Na osnovu proučavanja ovog dnevničkog zapisa možemo

zaključiti da je pisan u realnom vremenu bez kasnijih dorađivanja, za koje nije ni moglo biti vremena s obzirom sa je Popović najveći dio vremena bio u emigraciji, u kojoj ga je i zatekla smrt. Ne isključuje se mogućnost da je dnevnik naknadno prekucavan na pisaćoj mašini, a da je u tome Popoviću pomagao neko od rodbine ili pomoćnika. Popović nije završio svoje dnevničke bilješke, vrlo vjerovatno da su prekunute u času internacije i da više nijesu nastavljane u ovakovoj formi. Ne isključuje se ni mogućnosti da je Popović i kasnije vodio neke zabilješke ali da njesu sačuvane nemarom, namjerno ili nenamjerno. Ali je činjenica i da je Popović preminuo naprasno daleko od svoje domovine.

Prve dvije godine dnevnik je uglavnom pisan iz dana u dan, sa kraćim pauza od po nekoliko dana ukoliko je pisac dnevnika bio na putu. Posljednje dvije godine tj. 1915. i 1916. pisane su u većim dnevnim razmacima, uglavnom prateći važnije događaje. Iako prati događaje uglavnom iz dana u dan, ipak se ne radi o klasičnom službenom dnevniku koji bi trebalo da bude što manje prožet subjektivnim konstatacijama. Popović u dnevniku daje neka svoja zapažanja, kritike, a postavlja i određena pitanja na koja ne zna odgovore. Ipak bez obzira na tu činjenicu, mišljenja smo da je time njegova vrijednost veća jer autor daje svoje opservacije koje se svakako ne moraju uvijek uzeti „zdravo za gotovo“ bez kritičkog suda i stavljanja u određeni kontekst. Tako autor dnevnika kritikuje postupke brigadira Vešovića, kao i drugih aktera kroz prizmu tada dostupnih podataka, glasina ili pak opšte propagande. I sam autor će kasnije o većini događaja koje je iznio u trenutku zapisivanja promijeniti mišljenje, s obzirom na nove činjenice koje su se događale nakon pisanja dnevnika, a koje su umnogome odredile i sudbinu države i sudbinu ljudi.

Blizina Dvoru, služba njegovih predaka, lično obrazovanje i funkcije koje je obavljao u tadašnjoj crnogorskoj državi upućuju

na to da se radi o istorijskoj ličnosti koja je mogla i trebalo da zna relevantne podatke iz predmetnog perioda koji je bio veoma dinamičan i sadržajan. Njegov otac je bio sveštenik, a stric Mihailo-Mišo bio je maršal dvora i dugogodišnji ađutant kralja Nikole. Treba pomenuti i to da je porodica Popović na neki način bila povezana sa dinastijom Petrović-Njegoš i to preko Martinovića, tako što je Joke, supruga Mihaila Popovića, bila kćerka Mišana Stevanova Martinovića, crnogorskog hrvatbaše koji je ubijen 1859. godine u Carigradu, bliskog kraljevog rođaka. Osim Petrovića i Martinovića, Popovići su bili rodbinski povezani i sa crmničkim Plamencima, a u tadašnjoj Crnoj Gori koja je počivala na plemenskim postulatima organizacije ovo su bile važne činjenice za ugled, pozicioniranje i napredovanje u crnogorskom društvu. Brat Rista Popovića, Špiro i njegova braća od strica Jovo, Vladimir, Pavle i drugi takođe su bili visokopozicionirani službenici u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori. Dnevnik nam nudi dosta zanimljivih i korisnih podataka o ličnostima i događajima, a značajan dio tih podataka nije bio dostupan široj javnosti. Iako je Popović bio značajan u tadašnjoj političkoj nomenklaturi crnogorske države, treba istaći da on ipak nije pripadao najužem krugu kraljevih ljudi, sa kojima je dijelo najdublje i najintimnije državne i lične teme, te se stoga pojedine njegove dnevničke zabilješke zasnivaju na posrednim saznanjima, odnosno nijesu iz tzv. prve saznajne ruke i ne mogu se uzimati bez konteksta.

Određene neodumice koje je Popović iznio u svom dnevniku naročito one koje se odnose na postupke kralja Nikole i događaje vezane za držanje crnogorske vojske i Lovćen, kasnije će ih sam, svojim postupcima, razriješiti jer je 1918. godine bio jedan od ključnih ljudi koji su u okviru Cetinjskog ustaničkog odbora radili na organizovanju Božićnog ustanka. Jedan je od glavnih sastavljača proglasa Cetinjana protiv načina održavanja izbora za poslanike Podgoričke skupštine i nepravde koju je

doživjela Crna Gora i dinastija Petrović-Njegoš. Risto Popović bio je istaknuti član i jedan od lidera Crnogorske stranke, koja je 1920-ih bila opoziciono orijentisana prema dinastiji Karađorđevića i Kraljevini SHS i borila se za crnogorska prava i slobodu. Zajedno sa svojim rođacima Popovićima, stao je u odbranu prava Crne Gore i njene dinastije. Popovići iz Donjeg kraja kod Cetinja, u odsudnim godinama za crnogorsku državnost od 1916. do 1924. zauzimali su važne ministarske i druge dužnosti u emigrantskoj vladi, djelujući iz inostranstva iili domovine predstavljali su važnu kariku u borbi za Crnu Goru. Risto Popović će na ovim pozicijama ostati sve do svoje iznenadne smrti.

Kako se radi o značajnoj ličnosti crnogorske istorije, njegov dnevnik ima istoriografski značaj te se preporučuje za publikovanje, a nadamo se da će uskoro izaći i knjiga sa kompletnom dokumentacijom ovog crnogorskog uglednika.

Biografija Rista Popovića (1871–1924)

Risto Popović je rođen 9. aprila 1871. godine u Donjem Kraju kao sastavnom dijelu Cetinjskog plemena u svešteničkoj porodici popa Vidaka, sina popa Laza Jabučanina po kojem su i uzeli prezime Popovići. Još od vremena popa Laza Jabučanina njegova porodica obavljala je razne poslove kod tri posljednja crnogorska gospodara, u početku sitnije, a kasnije i važnije državne poslove. Osnovnu školu je učio na Cetinju, kao i četiri razreda Cetinjske gimanzije u periodu 1883–1887. godine. Pravni fakultet je završio u Beogradu, nakon čega se vratio na Cetinje i 1894. godine stupio u državnu službu. Obavljao je niz važnih državnih i sudskih dužnosti kao pogranični sekretar u Jezerima, zatim sekretar Valtazara Bogišića. Kasnije je bio sudija Okružnog suda na Cetinju, predsjednik Okružnog suda u Baru, a onda i sudija Velikog suda sa sjedištem na Cetinju. U periodu

Knjaževine Crne Gore jedno vrijeme bavio se advokaturom. Za poslanika Crnogorske narodne skupštine izabran je na izborima 1906. godine. Nakon toga ponovo stupa u državnu službu na mjesto sekretara Ministarstva pravde. U vladi serdara Janka Vukotića bio je ministar finansija i građevine od aprila 1913. do decembra 1915. godine. Jedno kraće vrijeme bio je ministar unutrašnjih djela od 20. 12. 1915. do 29. 4. 1916. godine. Vrijeme austrougarske okupacije od 1916. do 1918. godine proveo je uglavnom u internaciji u logorima u Mađarskoj, a potom Austriji. Po završetku Prvog svjetskog rata vratio se iz emigracije na Cetinje. Nije se slagao sa gubitkom crnogorske državnosti i prisustvom srpske vojske u Crnoj Gori. Uoči Božićnog ustanka uhapšen je 31. decembra 1918. godine u 11h naveče kao jedna od vodećih političkih ličnosti koje su planirane i osmišljavale akciju. Kao jedan od uglednih protivnika odluka Podgoričke skupštine proveo je u podgoričkoj Jusovači više od dvije godine. Jedan je od 44 politička zatvorenika koji su 14. oktobra 1919. godine iz Jusovače napisali i potpisali izjavu u kojoj su sublimirali lošu pravnu i političku poziciju Crne Gore u novom državnom okviru. U jednom dijelu ove izjave njeni potpisinici navode da prekidaju svaki kontakt i komunikaciju sa nadležnim okružnim sudom u Podgorici jer ga smatraju nenadležnim i nezakonitim. Po izlasku iz zatvora odmah je penzionisan. Nastavio je svoj politički rad kao jedan od prvaka Crnogorske stranke na čijoj listi je na parlamentarnim izborima marta 1923. godine izabran za poslanika Skupštine Kraljevine SHS. Kao aktivan borac za pravo i čast Crne Gore bio je pod stalnom policijskom prismotrom, tako se u jednom izvještaju načelnika podgoričkog okruga od 8. februara 1922. godine njegovo ime navodi kao „glavni agenti Jovana Plamenca i Milutina Vučinića koji rade po njihovim instrukcijama i sa kojima stoje u stalnj vezi“. Zasnovao je brak, a imao je sinove: Vasilija, Vojislava, Boška i Arsenija. Braća Rista Popovića bili

Risto Popović kao mladić

su Špiro, upravik pošta i telegrafa, Drago i Andrija. Preminuo je u februaru 1924. godine u Beču, a sahranjen je na Cetinju. Nekrolog o njegovoj smrti objavio je *Amerikanski glas Crnogorca* kao zvanični organ Saveza nezavisnih Crnogoraca u Americi u broju 11 od 29. marta 1924. godine koji se završava riječima:

„Sunčani pojavljuju se zraci i kad ogriju Cru Goru, koju danas tama pokriva i kad slobodno dahom dahne u svojoj slobodnoj kući crnogorski narod podiće ti spomen da budeš primjer novom naraštaju – crnogorskog patriotizma. Laka ti zemlja i pokoj ti duši!“

DNEVNIK

1913.

23. aprila na Đurđevdan izjutra saopštio mi je NJ. V. Kralj o padu kabineta brigadira Martinovića[1] i obrazovanju kabineta bri. J. Vukotića[2] u koji bih ja imao ući kao ministar finansija. Nijesam se obradovao, ali nijesam ponudu ni odbijao najviše stoga što se kao sigurno držaše da će nam velesile dati novčanu kompezaciju za Skadar koji nam bjehu prije dan dva silom uzeli, pa mi bijaše volja okušati se, dali bi se moglo sa tom pomoći pomoći štogod zemlji. Opet sam u nervoznosti proveo svo vrijeme do 25. i uveče i u nadi da će se kombinacija pokvariti. Ali eto ne pokvari. 25. uveče izašao je ukaz o našem naimenovanju: Janko vojni i predsjednik, L. Gojnić[3] unutrašnjih, ja finansija i građevine, M. Mijušković[4] prosvjete, Lj. Bakić[5] prave i P. Plamenac[6] spoljnih. 26. aprila u 7 ½ ujutru položili smo nas petina u Dvoru zakletvu. Plamenac prije dva tri dana bijaše poslat da pregovara sa viceadmiralnom ingleškim o predaji Skadra. Istog jutra pozvao sam prethodnika da mi preda dužnost. Al to nije moguće bilo dok se neki računi sklope za čem su bile izdate shodne naredbe. U tim očekivanjima obavljajući samo najhitnije stvari proveo sam do 30. i.m. kada se pojavila kao prva neprilika Vladi afera institutska.

Svi moji kolege i ja, složili smo se ubrzo na programu: najprijateljskiji, najbratskiji odnošaji sa Srbijom, popravljanje odnošaja

1 Mitar Martinović (1870–1954), predsjednik vlade, ministar vojni, divizijar.

2 Janko Vukotić (1866–1927), predsjednik vlade, ministar vojni, divizijar.

3 Labud Gojnić (1865–1916), pravnik, predsjednik Crnogorske skupštine.

4 Mirko Mijušković (1875–1916), direktor gimnazije, sekretar Državnog savjeta, načelnik u MUD-u.

5 Ljubomir Bakić (1877–1925), pravnik i političar.

6 Petar Plamenac (1872–1954), pravnik, potpredsjednik Crnogorske skupštine, jedan od prvaka Crnogorske stranke.

sa Rusijom, koji bijahu zategnuti zato što nas nije pomagala u pitanju Sakdara i unutrašnje uređenje i unapređenje u svakom pravcu. Toga jutra tj. 20. aprila došao je kod mene u kabinet ministar Mijušković i saopštio mi da je kralj spremio, a možda već i poslao pismo za caricu majku kojim ukida Đevojački institut na Cetinju. Jedna velika prepona za poboljšanje odnosa sa Rusijom i povod rđavom tumačenju za približavanje Austriji. Savjetovao sam Mijuškovića da u jednom pismu izloži sve to Kralju našto su i ostali kolege pristali. Kralj se nije izjasnio više po ovoj stvari iako smo viđeli po svemu da je pismo ozbiljno uzeo.

Ovog dana uveče i primio sam dužnost. Kasa prazna. Dokumenti na milione. Nerad, haos, nerad – ruševine. Pokajah se što uđoh u kabinet al dockan.

Prethodnik mi (dr Drljević)[7] reče da je zaključio zajam u Biogradu od 1.000.000 fr. ali me i to obmanu, jer kad stiže ugovor o tom zajmu, kojega Drljević bijaše uputio preko Mitrovice, jer ga sobom preko Austrije nije smio nositi, u njemu stojaše da nam 500.000 fr. izdadu tek kad Srbija zaključi zajam u inostranstvu. Od onih drugih 500.000 fr. bješe 200.000 ostalo u Biogradu za kupovicu žita, a 300.000 da se upute preko Mitrovice. O svemu tome nemaše se nikakvog izvješća te zamolih poslanika Kr. Srbije da se o svemu izvijesti, a za ove 500.000 molih ga da se upute preko Pariza jer povjerovah prethodniku da se i oni imaju sada isplatiti.

1. maja predat je Skadar Međunarodnoj floti i skinuta blokada naše obale koja je bila otpočela još na 26. mart.

Odmah na početku kao pozdrav od naroda, stigoše nam sa sviju krajeva vijesti: glad. Žito koje stiže pod Bar 4. maja kao prva partija na parabrodu „Margarita“ – javiše da je pokvareno. Stiže i druga partija na par. „Fram“ i za njega rekoše da nije dobro. Moradoh poći u Bar 20. maja i povesti sobom dva ovd. žitarska trgovca sa kojima kao i sa mjesnim ljekarem

[7] Sekula Drljević (1884–1945), pravnik, ministar, osnivač Crnogorske stranke.

Italijancem utvrdih da ova druga kao i treća koja stiže na „Dante“ može se primiti. Dođosmo do žita, ali opet nezgoda u prevoznim sredstvima. I što bi se moglo učinjeti ne čini se usljed nervoznosti uprav. carinarnice. U Baru i Bar. Društva... (kao u originalu, primjedba priređivača)

Iz Bara sam se povratio 10-og uveče. 11. maja nađog pismo iz Pariza u kojem javljaše da su stigle 500.000 fr. iz Srbije. Planuše kao slama. Poslije pet dana ni solda od njih.

Javih i ja one 300.000 ali umjesto novca dobih odgovor da ih na osnovu ugovora ne mogu poslati. Poslani 500.000 koji su bili uslovljeni dok Srbija zaključi zajam u inostranstvu, a zadržali ove koje su imali isplatiti 22. apr. dakle 10 dana po ugovoru! Usljed toga 20. maja pisah dr g-dinu L. Paču[8] min. fin. Srbije i objasnih mu otkud ovaj nesporazum.

Iz zauzetih krajeva stižu glasovi o nevjerovatnim nedjelima koje vlasti onamo čine. Inicijativom Kraljevom odredi se komisija za ispitivanje. I tu nezgoda – nesporazum o glavarstvo – dijurne i veliko razočaranje i dokaz da se kod nas samo kritikuje, a kad se treba raditi ili se ne može ili se ucjenjuje!

U subotu 18. maja saopšti ministar Plamenac komunike Pašićev da su namjerni sazvati konferenciju Balkan. (? prim. priređivača S. M.) te pita hoćemo li i mi poslati delegate ili će nas oni zastupati i dalje kako ćemo se držati za slučaj rata s Bugarskom. Ovo drugo pitanje bijasmo riješili još 17-og uveče i to u bratskom smislu – sa Srbijom rame uz rame. Na prvo pitanje riješismo da se pošlju delegate. Na toj istoj sjednici saopšti Plamenac za namjere Rusije da pozove premijere (predsjednike vlada), Srbije, Bugarske i Grčke u Petrovgradu jer da ona neće dopuštiti jedan bratoubilački rat. Nas nije pozvala jer mi nijesmo ni s kim u raspravu, ali ako želimo i nas će pozvati. Riješismo da i mi pošaljemo našeg predsjednika ser. Janka. Sve ovo saopšti isti Plamenac Kralju, odobri sve, a za pomoć Srbiji

[8] Lazar Paču (1855–1915), ministar finansija Kraljevine Srbije.

Ministar Risto Popović (lijevo)

za slučaj rata izvjesno kolebanje, poslije kojeg uputi Plamenca kod Prestolonašljednika, koji je po dostavi Plamenčevoj bio odsudno protivan i za to da se Srbiji odgovori: da ćemo za vrijeme tog rata obući korotačko odijelo i sa plačom isčekati ishod rata. Riješismo da damo ostavku ili da se naše rješenje usvoji.

Sjutradan 19-og saopštio mi je ministar predsjednik da je Kralj pristao na naše rješenje i da je isto saopštio Gravriloviću poslaniku Srbije. (Plamenac mi za ovo reče, da je kralj pristao riješen da to ne ispuni ako do rata dođe – ne vjerujem da će biti dobar psiholog Plamenac jer ne mogu zamisliti da Kralj Nikola miruje kad se Srbija bije za srpski prestiž).

Svakako situacija nije čista ni u pogledu balkanskog niti u pogledu jevropskog rata iako su ---- već na podne 17. o. m. potpisali.

20. maja dobismo depešu od Jova Popovića[9] iz Londona kojom traži da dođe na Cetinje radi konferisanja sa Vladom i da do njegova dolaska ne pristupamo razgraničenju sa Srbijom! Usvojeno i javljeno mu da dođe.

Juče bio sastanak Pašićev i Pešovljev na granici. Danas stigle o tome povoljne vijesti, da su se uglavnom sastali i zaključili

[9] Jovo Mihailov Popović (1872–1948), brat od strica autora dnevnika, diplomata, političar, upravnik Pošta i telegrafa Crne Gore, jedan od najaktivnijih emigranata, u emigraciji ostao do 1938.

skup premijera koji će riješiti pitanje razgraničenje. Nad u Boga da će se sve svršiti mirno i lijepo.

28. maj – Slabe nade! Odnos se sve više i više zaoštrava. 26. o.m. Gavrilović moli sa strane Pašića da Crna Gora pošalje u Mitrovicu 12–16.000 boraca. Janko odmah preduzeo nužne mjere. Danas Gavrilović tražio da vojska krene što prije. Izdata naredba da se 30. o.m. polazi.

Zborna mjesta Podgorica – Kolašin – Andrijevica – 21 bataljon, 12.000 boraca, 24 mitraljeza, šest topova brdskih brzometnih.

U kasi samo nekoliko hiljada kruna! ----- traži anuitet od 93.000, a ----- iz Londona od 9.000 nešto malo manje. Radi, upravljaj i uređuj!!!

30. maj – sjutra rano polazi ser. Janko kao komandant „Raškog odreda“.[10] Novac za odred uzeo sam iz Cr. Banke. Juče ujutro nagovijestih Gospodaru da sam od njega htio da tražim na kratkoročni zajam 100.00 perp. Nije ništa odgovorio. Mahnuo glavom. Znak da ne da. Više se nije vješt činio, a i ja mu nijesam tražio. Još je jedini naš talih što će „Raški odred“ od Mitrovice biti kao gost Srbijanski inače ne bi ih mogli ni 24 sata izdržavati s našim sredstvima.

Vlada Kr. Srbije tražila od Bugarske da vojsku svedu zajednički na ¼ sadašnjeg brojnog stanja i nas ponudili da u tom smislu djejstvujemo na Bugarsku. Izvjestili smo se što je tome uzrok čisto politički bajagi da se iscrpe sve pomirljive mjere.

9 sati i 20 min uveče idem da Janku poželim srećan put jer ujutru rano polazi. Tu veče dođe Korbirov i donese mi vijest po „Rajteru“ iz Petrovgrada da su Srbija i Bugarska primile arbitraž Rusije. To nas donekle obveseli ali ipak ne smatrasmo to kao sigurnim (bijasmo svi ministri kod Janka osim Mijuškovića) i zaključismo da vojska ide i da se ni na čiji poziv ne vraća dok ne bi to Srbija zaželjela. Vojska je iz Podgorice produžla 1. juna poslije podne. Kako je Janko javio i gola i bosa.

[10] Crnogorska divizija – Dečanski odred crnogorske vojske.

1. juna prije podne Jovo Popović referisao o radu u Londonu i tamnošnjoj situaciji. Reče da su povoljni izgledi i sa teritorijalne i sa finan. kompensacije. Bože daj! Na mene lično taj referat učinio je ovakav utisak: manje nade no sam ja do tada imao, a više uvjereno da su naši delegate čisto lutali u pojedinim pitanjima i da nijesu ili mogli ili umjeli niti koje pitanje načisto izvesti niti što sigurnog izraditi.

1. juna izjutra Kralj dao na zajam 50.000 perpera. Nerazumljivo, a prije ne htjede ni čuti za onih 100.000. Onih 50.000 ja nijesam tražio već knjaz Petar.

Ovog dana poslije podne Obnorski saopštio Plamencu da će premijeri balkanski ići u Petrograd i pita oće li i naš. Uredili da se Petar sporazumije sa Gavrilovićem odnosno preko njega sa Vladom Srbije te ako i njihov htjedne ići da ide i naš. Razumije se da prethodno čuje mišljenje Kraljevo – koji je sve odobrio. Na ovaj slučaj zaključili smo da Janko preda komandu nad „Dečanskim odredom“ (tako su ga poslije nazvali) najstarijem oficiru koji će produžiti dalju maršutu.

Janko se povratio sa namjerom da ide za Petrograd ali 6. juna stiže vijest preko Gavrilovića da dođe u Biograd pak je odatle zajednički u Petrograd. 8. j. (jun, prim. priređivača S.M.) ujutru otputovao preko Andrijevice-Peći-Mitrovice. Prije njegovog odlaska održali sjednicu na kojoj pretresli što ima Janko da radi u Petrograd. Došli do zaključka: 1) da posreduje da nas Rusija što energičnije pomaže u pitanjima teritorijalne i finansijske kompensacije; 2) da objasni uzroke rata i dokaže neophodnu potrebu ovoga i ako je to bilo protivno nekakvom ugovoru sa Rusijom i da traži nove ugovore sa povećanom subvencijom … .. (nečitka riječ, prim. priređivača S.M.) modernog naoružanja i reorganizacije vojske; 3) Da traži pojačanje trgovačkih veza sa subvencioniranjem jednog parabroda koji bi održavao vezu Odesa-Bar; 4) Da zainteresuje ruske kapitale u nova privredna poduzeća u Crnoj Gori i 5) da traži ili pomoć za zajam ili sam zajam od 6.000.000 fr. kao privremeni.

Interesantno je pribilježiti kako je Kralj s negodovanjem saslušao, kada smo Janko i ja počeli ono objašnjavati i ako je i on potpuno ovog mišljenja. Dokaz da se on ne može složiti sa idejom da Vlada može donositi svoje odluke u ovako važnim pitanjima.

9/VI. 1913. – Para nema, a traženja sa sviju strana. Zastoj potpun, pa ipak današnjoj šetnji počeše Petar i Mirko da ističu kako nijesmo pokazali od sebe života – otpuštanjem markiranih činovnika i otpočinjanjem kakvih reformi! Kakve reforme, kakve besposlice, kad pola vojske šaljemo u pomoć Srbiji, a zajmimo od C.banke trošak za istu; očekuju se novi zapleti, a nemamo niđe ništa. Glad u narodu, a ne možemo niti imamo čim ono malo žita što imamo da prenesemo!!

Svakojako u daljem govoru primijetio sam da među nama ima i ekstremnih elemenata, koji bi htjeli da isuviše zagrizu, pak se bojati da će nam zubi utrnuti. Nu dako se sporazumijemo i umudrimo!

13/6. – Vijesti iz Biograda stižu nepovoljne. Juče došao presbiro da je bio formalni boj između jednog odjeljenja bugarske i srpske vojske. Janko, koji je stigao 11 o.m. u Biograd javlja da je rat neizbježan. Korbiro jutrošnji javio da su Srbijanci suzbili Bugare. Večeras stiže brzojav od Janka da je on prihvatio predlog Grčke: da se konduminijum podijeli među saveznike bez obzira na ugovor Srbije i Bugarske i da je Kralj Petar ratoboran. Znači da sukob jučerašnji može ostati bez ozbiljnijih posljedica, da nije dakle formalni rat bez objave kako po telegramima izgledaše. Telegram od L. Mijuškovića[11] iz Pariza, da kriza srpsko-bugarska ometa zajam.

Uostalom bih rekao da se za to slabo i zauzima – hitnije su mu koncesije Deškovićeva i lozova Crvenog Krsta! Bulton iz Londona još jednako obećaje – ali ja ne vjerujem. Moraću najzad pribjeći štampanju bonova! Tome zlu, ali neophodnom

[11] Lazar Mijušković (1867–1936), otpravnik poslova, ministar, predsjednik vlade u egzilu.

ali! Da vidimo što će učiniti V. Vuletić[12] jer i njemu preko banke pisah ne bi li mogao naći u Trstu 1.000.000 kr.!

(Ovog dana dođe i Ž. Dragović[13] od strane Upravnog odbora Hipot. banke da ponovo insistira za nagradu od 400 per. njemu i D. Vukoviću,[14] koju sam jednom odbio. Žalosna Crna Goro svak samo o ćelepiru – naknadni i vanredni radovi! a radova ama baš nikakvih!)

20/VI. – Zajmovi nikako da pođu naprijed. Bulton stavlja nož pod grlo. Lujo[15] obećaje, a Lazar[16] u Parizu ćuti!! Bog zna da li se iskreno i zauzima! Međutim, rat između Bugarske, Srbije i Grčke i bez objave otpočeo. Bugari na prijevaran način napali na Srbe u Đevđeliji. Masakrirali čak i ranjenike u crvenom krstu! Kad Srbi dobili pojačanje potisli Bugare, boj se pravi i krvavi otvorio na ovoj liniji. Juče (19 ili 18) bio žestoki boj na „Rijetke Bukvi“ đe Srbi odnijeli pobjedu i zarobili 4.000 Bugara, nekoliko oficira i topova. Jovan Matanović[17] koji je s Jankom pošao za Biograd javlja da je boj bio katastrofalan za Bugare i da je put poslije ove bitke za Ćustendil i Sofiju otvoren.

Janko 18 (ili 17) otputovao iz Biograda da se stavi na čelu vojske.

Rusija traži da premijeri idu u Petrograd – a rat traje!

Očekuje se objava rata od strane Srbije sjutra – najdalje preksjutra, ako još nije bila.

Rumunija naredila opštu mobilizaciju. Ne zna se hoće li baš stupiti u rat s Bugarskom – ali uvjeravaju da je isključena mogućnost neprijateljstva prema Srbiji.

---

12 Vuko Vuletić, trgovac sa Cetinja.

13 Živko Dragović, član Državnog savjeta.

14 Vjerovatno se misli na Dušana Vukotića, pravnika i ministra finasnija, inače bliskog Dragovićevog prijatelja.

15 Lujo Vojnović (1864–1951), grof, advokat, crnogorski otpravnik poslova.

16 Lazar Mijušković.

17 Jovan Matanović, sin komandira Stevana, diplomata i političar.

27. 6. - Sa ratišta dolaze povoljne vijesti. Naši napreduju na svom frontu. Momentalni kakav uspjeh Bugara bez značaja je, kao zauzeće Knjaževca odakle su odmah pogođeni. Ovd. bugarski poslanik 24 o. m. predao notu o napuštanju Cetinja, a interese podanika povjerio ruskom poslaniku – sjutra dan ujutru rano otputovao. Povodom ove note bio mali nesporazum među nama. Petar spremio odgovor sa kojim se mi nijesmo slagali jer se u njemu isticaše naše stanovništvo u ovom ratu, a mi još sa tim pitanjem ne bijasmo na čisto. Naime, da li mi idemo u rat kao raniji saveznici, dakle za konduminium ili kao braća u pomoć Srbiji i u odbranu njenih interesa. Zbog toga išli i kod Kralja i tu veče prvi put čitali konvenciju i ugovor sa Srbijom. Odgovor nikako i ne davamo Koluševu.

25. i Kralj pošao da malo otpočine na Njegušima sa uzv. porodicom. 26. stigao presbiro sa proklamacijom Kralja Petra o objavi rata. Pošli Labud i Petar da je saopšte Kralju i sporazumiju se za našu proklamaciju. Povrnuli su se sa jednom koju je Kralj ranije bio napisao, te smo ju uveče prepravili (Mirko..., M. Živković[18] i ja) a sjutra dan, t.j. danas ponovo mu je ponio Labud na odobrenje i naveče bi odštampana u Gl. Crnogoraca sa potpisom sviju ministara. Poslije podne ovog dana saopštio Obnorski da je Rusija intervenirala da se rat obustavi. Petar odmah pošao da to saopšti Kralju s našim mišljenjem da savjetuje Srbija da posluša Rusiju (a mi razumije se da u zajednici s njom primimo ili odbijemo intervenciju). Ne znam da li se Petar još povratio niti kakvog je mišljenja Kralj bio. Čućemo sjutra.

29. IV. 913. – Kralj odobrio naše mišljenje o intervenciji ruskoj. Danas dobili povoljne vijesti sa ratišta Bugari odbijeni sa Egri-Palanke gdje su još prije dva dana bili napali sa velikom silom. Elem, odbijeni na svom frontu od Zaječara do Kovale. Do zajma nikako doći.

[18] Miloš Živković, sekretar kralja Nikole.

U pretprošli petak (20 o.m.) dobio od Lazara povoljne uslove (relativno) 6% ½ za svaki trimestar čekanja – ukupno 8%. Ponuda i Istočnog društva.

U nedjelju (22 o.m.) odobrio mu da pregovara na ovim uslovima. (Ovog dana poslije podne bili sa Kraljem na Plavnici automobilima – išao i ..... njemački poslanik.) Danas dobih od Lazara telegram da banka odugovlači izdati novac zbog Balkanske krize. Javio mu isti dan da smo u očajnom stanju, a da balkanska kriza neće imati dalji uticaj na čisto naše prilike.

Juče (28-og) Gospodar se prije podne oko 10 sati vratio s Njeguša.

9. 7. 913. – Za ovih nekoliko dana izvještaji s bojišta bili su povoljni. Naši dobijali na svim pozicijama. Crnogoraca se ranilo 453, a poginulo 109. Umrlo od kolere deset. – Ukupni gubici do sada bili su oko 570–580 ranjenih, a poginulih oko 130.

Zajam slabo ide. 4 o.m. Lazar javio da je onaj zajam i .... Istočnog društva osujetilo naše rješenje o monopolu duvana, kojim smo uskratili pravo Upravi monopola u novooslobođenim krajevima. Odgovorio sam mu istog dana da se drugačije nije moglo rješenje donijeti, a u isto vrijeme po prethodnom odobrenju Kraljevu pošao i s P. Plamencem kod Obnorskog i saopštio mu da Austrija u Londonu a Italija u Parizu čine nam sve neprilike, te ga molio da svoju Vladu o tome obavijesti i zatraži njihovu pomoć, što je Obnorski obećao odmah i učiniti.

5 o. m. saopštio mi je Gospodar da se je Prestolonašljednik koji se sada u Parizu nalazi ponudio da posreduje za jedan zajam od 3 mil. fr. čiji bi uslovi bili povoljniji od ovog na kojemu Lazar radi. 6 o. m. poslali su punomoć i ja jedno sprovodno pismo u kojem sam naveo uslove zajma „Lazareva“ i naglasio da nam je Gospodar rekao da će „njegov“ zajam biti povoljniji. Lazaru prvi dan 5-og javio da se zbog zajma ne zadržaje, već da krene ovamo.

Danas 9-og dobih telegram od Lazara u kojemu kaže da se i Min. finansija francusko angažovalo, sigurno na molbu iz

Petrograda i da čeka rezultat što sam mu i odobrio po prethodnom odobrenju Kraljevu.

8. jula dali Janku instrukcije da na eventualnoj konferenciji delegata balkanskih samostalno djejstvuje, razumije se u pravcu i sporazumu sa srbijanskim delegatima, kako bi se što više oduzelo od Bugarske na koji slučaj i mi ćemo to uzeti u obzir pri razgraničenju sa Srbijom.

Ovog dana saglasili se na zajedničku notu sa Srbijom koja se imala uputiti Rusiji u svrhu pristanka na obustavu neprijateljstva.

10/7. Baron Gizl u ime Vlade učinio korak za prekid neprijateljstva s izjavom da će Austrija zadržati pravo da revidira uslove ugovora u pogledu granice, jer ona ne pristaje da se Bugarska suviše oslabi. Sigurno će i Rusija u ovom smislu izaći s predlogom, bar sudeći po novinama, jer i ona hoće da štiti Bugarsku, a možda i da ne pušti samu Austriju da se pleće u naše stvari.

11/7. Primih brzojav od Lazara iz Pariza, pita: bi li mogli primiti zajam ponuđen Nasljedniku. Mora biti da je uslove ovog zajma Nasljednik saopštio Kralju, ali mi On ne htjede o tome ništa reći, osim toliko da Lazaru javim da se sporazumije sa Nasljednikom.

12/7. To sam i učinio i suviše dodao: da nama uslovi tog zajma nijesu poznati (mora biti da su bili teški).

11/7. Janko tražio punomoćije za sebe i Matanovića za pregovore o miru koji će se voditi u Rumunskoj.

12/7. Saopšti Obnorski telegram Sazonov: da francuska banka _____i_____ (kao u originalu, prazno, prim. priređivača S. M.) daju Crnoj Gori na račun obećanog zajma 6.000.000 fr. I to 2 odmah, a 4 do 3 mjeseca. Isti čas stiže i telegram od Vojnovića iz Londona iste sadržine.

13/7. Saopštio gornje Lazaru, rekao mu da se prijavi imenovanim bankama da prekinu rad na drugim zajmovima i da se zahvali Knjazu Našljedniku.

Ovog dana u veče stigao i brzojav sa imenima do sada poginulih, među kojima bijaše Božo Jabučanin (sigurno sin Nika Ivova) i Mihail Pejanović (sigurno sin kapetana Steva).

17/7. Zajam još jednako nateže. Nikako doći do ostvarenja. Međutim, na bojnom polju idu stvari povoljnije. Delegati sviju ratujućih strana sastavi se ovih dana u Bukareštu da pregovaraju o miru.

Izgledi su dobri.

22/7. Mali sukob u Sali Vladinog doma zbog automobila maršala Dvora i ruskog poslanika.

24-og zaključen mir u Bukureštu o čemu nas izvijesti Danko Vuković telegramom koji je stigao ovđe 26-og ujutru. Uslovi mira povoljni. Srbija dobila znatan dio zemljišta između Strume i Vardara osim Strumice koja je ostala za Bugare. Grci dobili Kovalu! Čisto mi je krivo jer ne mogu porasti moje simpatije prema tom narodu – i ako sada i Bugare ne gledam istim okom.

28/7. Mir je potpisan u Bukureštu.Ovog dana poslije podne ovacije pred Dvorom, a sjutra dan 29 blagodarenje. Pred polazak u crkvu Kralj odlikovao Gavrilovića Lentom Danilovom.

Poslije podne rješavanje o 6.000.000 fr. Privremenog zajma koje daju interes 6, 1/2% provzije tromjesečno. Kontrola, utrošak isključivo na otkup bonova i rekviziciju i 1 samo mil. za ostale potrebe, i suviše da bankama dademo punomoćije da one za nas pregovaraju za onaj veliki zajam. Ovo podvučeno nijesmo primili – da vidimo hoće li banke i pored toga dati zajam a sumnjam.-

Zajam nepovoljno ide – Lazar pozvat ovamo da usmeno objasni prepreke. Muka. Obratio se Gavriloviću da moli preko Pašića za onih 300.000 franaka. Objasnio mu sve.....

8/8. Donio J. Matanović predlog Jankov o razgraničenju po kome se ima tražiti cio Sandžak – bez Novog Pazara i teritorija do sredine između Đakovice i Prizrena na Bijelom Drimu.

Popuštanje može biti samo Nova Varoš i Sjenica. Prizren nikako ne tražiti pa i kad bi ga dali zbog arbanaškog elementa. Usvojen njegov predlog ali mu opet rečeno da traži i Prizren ali da od njega ne čini pitanje! Ovo rješavano u veče ovog dana u dvoru u prisustvu Knjaza Našljednika kada je ratifikovan i Bukureški mir. Pili šampanjsko a Gospodar nalio i Janku.

9/8. Gavrilović saopštio Pešićev telegram da Vlada daje uputstva delegatima za razgraničenje (Janku i Jovanu koji je 10-og otputovao za Biograd) da pregovaraju o carinskoj uniji i drugim realnijim odnosima između Srbije i Crne Gore. Riješeno je da se traži od Srbije konkretizovan i obrazložen predlog.

10/8 – O ovome govorio s Gavrilovićem kada mi je saopštio da je dr Paču da onih 300.000 – (Većeg zbilja dobro reče prof. Cvijić da je Paču dosta tvrdoglav). Gavriloviću ne bijaše poznato kakvi su to realniji odnosi a reče mi da mu je P. Plamenac saopštio Vladin i Gospodarev odgovor.

15/8 – Pregovori u Biogradu o granici idu nategnuto. Vlada srbijska ne dade ni izdaleka koliko mi čak kao minimum tražimo. Uostalom i naši delegati šalju izvještaje i nepotpune i nesigurne.

Ovog dana L.Mijušković i Vojnović referisali o svojim misijama. Lazar: da za ratne oštete nema ni zbora jer Turska ne priznaje da plati, a Jevropa nema namjere da ju primorava. Biće ko što mače.

Za privremenu pozajmicu nije ništa definitivno zaključeno. Prve banke (_____) (kao u originalu, nepopunjeno, prim. priređivača S. M.) ne odustaju od onih uslova ranijih, a _____ koji je učinio ponude povoljnije pomoću nekih nije bio u svojim uslovima jasan, a Lazar se nije mnogo trudio da ih prouči.

Lujo: pitanje novčane kompenzacije svršeno na _____. (kao u originalu, nepopunjeno, prim. priređivača S. M.)

Ambasadori prihvatili u načelu da se dade Crnoj Gori 30 milijuna. Pod kojim uslovima to će odrediti kabineti, koji uostalom imaju još i da odobre ovaj zaključak.

Za granice: da su ambasadori zaključili, da se komesari pri razgraničenju rukovode lokalnim interesima Crne Gore. Iz ovog zaključuje da će se moći što god učiniti pri razgraničenju.

16/8 – Primili depešu od Janka da Srbija kategorički odbija da nam prizna tražene granice. Povodom toga vijećali i došli do zaključka da se preko Gavrilovića pita Vlada u Biogradu šta je tome uzrok, te ako je uzrok u tome, što nismo stupili u pregovore za buduće odnošaje, već samo tražili njihov predlog, da se izjasne.

18/8 – Dobili depešu od Janka da Vlada Srbije ne miješa pitanje sporazuma (odnošaja budućih) sa pitanjem granica i da daju kao pošljednji popust Pljevaljsku nahiju bez Prijepolja, Rožajsku, Pećsku i Đakovačku do Drima. Kako je ova depeša bila nejasna, tražili smo detalje. Istog dana u veče primili depešu ali ne kao odgovor na našu već kao dopunu prvoj da se ima razumjeti cijela Pećska nahija (Nijesmo dobro razumjeli depeše. One su sadržavale samo Jankovo traženje, ali ne i davanje Srbije.) Mi se zadovoljili, ali ipak nijesmo ništa rješavali već očekivali Jankov odgovor.

20/8 – Otputovali Kralj, Ministri, Drž. savjetnici i ostali za Kolašin u susret Dečanskom odredu.

22/8 – Povratili se otuda na 1 sat po podne. Dočekani divno u Kolašinu i pri povratku u Podgoricu i na Cetinju. I doček vojske bio lijep – toliko zaboravili spremiti večeru za oficire i ovi se strašno ofidili!

Istu veče po dolasku u Kolašin (20-og) primili depešu od Janka u kojoj javlja da Srbija nikako ne pristaje na naše smanjenje granice i da je on tražio arbitraž i kao drugog arbitara predložio Kralja Rumunskog (prvi Grčki).

23/8 – Jovan javio da je poslije njegovog objašnjenja primio

se posredovanja otpravnik poslova Ruski, – našto smo mu telegrafirali da postavi preko Rusa kao minimum Pljevlja do Lima i Peć do r. Gline i da se ide odmah amo utoliko prije što je posredovanje Rusa tražio bez našeg odobrenja i što su iz Biograda otputovali Kralj, Pašić i Janko, a on ostao sam da uredi ovo pitanje!

24/8 – Riješio se da prihvatim ponudu _____ sa, a da batalim potpuno _____. To i Ministarski savjet prihvatio, ali Kralj ponovo izjavio želju da Min.Spolj.poslova govori sa ministr.Italijasnkim i Francuskim.

U veče govorio s Daninom (?, prim. priređivača S.M.) i on po mom uputstvu telegrafirao banci u Milanu (_____) koja učestvuje u ovom zajmu sa 3.000.000 fr. – da li će prihvatiti naše uslove i u potvrdnom slučaju da pošlje ovog čovjeka ovamo radi pregovaranja.

25/8 – Prije podne Gospodar odobrio da stupim u pregovore sa _____ ako ove banke ne usvoje naš zahtjev.

Isti dan po podne Gospodar otputovao za Bar. Ja ne znao za uru polaska i ne ispratio ga. Ostali kolege bili baš pri kretanju i tu došli u sukob zbog naimenovanja dr Gvozdenovića[19] za člana Drž.savjeta. Gojnić to prihvatio, a ostali ne – te se riješili da podnesu ostavku čim se Janko vrne. (Janko ide preko Mitrovice i nadam se da će sjutra ili preksjutra biti ovđe.)

29/8 913. Sinoć došao izaslanik italijanske banke ..... i jutros otpočeli pregovore. Izgledi dobri. Večeras ima doći i serdar Janko. Kolege već napisali ostavku. – To i ja moram učiniti.

30/8 – Serdar Janko stigao tek u tri sata po ponoći. Ukratko nam ispropovijedao o pregovorima oko granica i izjavio da je sam na svoju ruku popuštao u Pljevaljskom okrugu od vododelnice do Lima pa ipak Srbijanci ne pristali. Baš su zorli

[19] Anto Gvozdenović (1853–1935), ljekar, general, predsjednik vlade u egzilu.

zaprli. Mi mu ispripovijedali događaj u Dvoru, podnijeli ostavke koje je sjutra dan t. j. 31/8 ponio sa sobom u Bar da ih podnese Kralju.

Sa Talijanima utvrdio uslove zajma i poslali telegrafsko izvješće bankama. Čeka se njihov odgovor.

(24/8. Govor s Kraljem P.Plamenca i moj o Gizelovim intrigama protivu nas – bajagi kao da mi vodimo drugu politiku a ne Kraljevu. Ja predložio kompenzaciju između kabineta i Bojane, t.j. da mi damo ostavku a Austrija da istupi Kralju Bojanu, jer je Gizl protivu nas stoga što drži, da mi vodimo velikosrpsku politiku. Kralj to odbio pod izgovorom da on neće ta sredstva upotrebljavati).

3/9 – Serdar Janko saopšti da Kralj nije usvojio ostavke. Za Gvozdenovića bio nesporazum; da on poklanja veliko povjerenje Vladi i da će Labuda istisnuti iz kabineta.

5/9 – Sjednica u Dvoru u veče na kojoj _____ krize i procjene štamparije u Nikšiću.

6/9 – Našli soluciju – preći preko pitanja ostavka dok se riješe tri dnevna pitanja: razgraničenje sa Srbijom – zajam i razjurenje Arnauta sa Dečića i okoline. Kralju ovo saopštio serdar Janko i on bio zadovoljan, premda sumnjam da je Janko saopštio u smislu odlaganja već definitivnog uklanjanja krize.

7/9 – Ponovo pretres o zajmu na osnovu nekih izmjena iz Pariza. Ja sam ih sve usvojio – a izgleda mi da od svega neće biti ništa.

19/9 – Za ovih nekoliko dana dogodili se važni događaji. Arnautski pokret i napad na Dibru, đe su potisli i ____(kako vijesti stižu) manje posade Srbijanske. Pokret u pravcu Đakovice i Peći. Ovi oko Tuzi izgleda mirniji su. Mora biti da je što učinilo posredovanje admirala ingleškog kod kojega je naročito išao ovih dana Jovo Popović.

Od zajma ništa. Potpisan u Milanu, a u Parizu odbijen bajagi zbog arnautskog pokreta. Jučerašnje vijesti doniješe da je zajam

odbijen zbog jednog nepovoljnog političkog raporta ovd. francuskog poslanika. Stvar se je odmah rasvijetlila. Otpravnik poslova austrijski Vajncetl dostavio francuskom poslaniku da je Gospodar ovlastio barona Fizla da moli u Beču za subvenciju i instruktore za vojsku i da je poslao onamo D. Gregovića[20] da pregovara o promjeni Lovćena za Skadar. Sinoć sam molio Lanika da telegrafira u Milan ne bi li nam dali na ugovor prvi ili posebni jedan mali milijun franaka, jer se je došlo u nemogućnost plaćanja.

20/9 – Jutros dođe Laniko kod mene saopšti mi da je javio u Milan za onaj milijun i upita me: da li je istina da je Gregović poslat zbog nekih pregovora u Beču. Ja sam mu odgovorio da Vladi o tome nije ništa poznato i da sa znanjem Vladinim sigurno nije poslat. Ne vjerujem da ga je Kralj sam poslao. Dalje sam mu rekao da mi je Gregović još poodavno govorio da će ići u Karlebad i da će se u Beču sastati sa ženom koja mu je ranije bila pošla u Carigrad. Laniko reče da o toj misiji Gregovića kruže vijesti po Cetinju. Bože moj, ko li te vijesti lansira!

25/9 – Došla vijest od Bruneta iz Pariza da je ugovor o zajmu potpisan, poziva se na neko svoje pismo od 29/9 i traži prema njemu podatke. Plamenac ne znavaše za to pismo, potraži ga i bijaše kod S.Ramadanovića. U njemu se traže pravila o rekviziciji, budžetu za pošljednje tri godine i nekakvi „_____“ – što mu to znači nijesmo znali – svakojako bojim se da će se ovaj dobrosretni zajam odugovlačiti.

Od kuda ovaj preokret u pitanju zajma? Molio sam Plamenca da se o tome izvijesti od Bruneta. – Međutim, mogu vjerovati da je posredovanje i ruskog ministra finansija. Evo zašto. Oko 20 o.m. bio je kod mene Okulić agent Min. fin. ruskog za balkanske zemlje (osim Turske) govorili smo o monopolima (furmina i petroleuma), o trgovini, napošljetku i o politici Institut i Skadar. – Završio sam s tim da on moli ministra finansija Kolovčeva za

[20] Dušan Gregović (1874–1924), otpravnik poslova Kraljevine Crne Gore.

posredovanje u ovom zajmu. Obećao mi je. Ja sam ga molio da to telegrafski učini. Te ako je – mogla je i pomoć Koločevljeva biti doprinijela za potpis ugovora.

26/9 – Serdar Janko i Plamenac podnijeli Kralju jednu našu predstavku o potrebama državnim i neophodnoj nužnosti da se pošlju poslanici u Petrograd, Biograd i Beč. Na ovoj predstavci koja je prvokatno obuhvatala i unutrašnje uređenje, te tražila i raspuštanje skupštine, ja sam radio, a docnije još i nekoliko dana pretresali i najposlije usvojili, ali bez unutrašnjeg uređenja, koje po predlogu serdara Janka odložismo za docnije zbog nereda na granici.

27/9. U veče Kralj nas zvao zbog nje. Pokazivao se ljut, isticao nepravdu koju mu je Rusija učinila – ali ipak ja sam vidio da ju je ozbiljno uzeo u obzir. Mi ga molili da dobro promisli a i pita koga god hoće te ostaviti za sjutra dan u veče da opet govorimo.

Danas 28/9 od 6-9 pretresli je cijelu. – Kralj je potpuno usvojio, pa čak nam i zahvalio na patriotskom redu. U načelu se složili i za poslanike. Jovo Popović – Petrograd, L.Mijušković Biograd – Beč Jovan Matanović.

Knjaza Petra, kojega mu taj čas i čestitamo, jer se nijedan od nas ranije ne bijaše sjetio.

Ovoga dana 28/9 pisao sam agentu Okuliću u Sofiju i poslao podatke za monopol furmina i petroleuma prema usmenom sporazumu.

3/10 – Srbija javila da ne popušta u granicama. Ovoga dana došli bonovi od zajma na potpis.

4/10 – Zaključili da se traži arbirtraž. Ja insistirao da se izađe novim predlogom na kojemu se ustupa Đakovica u naknadu za t. j. r. Mirušom, Devičem, Obilen pa na Mokru.

Bonove po naročitom automobilu poslao ih L. Mijuškoviću u Nikšić da ih potpiše.

5/X – Kralj ne bijaše raspoložen da se ide na arbitraž, te na sjedinici ovog doma u jutru predloži da ide M. Mijušković u

Biograd i to sjutra-dan. Ja se s tim ne slagah, ali nijesam ni oponirao. Izađoh s predlogom da ide Lazar koji je i tako onamo određen za poslanika. Ne učiniše se vješti i ja ne insistirah dalje.

Potpisao i ja bonove, načinio sprovodno pismo i upitao ih preko Min.spoljnih poslova Brunetu u Pariz one za (kao u originalu prim. priređivača S. M.), a one za predao Laniku. Tražio da nam milion stavi na raspoloženje Crnogorskoj Banci, a (kao u originalu prim. priređivača S.M.) da odbije nekih 146.000 koje je ranije platila za Cr.Banku; da pošlje u gotovu 500.000 fr. u zlatu a ostalo da drži da raspoloženju.

7/10 – Mirko otputovao za Biograd iz jutra, a mi u veče zaključili da se predloži Kralju raspuštanje Skupštine. Prvo Janko sam pa ako ne uspije onda zajednički.

8/10 – Posjetio me izaslanik (kao u originalu nepopunjeno prim. priređivača S. M.) iz Pariza i govorili o raznim preduzećima a naročito kreditu hipotekarnom i saobraćaju.

Afera arnautska svršena. Naše trupe i srbijanske dobro ih iskasapili, zauzeli u bojevima sve do Drima i popalili Krasniće, Gše, itd. Sad se povlače opet natrag ušljed ultimatuma Austrije da moraju u osam dana evakuisati sve do Londonske linije. Juče došla nota Srbije kojom naređuju povlačenje, a danas Vešović[21] sa njihovim komandantom sporazumio o odsustvu. Ostaje samo da se i ovi oko Tuzi malo nauče pameti, ali Janko nešto oklijeva.

12/10 – Prošlo nekoliko dana govorio sa St. Đurićem o poduzećima finansijskim. On govori u ime svog prijatelja Filipa od Ferari, kojega je umolio da uloži dio svojih kapitala u Crnoj Gori. Danas mi pročitao i molbu za privremenu koncesiju za jednu emisionu banku.

Ovo je već druga ponuda s Joca i Đurića, ja ne vjerujem ni u jednu ni u drugu. Sami eksploatatori. I Hipotekarnoj se banci nude neki posrednici-procentaši i tu ništa nema.

Ovoga dana objavili ukaz o raspuštanju Skupštine, na što je

[21] Radomir Vešović (1871–1938), brigadir, ministar vojni.

Kralj pristao ima već tri do četiri dana bez riječi. Dobar znak riješenosti Kraljeve da opet pokuša hoće li moći mirno i pravilno raditi bez ekstermiteta.

Mirko još ništa ne javlja o granicama, a javio je juče da je u govoru s Pašićem zaključio da je situacija ozbiljna i da je Austrija jako razljućenja na Srbiji, što joj i ovog puta ne upali ultimatum.

21/10 – Na sjednici Ministarskoj akcentirali granice koje predlaže Srbija i naredili Mirku da potpiše ugovor.

24/10 – Već nekoliko dana traju študije i pregovori za zaslanikom . Pošlje sinoćnjeg objašnjenja nadah se da ćemo doći do neke saglasnosti. Danas pak kad je podnio konkretiran predlog uvidjeh, a to i g.g. kolege, da nema od toga ništa. Traži sve a ne uradi ništa. Ovog dana od pola sedam da osam i četvrt objašnjavao o svemu Knjazu Našljedniku.

25/10 – Najzad dođosmo da nekog sporazuma sa izaslanikom Brunom i to da se Hipotekarnu banku i saobraćaj podnese molbu za definitivnu koncesiju do 31/1.914 ta ako mu se ova odobri da će mu se dati pravo preferanse i za ostala pitanja koja traži...

6/11 – Utoku pošljednih dana dosta se je preko glave prebacilo. Mirko iz Biograda javio da su onamo bili malo opet zapeli u granicama – nešto malo oškrbili od onih prvih, ali opet mi pristali i tako je Mirko sinoć stigao iz Biograda sa ugovorom, koji se je danas ratifikovao i sjutra će se poslati po naročitom u Biograd radi izmjene.

Kralj Petar izgleda malo zatezao da primi Lazara i informisao se koja je uniforma crnogorska. Sigurno bio izvješten da je Lazar u fraku. No i to se prebrodilo – Lazar je primljen i tako se izbjegla ta mala neprijatnost. Povlačenje bonova stvara mi nepriliku. Tragovi se malo uzrujali – danas izdao naredbu da se povlačenje bonova od 1 i 2 povlače u decembru. Još nekoliko ne možemo da utvrdimo listu kandidata za Narod. skupštinu. Ja sam uopšte protivan toj kandidaturi iz razloga što se i ne zna ko

je s kim, ali već pošto kolege hoće predložio sam da naše kandidate i objavimo preko lista i to ne ako pristalice već kao ljude od karaktera po našem mišljenju na narod kog hoće nek bira.

Juče 15/11 pojavile se na Vasku neke krastice. Ja se prepao. Večeras mi reče dr Perazić[22] da će biti obične pljuskavice.

Danas 6/11 čuh po podne oko 3 ½ da su Arbansi napali na Tuzi. Dalje nijesam čuo ništa do sada 9 sati uveče.

24/11 – Evo nekoliko dana ništa ne bilježih a zbilo se dosta važnih stvari kao npr. P.Plamenac otputovao prije prije 6–7 dana za London da vide šta je sa zajmom jer je došao luč do nokata. Po njegovom odlasku došao telegram od Min. Italije iz Rima u kojemu javlja da je pitanje zajma u povoljnom stadijumu i da su otklonjene sve teškoće. Poziva Plamenca da prethodno ode u Rim. Telegrafi mu u Trst da okrene za Rim – odakle je onomad brzo javio, ali još samo obećanje. Na taj telegram odgovoreno mu da predstavi i Kralju i Min. Italije teško stanje i mogućnost anarhije. Sinoć ponovo telegrafirao, ali samo kao nadu i mišljenje ministrovo, ali ne ništa pozitivno. Zajmi 40.miliona 2% amortizacije 40-50 godina. Ne zna kad se može novac dobiti, ali se može naći privremeni zajam, ako se Velike sile slože za veliki!?! Dakle, još ništa sigurno. Jutros Petar pošao za London.

Mirko Mijušković ušljed ukaza u prošloj suboti (prije 8 dana) dao ostavku. Ne može da pretrpi što je Labud unaprijedio i platio neke predsjednike opština. Čitava muka da se to stiša. Jednom zaključili da Labuda istisnemo, ali na to se Janko teško rješava, pa i Ljubo[23] oklijeva jer je i on skoro ili taman kao Labud zastranio. Ja sam se najposlije morao solidarisati s Mirkom i izjaviti da ne pristajem da Mirko izađe iz kabineta. Tako to stoji. Izgleda da će se Mirko malo po malo staložiti. Vrlo nezgodna situacija. Da nije pred izbore i vrlo nepogodnoo vrijeme

[22] Božidar Perazić (1863–1954), ljekar, šef crnogorskog saniteta, član Državnog savjeta.

[23] Ljubomir Bakić.

za krize i primjene baš bi najbolje bilo da otstupimo jer i tako ništa učiniti nećemo.

Ja sa zajmom kuburim. Banka još ne eskontovaše onaj treći milion, a od onih 2 potrošio sam za državne potrebe višu polovinu. Bog i duša ne znam kako ću bonove otkupiti, ako Bog i sreće junačke ne pritekne u pomoć.

Agitacija za izbore u najvišem jeku. Agituje Labud što bolje može ma i pravaši ne sjede zalud. Moglo bi bit da i propanemo na izborima. Toliko i bolje bar da se ove glavobolje kutariše. Klubaši se oslobodili pa i oni ne dangube – čak se veli da bi njih moglo ponajviše doći.

Od Rusije još ničega novog. Obnorski se dobrome nada – ali ja tijem njegovoim nadama nijesam utješan. Sve se bojim, da li će i kada će htjeti Rusija da se jednom pređe preko dosadašnjih nesporazuma.

Evakuacija Đakovice i Pljevalja izvršena prije 3–4 dana. Razgraničenje, odnosno obilježavanje granice između nas i Srbije otpočeto i ide dobro, ako vrijeme ne spriječi. U komisiji su sa naše strane brig. Mitar[24] i Petar Lompar.[25]

Ja sam moje finansijske ukaze spremio. U toku ove neđelje mislim ih podijeliti drugovima, a potom Kralju.

6/12 – Nikoljdan. Ovog dana u veče Obnorski saopštio Kralju da je kod Rusije nastupuilo staro raspoloženje još u širem razmjeru. Kralj to nagovješćuje ali neće ništa da se pozitivno izjasni.

Petar iz Londona javlja samo nade. Velesile sve jedna na drugu oslanjaju. Ako predloži koja neće biti protivna dotična i td. Agitacije, programi ! U najvišem jeku.

14/12 – Petar nešto bliže ide kraju. U Parizu je već duže dana. Složila se i Rusija. Sada se radi na pripremu pozajmicu.

---

[24] Mitar Martinović.

[25] Petar Lompar (1881–1960), bugarski akademac, artiljerijski komandir, kasnije komandir.

Jovan Plamenac[26] izdao program u ime pravnih narodnjaka – otpustili ga Mitar Vukčević..... buškari po Podgorici. Sramotni agitacioni odbor pod predsjedništvom Brkićevim – potpisnici Fatić, Ljumović sudije – otpustili ih. Brkića zamili u Peć i učinili mu otkaz (za 3 mjeseca). Još je nejasna izborna situacija, pa ipak ima se nade u uspijeh. Ja na Cetinje dobio kontra kandidata nikog drugog no Draga Martinovića[27] penzionisanog šefa policije.

Bonovi se po malo prikupljaju a ja već utrošio 3 miliona franaka. Isplata rekvizicije vrši se u Moraču i Vasojevićima.

1914.

2/3. 914. mnogo li se je što-šta dogodilo za ove 2 i po mjeseca. Izbori se u redu završiše. Skupština se sastade i većinom saglasi na zajednički rad. Mi se činismo u program – poslovni. U Skupštini ide rad dosta lijepo. Ima puritanaca koji hoće u stranu da odu ali trezveni su svjesni situacije. Pretres adrese izazvao malo burnije sjednice. Sekule vodio opoziciju[28] – ali bezuspješno. Očekuje se na budžet jaka batara.

U politici svjestkoj nijesam opazio tako značajnih momenata. Ukoliko se nas tiče evo šta je sve bilo: pitanje zajma i još jednako ne privodi se kraju – poslanici velikih sila, dobili instrukcije da ga ovđe tretiraju ali se teško nakanjuju.

Avans od 6 miliona još nijesam sav primio. Obećaju još jedan avans od 3 miliona isključivo za rekviziciju. Kuburi se silno bez novca. Dobro je i do sada stojalo da se ne zvekne s kasom crnogorskom.

Na 22. i 23. pr. mjeseca napad Austr. vojske na „ Sjenokos“ više Metaljke blizu Pljevalja. Jedan naš vojnik ubijen, 2 ranjena.

26 Jovan Plamenac (1873–1944), ministar unutrašnjih djela, predsjednik vlade u egzilu.

27 Drago Ilijin Martinović (1872–1925), šef oblasne žandarmerije.

28 Sekule Drljević.

Diplomatski pregovori još traju. Austrija tvrdi da je to njeno zemljište. Mi tražimo da ona evakuira vojsku pa potom da se komisijski riješi čije je to zemljište.

Kralj na današnji datum juče napisao pismo za Kralja Petra, u kojemu predlaže na temelju ravnopravnosti država i dinastija sporazum o zajedničkom radu na finansijskom, vojnom i diplomatskom polju. Ako je i Kralj Petar tog mišljenja traži da se imenuju po jedan ili dva državnika sa obje strane koji će to da izvedu. Danas pismo upućeno L. Mijuškoviću po Spasojeviću[29] sekrt. Min. spoljnih poslova – (večeras Kralj naredi da se javi Lazaru da pismo ne predaje po druge naredbe). Ovo nešto mora da znači – viđećemo.

Danas primio pismo od Jadranske banke, u kojem kaže da je na osnovu ugovora Nj. Kr. V. Knjaza prestolonašljenika sa Đ.Kamenarovićem stavili nam na raspolaganje 500 000 pod uslovima 91.em kurs 5% na 6 mjeseci na mijenici sa potpisom Min. finansija i Crnog. banke – ovom zajmu našljednik govorio prije 3 dana, mi se savjetovali u bloku, odbili ga i serd. Janko o tome obavjestio našljednika 28. pr. mj. (tom prilikom nije nam kazano ko je zajmodavac!). Na ovo pismo Jadranske banke odgovorio sa: „Uslovi teški, ne možemo primiti. Pismo slijedi.“ Danas saranjen na Ceklinu uz veliko učešće naroda Niko Tatar.

(Još jedna malenkost: na 2/2 o. g. rodila mi se kćer).

17. 3. 914 – 15 punih dana da ne vodim ovaj bilježnik. Potpuno sam bez volje. Pismo Kralju Petru nije nimalo zadržano, predato je odmah po dolasku kurira. (Pogrešno sam mislio da je tu bilo ma što nerazumljivo. Kralj je jedino htio da čuje mišljenje P. Plamenca koji je tih dana došao iz Pariza, odnosno iz Kane đe je bio na liječenje!). Prema izvješću L. Mijuškovića pismo učinilo najbolji utisak na Pašića i ruskog poslanika Hartvinga.

U Skupštini poslovi teku kao obično. Blok se drži iako ekstremni elementi pokažuju volju za „malo opozicije“.

[29] Janko Spasojević (1871–1955), ministar unutrašnjih poslova.

Uglavnom slabo se radi. Svak izgubio volju na red, a Vlada izgubila glavu. I nevolja je: para nema, skoro sve činovništvo u opoziciji, okoline Kraljeva najžešća opozicija koja je juče pojačana još ja jednim članom L.Vojinovićem, kojemu smo uskratili neko hiljadu fr, što se je do sada otpočetka rata redovno šiljalo njegovoj gđi u Minhen.

Rekviziciju ne plaćam i ako ima u kasi 200.000 perp. Koje sam namijenio za obližnje kapetanije. Svakojako moram ovih dana poslati da se počne isplata.

Budžet još nije riješen u Fins. odboru. Govore da će biti uskoro te sam stoga baš ovog momenta pozvao kod kuće J. Spasojevića da se raspitam na koje su doba. On će biti, veli se, izvjestioc.

Povjerenje Krunino reklo bi se da je malo prema nama oslabilo. Ovo zaključujem po riječima Petra Plamenca, koji nam baš to večeras saopšti, da mu je Kralj govorio da li hoćemo ukazima da se popularišemo i da će on izdati jedan ukaz, koji će biti srećan za Crnu Goru. E da ga hoće bog naučiti da me kurtališe ove glavobolje! Najnovija afera koja nam je podmetnuta odnosi se na prodaju „Sjenokosa“ i nekakvog „ “ piše Grahova, za kojega pronose da je Janko Vukotić prodao u 1911. g. Ovo je, rekao bih, proturio kroz „Balkan“ i „Pravdu“ S. Drljević pomoću Miloice i Bora Minića,[30] kojega mi uklonismo sa Cetinja kao ništa robu. Podnijeta je i interpelacija po ovom na Min. Predsjednika na koju je obećao odgovoriti čim ozdravi kroz 3–4 dana.

Danas je P.Plamenac odgovorio na interpelaciju odnosno zauzeća „Sjenokosa“; izašla dosta mršava. Petar govorio o događaju dosta lijeno.

18/3. 914 – Jutros interesantan razgovor kod Kralja. Ušljed malog pokreta kod oficira koji traže „plate i prava oficirska“ na čelu sa kom. Nikolom Popovićem (!), došao je na pretres politike među oficirima i vojnu politiku koja se sva sastoji u „Mitar-Janko“, „Janko-Mitar“. Tim povodom Kralj iznio ideju da se

30 Borislav Minić, novinar.

Cetinjska buržoazija -
Ilija Vuletić, Risto Popović i Kićo N. Martinović

Janko pošlje u nove krajeve. Ja iznio ideju da ostane Min. Predsjednik bez portfelja. Docnije razmišljali o ovome i došli do zaključka, da ovim Kralj sprema mjesto L. Vojinoviću. U razgovoru Mirko, Ljubo i ja došli do ove kombinacije Lujo min. predsjednik i pravde, Ljubo prosvjete, a Mirko unutrašnjih. Luka Gojnić[31] vojni, Labud u V. sud, serdara Janka za šefa vojne kuće, a Mitra Martinovića u Pljevlja mjesto Luke. Da vidimo hoće li se i u koliko ova kombinacija ostvariti sama sobom jer mi ni sami nijesmo u nju zaljubljeni da ju protežiramo- a ne bi joj se protivili, ako bi ju ko iznio. Ovo se kombinuje o rekonstrukciji i kabineta, a nemamo ni pare perbijene, nego ćemo sjutra prvo jutro bankrot.

Svakojako interesna pojava. Kabinet ovakav-kakav je uzdrman je, dako bog dade da se sasvim izmjeni i da se izvučem iz ove bruke, jer se drugom ne nadam pri ovim okolnostima, oskudicama i sa svake strane neprijateljstvima.

31 Luka Gojnić (1875–1958), divizijar, oblasni upravitelj.

23. 3. 914 – Juče izglasan u Skupštini Zakon o monopolima.

Sinoć na sjedinici u Dvoru Kralj nam pročitao pismo Kralju Italije i Caru Ruskom. Prvo beznačajno: moli ga da se zauzme da ostane nama desna obala Bojane sa Tarabošom gdje se nalaze grobovi naših junaka a među njima deset rođaka Kraljičinih. Pismo Caru Ruskom imao bi da odnese Našljednik. U njemu Kralj izjavljuje svoju vazdašnju privrženost Caru i nesporazum pripisuje neobavještenju. Pismo je dobro napisano i može se misliti da će imati djeistvo. Ministar spoljnih poslova ići će danas kod otpr. poslova Ruskog da prijavi posjetu Prestolonašljednikovu.

Za vrijeme rata pa sve do sada šiljato je gđi. L. Vojnovića na teret „ratnog kredita“ ! po 1.000 fr. mjesečno. Sad smo to ukinuli i o tom ga je obavjestio Administr. odsjek Min. vojnog. Na to se je Lujo naljutio i ljutnju doveo bajagi pod tom da mu je to treba dostaviti koji od ministara, a ne od kap. Iličković[32] koji je akt potpisao. Žalio se i Kralju! 23. 3. 914. uveče.

Petar nije išao kod Obnorskog da prijavi posjetu, jer ga je Kralj od tog zadržao za neko vrijeme! Večeras doznadoh, da je u Trgovinskog Glasnika izašlo u govoru Pašićevu prilikom debate o budžetu Min. spolj. poslova, da postoje neke nesuglasice između Crne Gore i Srbije. Potražih taj broj i zbilja u njemu stoji od riječi da riječi: „Što se tiče odnosa sa Crnom Gorom, Srbija je u savezu sa njom. Ako ima nekih nesuglasica vjerujte, da će narodna osećanja uvek pobediti, jer su istovetna“. Čudnovato! Svratih kod serd. Janka. On ne znaše o tom. Zaključili da sjutra javimo L. Mijuškoviću i pitamo ga, koje su to nesuglasice. Tom prilikom reče i Janko, da Kralj misli da u četvrtak, dakle 27. o. m. kreće za Petrograd. Znači on je sam uredio što je prethodno potrebno bilo.

31/3.914. Što nam doniješe ovih sedam-osam dana. Iz Petrograda još novo ničega. U Skupštini rad ide dosta sporo, ali

[32] Vjerovatno Milo Iličković (1880–1942), ljekar, ruski akademac, načelnik vojnog saniteta, kasnije sanitetski general.

ipak još se dobro drži harmonija. Na dnevnom je redu Zakon o činovništvima, koji će biti primljen i na konačnom glasanju.

Predstavnici Velikih sila predali notu o zajmu od 40 miliona fr. Sad će pregovori i bog zna kad će se jednom doći do ovog zajma.

Riješilo se da se raščeraju Hoti i Grudi i prinude na pokornost. Za ova dva-tri dana ide tamo vojska. Iz Srbije baš danas stiglo pismo od Kralja Petra. Prihvaća predlog o kome je i sam mislio i odrediće čovjeka koji će s povjerenikom Kralja Nikole pregovarati.

11. 4. 914 – Hoti i Grudi raščerani bez pogibije – samo četiri lako ranjena sa naše strane. Veći dio pobjegao pred vojskom, ali nešto od njih i od straha.

Predstavnicima dali danas po drugi put ekspoze o utrošku i garanciji zajma. Odugovlači se, traže sve neka objašnjenja – bog zna postao sam pesimista i ne vjerujem dok ne vidim pare.

Iz Petrovgrada pitali baš juče, da li možemo učestovati u troškove oko vojske sa 2 miliona perpera – ono rešto da oni daju. Izgleda da bi oni doveli oko 5 i po miliona. Mi bajagi izjavili da možemo, samo da ko se što prije čega dođe.

Danas brzo javljeno L. Mijuškoviću da dođe jer je on određen da pregovara s Pašićem o našim odnosima sa Srbijom.

Na večerašnjoj sjednici serdar Janko izjavi da je namjeran da podnese ostavku Kralju Gospodaru, motrišu je, da se ne slaže sa nekim članovima kabineta. Ovo se odnosi na Labuda i Mirka, koji zbilja jesu čudnovati ljudi. Labud ko što ga bog da, a Mirko uznervozio, a zaludu jak član kabineta.

17. 4. 914 – Janko reče i održa. Izvršena 14 o. m. rekonstrukcija. Mjesto Mirka i Labuda, G. Cerović[33] i S.Vuletić.[34]

[33] Gavrilo Cerović (1877–1941), ministar.

[34] Savo Vuletić (1871–1945), pravnik, ministar, političar, jedan od lidera Crnogorske stranke.

Debata budžetska otpočela 15 o. m. Prvi dan govorio je i d-r Dobričić[35]. 16-og čitavo prije podne – 2 sata više– klapotao d-r Drljević – ali sve ništa – tako da mu se ni odgovarati neće. – 17-og govorio dr Škerović[36] i N.Vučinić budžet izglasan 19. definitivno.

20. 4. 914 – Danas mi reče P. Plamenac da mu je Obnorski kazao da Rusija neće dati agreman za J. Popovića. Na pitanje hoće li dati pomoć za vojsku – reče da hoće.

U bloku mali sukob zbog pitanja oproštaja obaveznog rada činovnicima i trgovcima, zbog puta preko Platija Nikole Jovanovića. Večeras došao Kralj s Rijeke. Nezadovoljan što ga nijesmo o svemu izvještavali.

L. Mijušković došao prije nekoliko dana, govorio s P. Plamencem i J. Vukotićem o pravcu pregovaranja ali još ništa ne regulisao. To će se valjda sada svršiti kad je Gospodar došao.

26/9 – U Skupštini mala zategnutost. Pitali me juče zbog naredbe o prikupljavanju dacije, a danas podnijeli interpelaciju.

Pitanje o pensiji popa Todora Komnenića.[37] Izgleda da je sve ušljed lične zainteresovanosti Nikole Jovanovića i društva. Ako pop Todor dobije dobiće i neki njihov.

Sinoć saopštio Obnorski da dolazi deputacija od puka Kraljeva iz Rusije da Kralj pozdravi. Dobar znak – da ako i Kralj posle nje pođe u Rusiju (kada je traženo za našljednika da idu u Rusiju, tražio je Kralj da i on ide, pa je bilo odgovoreno da se to za neko vrijeme odloži).

Na sjednici juče u Min.savjetu i sinoć u Dvoru pretresan familijarni štatut, koji se sačinio povodom skandala Knjaza Mitra, a koji baš toga skandaldžiju ni malo ne diraju! Nezgoda ga je i nemogućnost ušljed ustavnih propisa istisnuti iz prava

35 Nikola Dobrečić (1872–1955), nadbiskup barski, poslanik Crnogorske skupštine.

36 Nikola Škerović (1884–1972), političar, publicista.

37 Todor Komnenić, sveštenik i plemenski kapetan.

nasleđa prestola, a on ne da za živu glavu ostavku. Sa ženom se razdvojio. Štatut se imao pročitati u Skupštini da ga primi k znanju. To je odloženo za koji dan dako se privoli Knjaz Mirko da abdicira od prava prestonašljedstva potlje Danila, koji će eto ostaviti sasvim bez poroda, jer mu je žena poluđela, kako se kaže. Oboje je (Knjaz Danilo i Milica) zbog toga otputovalo prije 10-20 dana u Jenu.

Večeras na ministarskoj sjednici P. Plamenac pročitao izvještaj I. Potapova generala ruskog, člana i predsjednika Komisije za razgraničenje sa Albanijom upućen ruskoj Vladi preko ovlašćenog otpravnika poslova Obnorskog, a ovaj ga „povjerljivo“ dao Plamnecu. Izvještaj je od 19. o.m. pod broj 257 iz Skadra i sadrži: da je Komisija vršila razgraničenje u (kao u original nepopunjeno prim. priređivača S. M.) i da su delegati trojnog saveza, kojima se pridružio i Inglez tražili da se linija granična povuče južno od Gorice pa na široki vis, ostavljajući Kravare i Sukovin nama – a Murićane i Goricu Arbaniji. Ruski i francuski tražili da idu sjeverno od Gorice preko Murićana na Pupak niže velikog Tarabaša pa u jezero, ostavljajući Goricu, Murićane, (kao u original nepopunjeno prim. priređivača S. M.) nama, a Zogaj na jezeru Arbaniji. Pristajali i na njihovu granicu, ali pod uslovom da se to načelo usvoji i prema granici Srbije kod sela Lukovo i Jablanica gdje su delegati trojnog saveza zastupali protivno mišljenje ono koje Francuz i Rus sada zastupaju t.j. da i selo i seljsko imanje pripada jednoj državi. Uz ovaj izvještaj bijaše priložen i zapisnik jedne sjednice na kojoj komandant Skadra Filips(?) pričao o situaciji granice između Crne Gore i Arbanije – iz kojeg se davaše zaključiti da oni namjeravaju da Vrmošu ostave Arbaniji.

Na ovoj ministarskoj sjedinici zaključeno je da se L.Mijušković vrati u Biograd i da otpočne pregovore. Nije mu dato nikakvih instrukcija već da on sam tamo pokreće pitanje sa Pašićem i traži moduse od referendum – razumije se.

4. 5. 914 – Juče održali skupštinske sjedinice do 3. 8 o. g. Namjeravali da je zaključimo pak ne mogli zbog toga što serdar Janko bijaše obećao Italijancima da ćemo im još u ovom sazivu dati na 30. godina i pravo vodovoda Zubci – Bar. Pored toga oni tražili željeznicu Plavnica – Podgorica, što bijaše i nama i poslanicima – bloku – protivno. Da bi izbjegli oboje – odložili sjedinice s tim da ih pozovemo kad bude pitanje zajma riješeno pa da odjednom i zakon o zajmu i zakon o konvencijama .

Međutim, na 1. maj P. Plamenac i ja bili kod poslanika velikih sila i molili ih, da nam što prije kažu uslove zajma i da nam dadu avans za Hipotekarnu banku i građevine-puteve. Oni obećali posredovati kod svojih vlada. Taj isti dan govorili Obnorskom o traženju Italijanaca i molili ga da zatraži mišljenje u Petrogradu, a dan ranije 30.4. o tome javili L. Mijuškoviću, držeći da je u Biogradu, međutim, on je u Beču bolestan i govorio Petar g.Gavrilović, a i Tiđo Popović dolazio kod mene radi objašnjenja, kojom sam mu prilikom dao i ugovor s Barskim društvom da ga pošlje u Biograd.

(26. 4. 914. Molio Kralja da mi dozvoli da iz Srbije dobavim stručnjake za monopole i računovodstvo. On to odbio pod izgovorom , da se sačeka dok svršimo pregovore s njima! Ušljed toga pisao za isto dr Smodleki, Đ. Velisavljeviću, Karamati).

12. 5. 914 – Tu je Volpi već nekoliko dana hoće koncesije poštopoto. Baš sam na živoj muci. Da ne dam osujetiće nam privremeni zalog od još 3 miliona – da damo odmah postadosmo talijanofili. Hleb je preči od ičega – na kraju krajeva daćemo im – jer eto ni Srbija ni Rusija ne mrdaju – a mi bogme durkati više ne možemo. (Kurijozuma radi da pribilježim tri ponude procenta: prva B. P. za nekakvu ; druga M. C. za furmine; treća M. J. za taksu na duvan. Baš je korupcija u našem društvu u najvećem stepenu. Ne vidim da li možemo ovakvi smo dalje napredovati – jer zbilja patriotizma ni tunke ni kog njega).

6. 6. 914 – U ovom međuvremenu evo događaja:

Izaslanstvo puka Kralja Nikole iz Rusije. Nadati se da je ovo početak kvarenja odnosa između Crne Gore i Rusije.

27/6 – Ja pošao u Dubrovnik da molim Girsa – ruskog poslanika da predloži ruskoj vladi naš teški položaj i traži: pomoć za vojsku, za hipotekarne zajmove 5 miliona i za radove 1-2 miliona – upravo da ona odmah isplati svoj dio u međunarodnom zajmu. Obećao sve raportirati i ako drži da od toga ništa neće biti. 28-og u veče vratio se.

29/5. Kralj otputovao za Veneciju preko Bara, odatle možda u koje kupatilo, a eventualno i u Francusku u posjetu.

Večeras 6. 6. – vratio se S. Ramadanović,[38] koji je bio sa Kraljem iz Venecije i kaže: Kralj će otići u Njemačku da se sastane s Našljednikom i odatle da se riješi gdje će na banje. Po svoj prilici gdje u Njemačkoj – u Francuskoj ne namjerava ići.

Ugovor o predujmu od 3 miliona potpisan ali para još nema. – Nekakvo odugovlačenje pravi Pariška banka.

15/6 – Vidovdan – atentat u Sarajevu, pogibija Franca Ferdinanda i supruge mu.

Prvi milion zajma od 3 miliona eskontiran.

17/6 . Kralj se povratio iz inostranstva.

27/6 – Podnio serdaru Janku kao predsjedniku predstavku da moram dobavljati stručnjake iz Srbije za računovodstvo i monopole. On je 28-og podnio Kralju, i kako mi je rekao nije uspio.

28/6 – Završio rad na ukazima koji se moraju provući prije stajanja na snagu zak. o činov. građ. reda.

30/6 – moj predlog odnosno stručnjaka iz Srbije odbijen!

4/7 – Serdar otputovao za Italiju na liječenje. Ja ostao da ga zastupam.

7/7. Tražio preko Min. spolj. poslova stručnjake iz Rusije! Makar kakvi bolje nego nikakvi. Pri tom dako i to bar malo doprinese da se počne kraviti led u Rusiji.

---

38 Slavo Ramadanović, maršal crnogorskog Dvora, crnogorski konzul u Skadru.

Sarajevski atentat imaće kanda jačih posljedica. Austrija hoće da ovu priliku upotrebi i razračuna se sa Srbijom, đe je klica ovom atentatu, bar kako Austrija veli.

10/7 – Savjet Italije, da u slučaju sukoba Srbije i Austrije mi stojimo mirni. Polazak moj i Petrov kod Kralja i zaključak: da bude aktivan

11/7 – Korbirov donio ultimatum Austrije Srbiji baš u času kad ga je poslanik Austrije saopštavao prvo Kralju za tim Min. spolj. poslova. Uveče na sjednici kod Kralja – solidarnost sa Srbijom...

Odgovor Mijuškovića na pitanje Pašićevo što mi mislimo. „Mi smo s vama – a pristajemo što Srbija reče". „Tražite savjet Rusije. Mi smo s vama da dijelimo zlo i dobro. Sudbina je Srbije i naša".

12/7 – Korbirov donio veselu vijest da je zvanični Vjesnik Ruski donio da Rusija ne može biti indiferentna u sukobu Srbije i Austrije.

Ja muke mučim kao Min. vojni i Min. fins, dva ministra koja jedino i rade u ovakvim prilikama, a koji nemaju ništa.

20/7 – Mnogo se je što dogodilo za ovo nekoliko dana. Ja čak nijesam dospijevao da sve to tako važno i sudbonosno pribilježim. Sada ću po sjećanju. Serdar Janko došao preko Baria. Sa Srbijom uredili da dođu nekoliko oficira ovamo, a jedan naš onamo kod njih. Jedan vrhovni štab i jedan ratni plan. Za tog oficira bio određen diviz. Martinović, docnije izmjenili i našli da je bolje da on bude komandant Lovćenskog odreda.

S novcem izgleda biću dobro. Srbija odredila po jedan i po fr. dnevno na vojnika, a i ja ću „štampati bonove".

Austrija Srbiji objavila rat. Bombarduje Biograd, ali još nije uspjela i ako je od objave prošlo već pet dana da nastupi na srpsko zemljište. Biograd se brani da bi dobili Srbijanci mogućnost da koncetrišu vojsku.

Nama još nije objavila rat i ako postupa kao u ratu: zaustavila automobil Džanjevićev, prekinula telegrafski saobraćaj između

Kotora i Cetinja, zaplijenila dva broda među kojima i čuveni „benzinak“ (princ Mema) iz prošlog rata. Zaplijenila 300 i nešto više hiljada perpera koje su dolazili iz Beča, ali na zauzimanje poslanika Ota propuštile ih i 18. o. m. u veče stigli novci ovđe. Pa ipak tako postupa, a s druge strane obećali cio Sandžak pa čak i više ako ostanemo mirni. Mi pak još nismo u stanju objaviti rat jer niti je vojska sva na pozicije, niti imamo brašna, benzina i drugog. Preduzeli korake da bi se bar što od toga ubacili u zemlju, ali teško, jer ovo bi iznenada.

Juče bio sastanak Skupštine, koja zaključila jednoglasno rat!

Sinoć javili Mijuškoviću da ćemo biti spremni 24. o. m. tražili operacioni plan.

Od Skadra slabe vijesti imamo. Komandant ingleski otišao – predao komandu italijanskom. Veli da će otići njemački i francuski. Agituje Austrija da nas napane Malesija. Serdar Janko danas otputovao za Nikšić kao šef vrhovnog štaba i komandant Hercegovačkog odreda. Ja ostao da zastupam ministra vojnog!

20/7 – Uveče 8 sati. Danas po podne stiže vijest da je Njemačka objavila rat Rusiji!! To nas bacilo u brigu, jer smo očekivali da će ta objava rata biti tek pošto Rusija napane Austriju. Kad i ovu vijest kojoj je izvor ovd. francuski poslanik Delaroš Verne, saopšti nam Petar Plamenac dva obećanja napisana njegovom rukom po diktatu Otovom. Prvo da će nam dati proširenje u Sandžaku, ako ostanemo neutralni i da će štititi našu nezavisnost! (Ovo bajagi od Srbije! Udara u tanke žice!). A drugo da se možemo nadati i Skadru. Vješto operiše Austrija i zna gdje nam je damar, ali se prevarila ovog puta. Mi moramo u rat bar ako se što ne krije od mene i ako se vješto ne ukrivaju prave namjere.

21/7 – Njemačka, izgleda i bez objave, zaratila Francuskoj. Vijesti stižu da se već biju i prema Rusiji i prema Francuskoj. Belgija mobiliše. Italija izjavila da će biti neutralna a tako i Bugarska. Ingleska se još ne izjašnjava. Austrija još nikakva uspjeha prema Srbiji. Mi sjutra dajemo pasoš Otu – objava rata

mora ubrzo slijediti. Iz Skadra stižu vesele vijesti: i Austrijanci hoće da napuste Skadar. Malesija se istina roguši prema nama, ali kad tu nema Austrijanaca – ja im se ne bojim.

22/7 – Danas ovd. italijanski poslanik izjavio: da će Italija biti neutralna.

23.7 – Markonijev telegraf uhvatio vijest iz Herceg Novog za neki ratni brod, da je Engleska objavila rat Njemačkoj.

Doveče u 6 sati Plamenac predaje noću ovd. austro-ugarskom poslaniku da njegova misija ovđe prestaje i da smo mi ratujuća strana.

24/7 – Jutros izradio proklamaciju ratnu u glavnom prema idejama Kraljevim Mijušković izvjestio da je Ingleska objavila rat Njemačkoj.

Sinoć odobreno Janku da napadne Kosmač i vrhove oko Klobuka. 25. t. j. sjutra, a jutros mu ponovo naređeno da to učini 26-og u subotu, jer će tog dana da se održi molepstvije za pobjedu oružja, a Janko ne bi, veli, bio gotov za sjutra. Naređeno je i Mitru da zauzme Goli Vrh – ali izgleda da neće biti gotov.

25/7 – Gojnić[39] uzeo Sjenokos bez jakog otpora, jer ih je bilo samo 30 vojnika i nešto muslimana.

26/7 – Jutros rano Janko zauze Kosmač i vrhove oko Klobuka. Ne zna se otpora je li bilo. Gojnić s bojem okupirao jednu tačku (? Čelebić) na teritoriji bosanskoj – zarobio 12 soldata. Ostali gubici nepoznati.

Danas oko 8 sati iz jutra flota Austrije bombardovala Bar i uništila neke magacine Barskog Društva.

Ovog dana govorio s Knjazom Mirkom o Našljedniku. On predlagaše bajagi da mi tražimo od Kralja da ga dobavi. Ja sam mu odgovorio da se mi u to nemamo prava miješati – nijesam mu htio kazati da je P. Plamenac zaludu to prije 3-4 dana tražio i predložio da se pošlje Jovo[40] da ga dovede!

39 Luka Gojnić.

40 Jovo Popović.

30. 7. 914. Za ovih pet dana ređali se događaji – ali ne bog zna kako od važnosti. Sukobi omanji na granici Francuske i Rusije – do odsudnijih bitaka još nije došlo jer izgleda nije koncetracija trupe izvedena. Kao najvažnije su bitke Njemaca i Belgijanca na Lijemir (?). Njemci pretrpljeli znatne gubitke – govori se oko 25000. I ovi sukobi utoliko su važniji što onemogućavaju koncentraciju francusku jer bi ju Njemačka da je ne ometa Belgija već dobro zalijepila i do sada. Francuzi ušli u Elzas i veli se zauzeli Miluz. No vijesti iz Rima donose da su suzbijeni s gubitcima. Sa ruske strane čas dođe vijest da Njemci napreduju – čas Rusi. Danas došao telegram da su nekakvih 6 vagona zarobljenika Njemačkih! Jednom riječi ničega pozitivnog a još manje odsudnog.

Italija još jednako neutralna. Egipat objavio rat Njemačkoj. Portugalija šalje pomoć Ingleskoj. Japan se roguši hoće i on protivu Njemačke. Sjed. Američke Države bajagi hoće posredovanje – ne lezi vraže mogu i one ugaziti u vatru. Jednom riječju malo po malo plam će obuhvatiti cio svijet. Bijaše se čulo prije tri dana da je i Bugarska objavila rat Srbiji, a Turska Rusiji. Međutim, to ne bi istina. Ono prvo i ne branim da može biti a ovo drugo nije isključena mogućnost.

Talijani opozvati iz Skadra. Ostaju samo Francuzi. Moguće da će i oni otići, i Skadar ostati sam. Kralju granulo srce na ? (kao u original nepopunjeno prim. priređivača S. M.). Juče mu savjetovao da u to ne bi nipošto uložio dok mu ne bi odobrili Rusija i Engleska. Osobito zbog Italije čiju osjetljivost treba čuvati i ne dati joj povoda da izađe iz neutralnosti, koja je njoj toliko mila a nama toliko korisna.

2. 8. 914 – Razbijen naš odred Pljevaljski i primorani da se povuku od Čajniča na Metaljku. Gojnić javlja da je strkao kud koji premda su dali jak otpor. Talijani ostaju u Skadar na molbu biskupa Serđija i Arbanasa. Francuzi, veli se, da bi mogli ovamo doći na Cetinje kao garda Kraljeva!

I na frontu prema Hercegovini ne stojimo dobro. I tamo su potisnuti. Bilo je i neoprezno prodirati sa ovakvom spremom! Slava pusta!

3/8 – U devet i četvrt bitka crnogorska pod Budvom. Francuska flota uništila eskadru austrijsku. Četiri broda potopila, a peti joj umakao u zaliv Kotorski. Naše more slobodno. Živjela flota Fra-Engleska.

Topovi i municija stigli u Mitrovicu. Đukanović traži 10.000 perpera za prenos!!!

4. 8. 914 – Stigoše vijesti o pobjedi na Ceru kod Šapca a i o našem porazu kod Pljevalja i Gacka. Pljevlja zauzeli neprijatelji a od Gacka se uputiše ka Goransku.

5. 8. 914 – Boj na Grahovu, naši održali pozicije i suzbili neprijatelja. Značajan dan, jer da su ovđe prodrli – prodirali bi dalje i od Goranska i od Pljevalja. Ovako će se malo predomisliti.

6. 8. 914 – Pobuna Lješanskog bataljona zbog opanaka!

7. 8. 914 – Još nema rezultata od Srbije, jer bitka kod Šabca još nije definitivno riješena. Kaže se da je i bitka flota otpočela u Sjevernom Moru, ali ni od tuda rezultata. Na našem frontu sve mirno. Od Goranska Austrijanci odstupali ka granici. Iz Pljevalja ne izlaze, dobar znak! Janko prikuplja svoj novi odred da ide u Sandžak sastavljen iz Spuške i Moračke brigade iz bataliona: Lješanskog, Pješivačkog i Čevsko-bjeličkog. Vešović šalje bataljon regruta i Trepačko-šekularski. Dako se što skupi i od razbijenog odreda Gojnićevog – elem oko 10.000 ljudi biće. I Srbija dako što pošalje da se neprijatelj istjera iz Pljevalja. Sinoć došli oficiri i vojnici koji su se spasili sa jedne lađe propale u bitci od 3. o. m. Danas počeli ispitivati oficire i izgleda da je ta bitka bila ništa. Propala krstarica II ili III reda Zena i u najboljem slučaju još jedna manja krstarica – šlus!

Danas dobih telegram od M. Đukanovića da je upućena sva artiljerija i municija za Peć ili Pljevlja.

Francuzi izjavili gotovost da dadu potrebnu artiljeriju da se sruše fortice s Lovćena. Francuska dolazi ovamo iz Skadra, a i italijanski ide. Šta li će sada biti sa Skadrom?

9. 8. 914 – Juče došao gen. Janković sa pukovnicima Pešićem i Nešićem[41] i još dva potpukovnika. Ja ih srio na Bioče, s namjerom da Jankovića odvedem u Nikšić, kako Gospodar bijaše juče ujutro otputovao – ali se to okrenulo i iz Nikšića javio mi Zimonjić da idemo za Cetinje.

Danas sastanak zvanični s Jankovićem i njegova pitanja odnosio naših trupa i pozicija na što sam mu ja onako u glavnom odgovarao jer da će Bog da smo imali o tome tačnih podataka od komadanta odreda – a možda i oni sami ne znadu. Tražio podatke od komadanta odreda – a možda i oni sami ne znadu. Tražio podatke od komadanata odreda.

Večeras u sedam i po sati stigao Kralj iz Nikšića – i vijest da su Austrijanci uzeli Prijepolje.

17. 8. 914 – Novosti za ovo vrijeme: Dolazak

1) detašmana franc. iz Skadra i zvaničan prijem ovđe.

2) Ručak u Dvoru srbijanskim oficirima – poslanicima.

3) Ručak francuskim oficirima u Dvoru.

4) Ponovo zauzeće Pljevalja bez otpora – kamo je 10 o. m. otputovao Janko sa nekoliko bataljona iz Lovć. i Hercegovačkog odreda.

15/8 – Poslanik franc. javio zvanično da je Vlada Francuske naredila da nam se pošlje 20.000 kvint. pšenice.

Kuburenje sa Vrhovnom komandom i srb. oficirima koji izgleda da imaju glavni zadatak zauzeće Sarajeva – formiranje novog odreda ,,Drinskog“, pod komandom Martinovića divizijara.

Danas 17-og polazak Gospodarev i generala Jankovića u Nikšić. Uveče oko 11 sati, bijah već i legao, pozvao Gospodar na

[41] Borivoje Nešić, inženjerijski pukovnik srpske vojske, počasni brigadir crnogorske vojske.

telefon iz Nikšića i naređuje da odmah krenemo onamo P. Plamenac, S. Vuletić i ja. Pošli. Uzrok u naredbi Vrh. Komande generalu Jankoviću da Crna Gora pošlje prema Bosni 2/3 svoje vojske ili da on s drugovima ide. Napisali jedan telegram Mijuškoviću da sve objasni Pašiću i ruskom poslaniku i izjavi im da nije moguće više poslati od oko 22.000 i da je neko intrigirao u Petrograd kao da Crna Gora vodi sebičnu politiku. Ovom prilikom Gospodar saopšti da tek sad razumije neki telegram ruskog Cara, kao odgovor na čestitku zbog pobjede nad Njemcima, u kojem izjavljuje Car nadu da će raditi (Kralj) u saglasiju sa Srbijom.

18/8 – Predanili u Nikšiću. 19. ujutro pregledali batalion Donjokučki i Bratonožićski koji se bjehu pobunili zbog glavara i krenuli za Cetinje.

18-og ujutro počeo boj prema Grahovu. Danas 19-og stiže vijest da se naši povlače. Naređeno M. Martinović da se sa Drinskim odredom ponovo vrate u pomoć ka Vučijem Dolu.

Jutros – 19-og stigli brodovi ratni francuski pod Bar i dopratili koji je donio dva radio – telegrafa – jedan manji za Lovćen i već gdje se namjesti.

Kralj se nadao da će biti na vaporu Našljednik! Večeras reče da će sjutra doći od Krfa u pratnji jedne ingleske oklopnjače.

22. 8. 914 – Durmitorska brigada otkazala poslušnost i ne htjela se vraćati na Vučiji Do s M. Martinovićem. Tužbe protivu glavara, golotinje i bosoštine batal. (sina pok. bar. Aleksića Jokova) Martinović im odobrio. Docnije i Drobnjaci popuštali i pošli po naredbi dva bataliona pivska ostala na Ravno, te sam jutros telegrafirao za to od bataliona da bajagi podnesu tužbe i preda se stvar sudu. Žalosna vojska! Još žalosnija disciplina!

Juče ujutru rano stigao telegram od Mijuškovića a potom od Knjeginje Milice iz Petrograda da su Rusi pobijedili Austrijance kod Lemberga. Zarobili tri cijela korpusa i djelove od druga dva topova 148, svu tešku artiljeriju i mnoštvo drugog materijala. Lemberg – lavov zauzet.

24. 8. 914 – Neđelja – blagodarenje za pobjedu rusku. Dolazak Knjaza Našljednika i Knjeginje na pola ure po podne! Dopratila ga do Bara flota, došao na jednom ratnom brodu. Knjeginja potpuno ozdravila.

25. 8. 914 – Gospodar pošao za Nikšić i dalje s generalom Jankovićem, koji traži da se pošlje 10.000 vojnika u Bosnu (Drinski odred od 10.000).

26/8 – Zauzeće Foče.

Vijesti o pobjedama ruskim u Galiciji stižu svaki dan ali je toliko konfuzije u njima da se još nije na čisto sa rezultatom. Dobro je samo ako je pobjeda.

25/8 – Javio brig. Bećir da su Srbijanci prešli Savu i Drinu – i preduzeli ofanzivu. Ovog dana naredio sam povlačenje novčanica austr. zato što im je kurs na strani jako pao pa sam se bojao špekulacija.

27. 8. 914 – Razgovori s Našljednikom. Njegovo intresovanje o stanju vojske, finansijskom itd. Njegovo rezonovanje o situaciji i mišljenje o ishodu. Uzgred i pitanje o nekih 50.000 kruna, koje je donio sobom (On misli da će pobijediti centr. dokove).

28. 8. 914 – Zauzeće Zemuna. Povratak Kraljeva, koji je usljed puta put Trubjele i dalje na konju malo se i razbolio.

30/8 – Pošao u Bar i do Ulcinja radi uređenja prenosa artiljerije, koju Francuzi donose – i ako veli se neće od nje biti koristi, jer su topovi slavi da bi mogli u Boku stići. Povratio se 1/9 uveče.

2/9 – Zauzela naša vojska Goraždu u Bosni.

3/9 – Ponuda A.Marića za trgovinu stoke za francuze

4/9 – Zauzeće Rogatice i Prača

5/9 – Prepirka sa Kraljem odnosno P. Plamenca u Rusiju i njegovog puta za Nikšić i dalje. Tog istog dana dolazi Našljednik na sjednicu ministarsku pred kojim se raspravlja pitanje o putu Petrovu i potpuno se saglašavamo u tome, da treba po svaki način da Petar ide. Istog dana saopštava Knj. Našljednik da je Kralj pri pristupanju ćivotu Svetog Petra panuo i ozlijedio nogu.

6/9 – Kralj odustao od svog putovanja – o Petrovu ni govora. Uveče pitanje Rogatice. Srbijanci traže da je evakuiše crnogorska vojska a serdar Janko neće. Tu veče objašnjavanje moje s generalom Jankovićem.

7/9 – Zaključak Min. Savjeta da vojska ide iz Rogatice a naše vlasti ostanu i stave se na potpuno raspoloženje srbijanske komande, koje mora tu imati bazu za snabdijevanje.

Još juče došla vijest da se Austrijanci povlače iz Srbije linija granica – Krupan, ali detalji pomanjkaju, da li je razbijena vojska ili se u redu povlače zbog kojih drugih razloga.

11. 7. 914 – Telegrami od Bećira i Mijuškovića odnosno naših operacija u Bosni i neposlušnosti serdara Janka. Mijušković čak dostavlja da su Srbijanci htjeli zbog toga da prekinu odnošaje i da je to jednom bio riješio Min.savjet. ali da su to izmijenili na njegovu predstavku i samo preko Gavrilovića tražili da u buduće ne bude toga. Sve je izgleda s toga što su naši uzeli Rogaticu. Po prijemu depeše Min. Savjet odlučio da se zatraži od gen. Jankovića u čemu je serdar Janko bio neposlušan. Pošto je to i Gospodar odobrio obećali poći kod Jankovića Petar Plamenac i ja i da pozovemo Gavrilovića. Petar ga pozvao ali ovaj odbio i molio Petra da i on ne ide – i saopštio mu da je on dobio u istom smislu jedan telegram od svoje vlade. I tako sam pošao u 4 sata po podne. Objasnio Jankoviću u čemu je stvar i dobio od njega ovlašćenje da se može javiti da je serdar Janko u svemu radio po njegovom naređenju kao načelnika Štaba Vrh. kom. da je po njegovom naređenju i Rogaticu zauzeo – jedino kad mu je prvi put naređeno da iz nje izadje vojska je ih osjetljivosti Crnogoraca da to ne učini – ali kad mu je naredba ponovljena izvršio ju je.

Tu veče bio na večeri kod Jankovića (na pastrvi koju sam mu ja dobavio iz Podgorice i poklonio). Još bili Gavrilović i Potapov.

12/9 – Ujutru Gavrilović dostavio Jankoviću da je i on primio po istom pitanju saopštenje od svoje vlade i Bog zna rekao mu

da nije trebao davati meni nikakvo objašnjenje. Ušljed ovog ja se sastao s Jankovićem na podne i dugo se objašnjavali iz kojeg objašnjenja vidio sam da su Srbijanci sitničari. Zamjerali su Janku što je svečano ulazio u Rogaticu, što je nekakve zastave mijenjao, što se je vikalo Živio Kralj Nikola, Car Nilola i Kralj Petar. Janković se našao u nezgodnom položaju da kao delegat vrhovnog štaba srbijanskog svjedoči u pitanju koje pokreće srbij. Vlada – te mu ja obećao da od njegovog ovlašćenja neću upotrebe činiti, već toliko kao da je Vrh. komanda izjavila da ju je Janko slušao i u svemu po njenim naredbama radio.

U tom smislu istog dana – 12-og i upućen telegram Mijuškoviću i zamoljena vlada Srbije da ne daje povoda intrigama i ako što ima da prethodno traži od nas obavještenje.

15/9 – Večera u Dvoru na koju su bili pozvati svi franc. i srpski oficiri, strani i naši ministri.

16/9 – Saopštenje Petrovo da mu je vodja ustaša u Arbaniji pričao da ga Italija nudi mitom, da ju pozove da zauzme Volonu i naš zaključak da se to saopšti poslaniku Srbije i Rusije a eventualno i Ingleske i Francuske, te da se traži njihovo mišljenje o našem držanju na taj slučaj.

Istog dana Petar saopštio da mu je Kralj pokazao depešu iz Rusije kao da će puške (30.000) manliherove i municija biti odmah upućeno a i ostalo što prije. Od Vlade ruske ni slova / rđav znak – neće biti ništa, a i ako bude biće što malo i to će učiniti na svoju ruku sam V. Knjaz Nikola – tako Petar misli – a i ja sam posred toga. Vuk po preporuci ne jede meso.

16-og – Ujutru otputovala Milica sa dvjema malima za Nikšić povodom vijesti da je vojvoda Šako pri kraju. – Ne zastala ga živa, jer nije mogla izdržati vožnju automobilom već iz Podgorice produžila karocom i stigla u Nikšić oko 9 sati, a on umro oko 6 i po sati po podne.

17-og – Pošao na pogreb i 18 se povratio uveče na Cetinje.

20-og – Uveče govori u Dvoru s đeneralom Jankovićem o

pojačanju sandžačke vojske i drinskog odreda – i saopštih Obnorskom da Rusija daje Crnoj Gori 3.000.000 puda žita (48.000.000 kgr.)!! (biće cifra pogrešna te je vjerovatno 300.000 puda).

21-og – Išao na Lovćen – Kralj, Janković, Pešić, P. Plamenac, ja i Paligorić.

22-og – Telegram od Bećira da Rusija šalje 30.000 kambanica i drugih potreba.

25-og – Saopštenje franc. poslanika da se je Rusija obratila Francuskoj da nam dade uniforme, kambanice i druge vojne potrebe, jer da oni ne mogu poslati – sigurno da Rumunija i Bugarska drže strogu neutralnost.

26/9 – Ministar Plamenac predao spisak stvari koje tražimo.

10/10 – Mnogo se događaja izređalo u ovo 14 – 15 dana. Imadosmo pobjeda oko Kalinovika i u blizini Sarajeva. Imadosmo 8. o. m. i jedan neuspjeh. Lijevo krilo Sandžačke vojske razbjeno, te serdar Janko naredio odstupanje i centra i desnog krila čak do Jabuke. To povuklo za sobom povlačenje Drinskog odreda i Užičke vojske čak sa ovu stranu rijeke Drine. Ne znamo još ni danas da li je serdar Vukotić morao tako odstupiti, a on ne posla nikakav raport, koji bi objasnio situaciju. I još se drži da on nije imao uzroka da toliko odstupi. Bože zdravlja dako se i to objasni i dokaže da je on imao razlog, jer bi njegov neuspjeh bio i naš.

Brigadir Vešović pravi lakardije. Da je drugo vrijeme prosto bi ga trebalo suspendovati i predati sudu. Pitanje s kućom u Peći namoralo nas je da tražimo intervenciju Vrhovnog komandanta, da ga predamo sudu. Pitanje o gonjenju upravnih činovnika u redove vojske povući će izgleda, mi i našu ostavku, jer Vrhovni komandant nije još dao pristanak da se optuži sudu – moguće da će to i odbiti. Moj razgovor s Prestolonašljednikom po ovom predmetu u kojemu se je on solidarisao sa Vladom.

18/10 – Vešovićeva afera niti se svrši niti se razvija. Izdao mu naredbu da odmah kuću povrati i da će biti predan sudu. Do sada nemam vijesti šta je učinio i ako je prošlo već nekoliko dana.

Nered u Drinskom odredu, Skoro svi batalioni otkazali poslušnost. Objašnjavajući taj neposluh diviz. Martinović baca krivicu na nadležne faktore, bajagi da se u njih uzdaju smutnjivci. Ušljed ovoga mi predložili Kralju ili da se Mitar smijeni ili da mi otstupimo, ako se misli da je baš uzrok u okolnostima koje Mitar navodi. U isto vrijeme predložili da se spoji Drinski odred i sandžačka vojska pod Jankom ali privremeno, dok se nađe ko će ga zamjeniti. Najbolje kad bi mogao koji od sinova mu sa dobrim načelnikom štaba. Ovo „dobrim“ naglasio sam mu nekoliko puta. On pohvalio našu izjavu kao iskrenu i patriotsku, izjavio povjerenje i rekao da u načelu usvaja i poslije naredio mi da sve ovo raportiram Prestolonašljedniku, što sam učinio istog dana (16 o. m.). Izgleda da Kralj nije mogao nikakvu kombinaciju sa sinovima izvesti jer ovog dana u veče (16-og) pozva nas i saopšti da je pozvao na Žabljak Janko i Mitra i po tri od bataliona koji se bune, đe je i on mislio krenuti juče, ali ušljed slabosti Kraljeve i bojazni da se komandanti toliko udaljavaju od vojske promijenio plan da samo po tri od bataliona dođu u Nikšić, đe će i on poći. Tako se i ova afera niti svrši niti zaoštri.

Juče 17 o. m. stiže vijest da je Turska objavila rat Rusiji, ovo mi dovodi u sumnju vijest koja je 16 stigla iz Rima kao da je Rusija pobijedila kod Varšave trupe njemačke i austrijske do noge.

Juče mi saopšti Plamenac da je Engleska uzela na sebe brigu da prevede Crnogorce iz Amerike.

Prije 3-4 dana bio uspjeh kod Hercegovačkog odreda. Zauzeli Kobilju glavu i neke vrhove sa jednim topom i jednim mitraljezom. Zaludu bili zauzeli i Gat sa tri topa i jednim mitraljezom pak se dali u pljačku te im opet to oteli. Naša vojska u Bosni povukla se s desne obale Drine sa zadaćom da brani Goraždu i Foču. Rogaticu evakuisali. Ima nešto trupa Drinskog odreda i s lijeve obale Drine, ali će se i one izgleda povući.

20/10 - Pismo E. Paše, da hoće na Skadar da uvede onamo red. Traži 500 pušaka i 200 kašeta od municije. Odgovor naš da ne ide na Skadar i predlog za verbalnu notu koja bi se imala dati ovd.pred. sila trojnog sporazuma da mu zauzmemo Skadar i držimo ga dok sile riješe njegovu sudbinu. Sve ovo odnio Plamenac Gospodaru na Rijeku s tim da ga isti dan povrati jer je on namjeravao zajedno s G.Cerovićem otići s Kraljem u Nikšić.

21/10 – Plamenac ne povrati verbalnu notu – telegrafirao mu u Nikšić da se čudim što se to odugovlači.

22/10 – Dobio odgovor da je Esad odustao od puta i da nije stvar hitna, da se sačeka povratak Petrov.

25. X. 914 – Došle vijesti o velikoj ruskoj pobjedi na Austrijancima i Njemcima. Veli se zarobili čak i Vrhovni štab. Tursku tuče u Maloj Aziji. Veli se da je u jednom bombardmenu „Gebe“ njemački brod koji je utekao ispred fran. i engl. eskadre i spasao se u Dardanele, oštećen da se jedva moglo povratiti u Carigrad.

25-og – Uveče vratio se Plamenac. Nijesam ga vidio, jer sam 26-og ujutru rano otišao sa g. De la Roš Verne da svečano otvorimo radio – telegrafsku stanicu koju su Francuzi podigli u Podgorici. Svečanost prosta: vodoosvećenje, govor moj i De la Rošov – pregled mašinerije. Na veče je opština davala banket, ali mi nijesmo sačekali već se odmah poslije podne istog dana povratili. U putu za Podgoricu srio Gospodara u Oćeviće, đe mi izmedju ostalog reče da je sigurna vijest da su Rusi zarobili štab i knezove Njemačke.

(Ovog dana u veče dođe kod mene Savo Vuletić i saopšti mi da je Plamenac dao nalog na blagajnu da se L. Mijuškoviću zadrže dva mjeseca plate sa koliko ga je kaznio zbog drskog tona prilikom prebacivanja telegrama zbog nekih đavoljih cifara, koje su imali Lazar i Mirko. Opet kubura i izravnjavanje sporova – možda i kriza! Kani se đavole – tako ti je to kad u svakom poslu proviruju lične pobude.)

30/10 – Blagodarenje za pobjedu ruskog oružja. Sinoć nam Gospodar saopšti da su Srbijanci morali uzmaći na svim pozicijama!

Večeras dolazi serdar Janko da objasni Kralju situaciju na ratištu.

Govor s Kraljem 29-og izjutra povodom depeše Jankove da svi ministri dođu u Nikšić, đe je bio Janko pozvat i đe je Gospodar namjeravao poći, pa ušljed toga što vidije da će i ministri ići, odustade od puta.

2/11 – Serdar Janko došao – što je i kako objasnio ne znam. Toliko sjutra dan po njegovom dolasku imali smo sastanak kod Prestolonašljednika, na kojemu zaključeno da se reducira vojska u Bosni, jer se ne može izdržati ušljed ružnih vremena i bolijesti u stopi. Janko sada radi na tome.

Kroz pjacu se pronose glasovi o krizi. Izgleda da nešto ima, ali što to ne mogu znati. Po svoj prilici Kralj priprema da nas jednog jutra otpusti. Tome ide u prilog traženja da se J. Plamenac izimenuje u Drž. savjet. Samo da oće to što prije da se jednom kurtališem ovoga čuda u kojemu se nalazim.

Jutros mi reče pukovnik Pešić da se biju ogorčeni bojevi oko Valjeva – bijaše se dobro prepao.

Juče 1/11 – Petar saopšti depešu Lazarevu da je krenuo neki transport iz Odese. Biće oružje i municija, a tako i depešu koja se uputila Lazaru da predloži Pešiću da se traži od saveznika jedan korpus vojske koji bi se iskrcao u Dubrovniku i pošao na Mostar i Sarajevo.

3/11 – Srbijanci razbijeni kod Valjeva, tako mi saopšti Gospodar jutros u avliji V. Doma a i večeras svima u Dvoru, gdje iznese ideju da Mitar Martinović sa svojim odredom dodje u Nikšić i tu da čeka dok se vidi đe će biti najpotrebniji. Uglavnom, to je i naša ideja, ali ipak savjetovali Kralju da ju ne iznosi dok ne dodje odgovor od srpske komande na depešu đenerala Jankovića kojom je pitao kako da ih pomognemo,

naglasiv u isto vrijeme da naše trupe nijesu za prelazak preko Drine.

Večeras govorio s Knjeginjicom Ksenijom za kupovicu 4.000 napoleona, koje joj je poslala V.K.Milica da dijeli sirotinji – da ih proda državi po 21 perp. Kurs vrlo povoljan i ona izjavila da ih je radija dati državi po 21 nego kom drugom po 22 i 23, a po to bi se mogli prodati.

5/11 – Kralj dao večeru na koju pozvao samo ministre – sigurno da suzbije glasove o krizi koje protura Knjaz Mirko sa svojim jednomišljenicima (agitacije njegove protivu Vlade i Janka u korist Mitrovu kod vojske a preko Sava Počeka! Po ovome mu cijeni pamet).

6/11 – Bio u Podgorici da pregledam bolnicu. Otputovao zajedno s Jankom koji produžio isti dan za Kolašin i Pljevlja a ja se povratio na Cetinje.

7-og – Polazak nekolicine ranjenih i bolesnih Francuza u domovinu i srdžba njihova da nijesu paradno otpraćeni! Sorta a ovamo topovi im leže na Lovćenu, aeroplani na Viru, a flota ne smije ostati prema Baru ni dok se jedan parabrod iskrca – već bješe sa robom koju su bajagi donijeli da je iskrcaju. Sirotinjo i bogu si teška – a da nije sirotinje trebalo bi pokazati svima da su ništa – kao što jesu. Italiji dopuštali da uzme Valonu, Grčkoj Epir, a mi ne smijemo od saveznika osigurati plovidbu Bojana-Jezero. Eto Bojanu Kačaci smetaju, a i jezerom pucaju na naš parabrod.

8/11 – Jednog krmanoša smrtno ranili a drugog lako. Krmanoš umro. Obnorski, kako mi reče S.Vuletić čak sprečava odv. dopisniku Vjesnika Ruskog (Viberu) da javi o tome, a već neka da nam pomognu.

Bože da mi je jednom na „ “ (kao u originalu nepopunjeno, prim. priređivača S. M.) porazgovarati se sa ovim „Velesilama“ ili „Velesmrduljama“.

17.11.914 – Serdar Janko vodio petodnevnu borbu na desnoj

obali Lima – završila se odbijanjem neprijatelja k Višegradu. Janko protestirao zašto se o tom nije javljalo u listove – i zbilja Vrhovna komanda dala izvješće tek po svršetku, ali zato što nije imala podataka.

Jedan dio Drinskog odreda (6.000) dolazi sa Mitrom u Nikšić kamo je i Gospodar juče pošao da ih sretne i ohrabri. Tu da malo počinu i da se upute gdje bude potreba k Grahovu, Gacku ili Podgorici jer i Arbanija prijeti i roguši se. Na Esad pašu skočili i Turci i Latini – izgleda da će ih sjediniti „prorokov barjak“ i Sveti rat koji je sultan proklamovao.

(Gospodar nam saopštio prije neki dan da je komanda srpska tražila da što više vojske ostane u Sandžak i on to odobrio iako se boji Cetinju i Nikšiću!) Jutros došao ataše ministar rumunski, da pregleda put preko Peći u slučaju zatvaranja Soluna. Francuski artiljeristi polaze iduće nedelje u Francusku. Svršili svoju misiju!!!

(Savo Poček priznao da ga je Knjaz Mirko preko Jablana (momka) poslao da agitira za Mitra, a protivu Janka i Vlada i u vojsku. Savo i Jablan zatvoreni. – Knjaz Mirko poslat na Kruševac).

18/11 – Stiže vijest od L. Mijuškovića da je Biograd napustila srpska vojska i da su ga zauzeli Austrijanci. Srbija evakuisala i Užice i tijem rascijepljenja naše vojske.

19/11 – Telegrafira serdar Janko da je potisnut na desnoj obali Lima, da neprijatelj snažno napada da prodre na Priboj. Traži da se evakuišu Pljevlja, jer veli da će ubrzo morati napuštiti cijelu Pljevaljsku oblast. Izvjestio sam o tom Gospodara a govorio i sa generalom Jankovićem koji već bijaše izdao naredbu Janku da pojača Dimsku diviziju, te riješismo da se počne prenositi iz Pljevalja što je poteže.

22/11 – Janko se povukao na Rudo prema Limu, ostavio jača odjeljenja na Drini, a sa glavninom priješao na Metaljku i k bliže Pljevljima.

Juče 21/11 – Dolazi aeroplan i baci dvije bombe – rani Laza St. Tatara na brdu više bolnice.

Sjutra 23-g, dijeliću ordene oficirima i vojnicima francuskim, a u veče davati oficirima večeru u Lokandi.

26/11 – Polazak sviju ministara na Rijeci, tamo pitanje o raznim nabavkama i o mjerama koje treba preduzeti da se spriječi nered u vojsci. Prije polaska groja Petra Plamenca i Ljuba Bakića i poziv kod Knj. Našljednika, te njegovo saopštenje da nas Kralj zove po predlogu Ministrovu da mi budemo sud za suđenje vojske!!!

27/11 – Cerović i puk. Nešić otputovali u Nikšić kao komisija da iznađe način kako da se neredima u vojci na putu stane.

30/11 – Telegram od Vesnića da Francuzi nude crevlje i triko - uniforma nema osim ako hoćemo 100 000 metara XXXXX. Javili Vesniću preko Gavrilovića o formalnom obećanju Francuske da nam dade 45.000 uniformi.

1/12 – Petar Plamenac otputovao zbog ovoga u Nikšić da se sporazumije s Kraljem, a i da mu predloži da se neko pošlje u Francusku.

Ovog dana u veče stigla privatna vijest gen. Jankovića da je Biograd zauzela srpska vojska, kojim povodom bilo manifestacija u varoši.

2/12 – Vijest se zvanično potvrdila, oglašena topovska paljbom ovđe i na lovćenskim pozicijma, a sjutra u 11 sati prije podne biće svečano blagodarenje – u veče iluminacije.

5/12 – Došao Gospodar iz Nikšića. Tog dana u veče davao đen. Janković večeru.

6/12 – Nikoljdan – čestitanje u Dvoru zvaničnije bilo – a u legaciji ruskoj jeste poslije (službe) blagodarenja u maloj crkvi za Cara ruskog Gospodar pozdravio Nešića sa činom počasnog generala crnogorske vojske. Ovo ozlojedilo ostale oficire te riješili da se i oni odlikuju i to Pešić kao i Nešić a ostali krstovima. Prema odobrenju datom od strane Gospodara Petru Plamencu da se šilje neko u Pariz i London određen Jovo.

Risto Popović

7/12 – Razgovori moji i G. Cerovića s Kraljem o tom da se smijeni Janko i Mitar sa komanda.

8/12 – Saopštenje gornjeg u Min. savjet i pristanak. Poslije sjednice govori Petar Plamenac Kralju da Našljednik ide za komandanta i da mi najprije Janka obavjestimo o tome da ćemo tražiti zbog poslova da se opozove. Gospodar rekao da će on to učiniti „raskriptom“ i pošto čujemo taj raskript da ćemo i sami pristati na istom.

9/12 – Sukob između P. Plamenca i Lj. Bakića i njihove ostavke, koje Kralj nije htio uvažiti i tako oni ostali u krizu dok je došla mnogo jača, a evo koja:

14/12 – Izgleda Gospodar onog dana kad je s nama govorio o Jankovu smjenjivanju naredio je Vrhovnoj komandi da pozove Janka i ovaj došao sinoć. U putu svratio kod Kralja koji je bio pošao 11. o.m. onamo da ostane 1-2 dana. Kralj ga dočekao hladno i saopštio mu da hoće da ga smijeni sa komande, jer se osjeća labavost vlasti, a i njega i Mitra kune narod i vojska. Janko mu izjavio da će podnijeti ostavku. Pošto je Janko ovamo krenuo Gospodar me zvao na telefon i saopštio, pravdajući da se nije protivu Vlade ništa govorio (ovo prijed no je Janko došao, znači

biće kakav ispad možda namjerno učinio). Mi ostali ministri sinoć prije no smo i viđeli Janka, sporazumjeli se što ćemo i kako, a na ime da kažemo Janku šta se je ovamo događalo i da nastojavamo da ne daje ostavku. Sve to nije uspjelo i Janko je večeras u ime sviju podnio ostavku 14/12 – Nijesam još Janka vidio i evo i neću večeras, jer su već 10 sati, ali mi reče P. Plamenac da je Gospodar izbucao ostavku i Janku rekao da počine koji dan pa da opet ode u Sandžak da preduzme komandu.

20. 12. 914 – Dosadašnji dani prošli u kuburenju oko žita koje je na manjkamentu i drugih namjernica. Ovog dana bio na Rijeci sa serdarom Jankom koji je produžio za Sandžak i gen. Jankovićem. Išao radi pitanja o regrutovanju naših mladića.

23/12 – Neprilike zbog zdravice Kraljeve u kojoj pominje Badnju veče – Martinoviće, Boriloviće i t.d. Kolege ljute, hoće da se to izbriše – ne trpe pojedinačno isticanje. Kralj ne hoće. Petar Plamenac polazi u Nikšić ali badava – Kralj ipak neće.

24/12 – Badnju veče proveo lijepo kao goste imao srbijanske oficire.

26. 12. 914 – Saopštenje Gavrilovića, da će Srbija s obzirom na ozbiljnu situaciju u Arbaniju zauzeti neke strategijske tačke, da i mi to možemo učiniti ali da to ne izgleda osvajanje. Ovo saopštio Petru u Nikšiću, kojim povodom javio da će doći ovamo.

27. 12. 914 – Opet kubure s kolegema zbog odgovora Mitra Martinovića na zdravicu Kraljevu koju je u Nikšić govorio predstavnicima bataljona iz kojih je bio pozvao po jedno-dva vojnika da zajedno badnjak nalažu. Cerović čak i ostavku potegao kao iza pojasa.

Večeras Kralj došao na Rijeku i tu zakonačio. Plamenac došao ovamo, ali ga nijesam vidio, no tek sjutra.

28/12 – Došao Kralj na Cetinje. Govor kod njega odnosno Pašićeve depeše i njegovo malo iznenađenje kad se o tom počelo govoriti, jer držaše da to niko ne smije znati. Petar pitao Pešića koje tačke misle Srbijanci zauzeti.

30/12 – Gospodar došao na Rijeku.

1915.

1. I. 915 – Išli svi ministri i đeneral Janković s Pašićem i posl. Mihailovićem na Rijeku da čestitamo Gospodaru, koji nas je carski dočekao. Tu je Petar saopštio da Mijušković javlja da se za sada ne ide u Arbaniju, jer je Italija izjavila da ne misli ići dalje od Valone, a i to da je uzela uprkos Austriji.

Sa transportima ne ide dobro. Nešto uglja i pšenice koju je admiral poslao na neki privatni brod poslao do Medove i tu prekrcana u brodiće. Arbanasi ne puštaju što im neće dati para.

17/1 – Ovih sedamnaest dana prošli bez značajnih novosti, što se general Tatišev koji je imao donijeti Kralju i Kraljevićima ordene vratio iz Niša pod izgovorom slabosti i rđava vremena. I jest vrijeme kakvo se odavna ne pamti. Snijeg na nekim mjestima do 4 metra visine.

Petar Plamenac i A. Radović išli kod admirala da ga mole za transporte. Petar se povratio 10 o.m. u veče a Andrija ostao i dalje da uredi neke stvari. Admiral obećao.

Na 6. januar došao jedan transport i iskrcali 500.000 kgr pšenice i nešto koksa.

Naredba za regrutaciju izdata 12 o.m. izgleda pogodila svakog ali se niko ne smije oglasiti osim nekakvi omladinci sramotili bezimenim protestom.

Pitanje Bojane još stoji neriješeno. Mi ne smijemo od saveznika ništa preduzeti a Arbanasi ofursatili. Sramotna Jevropa i žalosne male državice – vazda vam je suđeno da budete za potkusurivanje velikih sila.

(10. u veče davao srbijanskim oficirima večeru)

Od 17-og do 23-g dani prošli u običnoj kuburi. Najznačajniji bio 22-i. Toga dana bio aeroplan – bacio bombe bez štete. Prestolonašljednik me zvao zbog skandala Knj. Petra i oficira mu koje u štabu ima a povodom pisma K. J. I. U veče došli transporti i preko noći iskrcali žito, brašno, crevalja, nešto

uniformi, koksa, automobil i t. d. Bili na Rijeci kod Kralja Plamenac, Vuletić i ja – večerali i sjedili do ponoći. Ovđe se povratili tačno u dva sata po ponoći. Razgovor o konjima koje treba spremiti za vojsku koja će operisati u Bosni i Hercegovini.

27/1 – Predlog kralju da se pošlje div. Martinović u Rusiju radi potrebnih vojnih stvari. Kralj bio protiven i rekao da se to traži preko srpske vojne komande. Tom prilikom izjavio da on vodi politiku sa Rusijom da je na dobrom putu i saopštio mi jedan plan odnosno autonomne slavonske države u koju bi ušli Češka sa Moravskom i Šlezijom.

28/1 – Ujutru došao parabrod iz Aleksandrije sa brašnom, ječmom, orizom i kožama oko 780 tona.

26. I. 915 – Demarš poslanika francuskog, engleskog i ruskog da se ne dira u Arbaniju, osim ako bi ova izazvala – povodom kojim upućena nota svima – da se preduzmu koraci da je Bojana – a posebno ruski da mi bez Skadra ne možemo i da nam Ruska Vlada sprema teren kako bi jednog dana uzeli ovu varoš sa okolinom.

3/2. 915 – Pošao sa đeneralom Jankovićem za Bar tu bila 4. i pregledali baterije i ja nešto odnosno provozao robe uredno, 5 preko Spuča, Košćela u Budvu, 6 na Prčiju Glavu – 8 preko Brajića i Obzovice na Cetinje, 9 u Podgoricu na zakletvu regruta. General Janković hvalio Kr. Petra i Lompara, dok ih ja hoćah smijeniti da mi bijaše u vlasti.

Kad se povratio iz Budve našao aferu Župljana njih 230 napuštili položaje kod Višegrada i krenuli amo da se žale zbog što im je vojska razmještena po kućama.

12/2 – U veče 2 kontatorpiljera francuska dopratila jedan transport, te jedan od njih u portu naišao na minu i potopio se. Bilo oko 30 žrtava.

Kralj došao s Rijeke jedan ili dva dana ranije – strašno neraspoloženje, te čak prijetio promjenom kabineta.

16/2 – Afera Župljana došla dotle da ih je žandarmerija razoružala na putu od Šavnika za Župu.

12/2 – Noću između 17/18 ili 18/19 neprijateljska flota bombardovala Bar. Pristanište, upotrebila mitraljeze, očistila kej od naše slabe straže, iskrcala nekoliko vojnika, upalila jedan magazin, đe bila vrlo mala šteta, odvela jahtu i potopila blizu keja, ili ona ili možda naša artiljerija, koja je uzgred budi rečeno, sasvim dockan otpočela dejstvovati. Tim povodom naređeno da Gornjo-zetski bataljon ide u Bar, gdje je trebao biti večeras. Ali rekoše jedva da je došlo polovina. Ostatak svratio da počine kod kuće!! Lijep rešpekt od komandira!!

Osam Župljana dolazilo na Cetinje da se žale Kralju. Ostalo da se predadu sudu i već onamo (sud san. vojske) počelo isleđivanje. U idućoj svesci treba zabilježiti aferu Vojinovićevu.

22. 2. 915 – Afera Vojnovićeva – P. Plamenac dobio telegram iz Niša od Mijuškovića da se onamo doznalo da Vojnović sprema brošuru u kojoj dokazuje da je Dalmacija italijanska. Tim povodom Petar javio Jovu Popoviću koji bijaše u Baru u putu za Francusku, da se za to zainteresuje. Jovo pokazao telegram Luju, koji je bio u Rimu. Telegram Petrov savim učtiv. Lujo tada, kako kaže Jovo, zahvalio na takvo mišljenje o njemu, docnije pisao pismo D. Gregoviću u kojemu napadao i Petra i Jova i sve uopšte i dao ostavku na službu pri Dvoru (civilna kuća kraljeva). Sve ovo bilo prije oko dva mjeseca, a prije nekoliko dana upravo u prošlu nedelju (15. o. m.) g. Gavrilović priča mi o toj brošuri, koja je već štampana i koja je u prilog srpstva, kako mu je Vojnović o njoj kazao kad ju je pisa, ali da mu nikad nije ni jedan odlomak pročitao, međutim, nekom žurnalisti italijanskom (Beri-u) čitao redovno. Zaključio sam da je Gavrilović zaključio iz takvog postupka Vojnovićevog da je brošura u korist Italije (zato što je čita Beri-u, a njemu – Gavriloviću ne) i o tom sigurno javio Pašiću, a ovaj Mijuškoviću. – I tako se ova afera svalila na nas ni krive ni dužne.

Afera Stefanovićeva. Bivši ministar vojni Srbije, koji je sada vojni agent u Parizu izjavio je u Ministr. francuskom, da Crna

Gora nema nego 30.000 vojnika, što je naljutilo Francuze, te nam uskratili davanje ostatka uniforma i kabanica. Plamenac uze brojno stanje vojske (oko 50.000 sa regrutima) i protestirao kod francuskog i ruskog poslanika i kod Gavrilovića.

Gospodaru došla ideja da šalje na Carigrad 1.000 vojn. da kooperišu sa Francuzima i Inglezima!

23. 2. 915 – Jutros stiže vijest da je Venicelos podnio ostavku. Tumači se da je to posljedica pitanja: hoće li Grčka u rat. Venicelos je za rat protiv Turske – Kralj tome protivan. (Njemački uticaj!) Neki vele da bi ovo moglo biti sudbonosno po Grčku. Daj bože da Kralj na kraju krajeva izuvuče deblji kraj. (Ah, kako se ja zaludu veseljah da će i za nas biti štogod bolje ako Grčka zarati; da će i njena flota krstariti našom obalom, a i da će nas pomoći u transportima.)

25. 2. 915 – Sinoć primili od Janka jednu depešu šifrovanu u kojoj protestira protivu izašiljanja Mislisava Nikolića[42] u B.Polje, protivu kontrolnih komisija i zbog izašiljanja Stana Uskokovića radi državnih nabavki, navodeći da će on sve razjuriti od Čajnice do Peći i da se vojska zbog toga buni.

Mi mu u odgovoru objasnili i zbog Milisava i zbog Stana, te izjavili da nijesmo držali da će to vojsku pobuniti i naposljetku da ćemo moliti Kralja da ga pozove, jer da više nećemo zajedno u Kabinetu. Sad oko osam sati idući kući primio kratku šifrovanu depešu od njega kao odgovor na našu, ali pošto me mrzi ići večeras u kancelariju gdje su šifre. Ostavio sam za ujutro da ju dešifriram.

Jutros prije podne Gospodar naređivao odnosno podjele žita kapetanijama i tražio da se Dodošanima dade nekih 50 stari, što ja nijesam mogao ispuniti jer žita nije bilo. Šta više i ono smo podijelili kapetanijama nije potpuno, već nam nedostaje oko 30.000 na po miliona kgr. – Rekao bih da se je zbog ovoga i ljutio. – Večeras odnosno danas na 1 i ½ sat po podne povratio

42 Milisav Nikolić, poslanik, potpredsjednik Crnogorske skupštine.

se sa Rijeke, ali ga još nijesam gledao, jer je do dugo spavao – ozebao je, kako reče Knjeginjica Ksenka.

Noću između 25-og i 16-og februara na 2 ure po ponoći primio šifrovanu depešu od Janka kao odgovor na onu našu.

27. 2. 915 – U depeši Janko izjavljuje da on nije imao namjeru da vrijeđa, da je ono u depeši bio samo druževski razgovor. Ja mu danas odgovorio da smo voljni uzeti depešu onako kako ju je on, veli, poslao ali da ga pozivamo da dođe i uzme upravu Min.vojnog jer odatle može više koristiti nego kao komandant Sandž.vojske.

16. 3. 915. i 28/2 – Janko odgovorio na gornju depešu priznao sve, ali se izvinjava da sada ne bi smio vojsku napuštati pošto je na muci bez taina. Još do danas po tome ništa ne odlučio, niti sam imao vremena time se baviti.

1. 3. 915 – Otputovao u Podgoricu zbog zaraze među regrutima. Ovog dana Gospodar uputio depešu Kraljeviću Aleksandru kojom predlaže đenerala Jankovića[43] za čin vojvode u crn. vojsci.

U Podgorici ostao do 4 o.m. bio u Tuzima i na Plavnici. Po povratku iz Podgorice Gospodar mi saopštio odgovor Kraljevića Aleksandra u kome govori da će predlog uzeti u najozbiljniju procjenu.

Za ovo vrijeme od povratka iz Podgorice do danas (16. 3.) događaji tekli kao i obično, a kao najozbiljniji: pad Pšemisla, u čast njega bila sinoć večera u Dvoru, bilo bombardovanje Bosfora od strane ruske flote i Dardanela od strane ingl. i franc. Prvo počelo skoro – vijest došla danas – a drugo prije mjesec dana. Danas bilo utanačeno da se zauzme desna obala Bojane sa Taraboša. Bog zna hoće li se to izvesti ili izmijeniti kao obično kod nas.

Pojava pjegavog tifusa u Pljevljima i Peći a danas bio i jedan slučaj u Foči.

---

[43] Božidar Janković (1849–1920), general, jedno vrijeme načelnik Vrhovne komande crnogorske vojske.

Telegram V.Knjaza Nikole Kralju da Rusija daje kredit od 8.000.000 fr. Da upotrijebimo za kupovinu oružja. Mi odbili pare, a tražili oružje – posredovao i đeneral Janković preko Vrh. srp.komande ne uspjelo – ostalo da se pošlje. M. Martinović divizijar za tu kupovicu, a da mu se pridodaju agenti Srbije u Parizu i Londonu – eventualno i Jovo Popović.

Danas otpočelo rješavanje afere Gregovićeve. Zbog onog pisma Dujovog Gregoviću o kojemu se govori u početku ove knjige i zbog odgovora na isto u kojemu Gregović još žešće napada Plamenca ovaj poranije tražio da se Gr.[44] diže iz Dvora. Gospodar pristao ali ne htio potpisati ukaz već rekao da se za sada odloži do proljeća – to bilo prije 1-2 mjeseca. Sada Plamenac traži da se stvar riješi i ja prije tri dana govorio o tom Gospodaru, te uredili da ja pozovem Greg., sve mu izložim i saopštim da ću ga premjestiti. Tu mu danas i saopštio ukaz napisan za načalnika Min. Unu. Poslova – Pošt. Telegr. Odjeljenje. Još nijesam ukaz podnio na potpis.

18/3 – Noćas – 17/18 – tačno na ponoć aeroplan austrijski letio nad Cetinjem i bacio 5-6 bombi. Bez znatne štete- ranio 2-trojicu.

19/3 – Esad paša..... traži „Drim“ i ..... jedan mitraljez i top. Rečeno Petru da mu odgovori da se Drim jer je italijanski ne može dati, a nastojaćemo da mu kupimo u Italiji ako budemo mogli.

20. 3. 915 – Pošli na Rijeku Janković i ja, P. Plamenac i M. Martinović da utvrdimo spisak oružja što se ima kupiti u Francuskoj, Engleskoj ili gdje drugo.

Našljednik bješe na Rijeci – slab – nije prisustvovao našem razgovoru o ovim potrebama! (nije se ni interesirao)

Ovog dana na Rijeci saopštio mi d-r Perović, moj kum, da prekida odnošaje sa mnom. Kao neposredni povod uzeo to što mu nijesam odobrio po 50 perp. dnevnice kad je išao u

44 Dušan Gregović.

Podgoricu da pregleda rekrute i perp. 60 za podvoz iako je išao na automobilu Crvenog Krsta kojim raspolaže Knjeginjica Ksenija, pa taj akt u vezi sa nekim ranijim pozivom od strane S.Vuletića za neke glasove, što Perović misli da sam ja Vuletiću rekao, što mu nijesam posjetio roditelje u Kastio i što sam ga napao prije neko veče u mojoj kući, uzeo kao znaci neprijateljstva sa moje strane koji ga navode da mora sa mnom prekinuti. Ja sam na to pristao i tako smo prekinuli. U stvari, mora da je po srijedi afera Gregovićeva zbog koje je na mene ljut – jer sve ovo zbilo se ranije i on ne prekinuo no baš sada poslije Gregovićevog premještaja. Da oprosti bog i sv.Jovan ali ja ne držim da sam kriv. U ispitivanju o širenju netačnih glasova, koje je Vuletić preduzeo ne znam da li sam ma i najmanje umiješan. Što više sjećam se da sam neđe tih istih dana savjetovao Perovića da se uopšte uzdržava od kritikovanja crnogorskih stvari, a hvale austrijskih jer je to osjetljivo u ovim prilikama. Uostalom ta se je afera svršila sva na tome, što je Vuletić pitao koje je najprije neki glas pronio, a čini mi se da je palo na J. Matanovića.

Preko Košćela sam prošao za Budvu sa đeneralom Jankovićem. Nijesam smatrao da sam dužan tražiti roditelje d-r Perovića pa iako mi je kum, jer sam bio na prolazu, premda smo mu oca vidjeli pitali se s njime i đeneral i ja i đeneral baš u mom prisustvu ovđe na Cetinju kazao doktoru da smo mu oca viđeli. Ja nijesam našao za potrebno mu to ponavljati kad mu je već Janković kazao. Može biti da mu ne bih nikako ni kazivao, pa baš i da mu nije Janković kazao, jer ne znam na osnovu čega bih to morao u ovim prilikama baš i činiti.

Zaista sam ga osorno dočekao u mojoj kući jedno veče, čak mu i prebacio austrofilstvo a jednom rekao i da ne „govna“ zato što bijaše počeo obništavati sve što je crnogorsko navodeći da Crnogoraca u borbi nema do 20.000 i da nijesu junaci navodeći „Bardanjolt“ u oktobru 1912 g. Naročito me je naljutilo to

odricanje svake vrijednosti crnogorskom vojniku i tvrđenje da ih nema do 20.000 jer mi odmah dođe misao na tvrđenje Stefanovićevo u Parizu slično ovome. Dijurnu od 50 perp. dnevno kao ljekaru Kraljevu koji ima plate 10.000 perp. godišnje nijesam mogao odobriti, jer mi se činilo to i nepravilno i grehota, a još manje plaćati mu podvoz, a išao je besplatno.

22/3 – Prvi dan Uskrsa išli svi ministri da čestitamo Kralju Uskrs. P. Plamenac produžio za Podgoricu, kako mi je docnije saopštio da preda telegram na radiotelegrafiju kojim se moli admiral da flota proprati Našljednika do italijanske obale, gdje ide da se liječi! Admiral je odbio da primi na sebe toliku odgovornost! Inače Voskresenije prošlo sve u kancelariju.

24/3 – Išli na Rijeku Plamenac, Vuletić i ja da po raznim pitanjima referišemo Kralju. Ja imao kao najglavnije pitanje zajma za vojne potrebe, a prema detaljnim pitanjima. Zajam bi iznio oko 24 miliona računajući da će rat još trajati 6 mjeseci. Ovog dana aeroplan austr. prošao preko Rijeke baš kada smo mi tamo bili za Podgoricu gdje je čuda učinio – bacao bombe glavnom ulicom i ubio i ranio oko 70-80 osoba još se tačan broj i ne zna. (Išli u aut. Uskokovića i nestale nam gume. Vele Našljednik naredio da se uzmu za njegov automobil!!)

5. 4. 915 – Do ovog dana bilo nešto novosti ali ih se sjetiti ne mogu. Od interesovanja je afera koju počinje V. Zimonjić[45] sa svojom dostavom o Velikoj Srbiji. Još nije ništa preduzeto osim što je naređeno kom. Sočici da uhvati nekog Glišu Lalovića, koji je govorio o tom Zimonjiću. Bog zna kako će se stvar razviti.

Glad počela, ako ugrije no žito zvek! Bolijest – pjegavi tifus ne širi se naglo. Danas dolazio aeroplan, ali nije bacao bombe. Gospodar ga gađao mitraljezom, a potom ušao u Dvor. Ja ga posmatrao iz Vrhovne komande đe se bijah potrefio kod đenerala Jankovića.

45 Vladimir Stevanov Zimonjić, ordonans kralja Nikole, unuk popa i četobođe Bogdana Zimonjića.

Ovog dana imali zajedničku sjednicu sa poslanicima Rusije, Franscuske i Engleske. – Plamenac, Radović i ja zbog zajma.

Diviz. Martinović pošao prije četiri dana u Rusiju po pozivu Velikog Knjaza da mu se jedan oficir pošalje u njegov kvartir. Naređeno mu da i Savonov posjeti. Bijaše najprije utvrđeno da Martinović i A. Radović[46] idu u Franc. i Engl. da kupe ratni materijal, pak se poslije preuredi da Martinović ide u Rusiju, a Radović u Francusku. Ovo je bilo povodom prepiske između Gospodara i Velikog Knjaza a radi se o budućim granicama Crne Gore. Vjerovaše se da će Austrija tražiti mir – ali izgleda to bi pogrešno vjerovanje.

21. 4. 915 – Svaki dan sve teži. Glad sve više steže. Žita ni od kuda ne dolazi. Flota francuska ne hoće ništa da doprati. Milion kila naše robe koja je bila na Malti uputila je za Solun odatle za Mitrovicu odakle da ga prenosimo, a čime a kudijeh? Puta nema, prenosnih sredstava nema, što je bilo to je upotrijebljeno za sandž.vojsku (Ovu groznu situaciju iskorištavaju nam politički neprijatelji. Juče baš Gospodar pokazao „strogo povjerljivo“ pismo od J. Plamenca u kojemu između ostalog baca na režim krivicu za sve nedaće, a kaže ima se i načina i sredstava da se izađe iz ove teške situacije!! Između ostalog kaže da je ovaj režim kriv što je narod došao do uvjerenja da Crna Gora ne može samostalno živjeti – a on to preko Drljevića u skupštini javno ispovijedao; veli da je Kralj i za njega nepristupačan te da mu je morao pismeno izložiti svoje poglede – a međutim, on je „član civilne kuće“!!! I još sijaset ima u tom pismu nepravih i ludih pregvašđanja (kao u originalu prim. priređivača S. M.). P. Plamenac čini mi se uzeo od njega kopiju.)

Još jedna nada u nešto malo žita i brašna što smo kupili u Grčkoj, premda i tu nam je bila nedaća i stvar malo odocnila – i u vijest da je ipak nešto natovareno na Malti što ona ima da se uputi za Medovu. Večeras javi Žugić iz Mitrovice da je onamo

46 Andrija Radović (1872–1947), predsjednik vlade u egzilu.

došao neki Francuz da primi milion kila upućen na nas preko Soluna – a P. Plamenac predlaže da se iz Soluna povrati 500.000 kila žita i pšenice parabrodom u Drač, a odatle krijući da ga uvodimo u Bojanu. Nijesam pristao ni jedno ni drugo – ne znam šta da radim!!

Pa i u ovoj groznoj situaciji koju pero ne može opisati a rječnik i najbogatiji izložiti, politički momenti, politički trikovi ne manjkaju. Pravaši u vojsci pokušavaju sve i svja samo da ju protivu nas izazovu – vojnici i klubaši i pravaši – voda ih obojicu ponijela, laju, ogovaraju, kritikuju ne samo pojedince – Vladu već i Kralja.

Knjaz Mirko snuje planove o svom prestolonašljedstvu, a Prestolonašljednik mrzi i na sebe i na cio svijet – silom se načinio bolestan, dok se je zbilja i razbolio. Izgleda svu je brigu sveo na tome da pođe iz Crne Gore i više se ne vrati.

U ove dane pada i konfuzija odnodno građenja puta Mitrovica-Peć-Andrijevica. Zvečarska blagajna iz Mitrovice javlja carinarnici Peć kao svršenu stvar samo da se isplaćuje a ona će pare davati. Šef građ. sekcije iz Skoplja Luka Ivković traži da mu se pridoda inžinijer iz Peći jer da će da se trasira i radi ovaj put – a mi zvanično ništa nemamo, šta više L. Mijušković o tom ne zna i javlja da to i ne može biti jer Srbija nema zarobljenika za ovaj rad, pola umrlo a pola zaposleno onamo.

23. 4. 915 – Juče bio Kraljičin rođendan. Mi namjeravali popodne lično ići da čestitamo na Rijeci, ali nas od toga odvrati

(8/4 – Nikakvih novosti od velikog značaja. O akciji na Dardanelima niko ni riječi. Na našem frontu mirno. Na Karpatima Rusi pomalo napreduju, ali još ničega riješeteljnog. Italija ćuti ko „mona“. Bijaše se onomad pronijela vijest o nekom sukobu sa austrijskom regimentom – ali se ne potvrdi.

Žita ne dolazi ni od kuda. Muka!

Rješavamo, ali se ne riješismo, o polasku misije u Ameriku da bi nagovorila Crnogorce da dolaze. Srbija dala na tu svrhu u

zlatu 500.000 fr. za novčanice sa 25% kursa. Petar Plamenac hoće da pošlje onamo S. Đuraškovića[47] i J. Matanovića – i mi ostali nijesmo protivni jer znamo neaktivnost Jovanovu, ali pristali pod uslovom da se neki Seferović[48] imenuje za konsula za kojega se veli da je dobar patriota i da poznaje naše ljude dobro i zauzima se za našu stvar. Petar opet i tu ima izgleda nešto ličnoga, ne hoće da to učini i ako obećaje a odugovlači bajagi pod izgovorom, dako bi bolje radio u nadi da će postati konsul.

Sve nam nekako ide rogobatno pa će nam tako bojim se i izaći. Vrijeme je takvo da se ne može praviti kabinetsko pitanje a beli se više izdržati ne može.

Gospodar koji dođe iznenada s Rijeke da prisustvuje blagodarenju, i on umjesto nje primio čestitku vrlo ljubazno uprav najljubaznije što se može očekivati. Zbilja nemamo razloga ma baš nimalo potužiti se na njegovo ophođenje i ljubaznost. Uvijek ljubazan i povjerljiv. Ako i biva kakav momenat ijeda nije čudo u ovoj teškoj situaciji.

Sjutra 24 o.m. polazimo za Nikšič P. Plamenac i ja, a sa Rijeke ide Gospodar s pratnjom i generalom Jankovićem – u Nikšić dolaze svi komandanti odreda – dogovor – ali kakav još ni ja ne znam.

Danas 23-og neprilika sa puk. Filipsom atašeom ingleskim, koji je pošao na Kuk pa ga naša straža vratila. Bila nekakva belavna zbrka. Ministar ingleski jako naljućen.

26/4 – U veče povratili se iz Nikšića na Cetinje serdar Janko, Petar i ja. Gospodar ostao na Rijeci. Đeneral Janković ostao u Nikšić s namjerom da sjutra pođe za Grahovo. U Nikšiću dobili mnoge novosti i to ove:

Srbija protestirala (Pašić) što su saveznici ustupili Dalmaciju Italiji, izjavio da je tim pogaženo načelo narodnosti, koje je proklamovano u početku rata, da se više vojska neće biti sa onim

[47] Savo Đurašković, sin brigadira Đuze, crnogorski poslanik i političar, govorio više jezika.

[48] Anto Seferović, crnogorski diplomatski predstavnik u Njujorku.

oduševljenjem kao prije, da narod i državnici negoduju protivu toga i izjavljuju mu nepovjerenje tako da je njemu nemoguće više ostati kao ministru i naposljetku tražio, da sile sporazumno demantuju to što listovi govore, da ne vode pregovore sa Italijom o jugoslovenskim provincijama bez njenog znanja i da Italija ne operiše s vojskom u ove provincije bez prethodnog pristanka Srbije. – Nepoznato je da li je na ovo odgovoreno od strane velesila. (Ovako javio Mijušković, a njemu kazao Jovanović.)

Mijušković javio iz Niša da je iz privatnog izvora doznao da Rusija i Francuska prave presiju na Srbiju da preduzme ofanzivu prema Austriji – ne govori se u kom pravcu.

Ambasador ruski u Rimu Girs proputovao onomad kroz Niš za Rim. Pašić ga zvao na večeru. Bio sasvim uzdržljiv. Rekao samo: da Srbija ne smije zaboraviti da je Rusija zbog nje objavila rat. Izgleda da se Rusija ljuti na nju što ona hoće da oponira ustupcima, koji se čine Italiji. (Ovo javlja Mijušković.)

Njemački ambasador napustio Italiju – znak da se Italija nije mogla nagoditi sa Austrijom i Njemačkom i da Italija hoće da ratuje. Ajde nakani se jedna najnevaljanija vojsko na zemaljskom paru, ajde ništa vojsko i ništa državo, ajde miletu bezobrazni i gnjili! Ajde žabari i makaronaši!!!

Admiral javio da je nešto hrane prebacio u Solun, a ostatak će ubrzo dobaciti do Medove. Ajd slava bogu, dako i to jednom bude premda sumnjam jer nijesu bolji junaci od žabojeda.

U Nikšiću ni sam ne znam šta smo radili. Nekakvi novi rezervni odred sastavili, ali još je neizvjesno hoće li se okupljati. ... bi svrha bila da logoruje u sredini između Sandžak. vojske i Andrijevačkog odreda, pa gdje se ukaže potreba da ide.

Uz ovo bajagi govori o snabdijevanju vojske konjima, o prenosu artiljerije iz Peći za Andrijevicu i. t. d. pitanja intendantska.

Govorili još i o tome da Pavle Vuletić (?) dođe u Ministarstvo vojno kao pomoćnik ministrov, kako bih ja mogao poći u Peć i

tamo sa M. Petrovićem[49] i Vešovićem urediti prenose i druge stvari.

28/4 – Danas mi saopšti P. Plamenac da je Veliki Knjaz Nikola[50] javio da je spremio konvenciju sa Italijom po kojoj bi ova imala ući u rat do 26. t. g. i operisati na sjeveru prema Austriji, te moli Kralja da on pristane na tu konvenciju – što je ovaj i učinio – pristao.

N. B. Ovo Kralj i Petar drže kao tajnu.

Dalje mi Petar saopšti da mu je Obnorski avizirao kolektivnu predstavku predstavnika sila sporazuma odnosno Skadra prema kojoj sada ne bi imali ništa onamo preduzimati, a kad se ovo svrši obećaće da će naše želje biti zadovoljene.

Došao novi poslanik Srbije Mihailović i bio prekjuče kod mene u posjetu.

3. 5. 915 – Prije tri dana stigli transporti u Medovi iz Grčke iz Aleksandrije i jedan kanda iz Malte – ali ih uvesti u Bojanu ne možemo, sumareni austrijski neprestano onuda krstare, a flota francuska ne smije se nigdje ni pojaviti! Bolji jedan sumaren austrijski, no sva eskadra inglesko-franc.

Juče stiže vijest da je pao Kabinet italijanski. Neizvjesno šta je uzrok. Misli se da je namjera da se obrazuje jači kabinet, koji će moći uzeti odgovornost na sebe za rat – ali može biti i da je to uticaj Đolitijev – a Đoliti je austrofil.

25 maja po novom – još dakle 10 dana – rok je da se stupi u rat prema vijestima iz Rusije od Velikog Knjaza – Bog zna hoće li. Vidjećemo!

Gospodar već napisao proklamaciju Hercegovcima, Bosancima, Dalmatincima da ju objavi kad Italija objavi rat.

---

[49] Marko Petrović, brat vovjode Boža i divizijara Đura, poslanik i oblasni upravitelj u Pećи.

[50] Nikola Nikolajević Romanov, velik knez, komandant ruske carske vojske.

Iz Rusije počeli upućivati žito i brašno, ali što će nam to kad ga ne možemo prenijeti iz Mitrovice.

7. 5. 915 – Situacija užasna. Iz Medove ne možemo ništa dognati. Sumareni i torpiljeri austrijski na ušću Bojane. Juče poslali Bora Đuraškovića[51] da kako zna krene što više transporata pa kud puklo da puklo. Izgleda mi ne smiju od straha ni pokušati da pregone – kukavice. Boro čak tražio telegrafsko naređenje nije mu bilo dosta telefonsko. Formalnost koju strah diktira.

Hrane za vojsku imamo do 15 o. m. Ipak političke smicalice i u ovim prilikama. Jutros došlo do ostavke kod Kralja! Zašto, za sitnicu. Jole sin pok. Blaža Boškovića dostavio da je kom. Miloš Radović[52] rekao: ko je klubaš neka ide za mnom da mu platim kafu. Gospodar od ovoga čitavu aferu stvorio, na kraju krajeva Jole izjavio potpisatom da je to sve bilo u šali i smijehu. Ja jutros izjavio Gospodaru da ćemo mu podnijeti ostavku i pri tom ostao i s tim da se sve kolege složile. Večeras kad sam pročitao Gospodaru izjavu Jolovu on reka da se to batali. Ipak sjutra, bar po večernjem razgovoru sa kolegama trebaće da mu podnesem ostavku.

U prepirci jutros, kad sam rekao Gospodaru, molim vas otpustite nas u milosti – odgovorio je: to sam htio i sinoć učiniti ali ne mogu u ovim prilikama, dok mi ovo ne svršite. – Koliko je bio ljut, nije ni na ručak htio poći, a kad smo se razdvojili opet raspoložen – i Živković mu saopšti neke vijesti o pobjedi ruskoj i francuskoj i engleskoj.

Reče Petar da mu je poslanik francuski odnosno Skadra rekao isto što i ruski – i bajagi da kolektivno neće to učiniti jer se boje da to ne bi uticalo na stanovništvo skadarsko. Englez nije učinio nikakvu izjavu – a bog zna i hoće li. Veliki je katolik, a nije ni naš prijatelj.

8. 5. U Bojanu ništa ušlo nije – a boj se i neće. Naši kukavice a austrijanci aktivni. Javili jutros A. Martinoviću u Skadar da

51 Boro Đurašković, sin brigadira Đuze, kapetan i upravitelj Medove.

52 Miloš Radović, komandir, komandant brigade.

lično ode u Medovu i kako bilo da bilo makar i na rizik uputi što više roba za Bojanu. Ne bude li to moguće, da je povrati odakle ćemo pokušati ne bi li je s falsim policama uveli. Ah sramotno – franc. flota da se samo pojavi pred Medovu mogli bi štogod uvesti, a ovako ništa.

M. Martinović javlja da je Rusija dala 1000 tov. konja i oko 150 kara za prenos iz Mitrovice. Ko zna kad će to biti i koliko će nas to pomoći.

O našoj ostavci danas ne bi govora. Kralj i onda i docnije za to nije htio ni čuti. Kolege se čine nevješti a ja ne znam što da radim. Niti se mogu izvući bez čuda iz ovog čuda niti mogu dalje izdržati.

U Italiji vrenje. Skupština ovlastila Vladu da čini što za dobro nađe. Salandra izjavio da je Italija ušla u trojni savez da očuva mir i ravnotežu; da je Austrija svojom osvajačkom politikom na Balkanu to porušila i da se Italija smatra oslobođena ugovora.

S. Vuletić ispriča mi svoj govor sa begom – bivšim prijateljem Esad paše sada neprijateljem, koji živi u Ulcinju i mi mu plaćamo trošak. Evo ga uglavnom.

Francuski konsuo u Draču čudio se što Crna Gora nije uzela Skadar kad i Grčka Epir navodeći da će Engleska biti i dalje za samostalnost Arbanije i da će ona ostati onakva kakva se bude našla na konferenciji mira; da je Francuska i Rusija i prije bila za to da Skadar pripadne Crnoj Gori, ali se tome protivila Engleska. (Izgleda ona se i sada tome protivi jer još Inglez ne učini saopštenje kao Francuz i Rus.)

Drugo, da Italija neće pristati da Skadar naš bude, jer da oni mnogo polažu na autonomiju Arbanije i to po njenim protektoratom da preko nje vodi svoju ekonomsku politiku na Balkanu.

15. 5. 915 – Prije tri dana, upravo 9 ili 10 o.m došao telegram od M. Martinovića da je potpisata ratna konvencija sa Italijom, po kojoj Italija mora stupiti u akciju najdalje do danas, što je

zaista i učinila i noćas ponoći 12/13-og došao je telegram od Kralja Italije Gospodaru kojim mu javlja za akciju protivu zajedničkog neprijatelja. Ovim slučajem bila manifestacija i ja pred manifestantima pročitao oba italijanska telegrama.

Roba u Medovi još stoji. Arbansi je ne puštaju, traže da im se ustupi 4.000 kvin. Predlagao Petru da je silom otmemo, kojom mi je prilikom saopštio depešu od Sazonova[53] po kojoj ne smijemo našu snagu angažovati na drugu stranu, a on da radi kod Italije da nas snabdijeva. Petar mu odgovorio da i mi to isto želimo, ali da smo ostali bez hrane i da će biti nelagodnih posljedica kad vojska kroz 2-3 dana ostane bez taina.

Reče mi Vladimir da je čuo S. Vuletića da je italijasnka flota pod Medovom potopila nešto austrij-flote- sumarena dva ili torpiljera.

16. 5. Pitanje naše robe u Medovi još u istom stanju. Arbansi ne dadu izvesti traže 400-600 tona. Ovd. poslanici saveznih država našli se na muku. Prepali se naše akcije prema Skadru, a nemaju načina da Arbanse namoraju da robu propušte. Izgleda juče su imali povodom toga sastanak, jer je Mihailović dolazio pred veče kod mene i o tom govorio, što bi se moglo učiniti. Ja sam mu predložio da se traži, što smo i mi tražili, da Italija pošalje nekoliko brodova pod Medovom, da naredi da se roba propusti. U razgovoru dođosmo na ideju, da opet međunarodna vojska posedne Skadar, ja to nađoh umjesno, ali i naša vojska da uzme učešća.

Govorismo o tome da bi trebalo nagovoriti muslimane Skadarske da se žale na onomošnjeg engleskog konsula kao katolika, jer izgleda, da Salis, Filips i on konsuo, kao zatučeni katolici podržavaju Arbaniju!! (Saopštio sam ovaj razgovor P. Plamencu i on pitao Mihailovića o sastanku poslanika i ovaj mu odgovorio da mi to nije rekao već da ću biti ja pogrešno shvatio.)

53 Sazanov, ruski ministar inostranih poslova.

P. Plamenac bajagi ugovorio sa jednim Đuraškovićem iz Skadra da nam Esad paša dobaci malo hrane, ali ne vjerujem da će od toga biti nešto. Sa Andrijevice slabo što dolazi. Na velike se muke...

Pri tom smetnja i neprilike sa svake strane. Eto i noćas saznadoh za nekakvu aferu liferanta vojnog u Gusinju Miloša Popovića, bajagi kao da hoće s nekim u društvu da opljačka državu s falsim računima za furaž konjsku. Kralj ima tu dostavu, a meni je niti šalje niti za to što govori! Ipak, ja sam o tome obaviješten naredio istragu premda, kako bar reče Gatalo,[54] tu nema ništa, osim podlosti i zavisti činovničke među sobom. Nema bar među glavnim faktorima, a vidjećemo da li je ko od manjih činovnika tu igrao ulogu.

Večeras mi Plamenac reče da ga savjetuju ovdašnji poslanici saveznih sila da se još štogod popusti Arbansima.

Reče mi Petar i to da su došli u konflikt Gospodar i đeneral Janković zbog nekih 10.000 vojske, koje Gospodar hoće da se izdvoje i da stoje pod njegovom ličnom komandom. Možda tu nema ništa u stvari, već da je to Petar suviše ozbiljno shvatio, premda i sinoć Janković bijaše baš zbog ovog traženja nešto ljut i govoraše: ja bih mu (Gospodaru) rad ugoditi i učiniti, ali kad se ne može.

18/5 – Pretstavnici saveznih država savjetovali su da se Arbansima za platu ustupi 200 tone data žita. I mi to prihvatili.

Oni to pravdaju time što je ta roba došla u arbanaške vode i na arbanaška adresa, te da je pravo i njima dati dio, jer i oni su gladni. Mi opet moramo to učiniti, jer ne znamo što ćemo. Da se sa Arbanasima potučemo navrnućemo na sebe odium velikih sila; da ovako čekamo i očekujemo ne možemo jer smo gladni.

Mitar Martinović javlja da su Rusi obećali 20.000 uniformi za pohod, čizama 20 ili 40.000 i 45 hiljada krila od šatora i da su

[54] Danilo Gatalo (1866–1935), brigadir, ministar vojni, glavni intendant crnogorske vojske.

uputili 300 konja za zapregu sa odnosnim brojem kara. Francuska da je obećala dvije baterije topova; Odredio sam poručnika Banaševića da ide u Grahovo da taj materijal primi i s njim Nikezića direktora .... banke. Inače ništa značajnije ova dva dana nije bilo.

20. 5. 915 – Javlja L. Mijušković iz Niša da mu je u razgovoru rekao Jovanović pomoćnik min.spolj-poslova Pašića: da se onamo boje da Crna Gora ne bi učinjela kakav odvojen tajni sporazum sa Italijom o budućoj velikoj Crnoj Gori, koji bi bio uopšte na štetu Srpstva. Iz ovog Mijušković zaključio da ćemo imati neprilike sa Srbijom prilikom razgraničenja, ako tu stvar na vrijeme ne uredimo na način koji se za najbolje nađe.

Plamenac a i ja spremili odgovor na ovaj ispad Jovanovićev. Ne znam koji je tekst Plamenac odabrao ali uglavnom su oba bili u tom smislu da Crna Gora nije nikada neiskreno radila, da će se mučiti da što više dobije kako bi mogla živjeti i da to ona ne smatra da je na štetu Srpstva!

23/5 – Već tri dana Vešović bombarduje telegramima zašto srbijanska vojska nastupa u Arbaniju, a on ne zna o tom ništa, šta više ova ide pred njegovim frontom. Jutros dostavi da su Srbijanci zauzeli i Elbasan. Naša Vrh-komanda javila za ovo srpskoj 13. X. ali nema odgovora. Ja jutros naredio Vešoviću da nastupa zajedno sa Srbijancima a našoj Vrh. komandi da javi kao da su ga napali.

Večeras dobio od Vešovića protest protivu Srbijanaca, da idu pred njegov front, da mu neke smetnje čine da sve nastupaju kao krijući od njega – našto sam mu odgovorio da bude hladan i da ne bi što preduzeo na osnovu netačnih izvještaja.

Juče – 22-og došla vijest da će jutros doći flota italijanska u Medovu da zaštiti našu robu. To i ovd. poslanik rekao Kralju, ali od tog ne bi ništa. Mi pak bili riješili juče da se Arbanasima prizna i 5% na robu sa parabroda Aurore jer mu nijesu dokumenti ispravni, ali ako nam još budu smetnje pravili da

tražimo oružanu intervenciju. – Danas dođe vijest da su nam robu čak počeli pljačkati, te sam večeras uputio akt Vrhovnoj komandi da najhitnije preduzme vojničke mjere da se roba otme i Arbanasi kazne.

I sve nam ide nategnuto upravo naopako. Bojim se nećemo bez bruke izaći iz ovog čuda.

4. 6. 1915 – Afera skadarska razvijala se u svojoj žestini. Razbojništvo Arbanasa sa našom robom u Medovi i nastupanje Srbijanaca put Elbasana i Tirane uzeli smo kao protest da se okupira Skadar sa okolinom i u tu svrhu tražio sam od Vrh. komande da se dodade Vojanskom sektoru do 5000 ljudi i da se naredi Petoviću da nastupa put Drima. Đen. Janković kao delegat iznio da on vojsku ne dade jer da prema sporazumu sa Srbijom moramo imati u Sandžaku 2/3 naše vojske, tj. Oko 30.000. Zbog ovoga bile nekolike sjednice u Dvoru na kojima dolazilo do sukoba sa Jankovićem, koji je u ovom poslu da li sam da li po naredbi, unio dosta žuči i kao naročito kočio sve. Jedino dodao 3 bataliona i to na moje traženje da se osiguraju transporti bojanini, u kojoj je 26 maja ušla roba koju ne opljačkaše.

Ovijem povodom mi davali u dva-tri puta ostavku i postavljali uslove Kralju, bajagi da bi što više zainteresovali ovd. strane poslanike a i da bi dali više maha Kralju u borbi sa Jankovićem. Dolazilo i do tumačenja zajedničkog plana o tome da li dr. vojske po planu predstavljaju 20. ili 30.000 vojnika.

(Držanje Jankovićevo u ovoj aferi i njegovo protivljenje kao i protivljenje srp. Vrh. komande i Min. vojnog da se ijedan vojnik odvoji za skadarsku okupaciju i brzo marširanje Arbijanaca na Tiranu dalo je povoda zaključcima kao da Srbija hoće da uzme Skadar. Ušljed toga, kako sam povjerljivo čuo Kralj javio to Kraljici Italije, a ova svom mužu, koji je kako mi se čini odgovorio: imate sada prečega posla da ne radite o tome, odnosno da ne dolazite u međusobne zađevice!)

Na kraju krajeva afera skadarska svršila se je na taj način što smo mi okupirali svu desnu obalu Bojane i na nekoliko mjesta prebacili naše patrole na lijevu obalu. Držanja ovd. pred. velikih sila evo kakvo je bilo prema dostavi P. Plamenca:

Ruski: Obnorski odobrava potpuno samo da se Skadar i njegova najbliža okolica ne dira.

Francuska (Delaroš) to isto.

Inglev (Grof Salis) nije se činio vješt. Taj čovjek baš nikako ne hoće da se prijateljski raspoloži. Čak po pričanju Petrovu izlazi da je Salis rekao Obnorskom u razgovoru oko Skadra kad mu je Obnorski predočavao, da treba da pomognu Crnu Goru kao saveznicu „nama nije (saveznik)“. Obnorski mu je na to odgovorio nama jest čak i nešto više: štićenik.

Italijanac (markiz Paterno) prcao se, protestirao bajagi da mi izazivamo Arbanse i izjavio da italijanska vlada ne vjeruje našim navodima u noti kojom smo objavili uzroke sa kojim zauzimamo desnu obalu Bojane i neke tačke na lijevoj. Petar reče da je ovo prvi demarš a da je nagovijestio kao da bi mogao biti i drugi da se odmah povukujemo iz Arbanije.

(Italijanac dovodi u vezu kako mi Petar reče sastanak Knjaza Petra i Hubke sa okupaciom Skadra kao da je bajagi na tome sastanku odobrila Austrija da mi okupiramo Skadar. Kad je bio ovaj sastanak i u koju svrhu to ne znam ni ja niti koji drugi član vlade. Govori se zbilja da je bio na sastanku Hubka i da je u tu svrhu došao ovamo čak s fronta prema Italiji. Nama je samo kazano da se je među parlamentarima ugovorilo da aeroplani ne bacaju bombe na varoši i da je to sam komanandant odreda Knjaz Petar učinio i o tom obavijestio/ Vrh-.komandu kao nadležnu. Od nas se krije da je Hupka dolazio i da je na tom sastanku išta više bilo od govora o aeroplanima.)

Vešović ima zadatak da okupira Malesiju Đakovačku a tuška posada je već zauzela Koplik. Naređeno joj je da se tu ustavi.

Serdar Janko povodom ove afere došao ovđe i išao duž Bojane da vidi kako je vojska razmješćena.

5. 6. 915 – Danas stigao telegram od Jova iz Pariza u kojemu veli da je naše namjere odnosno okupacije Bojane saopštio direktoru Min. spolj. poslova i da mu je ovaj odgovorio: pitanje Arbanije riješiće se pri kraju ovog rata. Vlada i narod franc. Nemaju ništa protivu toga da Skadar bude crnogorski. Primam k znanju izjavu odnosno okupacija Bojane i nadam se da nećete zauzimanjem Skadra komplicirati sada to pitanje.

11. 6. 915 – Stvari se razvijaju neočekivano i nepravilno. Skadarsko pitanje zaoštrava se malo po malo. Bog zna bojim se da ga ne izigramo mi sami. Vešović 7 o. m. izašao na mali Bardanjol prema jednoj mojoj naredbi od 28 pr. mj. u kojoj sam mu rekao da ide u pravcu Skadra i zauzme ovaj vis. Grupe bojanskog sektora priješle i na lijevu obalu Bojane, te posjele neke tačke onamo. Sve to pomamilo đenerala Jankovića tako da mi od strane Vrh. komade je 9 o.m. uputio jedan akt sa sedam pitanja koji se vrte oko toga ko je naredio trupama da idu put Skadra a eventualno i u Skadar i ko je naredio trupama da prijeđu na lijevu stranu Bojane. Na ovaj akt odgovorio sam danas svojim aktom u kojemu sam izjavio da je pitanje Skadra političko pitanje i da ga je Vlada kao takvo uzela u svoje ruke i da sam ja sve te naredbe izdavao i kao takav odgovaram za to.

Zbilja u pitanju Skadra premnogo su unijeli neiskrenosti ovi ovđe Srbijanci i u komandi i u poslanstvu, te jedno stoga, a stugo i zbog nekih vijesti po novinama nameće mi se i nehotice pomisao, da li zbilja oni nemaju kakve namjere na Skadar. Evo tih vijesti: Italijanski poluslužbeni list „Đornale d Italija“ donio je vijest „da Italija nema ništa protivu toga da Srbija zauzme Skadar i da se Italija i Srbija potpuno sporazumjela o Arbaniji.“ Ovu vijest prenio jedan srbijanski list „Niška riječ“. Ja sam predložio da se dade jedan komunika, u kojemu će se to iznijeti i bajagi reći da su to samo intrige na koje neće Crna Gora nalećeti. Drugo „Vjesnik“ ruski zvanični list donio jedan perfidan telegram, kao da su austrijske intrige udesile stvari u

Skadru, kao da bi navele Crnu Goru da preduzme akciju tamo i oslabi front prema Austriji. U današnjem broju Gl. Crnogorca dali smo odgovor na to u kojem smo na lijep način istakli kao da Crna Gora neće na taj austrijski lijepak, već da je ona preduzela akciju na da oslabi front prema Austriji, već naprotiv da ga pojačaju, osigurav se od Arbanije.

Prvi komunika nije izašao – ne znam uzrok tome, sjutra ću se raspitati. (Izašao u Vjesniku.)

Što se pak tiče velikih sila stanje je kao i ranije: Francuska i Rusija nemaju ništa proitiv; Ingleska ćuti, Italija se prca – a i Srbija, odnosno Janković – zbilja neka sumnja. Srbija rekoh za ovo: nijesu nam javili kad su počeli nastupati u Arbaniju; docnije javili da izlaze iz Arbanije, a međutim danas su u Tirani; Janković se prca mnogo i premnogo; Ministarstvo vojno i srp. Vrh. komanda ne htjedoše nam dati ni jednog vojnika za tu svrhu okupaciju Skadra, t.j. da odvojimo od Lovćenskog ili kog drugog odreda, a međutim, nadali smo se da bi nam i od svoje vojske poslali da smo im tražili i. t. d. Nije na odmet da napomenem i moj govor s Markovićem, sekr – poslanstva srp.ovđe, na Kruševom Ždrijelu 6 o.m. u kojemu me pita za uzroke što su se pronijele vijesti da je Srbija protivna da Crna Gora uzme Skadar. Na ovo sam mu odgovorio da su to ćakule sokačke, ali da im je dao povod postupak Srbije o tajnom ulasku u Arbaniju i veliku žuč đenerala Jankovića, koju je unio u ovo pitanje. Na drugu primjedbu, da smo mi kao naročito udešavali okupaciju Skadra svakodnevnim notama sad opljaškaše ovi brod, sad oni i.t.d. odgovorio sam mu, da su to samo fakta konstatovana i da smo mi to morali raditi jer smo pastorčad Jevrope: Grci, Srbi i Italijanci mogu uzet što oće od Arbanije niko se ne čini vješt, a mi kad se pokrenemo cijela se Jevropa uzdrma. Na treću primjedbu kao da hoćemo da osiguramo transporte Bojanom a ovamo uzimljemo Skadar, odgovorio sam mu: sve se to dirigiralo iz Skadra (pljačka naše hrane) a zmija se uvijek s glave tuče a ne s repa.

Stanje današnjice: Nikakav demarš zbog ulaska u Arbaniju još do sada. Naše trupe do Velikog Bardanjola i po lijevoj obali Bojane.

Danas sam naredio brig. Ivu Đuroviću[55] kom. bojanskog sektora da zauzme i Crni Vrh i brdo iznad Medove i da pazi da ne bi ko drugi prijed od nas tamo uljegao. Ulazak u Skadar još nije riješen – pitanje teško, kolebamo se – ne znam na šta će se riješiti. Esad paša izgleda podgovaran je od Italije da traži da se srbijanske trupe miču iz Tirane i da pošalje svoju vojsku u .... i Medovu – on pak ostaje vjeran svom ranijem rješenju da se ne bašti s ovu stranu Drima. Ovo se sve vidi iz pisma Bora Đuraškovića koje je danas stiglo iz Drača, a po sopstvenim riječima Esad paše.

Juče 10 o. m. stigao od M. Martinovića iz Petrograda telegram u kojemu kaže da ga je Savonov lijepo primio i obećao pomoć i zaštitu Crnoj Gori i u ratu i poslije rata. O skadarskom pitanju sve svodi na Italiju, da se s njom sporazumijemo i da za druge ne mislimo. I Ingleska ako protestira protestiraće ispred Italije, jer ostale sile nijesu protivne.

Danas pak došao drugi telegram od Mitra u kojemu se kaže da je protest došao iz Prahova na rusku komandu da onamo nijesu stigli naši delegati niti ima ko robu primati. Međutim, mi zaludu delegata poslali i na vrijeme a Srbija ih zadržala u Nišu – nije im dala propusnicu za dalje. Prosto rade nekako čudnovato da mora čovjek posumnjati u njihovo bratstvo i u njihovu iskrenost.

13. 6. 915 – Značajan dan. Naposljetku se odlučili da se uđe u Skadar. Janko otputovao oko 6 sati za Vir a odatle za Vraku (?) da lično naredi Vešoviću i dade uputstva da sjutra ujutru 14 o.m. uđe s trupama u Skadar.

Ovoj odluci evo šta je sve prethodilo:

Jutros došao od Vešovića telegram u kojem javlja Vrh. Kom. Da je juče dolazio kod njega Prenk-bib-doda i pozvao ga u varoš, izjaviv da oni crnogorsku vojsku ne smatraju kao neprijateljsku

55 Ivo Đurović (1862–1918), brigadir, ministar vojni.

već kao oslobodilačku. Po ovom telegramu Vrh. komanda nije htjela ništa preduzimati pod izgovorm da ona nije ni do sada operacijama oko Skadra upravljala i poslala ga Vladi da ona naredi šta treba.

Dolazio poslije podne u 3 sata Delaroš i Obnorski, prvi kad mu je saopšteno za Prenk pašu pitao koliko nas je ta usluga koštala i kad mislimo u Skadar i drugome saopštiti da ćemo u Skadar i on izjavio: idite. U ovom času mi bili baš povodom ovog pitanja pošli kod Kralja i on se odlučio i Janko otputovao. Srećno bilo da bog da.

(Prije podne jutros ja i P. Plamenac bili dva puta zbog ovoga kod Gospodara. Prvi put mu izložio ja otprilike da je pitanje skadarsko čvor koja treba jednim mahom presjeći. Pašić prije javio: uzmite što vam ja .... i izjavite da je to privremeno i da ćete se povinovati rješenju saveznih sila. Sada Vrh. kom u kojoj su srp. oficiri u gornjem aktu: izdajte vi naređenje (Min. vojni) odnosno ulaska u Skadar. Znači oni imaju potpuno dokaza da nas nijesu sprečavali a opet izgleda da ima nečega tajnoga u ovome. Ako uđemo, možemo pogriješiti, ali možemo i pravdati pogrešku, ako ne uđemo možemo pogriješiti, ali pogrešku ne možemo pravdati.

On se odlučio, ali tražio da prethodno konsultira nekoliko viših činovnika sadašnjih i bivših. Plamenac i ja načelno pristali, dok pitamo kolege. Kolege odsudno protivni. Opet mi saopštili Gospodaru i on kaže to isto mislio se i saglasio se. Kao razlog naveli: prvo što bi se reklo da je Kralj neodlučan, kao drugo da nema povjerenja u vladu, treće nije potrebno jer svi su saglasni i četvrto moglo bi doći i do sukoba na prim. ako bi Jovan Plamenac koji je takođe imao biti pozvan izjavio da nije trebalo ni izlaziti iz Skadra.)

O namjeravanom sutrašnjem ulasku u Skadar je izvijestio Vrh. kom. generala Jankovića, a Plamenac predstavnike saveznih sila – večeras oko osam sati po podne.

Ovoga dana đeneral Janković uputio akt Vrhovnom komandantu Gospodaru u kojem mu je izložio cio postupak. Vrh. komande i moj u pitanju skadarskom i podnio ostavku na načalništvo u štabu Vrh. komande, zadržavajući i dalje svoj položaj delegata Srp. vrh. komande. O ovom bajagi niko ne zna. Međutim, kad smo večeras oko 6 sati izašli iz Dvora, Sl. Ramadanović išao je pred nama u kancelariju da piše notu predstavnicima vele sila o zauzeću Skadra, srio se sa sekretarom italijanske legacije (Paterno – markiz) i ovaj ga pitao o tome je li istina da je Janković dao ostavku kao načelnik štaba. Ovo zaista ni od koga nije mogao znati ako nije iz Dvora ili, što će biti prije, od poslanika Srbije Mihailovića, koji je neka svojta đeneralu Jankoviću i na vrijeme obavještavan o svemu ovome što se u skadarskoj aferi događa. Čudnovato zbilja da nema kakav sporazum između Italije i Srbije kao što javi „Đornale d Italia“ a preštampa „Niška riječ“. Ovo mi Slavo reče prilikom pisanja note o zauzeću Skadra, kojom mi prilikom reče da će Italija tome biti odsudno protivna i da bi to trebalo odložiti dok se s Italijom sporazumijemo. Navede kako je prije neki dan čuo od Negrota da je Sonino u jednoj depeši upotrijebio riječ „intervenciju“ ako bi Crna Gora ušla u Skadar. Dalje reče da je Slavo rekao tada njemu odprilike ovo: ne mislim da vi Italijani mislite da uzmete Skadar za sebe, ali hoćete da ga zadržite kako bi posle mogli sa onim kome bi imao pripasti – a to je Crnoj Gori sigurno pregovarati i osigurati vaše interese u njemu. Na osnovu ovoga Slavo predlagaše da bi trebalo pitanje ulaska u Skadar odložiti, a Talijancima obećati da će se njihovi interesi u Skadru čuvati i poštovati čak ispuniti i njihovi zahtjevi.

14. 6. 915 – Naše trupe ušle ovog dana u Skadar preko i mosta na Kozimu – dočekane oduševljeno od naroda, bez da se je i jedna puška ispalila. Kako bilo da bilo, stvar do sada lijepo pošla, Prvaci poslušali te pozvali vojsku u Skadar i pripremili joj doček. Ako poslušaju te upute i telegrame kabinetima saveznim

kojim sve to izjavljuju biće dobro. Do sada izgleda Francuska i Rusija blago sloviće stvar, Ingleska i Italija biće protivne.

15. 6. 915 – Demarš pred. velikih slila ovđe povodom okupacije Bojane da bajagi ne rasturamo snagu i pa će konsum osigurati trafik Bojanom! Kasno je to već. Da čujemo drugi demarš o zauzeću Skadra.

Reče mi P. Plamenac da je primio Obnorski depešu od Savonova u kojom mu se veli da savjetujue Crnu Goru da ne ulazi u Skadar, ali ako ona ipak uđe i bude na čelu njenu koji sin Kraljev, da javi konsulu u Skadru da ne zaboravi da je to od srodničke familije carskoj familiji i da je savezna država. Prema ovome dobri su izgledi od strane Rusije.

Večeras u Dvoru čuh od P. Plamenca da je Jankoviću odobreno iz Srbije što je dao ostavku na načalništvo štaba – i tako ta afera ne može se izgladiti i ako je bilo izgleda – jer Janković bijaše voljan da se povrati.

16. 6. 915 – Mijušković javlja da je saopštio zastupniku Pešićevu – Jovanoviću – da smo ušli u Skadar i ovaj mu je odgovorio: mislim da ste preduhitrili i da će se tome protiviti saveznici osobito Italija, koji hoće da zadrže nezavisnu Arbaniju.

Plamenac spremio odgovor na demarš velikih sila po kojemu Crna Gora neće utrošiti vojničkih sila za poslove u Arbaniju a povinovaće se rješenju sile kao što to bude odlučeno i za Srbiju, Grčku i Italiju.

Danas riješili da se povinuju svi kačaci uopšte, osim onih koji su za kakav zločin optuženi. Ovo rješenje ima da odobri Kralj.

17. 6. 915 – Gospodar istog dana kad smo ušli u Skadar javio to Kralju italijanskom i u depeši mu rekao da je to morao učiniti u interesu zemlje i dinastije. Jutros dobio od Kralja odgovor u kojemu mu veli da njegova vlada ne može to ni priznati ni odoboriti jer ju je naša vlada uvjeravala da neće ući u Skadar i savjetuje Kralja da sve sile upotrebi protivu zajedničkog neprijatelja. Ne govori izrično da se izlazi iz Skadra, ali rekao

bih nagovještava da će to reći vlada italijanska.

Đeneral Janković uputio mi večeras akt kao delegat broj 1111 kojim mi saopštava ovo saopštenje kralj. srp. min. spolj. poslova g.min. vojni

„Pošto je Crna Gora okupirala Skadar i to izvršeno mimo đenerala Jankovića načelnika štaba, to đeneral Janković ne može ostati na Cetinju kao predstavnik srpske vlade i načelnik štaba.“ Prema ovome Kr. srp. min. vojni depešom br. 5309 pov. F. Đ. naredilo mu da dužnost načalnika štaba Vrhovne komande preda puk. Pešiću a on – đeneral da se vrati u otadžbinu. (čudnovata su ova naređenja kome će dužnost predati u našoj Vrh. komandi)

19/6 – L. Mijušković javlja da je „Politika“ donijela da se div. Martinović vraća iz Rusije i da mu je Sazanov rekao da se u pitanju jugoslovenskom mora imati na umu samo i uvijek interesi cjeline. Mijušković traži da se ovo demantuje kao tendenciozno jer izlazi kao da je Martinović radio isključivo za granice Crne Gore, te veli Mijušković ako se Martinović vraća da je samo o čisto vojničkim pitanjima radio, ako se ne vraća da li se cijela vijest kao lažna demantuje.

Div. Martinović javlja da mu je Sazonov rekao da ne odobravaju način na koji je Skadar okupiran; da ih je naročito naljutilo to što je ruski konsuo onamo pošljednji obaviješten o okupaciji, čudi se što se drži još u Skadru austrijski konsuo i agenti. Te mu dalje izjavio da od držanja Crne Gore u Skadru i postupka prema austrijskim vlastima zavisi hoće li oni priznati ovu okupaciju ili će čak izbaciti Crnu Goru iz saveza.

Komesar austrijski Hala danas ekspeditiran preko Njeguša za Kotor sa svim osobljem konsulata, njih 17 ili 18 osoba. Ranije to nije moglo biti, jer prevozna sredstva neuredna a telegr. saobraćaj otežan bio ušljed slabe linije i velike nepogode. – Sumnjičenje zbog ovoga Crne Gore prosto je bezočno.

Serdar Janko mi reče da on ima pismo u rukama kojim

komesar italijanski 14 u jutru, dakle onaj dan kad je imala vojska ući u Skadar pita Aleksu Martinovića[56] je li istina da će vojska crn. Ući u Skadar jer mu je to kazao konzuo ruski. Znači, konsuo ruski znao prije nego i italijasnki, premda nije smio ni jedan znati, jer je Aleksi bilo naređeno da ni jednom ne kaže. Misli se da će biti Aleksa kazao na povjerenje francuskom konsulu, s kojim je veliki prijatelj, ovaj Rusu, a Rus Italijancu.

Večeras naređeno Vešoviću da sve podanike i agente austrijske arestira i izvijesti da bi ih mogli internirati u unutrašnjost Crne Gore. Naređeno mu je da poštedi podanike saveznih sila pa ma i bili agenti austrijski, osobe koje su blizu kojem od saveznih konsula, rođake arcibiskupa Sarađija i sveštenike, a i njih da imaju na oko uvijek i izvijeste o njima.

Obnorski obećao da će sve ovo javiti u Rusiju da razbije podvale koje nam se spremaju.

Reče mi serdar Janko da je večeras došao telegram od E. Popovića[57] iz Rima iz kojeg izlazi da onamo sve poviše hoće da dokažu da smo okupaciju Skadra izvršili u sporazumu sa Austrijom. Čak mi reče Janko da je ova depeša došla prije dva dana ali ju Petar Plamenac zadržao u džepu ušljed njegove nervoznosti, koja je došla do nesnošljivosti prema kolegama i prema svakom. Najbolje bi bilo da se možemo kako raskrpiti na lijepe, jer se bojim da nećemo bez zveka – osobito zbog Petra koji je izgleda otežao i ovo skadarsko pitanje, jer je obećavao da nećemo nikako zauzeti Skadar te tako obmanuo ovd. Predstavnike saveznih sila. Zbog ovoga naročito ogorčen Italijanac a i njegova vlada. Italijanac Negroto (?) izgleda činiće sve moguće da nam smetne pravi a i njegov konsuo u Skadru, stoga smo riješili da pošaljemo u Skadar Sl. Ramadanovića, a

56 Aleksa Martinović (1877–1941), konzul u Skadru, urednik Glasa Crnogorca, generalni sekretar Ministarstva inostranih djela.

57 Evgenije Popović (1842–1931), političar, diplomata, crnogorski predstavnik u Rimu, predsjednik vlade u egzilu.

opozovemo A.Martinovića, koji onamo pomaže Vešoviću, a u zavadi je sa svim konsulima osim francuskim.

19/6 – Predloži S. Vuletić da se još jednom pokuša, ne bi li vlada Srbije zadržala ovđe Jankovića, kojim povodom saopšti Plamenac da je srb. Poslanik u Rimu dao zvaničnu izjavu, da je Srbija opozvala Jankovića iz Crne Gore zato što je ova okupirala Skadar, te da se ne bi reklo da je to učinjeno sa znanjem i odobrenjem Srbije. Ušljed ovoga a i zbog drugih razloga odustadosmo od toga predloga S. Vuletića.

Uostalom, Plamenac je molio i preko Mijuškovića i preko Mihailovića to isto pa nije pomoglo.

Napustili ideju da S. Ramadanović šiljemo u Skadar, a riješili se da pošljemo V. B. Petrovića[58] računajući da će to biti povoljno u Rusiji i Italiji i da će on biti firma neka a radnike ćemo mu dodati. Voj. Božo pozvat naročitom depešom Kraljevom.

Politička situacija reklo bi se: neće priznati okupaciju Skadra ali neće preduzimati mjere da nas isćeraju.

Sva ruska štampa i javno mnjenje prema telegramu M. Martinovića primile su s oduševljenjem zauzeće Skadra.

I rimska Tribuna piše u prilog našu.

Serdar Janko razgovarao na dugo i široko sa Potapovim i ovaj mu pričao što se sve priča. Između ostalog i to da je aust. aeroplan bacio pismo konsulu austr. u Skadru u kojemu mu se (?) da bajagi utiče na katolike da pozovu i lijepo prime crn. vojsku. Nesrećni sastanak s Hupkom dao povoda te sada Italija propovijeda da je okupacija Skadra izvršena u sporazumu sa Austrijom, a ova izmišljotina u prilog tome.

20. 6. 915 – Voj. Božo[59] došao. Večera u čast đenerala Jankovića. Našljednik mi reče da hoće u inostranstvo da se liječi i zatraži tajnim načinom za tri mjeseca apanažu u francima, lirama ili markama. Ponudi da proda jedan automobil.

58 Božo Petrović (1845–1927), vojvoda, kraljev rođak, predsjednik Senata.

59 Božo Petrović.

P. Plamenac mi ispriča da je našlj. imao namjeru da abdicira i našljedstvo preda Knjazu Petru!

Italija zabranila izvoz iz Italije već kupljene privatne i državne robe, u ljutnji sigurno zbog Skadra! Reče mi S.Vuletić da je Gvozdenović Pavle ponovo javio da mu je dozvolila – biće da se pokajala i vidjela da

21/6 – Jovo Popović javlja iz Pariza da mu je direktor min. spolj. poslova rekao u prijateljskom tonu odnosno Skadra: prevariste nas za ulazak u Skadar, dako održite riječ da ćete se u tom pitanju povinovati odluci sila kao i svi ostali. Govorio mu da smo osumnjičeni zbog odnošaja sa Austrijom. Sastanak s Hupkom i onamo dospio.

Nesporazum sa Srbijom odnosno nekih sela u oblasti Đakovice, moglo bi doći do krupnih da nije bilo našeg popuštanja. Ja sam jutros rekao S. Vuletiću da javi M. Petroviću da se po svaki način izbjegava sukob, a on Petrović da predloži načelniku okružnom sastanak na kome bi se sporazumjeli. Pitanje je o nekom tajnom dodatku ugovoru o razgraničenju sa Srbijom po kojemu granica ide do ušća rijeke Erenika u Drim pa na kotu 729, ako se uspije da se granica prema Arbaniji pomakne ka kotu 729. Srbijanci su u pravu ali ipak baš sada dok je okupacija Arbanije privremena nije bilo bratski isticati to pitanje i u ovim prilikama!

22/6 – Otpravnik Gocke saopštio danas Plamencu da je njihov poslanik u Rimu doznao pa Italija neće nikako priznati okupaciju Skadra da će zabraniti izvoz za Crnu Goru i da neće flota pratiti transporte naše.

Obnorski saopštio da će žita doći tranzitno preko Bugarske u Solun te da se za dalji transport sporazumijemo sa otpravnikom poslova ruskim u Nišu.

Dalje Obnorski učinio demarš da ni pod koji način ne bi prekinuli vojničke odnose sa Srbijom. Ovaj isti demraš učinili i u Nišu, ne znam šta je bio povod ako nije afera skadarska.

Italija hoće da nam sve moguće neprilike i smetnje čini zbog Skadra. Juče ili prekjuče jedan njen podanik u Skadru bacio nam perper s riječima što je ovo, ja ovo ne priznajem! Groznih sitničara i ništa ljudi!!!

Deputacija od 53 člana dolazi sjutra iz Skadra a Gospodar u Nikšiću pošao još juče, te smo ga morali pozvati telegrafski da dođe sjutra u jutru. Zbog toga zvao po večeri na telefon Janka, Petra i mene s namjerom da se odloži dolazak Skadrana.

Ovom prilikom saopšti mi Petar da je Sazonov izjavio: Žao nam je što nas nije Crna Gora poslušala, ali već pošto je ušla u Skadar neće se ništa preduzimati do svršetka rata, a tada kako se riješi premda Jevropa mora imati u vidu interese crnogorske.

N. B. Serdar Janko ispriča mi još i ovo što zaslužuje zabilježiti:

1) Da je Našljednik rekao S. Ramadanoviću da mu je Kralj kazao da Slavo intrigira protivu Vlade. Ovđe mora da jeste nešto po srijedi, jer Slavo nije nikada intrigirao.

2) Da je Janko molio Knjaza Petra da posreduje kod Našljednika da nas pomože u aferu skadarsku i da mu je Petar odgovorio da ga je molio i ovaj da mu je rekao: Hoću, ako će Gospodar oglasiti tebe (Petra) za našljednika jer za Mirka raditi neću.

Bože Gospode šta li će s njima na kraju krajeva biti zbog ovog njihovog trvenja!

Đeneral Janković jutros otputovao za Srbiju. U mjesto njega najprije imenovali za delegata pukov. Nešića, pak danas došla depeša Pešiću iz koje se vidi da je bila zbrka i da je imenovan Pešić.[60] Moguće da su se pokajali bojeći se od Pešića bajagi stoga što mu je data titula „počasnog generala“ kod nas.

23. 6. 915 – Kralj javio prije 3-4 dana Kralju Italije da će se štititi interesi Italije u Skadru i u starim granicama Crne Gore, da polazi u logor među vojskom koja ima da operiše protivu

60 Petar Pešić (1871–1944), kao pukovnik postavljen na mjesto načelnika Vrhovne komande crnogorske vojske.

zajedničkog neprijatelja i da nijesu tačne vijesti već kleveta i podla laž da je Crna Gora u sporazumu sa Austrijom izvršila okupaciju Skadra i da je na tu svrhu odvojila veći dio svoje vojske sa glavnog fronta.

Na ovu depešu Kralj Italije odgovorio mu je vrlo lijepo i naglasio je da mu je depeša Kraljeva počinila veliko zadovoljstvo i da je pohitao da je svojoj vladi saopšti.

Ovaj odgovor Gospodar nam je kazao jutros po svom povratku iz Nikšića, a došao je da primi deputaciju skadarsku koja je večeras stigla. (N. B. Gospodar imao običaj da govori nama ministrima kao u šali: „Gospodo, hvala za Skadar.“ Ja sam ovo protumačio kao prigovor: nemojte uobraziti da ste vi uzeli Skadar, kao što je bivša vlada (J. Plamenac) govorila da je osvetila Kosovo. Zbog toga mu je jutros kad je sve ovo ponovio zahvalu sve ovo ispričao kao u šali. A kad nam je saopštio odgovor Kralja italijanskog, ja sam mu rekao: „Hvala Vam za ovaj telegram“, te se je on počeo slatko smijati.)

Plamenac mi reče novosti:

A. Radović javlja da mu je Nikolson, pomoćnik Grejov rekao: iznenadilo nas je tako naglo ulaženje u Skadar, ali priznajemo da Crna Gora ne može bez Skadra.

Ovd. franc. poslanik saopštio mu da se vlada engleska ne slaže sa mišljenjem ovd. njenog predstavnika Salisa u pitanju Skadra i da je zbog toga Salis van sebe. Salis je naš neprijatelj u ovom pitanju, a i inače!

Čudnovato, a meni je izgledao tako dobar čovjek. Bog zna da ga naši nijesu do toga doveli.

Esad paša pisao pred. Vlade serdaru Janku u Skadar pod 20 o. m. da je on veseo zbog pošljednjih događaja i preporučuje da se zatvore ili pošalju njegovim ljudima u Lješ svi agenti Austrije i nacionaliste. Danas su mu na to laskavo odgovorili i saopštili da su svi agenti austrijski arestirani i biće internirani u Staroj Crnoj Gori, ali iz političkih razloga nije se to moglo učiniti prema

nacionalistima i svakom bez razlike premda će se imati pod jak nadzor.

24. 6. 915 – Skadrani njih 56 došli kao deputacija iz Skadra i bili primljeni jutros kod Gospodara u Vladinom Domu. Prijem i ako se ceremonijama bez kakvih političkih deklaracija.

25. 6. 915 – Odlučih se da odem sjutra do Kazine da se sastanem s Vešovićem i razgovorim s njim o svemu a najviše o naimenovanju voj. Boža za upravitelja Skadra i oblasti, zbog čega se Vešović našao uvrijeđen.

Večeras saopšti Gospodar povjerljivi telegram od Sazonova a kao odgovor na njegov, Kraljev, koji je uputio preko Obnorskog. U telegramu Sazonov kaže da je veoma dirnut njegovom – Kraljevom izjavom vjernosti i dobrim željama prema Caru i Rusiji, pa je produženje ili bolje reći dosljednost njegove dosadašnje politike, i da se nada da će u zajednici pobijediti opšta stvar. – Ovo je uglavnom smisao. Depeša inače značajna najviše zbog toga što se po njoj vidi da se ne ljute zbog Skadra – a to je najglavnije.

26/6 – Bio u Skadru, t.j. samo u carinarnici, tu se sastao s Vešovićem. Kojemu bijaše protivan dolazak voj. Boža. Usijane glave, sujeta, ambicija, veličanje. Sitne duše uvijek na krupno misle. U veče se povratio i našao aferu kačačku. Kačaci u Šalji (?) napali na naše vojnike koji su se iz Skadra vraćali za Peć i Đakovicu i htjeli u putu da izvršer azoružanje, potisli ih, neke i zarobili. To ovđe pretstavljeno kao potpuni slom, te se naredilo Vešoviću da šalje vojsku u pomoć, a i obl. upravama Andrijevica, Berane i Peć da dignu sve što može oružje nositi. Zamolio Obl. upravu a i Vrh. komande komandu u Prizrenu da pošalje pomoć i ovam poslala 3-4 čete. Izgleda sve preuveličano i nepotrebno bilo ovoliko straha. Najnovije vijesti da se Arbanasi kojih ima oko 3.000 povlače. – Dako naši umjednu da ih ovom prilikom dobro iskasape. To im je uostalom i naređeno.

Ovog dana t. j. 26-og po podne i Gospodar ponovo otputovao za Nikšić.

27/6 – An. Radović javio bio da su u Londonu bili prekinuli pregovore o nabavci oružja i municije s njim ušljed pitanja skadarskog, pak da su poslije tri dana opet otpočeli pregovarati.

Pomoćnik Grejov izjavio mu da će pitanje Skadra prijateljski i s raspoloženjem tretirati, samo im je žao što ih nijesmo redovno izvještavali o zulumima arbanaškim. Znači, grof Salis nije htio naše raporte dostavljati u London i ako je redovno o svemu izvještavan.

28/6 – Naši delegati u Americi J. Matanović i S. Đurašković[61] zatvoreni zbog povrede neutralnosti koju su izvršili oglasom na Crnogorce da se vraću u otadžbinu.

Vešović u Skadru naljutio konsule zato što nije htio da pregovara; odnosno da izda arhivu konsularnog tijela dragomanima koje su za to konsuli poslali, već im je jednostavno odgovorio, ja vas ne poznajem, vi nijeste meni predstavljeni od konsula. Imao je potpuni razlog, ali ipak mi mali i jadni morali smo i ovđe biti krivi. Plamenac, prije no su „protestirale“ velike sile, izjavio im za ovo žaljenje i naredio da se arhiva odmah preda konsulima.

Jutros Milica sa djecom pošla u Ulcinj da se u morskim banjama i ulcinjskom pijesku djeca malo podkrijepe. Nad u boga.

29. 6. 915 – Ovog dana saopšti Špiro[62] preko telefona da je Kralj primio anonimo pismo u kojemu se prijeti ubijstvom i to baš sjutradan – 30 o. m. Ušljed ovoga pošli isto veče Savo i Petar u Nikšić koliko da vide što je to, toliko i da s Kraljem govore zašto Špira u to angažuje kad ima obl. upravitelj. – Mi držimo da je ovo pismo pisao Knjaz Mirko ili neko po njegovoj

61 Uhapšeni su kao članovi crnogorske misije za sakupljanje dobrovoljaca, pod optužbom da narušavaju neutralnost SAD-a ali su uz kauciju privremeno pušteni da se brane sa slobode.

62 Špiro Vidakov Popović, upravitelj telegrafa i telefona, rođeni brat pisca ovog dnevnika.

naredbi iz ovih razloga: 1) on ima taj običaj da piše anonimna pisma i 2) do sada se to nikada ne dogodi no baš sada kada je Knjaz Mirko u Nikšiću. Sada baš poslije afere skadarske!

Danas primih akt od pukov. Pešića u kojemu se žali i prijeti ostavkom zašto je Kralj naredio da Riječka brigada bivakuje na drugom nekom mjestu ( ), a na „Vidro“ (van) kao što je to ranije naredila Vrh. komanda. Saopštio ovo depešom min. Plamencu i povodom toga Kralj govorio s Pešićem i sa mnom na telefon danas u 5,30 po podne. Stvar se izravnala a i inače nije bila od značaja. U pitanju je samo jedinstvo naredaba koje moraju ići preko Vrh.komande.

Sami akt Pešićev uputio sam Gospodaru po serdaru Janku, koji je danas otputovao za Čajniče preko Nikšića. Na aktu sam naglasio posljedice ako bi Pešić zbog ovakvog nepravilnog postupanja dao ostavku.

Juče 29-og napisali ukaz da se M. Božović[63] brigadir imenuje za min. vojnog i Janko ga ponio sobom da ga odnese Gospodaru, ako pristane na to.

2. 7. 915. Juče, 1 o. m. povratiše se Savo i Petar iz Nikšića. Anonimno pismo pokazalo se kao jedna neozbiljnost, kako smo to i zamišljali. Ukaz o naimenovanju M. Božovića nije htio potpisati. Naprotiv i uvrijedio zbog toga Vladu, jer prilikom potpisa izbrisao ime „Mašan“ pa napisao „Todor“. Serdar Janko umjesto da uzme tako prebrisan i potpisan ukaz i dade ostavku, on samo izbucao ukaz! Propušten zgodan momenat u kojemu je Kralj iskazao najviše nepovjerenje Vladi.

Opet afera sa Srbijancima. Sinoć oko 6 sati po podne saopšti mi Pešić da je dobio telegram od voj. Putnika da se Sandž. vojska stavi pod komandu Užičke vojske i da je to još prije podne saopštio Kralju preko telefona, pak moli mene da nađemo neki modus – vidio sam po tome da i sam uviđa da su Srbijanci

63 Mašan Božović (1858–1920), italijanski akademac, brigadir, ministar vojni.

predaleko pošli. Ušljed ovoga serdar Janko povratio se iz Nikšića noću između 1/2.VII., a i Gospodar večeras stigao.

Jutros zbog ovoga imali ministarsku sjednicu na kojoj odlučili da serdar Janko pođe kod Pešića i saopšti mu da Gospodar nije htio...

(nastavlja se)

Priredio: **Srđa Martinović**

ZAPISANO JE (11)

Branislav Borilović

In the eleventh issue of this column, the author has collected various interesting records on historical and other phenomena related to Montenegro in the past, using written sources that are consistently catalogued. These contributions have become a valuable archive of various data on history, nature, phenomena, people, events that can serve as education, information and a short reminder in the form of an answer to the question „did you know?“.

Razni zapisi II.

Da je Popović u svojoj knjizi *Istorija Crne Gore* zabilježio da ,,Zemlja u kojoj se nalazi današnja Crna Gora, spadala je u vreme, kad prva istorijska svjetlost na nju pade, u Iliriju“ i da je tek sa dodirom Grka i Rimljana dobila jasne oblike. Pominje Grka Pavsanija koji je u VI vijeku prije Hrista zabilježio da su Kelti Senoni pokorili sve narode ilirske. Takođe pominje i drugog Grka, Skulaka za kojeg kaže da je obilazeći ove prostore još ,,500 godina prije Hrista“ opisao mnoge gradove i narode pa i Rizunite, Rizonite (Rišnjane) zatim Enheleje kojima je Butua (Budva) bila glavni grad kao i Dokleate (Dukljane).

Popović, Đorđe, *Istorija Crne Gore*, Beograd, 1896, str. 6–7.

Da je Njegošev sekretar Dimitrije Milaković zabilježio da su ,,poslije mitropolita Vavile vladali u Crnoj Gori ovi mitropoliti: German, Pavao, Vasilije, Nikodim, Romil, Pahomije Komanin, Venijamin, Rufim Njeguš, Mardarije Kornećanin, Rufim Boljević, Vasilije Veljekrajski, Visarion Borilović-Bajica, Sava Kaluđeričić iz Očinića".

Ruvarac, Ilarion, *Montenegrina,* Zemun, 1899, str. 44.

Da su se Kotorani u XI vijeku koristili novcem zvanim Folar. (Zanimljivo je da je od 1991. do 2007. godine u Sloveniji u upotrebi bio novac zvani „tolar" a u SAD je i danas u upotrebi „dolar". Razlika u nazivu ovih valuta je samo u početnom slovu, prim. B. B)

Škrivarić, Gavro, *Imenik geografskih naziva srednjevjekovne Zete*, Titograd, 1959.

Da su gradovi Bar i Ulcinj imali svoje Statute koji nažalost nijesu sačuvani. Pominju se 1330. godine u istorijskim izvorima, što znači da su vjerovatno redigovani negdje između Kotorskog i Budvanskog statuta. S obzirom da su barske presude slate na apelaciju u Dubrovnik može se rekonstruisati oko 20 članova Statuta grada Bara.

Istorija Crne Gore, knj. II, tom I, Titograd, 1970, str. 91.

Da se Budva nekada zvala Avarorum Sinus.

Popović, Đorđe, *Istorija Crne Gore*, Beograd, 1896, str. 15.

Da je ,,Frančesko Foskari po milosti božjoj dužd mletački" odobrio ugovor sastavljen između gospodina ,,Frančeska Bemba, Našeg ratnika, i po našoj naredbi glavnog zapovjednika Jadranskog mora i plemenitih Paštrovića...".

U ugovoru u članu 5. se kaže:

„Kad bi u ratno doba krenula protiv Paštrovića ili srpska vojska ili turska sila u tolikom broju da se paštrovski plemići i obični ljudi ne bi mogli odbraniti, staviće im duždevo gospodstvo na raspolaganje stan i utočište susjednim krajevima, odnosno u kotorskoj okolici, i platiće za njihovo izdržavanje tokom njihova zatočeništva bar onoliko koliko se daje drugim plaćenicima“.

Istorijski zapisi, Cetinje, 1959, god. XII, knj. XV, sv. 2, str. 483.

Da su tri brata Balšića do godine 1369. imali naziv župana, što se vidi iz latinske listine od 29. januara 1369. godine, đe piše *Stracimirus et Georgius ac Balsa fratres Zupan Zente*.

Godišnjica Nikole Čupića, Beograd, knj. XV, 1895, str. 196.

Da je Glas srpske Kraljevske akademije, knj. XVI, drugi razred 56. za godinu 1920. objavio zapis o prvim pomenima diplomatije u Crnoj Gori. Zapis se odnosi na Zetu, to jest na Balšiće koji su imali razvijene diplomatske kontakte sa Dubrovnikom. Pominje se datum i godina 17. I 1368. godine.

Da su Balšići (Đurđe) poslije smrti kralja Vukašina zauzeli 1372. godine Peć i Prizren, a nešto kasnije 1374. i prostore između Dubrovnika i Kotora.

Godišnjica Nikole Čupića, Beograd, knj. XV, 1895, str. 190.

Da se jedan od sinova Đurđa II Balšića zvao Ivaniš. Tog Ivaniša, Mavro Orbini (benediktinski monah i istoričar iz Dubrovačke republike, prim. B. B) zvali su Jovan (*Giovanni*). Orbini ga naziva knezom Cetinja (*Conte de Cetinje*), dodajući da je umro 1416. godine.

Godišnjica Nikole Čupića, Beograd, knj. XV, 1895, str. 199.

Da je druga žena štampara Božidara Vukovića Podgoričanina bila Polonija iz porodice Della Vecchia. Božidar je imao i vanbračnu ćerku Jelenu kojoj je „ostavio 40 dukata, kuću u Podgorici, magazin i sve svoje posjede pod Goricom“.

Tadić, Jorjo, *Testament Božidara Vukovića*, Beograd, 1963, str. 346–347.

Da je ,,gosudarstvenaja vlast 200 let od 1497–1697. bila v rukah samog černogorskogo naroda ili černogorskih plemeni: Cetinje, Neguše, Čekliče, Bjelice, Cuci i t.d“.

Roganović, Jovan P., *Černogorskij teokratizm 1496–1851*, Kazan, 1899, str. 9.

Da je grbovnik popa Stanislava Rupčića kasnije nazvan Fojnički grbovnik nastao po svoj prilici u XVI vijeku u Dubrovniku. Neka kopija toga grbovnika nalazi se u carskoj biblioteci u Beču, a izradio ga je u prvoj polovini XVII vijeka Marko Skorojević Bošnjak.

Godišnjica Nikole Čupića, Beograd, knj. XV, 1895, str. 179.

Da je po pisanju istoričara Đorđa Popovića ,,Ruvim Boljević preveo Kuče Drekaloviće iz rimske vere u pravoslavlje“. (Boljević je bio cetinjski mitropolit od 1662. ili 1663. do smrti u januaru 1685. godine, prim. B.B)

Popović, Đorđe, *Istorija Crne Gore*, Beograd, 1896, str. 76.

Da Crna Gora do Berlinskog kongresa 1878. godine nije imala izlaz na more ali je na osnovu dva dokumenta iz 1717. i 1808. godine imala pravo ,,istina kratko razvijanje crnogorskog krstaš barjaka na brodovima“.

Istorijski zapisi, Cetinje, 1956, god. IX knj, XII, br. 1–2, str. 318.

Da je ,,Serb Letopis“ (Letopis Matice srpske, prim. B.B) za godinu 1825, u izdanju Georgia Magaraševića objavila tekst o stanovništvu Balkana. Između ostalih opisan je i crnogorski narod. U tekstu se kaže: „Cernogorci (Montenegri) nazivaju se Slovenski obitatelji planina Cernogorski u Turskoj Albaniji, koja se ot primorja Antivarskog do Bosne proteže. Ot Turska nikad nisu pokoreni bili; i dan današnij jesu slobodni i nezavisni. S njima upravlja Episkop i Mitropolit Petar Petrović. Ima ih preko 53.000 ljudi koji su svi bez izjatija pravoslavni vost. cerkve sinovi“.

Serb Letopis za godinu 1825, perva častica, Budim, 1824. str. 57.

Da je Smail-agu Čengića 23. septembra 1840. godine ubio ugledni uskočki prvak Mirko Aleksić (1803–1890). Smail-aginu glavu na Cetinje donio je Novica Cerović iako ga on nije ubio već Aleksić. Takođe Smail-agin konj Brnjaš nije pripao Aleksiću, već kaluđeru Dimitriju (Radojević, prim. B. B) sa čim se nije složio vladika Rade pa je sa kaluđerom Dimitrijem ,,zaratio“. Kasnije je vladika Rade napisao čuveni spjev *Čardak Aleksića*.

Letopis Matice Srpske, Novi Sad, br. 1/2, 1931, str. 82/83.

Da ,,osim Klimenata i Kastrata koji su Katolici tu su živjeli nekada slavna gospoda Bela Uroš koji rodi Simeona Nemanju“.

Petrović, Vasilije, *Istorija o Crnoj Gori*, Titograd, str. 45.

Da su Crnogorci u pismu ruskom knezu Potemkinu jasno stavili do znanja čiju vlast priznaju, pa kažu „Da je narod crnogorski već od trista godina priznavao i da i sada priznaje nad sobom vlast svojih mitropolita“. U tekstu se dalje kaže „Već od trista godin poslije posljednjega kneza Crnogorskoga Đorđa Crnojevića, pa i do sada upravljaju mitropoliti, koje bira narod

po opštem saglasanju“.

Ruvarac, Ilarion, *Montenegrina*, Zemun, 1899, str. 39–40.

Da je Vuk Karadžić zabilježio da u Crnoj Gori „drže da od osobite pomoći kad bolesniku očita molitvu vladika, ali kako svuda ne može vladika biti, to mu nose, običnu kapu bolesnikovu i mole da na njoj očita molitvu, i to im se uvijek čini“.

Đorđević, Tih. R, *Uputstvo za prikupljanje gradiva o nošnji u našem narodu*, Sarajevo, 1926, str. 5.

Da je Vuk Karadžić prilikom posjete manastiru Ostrog zapazio da kaluđeri nose „odela slična grčkim“. Dalje kaže da je „sreo jednog kaluđera obrijanog i po spoljašnosti izgledao je kao kakav hrišćanski trgovac iz kakve turske varoši“.

Đorđević, Tih. R., *Uputstvo za prikupljanje gradiva o nošnji u našim krajevima*, Sarajevo, 1926, str. 9.

Da su u Crnoj Gori „za vreme Petra I, sveštenici išli kao i drugi ljudi, noseći za razliku u odelu na postavi kape crno ili ljubičasto onde gde drugi nose crveno“.

Đorđević, Tih. R., *Uputstvo za prikupljanja gradiva o nošnji u našem narodu*, Sarajevo, 1926, str. 8.

Da su Crnogorci u XIX vijeku rijetko nosili košulje, mnogi ih nikako nijesu ni imali ,,a ono malo što su ih nosili, ponajviše imaju samo jednu, i kad je u nekoliko neđelja treba prati, idu za to vrijeme bez košulja“.

Đorđević, Tih. R, *Uputstvo za prikupljanja gradiva o nošnji u našem narodu*, Sarajevo, 1926, str. 11.

Da je Petar I u Boki Kotorskoj koja je bila pod njegovom duhovnom upravom naredio da se sveštenstvo mora ponašati u

duhu crkve pa kaže: „Ako li se koji sveštenik među vama nađe ovomu mojemu objavleniju neposlušan da ne hoće oružje ostaviti i kapu od svite ljubičastoga cvijeta nositi također i bradu pustiti, takvi neka ostavi epitrahilj i sveštenstvo“.

Đorđević, Tih. R., *Uputstvo za prikupljanja gradiva o nošnji u našem narodu,* Sarajevo, 1926, str. 9.

Da je Njegoš obavijestio Jeremiju Gagića (ruski vicekonzul u Dubrovniku, prim, B. B) da je promijenio ime i to na ostrvu Kom ,,đe je Ivanbeg Černojevič pogreben i tu me je proizveo arhimandritom i preinačio mi ime s (Radivoje) na Petar, ema to mu je bilo jerbo su to hćeli glavari koji su sa mnom bili na iso mjesto“.

Petrović, Petar II Njegoš, *Pisma*, I 1830–1837, Beograd, 1951, str. 38–40.

Da je Petar II Petrović Njegoš odgovorio Jeremiji Gagiću na njegovo pismo vezano za prodaju manastira Stanjeviće i Maine: ,,Da Mletačka republika nije ni paru poharčila ili ti pomogla manastir (Maine) graditi ili zemlje štogod dala da se isti sagradi. Za manastir Stanjeviće kaže ,,počeo je gradit pokojni mitropolit Danil Petrovič, a dograđeni su pokojnim mitr. Petrom Petrovićem...“.

Petrović, Petar II Njegoš, *Pisma*, I 1830–1837, Beograd, 1951, str. 28–30.

Da je Njegoš u pismu Gabrijelu Ivačiću (austrijski komesar I klase i okružni kapetan u Kotoru, prim. B.B) obavijestio o danu kad će biti ,,stiman“ manastir Maine. Za taj dan je određen dan 25. oktobar (5. novembar), to jest u prvu nedelju poslati moga brata Georgija Petrovića, koje nadam se da ćete i Vi taj dan poslati Vašega čoeka ili ćete sami doć da ta dobra stimaju radi prodaje...(kao što se vidi iz ovog pisma Vladika nije tražio

odobrenje od nekog višeg organa izvan Crne Gore već su Crnogorci sami odlučili o prodaji manastira Maine i Stanjevići, prim. B. B)

Petrović, Petar II Njegoš, *Pisma*, I 1830–1837, Beograd, 1951, str. 370.

Da je vladika Petar II u prepisci sa Mikeli Martelini (okružni komesar I klase i vršilac dužnosti okružnog kapetana u Kotoru, prim. B.B) a u vezi prodaje „M(onastira)“ Maine i Stanjeviće rekao da „monastir Maine sagrađen je u deržavu tader bivše Respublike Mletačke, i tako je isti danas panuo u deržavu austrijsku kako i ostala Boka. A što se tiče da ga je Respublika Mletačka gradila, budite uvjereni da ste veoma prevareni, no je on počeo se zidat vladikama ove mitropolije još kad je primorje bilo crnogorsko. Takođe i m(onsti)r Stanjevići ne prinadleže, kako Vi pišete, deržavi cesarskoj, kako starodevna i do danas oderžana granica naša dokazuje, nako nam je silom i krivdom pogranični guverner pomakne i Stanjevića naše posvoji...“. Dalje kaže „niti je ono zdanije s trudom pomoć u krom je narodske ograđeno i trudom i troškom vladika cetinskijeh, zato jer sve opšte štogod pada u mitropoliju cetinjsku“.

Petrovć, Petar II Negoš, *Pisma*, I. 1830–1837, Beograd, 1951, str. 24–26.

Da je Njegoš bio impresioniran venecijanskim arhivom zbog čega je vidjevši sa kakvim blagom raspolaže uzviknuo: ,,Ali arhiv, Ah arhiv! On je za mene kao neko staro božanstvo koje me magično očarava“.

Kolendić, Petar, *Njegoš u Državnom arhivu u Veneciji*, Beograd, 1925, str. 270.

Da je vladika Petar II reformisao crnogorsku kapu kao i ,, u haljine crnogorske unio ljepši kroj“.

Đorđević, Tih. R., *Uputstva za prikupljanje gradiva o nošnji u našem narodu*, Sarajevo, 1926, str. 19.

Da su se Njeguši nekada zvali Ledinac koji je u tom periodu pripadao Kotoru zajedno sa Vrbom, Zalazima i Zaljevim dolom. U vrijeme Stracimirovića Balšića, Ledenica dobila je ime Njeguši.

Kovijanić, Risto, *Preci admirala Matije Zmajevića*, Kotor, 1962, str. 67.

Da je Nikanor Ivanović vladika crnogorski (1858–1860, prim. B. B) rodom bio iz Drniša a porijeklom sa Njeguša.

Popović, Petar, *Nikanor Ivanović Njeguš*, Novi Sad, 1959, str. 66.

Da se mitropolit Mitrofan Ban obratio „Gospodinu doktoru bogoslovije Nikodimu Milašu, episkopu dalmatinskom i istrijskom s poniznom molbom da bi izvolio uzeti na sebi trud da napiše ustav za Konsistoriju i sv. Sinod“. Nikodim se rado odazvao pozivu i uradio prvu verziju Ustava, a ja sam mu „poslao sve nužne podatke za ovu važnu radnju“. Dalje kaže da je Gospodar bio zadovoljan ponuđenim tekstom koji je „ove ustave svojeručno podpisao na Vasiljevdan – nove 1904. ljeto, 1. januara“.

Životopis ili uspomene iz života mitropolita Mitrofana Bana, Cetinje, 1991, str. 297–298.

Da je mitropolit Mitrofan Ban govoreći o vladici Danilu i gradnji Cetinjskog manastira zabilježio sljedeće: ,,Čim je primio upravu crkve i zemlje odmah je podigao manastir i crkvicu u slavu Roždestva Presvete Bogorodice, ali ne na ovome mjestu na kome bijaše manastir Ivana Crnojevića podignuti nego onđe đe se danas Cetinjski manastir nalazi“.

Besjede mitropolita Mitrofana Bana, Cetinje, 1902, str. 168.

Da se je mitropolit Mitrofan Ban u jednoj prilici obratio gospodaru riječima:

„Vaše kraljevsko visočanstvo,

Premilostivi Gospodaru!

Četrdeset godina već je prošlo, od kako mi je velika sreća u dio pala da stupim na službu Crnogorske crkve – na službu Vaše, Gospodaru junačke države“.

Spomenica o dvadesetpetogodišnjici arhijerejskoj službi, njegovo visokopreosveštenstvo mitropolita Crne Gore Mitrofana Bana, Cetinje, 1911, str. 13.

Da je Miloš Obrenović zvani ,,Kodža Miloš“ ili Miloš Veliki, rođen u Crnoj Gori u selu Klopot – pleme Bratonožića 1780. godine, od oca Radoja i majke Višnje. Radoje je zbog krvi prebjegao najprije u Bior, a potom u Užički kraj u Srednju Dobrinju, đe se nastanio.

Braković, Ilija M, *Porijeklo i kratak pregled vladavine Dinastije Obrenović*, Kruševac, 1939.

Da je u Bratonožićima, u selu Klopot živio Mušika Keković koji je živio 126. godina. Pričao je da je zapamtio kada je Radoje Tomašev pobjegao od krvi iz Bratonožića i poveo sinove Miloša, Jovana, i Jevrema Obrenovića.

Braković, Ilija M, *Porijeklo i kratak pregled vladavine Dinastije Obrenović*, Kruševac, 1939, str. 11.

Da je knjaz Danilo za sve vrijeme svoje vladavine ,,pregalački radio na unutrašnjem ustrojstvu svoje zemlje ukinuo sve stare plemenske ustanove narodne samouprave, pa naredio da se premeri sva zemlja za obrađivanje i popiše sva stoka kroz svu Crnu Goru“.

Pajević, A, *Iz istorije Crne Gore i Hercegovine*, 1876, str. 87.

Da je knjaz Danilo izdao ,,zapovijedi svijema i svakome da se od danas u đetinjstvu niko vjerivati ne smije do svršenoga vozrastva za ženidbu i udaju, a tako isto da otac i majka sina ili kćeri ne smije veriti bez znanja njihova, i koga bi po danas protivu ovoga bio i pristupio ovu zapoved biće žestoko kažnjen“. Istim povodom pisao je i ,,popečitelj“ Stefan Radičević koji kaže da se često dešavaju odvođenja devojaka i da se podvodači moraju kazniti. Takođe kaže da ,,roditelji devojački velike za svoje kćeri darovine izterzaju i tako ih nekim načinom i protiv svakog prava ljudskog, i protiv samog zakona Božjeg prodaju...“.

Đorđević, Tih. R., *Nekoliko arhivskih podataka o našim narodnim običajima*, Beograd, 1938, str. 7–8.

Da je knjaz Danilo zabranio „za poradi mrtvačkijeh trpeza da ih niko ne smije činiti, niti se nad mrcem grebsti, niti kosu sjeći, niti poslužbice nikakve činiti. Do samo u godini jednom krsno ime slaviti...“. Dalje kaže „Zato dobro, moj narode, znadite ko god prestupi preko ove danas moje zapovedi i dokaze se sudu Verhovnome sudimo globe deset cekina“.

Đorđević, Tih. R., *Nekoliko arhivskih podataka o našim narodnim običajima*, Beograd, 1938, str. 6.

Da je knez Nikola „podario 2-gog stepena crnogorski orden“ knjazu Srbije Mihailu Obrenoviću (1839–1842 i od 1860–1868, prim. B.B).

Pirođanac, M. S., *Naša završna reč*, Beograd, 1869, str. 29.

Da je mladi knjaz Nikola volio da jaše konja. Jednom je jašući pao „i tako se ranio teško da mu je i život bio u opasnost“.

Sloboda, Ženeva, 10. IX 1864.

Da je „Balkanska carica“ kralja Nikole prevedena i na italijanski jezik. Prevodioci su bili P. Valle pukovnik i njegov sin Humbert. Po pisanju lista „drama će biti uskoro izvedena u Florenciji“.

Delo, Beograd, knj. XIII, 1897, str. 569.

Da je advokat Nilola Đonović za kralja Nikolu rekao: ,,volio je Crnu Goru iznad Crnogoraca. Bio je lično hrabar ispred Crnogoraca; njegov lični moral međutim, bio je ispod njegove dužnosti, i ispod shvatanja Crnogoraca“.

Đonović, Nikola, *Crna Gora pre i posle ujedinjenja*, Beograd, 1939, str. 30.

Da je 8. III 1898. godine svečano otvorena čitaonica u Bajice. Predsjednik čitaonice g. Mitar Martinović (1870–1954, crnogorski divizijar, kasnije divizijski general Jugoslovenske vojske, predsjednik vlade Kraljevine Crne Gore, ministar vojni u dva navrata i zastupnik ministra inostranih djela) izgovorio je lijepu besjedu, punu ljubavi i bratske sloge...

Glas Crnogorca, Cetinje, 14. III 1898.

Da je fra Andrija Kačić Miošić franjevac iz Makarske mnogo cijenio Crnogorce. On je u svojoj knjizi *Razgovori ugodni* veličao crnogorsku hrabrost, pa je rekao „Bićemo se kano Crnogorci“ i „Puškom biju kano Crnogorci“.

Ruvarac, Ilarion, *Montenegrina*, Zemun, 1899, str. 27.

Da je Šime Ljubić, hrvatski istoričar takođe imao visoko mišljenje o Crnogorcima. Jednom je rekao: ,,Samo u Crnoj Gori, u onom divnom svetom hramu jugoslovenske slobode i nezavisnosti, onom čarobnom gnjezdu sivih i nepredobitnih

sokolova i orlova osta, ako i mnogokrat teško krvlju napojena i rastrgana uvijek ipak naperena narodna zastava“.

Ruvarac, Ilarion, *Montenegrina*, Zemun, 1899, str. 29.

Da su se Crnogorci, kako piše u tekstu, odužili srpstvu time što su ,,ostavili svoj Lovćen nezaštićen – da li da uspije pokušaj, da se njihovi vrhovi, koji suviše sižu u oblake, ponize, za račun inače niske Avale – vodili krvave borbe na Mojkovcu, Javoru, Novom Pazaru, Užicama i Čačku i uspjeli da ovaj mali dio Srbijanaca koji je htio bježati uteče“. Na kraju kaže da su Crnogorci izvršili najveću hrišćansku dužnost žrtvovanjem sebe za drugog.

Govor narodnog poslanika Mihaila Ivanovića vođe crnogorskih Federalista u Narodnoj Skupštini prilikom budžetne rasprave dne 9. II 1924, Mostar, 1924, str. 14–15.

Da je mjeseca jula 1933. godine narodni poslanik Crne Gore i sekretar Narodne skupštine Gavro Milošević podnio predlog Skupštini da se Lovćen sa najbližom okolinom proglasi za Nacionalni hram.

Rajić, Milan L, *Nacionalni hram*, Bograd, 1933, str. 1.

Da „se zvanična Srbija međutijem i dalje služi najnedostojnim i najnemoralnijim tajnim i javnim sredstvima, samo da se na jedan ponižavajući način uništi individualnost crnogorske države“.

Memorandum predsjednika kr. crnogorske vlade, ministra spoljnih poslova Jovana S. Plamenca upućen predsjedniku SAD g. Vudro Vilsonu, Neji kod Pariza, 1919, str. 1.

Da je Plamenac u Memorandumu zapisao ,,Poginuti za slobodu svoje Otadžbine i za vaskrs svoje zarobljene braće, to su vjekovni ideali crnogorskog naroda“.

Memorandum predsjednika kr. crnogorske vlade, ministra spoljnih poslova Jovana S. Plamenca upućen predsjedniku SAD g. Vudro Vilsonu, Neji kod Pariza, 1919, str. 4.

Da je „Crna Gora vodila četiri rata za oslobođenje svoje braće. U ta četiri rata tri puta ih je Srbija izdala“ i to 1862, 1877, 1913.

Memorandum predsjednika kr. crnogorske vlade, ministra spoljnih poslova Jovana S. Plamenca upućen predsjedniku SAD g. Vudro Vilsonu, Neji kod Pariza, 1919, str. 6.

Da je „prestolonašljednik crnogorski Danilo pozvao šta više g. Pašića pred francuski krivični sud zbog kleveta koje je vršio prema Crnoj Gori.

Memorandum predsjednika kr. crnogorske vlade, ministra spoljnih poslova Jovana S. Plamenca upućen predsjedniku SAD g. Vudro Vilsonu, Neji kod Pariza, 1919, str. 9.

Da je zvanična Srbija optužila Crnu Goru da je imala tajnu vojnopolitičku konvenciju s Austrougarskom od 12. jula 1907. godine. Taj ugovor je po naređenju Srbije potpisao „jedan gimnazijski profesor umjesto grofa Goluhovskog, a međutim, prema tome datumu koji stoji na ugovoru, grof Goluhovski nije moga biti već baron Erental“.

Memorandum predsjednika kr. crnogorske vlade, ministra spoljnih poslova Jovana S. Plamenca upućen predsjedniku SAD g. Vudro Vilsonu, Neji kod Pariza, 1919, str. 9.

Da je kraljica Elizabeta posjetila Titograd. Kraljicu je na titogradskom aerodromu dočekao Vidoje Žarković predsjednik Skupštine SR Crne Gore. Sa kraljicom iz Dubrovnika doputovali su njen suprug Princ Filip i ćerka, princeza Ana. Tom prilikom rekla je da joj je drago što je posjetila Crnu Goru „čija joj je istorija poznata, kao i hrabrost crnogorskih ljudi u

Drugom sv. ratu“.

Pobjeda, 22. X 1972. godine, str. 1–3.

Da je Jevgenij Viktorov Vučetić bio jedan od najvećih sovjetskih vajara. Porijeklom je bio iz Crne Gore, a rođen je u Jakaterinoslavu 15/28. XII 1908. godine. Umro je u Moskvi 12. IV 1974. godine. Njegova majka bila je Ruskinja francuskog porijekla. Nosilac je najvećih ordena i nagrada u Sovjetskom Savezu. ,,Najpoznatiji radovi Jevgenija Vučetića su skulptura Majka Otadžbina u Kijevu, visine 62/102 m, i najviša skulptura na svijetu 1967. godine – Majka Otadžbina u Volgogradu (Staljingradu), građena od 1959. do 1967. godine, visine 85 m.“ Pored ove uradio je mnogo skulptura kako u Sovjetskom Savezu tako i u Berlinu, Njujorku (ispred UN, skulptura Mačevi u plug), Parizu itd.

https://www.wikipedia.org/

Da je Rusija spriječila stvaranje „Realne unije“ Crne Gore i Srbije. To pitanje je pokrenula vlada Mitra Martinovića u aprilu 1913. god. Razgovori su vođeni, ali prepreka Uniji bila je Rusija „koja se nije složila s planom, posebno s onim što se ticalo vojske“.

Škerović, Nikola, *Crna Gora na osvitku XX vijeka*, Beograd, 1964, str. 599–602.

Da je dug Crne Gore do „balkanskog rata iznosio devet i po miliona franaka”.

Memorandum predsjednika kr. crnogorske vlade, ministra spoljnih poslova Jovana S. Plamenca upućen predsjedniku SAD g. Vudro Vilsonu, Neji kod Pariza, 1919, str. 12.

Da je Crna Gora do balkanskog rata imala svega stotinu i šest žandara, što će reći da nijesu bili potrebni „sva se je zemlja

mogla proputovati sa blagom pri sebi, bez ikakve pratnje političke ili vojničke“.

Memorandum predsjednika kr. crnogorske vlade, ministra spoljnih poslova Jovana S. Plamenca upućen predsjedniku SAD g. Vudro Vilsonu, Neji kod Pariza, 1919, str. 12.

Da je kraljevina Srbija crnogorskim građanima još u godini 1917. izdavala pasoše ,,u kojima stoji označeno, da se prijestonica Crne Gore, Cetinje, nalazi u Srbiji“.

Memorandum predsjednika kr. crnogorske vlade, ministra spoljnih poslova Jovana S. Plamenca upućen predsjedniku SAD g. Vudro Vilsonu, Neji kod Pariza, 1919, str. 12.

Da je Vladimir Popović u ime Odbora Crnogorskih Izbjeglica uputio Memorandum predsjedniku francuske vlade Klemensou i podsjetio ga na prijateljstva dvaju naroda a onda istakao: „Sa postupcima francuske vlade prema Crnoj Gori, nijesu dovedena u pitanju samo ova načela i tradicije plemenitog francuskog naroda nego i čast Francuske. Francuska vlada pogazila je svoje svečane obaveze prema Crnoj Gori kojih su neki i pisani“.

Za čast i pravo Crne Gore; Memorandum upućen nj. e. g Klemensou, pred. francuske vlade od strane ,,Odbora Crnogorskih Izbjeglica“ u Parizu, 1919, str. 4–5.

Da se u predgovoru gore pomenutog Memoranduma kaže da je Crna Gora „za Balkan ono, što su bili za Švajcarsku prva tri kantona. On je bio leglo Jugoslovenskog preporoda, centar njegove emancipacije, luč Balkana. Sad su u Versaju ugasili ovu luč; i protiv volje naroda crnogorskoga, ova je legendarna zemlja prisajedinjena centralističkoj – ulta Srbiji“.

Za čast i pravo Crne Gore; Memorandum upućen nj. e. g Klemensou, pred. francuske vlde od strane ,,Odbora Crnogorskih Izbjeglica“ u Parizu, 1919, str. 6.

Da je Andrija Radović (predsjednik vlade Crne Gore u dva navrata, prim. B. B) po riječima Vladimira Popovića ,,kupljen za 500.000 franaka“ od strane Srbije da bi radio protiv Crne Gore.

Za čast i pravo Crne Gore; Memorandum upućen nj. e. g Klemensou, pred. francuske vlade od strane ,,Odbora Crnogorskih Izbjeglica“ u Parizu, 1919, str. 9.

Da su Crnogorci kao plemenski moralni kolektiv žalili umrlog na tradicionalan način. Tako je prilikom sahrane jednog Kuča u Banatu beogradska *Politika* zabilježila da je ožaljen sa ,,pet stotina Vujoševića i pet hiljada Kuča“.

Đonović, Nikola, *Crna Gora pre i posle ujedinjenja*, Beograd, 1939, str. 10.

Da u Crnoj Gori „u ranije vrijeme, kad ko umre sva bliža svojta pokida perčine, kako muška, tako i ženska. Neki kidaju perčine te bacaju na grob, a neki pokinute meću u rascjep palice te pobodu na grob“ dok „majke i sestre svoju kosu odseku i na grob polože“.

Đorđević, Tih. R., *Uputstvo za prikupljanje gradiva o nošnji u našem narodu*, Sarajevo, 1926, str. 13.

Da su Ćeklići, selo u Katunskoj nahiji dobili naziv po sv. Tekli, a Rosafa brdo iznad Skadra po sirijskom gradu Rosafe.

Delo, knj, XVI, Beograd, 1897, str. 514.

Da je u Podgorici otvorena veterinarska škola.

Narodna riječ, Cetinje, br. 28, 1925, str. 4.

Da se u Kumboru nalazi spomenik posvećen poginulim vazduhoplovcima na prostoru bivše Jugoslavije. Spomenik je podi-

gnut 1939. godine i na njemu je uklesano 28 imena hidropilota, izviđača i mehaničara Treće hidroplanske komande Pomorskog vazduhoplovstva Kraljevine Jugoslavije. Ujedno Boka je bila prva baza u svjetskoj istoriji koja je koristila hidroavione u ratne svrhe.

Podaci uzeti sa spomenika.

Da je ,,Upravni Odbor Samostalne Monopolske uprave konačno odobrio predračune i planove radnja odnosno solane u Ulcinj. Po izvršenoj reviziji Ministarstva Građevine predračunska suma iznosi pedeset osam miliona pet stotina hiljada dinara. Ova solana može se izraditi u roku od tri do četiri godine. Ona obuhvata prostor od oko 650 hektara a proizvodiće do pedeset miliona kgr. morske soli. Za budžet 1927–1928. g. odobren je kredit od dvadeset miliona dinara".

Narodna riječ, Cetinje, br. 28, 1927, str. 2.

Da učenici iz Crne Gore koji su se školovali u Srbiji na časovima ručnog rada ,,nipošto nijesu htjeli pripasti kecelju jer bi ih one, kao ženska odjeća ponižavala".

Đorđević, Tih. R., *Uputstvo za prikupljanje gradiva o nošnji u našem narodu*, Sarajevo, 1926, str. 6.

Da je u Parizu živio jedan od najuglednih i najagilnijih zagovornika okupljanja crnogorske dijaspore Branko Božov Martinović. Branko je sa prijateljima formirao udruženje *Solidarité France-Monténégro*, đe se svim svojim bićem borio da se Crnoj Gori vrati puna samostalnost i suverenitet. Zborio je „čekam da se Crnoj Gori vrati državnost pa nakon toga neka i umrem". Bio je blizak prijatelj Žaka Širaka, predsjednika Francuske republike sa kojim se sastajao jednom mjesečno na doručku. Mnogo je radio na tome da Crna Gora postane nezavisna, NATO i EU zemlja. Poginuo je u saobraćajnoj nesreći pod

nerazjašnjenim okolnostima 4. I 2002. godine u Parizu. Sahranjen je uz sve vojne počasti Francuske države na groblju ratnih veterana *Mont Valerien*.

Identitet, Cetinje, br. 6, ljeto 2021.

Da je Tijana Jovićević iz Maribora sa 13 godina bila evropska prvakinja u golfu. Isti uspjeh je ponovila i 2015. godine u Škotskoj. Takođe je na prvenstvu u Italiji osvojila 1. mjesto a taj rezultat je odveo na svjetsko prvijenstvo US KIDS golf u Sjevernoj Karolini koje je održano od 28. do 31. jula 2016. godine. Tijana je porijeklom iz Crne Gore tačnije iz Dodoša, (Cetinjska opština). Trenutno je na školovanju i usavršavanju golfa u SAD.

www. golfklubbovec.si

Da je u Crnoj Gori po popisu stanovništva od 15. III 1948. godine bilo stanovnika:

Srezovi/gradovi

Barski.....36.224
Bjelopoljski.....40.326
Bokokotorski.....32.861
Durmitorski.....21.490
Ivangradski.....64.998
Kolašinski.....16.067
Nikšićki.....31.888
Pljevaljski.....35.926
Titogradski.....54.129
Cetinjski.....26.083
Nikšić, grad.....6.013
Titograd, grad.....10.338

Ukupno.....377.189

Statistički godišnjak NRCG 1955, Titograd, jul, 1955, str. 28.

Da je u Crnoj Gori živjelo stanovnika:

1951.....407.000
1961.....474.000
1971.....525.002
1981.....585.671
1991.....591.843
2001.....614.791
2011.....620.079
2012.....620.601
2013.....621.207
2014.....621.810
2015.....622.159
2016.....622.303
2017.....622.373
2018.....622.227
2019.....622.028

Crna Gora Uprava za statistiku

Statistički godišnjak 2020, Podgorica, 2020, str. 38.

Popis stanovništva prema narodnosti 1971. godine.

Bar
Crnogoraca.....17.769
Srba.....1.208
Hrvata.....273
Muslimana.....2.701

Bijelo Polje:
Crnogoraca.....29.862
Srba.....3.496
Hrvata.....67
Muslimana.....18.553

Budva
Crnogoraca.....3.953
Srba.....1.469
Hrvata.....136
Muslimana.....30

Danilovgrad
Crnogoraca.....14.325
Srba.....376
Hrvata.....39
Muslimana.....95

Žabljak
Crnogoraca.....5.835
Srba.....273
Hrvata.....5
Muslimana.....6

Ivangrad (današnje Berane)
Crnogoraca.....31.150
Srba.....3.920
Hrvata.....85
Muslimana.....12.362

Kolašin
Crnogoraca.....11.982
Srba.....1.368
Hrvata.....75
Muslimana.....151

Kotor
Crnogoraca.....10.134
Srba.....3.362
Hrvata.....2.612
Muslimana.....98

Mojkovac
Crnogorci.....9.409
Srba.....194
Hrvata.....29
Muslimana.....72

Nikšić
Crnogoraca.....61.565
Srba.....2.442
Hrvata.....272
Muslimana.....1.137

Plav
Crnogoraca.....5.246
Srba.....584
Hrvata.....37
Muslimana.....9.401

Plužine
Crnogoraca.....8.182
Srba.....651
Hrvati.....23
Muslimana.....99

Pljevlja
Crnogoraca.....29.606
Srba.....7.923
Hrvata.....43
Muslimana.....8.530

Rožaje

Crnogoraca.....2.082
Srba.....189
Hrvata.....6
Muslimana.....12.483

Tivat
Crnogoraca.....1.647
Srba.....971
Hrvata.....3.375
Muslimana.....41

Titograd (današnja Podgorica)
Crnogoraca……73.090
Srba…….5.176
Hrvata……..788
Muslimana……...3.626

Ulcinj
Crnogoraca……3.442
Srba……223
Hrvata……70
Muslimana……..687

Herceg Novi
Crnogoraca……8.581
Srba…….....5.216
Hrvata……..1.195
Muslimana……...82

Cetinje
Crnogoraca……...…….21.066
Srba…….....378
Hrvata……...……60
Muslimana……...…….73

Šavnik
Crnogoraca……6.650
Srba……98
Hrvata……4
Muslimana…….9

Statistički godišnjak SR Crne Gore, Titograd, 1978. str. 272.

Da je po riječima Predraga Mitrovića, nekadašnjeg direktora Uprave za dijasporu Crne Gore, u Srbiji 1981. godine živjelo građana koji su se izjašnjavali kao Crnogorci 147.046, a deset godina kasnije 1991. 118.000 građana. Godine 2002. takvih građana je bilo 69.000 hiljada da bi 2011. taj broj pao na nešto više od 38 000.

Danas, Beograd, 30. I 2020. godine.

CONTENT

7 focus

7 From humanitarian to preventive war
Radenko Šćekić

29 Global transition and new Yalta
Bojan Jovanović

57 prism

57 Two eyes in the head
Miloš Miličić

89 emigrants

89 Montenegrins in Vrlika in Croatia
Ivo Mišur

99 law

99 Trial within a reasonable time
Dragoljub Drašković

127 history

127 The role of religious institutions in shaping the spiritual space of Montenegro
Ivan Jovović

197 The main characteristics of international relations of Montenegro in the period 1974-1980
Dragutin Papović

243 Historical prince Vuk Bandić and epic hero Vuk Mandušić
Jovan Đuranović

literature 271

Reflection of reality in the novel *Ogledalo* by Igor Đonović
Bojana Pržić 271

Echoes of Postmodernism in Miraš Martinović's *Glasovi iz Doklee*
Anka Vučinić-Gujić 287

culture 297

The contribution of Dragan B. Perović to popularization of Bulgarian culture in Montenegro
Marijana Terić 297

Letters of Milovan Đilas from prison
Borislav Jovanović 311

theatre 317

Post-socialist and post-Yugoslav outline of drama and theatre
Janko Ljumović 317

About the theatre audience in the Principality and the Kingdom of Montenegro
Luka I. Milunović 335

visual art 363

Thematic challenges in Anton Pean's painting
Vedran Pean 363

A response to the tradition of six Montenegrin artists
Todor Mitrović 407

SPRING 2022

CONTENT

453 analytical psychology

453 Jung's confrontation with the unconscious psyche
Ilija Kapičić

487 music

487 Mozart and his work
Kosana Radojević

529 film i television

529 The oneiric world of the post-modern Twin Peaks trilogy
Žarko Martinović

565 archiving

565 Library and archive materials in the National Museum of Montenegro
Marina Šoć

587 education

587 Biology textbooks and specialist literature in Montenegro in the period 1834-1916
Milica Vušurović

607 memoirs

607 The journal of Risto Popović 1913–1916 (part one)
(priredio: Srđa Martinović)

701 archive

701 It was recorded (11)
Branko Borilović